

ПЕРЕДМОВА

У тисячолітній історії українського народу, насиченій драматичними подіями та колізіями, змінами моделей суспільно-політичного розвитку й систем світосприйняття, надзвичайно важливе місце у послідовному напластуванні віків і епох посідає друга половина XVII—XVIII ст.

Це була переломна, епохальна доба, коли невибагливий і повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням, своєрідним катаклізмом, що докорінно позначився на всіх сферах життєдіяльності — політичній, економічній, соціальній, конфесійній. Багато в чому визначальною ця доба стала і для розвитку національної культури, яка, попри воєнне лихоліття, роз'єднаність українських земель і перешкоди з боку чужоземних режимів, продовжувала успішно розвиватися в загальному контексті всесвітнього культурно-історичного процесу, збагачуючи його і одночасно духовну скарбницю власного народу.

Козацька Україна подарувала світові цілу плеяду талановитих діячів культури та освіти — майстрів пензля і графіки, архітекторів, композиторів, блискучих літераторів та філософів-мислителів. Високий культурний рівень українського суспільства другої половини XVII—XVIII ст. зафіксували тогочасні

джерела. Мандрівників-чужоземців вражали рівень освіченості місцевого населення, значно вища, ніж у Російській державі, організація побуту тощо. Якісний ривок у цей час спостерігався у сфері образотворчого мистецтва та архітектури. Новими жанрами поповнилася народно-поетична творчість. Високим світовим стандартам відповідали кращі зразки української літератури, книжкової графіки, скульптури, музики. Зароджувалися елементи професійного театру. Відбувалося становлення історіографії як науки. Справді революційний прорив спостерігався у сфері ідеології та політичної культури. Високого рівня досягли медичні знання. Розвиток сільського господарства та ремесел, поява промислового виробництва обумовили інтенсивне накопичення прикладних знань, розробку нових технологій, а відповідно — становлення цілих галузей технічно-прикладних наук. Звичайно, ці процеси мали певні відмінності у різних географічних регіонах України. На їхній перебіг по-різному впливали суспільно-політичні та економічні реалії Гетьманщини і Слобожанщини, західноукраїнських земель і Правобережної України. Саме вони, а також вікові традиції обумовлювали специфіку різних мистецько-художніх шкіл і напрямів, що зароджувалися і розвивалися на українських теренах.

Аби повною мірою оцінити новації, що відбувалися в культурному житті українців, зрозуміти їхні далекосяжні наслідки для прийдешніх часів (зокрема, саме у другій половині XVII—XVIII ст. закладалися підвалини національного Відродження XIX ст., а також духовного розвою українського суспільства кінця XX ст.), не слід забувати, що, як і за попередньої доби, Україна продовжувала залишатися тим резервуаром, де збиралися, синтезувалися, засвоювалися і переломлювалися крізь місцеві умови, поширювалися іншими східнослов'янськими землями культурні та суспільно-політичні ідеї Західної Європи. Перебуваючи в орбіті дії загальних закономірностей духовного життя західноєвропейських країн, Україна, по суті, була оплотом європейської культури на Сході. Разом з тим у пам'ятках суспільно-політичної та історичної думки, в літературних, музичних і малярських творах, архітектурних спорудах, що збереглися від часів Гетьманщини, виразно простежуються риси самобутності українського світосприйняття й способу мислення, тяглість національних культурних традицій. Цією самобутністю та оригінальністю також позначені філософські теорії та національна державотворчість, правничі засади і суспільна мораль, наукові й мистецькі цінності, культурно-господарські пріоритети. Найвищим виявом цих тенденцій стало утвердження на українських етнічних теренах самобутніх культурно-мистецьких стилів — українського бароко та українського Просвітництва.

Визначаючи сутність феномену національної культури, вчені у різні часи вбачали в ній “систему формотворень людського духу”, “людського в людині”¹, “граничну основу буття української спільноти, ідентичності та єдності української нації, її самоствердження серед інших спільнот та культур світу”².

Спектр цих культурних формотворень є надзвичайно широким. Це “і мова, і історичні способи людської діяльності та засоби цієї діяльності, і міфологія та релігія, і мораль та право, наука та філософія, і, безперечно, найрізноманітніші форми мистецтва...”³ Розвиваючись у тісному зв'язку з такими пріоритетами національної духовності козацької доби, як “становлення державності, громадянських свобод, національної самосвідомості”⁴, саме вони й обумовили зрештою ті якісні зрушення, що дали змогу Україні не лише зберегти завойовані на попередніх етапах позиції у світовому цивілізаційно-культурному просторі, а й за окремими показниками (як-то: скульптура, дерев'яне зодчество, народно-пісенна творчість тощо) досягти на кінець XVIII ст. неперевершеності в Європі.

Разом з тим мусимо констатувати, що цей другий після княжих часів “золотий вік” в історії української культури (як, до речі, й національний культурний процес загалом) надзвичайно слабо висвітлений (і це незважаючи на існування десятків і десятків назв друкованої продукції) в спеціальних наукових дослідженнях. Не зупинятимемося на причинах такого стану речей. Вони досить рельєфно означені у передмовах як до попередніх томів цього видання, так і, зокрема, у передньому слові академіка І. Дзюби до перевидання циклу лекцій “Українська культура” за редакцією видатного українського культуролога

¹ Шинкарук В. І. Поняття культури. Філософські аспекти // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — Київ, 1996. — С. 15.

² Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — С. 3.

³ Шинкарук В. І. Зазн. праця. — С. 15.

⁴ Українська культура: історія і сучасність. — Львів, 1994. — С. 50.

лога та мистецтвознавця кінця XIX — першої половини XX ст. Дмитра Антоновича⁵. З тих самих міркувань, не вдаючись до детального аналізу існуючої історіографічної спадщини з питань історії української культури (у цій царині в різний час працювали як українські історики зі світовим ім'ям, так і не менш знані у наукових колах фахівці з етнографії, літературознавства, мовознавства, відомі музико- та театрознавці, фольклористи, дослідники мистецтва та архітектури), акцентуємо увагу на основних тенденціях висвітлення в ній культурно-історичного процесу другої половини XVII—XVIII ст. Насамперед зазначимо, що відповідний матеріал є невід'ємною складовою узагальнюючих праць та курсів як з історії національної культури загалом, так і з окремих її галузей — історії мистецтва, архітектури, театру, музики тощо*. Разом з тим існує й ціла низка спеціальних статей та монографічних розробок науковців різних генерацій, присвячених певним художньо-мистецьким галузям, школам, напрямам, що існували в Україні в XVII—XVIII ст., відомим культурно-мистецьким діячам тогочасся. Насамперед це блок праць з історії образотворчого мистецтва, орнаменталістики, графіки П. Білецького, П. Жолтовського, В. Свенціцької, В. Січинського, Д. Степовика та багатьох інших авторів⁶.

Окремі монографії присвячено історії художнього лиття та декоративної різьби в Україні⁷. Фрагментарніше (переважно в узагальнюючих працях) представлено розвиток архітектурного будівництва. При цьому наголос робиться на особливостях народної архітектури⁸, церковного будівництва⁹, а також специфіці національних архітектурних шкіл і стилів¹⁰.

Осібну групу становлять праці, в яких розглядаються питання розвитку

музичного мистецтва, досліджуються його окремі формовияви в козацькій Україні, внесок у музичну культуру Ки-

⁵ Дзюба І. "Українська культура" в контексті української культури // Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича. — Київ, 1993. — С. 5—13.

* Надалі, щоб не переобтяжувати вступу, посилатимемося лише на основні з існуючих публікацій з окремих проблем культурно-мистецького життя України XVII—XVIII ст.

⁶ Див., наприклад: Білецький П. Український портретний живопис XVII—XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. — Київ, 1969; Його ж. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. — Москва, 1981; Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст. — Київ, 1978; Його ж. Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — Київ, 1983; Його ж. Художнє життя на Україні в XVII—XVIII ст. — Київ, 1988; Свенціцька В. І., Сидов О. Ф. Спадщина віків: Українське малярство XIV—XVIII ст. у музейних колекціях Львова. — Львів, 1990; Біляшівський М. Про український орнамент // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. — Київ, 1909. — Кн. 3; Павлуцький Г. Історія українського орнаменту. — Київ, 1927; Січинський В. Історія українського гравєрства 16—18 століття. — Львів, 1937; Степовик Д. Українська графіка XVI—XVIII століть: еволюція образної системи. — Київ, 1982; та ін.

⁷ Див.: Драган М. Українська декоративна різьба. — Київ, 1970; Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні. — Київ, 1973; Степовик Д. Олександр Тарасевич: Становлення української школи на металі. — Київ, 1975; та ін.

⁸ Див.: Данилюк А. Українська хата. — Київ, 1991; Самойлович В. Українське народне житло. — Київ, 1977; Українське народне житло. — Київ, 1986; Юрченко П. Українська народна архітектура. — Київ, 1947; та ін.

⁹ Антонович Д. Із історії церковного будівництва на Україні. — Прага, 1925; Драган М. Українські дерев'яні церкви: У 2 т. — Львів, 1987; Січинський В. Дзвіниці і церкви Галицької України XVI—XIX вв. — Львів, 1925; та ін.

¹⁰ Див.: Безсонов С. Архітектура Західної України. — Київ, 1946; Ернст Ф. Київські архітектори 18 в. — Київ, 1918; Січинський В. Оборонні замки Західного Поділля. — Київ, 1928; Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні. — Львів, 1911; та ін.

єво-Могилянської академії тощо¹¹. Досить детально досліджено тогочасний український літературний процес як у цілому, так і за окремими регіонами¹², визначено його типологічні та відмінні від аналогічних процесів у інших європейських країнах риси¹³. Значну кількість публікацій присвячено розвитку книговидавничої справи¹⁴. Зокрема, досліджено й упорядковано українські стародруки, опубліковано зведений каталог кирилівського друку в Україні XVII—XVIII ст.¹⁵; розглянуто правне становище української книги в Російській державі¹⁶ тощо. Значно меншу увагу дослідники приділяли питанням розвитку освіти в Українській козацькій державі, наукових знань (особливо у технічно-прикладній сфері). Фактично у зародковому стані перебуває сьогодні вивчення історії національної медицини, культури виробничих відносин тощо. Лише останніми роками спостерігається відновлення дослідження таких важливих аспектів національної духовності, як національна свідомість, світогляд, політична культура та ідеологія українців у XVII—XVIII ст. в їх культурно-історичних виявах.

У 90-х рр. в Україні було перевидано ряд монографій синтетичного характеру, серед яких заслуговують на увагу такі праці, як «Історія української культури» за редакцією І. Крип'якевича, «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» І. Огієнка, «Нариси з історії нашої культури» Є. Маланюка та «Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу» М. Семчишина, раніше згадувана праця за редакцією Д. Антоновича тощо.

У цілому останнє десятиліття ХХ ст. виявилось переломним у зацікавленості науковців культурологічною проблематикою. Це засвідчують численні тематичні науково-практичні конференції, у

ході роботи яких не тільки розглядалися теоретичні проблеми дослідження історії культури України, а й оприлюднювались окремі факти та явища куль-

¹¹ Див.: *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. — Київ, 1990; *Шреєр-Ткаченко О.* Історія української музики. — Київ, 1980; *Грица С. Й.* Украинская песенная эпика. — Москва, 1990; *Правдюк О.* Українська музична фольклористика. — Київ, 1978; *Герасимова-Персидська Н.* Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст. — Київ, 1978; *Степаненко М.* Клавір в історії музичної культури України XVI—XVIII ст. // *Укр. муз. спадщина.* — Київ, 1989. — Вип. 1; *Козацький П.* Спів і музика в Київській академії. 300 років її існування. — Київ, 1974; та ін.

¹² *Возняк С.* Історія української літератури: У 2 кн. — Львів, 1992; *Єфремов С.* Історія українського письменництва. — Санкт-Петербург, 1911; *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. — Київ, 1984. — Т. 41; *Крица Б.* Перетворення світу: Укр. поезія XVII—XVIII ст. — Львів, 1997; *Мишанич О. В.* Література Закарпаття XVII—XVIII століть. — Київ, 1964; *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. — Москва; Ленинград, 1962; Українське літературне бароко. — Київ, 1987; та ін.

¹³ *Наливайко Д. С.* Спільність і своєрідність української літератури в контексті європейського літературного процесу. — Київ, 1988.

¹⁴ Див., наприклад: *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. — Львів, 1971; *Логвин Г. Н.* З глибин: Давня книжкова мініатюра XI—XVIII ст. — Київ, 1974; *Макаренко М.* Орнаментация української книжки 16—17 ст. — Київ, 1926; *Маслов С.* Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. // *Бібліогр. вісті.* — 1924. — № 1/3; *Його ж.* Етюди з історії українських стародруків. — Київ, 1925; *Огієнко І.* Історія українського друкарства. — Т. 1. — Львів, 1925; Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. — Київ, 1926; та ін.

¹⁵ Украинские книги кирилловской печати XVI—XVIII вв.: Каталог. — Москва, 1977.

¹⁶ *Лотоцький О.* Правне становище української книги в Росії // *Congr. intern. des bibliotekaires du Ivre a Prague*, 1926. — Прага, 1928.

турного будівництва в Українській козацькій державі. З'явилися каталоги художньо-мистецьких творів та книжково-літературних видань минулого. Активізувалася діяльність як окремих вчених, так і цілих науково-дослідних інституцій зі створення фундаментальних досліджень з культурологічної проблематики. Нетрадиційними підходами та неупередженістю позначені монографії М. Поповича “Нарис історії культури України” (Київ, 1999); Л. Корній “Історія української музики” у 2 ч. (Київ; Харків; Нью-Йорк, 1996); В. Овсійчука “Українське малярство Х—XVIII ст.: проблема кольору” (Львів, 1996). Історіографічна скарбниця поповнилася такими колективними працями, як “Культура і побут населення України” (Київ, 1993); “Культура українського народу” (Київ, 1994); “Українська культура: історія і сучасність” (Львів, 1994); “Феномен української культури: методологічні засади осмислення” (Київ, 1996); циклом студій меншого формату, автори яких з позицій сучасного рівня розвитку науки спробували переосмислити національний культурний процес, по-новому поглянути на окремі його формовиявлення, з'ясувати місце України в європейській цивілізації.

Разом з тим істотним недоліком існуючих на сьогодні праць з історії української культури (це стосується як більш ранніх та пізніх періодів, так і другої половини XVII—XVIII ст.) є їхня схематичність та фрагментарність, надмірна увага до відображення специфіки художньо-мистецьких стилів, засобів та методів художнього творення (будь то галузь живопису, іконографії, музики, театру, архітектури, літературно-епічної, наукової творчості чи господарської діяльності), перенасиченість окремими фактами чи — навпаки — теоретичними роздумами без спроби поєднання всіх формовиявлень національного куль-

турно-духовного життя в єдиний, надзвичайно складний і багатоаспектний процес зі своїми закономірностями й внутрішніми логічними зв'язками.

У світлі вищезначеного завдання, яке належало розв'язати авторському колективу третього тому, виявилось дуже непростим. Адже йшлося не про створення окремих нарисів специфічного, вузькоспеціального характеру, а про підготовку праці, в якій культура висвітлювалася б як феномен духовного розвитку українців, як система духовних цінностей. Науковцям, залученим до цієї роботи, чи не вперше у вітчизняній історіографії довелося долати не лише усталені впродовж багатьох десятиліть стереотипи в оцінці окремих виявів та явищ культурного розвитку України за буремної козацької доби її історії, а й переосмислити з нових методологічних позицій концептуальні засади висвітлення тих складних і багатоаспектних процесів, сукупність яких і визначає духовність та культуру нації. Внаслідок копіткої пошукової праці авторам у цілому вдалося відійти від звичних схем, виробити власну методику добору та викладу матеріалу. Свідченням цього є включення до книги поряд із літературно-мистецькими та просвітянськими сюжетами, питаннями культури побуту і виробничої сфери таких нетрадиційних блоків культурного життя, як політична та правова культура, формування основоположних засад у сфері державної та соціальної ідеології, сільського й міського самоврядування, культура дипломатичних відносин тощо. Значну увагу приділено розвитку науки та наукових знань. До структури тому (в подібних працях це зроблено вперше) включено спеціальний розділ “Субкультури соціальних верств і прошарків”, в якому висвітлюються особливості та закономірності світогляду, історичної свідомості, системи цінностей,

етикету, політико-культурних орієнтацій окремих страт українського суспільства в переломну від середньовіччя до нового часу добу. Разом з тим спроба відтворити національний культурний процес лише шляхом фіксації подій і явищ виглядала б занадто спрощеною й напевно чи не відповідала б назрілим вимогам сьогодення. Саме тому автори намагалися увійти у суть зображуваних явищ, виявити їхні внутрішні зв'язки та закономірності, показати ступінь їхньої залежності від конкретно-історичних реалій доби, змін у політичній та суспільній сферах.

Безперечно, ми далекі від того, аби стверджувати, що пропоноване читачеві видання позбавлене прогалин і недоліків. На жаль, вони є. Це і деяка диспропорція у розміщенні матеріалу, переобтяження окремих параграфів другорядним фактажем, недостатня увага до людського фактора (подеколи, захопившись описом культурних процесів і

явищ, автори акцентували їхні зовнішні вияви, забуваючи, що в епіцентрі завжди перебуває людська особистість) тощо. Проте не вони є вирішальними. Вирішальним є те, що чи не вперше за багато років, абстрагувавшись від ідеологічних штамів і догм, науковці з висоти сьогодення змогли неупереджено поглянути на культуру козацької України, визначити її роль і місце в європейських цивілізаційних течіях, у всій комплексності й багатогранності відтворити її історію для сучасного та прийдешніх поколінь.

* * *

Редакційна колегія висловлює вдячність директору Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського академіку НАНУ Онищенку О. С., директору Національного музею історії України Чайковському С. М. за сприяння у підготовці ілюстративного матеріалу.

1.1. Суспільно-політична ситуація в Україні у другій половині XVII—XVIII ст.

Україна в роки Національно-визвольної війни. Становлення незалежної держави. У суспільно-політичному житті України кінець 40-х рр. XVII ст. ознаменувався подією, яка не лише перервала так званий період золотого спокою, а й кардинально змінила весь плін української історії, багато в чому наперед визначивши основні шляхи та закономірності її поступу. Національно-визвольна епопея 40—70-х рр. XVII ст. * за своєю силою, розмірами та результативністю не мала рівних у Європі. По суті, на теренах козацької України стався справжній революційний вибух, традиції якого зберігали своє значення упродовж багатьох наступних десятиліть, справляючи помітний вплив на всі сторони життя українського народу — економіку, політику, етнокультурний розвиток. Найточніше сутність і значення цієї події визначив понад сто років тому М. С. Грушевський, порівнявши її (через створення “цілком нових обставин життя”, вкорінення в суспільну свідомість “змагань й ідей, що стають бойовим прапором для віків, святощами для одних й страхом для других”) із “значенням реформації для німецького народу, французь-

кої революції для Західної Європи”¹. Найважливішим політичним наслідком Національно-визвольної війни стало утворення самостійної Української держави. Неоціненною є також її роль у розвитку національної самосвідомості народу, формуванні державницької ідеї, набутті досвіду боротьби за суверенність і незалежність.

Становлення (в основних рисах) Української національної держави відбувалося впродовж 1648—1650 рр. Зрозуміло, що її інституції переживали складний процес свого формування й були далекі від завершення. Багато в чому вона відрізнялася від тогочасних європейських держав, але немає найменших підстав сумніватися ні в її існуванні, ні в тому, що вона виконувала (інше питання, наскільки дійово) всі функції, властиві цьому суспільному інституту.

* Дотримуючись загалом у виданні усталеного в історіографії означення сутності подій 1648—1676 рр. в Україні як Національно-визвольної війни, ми разом з тим вважаємо цілком правомірним паралельне застосування щодо них і ґрунтованої на новітніх теоретичних розробках дефініції “Українська національна революція XVII ст.”

¹ Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина: Історичний ескіз // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. 23/24. — С. 2.

літичної еліти й відкритість козацького стану для вступу представників інших станів і верств докорінно відрізняли соціальну структуру українського суспільства від соціальних структур інших країн, що, в свою чергу, обумовлювало істотні відмінності спрямованості й змісту соціальної політики урядів України та інших держав. По-третє, незавершеність процесу становлення політичної еліти спричинила недостатній рівень її консолідації, гострі суперечності між різними угрупованнями й жорстоку міжусобну боротьбу за владу, що стало однією з основних причин розпаду України на два гетьманства. По-четверте, відсутність досвіду державного будівництва й слабкість інтелектуальної еліти зумовили неприпустиму недооцінку значимості розробки й прийняття правових актів (кодексів), які б юридично закріпили й оформили зміни, що сталися в суспільстві в роки Національно-визвольної війни. По-п'яте, слід підкреслити винятково важливу роль мілітарного фактора у функціонуванні суспільства і держави, що не могло не позначитися негативно на суспільно-політичному розвитку країни. Збереженню цього феномену сприяли нескінченні воєнні дії, що їх вела козацька Україна за незалежність, які висували армію на чільне місце, а державу перетворювали на великий військовий табір.

*Богдан Хмельницький. Худ. С. Василівський
Кінець XIX ст.*

Спробуємо визначити деякі з найголовніших особливостей національного державного організму. По-перше, на відміну від європейських, провідну роль в його утворенні та функціонуванні відігравала не традиційна для тогочасного суспільства еліта, а дрібні землевласники-вояки (козаки), які не виступали вискувачами інших станів й існували за рахунок власної праці. Це справді унікальний випадок в європейській політичній історії. По-друге, відсутність по-

Разом з тим навряд чи правомірною є точка зору, нібито козацька Україна являла собою неймовірно складний феномен станової військової диктатури і мала місце "патримоніальність" державного тіла, "яке спробувало організувати навколишній простір за подобою збройних братств, тобто в канонах запорозьких стереотипів свідомості"². Відкри-

² Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 74.

тість козацького стану, характер його взаємин з іншими станами, визнання існування магдебурзького права в містах, шляхетських і церковних судів, участь у роботі генеральних, представницьких і старшинських рад представників від міщанства, духовенства і навіть селянства³ фактично унеможливлювали встановлення на українських теренах станової військової диктатури.

У роки війни Б. Хмельницькому довелося вирішувати цілий комплекс питань, пов'язаних із зовнішньополітичним забезпеченням життєдіяльності молодого держави. В цілому гетьманській дипломатії вдавалося у процесі протиборства різних політичних сил знаходити оптимальні рішення: укладати союзи з одними або добиватися нейтралітету інших. Це привело до визнання України як суб'єкта міжнародних правових відносин. Разом з тим глибокий аналіз ситуації, що складалася, дав змогу Б. Хмельницькому зробити невтішний висновок — жодна з тодішніх навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України.

Не зупиняючись на характеристиці формування й функціонування різних інституцій, висловимо кілька міркувань щодо найголовніших тенденцій організації влади. Впродовж першого року війни виразно окреслилася боротьба двох з них у становленні форми правління — республіканської (традиційно притаманної Війську Запорозькому) і монархічної (гетьманської). У реаліях кінця 50-х рр. XVII ст. остання (у формі спадкового гетьманства Хмельницьких⁴) відображала прийнятніший напрям політичного розвитку Української держави, оскільки сприяла б консолідації еліти та нації загалом навколо гетьмана як носія (символу) легітимної верховної влади, а відтак відкривала б шлях до запобігання боротьбі старшинських угруповань за булаву. Однак процес ста-

новлення монархії в Україні був зрівняний спротивом політичної еліти, яка прагнула до запровадження республікансько-олігархічної (старшинської) форми правління, що відкривало дорогу для реалізації потаємних задумів оволодіння булавою.

Період Хмельниччини — це не лише час становлення незалежної держави, зміни політичного статусу України та її місця на Європейському континенті. Це також доба соціальних потрясінь, які істотно вплинули на устої тогочасного суспільства. Специфіка подій середини XVII ст. полягала у тому, що паралельно із визвольною боротьбою точилася справжня селянська війна. Втягнення в її круговерть багатотисячних мас колишніх кріпаків внесло зміни у розстановку соціальних сил, вплинуло на існуючу станову структуру середньовічного суспільства. В ряді регіонів України число козаків почало коливатися від 60 до 80 відсотків усієї кількості населення. Відповідно зазнала змін структура аграрних відносин — були знищені велике феодальне землеволодіння й панщинно-фільваркова система господарства, зменшилися латифундії шляхетського стану, ліквідовувалося кріпацтво. Разом з тим уже в перші місяці війни виник ряд проблем, які таїли в собі серйозну небезпеку загострення соціальних суперечностей в суспільстві (навіть у вигляді крайньої форми — громадянської війни). За такої ситуації Б. Хмельницький розробив і послідовно проводив у прак-

³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е. — Львів, 1990. — С. 234—235; Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. — Київ, 1929. — С. 229—301.

⁴ Архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 19, арк. 11; спр. 31, арк. 89.

тику державного будівництва досить гнучку й збалансовану соціальну політику.

Прийняття протекції Російської держави. Посилення конфронтаційних настроїв у суспільстві. Різке загострення внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації у 1652—1653 рр. висунуло перед Україною альтернативу прийняття протекції московського царя чи турецького султана (з приводу цього велися переговори). Внаслідок ряду факторів, серед яких чи не найважливішу роль відіграв конфесійний, перевага надавалася московському варіанту. Саме останній був реалізований шляхом укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. Згідно з умовами угоди царський уряд визнавав за Україною існуючі в ній політичний устрій, суд і судочинство, територіально-адміністративний поділ, армію, право проведення незалежної внутрішньої політики, діючу модель соціально-економічних відносин. Обмеження суверенітету Української держави знаходило вияв лише у встановленні часткового контролю за її зовнішньополітичною діяльністю та податковою політикою. Разом з тим договір зафіксував правові аспекти відокремлення України від Польщі та довічну владу в ній гетьмана як єдиного і повноправного володаря. У ньому юридично визнавалося існування Української козацької держави. Він давав змогу у союзі з Росією розгромити Річ Посполиту, включити до складу України західний регіон й покінчити з агресивними зазіханнями Кримського ханства. У свідомості патріотично налаштованої української еліти другої половини XVII—XVIII ст. цей договір був “найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України...”⁵

Перспективи виборення повної незалежності у поєднанні з політикою Б. Хмельницького, спрямованою на вста-

новлення спадкового гетьманства децю послабили негативні тенденції попереднього часу. І все ж не варто перебільшувати значення цих позитивних перемін, оскільки вони не набрали необоротного характеру. Їм протидіяли деструктивні фактори величезної руйнівної сили. По-перше, еліта розпалася на кілька угруповань, які займали діаметрально протилежні позиції у підході до створюваної моделі соціально-економічних відносин, політичної форми правління, що таїло у собі небезпеку спалаху громадянської війни. По-друге, позбавлена контролю з боку державного апарату генеральна і полкова старшина, зосередивши у своїх руках виконавчу й судову (військову і цивільну) владу, дбала не стільки про національно-державні, скільки про особисті інтереси. Непомірне збагачення старшини (чимало з них через голову Б. Хмельницького спромоглися одержати від російського уряду царські грамоти на маєтки), посилення її соціального егоїзму, ігнорування на місцях соціально-економічних інтересів не лише селян, а й козаків (що особливо виразно стало проявлятися під час хвороби Б. Хмельницького) вели до загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. За умов послаблення гетьманської влади такий процес розвитку старшинського самовладдя міг вийти з-під контролю й призвести до паралічу центральної влади.

Задамося питанням: чи існували перспективи для розвитку Української держави після 1654 р.? Юридичні реалії середини XVII ст. засвідчували конфедеративний характер українсько-російського союзу. Однак юридична реальність не завжди буває адекватною реальності

⁵ Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 87.

історичній, що виразно підтверджують події суспільного життя України другої половини XVII—XVIII ст. І справа тут не в підступності російських монархів чи безвільності та безхарактерності українських гетьманів, а в об'єктивній дійсності того часу. Симбіоз демократичних і монархічних структур був проти-природний, і відносний паритет, який виник на гребені екстремальної ситуації середини XVII ст., незабаром був порушений, причому, певна річ, у бік сильнішого. Логіка історичного процесу полягала в тому, що у складі абсолютистської, монархічної Росії Українська держава з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена перспектив розвитку. Нові державні інститути рано чи пізно повинні були розчинитися в загальноімперських органах управління. Так воно і сталося. Наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Відбувалася поступова, але невблаганна втрата нею своїх етнічних рис, ліквідація окремих, а згодом цілих суспільних інститутів. Це був далеко не прямолінійний і не однозначний процес. Тут прослідковуються певні відступи, траплялися відлиги. Залежно від політичної кон'юнктури російські царі інколи відступали від загальнодержавної лінії і йшли на поступки українській старшині. Проте тенденція визначилася досить чітко й виразно. По-перше, в управлінні Гетьманщиною збільшується питома вага царських воєвод. По-друге, поступово обмежуються господарські прерогативи гетьманської влади. По-третє, незабаром було остаточно втрачено право зовнішніх зносин гетьманів з іноземними державами.

Україна в умовах громадянської війни. Боротьба за відновлення державної незалежності. Поряд з централізаторською політикою царизму вже

наприкінці 50-х рр. XVII ст. загострилися внутрішні проблеми та суперечності, що роздирали українське суспільство. Після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) в Україні почалася жорстока боротьба між окремими гетьманами і претендентами на гетьманську булаву. Її зумовили різні чинники — соціальні, політичні, особисті. На багато років країна була втягнута у вир громадянської війни, політичної кризи та економічної розрухи. Складна соціально-політична ситуація вимагала від наступників Б. Хмельницького якомога швидшого розв'язання існуючих проблем. Проте допущені політичні помилки, невваженість заходів у соціальній сфері до краю загострили вже існуючі суперечності в суспільстві. В умовах громадянської війни, що спалахнула в Україні навесні 1658 р., її володар (вперше в історії держави) починає шукати оперття на зовнішні сили не для захисту державної незалежності, а для боротьби з внутрішньою опозицією і повсталим народом. Разом з тим у певних колах правлячої верхівки країни виникає ідея відновлення союзу з Річчю Посполитою. Як наслідок — 16 вересня 1658 р. обидві сторони уклали Гадяцький договір.

Зміни зовнішньополітичного курсу та жорстокі заходи щодо широкої людності на Лівобережній Україні створювали небезпечний для територіальної єдності держави прецедент розколу державотворчої еліти. Намітилася і далі поглиблювалася тенденція орієнтації лівобережної старшини на Москву, а правобережної — на Варшаву. Скликана в червні 1663 р. "чорна" рада у Ніжині лише констатувала сумну історичну реальність — територіальну єдність України було порушено. Лівобережжя перебувало у складі Росії, Правобережжя знову відійшло до Польщі.

Остаточно територіальний розподіл України між двома сусідніми країнами

закріпило Андрусівське перемир'я 1667 р. між Російською державою і Річчю Посполитою. Його укладення ще більше ускладнювало можливість возз'єднання всіх українських земель. Проте, незважаючи на глибокі суспільно-політичні суперечності в середовищі державної еліти з її орієнтацією на різні зовнішні сили й постійне втручання останніх у внутрішнє життя України, обидва її регіони зв'язували в один державний організм політичні, етнокультурні, конфесійні та економічні чинники.

Найрельєфніше перспектива можливості територіальної консолідації Лівобережного і Правобережного гетьманств вималювалася у період гетьманування П. Дорошенка (1665—1676), який був переконаним прибічником існування єдиної Української держави. Однак далеко не всі дії цього політичного лідера, спрямовані на реалізацію його об'єднавчих планів, сприймалися громадським загалом. Крах політичної кар'єри правобережного гетьмана наблизив укладений ним українсько-турецький союз, надзвичайно непопулярний у народі, який викликав хвилю обурення як у рядового козацтва і селянства, так і серед старшини.

Політичний розвиток українських земель у другій половині 70—80-х рр. XVII ст. 1676 р. (складення гетьманських клейнодів П. Дорошенком) став переломним у долі українського державотворення. На невизначений час відсувалися надії на повернення територіальної єдності України. Нових обертів набрали інкорпораційні процеси в Лівобережній Гетьманщині. Поступово почало втрачати свої позиції у підтриманні державотворення на всьому ареалі українських земель Правобережжя, що обумовлювалося як суб'єктивними факторами, так і значною мірою пояснювалося зниженням економічного потенціалу регіону⁶. В нових умовах по-

трібна була сильна особистість з великими потенційними можливостями волевого і талановитого політичного діяча. На жаль, друга половина 70 — початок 80-х рр. таких людей не дали.

Подіями 70—80-х рр. XVII ст. завершився тривалий період політичної нестабільності України. Він характеризувався постійним втручанням іноземних держав у її внутрішні справи, жорстокою міжусобною боротьбою можновладців, ускладненням демографічної та економічної ситуації, коли внаслідок безперервних воєнних дій в повне запустіння приходили цілі регіони, дедалі рельєфніше проявлялася суспільна диференціація серед різних категорій населення, з'являлися перші симптоми відродження кріпосницьких тенденцій. Більшим драматизмом відзначалася ситуація на Правобережжі, меншим — на Лівобережжі.

Змінювалися й міжнародні реалії. Виснажені у ході багаторічної боротьби за політичні пріоритети та територіальні здобутки різні протиборствуючі сили прагнули до примирення. 1681 р. було укладено Бахчисарайський мирний договір між Росією і Туреччиною, а 1686 р. — так званий Вічний мир між Росією і Польщею. Їх умови торкалися історичної долі України. Вони знову підтвердили факт політичної розчленованості українських земель, а також узаконили незаселеність територій у районі Правобережного Подніпров'я. Питання про визволення земель Північного Причорномор'я на той час лишалося невирішеним. Лише наприкінці XVIII ст. унаслідок російсько-турецьких війн 1768—1774 і 1787—1791 рр. вони увійшли до складу Російської держави. 1783 р. до

⁶ Див.: Антонович В.Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра: По актам с 1672 по 1716 г. — Киев, 1868.

1.1. Суспільно-політична ситуація в Україні у другій половині XVII—XVIII ст.

Прапор
Б. Хмельницького.
Середина XVII ст.
Військовий музей.
Стокгольм

Прапор
Б. Хмельницького.
Фрагмент.

Росії було приєднано також Крим. Загалом характер відносин між Україною і Росією майже до кінця століття був визначений Глухівськими статтями 1669 р. У них досить рельєфно прослідковується тенденція до ще більшого обмеження державності Гетьманщини. Зокрема, у середині 80-х рр. XVII ст. було завершено довготривалий процес перепідпорядкування української церкви Московській патріархії. Втягнення України в політичний і адміністративний простір Російської держави позначилося і на її економічному розвитку. Зокрема, відбулися зміни в зовнішніх торгово-економічних зв'язках Гетьманщини. Небезболісно поривалися традиційні торговельні шляхи і ринки збуту товарів західного напрямку. Поступово відбувалася їх переорієнтація на Росію.

Порушення територіальної цілісності України в останній третині XVII ст. значною мірою обумовило певні відмінності у соціальному, політичному та економічному розвитку впродовж наступного часу двох її великих регіонів — Лівобережжя та Слобожанщини, з одного боку, Правобережжя, а також західноукраїнських земель — з іншого. Майже до кінця XVIII ст. правобережний регіон знаходився у складі Речі Посполитої. У його межах поступово були ліквідовані здобутки Національно-визвольної війни і відновлені довоєнні порядки. Однак окремі елементи державотворчих традицій продовжували залишатися важливим фактором суспільно-політичного життя краю. Ще на початку XVIII ст. у районі Правобережного Подніпров'я існували козацькі полки. Тут осаджувалися слободи, поступово відновлювалося нормальне господарське життя. Однак міжнародне становище

Карта України Й.Б. Хоманно. Початок XVIII ст. Ягелонська бібліотека. Краків.

1.1. Суспільно-політична ситуація в Україні у другій половині XVII—XVIII ст.

складалося не на користь правобережного козацтва.

Ще менш глибокими та стійкими виявилися політичні й соціальні наслідки подій середини XVII ст. на західноукраїнських землях. Відхід армій Б. Хмельницького 1648 р. і невдалий розвиток воєнних дій 1665 р. обумовили досить швидко реставрацію польської влади в Східній Галичині. Тут повністю відновили свою діяльність воєводські та повітові політико-адміністративні й судові органи та установи. У руках польських магнатів зосереджувалися великі земельні латифундії. Українська шляхта остаточно втратила зв'язки зі своєю народністю. З другої половини XVII ст. помітно підупала роль братств, зокрема, істотно зменшилася їхня освітня та книговидавнича діяльність. Додаткову напругу у суспільні відносини вносили міжконфесійні суперечки. Ситуація загострювалася тим, що, якщо під час вирішення спірних питань одні з конфесій (католики, уніати) користувалися державною підтримкою, інші (православні) залишалися зі своїми проблемами один на один.

Майже аналогічні процеси відбувалися на Закарпатті, яке з 1699 р. перейшло до складу Угорщини, та Північній Буковині, що перебувала під владою Молдавського князівства — васала Туреччини. Тут діяли іноетнічні політичні інститути влади та правові норми.

Україна в першій чверті XVIII ст.

Незважаючи на те, що на початок нового століття Українська держава фактично втратила статус незалежної політичної одиниці, продовжували функціонувати традиційні суспільно-політичні й адміністративні інститути. Так, на території Лівобережжя і Слобожанщини зберігався специфічний адміністративно-територіальний устрій, власне козацьке військо, діяли започатковані за Б. Хмельницького органи українського правосуддя та адміністративно-держав-

ної влади. Вища влада, як і раніше, зосереджувалася у руках гетьмана. Водночас вона не була монопольною, а підлягала контролю з боку козацької аристократії. Роль законодавчого органу ще деякий час продовжували відігравати генеральні та старшинські ради. Разом з тим уже перші роки XVIII ст. ознаменувалися для Лівобережної Гетьманщини ускладненням її внутрішньо- та зовнішньополітичного становища. Північна війна між Росією і Швецією за узбережжя Балтійського моря, в яку проти своєї волі втягнутою виявилася й Україна, негативно позначилася на її економічних та людських ресурсах. Податковий тягар ліг не тільки на рядове козацтво і селянство, а й зачепив і елітну верхівку суспільства. За цієї ситуації знову ожили давні автономістичні настрої. На вузьких старшинських сходках жваво обговорювалися питання про переорієнтацію на інші держави. Наміри українського гетьмана І. Мазепи піти на розрив відносин з Москвою та перемога російських військ під Полтавою дали змогу Петру I остаточно визволитися від агітаційної риторики та пришвидшити темпи наступу російського царату на автономні права України. В Росії утверджується імперська доктрина у визначенні політичної лінії поведінки щодо Гетьманщини. В країні насаджується інститут царських резидентів, які здійснювали політичний нагляд і контроль фактично над усіма сферами її життя. З 1703 р. сюди були введені російські полки як гарант "миру і спокою". Активно проводилася також особлива кадрова політика, внаслідок якої вищі політичні посади переходили до відданих режиму осіб. 1709 р. було зруйновано козацьку вольницю — Запорозьку Січ. Частина запорожців була змушена перебратися у межі турецьких володінь. Тим самим Запорозжя надовго позбавлялося змоги брати активну участь у політич-

ному житті України як осередок її демократичних традицій і прагнень. Уряд Петра I послідовно викорінював й інші ознаки української державності, підривав матеріальний добробут української людності, знищував її економічний потенціал.

Наступним кроком в обмеженні автономних прав України стало заснування 1722 р. особливої владної структури — так званої Малоросійської колегії, штат якої складався виключно з росіян і яка у своїй діяльності керувалася законами Російської імперії. Традиційні адміністративно-політичні інституції української державності, які існували ще з часів Української національної революції, перетворилися лише на дорадчі органи при колегії.

Інтеграційні цілі переслідували й інші заходи економічного і політичного характеру. Так, у результаті реформ 1722—1725 рр. загальноімперським інтересам була підпорядкована фінансова система України. Більша частина бюджетних коштів, що збиралися в Гетьманщині (майже дві третини), як правило, відправлялася до Петербурга. Водночас серйозного реформування, головний сенс якого полягав у загальноімперській уніфікації, зазнала судова система, в ряді міст запроваджувалася комендантська форма правління (коменданти повинні були здійснювати організацію політичного нагляду, контроль за козацькою адміністрацією, охорону кордонів, виконувати розвідувальні функції тощо).

Така політика уряду Петра I не могла не викликати супротиву національної еліти, в середовищі якої продовжувала жити ідея незалежної України. Найяскравіше вона виявилася в Конституції П. Орлика, в якій було узагальнено попередній досвід існування Української держави та накреслено майбутні шляхи її розвитку. В середині 20-х рр. на захист збереження національного держа-

Іван Мазепа ... Національний музей історії України, Київ. (НМІУ).

вного устрою Гетьманщини виступив наказний гетьман П. Полуботок, але його плани не знайшли належної підтримки в деморалізованому і роздертому соціальними суперечностями суспільстві.

Інкорпораційна політика російського уряду в 30—80-х рр. XVIII ст. Звичайно, в політиці російських властей спостерігалися деякі коливання і на певних етапах навіть відступ від попередніх позицій. Зокрема, певних коректив ця політика зазнала у 1726—1727 рр., тобто після смерті Петра I. Новий уряд ліквідував найодіозніші акції імператора припинено діяльність Малоросійської колегії, дозволено обрання гетьмана тощо). Разом з тим у силі залишалася дія тих законодавчих актів, які регламентували діяльність державних орга-

нів України, її фінансові справи, судочинство і т. п. Обраний козаками гетьман був позбавлений своїх традиційних прерогатив.

З початку 30-х рр. XVIII ст. Петербург в українському питанні, по суті, повертається до основних принципів політики Петра I. У таємних інструкціях імператриці Анни Іоаннівни містяться пропозиції щодо реорганізації вищої судової інстанції Гетьманщини — Генерального суду, застосування у судовій практиці загальноросійських законодавчих норм тощо. Поступово на перший план почали виходити фінансові мотиви, насамперед визиск податків у державну скарбницю, масова конфіскація у селян і козаків тяглової сили, зерна, фуражу (у той час розгорталася подія російсько-турецької війни 1737—1739 рр.). З України вимивався її науковий і культурний потенціал. На її територію поширювалася влада Таємної канцелярії.

На середину XVIII ст. остаточно визріли необхідні передумови, які давали змогу царському уряду прискорити ліквідацію органів української державності й повністю інтегрувати Україну до складу Російської імперії. Складні процеси відбувалися в самому українському суспільстві. У другій половині XVIII ст. значно посилювався процес втрати козацтвом економічного потенціалу і політичного впливу. Мали місце небачені раніше розміри збезземлювання козаків, втрати ними тяглової сили, пауперизації. Цей тривалий процес завершився виданням імператорського указу про перетворення лівобережного козацького війська на регулярні полки царської армії. Вся їхня діяльність відтоді почала регламентуватися російськими військовими уставами. Разом з тим дедалі більших масштабів набували намагання старшини привласнити землі, промислового підприємства, селян. Поступово від-

ходили у минуле автономістичні настрої. Помірковані представники козацької верхівки намагалися отримати російське дворянство. Цей фактор використовували урядові кола Росії, які всіляко розпалювали соціальні “апетити” нової генерації української старшини. Ідучи їй назустріч, Петербург дозволив скуповувати вотчинні села, обмежив право переходу селян з одного місця на інше. Нарешті у 1782—1788 рр. було видано ряд указів, які передбачали поширення прав російського дворянства на українську старшину і шляхетську верству.

З початком 60-х рр. XVIII ст. наступ царизму на залишки української автономії вступив у завершальну фазу. Першим кроком на шляху реалізації виробленої Катериною II лінії поведінки щодо Гетьманщини стала остаточна ліквідація 1764 р. інституту гетьманства. Для управління Україною замість центральних адміністративних органів влади було створено так звану Другу Малоросійську колегію і призначено генерал-губернатора (ним став граф П. Румянцев — один з найближчих до імператриці людей), що одночасно виконував функції президента колегії. Важливо відзначити, що російське керівництво на цьому етапі інкорпораційних змагань мало на меті не стільки знищення традиційної системи української адміністрації, скільки трансформування її в загальноімперську. Крок за кроком, тихо і непомітно Малоросійська колегія поглинула вищі управлінські структури і судові органи, що перетворилися на окремі департаменти. Одночасно було запроваджено нову систему діловодства, штатний розклад, контроль за фінансами, а також політичною лояльністю службовців. У середині XVIII ст. на порядку денному постало питання про ліквідацію митних бар’єрів між Україною і Росією. 1764 р. було ліквідовано митниці

та пропускні пункти на кордоні двох держав. Ця акція мала далекосяжні наслідки: по-перше, вона сприяла створенню єдиного економічного простору на великій території російських і українських земель; по-друге, відкривала нове додаткове джерело поповнення царської казни за рахунок митних зборів на польському і кримському кордонах; по-третє, істотно вплинула на матеріальний добробут керівництва українських центральних органів влади, обумовивши залежність їх від царських бюджетних асигнувань. 1765 р. Катерина II наказала остаточно ліквідувати слобідське козацтво. Натомість утворювалася Слобідсько-Українська губернія, яка пізніше була включена до складу Харківського намісництва.

Після реформування українського суспільства і його політичних інститутів у 60-х рр. XVIII ст. їх навряд чи можна розглядати як носіїв української державності. На середину 70-х рр. її конкретним історичним проявом залишалося лише існування Запорозької Січі. Найбільше занепокоєння російського двору викликала не стільки політична вага останньої (на цей час вона вже помітно зменшилася), скільки інтенсивне заселення українським етносом величезних просторів причорноморських степів, швидкий розвиток у цьому регіоні власного (фермерського типу) господарства. 1775 р. Петербург наважився на відкриття воєнну акцію — царські війська зайняли укріплення Січі. Одночасно було видано указ про знищення цієї самостійної козацької області. Останнім кроком на шляху ліквідації в Лівобережній Гетьманщині державності та громадянського суспільства стало запровадження на початку 80-х рр. на цій частині українських земель традиційного для Російської імперії адміністративно-територіального поділу на намісництва. Відтепер усе внутрішнє життя тут регла-

ментувалося загальнодержавними правовими актами.

Політичний розвиток Правобережної України у XVIII ст. Не менш драматично у XVIII ст. розгорталася подія на Правобережній Україні. Певні поступки, зроблені свого часу Яном Собеським і Петром I правобережному козацтву, слід розглядати як тимчасові й такі, що не відповідали основним принципам політики царської Росії й шляхетської Польщі у цьому регіоні українських земель. Тому навіть за найсприятливішої міжнародної обстановки у ліквідації козацтва як стану і полкового адміністративного устрою, що існував на Правобережжі, діяв лише фактор часу. Цей процес пришвидшила невдача для Російської держави війна з Туреччиною та укладення Прутського мирного договору 1711 р. Згідно з його умовами Росія відмовлялася від своїх претензій на правобережні українські землі та виводила війська за межі Речі Посполитої. Обидві сторони обмінялися ратифікаційними грамотами у 1713 р.⁷

Так насильно перервався природний процес еволюції правобережного козацтва. 23 вересня 1713 р. був обнародований указ Петра I, на підставі якого всі мешканці краю переходили на лівий берег Дніпра. Звичайно, незважаючи на заходи царського уряду та гетьманської адміністрації І. Скоропадського, Правобережне Подніпров'я ніколи не залишалося пусткою. Вже з другого десятиліття XVIII ст. край почав інтенсивно заселятися. Правобережні селяни й вихідці з Лівобережжя засновували слободи, обробляли поля, вирощували хліб, розводили худобу. Значний приріст населення краю спостерігався також у 30-х рр., коли доведені до зубожіння лівобережні селяни масово шукали тут

⁷ Архив ЮЗР. — Киев, 1868. — Ч. 3, т. 2. — С. 756, 757.

порятунку від тяжких наслідків російсько-турецької війни 1735—1739 рр. І лише у другому колонізаційному ешелоні сюди рухалися представники польських магнатів і шляхти.

Події, що відбувалися у XVIII ст. на Правобережжі, стали важливою козирною картою в польській політиці Росії. Зокрема, у відносинах з Варшавою Москва постійно експлуатувала тезу про переслідування в Польській короні православних. Так зване дисидентське питання, по суті, до кінця XVIII ст. вже не зникало з арсеналу засобів, які використовувалися для тиску на польський уряд. Власне, останній також не зробив належних висновків з подій минулого століття. Продовжуючи курс на соціальні й національно-релігійні утиски українців, він продемонстрував політичну недалекоглядність у визначенні майбутнього власної держави. У 1772, 1793 і 1795 рр. Річ Посполита була розділена Росією, Австрією і Пруссією. В ході цих поділів правобережні українські землі, що перебували у складі Польщі, були приєднані до Російської держави на правах звичайних провінцій. Таким чином, наприкінці XVIII ст. більша частина українських земель опинилася у складі Російської імперії. В ідеологічній схемі царського двору акт приєднання Правобережжя оцінювався лише як повернення у лоно імперії “земель и градов”, що “некогда сущим ее достоянием бывшие и единоплеменниками ее населенные”⁸. Причини і наслідки втручання царського уряду в господарське життя краю оцінюються однозначно. Йшлося насамперед про зміцнення тут економічних, політичних і духовних позицій царизму. Проте у своїй політиці щодо Правобережжя Росія переслідувала і віддаленішу мету, пов’язану з інкорпораційними процесами. Причому вона вже мала добре апробовану модель ре-

лізації своїх політичних планів та економічних заходів у Лівобережній Україні, де традиції державотворчості, безперечно, мали стійкіший і глибший характер. Як результат, наприкінці століття Україна внаслідок заходів російського самодержавства втратила не лише свою політичну, а й економічну самостійність. З посиленням політичної та економічної залежності від Російської держави вона дедалі більше втрачала і самотність свого соціального устрою.

Заселення та господарський розвиток Південної України. Впродовж останньої чверті XVIII ст. неодноразових змін зазнавав адміністративно-територіальний устрій Південної України. Утворювалися губернії, які пізніше реорганізовувались у намісництва. Нарешті, згідно з указом Павла I від 1796 р., замість Катеринославського та Вознесенського намісництв і Таврійської області (створеної на землях колишнього Кримського ханства з центром у Сімферополі) було утворено Новоросійську губернію.

З кінця XVIII ст. безмежні степи Північного Причорномор’я почали швидко заселятися. На нові землі прибували втікачі від соціальних утисків з Правобережної та Лівобережної України, центральних губерній Росії. Царський уряд роздавав великі ділянки землі поміщикам, урядовцям та офіцерам, які селили в межах своїх володінь закріпачених селян. В цей час у південну частину України прибуло також чимало іноземних колоністів. Проте у загальній структурі населення краю переважали українці.

На освоєних землях Південної України інтенсивно розвивалося землеробство та виноградарство. У маєтках землевласників утримувалися тисячі голів

⁸ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 3. — № 17108.

великої рогатої худоби, коней, овець, кіз. Наприкінці XVIII ст. виникли такі міста, як Херсон, Олександрівськ (нині Запоріжжя), Катеринослав (нинішній Дніпропетровськ), Миколаїв, Одеса та ін. Завдяки використанню покладів корисних копалин, вугледобувним центром поступово ставав Донбас. Виникли суконні мануфактури в Катеринославі й Новомосковську, ливарні в Херсоні та Луганську. На верф'ях Миколаєва і Херсона будувались військові й торгові судна. Одеса, Бердянськ, Маріуполь та інші портові міста стали справжніми морськими воротами Російської імперії.

Порівняно швидкому економічному розвитку Південної України сприяли вигідне географічне положення, природні багатства, впровадження в життя прогресивніших виробничих відносин та методів ведення господарства. Разом з тим з утвердженням у краї позицій Ро-

стети України.

сійської держави місцеве населення почало все більше відчувати на собі тягар соціальної нерівності. Зростали повинності (серед інших одне з перших місць почала займати панщина) та різні грошові платежі, для військових поселенців обов'язковими ставали 15-річна військова служба та оброк. За царським указом з 1796 р. у краї запроваджувалося кріпосне право.

Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії. Падіння і поділи Речі Посполитої позначилися на територіально-державній приналежності Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини. Внаслідок першого поділу Польщі (1772 р.) майже вся Східна Галичина та західна частина Волині й Поділля увійшли до складу Австрії. Ці землі були об'єднані з частиною власне польських воєводств у так зване

королівство Галичини і Лодомерії. Наступні територіальні здобутки були здійснені Австрією у середині 70-х рр., коли, згідно з Константинопольською конвенцією 1775 р., за нею було закріплено Північну Буковину. Закарпаття, зберігаючи традиційний поділ на комітати, продовжувало залишатися у складі багатонаціональної монархії Габсбургів.

Упродовж 70—80-х рр. XVIII ст. австрійські імператори Йосиф II та Марія Терезія здійснили у краї ряд реформ. Вони обмежували владу поміщиків над

селянами, скасовували їхню особисту залежність від пана, ліквідували окремі повинності. Уряд провів також реформи у духовній сфері. На жаль, ці прогресивні заходи австрійських урядових кіл у майбутньому були згорнуті.

Отже, на кінець XVIII ст. проблему возз'єднання всіх українських земель так і не було вирішено. Однак, незважаючи на певні особливості, що існували в окремих регіонах, український народ розвивався як одне ціле, де превалювали спільні об'єднувальні риси.

1.2. Тенденції розвитку суспільної свідомості

Національно-визвольна війна як чинник формування суспільної свідомості. Складні суспільно-політичні ситуації, що визначали історичний розвиток України в другій половині XVII—XVIII ст., не могли не позначитися на суспільній свідомості, полишити непорушними усталені в ній на той час стереотипи та систему цінностей. Зрушення, які відбувалися у цій сфері національної духовності, відзначалися справді революційним характером. Зокрема, із середини XVII ст. у свідомості українців особливої ваги набувають такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідеї, демократизм чи монархізм влади, право на труд і землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів тощо, що не лише обумовило становлення на українських теренах нових моделей світосприйняття, політичної культури та соціально-економічних відносин, а й дало змогу Україні, як стверджує італійський дослідник С. Граччоті, впродовж досить короткого історичного

проміжку часу не лише продемонструвати світові своє “пан’європейське покликання”, а й прилучитися через утворений тут “культ свободи” до “універсального фонду Європи”¹.

Нагадаємо, що початки цього процесу були закладені ще у XVI ст. Так, політичним наслідком Люблінської унії 1569 р. стало різке посилення на українських землях чужорідного латино-польського впливу, зворотним боком чого було тісне злиття в свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною, що пришвидшило темпи становлення національної самосвідомості українців, формування самобутності української культури, а в політичній сфері призвело до ополячення та зради національних інтересів з боку вищої української верстви — шляхти. Активізується просвітницька діяльність українських православних братств, зростає кількість друкованої продукції, поряд з широкою мережею початкових та

¹ Граччоті С. Українська культура XVII ст. і Європа // Всесвіт. — 1995. — № 3/4. — С. 147—148.

*Булави та керпачі XVII— XVIII ст.
Національний музей історії України,
Київ. (НМІУ)*

середніх навчальних закладів в Україні засновуються вищі навчальні заклади, наближені за програмою і структурою до західноєвропейських університетів. Таким чином починають складатися національні кадри інтелігенції, діяльність яких поряд з політичною активізацією українського суспільства справляє помітний вплив на становлення українського національного характеру. Зміну світоглядної системи у свідомості українського суспільства зафіксували ренесансно-гуманістичні та реформаційні ідеї, які почали поширюватися в українських землях, набуваючи тут своєрідного національного забарвлення, спрямованого на “осмислення актуальних проблем українського суспільства”, зокрема, створення “ідеології визвольного руху” на основі орієнтації на візантійські та давньоруські культурні традиції. В суспільну свідомість дедалі глибше вкорінюються стереотипи громадянських свобод, національного самовизначення, релігійної толерантності тощо. На практиці це означало, що на ареалі етнічно українських земель на зламі століть почалося становлення української нації². З цього моменту національна свідомість набуває суспільно-політичного значення. В ній чіткіше вкорінюються ідеї соціальної справедливості, “обрання, альтернативою експлуататорському суспільству, ідеалу суспільного устрою, побудованого на принципах співжиття ранньохристиянської общини, обґрунтування природної рівності людей”³, тобто тих свідомісних стереотипів, які незабаром стали лозунгом повсталого народу. Разом з тим, оцінюючи рівень національної свідомості української людності на момент завершення першої половини XVII ст., дослідники сходяться на тому, що на цей час ідея створення незалежної держави ще не опанувала українським громадянством внаслідок тривалої перерваності процесу національного держа-

вотворення на етнічних українських землях та деформування національної самосвідомості української еліти, а також доміанти в козацькому менталітеті соціальних і релігійних стереотипів.

Найвищим сплеском потужних національних рухів в Україні в середині XVII ст., що супроводжувалися, як правило, різноманітними формами соціального протесту, стала Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Без будь-якого перебільшення можна твердити, що вона (поряд із революційними змінами в політичній, соціальній та економічній сферах) справила вирішальний вплив на духовність українського етносу, ставши своєрідним синтезатором всього попереднього набутого досвіду української спільноти в означеній сфері й каталізатором нових якісних зрушень в її суспільній свідомості, зачепивши при цьому всі її рівні — від побутового до теоретичного — та існуючі форми виявлення. Причому цей вплив можна спостерігати щонайменше в трьох площинах. По-перше, він виявляється у свідомості людей — сучасників і учасників подій; по-друге, обумовлює зміну стереотипу щодо сприйняття українця і України в ментальності оточуючих народів; по-третє, простежується в ціннісних орієнтаціях та оціночних критеріях кількох поколінь нащадків. Власне, в екстраполяції подій Національно-визвольної війни на духовну сферу ми маємо справу зі своєрідним політичним феноменом, під дією якого перевага революційних, новаційних цінностей у свідомості українського сус-

² Див.: Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. — Київ, 1991. — С. 110.

³ Сас П. М. Реформаційні погляди Івана Вишенського — прояв опозиції пануючої ідеології феодального суспільства // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 102.

пільства над їхнім традиціоналістським набором обумовила вартісну перебудову всіх галузей його життя, сприяла входженню молодій державі в цивілізаційну ауру Європейського континенту.

Акумулювавши весь попередній досвід національно-визвольних рухів та збагативши його дійовими здобутками у сфері соціальної боротьби, Національно-визвольна війна вже на першому її етапі докорінно переорієнтовує погляди й устремління як самого гетьмана, так і частини наближеної до нього старшини й української шляхти. В їхній свідомості ідея козацького автономізму поступається “спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз’єднання у її кордонах усіх українських земель”⁴. Втіленню цієї мети у практику надалі підпорядковуються всі політичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря.

Однак, як цілком слушно зауважують дослідники, “для розвитку національної державної ідеї від автономії до незалежної соборної Української держави мав відбутися складний процес переосмислення цілей боротьби, подолання існуючих політичних стереотипів, розвитку українського менталітету”⁵. Водночас певних змін зазнає й сама ідея соборності, яка значною мірою залежить від стану політичної та правової культури соціуму.

Витворення на середину XVII ст. незалежної держави, визнаної урядами інших країн, значною мірою стало можливим завдяки психологічному чиннику. Не перебільшуючи його значення серед інших, зазначимо: політичні ідеї Б. Хмельницького впали на сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений у свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви — козацтва, яке на середину XVII ст. перебрало на себе функції національної державотворчості. Одночас-

но соціальні ідеали козацтва (як-то: усвідомлення своєї особистості, людської гідності, демократичних принципів рівноправ’я і соціальної справедливості) закріпились у свідомості всього українського народу. Таким чином, на певний час у країні, за спостереженням М. О. Максимовича, утворюється “однодумне громадське суспільство”⁶. В основі цього процесу лежало усвідомлення всіма його верствами загрози втрати своєї національної самобутності. Інша справа, що цей етап, на жаль, був надто швидкоплинним.

Подібна консолідація громадянства навколо національної ідеї, яка на середину XVII ст. ототожнюється в Україні з ідеєю державності, вже сама по собі стає найякіснішою інновацією у політичній культурі українського народу. В історіографії доведено, що вироблення її наріжних принципів припадає на першу половину 1648 р. З початку 1649 р. вона починає домінувати в політичних планах гетьмана. Відповідно на цей момент набуває чинності трансформація в політичній свідомості суспільства таких імперативів, як національна самоідентифікація, уявлення про владу й авторитет та їхнє закріплення у правових нормах, “народний ідеал громадського, демократичного, рівноправного ладу”⁷, ставлення до певних соціальних процесів і явищ, державних інституцій, мовний аспект, просторово-територіальна орієнтація тощо.

⁴ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — Київ, 1992. — С. 34.

⁵ *Степанков В.* Ідея Української держави й Річ Посполита (1648—1660 рр.) // Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. — Київ, 1993. — С. 78.

⁶ *Максимович М. А.* Собрание сочинений. — Киев, 1876. — Т. 1. — С. 564.

⁷ *Антонович В. Б.* Про козацькі часи на Україні. — Київ, 1991. — С. 194.

Щодо свідомості соціальної, то тут вплив Національно-визвольної війни, у рамках якої водночас відбувалася Селянська війна, насамперед виявився через “матеріалізацію козацького ідеалу на величезній території українських земель”, перетворення його “на життєздатний матеріал” новоутвореної соціальної будови⁸, а також через модифікацію «віками культивованого стереотипу на корінне питання тогочасної епохи — питання про “землю та волю»⁹. У масах селянства формується ідеал “справедливого вирішення земельного питання”¹⁰, тяглість якого простежується впродовж усього XVII ст., справляючи відповідний вплив на правосвідомість рядового козака і селянина. За спостереженнями істориків, «у селянській правовій свідомості в досліджуваній період традиційно зберігалася уявлення про те, що кожне село володіло певними “власними” угіддями» на основі традиційного звичаєвого права¹¹. Одночасно з цим посилюється тенденція до усвідомлення селянством особистих свобод, проявом чого стають масове покаяння населення, вимоги знищення великого панського землеволодіння, привнесення в соціальну свідомість елементів світосприйняття нового часу (ідеал дрібної земельної власності, використання вільнонайманої робочої сили тощо). Під впливом Національно-визвольної війни у суспільній свідомості селян і козаків відбувається переосмислення соціальної політики як місцевої, так і урядової адміністрації. Водночас поглиблюється процес переоцінки усталених ціннісних стереотипів у соціальній сфері представниками державної влади, насамперед гетьманом Богданом Хмельницьким, який з перших кроків Національної революції взяв курс на зниження соціальної напруги в суспільстві. Саме зважена соціальна політика гетьманського уряду, враху-

вання соціальних ідеалів козацтва та сформованих на Запорозжжі “зародків національної державності” обумовили усталення на середину XVII ст. повноцінного державного організму “з демократичними рисами національного устрою та соціально-економічних відносин”¹².

Винесення хвилею Національної революції в епіцентр політичних подій в Україні козацького стану та необхідність улегітимнення його репрезентативних функцій в очах світової громадськості не могли не позначитися позитивно на такому важливому зрізі суспільної свідомості, як свідомість історична. Переломлюючи кризу призму історичного пізнання домінуючі на певному часовому відрізку уявлення про оточуючий людину світ та суспільство, вона, відповідно до концепції світосприйняття М. Барга, виступає “структуруючим елементом культури”¹³, обумовлюючи “просторово-часову орієнтацію суспільства”¹⁴, і тим самим становить “найвищу духовну й етичну цінність лю-

⁸ *Смолій В. А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // *Укр. іст. журн.* — 1991. — № 5. — С. 69.

⁹ *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) // Там само. — 1985. — № 6. — С. 31—32.

¹⁰ *Смолій В. А.* Традиції Визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.) // Там само. — 1991. — № 1. — С. 14.

¹¹ *Сироткін В. М.* Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII—XVIII ст.) // Там само. — 1987. — № 6. — С. 115.

¹² *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Вид. 2-ге, доп. — Київ, 1995. — С. 597.

¹³ *Барг М. А.* Епохи і ідеї: Становление историзма. — Москва, 1987. — С. 3.

¹⁴ Там само. — С. 6.

*Покрова Богородиці
із зображенням
Б. Хмельницького.
Ікона. XVII ст.
Національний художній
музей України.*

дини”¹⁵. За спостереженням вчених, “у колективному інтелектуальному багажі” середньовічного суспільства саме історії належало одне з провідних місць¹⁶, а метод відшукування у минулому пояснення прецедентам сучасності здавна увійшов до творчого арсеналу політиків і правників. Ним, як відомо, широко користувався у політичній практиці і геть-

ман України Б. Хмельницький. Зокрема, існують свідчення, що український вождар неодноразово звертався до уроків минулого для обґрунтування територіальних претензій України на етнічні

¹⁵ Там само. — С. 11.

¹⁶ Блок М. Апологія історії. — Москва, 1973. — С. 147.

землі під час дипломатичних переговорів, при укладенні міждержавних договорів тощо. Сприйняття місця історії в духовному житті суспільства сучасниками гетьмана засвідчив переписувач Густинського літопису ієромонах М. Лоцицький. Без історичних знань, на його думку, "... и люде бы як у тмі будучи не відали, що ся прошлых віков діяло"¹⁷.

Започатковане в перші десятиліття XVII ст. формування у свідомості населення духу національного патріотизму через вкорінення у ній "культу козацтва" і "культу пам'яті"¹⁸ набуває своєрідного апофеозу вже після перших блискучих перемог повстанської армії. Патріотичну спрямованість історичних праць, створених за часів Хмельниччини, відзначив відомий історіограф Д. Дорошенко¹⁹. Він підкреслив вплив козацьких літописів другої половини XVII ст. на характер і структурну композицію національної державної ідеї, що опанувала на той час умонастроями громадянства²⁰. "Важливим нюансом" літописів Самовидця, Г. Грабянки і С. Величка стало "вироблення їх авторами певної системи поглядів, тобто історичної концепції"²¹, основними ідеями якої стало ствердження спільності походження слов'янських народів, відстоювання рівноправності української народності та єдності українських земель, що відповідало основним положенням політичної урядової програми. Новацією порівняно з попереднім часом стає вкорінення у свідомості українського народу через історичну пам'ять поколінь усвідомлення "тягlosti руської історії на території України при відсутності пануючої династії"²², а також "візії козацькою старшиною історичного процесу" як підстави для обґрунтування права на автономне і незалежне існування Української держави²³.

Певних змін у 1648—1676 рр. зазнала і правосвідомість українського суспільства. Визначаючи місце і роль юрисдикції в Українській козацькій державі, дослідники звернули увагу на те, що в «ході Визвольної війни в праві, яке об'єктивувалося у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива і керуюча сила, відбувалася певна трансформація понять "справедливість", "моральність", "доброта" і т. д.»²⁴ Однак цей процес відбувався не безболісно, позаяк нові стереотипи моралі та поведінки людини "часто-густо" вступали "в конфлікт із загальноновизнаними до 1648 р." Так, під впливом соціальної революції докорінно змінюється суспільне уявлення про право власності на землю, право успадкування, право праці; трансформації зазнає усвідомлення "добра і зла" тощо. Традиційні норми моралі відступають перед "новим розумінням гід-

¹⁷ ПСРЛ. — Санкт-Петербург, 1845. — Т. 2. — С. 30.

¹⁸ Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — Київ, 1984. — С. 106—124.

¹⁹ Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: історія, політологія, право. — Київ, 1996. — С. 19, 21.

²⁰ Там само. — С. 21.

²¹ Заремба С. З. Возз'єднання України з Росією у висвітленні українських літописців другої половини XVII — першої половини XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1978. — № 10. — С. 44, 45.

²² Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII—XVIII ст. // Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. — Київ, 1992. — Т. 1. — С. 121.

²³ Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // Там само. — Київ, 1993. — Т. 2. — С. 108.

²⁴ Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1994. — С. 6.

ності людини, її шляхів досягнення щастя на землі”, визнанням величі людського розуму²⁵.

У роки Національно-визвольної війни істотної детермінованості у суспільній свідомості набуває християнська ідея, усвідомлення населенням ролі релігійного чинника, його значення в національно-визвольних рухах. Як “боротьбу за віру”, коли релігійні вимоги поступалися лише вимогам боротьби за стародавні козацькі вольності, розцінював повстання 1648 р. І. П. Крип’якевич²⁶. За спостереженням американського дослідника Ф. Сисина, на першому етапі війни утворився своєрідний “альянс релігії і нації”²⁷.

Водночас нині цілком очевидно, що подібне трактування ролі релігійного чинника у формуванні суспільної ідеології в роки Національної революції XVII ст. є дещо спрощеним. Цілковиту рацію мають ті науковці, які вбачають у тогочасному православ’ї “концентрований вираз самобутнього державного духовного розвитку українського народу”²⁸, кризь призму якого переломлювався комплекс соціальних і національно-визвольних ідеалів та ідеологічних настанов суспільства. Однак поступово з часу постановлення Української держави православ’я втрачає роль провідника національної самосвідомості, оскільки ототожнюється з імперськими ідеалами Російської держави. У суспільній свідомості українців дедалі більшої чинності набувають секуляризаційні тенденції, які поряд з духовною охоплюють і сферу політичного мислення.

Їхнє посилення найрельєфніше позначилося на філософській формі світосприйняття. На взаємопов’язаність переорієнтації національної свідомості й філософських теорій вказав свого часу Д. Чижевський. “Філософія, — писав він, — як усвідомлення людством своєї культурної творчості, відбиває в собі змі-

ни в усіх сферах культури”. Передовсім ці зміни позначаються на порядку і становищі в існуючій філософській системі теоретичних, етичних, естетичних та релігійних цінностей. У роки революції відбувається переорієнтація філософської та суспільно-політичної думки на практичні земні цінності, на контакт з природознавством, прикладною наукою. На зламі середньовіччя і нового часу започатковується процес розмежування філософії з теологією: “царство Бога” поступалося місцем “царству людини”²⁹, якій віддавався пріоритет у загальній системі світобачення. Відповідно посилюються (на протигагу трансцендентним) світські тенденції в культурі. Нові світоглядні поняття і принципи, викликані до життя змінами в соціально-економічній сфері, утвердили у філософсько-етичних курсах другої половини XVII ст. “примат наукового знання”³⁰. У філософських трактатах розкривається суперечність між аскетичним теологічним світобаченням та гуманістичними й раціоналістичними традиціями. Значний внесок у підрив системи середньовічного світогляду, що існувала в Україні до Національно-визвольної вій-

²⁵ Історія філософії на Україні. — Київ, 1967. — Т. 1. — С. 309.

²⁶ Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Київ, 1954. — С. 114.

²⁷ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 71.

²⁸ Саган О. Н. Українське православ’я — концентрований вираз самобутнього державного і духовного розвитку українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Київ; Черкаси, 1992. — С. 49—50.

²⁹ Філософія Відродження на Україні. — Київ, 1990. — С. 208.

³⁰ Історія філософії на Україні. Т. 1. — С. 215.

рення людиною природи для загального добра, розвиток науки і освіти, повна свобода особистості, утворення сильної централізованої держави”³¹. В уявленні людності закріплюється триступенева схема світобудови: перший рівень Божественного провидіння; другий рівень володаря як символу держави; третій рівень колективної сили — народу. Відповідно до цієї схеми формується і харизматичність постаті Б. Хмельницького.

Протистояння світського і релігійного мислення досить рельєфно відбилосся в літературі. У роки Національно-визвольної війни посилюється започаткований письменниками-полемістами першої половини XVII ст. процес усвідомлення літераторами функції глашатаїв новітніх ідеалів та ідей, покликаних до життя глобальним перетворенням суспільно-адміністративної структури українських земель. Громадянська функція літературних творів проявляється в оспівуванні сюжетів реальної історичної дійсності³², “генетичному зв’язку з давньоруською художньою традицією”³³. Найяскравіше ці тенденції втілились у поезії, думках, історичних піснях та переказах про Національно-визвольну війну. Ці твори характеризуються високим пафосом боротьби, життєстверджувальною силою піднесення духу самоусвідомлення нації, усвідомленням Б. Хмельницького як національного героя. Їх характерною рисою стає надання переваги політичним, соціальним подіям над релігійними проблемами. У піснях і віршах оспівується військова майстерність, міжнародна політика гетьмана, “сприйняття й оцінка людських взаємин ке-

Хрест Б. Хмельницького. Середина XVII ст.

ни, зробили професори Києво-Могилянського колегіуму, ідеї та концепції яких формувалися під впливом прогресивних течій західноєвропейських філософських вчень.

Чільне місце у філософії доби посідають ідеї громадянського гуманізму та суспільного прогресу, спрямовані на ствердження “зміни на краще багатьох аспектів суспільного життя: пізнання і підко-

³¹ Трофимчук О. Зазн. праця. — С. 106.

³² Наливайко Д. С. Українське літературне бароко в європейському контексті // Українське літературне бароко. — Київ, 1987. — С. 55.

³³ Українська література XVII ст. — Київ, 1987. — С. 280.

рівника держави з кращими представниками його найближчого оточення”³⁴, розуміння його державотворчих заходів. Загалом у другій половині XVII ст. в Україні спостерігається тенденція наближення літератури до потреб народних мас. Виведення в епіцентр твору образу “маленької людини” з притаманними їй рисами “стоїцизму, вірності християнським ідеалам... свідчило про поступове становлення ментальності української нації... з її самобутнім та своєрідним поглядом на світ”³⁵.

Одночасно відповідні зрушення відбуваються і на рівні елітарної літератури. Нового значення набувають полемічні твори, спрямовані на піднесення авторитету православної віри. Поряд з традиційною тематикою в ораторській прозі починають звучати соціальні мотиви, що відображають світогляд нової української аристократії — козацької старшини, теми історичної спільності слов'янських народів. Гуманістична насиченість літературних творів підсилюється застосуванням їхніми авторами секуляризаційних сюжетів з античності, виведенням в образі літературних героїв видатних історичних осіб. “Найважливішою гуманістичною ідеєю” тут, як і в філософії, стає ідея «про свободу волі або “самовладдя” людини»³⁶.

Важливою структуруючою частиною суспільної свідомості поряд із філософією та літературою виступає мистецтво. Суть цієї форми свідомості полягає в її здатності, вириваючись за межі повсякдення, за допомогою засобів образного відображення дійсності та “сутності подій історії” скеровувати духовний прогрес певного соціального соціуму шляхом привнесення в його світосприйняття “нових, більш широких соціальних, моральних критеріїв”³⁷, сприяти “піднесенню духовної активності народу, ... демократизації суспільства”³⁸. На зламі середньовіччя та нового часу в різнома-

нітних жанрах українського мистецтва втілюється сприйняття суспільством не лише подій Національно-визвольної війни, а й основних суспільних ідей, зокрема, ідеї державотворчості, боротьби за державну незалежність, соціальне рівноправ'я. В монументальних творах, архітектурі, книжковій графіці, портретному живописі відбивається боротьба теологічного та світського рівнів свідомості, почуття любові до Батьківщини, патріотизму, зростання самосвідомості нації, ствердження ідеї спадковості від Давньоруської держави. Водночас мистецькі твори несуть у собі й реакцію на соціально-політичні зміни доби представників протилежного табору — української та польської аристократії. Зразками такого світосприйняття можуть слугувати третій варіант гравюри В. Гондіуса, в якому образ українського володаря персоніфікується з образом темної диявольської сили, карикатурні портрети його соратників Кривоноса та Півторакожуха, медаль у пам'ять окупації Києва 1651 р. військами литовського князя Я. Радзивіла та ін.

У мистецьких творах, особливо в портретному живописі, досить рельєфно відбилися й соціальні уявлення різних станів і прошарків українського су-

³⁴ Лімборський І. Феномен “маленької людини” в українській культурі XVII — початку XVIII ст. // Вісн. НАН України. — 1994. — № 7/8. — С. 103.

³⁵ Філософія Відродження на Україні. — С. 267.

³⁶ Мистецтво і духовне збагачення суспільства. — Київ, 1991. — С. 4.

³⁷ Там само. — С. 3.

³⁸ Див.: Смирнов Р. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды тринадцатого археол. съезда в Екатеринославе. — Москва, 1908. — Т. 2. — С. 310, 311; Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст. — Київ, 1958. — С. 34—36.

спільства. Так, демократичні ідеали козацтва, які поділялися збіднілим духовенством, міщанами та селянами, втілювалися в скромному невеличкому портреті, тоді як аристократичні тенденції української шляхти і козацької старшини потребували більш пишних і динамічних форм.

Підготувавши на попередньому етапі свого розвитку на базі ідей гуманістичного та ренесансного світогляду “ідеологічні основи визвольної епопеї” середини XVII ст.³⁹, українське мистецтво другої половини XVII — початку XVIII ст. відтворило струнку та своєрідну систему суспільних, моральних, релігійних і філософських поглядів, що утвердилися в тогочасній свідомості, розробивши самобутні оригінальні форми стилістичного відображення історичної дійсності.

Розвиток суспільної свідомості в останній чверті XVII—XVIII ст. Відносна соціальна стабільність спостерігалася в українському суспільстві лише на першому етапі Національно-визвольної війни, хоч уже в цей час міжстанова та внутріштанова ієрархія створювала реальні передумови для розвитку диференціаційних процесів, що позначалися і на установках та нормах поведінки різних суспільних прошарків. Уже по смерті гетьмана у системі ціннісних орієнтацій української спільноти відбувається чергове зрушення, цього разу з негативним зарядом, що значною мірою пояснюється змінами в соціально-політичній структурі, поглибленням майнового розмежування в козацькому стані. В національному самовизначенні українців дедалі більшої ваги почали набувати деструктивні настрої, що поступово переходили в “загальний ціннісно-установчий характер”. Під їхнім впливом зростають соціальний егоїзм та альтруїзм козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь із

загальновійськового (практично державного) скарбу, “ігнорування на місцях інтересів” козацьких низів⁴⁰. Свою негативну роль у цьому процесі відіграла й Московська держава. Фактично, починаючи з гетьманування І. Виговського і включно до 1676 р., соціальні настрої та свідомість суспільства обумовлювалися подіями громадянської війни. Крім того, в значно ширших хронологічних межах (з 1654 р. і майже до кінця XVIII ст.) ці процеси відбувалися в Гетьманщині в умовах інтенсивного фокусування на них традицій та імперативів поведінки іноетнічного політичного і культурного середовища.

Започаткований одразу після Переяслава, а відверто оприлюднений 1656 р. (уперше в практиці українсько-російських міждержавних відносин українську офіційну делегацію було усунуто від участі в обговоренні умов Віленського перемир'я), процес обмеження політичних привілеїв українського суспільства, насамперед його правлячої еліти, невпинно набирив прискорення впродовж найближчих ста років, набуваючи різного забарвлення, але не змінюючи своєї сутності зі зміною політичних доктрин російського уряду. Тим самим закладалося підґрунтя подальшої спрямованості українських гетьманів у боротьбі з російським централізмом на різні політичні сили за межами власної держави⁴¹. У свою чергу, політика загравання І. Мазепи (а згодом і деяких інших українських володарів) з російсь-

³⁹ Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII ст. — Київ, 1988. — С. 55.

⁴⁰ Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657 роки): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — Київ, 1993. — С. 52.

⁴¹ Грушевський М. З політичного життя старої України. — Київ, 1918. — С. 82.

ким урядом, спрямована спочатку на збереження автономних прав України, на думку сучасних дослідників, таїла у собі серйозну небезпеку “тихої” інтеграції Української держави до складу Російської монархії, перетворення її на провінцію останньої⁴². Вже на зламі XVII—XVIII ст. в українсько-російських стосунках чітко окреслилися тенденції уніфікації національних “державних норм і порядків за російським зразком та насильницької інтеграції українських земель до складу імперії”. Власне, вже в цей час було поставлено “під сумнів даліше існування української державності”⁴³. Водночас “роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу”⁴⁴, що в сукупності з перемогою наприкінці XVIII ст. набору цінностей охлократичного характеру, притаманних російському абсолютизму, над традиційним українським козацьким демократизмом у політичній сфері зрештою призвело Україну до трагічної розв’язки.

Задасмося питанням: якою мірою політичні та геополітичні чинники впливали на суспільну свідомість доби, яким саме чином під їхньою дією відбувалася трансформація усталених на попередньому етапі стереотипів поведінки та ідейних переконань як представників різних соціальних прошарків, так і суспільства загалом. Коригування системи цінностей української людності під дією згаданих чинників у другій половині XVII—XVIII ст. насамперед позначилося на сфері ідей та тогочасній суспільній ідеології. Впродовж означеного періоду своєрідною домінантою в шкалі цінностей, що існувала у Гетьманщині, стала ідея національного державотворення. Саме вона в умовах інкорпораційного наступу російського царату залишалася тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна

Герб Російської імперії з гербом Івана Мазепи. Мідіорит.

об’єднати в єдиному руслі патріотичні почуття найширших верств суспільства — від рядового козака до найвищого урядовця, від неписьменного селянина до рафінованого інтелігента. Саме вона виступала “потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства...”⁴⁵

Однак орієнтація на державну ідею зазнавала певних коректив на окремих етапах політичної історії Гетьманщини, спричинених цілим комплексом чинників, не останнім серед яких був вузькогруповий егоїзм частини політичної еліти держави. У зв’язку з цим помітно актуалізується проблема збалансування у суспільній свідомості державотворчої

⁴² Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — Київ, 1995. — С. 48.

⁴³ Там само. — С. 57.

⁴⁴ Грушевський М. З політичного життя старої України. — С. 82.

⁴⁵ Смолий В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — Київ, 1997. — С. 314.

ідеї та козацького автономізму. Так, якщо у роки Національно-визвольної війни ідея козацького автономізму поступається “спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз’єднання у її кордонах усіх українських земель”⁴⁶, то вже наприкінці XVII ст. ситуація змінюється на протилежну. Під дією деструктивних настроїв, що все глибше оволодівали суспільством, домінанта цінностей у свідомості національної еліти починає переважати на користь відцентрових орієнтацій, що обумовило наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років відсунення державної ідеї на другий план. У свідомості козацької старшини цього часу успішно співіснують три різні концепції політичного устрою Гетьманщини: “січове народоправство, старшинська олігархія та гетьманська монархія”⁴⁷, набувають поширення ідеї повернення до Польщі, співзвучні з ідеєю “козацького маневрування” Д. Вишневецького⁴⁸. Сучасна політологія схильна пояснювати такий стан речей протипоказанням “менталітету українства”, проїнятого “духом вірнопідданства і сліпої покори політичного ладу Росії”⁴⁹.

Досить виразно рівень тогочасної свідомості козацької старшини охарактеризував І. П. Крип’якевич. “Це була, — писав учений, — освічена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла ставати в обороні незалежності. Але хвилю старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи — козацтво, селянство, міщанство, не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили”⁵⁰. Водночас, за спостереженням В. В. Панашенко, “в перші десятиріччя після об’єднання України з Росією козацька старшина не сприймала особливос-

тей внутрішнього устрою Росії, її не приваблював соціальний стан російського дворянства, з його пожиттєвою військовою службою, обов’язки якої, особливо з часів Петра I, значно зростали”⁵¹.

В умовах наступу Російської імперії прогресивна частина козацької еліти продовжувала сповідувати традиції, започатковані епохою Хмельниччини. В її політичній свідомості впродовж XVIII ст. поступово виробляється стереотип усвідомлення себе репрезентантом суспільно-політичних цінностей Гетьманщини. Основними імперативами поведінки стають повага до козацького минулого, шляхетський соціально-політичний світогляд і підтримка договірних відносин з царем. В епіцентрі політичної орієнтації українців опиняється боротьба за “малоросійські права і вольності”, що, втім, з цілком ясних причин по-різному розумілися різними прошарками суспільства. Та, “незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, — підкреслював, зокрема, американський дослідник З. Когут, — українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією”. Історик наголосив на тому, що “ці права та привілеї сформували досить міцну сис-

⁴⁶ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — С. 34.

⁴⁷ *Крип’якевич І. П.* Історія України. — Львів, 1990. — С. 238.

⁴⁸ Див.: Українська ідея: історичний нарис. — Київ, 1995. — С. 40.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ *Крип’якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 242.

⁵¹ *Панашенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1995. — С. 81—82.

тому, яка глибоко вкорінилася в колективній свідомості”⁵². Саме у посяганні на них він вбачав основну причину українсько-російської конфронтації впродовж майже півтора століття.

Поряд з цим важливе місце у своєрідній класифікації політико-культурних цінностей, які поширюються у суспільній свідомості українців у другій половині XVIII ст., посідають перемога республіканських орієнтацій над монархічними, що пояснюється питанням “про характер легімітації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів”; обґрунтування ідеї розділення законодавчої й судової влади та старшинської нобілітації; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами; сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства; зверненість у майбутнє через культ минулого; культивування знань; віра в можливість перетворення життя на засадах розуму; патріотизм; пожертвування особистими інтересами на користь суспільних⁵³.

В історіографії неодноразово відзначалися особливості соціальної структури та системи правління Гетьманщини. Не зупиняючись детально на цьому питанні, все ж нагадаємо, що, попри поступову їх наближеність до “характеру соціальних взаємовідносин у тодішній Східній Європі, зокрема в Росії, через вертикальну соціальну ієрархію, майже до кінця XVIII ст. зберігалися істотні відмінності в соціальному устроєві та політичних орієнтаціях двох сусідніх держав”⁵⁴. Не в останню чергу саме цими відмінностями у національній свідомості українців заперечувалося сприйняття Гетьманщини як невід’ємної частини Російської імперії. З іншого боку, і для російської монархії “існування автономної козацької України було... аномальним явищем”⁵⁵. Саме цим можна пояснити те, що важливою запору-

кою інкорпораційного наступу російського царизму, поряд із заміною самобутніх інституцій Гетьманщини імперською адміністративною системою, практикуванням політики внутрішньої диверсії⁵⁶ та знищенням пам’яті нації, було “поступове злиття української і російської соціальних структур”⁵⁷, що ставало можливим внаслідок інтеграції у суспільну свідомість українців (насамперед нової української шляхти як основної сили, спроможної протистояти інкорпораційним заходам чи прискорити їхнє проведення) притаманних російській ментальності цінностей, а саме: службового кар’єризму, поціновування переваг наближеності до імперського двору, підпорядкованості внутрішньому закону, аристократизації суспільства тощо.

Говорячи про систему ціннісних орієнтацій козацької старшини як провідної верстви українського суспільства (після розмежування з рядовим козацтвом) в його соціальній стратифікації кінця XVII—XVIII ст., не можна не враховувати кілька важливих моментів. По-перше, йдеться про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання

⁵² Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760—1830. — Київ, 1996. — С. 63, 64.

⁵³ Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали шостих Всеукр. іст. читань. — Київ; Черкаси, 1997. — Кн. I. — С. 134—146.

⁵⁴ Козут З. Зазн. праця. — С. 64.

⁵⁵ Там само. — С. 66.

⁵⁶ Див.: Демкович-Добрянський М. Україна — Росія. — Львів; Краків; Париж, 1993. — С. 29—35.

⁵⁷ Там само. — С. 208.

політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, лицарська гідність, козацькі та шляхетські вольності тощо. Як усі ці ціннісні категорії пов'язуються з елітарною концепцією політичного устрою, що з них набуває поширення у суспільстві вже з кінця XVIII ст. — питання далеко не риторичні. Їх розв'язання можливе лише за умови зрозуміння провідних мотивів трансформації суспільної свідомості українців з урахуванням впливу на них як зматеріалізованих, так і духовних, психологічних чинників, не останню роль серед яких відіграють і типологічні риси українського національного характеру.

П. Феденко свого часу наголошував на тому, що національний характер в Україні сформувався під впливом козацького лицарського ідеалу, який зберігся в історичній пам'яті українців практично до кінця XVIII ст.⁵⁸ Однак, на його думку, породжене цим ідеалом олігархічне розуміння свободи й державної влади корінило в собі загрозу піддання української людності під деспотію московського царя заради забезпечення себе від панування власної аристократії⁵⁹. З іншого боку, притаманні українському національному характеру риси свободолюбства та рівноправності в поєднанні з усвідомленням персональної гідності виступали активніючим стимулятором боротьби української еліти проти імперської інкорпораційної політики. “В цій боротьбі, — стверджує, зокрема, З. Когут, — проявилися два підходи української шляхти” — асиміляторський і традиціоналістський. “Це були не системні політичні ідеології, — підкреслює далі автор, — а протилежні погляди на цінності і спадщину Гетьманщини”⁶⁰.

Важливим важелем коригування ціннісної системи Гетьманщини у XVIII ст. став поступовий вихід на провідні пози-

ції в ідеологічній сфері козацької інтелігенції. “Учителі, літератори, друкарі, видавці, — зазначав І. П. Крип'якевич, — скупчилися в міцний провідний гурт, що творив ідеологію і піднімав свідомість мас”⁶¹. Висловлене стосовно більш раннього історичного періоду зауваження залишається цілком слушним і щодо XVIII ст. Зокрема, в цей час інтенсивно продовжується започаткований у роки Національної революції процес секуляризації суспільного життя, що найяскравіше позначилося на таких його виявах, як політична культура, історична думка, література, наука, мистецтво⁶². Визначну роль у руйнації “усталеної” системи середньовічного світогляду впродовж майже всього XVIII ст. продовжували відігравати філософські курси та твори професури Києво-Могилянської академії, що насамперед спрямовувалися на гуманістичне сприйняття світу, розуміння людини частиною оточуючої природи⁶³, визнання її прав “на задоволення земних потреб”⁶⁴.

Таким чином, у другій половині XVII—XVIII ст. у вітчизняній філософській науці відбувалося становлення нових пізнавальних орієнтацій, ідеологічно спрямованих на утвердження у свідомості громадян прогресивних суспільних ідеалів.

⁵⁸ Феденко П. Вплив історії на український народний характер. — Прага, 1942. — С. 6—8.

⁵⁹ Там само. — С. 10.

⁶⁰ Когут З. Зазн. праця. — С. 226.

⁶¹ Крип'якевич І. П. Зазн. праця. — С. 249.

⁶² Див.: Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — Київ, 1991. — С. 89, 91.

⁶³ Ничик В. М. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку отечественної філософії // Філософська думка в Києві. — Київ, 1982; Історія філософії на Україні. — Т. 1; та ін.

⁶⁴ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. — Київ, 1981. — С. 219.

1.2. Тенденції розвитку суспільної свідомості

1.3. Християнські засади національної культури

Українське православ'я як культурно-історичний феномен. Першим за значимістю і функціональною роллю культурним здобутком України XVII ст. слід вважати саме українське православ'я, процес формування якого, як самотнього феномену християнства, досяг творчого апогею у доробку Могилянських Атен. Якщо на час свого запровадження і поширення християнство в Україні ще зберігало значною мірою ідентичність візантійському, то починаючи з XII ст. під впливом історичних умов буття українського народу, специфіки його матеріальної й духовної культури, передуючих християнству форм духов-

ного життя, специфіки етнічної психології українців воно вже формувалося як український різновид східного християнства, своєрідний етноконфесійний синтез української духовності та православ'я. Характерно, що цю самотність, сформовану на основі тісного поєднання європейської культури, традицій право-

⁶⁵ Історія філософії на Україні. — Т. 1. — С. 306.

⁶⁶ Див.: Грушевський М. Об украинской историографии XVIII ст. Несколько соображений // Известия АН СССР. — Москва, 1934.

⁶⁷ Трофимчук О. Зазн. праця. — С. 112.

*Петро Могила ...
Національний музей
історії України
(НМІУ).*

слав'я і духовних здобутків українського народу, весь православний світ оцінив як вселенську досконалість конфесії, прийнявши лише з деякими неістотними застереженнями Катехізіс митрополита Петра Могили за еталон стислого викладу християнського віровчення. У знятому вигляді особливості обрядової практики українського православ'я відбиває також Могилянський Требник.

Серед рис українського православ'я, поєднання і практична реалізація яких роблять його самобутнім національно-культурним явищем, слід назвати соборноправність, демократизм, еванге-

лістськість, побутовість, національну інституційність тощо.

Соборноправність в українській церкві виражалася насамперед у тому, що кожний з її ієрархів не керував самочинно і самовладно, і ніхто з духовенства не приходив до громади непрошеним. Усі церковні посади були виборними. На відміну від Константинопольського і Московського патріархатів, де існувало призначення (інколи навіть світськими правителями) на вакантні керівні церковні посади, в українській церкві вище керівництво обиралося на елекційних соборах із широким залученням до роботи мирян з правом вирішального го-

лосу. Обираючи у такий спосіб митрополита, єпископи відтак (і тут збережено вірність євангельському вченню) залишалися вірними йому і визнавали його лише першим серед них. Єпископи в українській церкві також обиралися на соборах єпархії у складі білого і чорного духовенства й мирян. Виборна система була характерною і для монастирів. У виборах тут брали участь, крім ченців, ще й представники білого духовенства та миряни. Слід зазначити, що на посади могли претендувати навіть світські особи. Так, 1690 р. архимандритом Києво-Печерської лаври було обрано світську особу — Мелетія Вояховича. Обрання вільними голосами тієї чи іншої посадової особи, з одного боку, певним чином унезалежнювало її від вищих посадових структур, надавало самостійності в діяльності на своїй церковній території, а з іншого — засвідчувало певну рівність з тими, хто її обрав, підпорядкованість своєї діяльності їхній волі. Маючи тісний моральний зв'язок зі своїми виборцями, постійно оновлюючи свій склад, духовенство України було відтак відкритим соціальним станом.

Принцип соборноправності й виборності, зокрема, прилучення до вирішення церковних справ мирян і водночас включення служителів культу в громадську діяльність, зумовили перетворення української православної церкви на живий національний організм, що зберігав і конденсував духовні сили народу. Традиція обрання всіх священнослужителів — від парафіяльного ієрея до митрополита — зближувала церкву з народом, робила її демократичною інституцією, тісно пов'язаною з життям людей. Сбме порушення ієрархами української православної церкви принципів соборноправності стало однією з причин того, що ідеї Берестя не набули з часу їх прийняття на соборі 1596 р. загальнонаціональної функціональності. Обраного

на основі принципів соборноправності київського митрополита в XVI—XVII ст. уже не направляли на висвячення до Константинопольського патріарха, а лише одержували від нього благословення. Натомість у Московській державі із середини XV ст. єпископів і навіть митрополитів обирали “по обранію Св. Духа и по велению господина нашего Великого князя”¹.

“Чин и Устав” XVII ст. про вибори єпископів у Московській державі свідчить, що єпископами тут ставали ті, “кому Царь повелит и Святейший Патриарх благословит и поставит”².

Обрядову практику українського православ'я характеризував також демократизм. Так, під час виконання служб Божих священики, якщо їх було декілька, мали стояти в один ряд, а не висувати старшого за чином наперед. Євангеліє в українських храмах читається обличчям до вірних і завжди при майже відкритих дверях вітваря.

Певна рівноправність церковних і світських елементів в українській церкві стала умовою формування і тривалого функціонування в ній такого унікального явища, як церковні братства, що в суспільному житті виконували роль церковно-культурних й освітніх організацій.

Євангелістськість як рису українського православ'я характеризує насамперед несприйняття церквою цезаропапізму, що був привнесений у християнство візантизмом. Виходячи з принципу “Богові — Богове, а кесареві — кесареве”, в українській церкві сформувався такий канонічний устрій, як незалежність від світської влади. Навіть суд вона мала власний, а тому духовенство

¹ Акты исторические, собранные и изданные археографической комиссией. — Санкт-Петербург, 1841. — Т. 1. — С. 109.

² Маркович Г. И. Выборное начало в духовенстве. — Полтава, 1905. — С. 13.

України не підпадало під юрисдикцію світських суддів. Дотримуючись Новоазітських принципів, церква прагнула зберегти чистоту віри, догматів і канонів християнства, а не букву його обряду. Так, враховуючи настанови св. апостола Павла, що “буква вбиває, а дух оживляє” (2 Кор. 3:6.), українське православ’я вважало неістотною форму обряду хрещення — занурення у воду чи поливання водою. Важливим було саме розуміння догматичної основи цього обрядового дійства.

Про євангелістськість українського православ’я свідчить також абсолютизація ним саме моральних чинників християнства. Оскільки Ісус Христос приніс у світ братерство, то українські духівники виступали за рівність усіх людей на цьому світі. Саме тому українське православ’я не прийняло таких грецьких рис християнства, як підхід до Ісуса Христа і Божої Матері як до царя і цариці, уподібнення церковних чинів до імперських начальників тощо.

Оскільки українські землі постійно перерозподілялися між оточуючими їх сусідами, з одного боку, це спричинило, непостійність і ненадійність суспільних інституцій, що були покликані виражати інтереси народу, а з іншого — сприяло тому, що роль національної інституційності в Україні перебрала на себе церква. Вона стала центром українського життя, єдиною ще національно зорієнтованою силою. Власне, саме вона до кінця XVIII ст., як слушно зауважив Іван Огієнко, була безконкурентним творцем української культури³.

Саме тому українська церква у суспільному функціонуванні прагнула зберегти певну рівновагу, навіть рівнодистанційність щодо державних структур в Україні. Не потрапляючи в залежність від них, відкидаючи навіть партнерство, вона водночас не полишала поза своєю

увагою події суспільно-політичного життя і завжди по-своєму реагувала на них.

Можна сказати, що українська церква XVII—XVIII ст. була свого роду політично чинним фактором. За організаційною структурою, принципами налагодження внутрішнього життя в Україні і взаємодії зі “світом” церква відтворювала форми держави, перебираючи на себе насамперед проблеми духовного життя. Інтеграція церкви в суспільне життя України зробила її чинником не так моральним, як практичним, певного роду владною інституцією на місцевому ґрунті, стабілізатором суспільного життя навіть за умов іноземного панування. Вона зберігала етнокультурну й етнополітичну єдність певних українських територій.

Історичне буття українського народу як колонізованого етносу зумовило й те, що в Україні церква як соціальний інститут відіграла досить значну роль в національному самовиявленні українства. І не просто церква як духовна сила, а церква як братство віруючих, світський елемент якого поширював свій вплив на всі сфери життя. Як найосвіченіший прошарок населення, служителі культури зазвичай виступали виразниками духу народу. Шануючи їх за освіченість, благоговіючи перед їх священством, очікуючи від них, як посередників між Богом і людиною, якихось життєвих вигод, віруючий своєю уявою виводив релігійні інституції за сферу їх природного призначення і розглядав як єдиного репрезентанта своїх інтересів у суспільному житті.

Самобутність українського православ’я формувалася на теренах побутового життя народу, його господарчої діяльності. Це й зумовило той факт, що річний цикл свят для українця-селяни-

³ Див.: *Огієнко Іван*. Українська культура. — Київ, 1918.

на відігравав роль не стільки системи віх вшанування якихось християнських святих чи засобу згадки про певні події з християнської історії, скільки своєрідного орієнтира господарювання, підготовки чи проведення якогось виду сільськогосподарської діяльності.

Елементами національного побуту просякнута всі форми обрядового здійснення Святих Таїнств. Так, в Україні не допускалося насильне одруження. Тому священик під час вінчання вимагав обоюдної клятви вірності і вже цим вже урівнював у правах парованих, оскільки кожний з них при цьому ще й виголошував, що бере собі в життя помічника.

Побутовість українського православ'я виражається також у збереженні в контексті його обрядової практики багатьох звичаєвих елементів з народних традицій. Так, під час Спасівських свят освячуються квіти й яблука, на Трійцю храм прикашають різною зеленню, в контекст Різдвяного Богослужіння включаються духовні народні пісні, в яких з певною довільністю описувалися святкові події. З XVII ст. в Україні з'являється вертеп. У всіх відомих з того часу вертепних драмах чітко простежуються дві частини — релігійна й інтермедійна. В релігійній частині, яка відбувалася у верхньому поверсі вертепу, що являв собою Віфлеєм, розігрувалися сцени з народження Ісуса, поклоніння волхвів, гніву Ірода і його слуг та ін. В інтермедійній частині виступали постаті з народного життя — козак, поляк, єврей, циган, знахар тощо.

Національність українського православ'я засвідчувала насамперед самотність обрядово-культува сфера, власний молитвослов. Так, у храмах України практикувався обряд "уцерковлення новонародженого". Через десять днів після появи на світ дитини батьки йшли з

нею до храму. Зустрівши її, священик брав дитину на руки і заходив з нею, якщо то був хлопчик, до вітваря або підносив до царських воріт, якщо це була дівчинка. В українській церкві обов'язковим був ритуал ношення хреста перед митрополитом-першосвящеником.

Національна особливість православ'я на українських теренах виявилася також у своєрідному сприйнятті ним науки Святого Письма, догматів і канонів християнства. Для нього важливою була не форма обряду, а його догматичний підтекст, на якому постає ця форма. Саме тому в українській церкві неістотним вважалося питання, скільки разів відкривати і закривати царські ворота під час богослужіння, а власне розуміння святої літургії, не форма виконання обряду хрещення, а його догматична основа — позбавлення першородного гріха і навернення на шлях праведного життя християнина.

Онаціональненню християнства в Україні сприяло також те, що, починаючи з XVI ст., Євангелії та Апостол в її церквах читалися живою українською мовою. Вживання рідної мови у богослужіннях вважалося непорушним Божим наказом. У XVII ст. церква багато зробила для того, аби наблизити до розуміння народу церковнослов'янську мову. Букви кириличного письма пристосовуються до місцевих умов і потреб, відповідно до української вимови також ставиться наголос у словах. Пристосування церковнослов'янського правопису до живої народної вимови, яке на цей час активно проводила в життя українська церква, мало позитивне значення, оскільки не лише сприяло формуванню національної свідомості, а й робило зрозумілим зміст церковної служби.

Онаціональненню церковного життя України проявилось також у виданні богослужбової та релігійної літератури.

Проте якщо до XVI ст. це виявлялося переважно у тих правках, скороченнях і наголосах, які включалися до іноземних оригіналів, то вже у XVII ст. в Україні виходить багато власних богословських книг. Вони так відбивали особливості українського православ'я, що 1690 р., побоюючись його впливу у себе, російський патріарх Іоаким влаштував масове спалення їх, у тому числі й книг Петра Могили. В книгодрукуванні він запровадив цензуру видань “литовського друку”. Навіть перший том славнозвісних Четей Міней Данила Туптала (1689), якого згодом православна церква оголосила святим, був після декількох виправлень таки спалений, а решта відредагована так, аби не відчувалася українськість їх автора. Засади українського православ'я знайшли повне відтворення у збірниках проповідей українських богословів. Це — “Перло многоцінное” Кирила-Транквіліона Ставровецького, “Небо нове”, “Скарбнище потребное”, “Ключ разумения” І. Галятовського, “Вінець Христов”, “Горець” А. Радивіловського, “Меч духовний”, “Труби словес проповідних” А. Барановича та ін.

Самобутність віровчення і культу українського православ'я позначилася і на церковному мистецтві — іконописанні, архітектурі, слові тощо. Проте тут візантійська традиція панувала ще довго. Так, лише в XVII—XVIII ст. українські ікони, наскільки це було можливим, позбавляються надмірного символізму, вбирають у себе головні мистецькі стилі — від ренесансу і бароко до класицизму і модернізму. Зберігаючи за собою основну мету — виховання набожності, українські ікони водночас оспівували національний ідеал досконалої, святої і прекрасної людини, якою на цей час був козак-оборонець і страждалець за віру і народ. Саме з XVII ст. на виготовлених для деяких храмів України іконах з'явля-

ється образ козака і навіть цикл ікон під загальною назвою “Козацькі покрови”. На них під покровом Богоматері-захисниці зображено священнослужителів, гетьманів, козаків, серед яких ми знаходимо Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Калнишевського. На пирятинській іконі кінця XVII ст. “Розп'яття” фігура відомого козацького полковника Леонтія Свічки зображена на одному рівні з фігурами святих. Національну належність Свічки підкреслюють довгі вуса й оселедець на голові. На іконі св. Уляни й св. Данила у Свято-Преображенській церкві, що у Великих Сорочинцях на Полтавщині, святі нагадують представників української шляхти.

Характерною рисою українського православ'я є його соціальність, яку подеколи називають ще народністю. Насамперед вона виражалася в залученні мирян до активної участі в церковному житті. Саме вони виступали гарантом соборноправності церкви. Хоча з часу Петра Могили вага братств у релігійному житті України дещо зменшилася, але з їхньою думкою, як і раніше, рахувалися церковні ієрархи. Саме братства були тим каналом, через який церква могла реалізувати культурницьку місію в народі.

У формуванні народності українського православ'я важливу роль відіграло використання церквою у богослужбовій діяльності та видавничій справі народної мови. Якщо вживання в церковному житті церковнослов'янської дещо відмежовувало мирян від кліру, створювало уявлення про якусь елітарність останнього, то звернення до національної мови допомагало здолати цей бар'єр, формувало свідомість братерства за вірою і відчуття національної єдності, зміцнювало основи національної культури. Принцип “служіння народу — служіння Богу” українська церква реалізувала через такі форми соціальної дія-

1.3. Християнські засади національної культури

*Розп'яття із зображенням Лубенського
полковника А. Свічки. Ікона П. Іванович
(?). Кінець XVII ст. Національний
художній музей України, Київ.*

льності, як добродіяння, учительство, просвітництво тощо.

Українці завжди відзначалися толерантністю і відкритістю. Ще в давній Русі-Україні поруч з язичниками вільно справляли свої обряди і християни, і мусульмани. Ці риси характеризують також і українське православ'я. Вони, зокрема, проявилися в можливостях, яких воно надавало своїм послідовникам в одержанні освіти в навчальних закладах інших конфесій, у друці в друкарнях православних монастирів літератури інших конфесій, включенні в чин своїх обрядів деяких елементів з обрядів інших церков тощо. Так, переважна більшість церковно-культурних діячів України XVII ст., зокрема Петро Могила, Феофан Прокопович, Стефан Яворський та ін., одержали освіту в латинських та уніатських школах Польщі, Італії, Німеччини, висвячуючись при цьому на деякий час в інше віровизнання. Саме в Україні знайшли притулок переслідувані старообрядці. Митрополит Лазар Баранович — учасник Собору 1666—1667 рр., на якому було засуджено старообрядництво, дозволив його прихильникам множити в друкарнях Київської митрополії необхідну їм літературу, зокрема, “Катехізіс” Лаврентія Зизанія, що був для них настільною книгою.

Відкритість українського православ'я виявилася, зокрема, в прийнятті ним деяких неосновних канонів католицизму, чину виконання ним окремих таїнств. Це особливо стосується розуміння еклези. Час перемини Святих Дарів українська церква відносила до проголошення слів Христових: “Прийміть, споживайте. Це — тіло моє”, а не до часу молитви: “Сотвори убо хліб сей”. Вплив католицизму проявився також у допущенні хрещення шляхом обливання, а не лише через занурення у воду. “Справа тут не в показовій дії, — зауважив Фео-

фан Прокопович, — а в тому розумінні, з яким здійснюється ця дія”. Під впливом католицизму в українських церквах тісно прижилася проповідь-казання. Плекаючи мету підготовки проповідників, рівних своїм вмінням і знанням католикам, українська церква серед навчальних предметів у всіх православних школах запровадила риторику. Для ширшого вжитку в Україні вийшли друком курси найвідоміших проповідників. Виходячи з біблійного положення про те, що оживляє дух, а не буква, Захарія Копистенський у праці “Книга про віру” допускав навіть здійснення богослужіння без храмів, хрещення дітей і поховання покійників без священників, якщо вони тимчасово відсутні.

Відкритість до різних релігійних впливів — важлива риса українського православ'я, яка формується в ньому ще з часів Володимира Великого. Саме вона дала йому змогу постати у ролі вселенського явища, а його історії на загальнолюдській значимості. Постаючи і розвиваючись на межі зіткнення двох типів християнської культури — латинського та візантійського, відчуючи впливи передуючої язичницької культури і новонародженого протестантизму, українське християнство розвивалося як специфічна синтеза всіх цих культурних явищ.

Уніатська церква в духовному житті українства. Оформившись у період українського культурно-національного пробудження (XVI—XVII ст.), уніатська церква своєю появою відобразила такий аспект культурно-історичного процесу епохи Відродження і Реформації, до якого була причетна й Україна, як формування національних церков. Утворення об'єднаної церкви як нової національно-релігійної течії українства було далекоглядною реакцією українського єпископату на втрату впливу Київської митрополії, на спроби

підпорядкувати українську церкву католицькій ієрархії Польщі.

Складною була доля уніатства в Україні після відновлення в 1620 р. православної ієрархії. Звертаючись подеколи за допомогою до козацьких гетьманів у боротьбі проти своїх ворогів і прагнучи зберегти спокій на поневолених українських землях, притупити міжконфесійні чвари, Польща інколи йшла на певні пом'якшення у визначенні статусу православної церкви, обмежувала діяльність українських католиків. Після того як Петро Сагайдачний допоміг їй 1621 р. розбити війська турків під Хотином, польський сенат і сейм взагалі проголосували за ліквідацію української католицької церкви, “яко ніякої користі для Польщі не приносить, лише одну шкоду”. Пункт про ліквідацію церкви було внесено до Зборівського договору (1649), який Богдан Хмельницький уклав з Польщею, і в Гадяцький пакт з нею (1658) гетьмана І. Виговського. Польська влада робила все для того, аби усунути об'єднану церкву з арени релігійного життя України і повністю передати її під юрисдикцію свого примаса, провести латинізацію українців, всього їхнього церковно-релігійного життя.

Значно погіршилося становище уніатів після Переяславської угоди 1654 р. Тодішній Холмський єпископ Яків Суша писав: “Ні одна парохія, ні одна церква не уникнули московського насильства. Церкви поруйновані, господарства спустошені, людей збирають у неволю, московські визволителі вимагають присяги своєму цареві. Скрізь стоїть розбій і грабїж”⁴.

Починаючи від Веніаміна Рутського, який очолив унійну Київську митрополію 1614 р., в її діяльності спостерігається прагнення рішуче протидіяти колонізації церковного життя, переходу на латинський обряд. Час від часу також ідея об'єднання українських хрис-

тиянських церков, створення Київського патріархату.

Особливо зміцніла у своїх позиціях об'єднана церква в Україні за часів митрополита Кипріяна Жоховського (1674—1694). Виступаючи проти латинізації обряду, своїми діями він прагнув утвердити думку, що український католицизм є рідним для народу України віровченням, а православ'я, дедалі більше перетворюючись на засіб омосковлення українців, втрачає свою національну самобутність. Жоховський добився від Риму заборони латинізаційної діяльності на українських теренах чернечого ордену василіан. Йому вдалося також налагодити книговидавництво українською мовою, відкрити в Римі українську колегію. Саме при ньому формується думка про уніатську церкву як захисницю української національної духовності, зникає упередженість щодо неї як засобу колонізації українців. 1692 р. до Київської католицької митрополії переходить Перемишльська єпархія, 1700 р. — Львівська, а 1702 р. — Луцька. На початок XVIII ст. на українських землях, що перебували під Польщею, вже не залишилося нез'єднаних єпархій. Все це стимулювало видання королем Яном Собеським окремого універсалу про незмінність українського обряду. Водночас у цьому документі було визначено заходи протидії зростанню авторитету й поширенню уніатства. Так, дозволялося висвячувати в єпископи лише шляхтичів. Українські владика не допускалися до сенату. 1717 р. Варшавський сейм (під тиском російського уряду) приймає перший проект “на знищенє Русі”, який наказував перетягувати уніатів на латинство, звільняти всіх українців-католиків з урядових посад, єпископами

⁴ Цит. за: Панас К. Історія Української Церкви. — Львів, 1992. — С. 8.

призначати лише осіб, поріднених з поляками, не допускати кандидатів на священника до навчання у школах Польщі тощо.

1762 р. імператрицею Росії стала Катерина II, яка активно взялася за виконання задумів Петра I щодо нищення українського католицизму в польській державі. Російський уряд розглядав українських і білоруських уніатів як відступників від “русского православія”, які чинять опір політиці “воссоєдиненія всех руських”. Після третього розподілу Польщі, коли землі Правобережної України, за винятком Галичини, відійшли до Росії, для українських католиків настали тяжкі часи відкритих гонінь і навернення до російської церкви. 1795 р. царським указом було скасовано Київську католицьку митрополію, передано православній церкві 145 монастирів і всі церковні споруди, що були збудовані до переходу парафій у відання католицької митрополії. Дещо призупинив ці переслідування 1796 р. імператор Павло I, але на заваді відновленню української католицької митрополії з центром у Києві стояв Священний Синод.

За цих умов наступу на український католицизм з двох боків — з боку Польщі з метою латинізації і колонізації українців і з боку Росії з метою навернення послідовників уніатської церкви до православ'я, а відтак — повного їх зросійщення — конфесія ця дедалі більше поставала в ролі чинника національного самозбереження українства. Особливих зусиль до її використання як етноформувальної та етнозберігаючої сили доклали київські уніатські митрополити Лев Кішка (1713—1728), Атанасій і Лев Шептицькі (1728—1746, 1766—1779). Вони заснували в Україні багато середніх шкіл, навчання в яких проводилося церковнослов'янською мовою з українською вимовою. Зусиллями митрополита Лева у Львові 1773 р. було за-

сновано Генеральну духовну семінарію для українців. 1784 р. поновлюється функціонування Львівського університету, в якому за ініціативи митрополита Янгеловича фундовано студії з богослов'я та філософії для українців, причому їхньою ж мовою.

Уніатство, на відміну від православ'я перших семи століть його існування на українських теренах, не відіграло етнотворчої ролі, бо з'явилося тоді, коли українська народність вже існувала, а на перших етапах свого становлення взагалі спричинило порушення національної духовної єдності українства, ослаблення сили найвідпирнішої, як на той час, його інституції — української православної церкви. Проте пізніше саме воно стало духовною силою, головним заборолом українського народу проти колонізації й зросійщення, засобом національного відродження, розвитку української національної самосвідомості та культури на західноукраїнських землях. Саме Берестейська унія забезпечила автономність українській церкві у християнському світі, відвернула від перетворення її на латинську культурну форму. “Унія, — писав відомий український історик Д. Дорошенко, — забезпечувала свій ріст завдяки тій обставині, що давала українському громадянству деяке убезпечення від польського наступу. Уніати належали до католицької церкви і були під опікою Риму, — польські екстремісти не могли нищити їх так безоглядно, як православних. Під захистом уніатської церкви українське життя могло хоч почасти зберегти свої форми”⁵.

Східний український обряд. Найвагомим внеском уніатства в духовну культуру українства є те, що йому вдалося не лише зберегти, утвердити, а й

⁵ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 31.

розвинути той східний візантійсько-український обряд, який і понині є спільним для двох церков — української православної та української греко-католицької. Цей обряд у своїй генезі не є механічним і повним відтворенням якихось чужих обрядових зразків. Від початку поширення християнства на українських теренах наш народ був не лише об'єктом, а й суб'єктом обрядотворення. Він запозичив з привнесеної християнської обрядовості лише те, що відповідало національній вдачі, певною мірою узгоджувалося з традиціями, могло вдовольнити культурні потреби. Тому прилучені до слова “обряд” два прикметники — візантійсько-український і східний — не є випадковими. Вони засвідчують те, що цей обряд є синтетичним, тобто новою формою, створеною на основі поєднання певних елементів з інших обрядових типів у відповідності з національним духом українства, його

Іллінська Церква XVII ст. Сучасне фото. Суботів.

світобаченням, світовідчуттям, художніми смаками і потребами.

Східний обряд — це насамперед східна літургія, яка з богословської, символічної та художньої точок зору переважає західну (латинську). Саме ці її якості, як засвідчує “Повість врем'яних літ”, послужили основним аргументом під час прийняття Володимиром Великим християнства східного зразка. Проте східний обряд — це не лише культова система, сформована на ґрунті сходу, а й той своєрідно витлумачений містичний зміст Божого об'явлення, що знаходить свій глибокий вияв у літургічному способі Боговшанування. Він насамперед є своєрідним християнським світоглядом, створеним упродовж століть у відповідних формах прославлення Всевишнього. Отже, прославлен-

ня є не формою, а змістом. Відтак український східний обряд — це історично сформована й історично освячена традицією органічна єдність віровчення і культури нашого народу, специфічна форма виявлення його національної духовності.

Йдучи на унію з апостольською столицею, українські ієрархи однією з невідмінних умов з'єднання вважали саме збереження в чистоті й непорушності східного обряду. Як пересторогу від можливого переходу на латинський обряд, вони висунули вимогу вибору на духовні посади єпископів з-поміж кандидатів саме українського обряду. Папа Климентій VI прийняв ці умови. Вся діяльність Українсько-Католицької митрополії в XVII—XVIII ст. підпорядковувалась утвердженню і збереженню київського (як тоді називали) східного обряду як тієї культурної святині, що ідентифікує українство, характерними рисами чого виступали україномовна відправа богослужінь, український колорит різних святкових дійств, національний зміст релігійних пісень, колядок, щедривок і гаївок, українські персонажі вертепів тощо.

Український східний обряд мав особливу духовність, культуру і організацію. У ньому в знятому вигляді присутнє все християнство — віровчення і догмати, естетика і етика, вся християнська правовірність і благочесність, гармонійне поєднання ієрархічності з соборноправністю. Якщо в інших східних церквах обряд виглядає практичнішим, то в українській церкві він став виявом високих естетичних смаків народу, своєрідно витлумаченим містичним змістом Святого Письма.

Український східний обряд характеризує особливий підхід до людини. Вона виступає в ньому не як представник маси, а як індивід, особистість. Якщо в західній літургії втілення і Богоявлення

Ісуса Христа розглядаються як певного роду приниження Божого Сина, то в східній, навпаки, — подається як піднесення і прославлення людини. В литійній стихарі Різдва, на великому повечір'ї, співають: “Сьогодні Бог прийшов на Землю, а людина вийшла на Небо”. Для східних церков Різдво Христове — не лише прихід Сина Божого на Землю, просте сходження його на рівень людини, а й піднесення Землі до Неба, уподібнення людини Богу. “Небо і Земля сьогодні з'єдналися через народження Христа”, — співають у східних церквах. Саме тому східний обряд допускав таке зміщення просторових і часових вимірів, завдяки якому події життя Ісуса Христа переносяться в сьогоднішній день (“днес”), відбувається Його духовне оприсутнення. Містичним способом Ісус щороку знову народжується в кожній із церков, а тому вірні греко-католицизму вітають один одного словами: “Христос рождається! — Славимо Його!” Відтак вони засвідчують свою присутність при народженні Сина Божого, причетність до Його життя. А оскільки у східному українському обряді прихід Ісуса на землю розглядається як засіб “воскресіння упавшого образу (людини)”, то в його різдвяних службах, на відміну від сентименталізму і трагедійності Заходу, звучить ентузіазм, відчуття триумфу: “Сьогодні все наповнилося радістю, бо Христос родився від Діви”.

Західне християнство характеризує своєрідно розвинутий культ Голгофи, містики Христових Страстей. Натомість в українській східній традиції домінує культ воскресіння Спасителя. Хрест тут є не знаком терпіння і смерті, що, зокрема, відтворює практика “Хресної дороги” в католицизмі, а джерелом життя і символом воскресіння. Тому під час пасхальних богослужінь у церквах співають: “Хресту Твоєму поклоняємося, Владико, і святе воскресіння Твоє славимо”.

В українській церкві велика шана впродовж всього церковного року віддається Богородиці. Виділяються три основних моменти святості Пречистої Діви — дівочість, Богоматеринство і заступництво за людей. Проте в українському обряді порівняно із західним особлива увага приділяється саме Богоматеринству Діви Марії як форми її причетності до таємниці Боговтілення. Відтак й іменують Приснодіву не інакше як Богородиця, Матір Божа, на відміну від католицького обряду, в якому немає акцентації на богородичності, і мати Ісуса зветься просто Дівою Марією.

Ще одна особливість вшанування Богородиці в Україні полягає у невіддільності його від вшанування втілення Бога, тобто Ісуса Христа. В українській церкві схилення перед Матір'ю Божою є не окремою формою побожності, а частиною богослужбових священних дійств. Вшанування в східному обряді втіленого Бога немислиме без вшанування Пресвятої Богородиці та навпаки. Тому в українській церкві не твориться окремий культ Богоматері, він пов'язаний із загальною системою Боговшанування.

Відмінною рисою українського східного обряду є підкреслення людської природи Богородиці. Перед Успінням Вона просить свого Сина забрати Її душу на небо. Зважаючи на це, українська церква розглядає Матір Божу насамперед як людину, яка також потребує Божого спасіння і Христової жертви. Згідно з вченням української церкви Богородиця возноситься на небо тільки душею, а не й тілом. У такий спосіб вона ставиться вище від усіх людей, але не прирівнюється до Ісуса Христа.

Вшанування Ісуса Христа і Богородиці в українському східному обряді неодмінно пов'язане з культом Триєдиного Бога. На відміну від західного обряду, який є, власне, христоцентричним, у східному обряді особливе місце займають

богослужіння на честь Святого Духа. В цьому відбивається різне вирішення православ'ям і католицизмом вчення про філіюкве.

“Правдива людина не вмирає” — ці слова Сковороди відзначають ще одну важливу рису ідеології східного українського обряду, а саме примат життя над смертю. Життя — це визначальна тема всього річного літургійного циклу української церкви, всіх її богослужінь. Тому догматичні викладки східного богослов'я є не набором абстрактних формул, а основою людської життєдіяльності. Бог, а тим більше Ісус Христос, подається в них не як якась недоступна, незмінна есенція, а як життєдайна сила: “У ньому було життя, і життя було світлом людей”⁶.

Українець — переважно художня натура. Тому він сприймає релігію не стільки через систему її заідеологізованих богословських викладок, скільки через змістовно оформлену систему образів-символів. Іконопис, стінопис, архітектура, спів творять тут гармонійну ціліність. Український схід чітко зорієнтований на символіку, яка пронизує і домінує у всій його літургії та обрядовості. А символ використовується ним не просто заради символу або ж данини традиції, від якої запозичений. При цьому враховано кордоцентричність релігійності українця. Саме релігійна система з глибокою за змістом символікою відповідає потребам його серця. Тому богослужіння за східним українським обрядом побудовані так, що вони з неодмінністю включають іконостас, який не лише дає змогу проводити перед ним як своєрідною Біблією в образах богослужіння, а й здійснювати утаємничення Святини

⁶ Див.: Іванків Є. Український Східний Обряд. — Чикаго, 1992.

⁷ Див.: Литський Б. Духовість нашого обряду. — Нью-Йорк; Торонто, 1974.

Божого, тих таїнств, які творяться на Святому Престолі⁷.

Психологічно український східний обряд побудований так, що впливає на всі компоненти людської душі й викликає в ній відповідні реакції. Відсутня в ньому монотонність спричиняє чергування змін настроїв. Постійна присутність у ньому в знятому вигляді всього змісту християнського віровчення робить його найкращою школою життя. Саме в ньому знаходимо гармонійне поєднання земного з небесним, природного з надприродним, гармонійність частин і цілого, радощів і суму, індивідуального благочестя і братерства. Все це робить обряд найдосконалішим порівняно з іншими варіантами візантійсько-східного обряду. Заслуга греко-католицької церкви полягає в тому, що за складних умов виживання в XVII—XVIII ст. вона змогла зберегти самобутність обряду, культурність його релігійних форм, попри асиміляційні процеси і спроби знищення. І не лише зберегти, а й зробити чинником формування української християнської культури.

Латинські запозичення запроваджувалися поодинокі і самовільно. Зміст східної традиції, яку називали ще “руським порядком”, зберігався через переконання в тому, що її духовне багатство рівноцінне латинському обряду, а тому не слід нехтувати й ним. Про те, що збереження східного обряду було метою єпископату об’єднаної церкви, що вона залишалася “справжньою Руссю”, свідчать слова митрополита Веніаміна Рутського: “Від відновленого з’єднання вже пройшло сорок років, а вони (нез’єднані) бачать, що ми, з’єднані, тримаємося нашого обряду, хоч дехто з наших, деякі приватні особи, латинізують його”.

Колиска української богословської думки. XVII—XVIII ст. в історії українського християнства знаменні ще й тим, що саме в цей час започатковується

українська богословська думка, колискою якої стала Києво-Могилянська колегія. 1673 р. її ректор Феофан Прокопович Перший — рідний дядько відомого вихованця і діяча Києво-Могилянської академії з таким же ім’ям і прізвиськом — організував викладання в колегії богослов’я і філософії. Проте курс богослов’я читали тут не завжди. Це пояснюється тим, що право на це у Речі Посполитій, до складу якої входили тоді й українські землі, мали лише вищі навчальні заклади. На визнання таким колегії польська влада довго не погоджувалася, оскільки вона, як зауважив польський історик А. Яблоновський, “могла б бути вогнищем культурної схизми і руського відокремлення”, знаряддям підготовки зброї проти очікуваного успіху — “заспокоєння грецької віри”.

1689 р. завдяки зусиллям гетьмана Івана Мазепи, в Києво-Могилянській колегії було відкрито богословський клас, а сама вона одержала статус академії. Відтоді регулярне викладання богослов’я як навчальної дисципліни розпочиналося після філософського класу і одразу ж стало домінуючим в установі навчальним предметом. Кафедру богослов’я згідно з положенням очолював ректор. Якщо філософію в колегії вивчали два роки, а поезію — лише рік, то богослов’я — впродовж чотирьох (згодом трьох) років, що засвідчує увагу, яка приділялася цьому курсу в навчальному процесі.

Першим чотирирічний курс богослов’я прочитав у духовній школі в 1689—1693 рр. її проректор і префект Іоасаф Кроковський. В останні роки роботи в Київській академії (1696—1699) два курси богослов’я — споглядального і викривального — прочитав відомий церковний діяч Стефан Яворський. Професор, як і його попередники, вступав у полеміку з войовничим католицизмом, з

формою витлумачення його теологами окремих догматів християнського віровчення, з'ясування ними місця церкви в історії християнства взагалі та Папи Римського зокрема.

У читаному в Київській академії курсі богослов'я основна увага приділялася основоположним питанням віровчення або ж проблемам дискусійним чи незрозумілим з точки зору буденного мислення. Зміст кожної теми викладався докладно до з'ясування всіх дрібних положень. Поєднуючи теоретичний і практичний підтекст, богослов'я одержало в академії статус дисципліни змішаного характеру, що зумовлювалося метою курсу — не лише утвердити спудеїв в істинності православного віросповідання, а й виробити у них навички “відбивати всі напади ворогів і навіть перемагати їх”. Професори богослов'я, як і філософії, давали клятву в тому, що ніколи не викладатимуть того, що суперечить вченню православної церкви.

Ми не маємо зараз змоги детально проаналізувати усі курси з богослов'я, що були прочитані в Київській академії в різні роки. Вони читалися латиною і до цього часу ще не перекладені й не видані українською мовою. Попередній аналіз змісту цих курсів засвідчує, що кожний з них складався в основному з восьми трактатів, в яких розглядалися переважно одні й ті самі богословські проблеми, але в різній послідовності, часто без взаємозв'язку і внутрішньої логіки. Пояснюється це тим, що в основу своїх курсів кожний викладач клав “Summa Theologia” Фоми Аквінського і практично далі запропонованої ним схеми теології й свого розуміння її не йшов. Якщо ж дехто з викладачів курсу не витримував повністю схеми Аквінського, то це зумовлювалося або значним обсягом схоластичного матеріалу і прагненням вибрати з нього на свій розсуд найістотніше, або ж особистими си-

мпатіями лектора до певних богословських проблем. Тому часто між трактатами був відсутній не лише внутрішній, а й будь-який зовнішній зв'язок.

Майже всі професори відкривали курс богослов'я трактатом про Бога та його атрибути. Так, в Інокентія Поповського (1705—1706) він називався “Бог всемілостивий, абсолютний, досконалий”. Лише Феофан Прокопович (1710—1716) дозволив собі повідомляти про Бога, його існування, атрибути тільки в четвертому трактаті. Розпочав же він свій курс лекціями про сутність теології.

Якщо Іосаф Тимолович (1717—1721), Іосиф Волчанський (1721—1725) й Амвросій Дубієвич (1729—1733) повідомляли про Святу Трійцю в першому трактаті, розглядаючи при цьому й питання про атрибути Бога, то Прокопович спеціально присвятив цій проблемі лише п'ятий трактат, що повністю ґрунтується на змісті Біблії і зорієнтований певною мірою проти социніан, що заперечували Трійцю. Кожна іпостась Трійці, згідно з міркуваннями Феофана, є дійсним й істинним Богом, але існує не три Боги, а один.

У більшості богословських курсів професорів Києво-Могилянської академії знаходимо окремі трактати про сутність священного втілення Бога, Святі Таїнства, про Божих ангелів. Окремий блок у кожному лекційному курсі становлять трактати релігійно-антропологічного, частіше морально-етичного змісту. Так, Феофан Прокопович, враховуючи обраність людини Богом, всебічно визначає особливості стану людської досконалості. При цьому як він, так і інші професори аналізують сутність чеснот людини, природу її гріхів. Інокентій Поповський й Христофор Чернуцький (1706—1710) завершували курс богослов'я трактатом про спокуту як таїнство.

Як уже наголошувалося, помітну роль у формуванні позитивної традиції викладання богословського курсу в академії, створенні системи академічного богослов'я відіграв Феофан Прокопович. Хоч богослов'я значною мірою й пронизує його філософське вчення, проте, на відміну від своїх попередників, Прокопович прагнув чітко розмежувати їх, структурно відокремити. Вони відрізняються у нього і своїм об'єктом, і принципами, і методами. Так, якщо об'єктом богослов'я є. Одкровення Боже, то раціональної філософії — логічні операції, натуральної — природне тіло, моральної — мораль і громадське життя людини. Богослов'я, за Прокоповичем, — це з методичною обґрунтованістю відібрані з різних книг Святого Письма й упорядковані для зручності вивчення божественні думки і висловлювання, які необхідні для слави Божої і спасіння людини. В “Пролегомені” до курсу Прокопович визначав богослов'я як науку про богопізнання і боговшанування, дану про Бога через його слова, для його слави і для нашого спасіння. Тих, хто приступав до вивчення богослов'я, він закликав серйозно освоїти діалектику, озброїтися знанням мов, особливо давньоєврейської (для витлумачення Старого Завіту) і грецької (для осягнення Нового Завіту). На його думку, для опанування змістом Біблії потрібно мати міцну віру в її божественність, прагнення освоїти її сокровенні таємниці, настирливість у проникненні в сутність кожного її слова, бо воно може мати у Святому Письмі різне значення. І хоча Прокопович називав вчення Лютера богохульним, але його метод богословствування був дальшим від католицької схоластики, засвоєної ним під час навчання у Римі, ніж від протестантського вчення про Прокопович. Виражаючи негласно певну схильність до християнської теологічної традиції католи-

цизму й протестантизму, Святе Письмо тут же зауважував, що істинне богопізнання існує лише “в Церкві Православній”.

Ф. Прокопович не тільки засуджував схоластичний метод у викладанні богослов'я, поклоніння псевдонауковим догмам і авторитетам, а й закликав професорів академії до самостійного мислення, вимагав йти не лише шляхом, прокладеним іншими вченими, а й слідувати за власними науковими переконаннями. В академічне богослов'я мислитель запровадив новий метод — порівняльно-історичний, що був вироблений протестантською наукою і ґрунтувався не лише на з'ясуванні істин віри як логічних понять, а й на раціональному вивченні Святого Письма та історії християнської церкви. Для нього не існувало ділеми — віра або розум, а існувало лише їх поєднання — віра і розум, бо якщо розум прагне знання, то віра є опорою людини. Не обмежуючи себе жорсткими рамками системи, Прокопович ретельно опрацьовував кожний з восьми трактатів свого богословського курсу.

Основну увагу він приділив трактатам про Бога та його іпостасі. У визначенні Бога Прокопович часто відходить від традиційно-християнського розуміння його як особистості, вважаючи, що Бог існував до буття світу як найдосконаліший розум⁸. Отже, єдиним шляхом пізнання Бога може бути сходження до нього “від тварі”, від природи. Саме тому для обґрунтування його буття мислитель використовував вісім лише апостеріорних доказів. Перший народжується від споглядання світобудови, другий — людини, третій — від природженості морального закону, четвер-

⁸ Прокопович Теофан. Рассуждение о безбожии. — Москва, 1774. — С. 11.

тий — від наявності у людини совісті, п'ятий — від необхідності першопричини у всього сущого, шостий — від наявності доцільності в природі, сьомий — від незаперечності істини Святого Письма і його вражаючих пророкувань.

Прокопович висміював учення антропоморфістів, які вважали, що Бог, як і людина, має фізичні члени. У його творах Бог виступає як творець природи, гарант її збереження і першопричина її руху. Він — і сама сутність буття, і вираження абсолютного духу світобудови. Створивши природу, Бог “сам себе пов'язав законом”⁹. На думку Прокоповича, ніхто і ніщо не може змінити законів природи. “Бог, — пише він, — сам собі не суперечить і закони свої, які одного разу ним були утверджені, ніяк не відмінює”¹⁰. Маючи велику кількість атрибутів, Бог, як зауважує мислитель, не є одним із них, а їхньою органічною єдністю. Проте Бог у собі, за Прокоповичем, є незбагненим. Людина не може осягнути Божественну сутність у всій її всеосяжній повноті. Бога можна пізнати лише настільки, наскільки Він сам відкривається нам. “Бог є сама мудрість, — зауважує мислитель, — але цієї мудрості, що є в Бозі, я зовсім не знаю. Отже, що б я не думав, Бог є не те, що я думаю про нього”¹¹. Саме тому Прокопович вважав, що визначити незбагненого Бога якимсь поняттям не можна. Він піддається лише описові: Бог — це сутність єдина, духовна, незалежна, вічна, вільна, невимірنا, премудра, всемогутня, вседосконала, що існує в трьох іпостасях, які суть Батько, який народжує, Син, який від Батька народжений, і Дух Святий, який від того ж Батька виходить.

Прокопович першим у Києво-Могилянській академії відокремив богослов'я догматичне від морального, спеціалізував кожне з них і чітко визначив їх завдання. Проте як струнка система знань

християнська мораль викладалась в академії лише в курсах морального богослов'я Варлаама Ляшевського і Сильвестра Ляскоронського. За основу уроків вони брали біблійний декалог і розвивали його положення щодо різних станів і випадків життя “занепалої людини”.

Порівняно досконалим богословським курсом, що мав певну внутрішню логіку і належну аргументованість суджень, були лекції, прочитані в академії Сильвестром Кулябкою, якого спудеї називали “златоблагословенним вчителем”. Лектор не лише розкривав питання теми, а й акцентував увагу на тих застереженнях, які можна було почути від противників православного віросповідання. Якщо в першому трактаті Кулябка говорить про теологію взагалі, то опісля він переходить до з'ясування питання про Бога єдиного у бутті та його атрибути, Святу Трійцю, шляхи втілення Бога-Сина, про непорочну Діву Марію, ангелів, навіть про антихриста.

Хоч професура Києво-Могилянської академії й покликана була протидіяти католицьким впливам у православ'ї, але сама вона не в усьому змогла їх уникнути. Однією з причин цього є те, що викладачі богословських курсів академії їздили на Захід — до Львова, Варшави, Рима, Парижа — навчатися там досвіду католицьких теологів, які, зрозуміло, визнаючи авторитет своєї церкви, прагнули логічно обґрунтувати її вчення. Саме тому форма мови богословських трактатів киево-могилянців у дечому нагадує західні схоластичні підручники.

⁹ Цит. за: Ничик В. М. Феофан Прокопович. — Москва, 1977. — С. 35.

¹⁰ Прокопович Теофан. Рассуждение о нетления мощей святых и угодников Божиих. — Москва, 1786. — С. 85.

¹¹ Цит. за: Смирнов Б. Феофан Прокопович. — Москва, 1994. — С. 54.

У викладанні богослов'я в Києво-Могилянській академії чітко виділяються два періоди. Перший відзначається відносною свободою професорів курсу від якихось схоластичних вимог. Професори богослов'я прагнули не просто механічно передавати зміст віроповчальних догматів, а й дати їм відповідне філософське обґрунтування, створити православну систему богословської науки, довільно називаючи свої трактати і розміщуючи їх у своїй структурі курсу. Якщо до XVIII ст. аргументацією істинності того чи іншого положення православного віровчення було лише посилення на Святе Письмо чи Святе Передання, просте зіставлення думок з них без будь-яких логічних дедукцій, то в Київській академії православне віросповідання було приведення в певну логічно обґрунтовану і послідовну систему. Саме тому можна визнати, що складом богословської культури українська церква на початок XVIII ст. наблизилася до сучасного їй стану католицької теології.

Другий період у викладанні богословських курсів у Києво-Могилянській академії починається з 1759 р., коли за вимогою митрополита Арсенія (Могилянського) ректор Давид Нашинський змушений був ввести викладання богословського курсу за єдиним для всієї царської Росії тематичним планом і підручником. З 1798 р., відповідно до вказівок Священного Синоду, в усіх духовних академіях, у тому числі й у Києво-Могилянській, читалися вже декілька богословських курсів.

З приходом до влади Катерини II настав період повної руїни українського православ'я, а одночасно й відриву навчального процесу в Києво-Могилянській академії від рідного ґрунту, національних потреб українського народу. В

інструкції графу П. Румянцеву, призначеному 1764 р. правителем Малоросії, імператриця радила звернути увагу на Київську академію, оскільки ті, хто “навчається богослов'ю тут і визначає себе до чинів духовних”, йдуть до цього “за розпусними правилами римського духовенства”, а також “заражуються багатьма ненаситної жадоби і честолюбства началами”¹².

Проте уніфікація роботи духовних академій, проведена в царській Росії наприкінці XVIII ст., не здолала остаточно творчий дух Києво-Могилянської академії. Більше того, її професори привнесли європейський рівень богословського мислення і на московський ґрунт. Отже, ми з повним правом можемо говорити про самобутність Київської богословської школи, творча спадщина якої ще потребує досліджень.

Використання духовного потенціалу “Київської школи” Російською державою. XVIII ст. — час остаточної втрати Україною державності, майже цілковитої зденаціоналізації верхніх прошарків суспільства, поглинення її православ'я московською церквою, схоластизації офіційного богослов'я. Російські правителі прагнули якнайвидніше використати політичну залежність України для досягнення своїх експансійних церковно-політичних цілей. Будь-яке прагнення незалежності українства з петрівських часів почало розглядатися як мазепинство, що жорстоко викорінювалося із застосуванням до підозрюваних в цій “зраді” різних тортур.

Враховуючи те, що провідні верстви гетьманської України, зокрема політичні прихильники Мазепи, одержали свій вишкіл у стінах Києво-Могилянської академії — цього найвпливовішого ду-

¹² Цит. за: Голубев О. История Киевской Духовной Академии. — Киев, 1886. — С. 218.

Дарохранитильниця. Україна. Київ. 1767 р.

1.3. Християнські засади національної культури

ховного центру не лише Української держави, а й цілого православного Сходу, Петро I вдався до насильного переселення їх з метою ізоляції на постійне проживання до своєї столиці. Одночасно він мав на меті залучити видатних представників “Київської науки” до розгортання культурно-релігійної діяльності в межах імперії, подолання духовної пустоти і суцільної безграмотності Російської держави. Безумовним є те, що саме високоосвіченість духовних представників “Київської школи” та культурна витонченість українського народу були тими найголовнішими чинниками, які спонукали російських правителів зробити все, аби приєднати українську церкву до московської, а разом з тим якнайтісніше пов’язати життєві та культурно-релігійні інтереси українського народу з російським.

У першій половині XVIII ст. майже всі керівні посади в монастирях, єпархіях, Синоді, навіть у державних структурах Росії обіймали вихованці Києво-Могилянської академії. Вони стали головними промоторами усіх широко розгорнутих реформ Петра I. І хоча сам факт перебудови релігійного життя російської церкви на основах культурних здобутків українського православ’я, здолання московської старообрядщини можна розцінювати як позитивний, проте перехід до Москви таких високоосвічених представників “Київської науки”, як Дмитро Ростовський, Стефан Яворський, Філарет Ліщинський, Теодосій Яновський, Варлаам Косовський, Феофан Прокопович, Теофілак Лопатинський і багатьох інших, не лише обкрадав українську духовність, а й певною мірою ставав гальмом її подальшого розвитку¹³.

Україна XVIII ст. стає тією шевченківською крайдорожньою Тополею, яку вітер вийний гне до самого долу і яку кожний, хто йде, той і скубне. Такі умо-

ви життя формували в українця почуття відчуженості, спричиняли замкнутість, самозаглиблення, сходження його суспільної свідомості на рівень буденного життя, сімейно-побутових відносин у межах свого села чи містечка. Українець цього часу з болем у душі сприймав втрату рідного і водночас протистояв насадженню російського духу. Настала доба національної руїни.

Християнськість українця. Саме за цих умов у XVIII ст. й відбулося остаточне оформлення тієї народної християнськості українця, яку ми розглядаємо як масовий рівень його релігійної культури. Не вкладаючись у систему канонічних догматів, що утверджувала церква, релігійність ця була виявом поверхового знання ним основних засад християнства, які у пристосуванні до рівня повсякденних потреб становили своєрідну філософію життя.

Релігійність українця насамперед характеризує підсвідома впевненість в існуванні чогось надприродного, абсолютного, в Божій всеприсутності. Спроби заземлити ці абстрактні уявлення вивели його на вибудову своєї трійці — Ісуса Христа, Матері Божої і святого Миколая з наданням переваг Богородиці як цариці України. Таке сприйняття християнського догмата зумовлене певним утилітарно-вибірковим підходом до нього. Це — надія на заступництво й компенсацію за земні негаразди (місія Ісуса Христа), освячення сімейного вогнища й місця жінки в ньому (покровительство Богородиці Марії), пошук сили, яка б сприяла людині в усіх різновидах її життєвої, зокрема господарської, діяльності (приклад життя і підмога святого Миколая).

¹³ Див.: Корчмарик Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. — Львів, 1993.

Релігійність українця відтворювалась його традиційними уявленнями, в яких своєрідно поєднувались язичництво і християнство, що одержало назву двоєвірності. Оскільки християнство, по суті, не давало свого розуміння проблем щоденного життя, осягнення довкілля, господарської діяльності, то народ продовжував сприймати їх через культ традиційних божеств, яких поступово замінили з тими самими функціями, але вже з новими іменами християнські покровителі. Християнство поєднувалось у свідомості українця з різними повір'ями, коріння яких сягали язичницьких уявлень. Особливо прижився у віруваннях українців культ предків, домовиків, лісовиків і водяників.

Проте зауважимо, що українцеві притаманне розуміння обмеженості демонічного світу. Останній не є рівний за своїми силами з Богом та святими і є теологічно зумовленим явищем діяння малих духів, нечистих сил у тих сферах життя, де нібито слабким є вплив Бога, святих, самої людини.

Поєднання широкого спектра назгал залежної господарської діяльності, розмаїття невільних суспільних зв'язків з багатим світом фантазії українців спричинило їхню високу забобонність. Виявом останньої є віра в магічну силу, чародійство, різні прикмети. Всі сфери життєвості українців, різні міжлюдські і родинні стосунки, особисте життя пронизує безліч передсудів і обрядових дійств.

Двоєвірність давала можливість українцю виявити ще одну характерну рису своєї релігійності — природовшанування. Навіть приймаючи християнство, він “припасовував” до нього своє поклоніння небу і землі, воді й вогню, певним деревам і тваринам. Відтак своєрідними символами країни стали Тополя і Лелека, Калина і Ластівка.

Особливість релігійності українця характеризує зовнішність її вияву, що одержала назву обрядовіства. Воно виражається в неглибокому знанні змісту християнського віровчення і водночас прагненні до якнайповнішого дотримання християнських обрядів. Християнство в уяві українця є не стільки системою певних догматів, скільки сукупністю віросповідно значимих обрядових дійств, виконання яких вважалося достатнім для того, аби бути християнином, прилучитися до Бога. Проте дотримання обрядів і одночасна участь у календарних святах усвідомлювались нашим народом як вираження причетності до свого етносу, національного культурного творення. Саме закріплена обрядами спільність звичаїв була тією ланкою, яка зберегла єдність українства за умов його штучного поділу в XVII—XVIII ст. державними кордонами, конфесійною непримиренністю.

Основою обрядової практики українця є й те, що її міфологічний підтекст сформований на природному рівні. В ній майже відсутня персоніфікація, ідолятрія небесних сил. Такі астральні тіла, як Сонце, Місяць, зорі, атмосферні явища — дощ, веселка, хмари тощо, називаються поіменно. У колядках ставлення до Бога таке ж природне і звичаєве, як і в колі родичів. Так, запрошуючи Боженьку на вечерю, господар сядить Бога посеред столу, Святу Пречисту — при другім столі, всіх святих — коло неї. Приймав Бога він зеленим вином, Святу Пречисту — солодким медом, “усі святії — шумнов горівков”.

Українці завжди були землеробською нацією. Селяни-землероби переважали і в соціальній стратифікації українського суспільства XVIII ст., становлячи в Київській, Подільській і Волинській губерніях близько 80 % населення. Постійний зв'язок із землею, який називають українським антеїзмом, наклав

на їхню духовність відбиток психічної селянськості. Культ Землі, землеробської праці став основою світобачення українського селянина. Землю він називає ненею. В українському фольклорі вона стоїть іноді навіть над Богом і святими, яких селянин також прагнув перетворити на виконавців своїх землеробських інтересів і потреб. Так, у колядці “Святі орачі” оповідається, як святий Миколай за плугом ходить, святий Михайло волоньки гонить, за ними Господь Бог рілля всіває, Син Божий її зволочає, а Божа Мати їм їстоньки носить. Зауважимо, що пов’язати Бога і святих із землеробською працею міг у своїй уяві лише українець, згідно з філософією землі і праці якого великим гріхом вважається відчуження від земних справ та землеробства.

Національний характер українського селянського зразка виявляється і в тому статусі домінування, який обіймає українська жінка в сім’ї. Специфічні історичні умови буття українства — козаччина — виключали чоловіків на тривалий час із господарської й побутової сфер сімейного життя. На жінку припадав і догляд за дітьми й старими батьками, і ведення домашнього господарства. Це підвищувало її роль у збереженні родинних основ українства, його побутової культури. Ця зрима матріархальність життєвого повсякдення українського народу знайшла вияв і в особливостях його релігійного світосприймання. Саме тому в Україні так поширювався культ Марії. Практично половина монастирів і церков у XVIII ст. носили її ім’я. Зображення Богородиці — на всіх чудотворних іконах тогочасної України.

Ідеалізація подружнього життя, підхід до сім’ї як надприродно санкціонованої співдружності, звеличування жінки-матері — ось що вносило християнство в духовний світ українців. З огляду

на це в українських обрядових дійствах домінуюча роль віддається жінці. Так, на весіллі (на відміну від російського) головною постаттю виступає мати нареченої. Кульмінаційна частина весілля — посад молодих — відбувається також обов’язково в оселі молодої.

Наявність в Україні XVII—XVIII ст. чітко фіксованих двох типів національного характеру (відповідно і двох культур) — селянського і лицарсько-козацького — позначилось і на особливостях тогочасної релігійності українства. Якщо для селянина основою його існування у світі було Боже заступництво, то для козацтва — оборона “віри” як “потойбічної трансценденції” й “поцейбічних вольностей”, своєї сім’ї як святини. Презирство до земного, аскетичний спосіб життя, нехтування своїм існуванням в ім’я вищих форм зумовили те, що на відміну від селянства, яке зберігало у своїх поглядах і діях багато чого від язичництва, козацтво сприйняло екзистенціальні ідеї християнства, християнський ідеалізм буття.

Якщо в уявленнях селянства домінувало язичницьке поняття про часову циклічність змін навколишньої дійсності, а смерть усвідомлювалася не як якась трагедія, а як неодмінний етап циклічного процесу народження, смерті й подальшого народження всього сущого, то світосприймання козацтва, запозичивши християнську ідею лінійного часу, розглядало життя вже як єдине і неповторне, а смерть — як глибоку трагедію. Козацтво, формуючи в людині витривалість, мужність і честь, справило величезний вплив на духовність українців. Їм притаманні також почуття власної гідності, лицарський дух і войовничість, сміливість, привітність і поетичність. У цьому — відгомін впливів на

¹⁴ Див.: *Гримич Д.* Два виміри національного характеру // *Наука і суспільство.* — 1991. — № 8. — С. 28.

Митфа

свідомість українського народу його козацької вдачі¹⁴.

Коливання духовного світу українця між протилежними екстремумами зумовило певну байдужість до питань конфесійної належності, формувало плюралістичний світогляд. Водночас поруч з проявами релігійності в його свідомості, як засвідчують українська усна словесність, календарно-обрядова поезія, твори виражників духу етносу, побутова культура українця XVIII ст., існував сильний струмінь іррелігійності та вільнодумства.

Проте слід визнати той факт, що серед українських освічених кіл XVIII ст., а тим більше серед тогочасних генераторів української духовності — Г. Сковороди, І. Котляревського, професорів киево-могилянців — матеріалізм і антирелігійність не були поширеними. Культурні кола тогочасної України характе-

ризувала своєрідна релігійність, що інколи межувала з релігійним вільнодумством, індиферентизмом, а найчастіше — антиклерикалізмом.

Українців відзначає насамперед те, що до життя, його складних перипетій вони ставляться із здоровим глуздом. Як слушно зазначав Н. Григоріїв, «кладучи голови “за віру”, українці, хоч як були самі глибоко релігійні, проте не фанатиками ані змісту релігії, ані поширення її. Ніколи нікому її насильно не нав’язували, та й самі звертали більше уваги не на її форму, а на зміст. Раціоналізм значною мірою корегував настрої містики. Зброєю захищаючись від насильницьких зазіхань католицтва на українську віру, водночас самі українці

¹⁴ Григоріїв Н. Українська національна вдача. — Вінніпег, 1941. — С. 42.

міняли її внутрішній зміст і зовнішні прояви, але в напрямі наближення до потреб широких народних мас, спрощення й пристосування до реальних життєвих потреб народу»¹⁵.

Релігійність українців також характеризується дотриманням натуральних форм в описанні й сприйнятті Божих іпостасей, святих, вшануванням Біблії як святині, попри поверхове знання її змісту, своєрідним поєднанням пошани до священства з виразним антиклерикалізмом, несприйняттям ортодоксії християнства, абстрактного догматизування, свободою релігійного мислення й діяння. Нашому народові притаманне також нехтування проповіданим християнством аскетизмом, певна байдужість до конфесійних відмінностей, навіть можливість задовольнити свої релігійні потреби в культовій споруді якоїсь іншої конфесії. Релігійність українців — простонародна, а тому вона завжди зорієнтована на утвердження соціальної рівності й справедливості. Побожність ця податлива до поезії культу, схильна до поетично-урочистого релігійного настрою. Мабуть, тому вона й не вдовольняється церковною обрядовістю, лише відвідинами храмових споруд, де проповіддю ідеї гріховності й відплати формуються негативні емоції. Українець прагне виповнення цього шляхом проведення певних релігійних дійств на природі чи в колі сім'ї. Саме цим пояснюється те, що в цілому ряді його обрядів і піснеспівів, пов'язаних з деякими християнськими святами, відсутні будь-які сліди власне християнства. В них народ виражає свої самостійні помисли і потреби. Більше того, в деяких колядках навіть звучать атеїстичні ідеї. В них в іронічному тоні говориться про Бога, який “десь загуляв”, часто забуває нашу землю, не посилає їй дощу, не звертає уваги на прохання до нього.

Як бачимо, роль релігійного чинника в існуванні й розвитку національної духовності українського народу XVIII ст. дуже різноманітна. Характерним щодо цього є відсутність абсолютного збігу “ми” релігійної спільноти (певної конфесії) із почуттям національного “ми”. Такий незбіг для України не є чимось новим. Він існував і за часів Київської Русі, коли християнство виступало релігією знаті, а язичництво — низів, і в часи польсько-литовської державності, коли знатні прошарки виявили свою прихильність до римо- чи греко-католицизму, а простолюдин залишався переважно у православ'ї. Проте найрельєфніше цей незбіг виявився саме в XVIII ст., коли низи залишалися на рівні народного християнства, а провідні верстви хилилися то до російського православ'я, то до римо-католицизму. В Україні під впливом постійних міжконфесійних конфронтацій відбувалося послаблення спаяності етнопсихе, деградація етнічної самосвідомості. На динаміці свідомості національного “ми” тут також негативно позначилася підміна національного почуття релігійним, протиставлення релігійного “ми” національному.

Значною мірою до цього призвело колоніальне поневолення України Росією, а також включення Київської митрополії до Московського патріархату, після чого православна церква в Україні, з одного боку, вже слугувала засобом денационалізації українців, а з іншого — боротьбою проти греко-католиків, протестантських течій і залишків язичництва сприяла дезінтеграції української народності. Акцентуючи на православності як ідентифікованому йменуванні українців, російська православна церква цим самим знімала питання національної приналежності як неістотне, що призвело до підміни почуття національної самосвідомості почуття

тям абстрактної конфесійної належності: “Ми — православні”.

Отже, XVIII ст. започаткувало тривалу добу кризи української релігійної духовності з перетворенням українського православ'я, за образним висловом Т. Шевченка, на церкву-домовину.

Функціонуючи в системі інших культурних феноменів, зокрема освіти, мистецтва, філософії, друкарства, релігія як домінуюча форма світоглядного самовияву духовності українського народу, безумовно, справила на них свій вплив. У XVII—XVIII ст. українські митці долають візантійську традицію, що своєю прихильністю до канону стримувала розвиток художньої культури. Особливістю української філософської думки XVII—XVIII ст. є те, що вона розвивалася в тісному зв'язку з розвитком українського богослов'я. Архетипами української філософії стали соборність, ідеї єдності буття і розуму.

Питання про взаємозв'язок релігії з українською культурою — це питання про етноконфесійну специфіку культури, про набуття релігією функцій, не притаманних їй як такій, про роль, яку вона відіграє, виконуючи ці функції, будучи безпосередньо вплетеною у повсякденне життя людей. Етноконфесійна специфіка культури виражається в переплетінні віроповчальних і культових особливостей якогось віросповідного напрямку з особливостями традиційних виявів матеріальної та духовної культури певного народу — живописом, архітектурою, народним мистецтвом, усною народною творчістю, звичаями, обрядами, способами господарювання і по-

бутування. “Механізм формування етноконфесійної специфіки культури, — зауважує А. Іпатов, — полягає у взаємодії культового комплексу якоїсь релігії з культурно-побутовими особливостями того народу, з яким вона історично взаємозв'язана. При цьому, з одного боку, етнічні явища, властивості (ряд особливостей культури та побуту) впродовж тривалої взаємодії вбираються культом, стають його складовими елементами. З іншого боку, окремі компоненти культового комплексу, особливо його ритуали, релігійні звичаї та традиції, проникаючи в національні форми суспільного життя, набувають характеру етнічних явищ”¹⁶. Щодо України, то це характеризується українізацією православ'я і проникненням християнських рис у народну культуру. Етноконфесійність сформованої в XVII—XVIII ст. української культури була прямим наслідком двох процесів — творення церквою християнських культурних цінностей і надання конфесійного забарвлення іншим культурним здобуткам нації — мистецтву, освіті, народнопоетичній творчості тощо.

Ми свідомо не розглядали питання впливу релігії на такі форми культури українського народу, як філософія, освіта, живопис, архітектура, музика, література, наука, і обмежилися лише дослідженням виявів християнської культури українства, формування яких завершилося у XVII—XVIII ст. На нашу думку, ними стали українське православ'я, український східний обряд і народна християнськість. Культурним здобутком України XVII—XVIII ст. були також твори її видатних богословів.

¹⁶ *Ипатов А.* Православие и русская культура. — Москва, 1985. — С. 42.

сова, М. Смотрицького, К. Саковича, К.-Т. Ставровецького та ін.) реалізуються західноєвропейські програми освіти на базі латинської вченості, розробляється концепція синтезу західноєвропейської та східнослов'янської культури. У річищі цього синтезу в українському бароко і затверджується перехід від візантійської образності (зокрема, в живописі, архітектурі, проповідницькій літературі) до європейських культурних стандартів. Так, від середньовіччя засвоюється символічне бачення світу, від Ренесансу — гуманізм (іноді в трагічному витлумаченні) та відновлення античності, від Реформації — патетична антитетичність, динамізм, від раннього Просвітництва — ідеали духовності. Завдяки цьому бароко за своєю програмою стало першим синтетичним — а отже, й універсальним — напрямом новоєвропейської культури, що визначав значну частину архітектурного простору від Лісабона до Чернігова і Полтави та надавав загальних стильових рис майже всім європейським столицям.

Проте, незважаючи на могутній інтеграційний потенціал барокової культури, вона не була ідейно однотипною. Виникнувши на півдні Європи (в Італії XVI ст.), культура бароко з часом набувала різноманітних, іноді діаметрально орієнтованих духовних форм у різних геополітичних регіонах. У католицьких країнах Західної Європи (Італії, Франції, Іспанії, Португалії) вона пов'язується з Контрреформацією, “другою хвилею” схоластики та з придворним, аристократичним мистецтвом, схильним до маньєризму та евфемістичної символіки. У протестантських країнах та слов'янському світі у культурі бароко поряд з так званим високим стилем виявляються певні демократичні тенденції, на висхідних етапах розвитку вона опирається на лютеранську общину чи православні братства, живиться духом патріотичних

національних рухів, оспівує новий тип героя, що відповідає соціальній всестановості цих рухів, розпочинає фольклоризацію мистецьких жанрів і межує з епохою десакралізації культури.

Специфікою українського бароко є та обставина, що тяжіння до античності та міфологічних образів і середньовічної символіки переломлювалось у ньому крізь традиції Київської Русі; а певні ідеї Реформації засвоювались у контексті ідеалів національно-визвольної боротьби з її героїкою та демократизмом. Саме демократичні тенденції й пов'язують в Україні певні риси бароко (зокрема, його демократичність) з особливостями народного мистецтва, а не візерунковістю рафінованого смаку придворного життя.

Не випадково українська барокова архітектура розвивалася не тільки за рахунок нового будівництва, а й через надання давньоруським храмам епохи княжої доби рис нового художнього напрямку (як, наприклад, сталося під час реставрації Софійського собору, Михайлівського монастиря, ансамблю Києво-Печерської лаври чи Успенського собору в Чернігові). Традиції Київської Русі використовували навіть під час будівництва нових барочних храмів, що вважалося засвоєнням цінностей античної культури. Тому так органічно сприймалися свого часу античні маски у притворі Богоявленського собору, образ Нарциса на кахлях інтер'єру Митрополичого палацу в Києві, поєднання персонажів античної міфології з хвалою Христу та Богородиці в поезії С. Поčasького, К.-Т. Ставровецького, К. Саковича, Г. Кониського та ін. Антична образність стала значною навіть у церковній проповіді і простежується у “Требнику” П. Могили.

Відповідало часові й зображення подви́гів Геракла у скульптурах на ратуші в Бучачі. Більше того, порівняння Г. Ско-

вородою поганських капищ з християнськими храмами, а Епікура — з Христом не стало викликом бароковому менталітету.

Типовим для бароко було специфічне засвоєння античності через її християнське перетлумачення, розпочате ще патристикою. В Україні ця обставина проявилась особливо виразно, бо в XVII ст. вона на хвилі національної пасіонарності починає наздоганяти європейську культуру, швидко долаючи культурні фази, недорозвинені у попередні часи. Внаслідок цього Ренесанс, Реформація, раннє Просвітництво та переосмислена середньовічна духовність тісно взаємодіють в історії української культури. Через це посилюється інтерес до патристики, вивчення якої відповідало і ренесансу античних традицій, і меті “другої схоластики”, і контексту європейської Реформації та Контрреформації.

Українське бароко наслідує закладену ареопагітиками ідею світла як головного принципу світобудови. Історично ця ідея походить від вчення неоплатоніків про необхідність освітлення тілесності духовним світлом. В основу концепції Просвітництва покладено зближення понять “просвіта” та “просвітлення”.

В Оксфордській школі фізики XIII—XIV ст., що відіграла важливу роль у становленні класичного природознавства, формулюється вже “метафізика світла”, що розглядається як “принцип існування та принцип пізнання”¹. М. Коперник у трактаті “Про обертання небесних сфер”, аргументуючи геліоцентризм, доводить, що Сонцю личить бути у центрі світу як джерелу світла. Відповідно Декарт формулює перший варіант своєї системи під назвою “Світ чи трактат про світло” та запроваджує постулат “ясного та уважного розуму, що породжується лише природним світлом розуму”².

Ці ідеї античного розуміння світу, світла розуму та символічної метафізики Сонця знаходять сприятливий ґрунт в Україні доби бароко. Так, Ф. Прокопович у курсі натурфілософії цілий розділ присвячує вченню про світло і, перераховуючи властивості речей та небес, підкреслює, що “світло серед них є важливішою”³. З іншого боку, Г. Сковорода, розглядаючи сонячну емблематику, стверджує, що “сонце є архетип, тобто перша і головна фігура”, до якої стікаються усі інші емблеми. Він пише, що “сонце є храм і чертог вічного”⁴, “око всесвіту”. Тому, проголошує український філософ, “у сонці покладу поселення своє”⁵, бо “пізнавши істину (побачиш), що сонце перетвореться у кров”⁶.

Це свого роду “сонячне картезіанство” поширилося в епоху бароко. Знаменним у цьому відношенні було оздоблення барокових маківок соборів рипідами (золотими дисками). На Успенському соборі, Києво-Печерській лаврі, наприклад, розміщувалося 45 сонячних дисків. Вони символізували духовне світло, що йшло від праведників з темряви печер. Прикрашають барокові споруди і сонячні годинники, зокрема у павільйоні фонтана “Самсон” на Подолі. Сонячна символіка використову-

¹ Ахутин А. В. История принципов физического эксперимента. — Москва, 1976. — С. 159.

² Декарт Р. Правила для руководства ума // Избр. произведения. — Москва, 1950. — С. 86.

³ Прокопович Ф. Натурфілософія або фізика // Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1980. — Т. 2. — С. 319.

⁴ Сковорода Г. Діалог. Ім'я ему — Потоп змін // Твори: У 2 т. — Київ, 1994. Т. 2. — С. 145—146.

⁵ Сковорода Г. Наркис // Там само. — Т. 1. — С. 153.

⁶ Сковорода Г. Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе // Там само. — С. 197.

*Фонтан “Самсон”
на Контрактовій площі
у Києві. Авт.
І. Григорович-Барський.
XVIII ст.*

ється в українській гра-
вюрі XVIII ст., а
світло розуму оспівується в бароковій
поезії.

Сонячна барокова інтенція ототож-
нювала світло з фаворським світлом, що
символізувало самого Христа, а сонце
як “око Всесвіту” — з Богом-Отцем (про
це, зокрема, нагадує сонячне око на
фронтоні трапезної Братського мона-
стиря в Києві).

Поширення в українському бароко
сонячної емблематики в контексті ідей
просвіти та християнського витлумач-
чення античності не було випадковим.
Тут далось взнаки загальне для цього
культурного напрямку явище — наклад-
дання культурних рис різних епох, син-
тетичне розв’язання художньо-творчих
завдань. Така палімесність бароко (ко-

ли в нових культурних текстах просту-
пали знаки минулих записів) завдяки іс-
торичним обставинам швидко стала най-
характернішою ознакою його українсь-
кого різновиду. Саме це і мав на увазі
Д. Чижевський, коли запропонував роз-
глядати українське бароко не лише у
вузьких стилістичних рамках, а як цілу
культурну епоху.

За усієї евристичності такого підхо-
ду, поза яким неможлива цілісна харак-
теристика бароко, він потребує обере-
жного застосування, щоб уникнути
спокуси оголошення всіх культурних та
духовних подій XVII—XVIII ст. баро-
ковими явищами. Протягом цього пе-
ріоду в духовному розвитку України
мали місце і аскетизм, і проповідь “свя-
тої бідності”, й ісихазм, і заперечення

цінності усього чуттєвого, неоплатоністичні ідеї зневаги до плотського світу, культ невидимого початку буття та інші ідеологеми, альтернативні світогляди бароко.

Були й складніші феномени. Наприклад, І. Вишенський фактично виступав проти ідеології бароко, бо засуджував будь-яку надмірність, відхід від простоти, епікуреїзм, чуттєву красу, потяг до золотих прикрас тощо, але на його стилістиці відчутно відбився вплив мови бароко. Так само Ф. Прокопович, виступаючи проти крайнощів стилістики бароко за логічну схематику раціонального викладу промов, проповідей, лекцій, водночас зближувався з ним ідеологічно (у динамічно-кінетичному розгляді світу, аналізі його антитетичності, звеличенні ролі чуттєвих образів, мистецтва, космічному розумінні людини, акцентуванні імперативу волі). Його ж художня творчість знаменує собою барокову культуру.

Феномен барокової свідомості. З огляду на врахування та пояснення колізій української духовності XVII — середини XVIII ст. видається доцільним виокремлення барокової свідомості як окремого феномену. Тоді у фокусі розгляду опиниться той чинник, який за вказаної доби запліднював усі напрями культури, навіть ті, що відрізнялися від бароко, і тим самим інтегрував під його ознаками усе багатоманіття культурного життя в єдину духовну епоху.

Аналіз барокової свідомості є важливим і в тому розумінні, що він дає змогу прослідкувати зв'язок українського бароко з українським національним менталітетом, на базі якого зростала професійна культура. Розкриття такого зв'язку розширює рамки суто когнітивного аспекту культури і вводить контекст поєднання способу усвідомлення буття із світовідчуттям та взаємостосунками людей у певну епоху, що й

дає змогу говорити вже про культуру українського бароко. Адже воно підносить такі риси національного менталітету, як кордоцентризм, “православний естетизм” (розглядання краси як онтологічного гаранта гармонії буття та Божої присутності у світі), ідею софійності та духовного розуму, етичної цінності особи та символічного антропоцентризму. Навіть сонячна емблематика бароко закорінена у віруваннях предків українських землеробів, що обожнювали сонце, та в українському народному світогляді, де сонце асоціювалося з верховною першоосновою, вічністю, царською гідністю, правдою, світлом розуму та “недрімаючим оком”.

Сонячна символіка, як і символічний лад народного світобачення, виразно простежуються в народній поезії та піснях. За матеріалами О. О. Потебні, можна фіксувати, наприклад, такий символічний ряд асоціацій в українській народній творчості: сонце — дівочий віночок з жовтих квітів — дівчина як господиня зорі — зоря як ключ, що відмикає та замикає небесні ворота (в які входить та з яких виходить сонце, випускаючи росу), — роса — дівоча краса — наречена (сонце майбутнього дня) — калина як образ нареченої — гілки калини, що символізують промені світла, — золотий човен — переправа через річку як образ заміжжя — любов як гра (від індоєвропейського “лал” — гра) — дитяча люлька — дитина, яка грається, як сонце⁷.

Українське бароко уособлює і загальнослов'янські, і світові символи міфологічного бачення дійсності. Так, київський культуролог І. Моїсеєв вважає, що барокова панорама Києво-Печер-

⁷ Потебня А. А. Объяснение малорусских и средних народных песен. — Варшава, 1883.

⁸ Ушкалов А. Світ українського бароко. — Харків, 1994.

ської лаври, яка відкривається з лівого берега Дніпра, втілює вертикальну смисловою композицію символізації буття. Сюди входять вода (як річка часу, космогонічна стихія, материнський початок земного життя, невичерпна мудрість); печера (“інтимний інтер’єр духу”, таїна, глибина серця, жіноче лоно, могила-вагітниця, в якій сплять ще непробуджені сили); гора (символ висоти духу, своєрідного хребта світу, чи асоціація кургану як знаку епічних часів або світового дерева з його символікою безмежного життя Всесвіту); змієподібне зображення хвилястих мурів (магічне коло святого місця); храм на горі (як світова вісь, зв’язок землі та неба); золоті барокові маківки (де в примхливих залах поєднується спраглий порив угору і водночас сходження вниз); і нарешті, небо і земля, бо останні — необхідний компонент цілого.

Менталітет доби українського бароко не лише живився символічним ладом глибинних передоснов міфологічного бачення світу, а й зростав у контексті розв’язання ідеологічних колізій епохи. Найсерйознішою в цьому розумінні виглядає суперечність між домінуванням в українській духовності XVII, а подекуди й XVIII ст. ідеї “святої бідності”, аскетизму, відмови від мирських благ і прагненням до заможності, утвердження краси світу, його багатоманітності, повноти чуттєвого буття, що пробиває собі дорогу з перетворенням верхівки козацтва на панівний клас часів утвердження Гетьманської держави. Остання і визначала розквіт культури бароко.

Такі провідні мислителі епохи українського бароко, як Ф. Прокопович та П. Могила, вже не заперечували багатства, а вважали його даром Божим. Водночас вони не відмовлялися від чеснот аскетичного життя. Ця колізія у контексті барокового менталітету розв’язувалася у такий спосіб. Декларувалася по-

двійна природа людини, яка визначалася існуванням її “внутрішнього”, духовного образу та “зовнішньої”, плотської істоти. І якщо для “внутрішньої” людини зберігалися аскетичні вимоги, то “зовнішня людина” була підпорядкована чуттєвим потребам і радощам. Зрештою, гармонія між двома початками людини могла бути досягнута на ґрунті античної ідеї “золотої середини”⁸. Саме у добу українського бароко ця ідея набуває поширення на місцевому ґрунті.

Компромісно розв’язувалась і колізія між спіритуалізмом та епікуреїзмом, духовним і плотським. Найвпливовішою ідеологією щодо цього був аристотелізм з основоположним принципом визначального значення форми та її пов’язаності з матерією, який виявився співзвучним художньому менталітету бароко. Згідно з цим принципом у “людині, — писав Ф. Прокопович, — матерією є земля, а формою душа”⁹. Отже, за всієї пріоритетності душа виявляється визначенням тілесності і лише після смерті людини, як доводив П. Могила, починає самостійне існування.

В інший спосіб, але в тому ж контексті узгодження філософії та релігії, розв’язував проблему духовного і тілесного Г. Сковорода, який певною мірою схилився до пантеїстичної тенденції. “Бог у плоті, і плоть у Бозі”, — проголошував він, хоч і обмовлявся стосовно другорядності тілесного¹⁰, бо “Бог і світ його, і чоловік його є єдиним”¹¹.

⁸ Ушкалов А. Світ українського бароко. — Харків, 1994.

⁹ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1979. — Т. 1. — С. 168.

¹⁰ Сковорода Г. Книжечка про читання Святого Письма, названа жінка Лотова // Твори. — Т. 2. — С. 176.

¹¹ Сковорода Г. Діалог, або розмова про давній світ // Там само. — Т. 1. — С. 313.

*Параскева Сулима.
Портрет. Біля 1754.
Національний художній
музей України.*

Важливість компромісного підходу до проблеми співвідношення духовного та тілесного для менталітету українського бароко полягала в тому, що він давав змогу узгоджувати християнсько-богословську орієнтацію на невидимі духовні засади буття з інтересом до розробки його “зовнішньої”, плотської фактури, який був притаманний бароковій культурі. “Отже, — писав Г. Сковорода, — якщо хочеш пізнати щось у душі чи в істині, розглянь спершу в пло-

ті, тобто у зовнішності, і побачиш відбиті на ній сліди Божі”¹².

Відповідно у творчості Сковороди сформульовано серцевинну ідею барокової культури про духовне перетворення плоті, завдяки чому здійснюється її піднесення до метафізичного рівня знаків божественного. “...Покласти в плотську пустоту золото Боже і зробити ду-

¹² Там само. — С. 303.

хом із плоті”¹³, — це й є те “ліцевидное деяніє”, яке здійснювало бароко. І не випадково в українській духовності епохи бароко Бог розглядався як “aristo technip”¹⁴, тобто “найкращий митець”, і проголошувалась, за Ф. Прокоповичем, настанова “збудження чуттєвої душі, яке викликане уявою про добро або зло”¹⁵. Адже, на думку філософа, “першопричиною почуттів є сам Бог”¹⁶.

Розуміння мистецтва. У цьому контексті барокова культура в Україні засвідчує екзистенційне розуміння мистецтва та принципу краси, що було архетиповим для всього українського менталітету. Краса завжди розглядалась як знак присутності Божого начала в природному та штучному середовищі людини. Ось чому вважалося, що непорушність Михайлівського собору Видубицького монастиря на краю дніпрової кручі забезпечується золотою ниткою з неба, а рукою іконописців на вищих регістрах їхньої творчості водить янгол.

В епоху українського бароко архетип краси пов’язується вже з свого роду культом мистецтва та його сили. Характерним щодо цього був опис краси європейських міст у “Странствованіях” Василя Григоровича-Барського. Так, про краєвид Неаполя він пише: “Что же реку о ліпотном строеніи єго, которое увеселяет сердце і очі видящих”. Будівлі, продовжує він, особливо храмові, “суть созданніє хитростним січенієм, з столпами же і іными фігурами іскусним художеством живо і зображенними і толь прекрасно, яко в них вніти аки в небо вніти і в них в время праздника іли неділі стояти на небесах мнїться человіку”¹⁷.

У такій функції мистецтво поєднує національно-специфічні риси з загальними принципами барокової свідомості, з її естетикою. Загальні принципи визначалися заглибленим баченням дисгармонійності та складності світу, відкриттям катастрофічності та парадок-

сальності буття, його нездоланної конфліктності, драматичною метафізикою людського життя як арени дії антагоністичних сил, художнім засвоєнням динамізму всього суцього. Бароко долає статуарність середньовічної ікони та культ раціоналізованої симетрії в мистецтві Ренесансу. Якщо Ренесанс призвів до монополії прямої лінії та врівноваження усіх елементів художнього твору за рахунок жорсткого пропорціювання та наочної симетричності, то культура бароко тяжіє до збуреного світозображення, до граничної динамізації реальності, що моделюється через риси неспокою, плинності, антитечності.

Художня семантика конфлікту, контрасту, боротьби протилежностей досягає в культурі бароко стильової маніфестації. Для неї нормою є не гармонія, а зіставлення з дисгармонією, не сакральне як таке, а його опозиція профанічному, не просто плинне, а його антитечність вічному, не смерть, а її боротьба з життям. Типовою для менталітету українського бароко була тема єдності життя та смерті, що так виразно висвітлювалась у творах П. Могили та М. Смотрицького.

У ширшому розумінні драматична єдність полярних аспектів усього існуючого формулюється Г. Сковородою: “Плач веде до сміху, а сміх у плачі ховається. Пристойний плач є те ж саме, що й сміх у добрий час. Ці дві половини станов-

¹³ Сковорода Г. Беседа, нареченная Двое... // Там само. — С. 267.

¹⁴ Прокопович Ф. Натурфілософія або фізика // Філософські твори. — Т. 2. — С. 130.

¹⁵ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Там само. — Т. 1. — С. 286.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Григорович-Барський В. Странствованія // Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С. 538.

лять одне; як поживу — голод і ситість, зима й літо — плоди, тьма і світло — день, смерть і життя — всяке створіння, добро і зло — нужду й багатство. Господь со-творив і злепив воєдино”¹⁸.

Антитетичність у бароко узагальнюється до боротьби світів — буття та пекла, небесної сфери та безодні. Характерною в цьому контексті є тематика творів, що належать до українського літературного бароко, типу “Слово о збуренню пекла” чи “Брань архистратига Михаїла со Сатаною...” (Г. Сковорода). Аналогічна тема (“Брань архистратига Михаїла, воеводи сил небесных і ангелов его с седмоглавным змієм”) розробляється Д. Тупталом (Димитрієм Ростовським).

Динамізація дійсності в її конфліктності та плинності досить повно втілюється принципом концертності в музиці як боротьби різних інструментальних стихій. Саме цьому принципу і відповідає розвиток в Україні в епоху бароко партесного концерту (М. Дилецький, А. Ведель, М. Березовський та ін.) з притаманною йому естетикою протиставлень та суперництва різних партій, тембрів, мажорно-мінорних контрастів, тональних планів. І хоча така стилістика є розробкою природних рис мистецтв, закорінених у художніх феноменах часу, вона в культурі бароко набуває загального значення для усіх родів художньої творчості, навіть просторової фундації. Так, в українському образотворчому мистецтві другої половини XVII — початку XVIII ст. виникає своєрідна школа гравюри (О. та Л. Тарасевичі, Д. Галяховський, І. Щирський, І. Мігура, Г. Левицький та ін.), що робить предметом зображення драматизовану дійсність, причому виміри верху, низу, неба, землі збурено за рахунок динамізації примхливих образів хмар, річок, верхівок дерев, які обдуваються вітром.

Ефекти мінливого розмаїття світу використовуються і в бароковій архітектурі в Україні. В ній посилюється використання позолоти, що віддзеркалює кінематику буття, створюється така поліфонія золотих бань соборів, яка дає змогу виразно на блискучому фоні розкрити драматургію бігу хмар, примарність туманних плям, хвилеподібні приступи завірюхи та кружляння снігу, майоріння сонячних відблисків чи мерехтіння дощу.

Це кінематичне відчуття світу знаходить своє відображення і в бароковій поезії, де архетипного значення набуває образ життя як моря, безодні, корабля в бурхливому океані, а буття розглядається як потік. “...Наилучший образ міра сего от Бога написанный, — пише з цього приводу Д. Туптало, — есть море. В морской водъ, аки в зеркаль, наилучше мір сей увидъти мощно”¹⁹.

Відповідно до такого бачення в містобудівництві України відбувається візуалізація динамічних ефектів через використання в архітектурних композиціях перспективи спливаючої води, річки як архетипу плинності. Так, панорами Георгіївської церкви Видубичів, Військово-Микільського собору та дзвіниць Києво-Печерської лаври будують-

¹² Там само. — С. 303.

¹³ Сковорода Г. Беседа, нареченная Двое... // Там само. — С. 267.

¹⁴ Прокопович Ф. Натурфілософія або фізика // Філософські твори. — Т. 2. — С. 130.

¹⁵ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Там само. — Т. 1. — С. 286.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Григорович-Барський В. Странствованія // Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С. 538.

¹⁸ Сковорода Г. Діалог. Ім'я ему — Потоп змін // Твори: У 2 т. — Київ, 1994. — Т. 2. — С. 168.

¹⁹ Сочинения Св. Димитрія Ростовского. — Киев. — 1824. — Ч. 1. — С. 110.

ся з урахуванням наявності Дніпра; у композицію Троїцького монастиря чи перспективу церкви св. Катерини в Чернігові та ландшафтний контекст Успенського собору Новгород-Сіверського входять Десна, а Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях узгоджується із заплавами р. Псел. Свій внесок у динамізацію світобачення вносить і нова купольна система, що характеризується переходом від шоломоподібного контуру маківок соборів до надання їм форм подібності з абрисом полум'я свічки.

Зважаючи на роль динаміки та динамічних ефектів, культура бароко в певному розумінні уподібнюється музиці. В ній посилюється значення ритму і навіть специфічної виразності хвилеподібної ритміки, в поезії посилюється використання потоку співзвуччя та дисонансів, несподіваних поворотів у викладі теми; в просторових різновидах мистецтва художньо засвоюється контраст накладання різних планів і станів, ситуацій, коли “образ входить в образ”. Великого значення набуває чинник тектонічної напруги в архітектурних спорудах.

Тектонічна логіка архітектури бароко будується на передачі дії та подоланні нерухомості матерії. Наростання маси споруд відповідає наростання сил напруги, які розподіляються за усім об'ємом, але не завжди симетрично. Типовим прикладом такої тектоніки архітектурного бароко може бути Брама Заборівського, збудована за проектом І. Шеделя. Вона показує, як драматизується форма споруди на шляху створення потужного тяжіння нерухомої маси. Ефект могутності тяжіння підкреслюється тут деформацією усіх ліній, динамікою сили, яка закручує усі контури, спричиняє овалоподібність абрисів композиції, та розміщенням колон у нішах стіни, що викликає враження їхньої вдавненості. І ось коли створюється картина

нездоланності тяжіння мас, митець шукає зони, де неймовірна напруга нібито вибухає багатоманітністю деталей декору, що заповнюють фронтон. Відтак — напруга та вибух. Це і є характерна колізія бароко, яка відповідає не тільки стилістиці його національних форм, а й загальній науковій картині світу в європейській цивілізації XVII—XVIII ст. Адже динаміка маси та енергії, інерції та прискорення визначає весь категоріальний лад світобудови у класичному природознавстві, механіці Ньютона зокрема. У такому концептуальному контексті й формується культура бароко, що надзвичайно чутливо відлунує усі зміни в розвитку новоєвропейської цивілізації XVII ст.

Знаменною в цьому розумінні була нова просторова стратегія в архітектурі та пластичних мистецтвах взагалі, яка формується під впливом засвоєння наукою і технікою нового часу безконечності світу, океанської далечини в мореплавстві, відкриттям телескопа та дальньої артилерії.

Монументальні споруди в Європі і, зокрема, в Україні будуються в ті часи з урахуванням багатомірності простору, його глибини та неосяжності, а собори розуміються в художньому плані як посередники між Землею та Небом. Саме таке незабутнє враження справляє, наприклад, ансамбль споруд Києво-Печерської лаври на фоні зоряного неба з внутрішніх двориків Печерського монастиря.

Цивілізаційний контекст. Істотний слід у розвитку бароко залишає й той процес десакралізації часу, переходу новоєвропейської цивілізації від культу вічності до засвоєння лінійного часу, який починається з появи в містах механічних годинників на вежах та лихварського підходу до розрахунків часового обігу грошей (за формулою “Час — гроші”). Барокове мистецтво глибоко

розробляє драматургію лінійного часу з його неповторністю подій, що спливають за обрій теперішнього. У живописі стає популярним зображення пір року та періодів життя — дитинства, юності та старості.

Співзвучність природничо-наукової картини світу та культури бароко виявляється і в тому інтересі до космографії, зображенні зодіакальної емблематики, планет, зірок, карт нашої планети, який спостерігається в українському образотворчому мистецтві XVII—XVIII ст. Ці теми не були випадковими. Річ у тім, що нові астрономічні відкриття XVII ст. мали принципове значення в генезі та конституюванні барокової культури.

Упродовж століть європейська ментальність характеризувалася протиставленням земного та небесного як сфер недовшеного та ідеального буття. А оскільки ідеальним визнавався лише колоподібний рух, то нормативною його сферою визнавалися астрономічні явища, тобто коло було принципом і зразком досконалої світобудови. Проте відкриття Кеплером еліптичності орбіт планет, а згодом і доведення параболічного руху планет і комет викликали певний семантичний “землетрус” в європейській культурі, стали останньою (після Галілея) ланкою у подоланні антагонізму небесного та земного, їхньому протиставленні за рисами ідеальності та досконалості неба.

Новому світобаченню і відповідали стилістика бароко, яке художніми засобами завершило перехід від правильності кола до еліптичної викривленості. Не тільки тектонічна логіка архітектурних будівель, а й пластика декору набули в бароко рис еліптичної окресленості. В архітектурі, зокрема, з’являються овальні вікна, а в образотворчому мистецтві — портрети в овалі (як у деяких гравюрах І. Мигури та О. Тарасевича).

Більше того, неправильність та її подолання стають естетичним принципом бароко. Навіть сама назва цього напрямку культури походить від португальського “перола бароко” — перлина неправильної форми.

Революційні наслідки в розвитку європейської цивілізації мало доведення в XVII ст. працями Галілея нової геліоцентричної системи Коперника. Адаже до цього часу вона сприймалася як певний зручний засіб математичних розрахунків руху планет, а не як картина будови Всесвіту. Проте експериментальне доведення її онтологічності вчинило переворот у духовному розвитку людства. Людина, яка досі впродовж тисячоліть вважалася центром світу, була локалізована на космічній периферії перебування невеликої планети. Втрата центрального місця людини у Всесвіті боляче вразила багатьох мислителів, про що свідчать, зокрема, трагічні роздуми з цього приводу Паскаля та Гете.

Місце людини у світоглядній системі бароко. У слов’янському світі саме в ці часи Ян Амос Коменський в Моравії починає, а Григорій Сковорода в Україні ідеологічно довершує в стрункій світоглядній системі новий погляд на крах антропоцентризму: якщо людина перестала бути центром світу, його місце зайняло Сонце, то її саму можна вважати особливим, хоч і малим, але повноцінним, світом чи мікркосмом. “А як сонце, — пише Сковорода, — є голова світу, то не дивно, що людина названа мікркосмом, тобто маленьким світом”²⁰.

І хай нікого не засмучує прикметник “малий”, бо він стосується не оцінки значення та ролі людського світу, а до його зовнішніх, просторових характеристик. Людина, з погляду Сковороди, це насамперед “внутрішня людина”, іде-

²⁰ Сковорода Г. Зазн. праця. — С. 142.

*Два пророка.
Фрагмент іконостаса
церкви Святого Духа.
Худ. Л. Долинський.
1780-ті рр. Львів.
Львівський музей
українського
мистецтва.*

альний символічний світ, що втілює Бога, тобто абсолютний і найзначніший початок буття. Тому, підкреслює він, уся “незмірна незліченність і видимість сходяться в людині і пожираються в людині”, тому і Біблія, “згадуючи сонце, місяць, зірки, веде все це до воскресіння, тобто до людини”²¹, й сама “Біблія є людина”²², бо існує в її серці. В останньому пункті й виявляється принципова відмінність сквородинського та античного розуміння людини як мікрокосму.

У Сквороди мікрокосм — не просто мале зображення великого Космосу, а його провідний принцип, що розкривається через серце людини як образ Бога та втілення символічного (біблійного) алфавіту світу. А таке розуміння людини як особливого, центрального за значенням світу символічного мікрокосму серця і пов’язувало ідеї Сквороди (який працював у контексті барокової культури в Україні) з символічним менталітетом бароко. Спорідненість цього менталітету з символами мікрокосму, “внутрішнього всесвіту” людського серця і бу-

ла важливою відзнакою українського бароко.

Іноді цей зв’язок символіки мікрокосму серця з художніми задумами творів українського бароко виступає наочно. Так, центральним образом Брами Заборовського є зображення серця, охопленого полум’ям, під митрополичою митрою. Образ серця у полум’ї як фундаментальний символ мікрокосму людини з’являється, наприклад, і в гербі В. Ясинського на відомій гравюрі О. Тарасевича. Більше того, емблематика серця у вогні була атрибутом художнього оздоблення сцени барокового театру в Україні, але суть не тільки і не стільки в цих окремих прикладах. Майстри бароко у світовій культурі переходять від автономного переживання життя в його окремих проявах до художнього освоєння світорозмірних початків буття; їхній погляд спрямовується крізь багатоманітність деталей до Універсуму, що

²¹ *Скворода Г.* Симфонія... — С. 223.

²² Там само. — С. 251.

єднає ці окремоті. Універсумом, чи великим світом, для представників бароко був світовий простір, природа як така, Космос. Щодо людини, то вона в душі песимістичного гуманізму Реформації розглядалась лише як інтерпретатор складної символіки буття, розпізнавальна система тієї множини точок зору, позицій споглядання (теми, сюжету, образів споруди), на які спрямовувався бароковий твір. Людина розглядалась як частина (іноді мізерна) того простору, неба, природи, священної історії, що його художньо висвітлював майстер бароко, а її буття розцінювалось як трагічний епізод на шляху до смерті.

Інша тенденція до оптимістичнішої оцінки і людини, і її місця у світобудові вимальовується в українському літературному бароко (Ф. Прокопович, К.-Т. Ставровецький, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.). Людина, чи мікрокосм, писав Ф. Прокопович, “охоплюючи досконалість усіх тілесних речей, крім того, має відношення до природи, яка позбавлена матерії”, тобто є духом²³. Проте при цьому “людина, незважаючи на те що вона має подвійну природу, і тілесну, і духовну, є з усього створеного Богом певним зменшеним відображенням повноти видимого і невидимого світу”²⁴. Отже, людина є аспектом досконалість всього суцього та відображенням його повноти, тому вона “переважає і саме небо”.

У такому патетичному аспекті оцінює людину і Г. Сковорода. “Господи, що є чоловік, як пам’ятаєш його?” — запитує він. І пропонує таку низку відповідей-питань: «Чи не він цар Блаженної країни живих? Чи не йому (належить) влада на небесах і на землі? Чи не він суддя над ділами рук Божих? Чи не він начало й кінець всієї Біблії? Чи не він поклав на сонці поселення своє, одягаючись світлом його як ризою?.. Чи не його оспівує сонце і ота пісня: “Хай буде із сонцем”? Його-то небеса проповідують, йому-то

слова у вищих цих фігурах, він-то є день, джерело вічності»...²⁵

Зрозуміло, така оцінка людини належить до XVIII ст., коли на Заході почалась епоха Просвітництва. В Україні з Просвітництвом збігається епоха пізнього бароко. Специфіка такого стану речей полягає в тому, що ренесансову ідею людини, яка була критично переоцінена Контрреформацією, українська культура XVIII ст. синтезує з просвітницькою ідеєю культу розуму. Результатом цього синтезу і є концепція “внутрішньої людини” як мікрокосму серця, що накладає специфічний відбиток на розвиток українського бароко.

Бароко в умовах європейської історії намагалося відновити повну єдність культури на одній ідейній основі, як це було за часів середньовіччя. Таке об’єднання, на думку німецького культуролога Корнеліуса Гурліта, було б можливе лише за рахунок повернення до ренесансного переосмислення християнства в душі філософії особи. Проте “друга хвиля” схоластики, що підіймається Контрреформацією, поставила певні ідеологічні бар’єри ренесансному культові особи. Тому інтеграція всієї культури на принципах бароко наштовхнулася на значні труднощі.

Однак в Україні впродовж XVII—XVIII ст. були сприятливіші обставини. По-перше, українська цивілізація ще не завершила переробку досвіду Ренесансу на ґрунті бароко, а по-друге — ренесансна ідея людини була в Україні переведена в площину аналізу індивідуальності в умовах виконання нею надособистісної ролі, тобто тоді, коли вона виступає у функції вождя, апостола, генія чи героя.

²³ Прокопович Ф. Натурфілософія. — С. 283.

²⁴ Там само. — С. 309.

²⁵ Сковорода Г. Книжечка про читання... — С. 51.

В епоху бароко в Україні формується та розширюється культ князя Володимира Святого, гетьманів П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, митрополита П. Могили, про що свідчать, зокрема, козацькі літописи XVIII ст. Хрестителю Русі присвячуються, наприклад, п'єса Ф. Прокоповича “Володимир” та “Слово о Владимире” А. Радивилівського. І. Мазепа оспівується у віршах А. Стаховського, Ст. Яворського, Д. Туптала; анонімна п'єса “Милость Божія” та “Разговор Великороссии с Малороссиею” С. Дівовича, вірші Н. Бузановського та Іоанна присвячуються героїзації Б. Хмельницького. Пісні й поезії створюються на честь П. Сагайдачного та І. Сірка.

Розвиток культури в Україні XVII—XVIII ст. характеризується не тільки образами героїв у мистецтві бароко, а й появою у житті реальних історичних персонажів, які можуть бути оцінені як особи барокового стилю, люди бароко, адже бароко створює образ людини зі збуреною, бунтівною душею, що схильна до героїчної авантюри, готова до жертви та подвигу.

Відомий англійський філософ нашого часу А. Уайтхед вважав, що розвиток цивілізації визначається не тільки трійцею “Істина — Добро — Краса”, а й енергією історичної пригоди, яка долає метафізичну відстань між світом мрій та реальністю. Тому про античність свідчать не тільки Платон та Арістотель, а й мандрівки Одиссея, про новоєвропейську цивілізацію — люди магелланової крові, що здійснювали великі географічні відкриття, про історичну місію української цивілізації — козаки, персонажі високої авантюри (якщо під нею розуміти здатність долати лінійну одноманітність подій буденності, спрагу героїчної дії). Це були люди, які, за характеристикою Гоголя, міряли відстані своїх мандрівок відрізками чутності пострілу

і з яких ніхто не бажав бути спостерігачем світової драми, а тільки її актором. Такі особи “вогняної душі” і стали суб'єктами барокової культури в Україні як з погляду самого стилю їх життя чи як персонажі художніх творів.

Не випадково, наприклад, постать І. Мазепи привертає увагу не тільки митців свого часу, а й дальшого розвитку культури (Вольтера, Байрона, Словацького, Пушкіна, Ліста та ін.). Це був не тільки персонаж любовної авантюри, а й герой історичної драми України, що опинилася в майже нездоланих обставинах зіткнення інтересів польського та шведського королівств, російського імператора, татарських ханів, вільних запорожців та української шляхти, яка підтримувала кріпосництво.

Епоха бароко в Україні була надзвичайно драматичною. Звитяжне піднесення перших років Національно-визвольної війни після смерті Б. Хмельницького змінюється періодом Руїни. Державне об'єднання України під владою І. Мазепи закінчується трагедією Батурина та знищенням значної частини козацтва. Гай-дамацький рух і боротьба опришків супроводжуються надмірним пролиттям крові, лютими, нечуваними стратами та тортурами над людьми. А на завершення цього часу Україна переживає ліквідацію гетьманства та знищення Запорозької Січі.

І все ж таки епоха зберігає свій героїчний пафос та патетику віри у звитяжність кінцевих зусиль народного духу. Цей пафос і втілює українське бароко як породження часу, який, поряд зі своїм драматизмом, антитетичністю, буремністю, живить культуру духом нездоланих надій на здатність протистояння ворожим силам, можливість їх переборення. Адже епоха українського бароко майже повністю збігається з часом існування Української держави. Саме тоді Україна знову (після Київської Русі) на повну силу заявляє про себе як про

суб'єкта світової історії, а Київ проголошується (на протипагу претензіям Москви на роль "Третього Риму") "Другим Ієрусалимом".

Героїко-патріотична тема в бароковій культурі. Дух епохи Української козацької держави призводив до того, що притаманна бароко трагічність світосприйняття в контексті української культури витіснялась на маргінес, а переднє місце починає займати героїко-патріотична тема. Якщо в західноєвропейській культурі бароко XVII ст. трагічна тема смерті та пов'язані з нею образи скелетів, черепів, ешафотів тощо стає для багатьох творів наскрізною (як на гравюрах Калло чи картинах Караваджо), то для українського бароко типовішими виявляються сюжети військової слави, подвигу, лицарських чеснот, святої пожертви, високих звершень духу, перемоги життя над смертю. Щодо жорстокостей драматичної епохи, впродовж якої розвивалася культура бароко, то вони набували в Україні здебільшого символічного означення. Так, сцени побиття немовлят Іродом у сюжетах шкільної драми, як правило, показувались засобами тіньового театру; хресна жертва Христа алегорично виражалась образом чаші, а смерть символізувалася зображенням маку (як у декорі Спасо-Преображенського собору у Великих Сорочинцях).

Саме в XVII ст. було перекладено на українську "Звільнений Ієрусалим" Торквато Тассо, який став зразком оспівування лицарських подвигів в ім'я віри, образів боротьби Європи проти мусульманського світу, розуміння військової справи як засобу розв'язання проблем історії. Уславленню лицарства та героїв Національно-визвольної війни були присвячені (крім вже згаданих козацьких літописів) "Слова часу війни" А. Радивиловського і трактат І. Галятовського "Казанню 2 на въехание..." та інші твори, в яких лицар розглядається як захисник

людей від всілякої кривди. В цьому контексті розробляється в культурі українського бароко і тематика гравюр панегіриків (про що свідчать, зокрема, гравєрні зображення П. Сагайдачного, Д. Апостола та інших військових діячів). Показовою є гравюра І. Мігури, на якій Мазепа постає на повний зріст у костюмі лицаря в оточенні символічних зображень Істини, Правди, Сили, Справедливості, Науки та Мистецтва, а також знаків військової слави на передньому плані. Усю композицію вінчають фасади соборів, фундованих гетьманом.

Важливою тенденцією барокового мистецтва в Україні стає героїзація об'єктів зображення. Навіть портрет-гравюра вченого та церковного діяча І. Гізеля, створений Л. Тарасевичем, вінчає максималістський заклик "plus et ultra" (більше і вище). Характерним засобом героїзації в українському бароко стає використання образу вершника як символу епохи. Знаменною щодо цього є геральдична композиція І. Щирського "Лицар-вершник".

Повсюдного поширення набуває в Україні епохи бароко геральдика, особливо у зв'язку із символікою військової слави. Герби гетьманів та полковників з'являються не тільки в оформленні книжок та в українському портреті. Вони виступають елементом пластичного декору навіть архітектурних споруд, ушляхляючи їхніх фундаторів. Так, герб полковника М. Миклашевського прикрашає верхню частину Георгіївського собору та фасад трапезної Видубицького монастиря, а герб І. Мазепи декорує стіну Чернігівського колегіуму. Алегоричні постаті геніїв слави, одягнених у козацькі жупани, відзначають декоративну композицію першого ярусу дзвіниці Софійського собору у Києві.

Зрозуміло, бароко в Україні, як і в інших країнах, було надзвичайно різноманітним і за тематикою, і за худож-

*Папогірець
на честь І. Мазепи
із зображенням церков
зведених його коштом.
Гравюра І. Мігура.
1706 р. Київ.*

німи засобами. В українській поезії цього напрямку були і трагічні теми, і песимістична проблематика ілюзорності, плінності буття, але визначальна тенденція пов'язувалася із формуванням переконаності у здатності людини проти-

стояти ворожим силам небуття. Навіть загроза пекла не вважалася непереборною. Так, у драматичному творі середини XVII ст. "Слово о збуренні пекла" пекло вимушене оборонятися та само побоюється духу святості.

Непереборність сил життя проголошується у відомій п'єсі Г. Кониського "Воскресеніє мертвих", в якій вони порівнюються з вічним відродженням світових циклів Землі та Неба. Український мислитель підкреслює:

*"Два рази сліп, хто впродь на смерть
не взираєт,
Два рази глул, хто встать по смерті
не чаєт!"*

*Посмотри, мой друг,
На солнечный круг:
Ввечеру заходитъ,
Поутру восходитъ —
Пойдешъ і ти в той же слід,
Выйди на степ і поле, посмотри на ниви,
І спитай, что діється з твоїми засіви:
Гниють зимою,
Растуть весною.
Так і ти істлієш,
Послідже імієш же
Ожить по прѣжнему ціл"* ²⁶.

Взагалі бароко було притаманне поліаспектне тлумачення життя та смерті, розуміння їх у різних сутностях і ракурсах. Зазначаючи цю обставину, Д. Чижевський посилається на Мелетія Смотрицького, який у проповіді 1620 р. виокремлює п'ять форм життя та смерті: 1) життя — народження та смерть — породження; 2) життя блага та смерть гріха; 3) життя смислів та смерть цнот; 4) життя щоденне та екстатична смерть (богопрозріння у півсвідомому стані); 5) життя у славі та смерть у геєні — у другому житті ²⁷.

Знаменною щодо мажорного аспекту українського бароко може бути гравюра Л. Крщоновича з гербом Лазаря Барановича. В ній розробляється ідея перемоги життя над смертю. Вона затверджується через зображення Фенікса та квочки, що висиджує курчат, через образ черепів, крізь які проростають рослини. А сама смерть подається як гілка, що прищеплена до могутнього дерева. Пафос життєствердження розкривається і в гравюрі Л. Тарасевича "Радість Дніпровських вод". Вона алегорично з-

бражає привабливість природних стихій, що втілені у купанні русалок, гармонію буття — через образ музиканта, який грає на арфі, та можливість відновлення цієї гармонії, як свідчить символічна сцена, коли кінь пробиває копиром джерело води.

З огляду на тенденцію героїзації буття в українському бароко привертає увагу і та обставина, що саме в системі цієї культури набуває широкого розповсюдження музична гімнографія. Гімн виходить за межі церковної музики і перетворюється в часи бароко на загальнонаціональне явище.

Не можна обійти в цьому контексті й розвиток у культурній системі українського бароко образу світу як саду, "вертограду Божього", квітучого космосу буття. Річ не лише в декоративній обробці незворушної матерії в архітектурних спорудах, а й у самій сутності українського бароко, для якого світ як сад — це алегорія блаженного буття, що протистоїть хаосу необробленої землі. В такому розумінні світу як саду, що був створений Господом та існує в огорожі Його заповідей, на ґрунті моральних чеснот, вказана алегорія стає центральною темою низки трактатів та збірочок проповідей. До них може бути віднесена збірка "Зерцало духовне", "Виноград домовитом благим насажденный" С. Мокревича, "Виноград" С. Яворського та ін.

Отже, прояви героїко-патріотичної теми в українському бароко, тенденції життєствердного сприйняття дійсності та розкриття здатності протистояти ворожим силам можна оцінити як певну специфіку барокової культури, пов'язану не тільки з духовним кліматом епохи

²⁶ Кониський Г. Воскресеніє мертвих // Українська література XVII ст. — С. 339.

²⁷ Чижевський Д. Нарис української літератури. — Тернопіль, 1994. — С. 282.

Української держави, а й з героїко-стоїчними рисами українського менталітету.

Ці риси почали формуватися ще за княжої доби, про що, зокрема, свідчать билини Київського циклу, а пізніше — історичні думи українського народу і початкова ідейно-художня програма Софії Київської. В ній немає такої обов'язкової для храмового розпису теми, як сцена “Страшного суду”, не вживається безпосереднє, пряме подання фундаментальної для християнства ідеї смерті (наприклад, у вигляді сцен “оплакування”, “покладання у труну”, “Успіння”). Навіть “Розп'яття” розробляється не реалістично, а символічно. Відсутнє також трактування Богородиці як трагічного прозріння матір'ю хрестових мук сина.

Зі світоглядного боку такий нетрадиційний погляд на розпис християнського храму пояснюється впливом ідей Кападокійського гуртка діячів патристики, що набули великого поширення в українському богослов'ї, через що ці діячі цілком виправдано займають чільне місце у “Святительському чині” вітваря Софії Київської. Саме вони висунули ідею “онтологічного оптимізму”, чи апокатастасису (благосного повернення до первинної чистоти ще за земного життя людини). Віра в це набула в Україні архетипічного значення та супроводжувала не тільки розвиток духовного, а й художнього життя.

Репрезентативною щодо цього є в українському фольклорі “Пісня про Купер'яна” (XVII ст.), головний персонаж якої на всі скарги про несприятливі умови життя відповідає: “Якось воно буде”, тобто подолається природним ходом подій. В подібному руслі й формується в українському менталітеті погляд на кінцеву мажорну звершеність людських зусиль, у кінцеве подолання життєвих перешкод.

Розвиток культури бароко в Україні виявляється чутливим до цих особливостей національного менталітету. Адже бароко в усіх країнах породило національні школи, тобто заявило про себе як варіабельну щодо конкретних історичних умов та традицій культурну систему. Відповідно до національних варіацій можна констатувати, наприклад, віртуозність та гедонізм італійського бароко, трагічний драматизм іспанського, містицизм німецького, романтизм французького, метафізичність англійського і, зрештою, героїко-стоїчний дух українського бароко.

Посилення виражальних засобів.

Причетність українського бароко до затвердження національної культури виявляється і в його демократичній спрямованості, що є характерною для національно-патріотичних рухів. Слов'янське бароко, як доведено багатьма дослідниками²⁸, долає дистанцію між “високим” та “низьким” стилями. Цей процес був притаманний і українській літературі та мистецтву загалом, в якому за часів бароко спостерігалась демократизація жанрів.

У системі українського бароко поширюються всі форми риторики (включаючи проповіді, вітальні промови, полемічну літературу): байка, повчальна драма. “Стріли, мечі, тарани та інші види зброї, — пише з цього приводу Ф. Прокопович, — можуть мати владу над тілом, можуть підривати мури, але не можуть подолати загартованого духу. Отже, якою повинна бути та сила, котрій міг би підпорядкуватись дух? Напевно, такою (силою) є красномовство”²⁹.

²⁸ Див.: Барокко в славянских культурах. — Москва, 1982.

²⁹ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 108.

Зростає роль слова в музиці та дидактична спрямованість усіх художніх жанрів. З'являється потужна киево-львівська школа книжкової гравюри та розвинена практика гравюрного тиражування.

Фольклоризація художніх жанрів у системі українського бароко проявляється і в посиленні ролі народних орнаментів в образотворчому мистецтві. Особливо виразно фольклорні впливи виявилися у різьбленні по дереву та оформленні іконостасів.

Інтерес до народного орнаменту був важливою, хоч і конкретною реалізацією того могутнього декоративного потенціалу, який характеризує мистецтво бароко загалом. Проте в Україні барокова демократичність набуває певної своєрідності. По-перше, декоративність в українському бароко тяжіє здебільшого до флористичного орнаменту, що збагачується зображенням символів рідної природи (рути, дубового листа, квітів барвінку тощо), по-друге, рослинний орнамент стає алегоричним виявом певного світобачення, притаманного українському менталітетові.

Образ рослини, який нерідко використовувався у філософських творах, у філософських курсах Києво-Могилянської академії, зокрема, мав значення алегорії природи, Божої сили, життя душі на шляху воскресіння через смерть, алегорії переборення скінченності, плинності. У творах Г. Кониського та Г. Сковороди рослина — не тільки флора, вона уособлює ритми життя та смерті, животворної сили буття, яка, згасаючи у квітці, знову пробуджується у зерні — і пульсує так вічно. “До кого подібна вічна людина, Господь наш у плоті?” — питає Сковорода і відповідає: “Подібна доброму й повному пшеничному колосу... Що ж таке колос? Колос — це сама сила, в якій стебло зі своїми відростками й остюками з половиною еднаю-

ться. Чи не в зерні все сховано і чи не виходить весною, перемінивши на зелену, жовту й стару одягу? Чи ж бо невидима сила зерна”³⁰. Більше того, ця сила, за Сковородою, символізує етичні перетворення людської душі, в якій підземне, стихійне, гниле чи жорстоке може перетворюватись на світле, розумне, плідне та ніжне.

У такому ж символічному значенні виступає в українському бароко флористична декоративність. Вона є одним з чинників транспонування буття у живу субстанцію створюваного образу, позначення саду духовного, розквіту чеснот. Декоративна форма є також засобом візуалізації колізії сущого — співвідношення множинного та одиничного, багатоманітного та концентрованого буття, локального та цілого. Прикладом такого розуміння декору може бути український монументальний іконостас, що розвивається в епоху бароко, зокрема Богородчанський іконостас І. Конзалевського та іконостас Софійського собору в Києві.

В українському живописі та гравюрі, архітектурній пластиці й партесному концерті епохи бароко декоративний принцип єдності та багатоманіття сягає віртуозної проробки деталей, розмаїття нюансування, яке з'являється внаслідок розрядки титанічної напруги, але зберігає тяжіння до цілісного. Використання багатства часткового у його зв'язку з цілим створює особливу систему візерунковості, притаманну бароко. Візерунок прикрашає вже не лише фасади будівель (як, наприклад, Ковніровську дзвіницю на Дальніх печерах чи східну стіну Успенського собору Києво-Печерської лаври), а включається навіть у письмові тексти. В українській бароковій літературі та поезії широко використовуються декоративний текст з різ-

³⁰ Сковорода Г. Наркіс. — С. 176.

них шрифтів і фігурні вірші у вигляді хреста, серця, чаші, трикутника, спіралі тощо. Багато прикладів фігурації текстів дає, зокрема, творчість Івана Величковського.

Така стилістика не лише була зовнішньою прикрасою, а й відповідала завданням символіко-алегоричного унаочнення абстрактних витворів людської уяви. В Україні завжди великого значення надавалося художньому розпису храмів як “Біблії для неграмотних”, тобто візуалізації духовних цінностей, мудрості як такої. Проте нестримний потяг до наочного розкриття духовного світу, що спостерігається в Україні епохи бароко, може бути розцінений як справжній вибух ейдетичних образів. Духовні явища, що споконвічно розгля-

Будинок Яківа Лізьгуба. Канцелярія Чернігівського полку... р. Чернігів.

далися як прерогатива царини абстракції, формоутворення чистого духу, набувають у цей час предметно-образного статусу.

1712 р. Києво-Печерська лавра видає, наприклад, книгу “Ифика-ієрополітика или філософія нравоучительна”, що є унікальною спробою перекладання загальнолюдської моралі на мову малюнків. У ній кожна типова моральна ситуація ілюструвалась алегоричними зображеннями з підтекстовкою. А в Троїцькій церкві лаври таким чином була зображена живописними сценами уся молитва “Отче наш”. Більше того, як

вважає Д. Степовик, в Україні вперше в Європі виникає традиція створення гравюр до тез філософських диспутів. Одна з перших таких гравюр виконана випускником Києво-Могилянської академії П. Баранецьким. Потім в цьому напрямі багато працювали І. Щирський, Г. Левицький, А. Тарасевич та інші. Останній, зокрема, ілюструє такий абстрактно-ідейний матеріал, як тези до філософської дисертації Г. Рейшера “Вчення про єдність світу”³¹.

Візуалізація мислення в епоху бароко проявилася і в громадянському житті та побуті: зображення стає аргументом у суперечках людей. П. Білецький наводить цікавий приклад подібного перебільшення картинного, алегорично позначеного елементу серед писемних кіл Російської імперії XVIII ст. 1748 р. Бігородський віце-губернатор, щоб схилити одну особу до писання скарг, замовив маляреві картину, на якій було зображено його ворогів — губернатора, прокурора та інших з надписанням над кожним “срамних та вельмі укорізнених слів”, а сам віце-губернатор був зображений в ранзі губернатора. Те, чого не змогли зробити умовляння і погрози, зробила картина: побачивши її, згаданий чоловік погодився виконувати усі розпорядження віце-губернатора³².

Культ візуалізації життя виразно позначився на всій системі мистецьких жанрів епохи бароко. В ньому архітектурні споруди набувають рис скульптурності, у скульптурі посилюється феномен живописності (тобто роль магії світла, гри світла та тіні тощо), в живописі — чинник музичної виразності (ритмізації, відкритої мінливої форми).

В архітектурних спорудах не лише активно використовуються колір, ліпні прикраси, поліхронні розетки, зірки на фасаді тощо, а й усі ці деталі набувають скульптурної виразності, постають у

вигляді не мертвих мас, а одушевлених форм. Так, у Києві та Чернігові з'являються хрещаті храми, тобто архітектурні споруди, що будуються не за хресто-купольною композицією внутрішнього простору, а за зовнішнім планом хреста (як Всесвятська церква Києво-Печерської лаври, Георгіївський собор Видубичів, Андріївська церква у Києві, церква св. Катерини у Чернігові). Архітектурні споруди прикрашають скульптурами (як ратуша у Бучачі чи собор св. Юра у Львові), а скульптура театралізується за позами, драматургією жестів, ситуаціями дії.

Парадигма театральності. Патетична чуттєвість бароко позначилася на партесному концерті та афектаціях риторичного стилю українських полемістів (насамперед І. Вишенського). На свого роду театральну дію перетворюються сюжети в українській іконі XVIII ст. Скульптура набуває виразності пантоміми, а остання починає використовуватися в шкільній драмі як засіб переведення біблійних історій у сценічну наочність, надання їм майже кінематографічної вірогідності. Театральні маски, маскарони посилюють зорову дієвість споруд, як, наприклад, у бароковій архітектурі Львова.

Театральність взагалі можна вважати парадигмальною ознакою бароко. Якщо антична культура висуває на передній план скульптуру, якщо середньовіччя актуалізує ікону, як зразок символічного залучення до божественних прототипів, а Ренесанс універсалізує ейдетизм малярства, то бароко розробляє театральність як загальнокультурний принцип.

³¹ Степовик Д. Олесь Тарасевич. — Київ, 1975.

³² Білецький П. Український портретний живопис. — Київ, 1970. — С. 263.

Відповідно до цього Г. Сковорода не тільки припускає можливість бути “глядачем вселенського цього чудотворного театру”³³, а й реально здійснює свій філософський “театр життя”. Він створює в контексті барокового світобачення багато ролей та виконує їх. Тут і роль старця Варсава та проповідника Мейнгарда, роль грізного біблійного пророка та прочанина монастирів Слобожанщини, роль викладача колегіуму та уставщика Півчої капели, поета та блаженної людини. То була не театральність, що ми бачимо її на сцені у будинку, званому театром. Вона здійснювалась як певне розігрування буттєвих ситуацій, що могли розгортатись і в калейдоскопі уявних образів, і в реаліях самого життя. Цей “театр життя” був формою переживання історії.

Прикметно, що для українського народу Запорозька Січ була не лише збройним табором, а й певним еталоном патріотизму, мужності, чоловічої вдачі. Окрім цього, Січ сприймали немов якусь містерію, де справджувались історичні долі, народні ідеали та розгортались найкращі риси національного характеру, веселого багатирства, життєвого авантюризму. Тож і козак почувався перед очима народу ніби на сцені і нерідко вдавався у побуті до театральної демонстративної поведінки.

Життєва гра була театральним принципом свята, яке підносило буденність праці та життя до вищих сфер ідеалів. Таким святом, подобою західноєвропейського карнавалу, була, зокрема, в Україні Масниця, з притаманними їй ігрищами та рядженими. Останні виступали дійовцями “світу навиворіт”, носіями масок як символів гральних основ життя. А маски пов’язувались із психологією змін та перевертень, з відносністю гри, що умовно перевертала офіційні цінності в амбівалентність вільної стихії карнавальності.

Гра, як підкреслював М. Гоголь, була в Україні не тільки святкуванням, сферою витівок чи жартів, а й драматичним розпізнаванням темної сили серед хороводу життя (на зразок викриття відьми у “Майській ночі”). У такому контексті розвивався в епоху бароко український вертепний театр з притаманними йому сценами боротьби козака з нечистою силою чи утвердження християнської перемоги добра над злом.

Просвітницька тенденція. У театральності слов’янського бароко дається взнаки його прагнення унаочнення абстракцій і схильність до масових демократичних жанрів, а також дидактична проповідницька тенденція, що зближувала його з раннім європейським Просвітництвом. У системі українського бароко ця тенденція виявляється у посиленні значення повчальної, “шкільної” драми як синтезу театру, літератури та музики, у розвитку риторичного стилю в мистецтві та розповсюдженні проповідницької літератури.

Починаючи з XVII ст. в Україні виходить низка проповідницьких збірок та яскравих творів, в яких барокова манера викладу сполучається з популяризацією християнської антропології, роз’ясненням та пропагандою філософсько-богословського тлумачення основних питань буття: життя та смерті, добра та зла, етичних чинників сходження до абсолютного, вічного, святого. Серед них були такі визначні твори, як “Ключ разумѣнія” І. Галятовського, Труби слов проповідних” та “Меч духовный” Л. Барановича, “Евангеліе учительное” та “Перло многоцѣнное” К.-Т. Ставровецького. В них місія духовного наставництва порівнюється з працею виноградарів, які

³³ Сковорода Г. Діалог. Ім’я ему — Потоп змін // Твори: У 2 т. — Київ, 1994. — Т. 2. — С. 155.

Авантитул книги Л. Бороковича "Благодать і Істина". Мідіорит.

в душі євангелічної притчі ножем обрізають вади, вивільняючи душі людей від скверни. А у К.-Т. Ставровецького проповідь християнської мудрості поєднується з пропагандою науки.

Дослідник цієї літератури В. Крекотень доводить, що українське бароко взагалі характеризується яскраво вираженою просвітницькою тенденцією, яка дозволяла у рамках християнського світогляду визнавати авторитет науки та виховну роль знання. Характерним щодо цього може бути “Евхаристион” Софронія Почаського, що ушляхетлює Петра Могилу як засновника Лаврської школи та покровителя наук³⁴. У ньому, зокрема, звеличується логіка, засобами якої фальшиве відсіюється від істинного; астрономія, що розкриває божественні атрибути світу — безконечне, вічне, неосяжне; історія — як шлях розширення досвіду розуму, а відродження наук та мистецтв у Києві під патронатом Петра Могили порівнюється з весняним розквітом природи. Цілковитим у традиціях українського бароко С. Почаський розглядає школу П. Могили як сад Гелікона та сад Парнасу.

У “Похвалі логіці” Г. Кониський, вказуючи на славу та подвиги античних героїв, підкреслює: “Логіки ж слава ще більша, а силу її крізь побачиш. Всюди вона необхідна: в житті і навчанні всесильна”, бо “істину вчить пізнавати ця парость вродлива”. І на завершення вказує: “Поки на світі цим матимуть силу закони людського розуму й логіка, вождь їх постійний і правда безсмертна”³⁵. Ще раніше, в XVII ст., фундаментальність цієї науки затверджує у курсі логіки Й. Кононович-Горбацький. Апофеозом логічної раціональності в епоху українського бароко виявились і курс логіки Ф. Прокоповича, і лекції з “Аристотелевої філософії” М. Козачинського.

Справжнім епіграфом просвітницької тенденції українського бароко мо-

же служити теза Г. Сковороди: “Поглянь на цей світ, поглянь на рід людський. Він бо є книга”³⁶. А це означає, що весь світ — arena навчання духовності. Остання обставина є досить істотною. Вона генетично пов’язана з провідним принципом античного світобачення, принципом софійності світу, який актуалізується менталітетом українського бароко.

Розуміння суцього. Антична культура виходила з припущення єдності Творця, творіння та тварі (створеної істоти). Тому вважалося, що світ речей має змістовне навантаження, тобто засади розуму містяться не тільки в людській голові (де він виступає як “логос”), а й у продуктах творчості (Божої та людської). Ця мудрість буття і називалась Софією. Християнське богослов’я розвинуло цю ідею, бо наштовхнулось на труднощі поєднання Бога як особи (що має і свій характер, і біографію) з предметним світом. Проте з погляду софійності ця зовнішня невідповідність нівелювалася розгляданням світу як тексту Бога, коли зовнішні речі, окрім свого предметного призначення, оголошувалися сигналами Божої премудрості, а Слово виступало вихідним пунктом буття, другою особою Трійці. Осягнення цієї премудрості і розкривало світ як буття, сповнене світлом розуму та надії.

³³ Сковорода Г. Діалог. Ім’я ему — Потоп змін // Твори: У 2 т. — Київ, 1994. — Т. 2. — С. 155.

³⁴ Крекотень В. И. Тема науки в барокковой украинской поэзии 30-х годов XVIII века // Барокко в славянских культурах. — Москва, 1982.

³⁵ Кониський Г. Похвала логіці // Українська література XVIII ст. — С. 54—55.

³⁶ Сковорода Г. Убогий Жайворонок // Твори. — Т. 2. — С. 130.

Таке розуміння суцього виявилось адекватним і християнській свідомості, і художньому сприйняттю світу, й історичним обставинам виникнення України-Русі. Адже Русь виникла на березі великого степового океану, що починається біля Великої Китайської стіни та закінчується долиною Дунаю поблизу Альп, тобто охоплює дві частини світу. Цей степ був джерелом постійних нападів кочових племен і тому розглядався як “темрява зовнішня”, як “безодня”, хаос. Цьому хаосові і потрібно було протиставити “розумну ойкумену”, якою виступав град Київ з центральним храмом Святої Софії, що символізував мудрість світу, створеного Богом.

Київська Софія і стала відправним пунктом становлення архетипу софійності в українській культурі. Втілюючись спочатку в ідейному задумі храму Ярослава Мудрого, тема софійності розгортається в паралельному викладі у творчості Іларіона та підкріплюється літературними перекладами, зокрема змістом “Ізборника” 1076 р. Надалі архетип софійності підхоплюється в добу бароко українськими полемістами (М. Андрелла, І. Вишенський, А. Баранович), ідеологами християнської антропології (П. Могила, Д. Туптало, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.), а потім знаходить вираз у знаково-алегоричному менталітеті барокової поезії та української гравюри з її зображенням “квітучого космосу” Божої премудрості.

Завдяки поширенню ідей софійності у менталітеті бароко специфічного контексту набуває проблема духовності та розуму. Останній не зводиться до холодної царини безжалісних логічних істин, позбавлених будь-яких плям земної невірності та суб’єктивності, а постає як інтелект, що є настоящим на совісті, живиться духом “внутрішньої людини” і може розглядатись як духовний розум. Тому в культурі українсько-

го бароко, за всієї схильності його до філософії серця як альтернативи формальній інтелектуальності, не виникає різкого протиставлення раціонального та ірраціонального. Навіть у церковних діячів XVII ст. трапляються тези, подібні до висловлювань київського митрополита І. Копинського: “Від розуму та пізнання народжується віра”, бо “наскільки процвітає розум — настільки зростає і віра”³⁷.

Система барокової символіки. Українська барокова свідомість була пов’язана з Просвітництвом в іншому розумінні, ніж воно утвердилося у Франції XVIII ст. Це було за своїм типом раннє Просвітництво, яке висувало на передній план не чисте знання, а мудрість, тобто не процес пізнання істини, а життя в істині. Ось чому Г. Сковорода був проти публікації своїх трактатів, бо вважав, що справжньою книгою є його власне життя, що будувалося ним за усвідомленими принципами філософських текстів. Тому життєві вчинки українського мислителя мали символічне навантаження, як і вся барокова література. Символічна свідомість бароко проявилася і в тому, як український мислитель позначає теми свого філософського дискурсу.

У складному символічному контексті проголошується, наприклад, тема найулюбленішого філософського трактату Сковороди. В першій редакції він позначається заголовком: “Книжечка, называемая Silenus Alcibiadis, сиръчь Икона Алквіадская”. Ця назва містить незрозуміле спочатку поєднання образів фавна Силена та грецького полководця Алквіада. Проте алегорично її можна

³⁷ Логвиненко О. В. Ідея свободи волі в українській філософії кінця XV — першої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. — Київ, 1995. — С. 160—161.

зрозуміти як натяк на платонівський діалог “Алківіад”, де Сократ навчає полководця справедливості. Правильність такого тлумачення підтверджується асоціацією з образом Силена, який вважався вчителем Бахуса та зображався у вигляді гладкого дідуґана, але саме так змальовувався і Сократ. Отже, на першому рівні розкриття барокової символіки ми приходимо до того, що книга Сковороди присвячена Сократовій мудрості.

Проте ця книжка має також іншу назву, яка в другій редакції трактату позначається Сковородою таким рядком символічних алегорій: “Израилській Змії или картина, нареченная День. Схожа на икону, называемую еллински — йлзмпт Бчйвйупт Пъступ Алквивіадов, и на египетскую льводеву — сфинкс”. Тут слово “Пъступ Алквивіадов” переконує у правильності розтлумачення символіки твору як трактату про Сократову мудрість. Водночас пропонуються і дві нові алегорії: сфинкс — знак таємниці та змії — позначення біблійних алегорій, які можуть ввести в оману поза належними тлумаченнями. Вони свідчать про те, що автор керуватиметься не прямим, а символічним розумінням Біблії.

З іншого боку, зазначені символи узгоджуються з третьою назвою трактату, яку Сковорода вживає у листах до М. Ковалинського, — “Авігеа”. Ця алегорія стосується імені жінки царя Давида, яка прославилася своїм гострим розумом. Тим самим виявляється остаточний зміст трактату, що може бути прочитаним як “День чи світло філософської мудрості й таємний смисл біблійних алегорій”. Така складна символіка була взагалі характерною для всієї культури бароко.

Бароко створює цілий умовно-символічний світ, який виходить за межі середньовічної ікони в літературу, живо-

пис, архітектуру, філософію, театр. Символічно розумілась, наприклад, сама сцена барокового театру, різні сторони якої означали небо, землю, пекло, рай. Широко розповсюджуються символічні малюнки, що зображають піднесення духу, спрагу горнього, безсмертного через алегорію стріли, що прямує до зірок, або тлінність буденного через образ скирди сіна, чи впевненість у духовній непохитності буття через птаха, який спочиває на скелі.

У системі українського бароко нової, глибинної осмисленості набуває символіка середньовічної містерії, коли алегоричні фігури Віри, Надії, Любові, Плачу церковного, Звістки тощо виступають у вигляді театральних персонажів (це характерно для драми Д. Туптала). А кожна з літер імені Ісуса розглядалась як символ голгофської жертви (у книзі І. Галятовського “Душі людей померлих”).

Стійкі алегоричні образи в їх символічному позначенні набували статусу емблем. Заслужує на увагу те, що серед таких образів в українському бароко найпоширенішими були зображення саду, книги, світла, змія, які позначали різні вияви мудрості. Сад був емблемою мудрості як етичної духовності, як сприятливого ґрунту довершеності буття, розквіту добродійності душі; книга символізувала софійність сущого, Божу Премудрість; світло виступало емблемою фаворського сяйва, святої вісті, а образ змія ототожнювався з лабіринтами душі, що можуть завести в оману, у безодню пекла, тобто трагічними аспектами мудрості.

Зорієнтованість українського бароко на символи мудрості та багатоманітність її зображення іноді перевищувала можливості виразних засобів культури XVII—XVIII ст. Надмірна ускладненість символічного ладу барокової сві-

домості подекуди суперечила просвітницькій тенденції культури бароко в Україні, що викликало критику з боку Ф. Прокоповича.

Бароко в Україні за художніми засобами ніколи не було автономним напрямом. Полістилістика, яка взагалі стала його специфічною ознакою, посилювалась і різноманітністю культурних систем, що були причетні до розвитку української національної самосвідомості в епоху бароко та сприймалися під його сигнатурами. Тут уже можна говорити не просто про поєднання впливів пізнього Ренесансу, раннього Просвітництва та зрілих реформаційних течій, а й про системну взаємодію в епоху Гетьманщини спадщини Київської Русі, греко-православної та греко-католицької цивілізації, фольклорних традицій українського етносу, культурних надбань східнослов'янських народів та протестантського світу. Отже, до особливостей українського бароко слід віднести ту обставину, що культурний контекст його розвитку виходив далеко за межі

барокового напрямку західноєвропейської культури.

Звідси не випливає, що українське бароко було механічним конгломератом різних культур. Універсальність бароко в Україні означала лише те, що воно, не маючи рис чистого культурного напрямку, підпорядковувало єдиній системі барокового менталітету життєві, культурні та національні цінності своєї епохи. Ця система характеризувалася в духовному контексті загальними рисами контрастності та пристрасності, риторичної декларативності та декоративності, візуалізації та варіативності, імпровізації та театралізації, символічної алегоричності та жадання вічності, метаморфози та метафори тощо. Водночас вона характеризувалася і героїко-стоїчним пафосом, поєднанням гуманістичної концепції людини з просвітницькою ідеєю розуму, ідеалами софійності та символічного антропоцентризму. У такій розмаїтості українське бароко входить до світової культури як яскраве, національно-своєрідне явище.

ської схоластики” та протестантської ортодоксії, що її в межах лютеранства утворив Меланхтон².

В Україні ж йшлося не про оновлення схоластичного варіанта християнської філософії, а про створення православної версії барокової схоластики. Як уже зазначалося, у домогилянській період розвитку філософія була поєднана з теологією, історіографією, літературою; розвивалась у формі вкраплених у духовну творчість елементів християнського неоплатонізму або ж у вигляді практики досягнення містичного осяяння, розумілася як мудрість і життя в істині, що відображало духовно-практичне освоєння тією філософією світу.

У Києво-Могилянській академії філософія виокремлюється з духовної культури в цілісний предмет і стає професійною. Внаслідок цього пишуться філософські твори та курси лекцій, відбуваються диспути тощо. Українські інтелектуали, створюючи Києво-Могилянську філософську школу, звернулися як до комплексу духовних цінностей, до якого входили філософські ідеї, що лежали у підґрунті духовної творчості книжників княжої доби, українських гуманіс-

*Заставка до “Філософії Арістотеля”
М. Козачинського. Г. Левцицький. 1745 р.*

тів, діячів братств та Острозького культурно-освітнього осередку (в тому числі й надбання східної патристики), так і до здобутків західної філософії.

Творячи нову українську філософію, могилянці опановували і використовували все розмаїття західної думки. До сфери їхніх наукових інтересів входила антична спадщина (Платон, Арістотель, Плутарх, Сенека, Цицерон, Псевдо-Гален, Діоген Лаерцій, Боецій), патристика (Августин, Климент Александрійський, Оріген, Псевдо-Діонісій Ареопігит, Максим Сповідник, Василь Великий, Григорій Ниський, Григорій Назіанзин тощо), схоластика (Петро Ломбардський, Фома Аквінський, Бонавентура, Гуго Сент-Вікторський, Гуго Страсбурзький, П. Абеляр, Дунс Скот), оккамисти XIV ст. (Раймунд Лулій, Авіценна, Аверроес, Маймонід, Суарес, Васквез, Овієдо, Аріага, Толетто, краківський професор Міхаель Вратиславський та ін.). З представників новітньої філософії в академії вивчали і використовували

² Там само.

ли твори Н. Макіавеллі, Дж. Кардано, Р. Декарта, Г. В. Ляйбніца, Х. Вольфа, Х. Баумайстера, Ю. Ліпсія, Г. Гроція, Б. Спінози, П. Гассенді.

Отже, в межах барокового синтезу з елементів філософських вчень, що належали до різних традицій, напрямів, історико-філософських етапів, творилась українська філософія XVII—XVIII ст.

Відомо, що так званий шлях схоластичної абстракції, яким пішла філософія Києво-Могилянської академії, викликав багато нарікань, особливо з боку вчених просвітницької орієнтації. У цьому зв'язку варто нагадати, що схоластика була необхідним ступенем в історико-філософській еволюції, надто в країні, де домінувала спіритуалістично-містична традиція. Потреба її включення в українізовану греко-слов'янську духовну систему диктувалася не тільки внутрішньою логікою розвитку філософської думки в Україні, а й стимулювалася зовнішніми чинниками — необхідністю утвердження в релігійній полеміці власної віри та спростування іншої через жорстку аргументацію з обов'язковим при цьому вільним оперуванням поняттями й силогізмами. За таких умов українська філософська думка, що розвивалася в руслі православної неоплатонівської традиції, мусила збагатитися аристотелізмом у різних його інтерпретаціях — від античної до схоластичної — ранньої, зрілої, пізньої та другої.

В Європі XVII ст. схоластика ще посідала чільне місце в навчальних закладах, проте провідними напрямками стали раціоналізм та емпіризм. Загальновідоме негативне ставлення до схоластики представників новітньої філософії. Проте не підлягає жодному сумніву й факт впливу на формування поглядів Бекона, Декарта, Ляйбніца та інших критикованої ними філософії. «Філософи тривалий час продовжували застосовувати ті самі категорії, що вже раніше вживали

середньовічні мислителі, й у власних філософських працях використовували вироблені середньовіччям принципі, — пише відомий дослідник середньовічної філософії Ф. Коплстон. — Було б помилкою приписувати те, що називають “схоластичними” елементами у філософії Декарта, Мальбранша або Ляйбніца, впливові та їхній цікавості до класичної літератури доби Відродження. Перші філософські студії Декарта створювалися в душі схоластичної традиції. Хай навіть пізніше його розум подався в іншому напрямі, її вплив залишався незмінним. І хоч іноді Декарт з багатьох причин нападав на аристотелізм, втім він визнавав, що розумовий вишкіл, отриманий ним під час навчання у коледжі, був набагато кращий, ніж у будь-яких інших закладах»³. В Україні XVII ст. становлення традиції аристотелізму, в тому числі в його схоластичній версії, стало закономірним явищем. Вона була необхідною для набуття українськими інтелектуалами розумового вишколу, для розвитку теоретичного мислення, формування напрямів новітньої філософії в Україні, адже питання про зв'язок між середньовічною, ренесансною і новочасною філософією вже давно перестало бути дискусійним.

Водночас філософію Києво-Могилянської академії у жодному разі не можна назвати схоластичною в історичному сенсі цього слова. Адже, як слушно зауважує в цьому зв'язку Д. Чижевський, механічне перенесення і повторення в Україні XVII ст. розвитку західноєвропейської філософської думки XIII—XIV ст. у принципі неможливе⁴. Безпе-

³ Коплстон Ф. Середньовічна філософія. — Київ, 1997. — С. 9—10.

⁴ Cyzevskij D. Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine // Abhandlungen des ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — 1927. — Vol. 1. — S. 83.

речно, відповідно до епохи, в яку вона розвивалась, і завдань, що перед нею ставилися, ця філософія, як і оновлена західна схоластика, підпорядковувалася теології, розглядалася як помічниця у справах віри, поєднувала догматичні передумови з раціоналістичною методикою, відзначалася особливим інтересом до формально-логічної проблематики. Її, як нам видається, можна було б визначити як своєрідну барокову схоластику, принаймні за формою викладу філософських проблем та значною мірою за змістом викладу. Адже у самій постановці тих чи інших філософських питань, їхньому розгляді й розв'язанні все ж таки простежується переважна орієнтація на вчення та ідеї представників різних західних схоластичних шкіл. І це зрозуміло, якщо враховувати теоцентричні прагнення людини барокової доби, її намагання знайти твердий ґрунт у новому зміцненні культу Бога і православної віри, надто традиційну перевагу релігійної сфери в тогочасній українській культурі загалом. Стара традиція розвитку української думки у вже окциденталізованому вигляді збагачувалася й новітніми досягненнями західної філософії, щоправда, допоки дуже вибірково, в міру можливості асиміляції їх українською думкою для того, аби створити філософію, в якій би стара традиція не лише стала живою й актуальною для нової української людини барокової доби, а й змогла б вдовольнити її духовні запити, розв'язати животрепетні проблеми, відкрити шлях до філософських пошуків. Філософія Києво-Могилянської академії відзначалася, з одного боку, ретроспективністю і традиціоналізмом, а з іншого — вже від початку XVIII ст. почала виходити з тісних меж барокової схоластики, поступово збагачуючись завдяки зусиллям своїх творців елементами новітньої філософії та започатковуючи формування ідей наукового знання.

Водночас філософська спадщина Києво-Могилянської академії засвідчує, що її творці неоднаково ставилися до вчень філософів, які репрезентували європейську думку від античності до нового часу. Саме в інтерпретації у лекційних курсах могилянців поглядів представників різних західних філософських напрямів, у ступені їх використання для формування власної позиції з того чи іншого питання або у підкресленому дистанціонуванні від їхніх концепцій можна простежити синтез спадщини домогилянської доби з надбаннями європейської філософії, специфіку рецепції цієї філософії на українському ґрунті. Такий синтез забезпечував тяглість нашої думки від середньовіччя до нового часу, блискуче вкладався в духовну атмосферу і тенденції бароко з характерною для них посиленою увагою до теології й водночас інтересом до натурфілософської проблематики.

Таким чином, у межах барокової схоластики, що домінувала в Україні впродовж XVII ст., спостерігається тяжіння до тих мислителів, які у своїх вченнях поряд з натурфілософськими питаннями чільне місце відводили з'ясуванню проблем метафізики, загальних основ буття, більшою мірою схилилися до концептуалізму, себто до ближчого українським інтелектуалам поміркованого варіанта західної середньовічної реалістичної традиції, згідно з якою у речах передбачалося існування понять людського розуму, вважалося, що в одиничних речах наявне щось загальне, на основі чого виникає виражений словом концепт або, як вони казали, загальна природа, відмінна від "оцейності" (*haecceitas*) — одиничної сутності окремої речі. Відповідно до цього звичний для вітчизняної філософської традиції неоплатонізм ускладнюється і доповнюється в Києво-Могилянській академії аристотелізмом, деталізується процес

породження вищою сутністю — Богом — універсалий — родів і видів, акцентується увага на участі надсвітових засад у вигляді індивідуальних форм в утворенні одиничного й особистого буття, утверджується пріоритет божественного розуму над людським.

Завдяки цьому, як і в західній схоластиці, на засадах синтезу неоплатонізму з аристотелізмом формується відповідна картина світу. На фоні вчення про абсолютну особистість, яка є творцем будь-якого буття і життя з нічого, на фоні інтерпретованих на платонівський лад середньовічних універсалий (хоча Платонова теорія ідей загалом заперечується) детально розробляються форми індивідуального буття, а їх розуміння набуває матеріально-пластичної спрямованості, формується специфіка людської особистості⁵.

Творче переосмислення західноєвропейських ідей та розробка нових філософських концепцій. Наявне у філософських курсах Києво-Могилянської академії XVII ст. уявлення про животворний Дух, об'єднаний у понятті "природи" з надсвітовим принципом і сукупністю створених ним прообразів речей, з матеріально-пластично зрозумілими індивідуальними формами особистого й одиничного буття й осмислений як внутрішній принцип фізичного руху, а отже, як сутність у становленні, засвідчує значну еволюцію середньовічного розуміння природи як "творіння з нічого".

Як уже зазначалося, для української людини бароко характерними були не тільки посилені увага до теології, а й інтерес до натурфілософської проблематики. На тлі теоцентричних настанов української думки в домогилянський етап розвитку цей інтерес до природи найвиразніше окреслився в творчості вітчизняних латиномовних гуманістів. Зокрема, це виявилось в астрологічних працях Юрія Дрогобича, в ідеалізації природи як об'єкта мистецького зобра-

ження. Однак вперше систематичне вивчення і розробка натурфілософської проблематики почалися у Києво-Могилянській академії.

Спираючись на середньовічну традицію осмислення питань космології, могилянці відтворювали Птолемеєву концепцію концентрованого навколо Землі одного-єдиного світу, який створив Бог і гарантував його збереження. Проблема співвідношення Бога і світу вирішувалася з позицій усталеної в патристичній і схоластичній філософії концепції про субстанційну іманентність і трансцендентність Бога. Водночас у руслі тенденцій барокової схоластики ці традиційні концепції наповнилися новим змістом. Інтерпретація іманентності Бога наближається до його осмислення як органістичного принципу, через що Бог чи то у вигляді особливої інтелігенції, чи розумної сутності проймає кожне небесне світило, кожен річ, душу кожної людини, утворюючи їхній внутрішній принцип руху, забезпечуючи їхню життєдіяльність або духовну творчість. Отже, інтерпретацією християнського принципу іманентності Бога могилянці відкривали шлях до пояснення космічних явищ їхніми внутрішніми порухами. Загалом таке органістичне бачення світу знаходило продовження в телеологічному витлумаченні його багатоманітних явищ, у телеології цілісності руху. Іманентний Бог виступає як своєрідний художній інтелект, що наповнює природу внутрішніми неусвідомленими творчими силами.

Водночас філософи Києво-Могилянської академії вже у XVII ст. почали освоювати і використовувати в розробці натурфілософських концепцій ідеї новітньої філософії, як це робили, наприклад, представники другої схоластики. Адже останню для своїх теорети-

⁵ Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. — Москва, 1978. — С. 177.

чних побудов використовували не тільки українські православні мислителі барокової доби, а й учені протестантських університетів⁶. Так, теза про трансцендентність Бога стосовно світу в творах могилянців набувала іноді деїстичної інтерпретації, тобто Бог розглядався як першопричина й першорушій світу, який, створивши закони природи, сам себе цим законам і підкорив. Таке трактування Бога докорінно відрізнялося від середньовічного розуміння Божої всемогутності, згідно з яким Бог міг діяти всупереч природному порядку⁷.

Значною мірою українська філософія XVII ст. змінила розуміння людини. Відійшов у минуле створений українськими гуманістами образ людини-творця, впевненої в необмежених можливостях самореалізації. Не відповідала духові часу й відгороджена від світу монастирськими стінами людина-аскет, яка в містичному пориванні занурюється в глибини трансцендентного. Натомість формується поняття людини як важливої частки світобудови, яка, поєднуючи у своїй сутнісній основі тілесну і духовну засади, сполучаючи в душі пов'язані з тілом вегетативну і чуттєву частини і невід'ємну від Божої вічності розумну частину, перебуває у постійній внутрішній боротьбі, шукає способів компромісного поєднання суперечливих прагнень, можливостей згармонізувати духовні й тілесні потреби, а також стосунки з іншими людьми, прагне реалізувати себе у служінні спільному благові. Людина XVII—XVIII ст., що постає на сторінках рукописних філософських творів, бачить сенс життя у творчій самовідданій праці, спрямованій як на власне, так і на громадське добро. Як частка природи і суспільства вона вважає себе зобов'язаною виконати відведену їй роль, встановлену Божим законом. Цей закон поділяється на природний, моральний, громадянський і суто Божий. Природний закон визначає схильність людини

до певного виду праці; моральний і громадянський вимагають, аби людина працювала на себе, свою родину, суспільство й державу. Закон Божий передбачає чесність, добропорядність, сумлінність, дотримання Божих заповідей тощо.

Попри те що українська філософія XVII ст. сформувала поняття "людини", для якої Бог і віра набули пріоритетного значення, водночас вона, як ніколи раніше, розширила можливості людського розуму. Це виявилось, зокрема, в концепції етичного інтелектуалізму, що свободу волі поставила в залежність від впливу інтелекту, згармонізувавши волевий і раціональний моменти людської діяльності для забезпечення найкращих можливих варіантів вибору людиною поведінки та життєвого шляху. Висока оцінка людського розуму полягала не лише у переконаності в спроможності досягнути закони природи, обґрунтувати релігійні істини, а й у величезній увазі, що приділялася українськими філософами проблемі пізнання.

Від початку XVIII ст. українській філософії вже було тісно в рамках барокової схоластики. Їх руйнував новітній раціоналізм у вигляді елементів раннього Просвітництва. Теоцентричні інтенції бароко змінювалися новим культом розуму. Адже бароко, звільнивши внутрішній світ особистості від панування властивої Ренесансу утопічної гармонії, відкрило шлях для нового обожествлення людини, щоправда, вже не цілісної її природи, а лише розуму⁸.

⁶ Соколов В. В. Европейская философия XV—XVII веков. — Москва, 1984. — С. 120.

⁷ Гайденко П. П. Эволюция понятия науки (XVII—XVIII вв.). — Москва, 1987. — С. 392.

⁸ Робинсон А. Н. Идеологические закономерности движения литературного барокко // Развитие барокко и зарождение классицизма в России XVII — начала XVIII в. — Москва, 1989. — С. 13.

Поступове засвоєння й переосмислення здобутків новітньої філософії та науки почалося в Києво-Могилянській академії ще в XVII ст. Спочатку воно виявлялося в тенденції до об'єднання, а згодом і подолання відмінностей між матерією і формою, потенціальністю й актуальністю, що мала важливе значення у метафізиці томізму, у певному наближенні до розуміння універсального характеру руху, у доповненні телеологічної інтерпретації руху концепціями руху кинутих тіл ("impetus") та "інтенсифікації й ремісії форм", що виникли у середовищі паризьких оккамистів XIV ст. Остання була спробою кількісно оцінити й виразити якість і тим самим відійти від Аристотелевого вчення про незмінність субстанційних форм. Щодо концепції "impetus", то вона, утверджуючи поняття "рухомого тіла" як вихідного пункту фізичної картини світу, сприяла становленню в Україні новітніх механістичних ідей. Важливого значення з огляду на засвоєння надбань новітньої думки набуло залучення українськими вченими відомостей про геліоцентричну систему Коперника.

Починаючи з XVIII ст. філософські курси Києво-Могилянської академії щораз більше насичувалися емпіричним матеріалом, їхні автори демонстрували компромісне ставлення до принципів, що їх обстоювала новітня філософія. Так, Ф. Прокопович, відомий ранньопросвітницькою орієнтацією, викладаючи свої погляди на проблему простору, спирався на праці Торрічеллі і Паскаля, на припущення Декарта про зменшення з висотою атмосферного тиску та наслідки дослідної перевірки цього припущення на горі Арвернія, брав до уваги дослідження Геріке і Бойля, дані Бореллі про відношення питомої ваги води до ваги повітря, як 1175 до 1. Саме цими емпіричними дослідженнями обґрунтував Ф. Прокопович свою концепцію континуального простору⁹. Прагнучи

Феофан Прокопович.

розмежувати сферу знання і віри, він здебільшого послуговувався критерієм досвіду і розуму, намагався запровадити цей критерій навіть у теологію, висловлюючи думку, що богословський силогізм повинен містити один засновок від Біблії, а другий — від природного розуму¹⁰. Загалом Ф. Прокопович, як і інші могилянці XVIII ст., у своїх творах широко використовував природничо-наукові й матеріалістичні ідеї Евк-

⁹ Ничик В. М. Феофан Прокопович. — Москва, 1977. — С. 81—82.

¹⁰ Там само. — С. 34.

ліда, Архімеда, Піфагора, Галена, Плінія, Кардано, Порту, Бойля, Геріке, Бореллі, Коперника, Галілея та багатьох інших.

У XVIII ст. могилянці включили до філософських курсів стислий виклад основних положень вчень античних атомістів, а також ідей П. Гассенді і Ф. Бекона. Проте вони не сприймали атомістичних концепцій і негативно оцінювали їх. Натомість неабияку схильність виявляли до філософських вчень Р. Декарта та Г. В. Ляйбніца. Останні засвоювалися переважно з поширених тоді в Україні творів популяризатора й систематизатора вчення Ляйбніца Християна Вольфа — німецького філософа-раціоналіста, представника раннього Просвітництва, погляди якого сформувалися під впливом ідей не лише Г. В. Ляйбніца, а й Р. Декарта, Е. Вайгеля, Е. В. Чирнгауза, а також через відомий на той час підручник представника вольфганської школи Х. Баумайстера. Не менш популярним був у Києво-Могилянській академії підручник професора Сорбонни Пурхотія, в якому викладалася картезіанська система.

Така орієнтація могилянців на раціоналізм Р. Декарта, Г. В. Ляйбніца та їхніх послідовників не є випадковою. Адже, формуючи свої філософські погляди і водночас обираючи шляхи дальшого розвитку української філософії, вони спиралися на вчення тих західних мислителів, які відповідали потребам розвитку української думки й органічно в неї вписувалися. В концепціях перелічених філософів, і насамперед в картезіанстві, їх приваблювало звичне і зрозуміле для української духовної традиції утвердження переваги умоосяжного світу над чуттєвим, інтелектуального пізнання над розмисловим або дискурсивним і тим паче над чуттєвим, а також переконаність в онтологічній значущості “внутрішньої людини”. У вченні Р. Декарта, одного з творців новітньої філософії

і критика середньовічних авторитетів, могилянці відчули, можливо, не усвідомлюваний самим французьким мислителем глибинний зв'язок з традицією, в межах якої він здобув освіту, суголосність цього вчення їхньому баченню дальшого розвитку української філософії. Адже переконаність в онтологічній перевазі умоосяжного світу над чуттєвим сягає часів античності й найповнішого вираження набула в творчості Платона. Декарт же, розбудовуючи свою філософську систему, поклав у її підґрунтя “не просто принцип мислення як об'єктивного процесу, яким був античний Логос, а саме такий процес мислення, який суб'єктивно переживається і усвідомлюється і який неможливо відокремити від суб'єкта мислення...”¹¹. Водночас відоме картезіанське судження “*cogito, ergo sum*” (“мислю, отже, існую”) веде свій початок від Августина, на якого посилається також могилянський картезіанець Г. Щербацький, обґрунтовуючи у своєму філософському курсі цю тезу Декарта. Тут простежується спільність у середньовічному як західному, так і українському розумінні онтологічної значущості “внутрішньої людини”, що набула відображення у самосвідомості. Імпонувала могилянцям у вченні Декарта його переконаність у відкритості людської свідомості щодо Бога, його положення про те, що заперукою об'єктивної значущості людського мислення є Божа всемогутність та її суб'єктивний корелят — принцип очевидності¹².

Отже, незважаючи на цей свідомий чи неусвідомлений зв'язок з традицією, висновки, зроблені з її переосмислення, засвідчили появу або абсолютно нової філософії (у Декарта), або становлення

¹¹ Гайденко П. П. Зазн. праця. — С. 145.

¹² Там само. — С. 148.

засад раціоналістичної філософії в межах збереженого схоластичного викладу в інтелектуальному середовищі Києво-Могилянської академії. Адже апеляція до самосвідомості демонструвала прагнення тогочасної української філософії до набуття автономії, а обґрунтований нею принцип очевидності як найвагоміший критерій істинного знання відсував у кращому випадку на задній план таке традиційно безсумнівне джерело істини, як переказ і об'явлення. Водночас принцип очевидності було покладено в основу нового і єдиного методу, який, на думку філософів-могилянців, забезпечував людині можливість здобути істинне знання, проникнути в таємниці природи і зрештою посилити її здатність впливати на природу.

Творче переосмислення ідей Декарта філософами Києво-Могилянської академії істотно змінювало створену бароковою схоластиком картину світу. Зокрема, Г. Щербацький у філософському курсі докладно подав картезіанську гіпотезу еволюції світу від хаосу до космосу, здійснюваної завдяки вихровому рухові. Докорінно змінилося розуміння матерії. Хоча остання ще поділялася, як раніше, на першу і другу, проте вже не тіло, що складається з матерії і форми, а саме матерія визначалася як субстанція і ототожнювалася з тілом. Першоматерія розумілася як нечуттєве тіло, на кшталт трьох елементів Декарта, а другою матерією вважалося саме чуттєве тіло. Водночас матерія характеризувалася як протяжна, щільна, непроникна й однорідна субстанція. Імпонував могилянцям XVIII ст. і континуальний характер фізики Декарта. Телеологічне вилучення різноманітних видів природних рухів змінилося розумінням руху як механічного переміщення.

Однак основним і найважливішим здобутком розроблених філософією Києво-Могилянської академії ранньопросвітницьких ідей було формування ново-

го розуміння людини. Покладаючись до певної міри на Божественне провидіння, людина раннього Просвітництва збагнула, що, керуючись принципами власного розуму і з допомогою істинного методу, вона зможе не лише осягнути таємниці природи, а й свідомо впливати на неї, не тільки підпорядковувати собі природу, а й контролювати суспільний розвиток.

Ранньопросвітницькі ідеї в українських філософських вченнях. Комплекс ранньопросвітницьких ідей, що його сформували вчені Києво-Могилянської академії, знайшов логічне завершення в репрезентованій П. Лодієм, Я. Козельським, В. Довговичем українській філософії Просвітництва. Вона виникла на ґрунті синтезу вітчизняної ранньопросвітницької ідеології з європейським Просвітництвом у його французькій і насамперед німецькій версіях. Українські просвітники розробляли проблеми логіки, онтології, гносеології, психології, соціальної філософії тощо. В теорії пізнання вони, утверджуючи пріоритетне значення розуму, великої ваги надавали чуттєвому досвіду, який більшістю могилянців недостатньо враховувався, оскільки розглядався радше як джерело помилок.

Багато уваги українські філософи просвітницької орієнтації надавали обґрунтуванню концепції природного права й суспільного договору. Розуміючи філософію як засіб просвіти розуму, вони були переконані, що подолання суспільного зла, конфліктів, скасування несправедливих законів, у тому числі й кріпосного права, можливі через поширення освіти і виховання, бо знання справедливих законів, розуміння, що є добро і зло, виступає, на їхню думку, гарантією спрямування зусиль усіх представників суспільства і насамперед еліти на побудову гармонійних і розумних суспільних відносин.

Водночас як ірраціоналізм українських містиків кінця XVI—XVII ст. доповнювався раціоналістичними тенденціями творчості тогочасних українських гуманістів, які перейшли у раціоналізм барокової схоластики, так у XVIII ст. поряд з ранньопросвітницьким і просвітницьким раціоналізмом розвивається філософія серця Г. Сковороди, Д. Туптала, містика П. Величковського, позацерковний містицизм масонів, виникають преромантичні тенденції тощо.

Найвидатнішим серед тогочасних мислителів цієї орієнтації був, безперечно, Г. Сковорода. Не сприймаючи сучасного йому суспільства, спостерігаючи процес поглинання Української держави, визиск її народу і нищення його культури Російською імперією, Г. Сковорода створив філософію, яка звеличує в людині її духовний первінь, обґрунтовує принцип самопізнання і морального вдосконалення, що досягається через заглиблення у внутрішній світ особистості, де вона знаходить себе, єднається з Богом, здобуваючи через духовне переображення щастя, віднаходячи місце в суспільстві й прийнятний для себе спосіб життя в ньому. Ті самі мотиви самопізнання, духовного переображення через внутрішнє містичне осяяння істиною, наслідування Христа в земному житті, осмислення християнської етики як підґрунтя суспільної моралі, доповнені просвітницькою концепцією державного управління, знаходимо у вченні Д. Туптала¹³.

Найвідомішим представником української церковної містики, взорованої на східноцерковні монастирні та ісихастські традиції, був П. Величковський. Масонський містицизм в Україні спирався насамперед на західноєвропейські ірраціоналістичні течії.

Не зупиняючись докладно на цих філософських течіях другої половини XVIII ст. та їхніх видатних представни-

ках (про них йтиметься далі), спробуємо в загальних рисах схарактеризувати людину, витворену українською філософією XVIII ст.

У монографії “Загублена українська людина: Життя і мислі” М. Шлемкевич стверджує, що “народження сучасної української людини мусимо шукати при смертному ложі другої української держави”¹⁴. При цьому він вирізняє три типи тогочасної людини: витіснений на узбіччя історії, байдужий до всього, крім свого біологічного існування, тип старосвітського поміщика (який радше сформувався остаточно вже у XIX ст. — *Авт.*), а також так звану гоголівську і сквородинівську людину¹⁵. Однак у XVIII ст., як нам видається, існував також значно змодифікований ранньопросвітницькою ідеологією і соціально-політичними обставинами тип сильної, гордої, дещо свавільної української людини барокової доби, який домінував у XVII ст., а у XVIII ст. відзначався ще не згаслим, але вже приховуваним вільнолюбним духом і державницькими прагненнями. Згодом він відродився у так званій шевченківській людині, яка сформувалась у XIX ст.¹⁶

Головною рушійною силою цієї національно свідомої людини XVIII ст. був розум, опертий на природний, моральний, громадянський і Божий закон, знання якого здобувалося в процесі освіти. Керуючись принципами власного розуму, ця українська людина не лише намагалася пізнати закони природи і

¹³ *Йосипенко С. Л.* Етичне вчення Д. С. Туптала (св. Димитрія, митрополита Ростовського) в контексті української духовної традиції: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. — Київ, 1996. — С. 21, 24.

¹⁴ *Шлемкевич М.* Загублена українська людина: Життя і мислі. — Нью-Йорк, 1954. — Кн. 2. — С. 17.

¹⁵ Там само. — С. 17—19.

¹⁶ Там само. — С. 23.

скористатися знаннями для власних потреб, а й побудувати на засадах розуму своє життя і життя своєї спільноти. Ця людина, щоправда, вже втратила такі характерні для XVII — початку XVIII ст. риси, як впевненість у собі й своїх правах, готовність у будь-який момент, не вагаючись, кинутися у вир політичної чи воєнної боротьби. Опинившись в умовах деспотичного політичного режиму Російської імперії, що поступово брутально або підступом зводив нанівець залишки української державності, вона, прагнучи відновити свою політичну свободу і враховуючи досвід І. Мазепи, П. Дорошенка та П. Орлика, діє виражено й обережно, зважаючи на розклад політичних сил при Петербурзькому дворі.

Прикладом такої спроби відновити національну незалежність в якомога більшому обсязі й побудувати Українську державу на засадах розуму на ґрунті просвітницької ідеології була робота ініційованої фаворитом Катерини II К. Розумовським Глухівської ради 1763 р. Відображаючи антиросійські настрої нової шляхти, рада, розглядаючи Гетьманщину “як самостійну державу, що має свої кордони, голову держави, уряд і окрему економічну систему, пов’язану з Російською імперією тільки спільним сувереном — російською імператрицею”¹⁷, мала на меті вжити заходів щодо відновлення української автономії.

Дійшовши висновку про неприпустимість переважання особистих інтересів над громадянською відповідальністю, що в минулому призвело до втрати прав і свобод, Глухівська рада постановила запровадити в Гетьманщині низку реформ. З метою створення сильної регіональної влади було заплановано для гарантування свободи і законності відновити в Гетьманщині діяльність генеральних рад або сеймів, для забезпечення судочинства утворити земські, підкоморські та гродські суди разом з апеляційним трибуналом, а також гарантува-

ти права шляхти, кліру і козаків, звільнивши останніх від податків на утримання російських військ, організувати світські школи й університети¹⁸. Економічна програма передбачала скасування імперських ліцензій на монополії та указу Петра I про здійснення українцями торгівлі з іншими країнами тільки через російські порти¹⁹.

Однак гетьман К. Розумовський переоцінив свої можливості впливу на політику Катерини II. Прагнення його та солідарної з ним нової української шляхти відновити Українську державу і побудувати її на розумних засадах суперечило програмі цариці щодо перетворення Російської імперії на модерну, регульовану, добре впорядковану поліцейську державу. Використовуючи французькі, а особливо німецькі просвітницькі політико-правові теорії, що поєднували ідеї обов’язку, абсолютизму і регулювання²⁰, Катерина II цілеспрямовано реалізовувала свій план побудови унітарної держави з однаковими для всіх суб’єктів імперії законами та інститутами, нівелюванням національних і регіональних відмінностей. Її заснована на просвітницьких засадах інтеграційна політика передбачала досягнення адміністративно-економічної, інституціонально-соціальної та культурної однорідності, включно з русифікацією України²¹. Таким чином, просвітницька філософія була використана російською верхівкою для обґрунтування своєї колоніальної політики, що мало згубні наслідки для України²².

¹⁷ Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. — Київ, 1996. — С. 87.

¹⁸ Там само. — С. 85.

¹⁹ Там само. — С. 86.

²⁰ Там само. — С. 75.

²¹ Там само. — С. 78.

²² Там само. — С. 95—96.

Однак, окрім К. Розумовського та деяких інших представників нової української шляхти, які розвивали державотворчі ідеї та плани І. Виговського, Ю. Немирича, І. Мазепи, П. Орлика й намагалися втілити в життя їхні політичні концепції, була й інша частина тогочасних українських інтелектуалів — вихідців із шляхетської верстви і духівництва, яка найчастіше з примусу (за наказами того чи іншого російського царя) або добровільно включалася в життя Російської імперії. Саме представники цієї частини утворили той тип українця XVIII ст., який започаткував формування так званої гоголівської людини. Найвидатнішим з них був, безперечно, Ф. Прокопович. Спираючись на ідеї ранньопросвітницької філософії, він створив вчення про освічений абсолютизм, в якому теорію природного права й суспільного договору трансформував у контексті російських політичних традицій. Розвиваючи ідею договірного походження держави, тезу про її виникнення як наслідок усвідомлення людьми потреби запровадження державної влади з метою забезпечення непорушності природного закону і обєрганія людського співжиття, він доповнює її концепціями божественного походження монархічної влади та підпорядкування церкви державі.

Ще один тип української людини XVIII ст. знайшов своє відображення у філософії Г. Сковороди. Ця людина не сприйняла нової дійсності, в яку вона потрапила в Російській імперії. Спостерігаючи руйнацію своєї держави, культури, демократичних, як на той час, традицій суспільного життя і не відчуваючи в собі сили щось змінити, вона прагнула усамітнення, втечі від життя, шукала і знаходила себе саму, сенс свого буття, щастя і свободу в царині духу. Цей тип людини був репрезентований у XVIII ст. та в наступні часи науковою і творчою інтелігенцією, яка працювала на Україну, творячи духовні цінності й несучи свою правду в собі.

Отже, у XVII—XVIII ст. українська філософія пройшла доволі складний, у чомусь схожий, а загалом відмінний від філософії інших народів шлях розвитку. Схожість полягала в тому, що починаючи з XVII ст. українська філософія, принаймні в своєму шкільному варіанті, розвивалася більш-менш врівень зі своїми західними аналогами. Відмінність же була в тому, що, по-перше, вона мусила змінити форму розвитку — адже існування у вигляді ідей, що становили теоретичне підґрунтя духовної творчості попередніх епох, вичерпало себе. Філософія в Україні мусила стати й стала професійною. По-друге, вона здійснила духовний синтез величезного значення — поєднала здобутки української думки домогилянської доби, що тяжіли до греко-візантійських і балканських православних духовних традицій, з надбаннями західної філософії різних історико-філософських рівнів — від античного до новітнього, а також зібрала в одне ціле всі ті культурні уламки, на які був розщеплений український життєвий світ початку XVII ст. Звичайно, ця філософія не повною мірою сприйняла досягнення західної думки, насамперед новітньої, і тим більше не народила таких велетнів філософського духу, як у Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії чи Іспанії. Адже ступінь асиміляції філософією і культурою результатів процесу пізнання залежить від внутрішніх глибинних потреб розвитку думки, від її готовності до сприйняття та переосмислення тих чи інших ідей. Нарешті, українська філософія XVII—XVIII ст. розвинула власні версії усіх течій і напрямів раціоналістичного й ірраціоналістичного гатунку, які на той час репрезентували західну філософію. Вона стала тим повноцінним духовним живильним середовищем, що примусило пишно зазеленіти дерево української культури і дати рясні плоди, щоб зайняти самотнє місце в саду європейської духовної творчості.

2.1. Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини, Запорозької Січі, Слобожанщини та Правобережної України

Реконструкція історії розвитку політичної культури як однієї зі складових загальної культури українського народу другої половини XVII—XVIII ст. буде неповною без дослідження принципових засад політичних систем, що функціонували на цей час в Україні. Адже саме поняття “політична система” належить до основних політологічних категорій і означає основоположну структуру, в межах якої відбувається політичне життя суспільства. Політична система як інтегрована сукупність елементів, що утворюють певну цілісність, виконує важливі суспільні функції, а саме: визначає ціль і завдання суспільства, мобілізує ресурси на їх здійснення, інтегрує всі елементи суспільства, легітимізує суспільні відносини тощо.

Характерною особливістю організації та функціонування політичної системи в українських землях у XVII—XVIII ст. була поліваріантність існуючих політичних моделей та різновекторність їхньої еволюції. Так, політичний устрій українських земель, що підпорядковувалися гетьманові, — Гетьманщина (самоназва — Військо Запорозьке), увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації

Запорозької Січі, в процесі розвитку набув багатьох специфічних ознак, які вирізняли його від праобразу, а також моделі організації політичних відносин в автономній щодо гетьманської влади Січі. Крім того, модель організації політичної системи Гетьманщини, що у ході української колонізації південно-західних окраїн Московської держави була екстрапольована на ґрунт Слобідської України, принципово відрізнялася від моделі політичної організації суспільства на Правобережній та в Західній Україні, які до кінця XVIII ст. перебували під владою польського короля. Водночас навіть у межах правобережного регіону до початку XVIII ст. паралельно з політичною системою Речі Посполитої розвивається антисистемний щодо неї козацький устрій. Важливе значення мала й та обставина, що впродовж усієї другої половини XVII—XVIII ст. у характері функціонування політичної системи Гетьманщини відбулися принципові зміни, що значною мірою обумовлювалося політичним курсом Російської держави, спрямованим на обмеження та ліквідацію української автономії, інкорпорацію українських земель до складу імперії. Все це змушує, розглядаючи історію розвитку політичної системи України, не лише окремо

зупинятися на характеристиці її регіональних особливостей, а й акцентувати увагу на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій у межах окремих складових.

Зважаючи на стан постійної дифузії політичної системи, превалювання норм звичаєвого права над конституційно закріпленими, писаними положеннями, які б визначали прерогативи тих чи інших її елементів, та внаслідок цього неодноразове “перетікання” владних повноважень від одного з них до іншого, найпродуктивнішим для дослідження видається запропонований П. Парсонсом, Г. Алмондом, Г. Поуеллом *функціональний* підхід, автори та прихильники якого розглядають поняття “політична система” як певну структуру, що інтегрує соціальну спільноту, в одному випадку сприяючи мобілізації засобів, необхідних для досягнення спільних цілей, а в іншому — продукуючи певні політичні цінності¹.

Політичний устрій та модель взаємодії державних інституцій Гетьманщини. Одним з найважливіших результатів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. стало те, що центр політичного життя України перемістився на Наддніпрянщину, де постала Українська держава (Військо Запорозьке).

Становлення Української держави відбувалося на засадах, що пройшли апробацію впродовж попередніх десятиліть на Запорозькій Січі. Дослідники відзначають, що процес “перенесення” устрою Запорожжя на “волесть” або в “города” — райони, де базувалися козацькі полки, розпочався вже з перших десятиріч XVII ст.² А тому з початком Національно-визвольної війни на Наддніпрянщині відбувається не лише злам старої, а й становлення принципово нової моделі політичних відносин. На початку 1650-х рр. сотник Пилип Уманець

писав до севського воєводи: “А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю”³.

Механізм функціонування політичної влади, сукупність принципів, методів і засобів здійснення керівництва суспільством визначають характер *політичного режиму*, а останній, згідно з пануючою в політології думкою, маркірує тип політичної системи. Механізм функціонування політичної влади в Гетьманщині дає змогу охарактеризувати політичний режим як республікансько-демократичний, що поєднував елементи як прямої, так і опосередкованої демократії і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Водночас привертає увагу й той факт, що на різних етапах історичного розвитку співвідношення владних повноважень основних елементів політичної системи Гетьманщини — генеральної ради, старшинської ради, гетьмана та вищої старшини (генеральної старшини та полковників) — не залишалося незмінним, а навпаки, зазнавало принципових трансформацій. Внаслідок цього політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного правління, в інших — олігархічного. Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого формально зберігається республікансь-

¹ Детальніше див.: Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 10.

² Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Вид. 2-ге. — Львів, 1990. — С. 232.

³ Там само. — С. 241.

*О. Рігельман.
Запорозька Січ.
Вибори кошового
отамана.*

кий устрій, але керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи, встановився за гетьманства Б. Хмельницького, П. Дорошенка, у другій половині гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. Причому в усіх названих гетьманів на певних етапах виникали плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму монархічним. Приклад типового олігархічного режиму становила Гетьманщина в роки гетьманування І. Виговського, Ю. Хмельницького, попервах — Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, а також І. Скоропадського, П. Полуботка та Д. Апостола.

Характерна особливість еволюції політичної системи гетьманату полягала в тому, що Українська держава лише дуже короткий час існувала як самодостатній політичний організм. Номінальна васальна залежність Гетьманщини від влади російського царя, задекларована

в Переяславсько-Московському договорі 1654 р., вже у жовтні 1659 р. трансформувалася в жорсткіші форми залежності, а політична автономія поступилася місцем адміністративній, за якої зберігалася самоврядування при здійсненні внутрішньої політики та функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства та традицій. За таких умов сувереном виступав російський монарх і де-юре його санкція була необхідною умовою для набуття правової чинності найважливіших ухвал української влади — гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо. Хоча в умовах тимчасової лібералізації політичного курсу Москви щодо України і було можливе перебрання українською владою деяких із зазначених функцій на себе, загальна ж тенденція розвитку українсько-російських відносин другої половини XVII—XVIII ст. обумовлювала поступове, але

невпинне обмеження автономії Гетьманщини, звуження прерогатив гетьманської влади та місцевого самоврядування.

Генеральна рада. Центральне місце у системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти напередодні Національно-визвольної війни посідало поняття “колективної волі”. На думку дослідників проблеми, воно вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, що виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної лицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо⁴. Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада як форма прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької лицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а зберігала свою правомочність і під час воєнних кампаній і походів.

Початок Національно-визвольної війни істотно не змінив характер політичної організації козацької спільноти, тому загальна рада Війська Запорозького й надалі виступає головним розпорядчим органом. Так, отримавши перші перемоги в битві під Корсунем та Жовтими Водами, для обговорення умов замирення з Польщею та союзу з Кримом у червні 1648 р. гетьман скликав загальну раду в Білій Церкві, участь у роботі якої взяло близько 20 тис. осіб⁵. Наприкінці місяця в Чигирині знову було скликано генеральну раду для обговорення актуальних питань відносин з Польщею та Кримом. У листопаді 1648 р. загальна козацька рада, скликана під Замостям, обговорювала пропозиції щодо умов замирення, надіслані претендентом на польський трон Яном-Казимиром⁶.

Генеральна, загальна чи повна рада за гетьманування Хмельницького формально мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабаний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Зазвичай ради проходили серед “галасів і фурій”, тому гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом, що наочно демонструвало вразливі місця даного інституту й прямої демократії взагалі. Зокрема, скликана Хмельницьким 10 червня рада для обговорення питання щодо умов перемир'я з поляками й слухати не хотіла аргументів гетьмана і вимагала, аби він стратив польського посланця. 12 червня питання було винесено на повторний розгляд. Скликана для цього рада тривала сім годин і лише з великими труднощами старшині вдавалося скерувати її діяльність у конструктивне русло⁷. Тому як гетьман, так і вища старшина характеризують загальну раду як “шкідливу” і таку, що викликає “замішання” серед козаків⁸. Враховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад та зважаючи на необхідність оперативного вирішення нагальних питань, Хмельни-

⁴ Сас П. М. Зазн. праця. — С. 109.

⁵ Michałowski J. Księga pamiatnicza. — Kraków, 1864. — S. 50.

⁶ Szajnoch K. Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. Opowiadanie a trydia. — Lwów, 1868. — Т. 2. — S. 362; Крип'якевич І. П. Зазн. праця. — С. 233.

⁷ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654. — Киев, 1965. — С. 72; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 46.

⁸ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 11. — С. 764.

цький поволі відмовляється від їх скликання, вирішуючи справи одноосібно або переносячи їх розгляд на *старшинську раду*.

У наступні роки Хмельницький лише вряди-годи вдається до скликання загальних рад. Так, у поході 1651 р. гетьман наказав “ударити в бубни на чернецьку раду” й виніс на її розгляд питання, чи миритися з королем⁹. Причому потреба в скликанні ради диктувалася необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції та прагнення останньої замиритися з Варшавою. Скликана 26 травня 1651 р. загальна рада підтримала курс Хмельницького на продовження боротьби з Польщею, що дало змогу гетьманові усунути від влади пропольськи налаштовану старшину¹⁰. Ще одну раду гетьман був змушений санкціонувати після укладення Білоцерківської угоди 1651 р., яка викликала збурення рядового козацтва¹¹.

Надалі, в умовах зміцнення позицій гетьманської влади, генеральна рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації важливих справ, а не як інструмент їх розгляду й вирішення. Гетьман скликає повну раду у випадку, коли вирішення справ уже визріли й не потрібні тривалі роздуми.

Після смерті Б. Хмельницького, в умовах загострення політичної боротьби, значення загальної ради значно посилюється, а її авторитет серед рядового козацтва неодноразово намагаються використати “шукачі” гетьманства з метою повалення чинного правителя та перебрання влади у Гетьманщині до своїх рук. В умовах стабілізації внутрішньополітичної обстановки в країні, що окреслилася в останній чверті XVII—XVIII ст., генеральна рада зберігає лише виняткові права гетьманського об-

рання, формування колегії генеральних старшин, а також затвердження умов угоди з царем. Однак і ці прерогативи генеральної ради з часом втрачають первісний зміст. Так, відповідно до норм українсько-російських угод (так званих гетьманських статей, які у другій половині XVII ст. були своєрідними конституційними актами, що регулювали функціонування внутрішньополітичного життя України-Гетьманщини), генеральні ради формально втратили виняткове право відсторонення гетьманів від влади, оскільки вже “Нові статті” Ю. Хмельницького 1659 р. констатували: “...Войску без указу Царского Величества самим гетмана не переменить”¹². Крім того, справа обрання на гетьманство як І. Виговського, так і Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи спочатку була вирішена на старшинській раді, а вже потім винесена на розгляд генеральної ради¹³. Фіксують історичні джерела й факти порушення прерогативи генеральної ради щодо ухвалення договірних статей з Москвою. Зокрема,

⁹ Ojczyzste Spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. Diariysze, Reiacye, Pamiktniki i t. p., zeb. A. Grabowski. — Krakow, 1845. — Т. 2. — С. 71—72.

¹⁰ Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 19.

¹¹ Окунішев Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 263.

¹² Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1863. — Т. 4. — С. 266.

¹³ Див.: Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 106; Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 7. — С. 185; *Эйнгорн В.* Отношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — Москва, 1899. — С. 845—848.

за гетьманства І. Брюховецького Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. було скріплено ухвалою не загальною, а старшинської ради¹⁴.

Енергійну спробу реанімувати роль генеральної ради у вирішенні державних справ учинили творці Конституції 1710 р., узаконивши положення, згідно з яким гетьман був зобов'язаний тричі на рік скликати генеральні ради і "...ничого без их соизволения и совету, приватною своею владою, не зачинати, не установляти и в skutok не приводити"¹⁵.

В умовах занепаду української автономії у XVIII ст. прерогативи генеральної ради ще більше звужуються. Під час виборів І. Скоропадського, Д. Апостола та К. Розумовського вирішальне слово належить уже російським правителям, а двосторонні договірні статті поступаються місцем монаршим жалуваним грамотам, правомочність яких не залежала від санкції української сторони. Отже, за генеральною радою в цей час залишаються лише представницькі функції.

Прерогатива скликання генеральної ради належала гетьману або вищій старшині, яка урядувала в період міжгетьманства. З цією метою до полковників і полкової старшини розсилалися універсали, про зміст яких можна скласти уявлення хоча б із звернення гетьмана П. Дорошенка в липні 1669 р. до Прилуцького полку: "...прошу, чтоб вы — конные, пішие, так полковник, судьи, есаулы, сотники, атаманы і всі купно того полку товариство, кто толко отчизны своеи Украйне добру общему і волностям, за которые кров свою розливаем, есть желательные (прибували)..."¹⁶

У конфліктних ситуаціях, коли правомочності гетьманського обрання не визнавала російська влада, заклики до проведення нових виборів від імені царя могли розсилати представники російської військової адміністрації, як це було восени 1658 р. — після переходу І. Ви-

говського на бік польського короля чи 1662 р. — після обрання Я. Сомка гетьманом Лівобережної України без відповідного дозволу царя¹⁷.

Як правило, на генеральній раді головував гетьман. У випадку, коли йшлося про гетьманське обрання, головувати могла або генеральна старшина колегіально, або ж найвпливовіший з-поміж неї представник (найчастіше — генеральний обозний).

За розпорядників на генеральних радах зазвичай виступали генеральні осавули: "...пытано по килка крот през асавулов войска: на чом бы воля їх была..."¹⁸ Хоч залежно від обставин порядок порядкування радою міг змінюватися. Так, на Переяславській раді 1654 р. місцевий полковник П. Тетеря, ймовірно, як господар міста, "...ходячи в круг, на всі стороны спрашивал: вси ли тако соизволяете?"¹⁹

Щодо чисельності учасників генеральних рад і рівня їхньої регіональної та соціальної репрезентативності варто зазначити, що вони не залишалися незмінними впродовж усього часу існування Української козацької держави. Найширше представництво досягалося на радах, які скликалися в козацькому таборі під час військового походу всього Війська Запорозького. Однією з наймасовіших була генеральна рада під Ніжином 1663 р., у роботі якої брали

¹⁴ Окиншевич А. Зазн. праця. — С. 268; Книги Разрядные по официальным оных спискам, издание... — Санкт-Петербург, 1855. — Т. 2. — С. 991—993.

¹⁵ Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. — Москва, 1858. — Ч. 2. — С. 242—245.

¹⁶ Цит. за: Окиншевич А. Зазн. праця. — С. 327.

¹⁷ Там само. — С. 328.

¹⁸ Літопис Самовидця. — С. 75.

¹⁹ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. 10. — С. 219.

участь "...сорок тисяч і больши..." осіб²⁰. Не менш чисельною була й рада під Будищами 1668 р., де зійшлися лівобережні й правобережні полки (за її результатами гетьманом об'єднаної України став П. Дорошенко). На елекційній раді в Глухові 1669 р. були присутні "...вся старшина і виборні Війська Запорозького козаки і міщани..."²¹ Згідно зі свідченням Самовидця, на раду 1674 р., яка обрала І. Самойловича гетьманом "...совершенним з обох сторін Дніпра...", було також скликано "...усіх полковників і козаков чолнійших..."²² Участь у генеральній раді 1687 р., як свідчать джерела, взяли, крім полковників і старшини, також "...знатні особи, которые урядом не иміют, и знатных же войсковых товарищей и все посольство"²³. Щоправда, загальна кількість учасників елекції — близько двох тисяч козаків²⁴ — вказує на те, що участь "всього посольства" обмежувалася присутністю виборних від полків, адже в Кримському поході 1687 р. козаків було не менш як 50 тисяч. Це й не дивно, оскільки ще в квітні 1672 р. старшина ухвалила рішення надалі на виборчих радах бути "...полковником, сотником и старшині войсковою и начальным людем, всего войска не собирая (курсив наш. — Авт.)..."²⁵

В інших відомих випадках практикувалося представництво. Так, на Корсунській раді 1657 р., що однозначно класифікується у джерелах як повна, або генеральна рада, були присутні "...полковники і сотники всіх полків, а з усяким сотником було черні чоловік з 20..."²⁶ На генеральній раді у Переяславі взимку наступного року джерела фіксують присутність полковників, "...а з ними сотників і черні у полковників чоловік по десять і менше"²⁷.

Зміцнення позицій старшинської олігархії, поступове відсторонення рядового козацтва від політичного життя в Гетьманщині призводять до того, що ро-

сійська влада, скликаючи елекційну раду 1727 р., зазиває до Глухова "...изо всех полков полковников и старшину полковую, и бунчуковые и значковые казаки...", навіть не згадуючи при цьому простих козаків²⁸.

До середини XVII ст. до участі у роботі генеральних рад допускалися лише представники козацького стану. У ході Національно-визвольної війни Військо Запорозьке не тільки почало асоціювати себе з певним станом, а й перебрало на себе функції народу політичного всієї України-Русі, що істотно вплинуло на склад учасників загальних рад. Так, уже за гетьманства І. Виговського серед них зустрічаємо прізвища київського митрополита Д. Балабана, архімандритів й ігуменів православних монастирів І. Гізеля, Й. Тукальського, Ф. Креховецького, а також найвпливовіших представників білого духовенства — протопопів М. Филімоновича, Г. Бутовича та ін.²⁹ Надалі відомості про "духовных особ на раду призваных" трапляються в описах майже усіх генеральних рад. Наскільки серйозно ставилися старшина та представники царя до питання про участь вищого духовенства в елекційній процедурі видно з того, що, обираючи на гетьманство І. Самойловича, раду не розпочинали до тих пір, аж поки до Ко-

²⁰ Окиншевич А. Зазн. праця. Додаток № 6.

²¹ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1875. — Т. 8. — С. 89.

²² Літопис Самовидця. — С. 118.

²³ Источники малороссийской истории. — Ч. 2. — С. 177.

²⁴ Окиншевич А. Зазн. праця — С. 283.

²⁵ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1877. — Т. 9. — С. 849.

²⁶ Там само. — Т. 4. — С. 57.

²⁷ Там само. — Санкт-Петербург, 1892. — Т. 15. — С. 49—50.

²⁸ ДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1806. — Арк. 7—8.

нотопи не прибув архієпископ А. Баранович³⁰. Причому як на раді 1669, так і 1672 р. участь духовенства у виробленні та прийнятті рішень була досить активною. Зокрема, в 1669 р. під час вироблення нових умов українсько-російського договору А. Баранович заперечував проти присутності в українських містах царських воєвод і наполягав на встановленні митрополії у Чернігові³¹.

На генеральну раду до Переяслава 17 жовтня 1659 р. було закликано, крім полковників, усієї старшини і козаків, також "...і вїтїв, і бурмистрів, і райців, і лавників, і всю чернь і все посполство обох сторін Дніпра..."³² Присутність представників міщан на генеральних радах фіксують джерела, що містять інформацію про вибори на гетьманство І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича³⁴ Причому йдеться не про випадкових людей міщанського стану, а про спеціально запрошених для вирішення "...войскових і градцких діл к постановленню статей..." "виборних міщан"³³. Як правило, інтереси міст на радах представляла міська адміністрація — вїйти, бурмистри, райці, лавники, писарі.

У гостру проблему суспільно-політичного життя України, особливо другої половини XVII ст., вилилося питання участі в генеральних радах запорозьких козаків. Претензії Коша на збереження політичного лідерства, утвердженого в першій половині століття, переростають у вимогу обов'язкової участі повноважних представників січового товариства в роботі генеральних рад у Гетьманщині як необхідної умови їхньої легітимності. Політичні претензії січовиків викликають різкий спротив керівництва Гетьманщини. Проти цього активно виступає восени 1657 — взимку 1658 р. І. Виговський; абсурдність даної вимоги аргументовано доводить на початку 1660-х рр. і Я. Сомко, стверджуючи, що Військо Запорозьке і хто "...из Запоро-

жья пришед, должны в свои полки розойтитца..."³⁵.

Апогеєм впливу січового товариства на перебіг генеральних рад у Гетьманщині стали події Чорної ради 1663 р., на якій результати виборів значною мірою залежали від позиції запорозьких козаків, приведених під Ніжин І. Брюховецьким. Після цього запорожці ще деякий час зберігають свій вплив на хід генеральних рад, що відбувалися на Правобережжі (щоправда, не так ефективно, як у 1663 р.). Після зречення гетьманства їх ставлеником М. Ханенком, а згодом і П. Дорошенком участь запорожців у генеральних радах не набуває організованого характеру. Лише на виборах 1710 р. та під час вироблення умов Бендерської конституції запорожці, зважаючи на їх участь в акції гетьмана І. Мазепи, відіграють важливу роль.

Генеральна рада не мала чітко визначених норм представництва, що створювало передумови для численних непорозумінь і конфліктів. Так, у квітні 1658 р. посланці полковника М. Пушкаря переконували російських сановників, що елекційна рада в Переяславі у лютому поточного року була неправомочною, оскільки "...были на раде те полковники, которые с Иваном Выговским в одной мысли, а с ними сотников и черни у полковника человек по десяти и менши..."³⁶ Неправомочною визнав уряд Олексія Михайловича й Козелецьку раду 1662 р., на яку полковники з'їхалися "...не с боль-

³⁰ Там само. — Т. 9. — С. 943—944.

³¹ Див.: *Окиншевич А.* Зазн. праця. — С. 302.

³² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262.

³³ Там само. — Т. 5. — С. 173; Т. 8. — С. 50, 89; Т. 9. — С. 911 та ін.

³⁴ *Окиншевич А.* Зазн. праця. — С. 299.

³⁵ Цит. за: *Окиншевич А.* Зазн. праця. — С. 287.

³⁶ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49—50.

шими людьми, человек по десяти с собою имеючи”³⁷.

Важливою передумовою визнання легітимності ради був факт участі в її роботі представників від усіх полків. Особливу увагу в середині XVII ст. звертали на відсутність деформації за регіональними ознаками, оскільки позиції лівобережних і правобережних полків з основних політичних проблем істотно різнилися. Так, згадану вже вище оцінку Переяславської ради 1658 р. як неправомочної опозиція обґрунтовувала серед іншого й тим, що на раді не були присутні задніпровські (лівобережні) полки³⁸. Неправомочність елекції Я. Сомка 1661 р. його опоненти також аргументували тим, що у виборах не брали участь Полтавський, Зіньківський та Миргородський полки, а отже, “...какая ж де то полная рада, что половина обирала, а другая половина не обирала Якима Сомка в гетманы...”³⁹

Таким чином, невизначеність норм представництва на генеральних радах була істотним недоліком функціонування політичної системи Гетьманщини. Старшина, невдоволена ухваленими на раді рішеннями, отримувала змогу апелювати до російського царя, рідше — польського короля, добиваючись анулювання постанов, і тим самим дестабілізувала ситуацію в країні, створюючи сприятливі умови для втручання зовнішніх сил у внутрішні справи Української держави. Водночас заходи старшини, спрямовані на обмеження кола учасників зібрання через допущення на нього лише старшини та виборних (“чолнійших”) козаків, об’єктивно сприяли трансформації генеральної ради з інституту прямого волевиявлення в представницьку установу.

Старшинська рада. Значення старшинської ради в політичному житті Гетьманщини зростало із занепадом ролі

генеральних рад. Варто зазначити, що старшинські ради не являли собою продукту нового етапу розвитку політичної думки України. Раніше вони широко практикувалися на Запорозжжі як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи механізм підготовки реалізації прийнятих загальною радою постанов. У роки становлення Української держави значення старшинських рад незмірно зростає. На їхній розгляд виносяться найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, питання зовнішньої політики, воєнно-стратегічного планування тощо. Зокрема, в роки гетьманування Б. Хмельницького скликана наприкінці 1648 р. старшинська рада обговорювала умови замирення з поляками; квітнева рада 1649 р. оголосила мобілізацію війська; жовтнева 1650 р. розглядала питання видачі московському цареві самозванця Т. Акундінова, призначення послів на переговори з поляками, прикордонні справи з Росією тощо⁴⁰. Для вирішення воєнно-стратегічних проблем декілька разів скликалися старшинські ради влітку-восени 1653 р.⁴¹ Перед загальною радою у Переяславі в січні 1654 р. для обговорення справи укладення воєнно-політичного союзу з царем Хмельницький скликав старшинську раду⁴². Наприкінці 1656 — на початку 1657 р. відбулося декілька старшинських рад, на яких широко дебатувалися питання зовнішньополітичної діяльності Української держави, а саме

³⁷ Цит. за: *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. // Киев. старина. — 1887. — № 2. — С. 277.

³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 15. — С. 49—50.

³⁹ Там само. — Т. 7. — С. 349.

⁴⁰ *Michaiowski J.* Op. cit. — S. 58; Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 338, 339.

⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 56, 58, 116.

⁴² Там само. — С. 217.

відносини з Росією, Швецією, Трансильванією та Польщею⁴³.

Ще збільшилося значення інституту старшинської ради за наступників Хмельницького, які не мали наявної у попередника харизми * володаря, а отже, мусили більшою мірою спиратися на підтримку старшинського оточення — тогочасної правлячої еліти. За таких умов на обговорення старшинської ради виносяться всі найважливіші проблеми політичного життя Гетьманщини. Так, наприклад, саме скликана гетьманом І. Брюховецьким старшинська рада у Гадячі на початку січня 1668 р. ухвалює рішення про розрив з Москвою, початок антиросійського повстання та проголошує курс на об'єднання з правобережним гетьманатом і визнання протекції турецького султана⁴⁴. Керівництво Правобережної Гетьманщини зі свого боку також виносить питання об'єднання двох гетьманатів на обговорення старшинської ради, у якій взяли участь, крім правобережної старшини, також посланці гетьманського уряду Брюховецького, представники православного духовенства та Запорозької Січі⁴⁵.

Взагалі варто зазначити, що зовнішньополітична сфера належала (окрім деяких випадків) до виняткових прерогатив старшинської ради. Зазвичай вже самі дипломатичні акти виразно вказували на колективний характер їх ухвалення — “послали”, “доручили” тощо⁴⁶. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації регламентували як норми угод з російськими царями (зокрема, статті 1672 р.), так і положення Конституції 1710 р. Навіть норми “Решительных пунктов” 1728 р., залишаючи за гетьманом лише право на прикордонні контакти з адміністраціями сусідніх держав, зобов'язували чинити це “...з обоого совету”...⁴⁷

Чільне місце займав інститут старшинської ради і в процедурі гетьмансь-

кої елекції. Хоч елекційне право де-юре належало до виняткових прерогатив генеральної ради, нерідко фактично результати виборів визначалися вже на старшинській раді. Вперше на обговорення старшинської ради елекційне питання було винесене навесні 1657 р. Тоді тяжко хворий гетьман Б. Хмельницький добився від скликаної ним у розширеному складі старшинської ради (за участю вїттів і бурмистрів) ухвали щодо успадкування в разі його смерті сином Юрієм гетьманських повноважень⁴⁸. Надалі саме на старшинських радах уперше отримали гетьманську булаву І. Виговський, Я. Сомко, П. Дорошенко та Д. Многогрішний, а вже згодом їхні повноваження підтвердили генеральні ради. Так, Виговський, обраний гетьманом на старшинській раді в Чигирині наприкінці серпня 1657 р., отримав підтвердження своїх гетьманських прав на загальній раді в Корсуні в жовтні цього ж року⁴⁹. В умовах громадянської війни булаву гетьмана Правобережної Украї-

⁴³ Архив ЮЗР. — Т. 6, ч. 3. — С. 205; *Крим'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 235; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Київ, 1993. — С. 458—459.

* Харизма — авторитет лідера, який базується на емоційно-ціннісному впливові на маси і формує безоглядну віру в провіденціалістські, містичні якості суб'єкта політичного управління.

⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 90; Літопис Самовидця. — С. 104.

⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 30—31.

⁴⁶ *Окиншевич Л.* Рада старшинська на Гетьманщині // *Хроніка-2000.* — 1998. — № 27/28. — С. 17.

⁴⁷ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 8. — № 5324.

⁴⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ, 1996. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1368—1370; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея окрім — С. 96—97.

⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 10—11; 34—35, 37, 57; Т. 11. — С. 789—802.

ни старшинська рада передала до рук П. Дорошенка 11 жовтня 1665 р., а санкцію генеральної ради він отримав лише 16 січня наступного року⁵⁰. Під час тяжкої хвороби гетьмана Д. Многогрішного в січні 1671 р. у Батурині було скликано старшинську раду, до участі в роботі якої запросили також представників міських громад. Вона ухвалила рішення на випадок смерті гетьмана передати булаву до рук його брата Василя⁵¹.

Навіть коли питання гетьманської елекції виносилося на генеральну раду, як правило, перед її початком збиралася старшинська рада. Саме так було під час обрання на гетьманство І. Самойловича 1672 р., І. Мазепи 1687 р., І. Скоропадського 1708 р. та Д. Апостола 1727 р.

До компетенції старшинської ради належало також питання регулювання податкової політики. Зокрема, на це вказує відправлене в січні 1678 р. до Москви донесення гетьмана І. Самойловича про те, що "...за сполною обрадою и згодним заволенем всей старшины войсковое и полковников всіх на теперешнем зъезді будучих, ухвалилимы во всіх рейменту нашого полках... аренды горілчаніе, тютюнніе и дьогтевіе постановити..."⁵² Аналогічного роду вказівка на встановлення гетьманом оренд спільно зі старшиною міститься і в донесенні, датованому березнем 1686 р.⁵³ У Коломацьких статтях 1687 р. російський уряд закріпив традиційний порядок розгляду і вирішення фінансових питань, включивши положення, за яким "каким образом ті денежные сборы быть имеют, о том гетьман с старшиною помыслити имеет"⁵⁴ І дійсно, саме старшинська рада за участю представників міщанства навесні 1693 р. ухвалила рішення замінити оренди збором із шинків⁵⁵.

Рада старшин повинна була спільно з гетьманом розпоряджатися і земельним фондом Гетьманщини. Так, Глухівські

статті 1669 р. недвозначно вказували, що "за услуги войсковые" саме гетьман і старшина мали надавати млини чи земельні угіддя, села, які згодом закріплювалися за власником царськими грамотами⁵⁶. У пізніші часи на участь старшини у розподілі земельного фонду як обов'язкову умову легітимації поземельних відносин у Гетьманщині вказували і укази царського уряду⁵⁷, і положення Конституції 1710 р.⁵⁸ Однак на практиці такий порядок далеко не завжди витримувався і часто-густо гетьмани перебирали на себе цю важливу прерогативу⁵⁹.

Приблизно така сама картина спостерігалась і у сфері кадрової політики. У більшості випадків джерела вказують на призначення гетьманом на вакантні старшинські уряди або вибори генеральної старшини на генеральних радах. Однак трапляються згадки про обрання вищої старшини — членів гетьманського уряду та полковників — і на старшинських радах. Наймасовішою була ротація, здійснена на старшинській раді 1687 р. на Коломаці (скликана в наметі російського головнокомандуючого, фаворита Софії Олексіївни князя В. В. Голіцина). Тоді старшинська рада

⁵⁰ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. — Kraków, 1912. — Т. 2. — С. 327.

⁵¹ Эйнгорн В. Указ. соч. — С. 735.

⁵² Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1857. — Т. 13. — С. 465—466; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Малороссии // Рус. богатство. — 1915. — № 5. — С. 169—170.

⁵³ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1867. — Т. 5. — С. 189—190.

⁵⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 319.

⁵⁵ Окнишевич А. Зазн. праця. — С. 20.

⁵⁶ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 220.

⁵⁷ Там само. — Ч. 2. — С. 228—231.

⁵⁸ Там само. — С. 251.

⁵⁹ Окнишевич А. Зазн. праця. — С. 20.

за згодою Голіцина обрала ряд полковників, генеральних писаря та суддю⁶⁰.

Розширений склад старшинської ради (крім козацьких урядників у її роботі брали участь бунчукові та значкові військові товариші) 1763 р. ухвалив рішення про реформування системи судочинства та запровадження судів гродських, земських і підкоморських⁶¹, що переконливо вказує на належність до її прерогатив права законодавчої ініціативи.

Як правило, старшинські ради скликалися у випадках нагальної потреби. Однак уже за гетьманства Б. Хмельницького простежувалася певна закономірність у їх скликанні — навесні, після Великодня, та взимку, перед Різдом⁶², що, на нашу думку, диктувалося потребами організації воєнних кампаній (як правило, проводились у літній сезон), підбиттям їх підсумків і визначенням зовнішньополітичних орієнтирів на майбутнє. Згодом, в останні десятиліття XVII ст., утвердилася традиція скликання обов'язкових старшинських рад (з'їздів) двічі на рік — на Великдень і на Різдво (або Водохреще).

До участі у засіданнях старшинських рад запрошувалися насамперед полковники та генеральна старшина. За спостереженням дослідників, полковники завжди згадувалися на першому місці й, очевидно, саме вони завдяки своїй чисельній перевазі (на з'їзді 1657 р. їх мало було 26 осіб) відігравали на раді провідну роль⁶³. Інколи ради відбувалися в розширеному складі, коли на них запрошували “всіх козацьких урядників” чи “начальних людей”. Найнижчий уряд, що мав доступ до старшинської ради, — сотники. Про присутність отаманів чи виборних від полків джерела інформації не містять. Водночас збереглися відомості про участь у роботі старшинських рад осіб, які не належали до козацького стану. Так, на грудневій раді 1656 р. були присутніми “голови сіл і міст”, а на

квітневій 1657 р. — війти і бурмистри⁶⁴. У пізніші часи, як уже зазначалося, до участі в старшинських радах, або з'їздах запрошувалися бунчукові та значкові військові товариші⁶⁵. Конституція 1710 р., гарантуючи права старшинської ради як обов'язкового інституту політичної системи Гетьманщини, встановлювала і порядок формування її особового складу. Крім гетьмана і генеральної старшини в роботі старшинської ради мали брати участь полковники, а також обрані за згодою гетьмана від кожного полку декілька знатних ветеранів, досвідчених і шанованих мужів⁶⁶.

Для оперативного вирішення поточних справ управління Гетьманщиною, як правило, гетьман вдавався за допомогою до генеральної старшини, зібрання якої дослідники класифікують як своєрідний “малий пленум” старшинської ради⁶⁷.

Старшину на раду гетьман скликав листами з Генеральної канцелярії. Інколи, відправляючи запрошення, він заздалегідь визначав порядок денний майбутнього зібрання. Зокрема, восени 1650 р. Хмельницький у присутності царського посла В. Унковського наказав

⁶⁰ Там само. — С. 21; *Лазаревский А.* Заметки о Мазепе // Киев. старина. — 1898. — Кн. 3. — С. 479—489.

⁶¹ *Окиншевич А.* Зазн. праця. — С. 21.

⁶² Див.: *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 235.

⁶³ Там само; *Його ж.* Студії над державою Богдана Хмельницького (I Рада. II Генеральна старшина) // Ювілейний збірник ЗНТШ. — Львів, 1925.

⁶⁴ *Крип'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 235.

⁶⁵ *Окиншевич А.* Зазн. праця. — С. 21.

⁶⁶ *Источники малороссийской истории...* — Ч. 2. — С. 249.

⁶⁷ *Окиншевич А.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. — Київ, 1926. — Вип. 2. — С. 94.

генеральному писареві “послать по всіх полковников и по старшине, чтоб їхали всі тотчас в Чигирин для того: стануть думать, что... по договору Тимошку Акишева послать к государю к Москві, и о том, з чим отпустить к королю пана Воронича и кого послать на сейм в Польшу послов и о чом на сейм послать, и про ссори в городех, которие наши города в границех сошлись с государевими городами, и о многих потребах о всем будет у гетмана с полковники и с старшиною нині дума”⁶⁸. Крім справ, винесених на обговорення гетьманом, старшина також з власної ініціативи могла включати питання до порядку денного ради, як це, наприклад, сталося в травні 1655 р., коли полковники та сотники порушили клопотання про ліквідацію одного з найбільших тогочасних зборів — “показанщини”⁶⁹.

Посол Венеціанської республіки А. Віміна, який, перебуваючи в Чигирині, мав нагоду познайомитися з діяльністю старшинської ради, вельми шанобливо відгукнувся про діяльність українського “сенату” в роки правління Б. Хмельницького. Зокрема, він відзначав ефективність діяльності “...суворого сенату, на якому є присутнім і гетьман... У сенаті козаки обмірковують справи, підтримують свій погляд без сварки і з метою допомагати загальному добру. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і приєднуються до правильнішого”⁷⁰.

Старшинська рада вважалася важливою й обов’язковою законодавчо-розпорядчою інституцією. В лютому 1649 р. гетьман указував польським послам у Переяславі: що “стосується комісії, то трудно її зараз починати і відбувати. Війська вкупі немає, полковники і старшини далеко, без них не можу і не смію нічого робити”⁷¹. Так само і в лютому 1651 р. Хмельницький, пояснюючи поль-

ському представникові причину зриву мирної комісії, посилався на відсутність полковників, які “через віддаленість місць не могли так швидко з’їхатися” і без яких “трудно нам... починати цю комісію”⁷². Трохи згодом, у січні 1669 р., гетьман П. Дорошенко аналогічну думку висловив у листі до російського воєводи князя Г. Г. Ромодановського, наголошуючи на тому, що в Україні гетьманській “...без совіту полковників і іншого товарищества нічого учинити не мочно...”⁷³

Освячений традицією такий стан речей був закріплений нормою Конституції 1710 р., згідно з якою старшинській раді належало давати поради гетьману та його наступникам про “цілісність батьківщини, про її загальне благо і про всі публічні справи”. Без їхньої генеральної старшини, полковників і генеральних радників попередньої згоди, на власний розсуд гетьман нічого не мав “ні починати, ні вирішуватися, ні здійснюватися...”⁷⁴

Однак історичні джерела свідчать, що далеко не завжди старшинські ради відбувалися в умовах спокійного і толерантного діалогу. Наприклад, опоненти гетьмана Я. Сомка звинувачували його в тому, що старшинська рада в Козельці у

⁶⁸ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1861. — Т. 3. — С. 355.

⁶⁹ Там само. — Санкт-Петербург, 1889. — Т. 14. — С. 701—702.

⁷⁰ Молчановский В. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656) // Киев. старина. — 1900. — Кн. 1. — С. 70; Chyncsewska-Hennel T., Salwa P. Alberta Viminy Relacja o pochodzeniu i swyczajach Kozakow // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — 1985. — Т. 30. — S. 218.

⁷¹ Michałowski J. Op. cit. — S. 371.

⁷² Цит. за: Крип’якевич І. П. Зазн. праця. — С. 238.

⁷³ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 53.

⁷⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 248.

квітні 1661 р. проходила під тиском введених за його наказом озброєних (у тому числі артилерією) козаків⁷⁵. Шляхтич Я. Бількевич у листопаді 1668 р. свідчив перед царськими воєводами, що гетьман П. Дорошенко неодноразово скликав старшину на раду, прагнучи змусити її підтримати пропоновану модель зовнішньополітичної діяльності⁷⁶.

Інститут гетьманства. Надзвичайно важливе місце у політичній системі Гетьманщини посідав інститут гетьманства, який разом з генеральною радою виступав одним з її наріжних каменів. Виборний гетьман зосереджував у своїх руках найширше коло владних повноважень: скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань й ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження і накази-універсали; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо. Загалом же гетьман як верховний правитель очолював усі керівні гілки влади, користувався правом встановлення законів, вищої адміністративної та судової влади; для козацтва — в ролі прямого глави, для решти станів — як верховний арбітр.

Влада гетьмана у своїй основі була обмежена. Генеральна рада обирала на гетьманський уряд формально довічно, оскільки Березневі статті 1654 р. та наступні українсько-російські договори другої половини XVII ст. фіксували положення, за яким перевибори передбачалися лише у випадку смерті володаря гетьманської булави: “Буде судом Божіим смерть случитца гетману, Войску Запорожскому самим меж себя гетмана обирать...”⁷⁷ Проте фактично, як засвідчила доля І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та інших

позбавлених гетьманства рішенням генеральної ради чи внаслідок заколоту правителів, вибори здійснювалися “до ласки войсковой”. Трансільванський князь Дердь II Ракоці, характеризуючи устрій козацької України і порівнюючи його з устроєм Трансильванії, звертав увагу на те, що “Ми є абсолютний володар. Ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо Ми персонально. У них же справа стоїть інакше: збереження гетьманства або зміна його залежить від доброї волі підвладних, і гетьман не має персональної влади”⁷⁸.

Зауваження трансільванського правителя щодо статусу гетьманської влади в Україні правильні в принципі, але не враховують особливостей окремих етапів еволюції цього політичного інституту. Зокрема, історичні джерела містять чимало переконливої інформації про те, що влада гетьмана Б. Хмельницького із середини 1650-х рр. наближалася до необмеженої, еволюціонуючи в бік становлення монархічної форми правління. Як зарубіжні спостерігачі, так і мешканці України бачили в особі Хмельницького “їх країни начальника і володаря...”⁷⁹ Становлення авторитарної форми правління призводило до того, що гетьман “володіє всім один, що

⁷⁵ *Эйнгорн В.* Указ. соч. — С. 180—182.

⁷⁶ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 104.

⁷⁷ Там само. — Т. 4. — С. 263; Т. 10. — С. 490; ПСЗ.РІ — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 1. — № 119; № 447; Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 219 та ін.

⁷⁸ Цит. за: *Крин'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 236.

⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 556; *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников по истории Малороссии, относящихся за время: 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. — Москва, 1870. — С. 86—87; *Степанков В. С.* Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького... — С. 27.

накаже, то всім військом і роблять”⁸⁰. Йдеться не лише про ігнорування інституту загальних рад, а й думки старшин, котрі “...гетьманові вимовити не можуть...” про своє ставлення до тих чи інших процесів державного життя⁸¹.

Відтепер одна з найважливіших прерогатив ради — обрання старшини — зосереджується в руках гетьмана, котрий призначає не лише полковників, а й сотників⁸². Він же володіє правом на життя і смерть будь-якого мешканця держави, незалежно від посади, включаючи представників генеральної старшини, якщо хтось з них дозволив собі проігнорувати його розпорядження чи заперечити проти запровадженого ним політичного курсу — “...супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б де і промовив і той би живим не був...”⁸³

Зазнало змін і титулування правителя, в якому відтепер далеко не завжди згадується обов’язковий для раніших часів атрибут, що відбивав колективну

Факсиміле гетьманів України XVII — XVIII ст.

сутність козацької спільноти, — “Військо Запорозьке”. Натомість посилюється її авторитарний аспект, який в деяких випадках трансформується у форму, характерну для означення монархічного правління, а саме “Божою милістю гетьман Військ Запорозьких”, або ж “Божою милостию великий государ Богдан Хмельницький, гетман Войска Запорозского”⁸⁴. Хоч досліджена інститу-

⁸⁰ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1996. — Т. 11. — С. 764.

⁸¹ Там само. — С. 746.

⁸² Там само. — С. 740; Т. 10. — С. 678.

⁸³ Русская историческая библиотека. — Санкт-Петербург, 1884. — Т. 8. — С. 1261, 1264.

⁸⁴ Воссоединение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 66, 454, 2190; Т. 3. — С. 25, 85, 88; Документы Богдана Хмельницкого... — С. 592.

ляція вхідної та вихідної кореспонденції гетьманських урядів Б. Хмельницького та І. Виговського переконує у використанні в офіційному листуванні для означення титулу гетьмана переважно терміна “ясновельможний”, що відповідало в існуючій на той час триступеневій ієрархії європейських правителів статусу господарів Молдови та Волощини, тобто залежних володарів⁸⁵. Скромність офіційної титулатури Хмельницького викликала повагу східних церковних ієрархів. Зокрема, архідиякон Павло Алеппський, що супроводжував у подорожах країнами Центрально-Східної Європи александрійського патріарха Макарія 1654 р., ставив цю рису вдачі українського правителя за приклад придунайським господарям, зазначаючи при цьому, що кожний з них “...менший будького з підвладних йому (Хмельницькому. — *Авт.*) полковників...”⁸⁶

Наступник Б. Хмельницького І. Виговський з метою залучення на свій бік невдоволеної козацької еліти на Корсунській генеральній раді 1657 р. запевнював старшину, що “...без вашої військової ради жодних справ не буду робити”⁸⁷. Однак, як слушно зазначають політологи, в часи суспільних макрореформувальних заходів суперечностей між різними верствами й громадянськими силами, викликаних зламом традиційних соціальних структур, як правило, в суспільстві формується потреба в лідері харизматичного типу, уособленні всієї влади в одній керівній особі як засобі толерантного співіснування розшарованих верств і спільнот⁸⁸. Реагуючи на суспільні тенденції, І. Виговський вже навесні 1659 р., відправляючи послів на Варшавський сейм, що мав ратифікувати Гадяцьку угоду 1658 р., доручив їм домагатися, аби після його смерті один з братів — Данило “без жодних виборів... успадкував Велике Гетьманство і Київське воеводство...”, а другий брат — Костянтин “успадкував би пільне гетьманство...”,

щоб у такий спосіб “на Україні не доходило до вибуху заворушень...”⁸⁹

У пізніші часи авторитарні тенденції й прагнення до трансформації виборної гетьманської влади в спадкову монархічну виразно проявилися в політиці Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, кожний з яких намагався зосередити у своїх руках якомога ширше коло владних прерогатив та ще за життя визначити свого наступника⁹⁰. Навіть гетьман П. Дорошенко, котрого дослідники називають найпослідовнішим традиціоналістом, який свято дотримувався давніх козацьких звичаїв і порядків⁹¹, за інформацією джерел, не лише прагнув “довічного гетьманства” і передачі його “після нього сину і внуку його неодмінно...”, а й виношував плани “стати удільним князем...”, “удільним паном і володарем всієї України...”, домогтися “незалежності від кого монархічної влади...”⁹²

⁸⁵ Див.: *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* — Київ, 1994. — Т. 3. — С. 100.

⁸⁶ Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Київ, 1996. — Т. 9. — С. 987.

⁸⁷ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 43.

⁸⁸ Див.: *Рябов С. Г., Томенко М. В.* Основи теорії політики. — Київ, 1996.

⁸⁹ *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // *ЗНТШ.* — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 347.

⁹⁰ Див.: *Степанков В. С.* Зазн. праця. — С. 29; *Верба І. В.* Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII—XVIII ст.) // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку.* — Київ, 1991. — С. 79—84.

⁹¹ Див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

⁹² Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 66, 138; Т. 9. — С. 43; *Санин Г.* Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенко // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.* — Вип. 2. — С. 24; *Степанков В. С.* Зазн. праця. — С. 29.

Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшини, яка часто-густо отримувала дієву допомогу з боку російської влади. Зокрема, авторитаристські прагнення Д. Многогрішного та І. Самойловича стали однією з головних причин усунення їх від влади. Крім того, впродовж усієї другої половини XVII—XVIII ст. у політичному курсі Москви виразно простежується тенденція до обмеження гетьманських прерогатив на свою користь та перерозподіл їх поміж вищою козацькою старшиною. Так, уже Переяславські статті 1659 р. констатували положення, згідно з якими новообраний гетьман був зобов'язаний їхати до Москви “и видіти его государские пресвітлые очи...”, аби з рук царя отримати булаву, хоругву і на гетьманство жалувану царську грамоту. Крім того, відтепер гетьман позбавлявся права самостійно розпоряджатися українським військом, без санкції царя воювати із сусідніми країнами чи надавати їх правителям військову допомогу, “без рады и совіту всей черни...” не мав права призначати на полковницькі й старшинські уряди, а також позбавляти старшин влади. Окремою статтею обмежувалася компетенція гетьмана у судовій сфері, виводився з-під гетьманської юрисдикції у карних справах цілий ряд старшин, які мали особливі заслуги перед царем⁹³. Відповідно до Глухівських статей 1669 р. гетьман позбавлявся права на ведення зовнішньополітичної діяльності, передбачалася також його підсудність російській владі⁹⁴. Конопотські статті 1672 р. для того, аби старшина надалі не зазнавала від гетьмана “неволі і жорстокості”, закріплювали положення, що забороняли українському правителю одноосібно, без ради зі старшиною, карати козацьких урядовців, провину яких відтепер мав обов'язково засвідчити Генеральний суд, а також позбавляти

старшину урядів⁹⁵. Коломацькі статті 1686 р. обмежували прерогативи гетьмана у сфері поземельних відносин, забороняючи йому без узгодження з Москвою відбирати у власників надані гетьманом і підтверджені царськими грамотами рангові ґрунти і промисли.

Істотним обмеженням повноважень гетьманської влади стало запровадження Петром I у середині 1709 р. інституту царських резидентів при гетьманові. На резидентів покладалися обов'язки контролю за зовнішньополітичною діяльністю гетьмана, за тим, аби він не звільнював і не призначав на старшинські уряди козаків, “неописавшись к великому государю...” Крім того, резидент мав слідкувати, аби в “гетьмане... никакой шалости к измене и возмущению народа... не было...”, у разі потреби, для запобігання “зради”, йому дозволялося використовувати два російських полки, введені до гетьманської резиденції⁹⁶.

Надалі з компетенції гетьмана було вилучено функції верховного командування українським військом, що підпорядковувалося віднині російському командуванню, а також управління фінансовими справами⁹⁷.

⁹³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262—269.

⁹⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 217—228; ПСЗРИ. — Т. 1. — № 447.

⁹⁵ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 915; ПСЗРИ. — Т. 1. — № 519.

⁹⁶ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 228—231.

⁹⁷ Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по Малороссийской экспедиции 1756 года // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. — Чернигов, 1902. — Вып. 2.

Генеральна старшина. Важливу роль у системі організації політичної влади Гетьманщини відігравали генеральні старшини. Вони були обов'язковими учасниками старшинських рад, виконавцями постанов гетьмана та старшинської ради, а також найближчих порадників гетьмана, утворюючи при ньому дорадчий орган — раду генеральної старшини⁹⁸, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин як своєрідного дорадчого органу при гетьманові закріплювалися традиціями Української держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст. та в Конституції

Т.Калинський. Гетьман, полковник. Друга пол. XVIII ст.

1710 р., де була, зокрема, й така норма: “если бы зась, опрочь тых вышреченных, до Енеральной Рады назначенных терменов, притрафлялися якіе публичные sprawy, скорого управления, отпре- ставленія требующіе, теде Ясневель- можный Гетман моцен и волен будет, з обрадою Енеральной Старшины та- ковые діла... управляти и отправова- ти”⁹⁹.

⁹⁸ *Окиншевич А.* Зазн. праця. — С. 94.

⁹⁹ *Источники малороссийской истории...* — Ч. 2. — С. 249.

Значно зростала вага генеральної старшини в часи міжгетьманства. Зокрема, згідно зі свідченнями Самовидця, гетьман Б. Хмельницький перед смертю, передаючи владу сину Юрію, віддав його в опіку генерального писаря І. Виговського, генерального обозного Т. Носача та генерального судді Г. Лесницького¹⁰⁰. Коли в березні 1672 р. Д. Многогрішного було скинуто з гетьманства, влада до виборів нового гетьмана також зосередилася в руках генерального обозного, двох суддів і писаря¹⁰¹.

В ієрархічній драбині старшинських урядів найближче до гетьмана стояв *генеральний обозний*. Уряд військового обозного був відомим на Запорозжжі

Т.Калинський. Полкова старшина. Друга пол. XVIII ст.

уже з початку XVII ст. У роки Національно-визвольної війни широта повноважень та, відповідно, вплив відтепер уже генерального обозного істотно зросли. Функціональні обов'язки генерального обозного насамперед полягали в керуванні генеральною військовою артилерією. Обозний не лише командував артилерією під час бойових дій, а й організовував її матеріальне забезпечення ("...дабы он для делания пороха в потре-

¹⁰⁰ Літопис Самовидця. — С. 75.

¹⁰¹ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 721, 735.

Невідомий художник. Портрет Генерального судді В.Кочубея. Поч. ХІХ ст. НМІУ

бных материалах всемерно имел старательство...”¹⁰²), підбирав і подавав на затвердження гетьмана та генеральної старшини штат генеральної військової артилерії — осавула, хорунжого, писаря, пушкаря, гармашів та ін. На генерального обозного покладалася й така важлива функція, як ведення реєстру козацького війська¹⁰³. Крім виконання прямих функціональних обов’язків, він часто-густо як наказний гетьман виступає начальником окремих козацьких формувань або заступає гетьмана на час його відсутності в Україні. Нерідко генеральні обозні очолюють повноважні посольства до закордонних правителів. Зокрема, навесні 1659 р. генеральний обозний Т. Носач очолював українську делегацію на вальному сеймі у Варшаві, де стояло питання про ратифікацію Гадяцької угоди 1658 р.¹⁰⁴ У січні 1669 р. генеральний обозний гетьманського уря-

ду Д. Многогрішного очолював велике посольство до Москви¹⁰⁵.

Надзвичайно важливу роль відігравали генеральні обозні під час проведення генеральних рад. Зазвичай саме обозний виступав розпорядником на таких зібраннях, і саме він на виборчих радах подавав новообраному гетьману знак його влади — булаву¹⁰⁶.

Приблизно таку саму роль, як генеральний обозний у військових справах, у цивільних відігравав *генеральний писар*. Адже сам він за обов’язками стояв найближче до гетьмана і був найпосвяченішим у поточну внутрішню та зовнішню політику. Військовим клейнодом генерального писаря була державна печатка, без “притесненія (якої. — Авт.) листи жадние”, згідно з положеннями Жердівських статей 1659 р., не мали офіційної сили¹⁰⁷.

Як правило, у Війську Запорозькому був один генеральний писар, але інколи їх могло бути двоє. Саме двоє писарів було на початку Національно-визвольної війни, і таку саму кількість регламентували Переяславські статті 1659 р., що містили вимогу “при гетьмані бути з обох боків Дніпра по судді, по осавулу і писарю”¹⁰⁸. Після розпаду України на два гетьманати втратило свою актуальність і дане положення.

На уряд генерального писаря обирали осіб, які мали певний канцелярський досвід. У розпорядженні писаря знаходилася спеціальна військова канцелярія,

¹⁰² Экстракт... — С. 272.

¹⁰³ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 304.

¹⁰⁴ Там само. — Т. 4. — С. 214; Т. 15. — С. 351; ПКК. — Киев, 1898. — Т. 3. — С. 313.

¹⁰⁵ Там само. — Т. 8. — С. 20.

¹⁰⁶ Див.: Окиншевич А. Зазн. праця. — С. 110.

¹⁰⁷ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 102.

¹⁰⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 267.

в якій працював штат освічених канцеляристів зі знанням мов.

За положенням генеральний писар найближче з-поміж інших старшин стояв до керівництва зовнішньою політикою Української держави. Особливо великий вплив на напрями зовнішньополітичної діяльності держави мав генеральний писар гетьмана Б. Хмельницького І. Виговський. Згідно зі свідченнями сучасників, Виговський “абсолютно всім рядить, не доповідаючи, відправляє послів”¹⁰⁹. Винятковий особистий вплив Виговського на гетьмана (восени 1651 р. польський посол повідомляв у Варшаву, що “Виговський опанував серце і розум Хмельницького і керує ним, як батько сином”¹¹⁰) сприяв тому, що уряд генерального писаря набув надзвичайної ваги, й іноземні спостерігачі завжди називали “українського канцлера” як другу після гетьмана за силою впливу особу Війська Запорозького. Щоправда, після смерті Хмельницького такий порядок не втримався, і генеральний писар зрівнявся з іншими генеральними старшинами.

Задовго до початку Національно-визвольної війни українського народу у Війську Запорозькому існував і уряд військового судді. В Українській державі середини XVII—XVIII ст., як правило, було двоє *генеральних суддів*. Прямим їхнім обов’язком був розгляд і винесення вироку з цивільних справ. Для вирішення карних справ скликалася суддівська колегія — Генеральний військовий суд, в якому головував гетьман або один з генеральних суддів.

Досить поширеною була практика виїзних колегій Генерального суду. Зокрема, джерела фіксують відрядження гетьманом І. Брюховецьким навесні 1665 р. генерального судді П. Забіли і військового канцеляриста Д. Пиковця до Полтави для розгляду судової тяжби між місцевим полковником Г. Витязенком та ігуменом Полтавського монастиря Г. Іваш-

ківським за млини. В червні 1673 р. генеральний суддя П. Животовський разом з гадяцьким полковником С. Гострим засудили в Гадачі до смертної кари Т. Бута за “непристойні слова” на адресу царя¹¹¹.

Військовим клейнодом генеральних суддів була “комишина”, або “ліска судейська чорна гибанова, просто в сребло оправная”¹¹². Крім “ліски-комишини” атрибутом влади генерального судді була також печатка військова суддівська, необхідна “...для запечатованія укончонных... справ”¹¹³.

Діяльність генеральних суддів, як і решти генеральної старшини, не обмежувалася виконанням прямих обов’язків. Часто-густо вони виконували різноманітні доручення гетьмана, виїжджаючи на чолі посольств до чужих країн (зокрема, генеральний суддя С. Богданович-Зарудний очолював посольства до Москви в 1652 та 1654 рр.). Хоч діяльність військового характеру була досить далекою від функцій генеральних суддів, проте вони все ж брали в ній активну участь. Так, функції наказного гетьмана в походах виконували в різний час генеральні судді І. Самойлович та П. Животовський¹¹⁴. За відсутності гетьмана І. Мазепи в Україні влітку 1707 р. обов’язки наказного гетьмана виконував генеральний суддя В. Кочубей¹¹⁵.

¹⁰⁹ Крип’якевич І. П. Зазн. праця. — С. 238.

¹¹⁰ Grabowski A. Starożytne i historyczne Polskie. — Kraków, 1840. — Т. 1. — С. 298.

¹¹¹ Окнишевич А. Зазн. праця. — С. 116; Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 262.

¹¹² Величко С. Літопис. — Київ, 1990. — Т. 3. — С. 553.

¹¹³ Журнал, си есть, насущная записка діл, в войсковой енеральной канцелярії приключючыхся... // ИОНА. — Кн. 12, отд. 3. — С. 98.

¹¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 260; Т. 11. — С. 631; Окнишевич А. Зазн. праця. — С. 118.

Про уряд *генерального підскарб'я* перші звістки доходять з часів гетьманування Б. Хмельницького, але постійно діючим він став лише 1728 р. Коло функціональних обов'язків генерального підскарб'я включало в себе питання, пов'язані з обкладанням та збором податків, організацією зберігання натуральних зборів. Генеральний підскарб'я визначав дозорців за полками, встановлював терміни сплати податків, контролював їх надходження до генерального скарбу. Зважаючи на те, що найприбутковішими були збори з млинів, генеральний підскарб'я саме цьому промислу приділяв найбільшу увагу. До його повноважень належала видача дозволу на побудову нових млинів, контроль за дотриманням правил користування ними. Для встановлення контролю за українськими фінансами з боку російського уряду "Решительные пункты" 1728 р. наказували: "...для збору з малоросійського народу в войскової скарб доходів учредить двух подскарбіев, одного из великоросійського, и одного из малоросійського (народу. — Авт.)" ¹¹⁶.

Отже, названі генеральні старшини, а саме генеральні обозний, писар, судді, а в пізніших часах і підскарб'я формували вищу групу гетьманського уряду. До складу нижчої входили генеральні осавули, хорунжий та бунчужний. В ієрархічній драбині Війська Запорозького перша група стояла вище за полковників, і дослідникам невідомі випадки, коли хто-небудь з цих старшин ставав полковником. Призначення ж на полковничі уряди з іншого середовища були досить поширеним явищем. Такий шлях до полковничого пернача пройшли, наприклад, колишні генеральні осавули М. Гвинтовка, І. Лисенко, М. Миклашевський, А. Полуботок, І. Скоропадський ¹¹⁷. Крім того, про менший вплив другої групи генеральної старшини на державні справи Гетьманщини перекон-

ливо свідчили й розміри царського жалування, яке розподілялося згідно з московськими звичаями відповідно до рангу офіційної особи. Так, під час Глухівської ради 1669 р. генеральні хорунжий і бунчужний отримали жалування на рівні сотників і полкових писарів ¹¹⁸.

Звертає на себе увагу й той факт, що на відміну від "вищої" генеральної старшини, осавул, бунчужний і хорунжий мали надзвичайно вузьке коло чітко визначених функціональних обов'язків. Так, формально функції *генерального хорунжого* полягали в охороні військової короги (стягу), а *бунчужного* — гетьманського бунчука, що в урочисті моменти виносилися перед козацьким військом. Уряди генеральних бунчужного та хорунжого з'явилися в середині XVII ст. і тривалий час існували як посади двірські, а не військові. Однак згодом, навіть після того, як вони закріпилися серед генеральних урядів, й надалі особи, які їх обіймали, були зобов'язані "...находиться при гетмані перемено для порученія им случающихся діл и приказов... как сія должность... точного преписанія не імеит..." ¹¹⁹

Лише уряд осавула, яких завжди у Війську Запорозькому було двоє, існував на Запорожжі з кінця XVI — початку XVII ст. На першому етапі Національно-визвольної війни *генеральні осавули* входять до складу генеральної старшини і так само, як генеральний обозний, найтісніше пов'язуються з військовими справами. Набагато частіше, ніж інша генеральна старшина, осавули призначалися командирами окремих частин укра-

¹¹⁶ Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1868. — Т. 84. — С. 57—58.

¹¹⁷ Окиншевич Л. Зазн. праця. — С. 140.

¹¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 110; Окиншевич Л. Зазн. праця. — С. 153.

¹¹⁹ Цит. за: Окиншевич Л. Зазн. праця. — С. 142.

2.1. Засади політичних систем та інституційні моделі Гетьманщини

Схема полково-сотенного устрою держави Б.Хмельницького та її збройних сил за Зборівським договором 1649 р.

їнського війська. Під час військових походів, в яких генеральний осавул не виступав як наказний гетьман, на нього покладалося завдання організації караульної служби. В мирний час генеральний осавул частіше від інших генеральних старшин виконував різного роду поліцейські функції, проводив судові розслідування та виконував вироки Генерального військового суду. Активно залучалися генеральні осавули й до виконання дипломатичних місій. Досить дієву роль вони відігравали під час проведення генеральних рад, виступаючи на них як розпорядники¹²⁰.

Близькими до функцій генеральних осавулів були обов'язки генеральних *бунчужного* та *хорунжого* (повноваження останніх були такими подібними за змістом, що спочатку не існувало навіть чіткого поділу між ними, зокрема, документи середини XVII ст. одного із старшин називають "Хоружій Бунчучний"¹²¹). Як і генеральним осавулам, їм також нерідко доручали командувати окремими військовими частинами, проводити судові розслідування та засідати в Генеральному суді, виконувати різноманітні дипломатичні доручення.

Загальною для всього складу генеральної старшини була спільна з гетьманом участь в управлінні країною. Нехтування думкою генеральних старшин під час вирішення державних справ стало причиною усунення від влади гетьманів Д. Многогрішного 1672 р. та І. Самойловича 1687 р. Зокрема, скидаючи Самойловича з гетьманства, старшина закидала йому серед іншого й таке: "Все один ділаєт, никого к думі не призывает"¹²².

Генеральній старшині належало також право доповідати гетьману про справи державної ваги. Творці Конституції 1710 р. намагалися закріпити цю функцію як виняткову прерогативу генеральних старшин: саме вони "всякіє справи войсковые, якіє до чієго чину и повинности будут належати, міють ясне-

вельможну гетману доносити и декларации отбирати, а не слуги приватные домовьи, которых до жадных справ докладов и діл войсковых не отпраовати"¹²³.

Генеральній старшині належало й право законодавчої ініціативи. Промовистою ілюстрацією цього може служити клопотання старшини щодо необхідності заборони на вільний перехід підданих, подане на адресу гетьмана К. Розумовського 1752 р.¹²⁴

Упродовж другої половини XVII — початку XVIII ст. існувало три способи сходження на старшинські уряди, а саме через обрання на генеральній або старшинській раді та гетьманське призначення. Формально відповідно до традицій Січі під час нових гетьманських виборів увесь склад генеральної старшини йшов у відставку. Однак, як свідчать документи, як правило, більшість генеральних старшин зберігали за собою посади. Владу втрачали лише ті, хто скомпрометував себе в очах російських властей або надто тісно був пов'язаний з попереднім, уже скинутим, гетьманом. Зокрема, найкардинальніша зміна корпусу генеральної старшини відбулася на виборчій раді 1659 р., коли до складу гетьманського уряду Ю. Хмельницького увійшли одразу два нових генеральних судді, два писарі та осавул¹²⁵. Значні перестановки сталися й після усунення з

¹²⁰ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 40; Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 217; *Окиншевич А.* Зазн. праця. — С. 143.

¹²¹ *Окиншевич А.* Зазн. праця. — С. 158.

¹²² Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 302.

¹²³ Там само. — Ч. 2. — С. 250.

¹²⁴ *Мякотин В.* Прикрепление крестьян в Левобережной Малороссии в XVIII в. // Русское богатство. — 1894. — № 3. — С. 217—218; *Панашенко В. В.* Соціальна еліта Гетьманщини. — Київ, 1998. — С. 87.

¹²⁵ СГД. — Санкт-Петербург, 1828. — Т. 4. — С. 272; Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 244.

гетьманства Д. Многогрішного, коли владу втратили наближені до нього генеральні осавул, бунчужний і хорунжий¹²⁶.

З посиленням значення та ролі старшинської верстви в управлінні країною повноваження призначення на генеральні уряди переходили до старшинської ради. В цьому випадку можливими були два варіанти: затвердження старшинською радою кандидатури, висунутої гетьманом, та вибори претендента старшинським зібранням¹²⁷.

Наступ російського абсолютизму на автономні права Гетьманщини у XVIII ст. призвів до того, що після 1709 р. гетьман мав право призначати на генеральні посади лише спільно зі старшиною за умови отримання на це попереднього дозволу царського уряду. До виконання своїх обов'язків новообраний генеральний старшина приступав після затвердження результатів виборів царем¹²⁸. Царський указ від 28 березня 1721 р. узаконював положення, за яким гетьман спільно з генеральною старшиною та полковниками обирали лише двох претендентів на вакантні генеральні уряди, з числа яких центральний уряд і здійснював призначення¹²⁹.

Претендувати на генеральний уряд міг лише православний та не іноземець. Дане положення вперше зафіксували Переяславські статті 1659 р., згодом воно неодноразово підтверджувалося вже указами російської влади (хоч, як уже зазначалося, з 1728 р. одним з генеральних підскарбіїв обов'язково мав бути російський офіцер)¹³⁰.

На відміну від державної практики Речі Посполитої в Гетьманщині не зафіксовано жодного випадку, коли одна й та сама особа посідала одночасно декілька генеральних урядів.

Зважаючи на те, що генеральна старшина “на услугах войсковых всегда обрѣтаютца і хліба пахатъ не могут”, перед-

бачалася грошова оплата їхньої діяльності. Зокрема, згідно з Березневими статтями 1654 р. на плату генеральному писарю (та підпорядкованих йому підписків) виділялося 1000 золотих, обозному — 400, суддям — по 300, бунчужному — 50 золотих¹³¹. Українсько-російська угода 1674 р., залишивши незмінною оплату для писаря та суддів, передбачала збільшення до 1000 золотих платні на утримання генерального обозного, до 100 — генерального бунчужного, та виділення по 200 золотих генеральним осавулам¹³².

Ще більші прибутки отримали генеральні старшини з користування ранговими селами, угіддями та промислами. Царський указ 1732 р. встановлював положення, за яким на чин генерального обозного виділялося 400 дворів, генерального писаря — 453, двох генеральних суддів та підскарбія — по 300, двох генеральних осавулів, хорунжого та бунчужного — по 200 дворів¹³³.

Центральні органи виконавчої та судової влади. Центральними органами виконавчої влади Гетьманщини виступали *Генеральна військова канцелярія та Генеральна скарбובה канцелярія*. Генеральна військова канцелярія впродовж усього часу існування Української держави слугувала інструментом реалізації постанов генеральних і старшинських рад, законодавчих ініціатив гетьмана. У канцелярії розглядалися найважливіші справи адміністративного та військового характеру — звіти і

¹²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 946.

¹²⁷ Окиншевич Л. Зазн. праця. — С. 99.

¹²⁸ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 229.

¹²⁹ Окиншевич Л. Зазн. праця. — С. 100.

¹³⁰ СГГА. — Т. 4. — С. 56.

¹³¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 479.

¹³² Там само. — Т. 11. — С. 397.

¹³³ Экстракт... — С. 265.

листування полкової та сотенної старшини, справи міст, прохання і скарги окремих людей, дипломатичне листування, готувалися гетьманські універсали, мобілізаційні накази, майнові пожалування, ордери на податкові пільги тощо. З 1720-х рр. Генеральна військова канцелярія, крім центру діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади, в межах якого гетьман і генеральна старшина реалізовували свої владні повноваження. Цьому сприяли укази уряду Петра I 1720 і 1721 рр. «Про запровадження в Малоросії військової канцелярії», а також адміністративна реформа Малоросійської колегії, проведена в 1722—1723 рр.¹³⁴

Важливе місце у структурі виконавчої влади належало Генеральній скарбовій канцелярії — вищому органу фінансового управління в Гетьманщині. Запроваджена в 1720-х рр. Генеральна скарбова канцелярія організувала збір податків, їх збереження та реалізацію видаткових статей. Діяльністю канцелярії керували генеральні підскарбії. Функції контролюючого органу у сфері фіскальної політики виконувала окрема *Лічильна комісія*.

Найвищим судовим органом Гетьманщини був *Генеральний військовий суд*. До його складу, крім генеральних суддів, входив гетьман, який виступав верховним суддею і зазвичай головував на засіданнях Генерального військового суду, а також генеральні старшини. В ході судової реформи 1722 р. наказний гетьман П. Полуботок ввів до складу Генерального військового суду *асесорів*. Цих посадовців призначали на період судової сесії по черзі з числа бунчукових товаришів, рідше сотників, для того, аби вони за відсутності генерального судді приймали судові позови і готували їх до розгляду¹³⁵. До кінця 1720-х рр. функції Генерального військового суду і Гене-

ральної військової канцелярії у сфері судочинства не були чітко розмежовані й нерідко дублювалися. З часів гетьмана Д. Апостола Генеральний військовий суд ста самостійною установою.

Місцеві органи влади. Адміністративний поділ Української козацько-гетьманської держави дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів, забезпечуючи максимально швидко мобілізацію козацького стану. Політико-адміністративна система Війська Запорозького не була козацьким новотвором, оскільки територіальний поділ середньовічного суспільства, як правило, завжди зумовлювався потребами оперативної мобілізації збройного люду. Мобілізаційний принцип використовувався і для організації повітово-воєводської структури Великого князівства Литовського та Корони Польської¹³⁶. Новаційний же підхід уряду Б. Хмельницького під час закладення нової адміністративної структури українських земель полягав у тому, що козацькі полки і сотні мали значно менші території, ніж воєводства і повіти Речі Посполитої, а тому й адміністративним органам було легше ними управляти. Перевага нової адміністративної мережі проявилася в тому, що накази з Чигирини швидко доходили до місцевих урядників¹³⁷.

¹³⁴ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 307; *Джиджора І.* До історії генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині XVIII віку. — Київ, 1930. — С. 113; *Горобець В.* Приєднання Гетьманщини і України в роки реформ Петра I. — Київ, 1998. — С. 66, 67, 171—179.

¹³⁵ *Василенко М. П.* Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Ювілейний збірник НТШ. — С. 105—130; *Горобець В.* Зазн. праця — С. 194—195.

¹³⁶ *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — Київ, 1997. — С. 202.

¹³⁷ *Крин'якевич І. П.* Зазн. праця. — С. 230.

*Канцелярія Київського
полку*

Представниками військової адміністративної влади на території полку і виконавцями доручень гетьмана, генеральних та старшинських рад виступали *полковники*. Прерогативи полковника охоплювали широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень. Полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед вони розпоряджались земельним фондом (так звані рангові маєтності), який склали колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками як плату за несення ними військової служби. Вони також організували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах ставили під їх контроль також міське господарство і давали змогу втручатися у внутрішні справи міст.

Управляючи ввіреною йому територією та командуючи військовим підрозділом, полковник опирався на полкову старшину, склад якої майже повністю дублював склад генеральної старшини — *обозний, суддя, осавул, писар, хорунжий*.

Модель адміністративного устрою полку копіювалася на сотенному рівні. У межах сотні владу здійснювали *сотники*, опираючись на сотенну старшину — *осавула, писаря, хорунжого*, а також *курінних отаманів*. Поруч з отаманами, які виконували тільки військові функції, виділяють також "*отаманів городових*", котрі мали лише адміністративну владу в містах, у тому числі й резиденції гетьмана¹³⁸.

Допоміжним органом низової адміністрації були *місцеві ради*, які скликалися старшиною для обговорення і вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

Посади як полкової, так і сотенної старшини формально вважалися виборними. Однак на практиці на полковниц-

¹³⁸ Там само. — С. 240—241.

тво та важливі уряди полкової старшини гетьман призначав самостійно чи за згодою старшинської ради. Вища старшина упереджено ставилася до перебрання цієї важливої функції гетьманами до своїх рук і в боротьбі з цією тенденцією знаходила підтримку в російському уряді. Так, уже до Переяславських статей 1659 р. було включено положення про те, аби гетьман “без ради и совіту всей черни” не призначав на полкові уряди та не скидав з них¹³⁹. Надалі ця вимога неодноразово повторювалася, але з початком XVIII ст. визначальною стала не думка старшини та “всей черни”, а позиція офіційного Петербурга. В середині 1709 р. уряд Петра I заборонив гетьману самостійно, без дозволу царя, здійснювати кадрові перестановки на полковому рівні¹⁴⁰. Царський указ 1715 р. встановлював порядок, згідно з яким полковій та сотенній старшині дозволялось обирати 2—3 претендентів на уряд — “людей заслуженных и не подозрительных в верности...”, з числа яких гетьман спільно з резидентом царя обирали найдостойнішого і представляли його кандидатуру в Сенат¹⁴¹. Відтак затвердження призначення ставало винятковою прерогативою російського уряду.

На практиці втручання центральної влади у справи кадрової політики української автономії було ще масштабнішим, оскільки з 1710-х рр. значного поширення набула практика призначення на полкові та сотенні уряди в Україну указами із Сенату чи Канцелярії царя (а в 1720-ті рр. — Малоросійської колегії) без будь-якого попереднього узгодження з гетьманським урядом чи місцевими органами влади. Нерідко російська влада робила призначення на старшинські посади без урахування адміністративних чи військових здібностей претендента, беручи до уваги лише ступінь лояльності до російського тро-

ну, внаслідок чого виконавча владна вертикаль Гетьманщини зазнавала істотних деформацій: за гетьманування І. Скоропадського не лише полковники, а й деякі сотники дозволяли собі ігнорувати розпорядження гетьманського уряду, орієнтуючись винятково на укази російської адміністрації¹⁴². Наприклад, на заклик наказного гетьмана П. Полуботка негайно прибути до нього “...для пилного интересу без умедления, за которого приездом тот интерес ему тут объявлен будет...”, відправлений полковникам наприкінці травня 1723 р., жоден зі старшини не з’явився¹⁴³.

Особливості функціонування політичної системи Запорозької Січі. Запорозька Січ історично постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного та соціального інститутів. Екстремальні умови життя козаків на Великому Кордоні між степовою та осілою цивілізаціями з самого початку спонукали їх до організації, створення об’єданого спільною метою первинного осередку, здатного до саморозвитку та вдосконалення. Таким осередком спершу став загін-ватага, очолюваний найвпливовішою особою — *отаманом*. З часом ускладнення функцій обумовило появу організації якісно нового характеру — Запорозької Січі — жит-

¹³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 262—269.

¹⁴⁰ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 228—230.

¹⁴¹ Там само. — С. 275—276.

¹⁴² Див.: *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий: Галаганы // Русский архив. — 1875. — Т. 1; *Моравский С.* Федор Ливовский (1709—1722) // Киев. старина. — 1891. — Кн. IX, X; *Левицький О.* З розстриги сотник // Літературно-науковий вісник. — 1918. — Кн. 1.

¹⁴³ Журнал... — С. 128; *Горбовець В.* Зазн. праця. — С. 148.

тездатного політичного організму, який мав державотворчий потенціал¹⁴⁴.

Рубіжною віхою на шляху еволюції Запорозької Січі та її політичних інституцій стали події Національно-визвольної війни середини XVII ст. Упродовж перших її років досвід функціонування політичної системи Запорожжя було перенесено на землі Придніпрянщини, де життєздатність і великі потенційні можливості республікансько-демократичного устрою забезпечили виживання Української держави в надзвичайно складних умовах безперервних воєнних дій та наростання загрози з боку ворожих Україні сил¹⁴⁵.

Разом з тим Національно-визвольна війна внесла докорінні зміни в політичний статус Запорожжя. Адже центр державного життя перемістився в Гетьманщину. Спроби Коша продовжувати грати провідну роль у політичних справах України наштовхувалися на протидію українських гетьманів. Однак Січ залишалася форпостом боротьби проти Кримського ханства та центром притягання і прихистку всіх невдоволених існуючими суспільно-політичними порядками. Незважаючи на деяке зменшення політичного впливу, Запорозька Січ залишалася дійовим фактором громадського життя України. У структурі організації політичної влади в Україні Запорожжя отримує особливий автономний статус. Цьому сприяли як особливості внутрішньополітичної організації Січі, так і постанови міжнародно-правового змісту. Зокрема, згідно з положеннями Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорожжя мало бути в подвійному підданстві: московського царя і польського короля.

Як і в попередні часи, устрій запорозької спільноти базувався на республікансько-демократичних засадах, ключовими елементами яких були інститут

козацької ради та курінно-кошовий устрій.

Нижчий, базовий, горизонт устрою Запорозької Січі становила курінно-кошова система. Базова структурна одиниця Коша отримала назву *куреня*. У запорозьких козаків слово *курінь* вживалося в двоякому, але водночас тісно пов'язаному одне з одним значенні: і як назва певної військово-політичної одиниці, і для означення спеціального помешкання.

Як спеціальна військово-політична одиниця курінь включав у себе запорожців, які мешкали на Січі, та тих, які були до нього приписані, але в мирний час вели своє господарство на зимівниках чи в городовій Україні. Традиційно на Запорожжі налічувалося 38 куренів. Незмінними впродовж усього існування Січі залишалися їхні назви, отримані первісно чи то від імені першого курінного отамана, чи місця, звідки прийшли за Дніпровські пороги перші козаки — засновники куреня.

Поза межами Запорозької Січі в розпорядженні товариства знаходилися землі, відомі під назвою Вольності Війська Запорозького. В адміністративно-територіальному відношенні вони поділялися на окремі округи — паланки. Спершу таких округів було п'ять, а згодом утворилися ще три. На правому березі Дніпра розташовувалися Інгульська, Кодацька, Бугогардівська паланки, а на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська та Прогноїнська. Незадовго до зруйнування Січі утворилися ще дві паланки — Барвінківська і Личківська. Адміністративно-територі-

¹⁴⁴ *Смолій В.* Козацтво та Запорозька Січ у суспільно-політичних процесах XVI—XIX ст. // *Козацькі січі (Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.)*. — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 7.

¹⁴⁵ Там само. — С. 12.

альними центрами паланок були слободи або містечка, що водночас правили й за оборонні форпости¹⁴⁶.

Козаки, які входили до певного куреня, підлягали владі виборного *курінного отамана*. В курінні обирали козаків бувалих, заслужених і рішучих. Вибори курінного завжди були приватною справою козаків відповідного куреня і втручання козаків з інших куренів чи кошової старшини не допускалося. Згідно з традиційними уявленнями, що панували в січовому середовищі, курінні отамани мали турбуватися про козаків свого куреня, як батьки за своїх дітей. Відповідно й у разі якоїсь провини підлеглого їм козака курінні не потребували додаткових санкцій для того, аби покарати винного¹⁴⁷. Нерідко курінні отамани користувалися серед своїх козаків значно більшим авторитетом, ніж кошова старшина, й останні, аби вплинути на товариство, були вимушені звертатися до них по допомогу.

Центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти, яка з метою виокремлення від спільноти Гетьманщини Війська Запорозького відтепер носила назву “Військо Запорозьке Низове”, й надалі посідало поняття *колективної волі*. Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування *загальних січових рад*. Рада на Запорозжі була одночасно й вищим законодавчим, і адміністративним, і судовим органом влади. В роботі загальних рад мали право і були зобов’язані брати участь усі козаки. Лише козаки-новобранці в перші роки перебування на Січі обмежувалися в козацьких правах — не допускалися до виборів старшини, а також не залучалися до участі у деяких інших нарадах упродовж перших трьох років.

Ради скликалися обов’язково тричі на рік — на Новий рік (Різдво), на Велик-

день і Покрову, а також у разі необхідності. Найважливішою вважалася рада, що збиралася на Новий рік — саме на неї покладалися завдання переобрання січової старшини та перерозподілу між членами січового товариства угідь, що перебували у підпорядкуванні Коша. Ще за декілька днів до початку ради козаки, які знаходились у зимівниках чи інших місцях поза Січчю, поверталися до неї. Зранку 1 січня у святковому вбранні при шаблях, пістолях, ятаганах, під звони січової Покровської церкви та звуки литавр козаки поспішали на урочисте богослужіння. По завершенні служби в церкві та святкового обіду в куренях козаки за сигналом гарматного пострілу збиралися під звуки литавр на січовому майдані. Явку на раду забезпечували осавули, сигналом до скликання слугував барабанний дріб. Оскільки участь козаків у раді розглядалася як громадянський обов’язок, то лінивих підганяли на зібрання киями.

Після того, як на майдані збиралося товариство, сюди прибували кошова старшина, курінні отамани, військові служителі — кожен зі своїм знаком посадової влади. Посеред майдану, знявши шапки, старшина, дотримуючись субординації, шикувалася в один ряд, кланяючись при цьому товариству на чотири боки. Січове товариство розташовувалось за курінними отаманами, утворюючи велике козацьке коло. У разі повного військового збору частина козаків займала місце на куренях, валах, дзвіниці. Як і старшина, всі козаки до одного були

¹⁴⁶ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1885. — Т. 1. — С. 39; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 205.

¹⁴⁷ Мышецкий С. И. История о казаках Запорожских. — Одесса, 1852. — С. 44.

без шапок і на поклони старшини також відповідали поклонами. Перед самим початком ради на майдані з'являвся настоятель січової Покровської церкви і служив урочистий молебень. Після цього до учасників ради звертався кошовий отаман, оголошуючи питання, які потребували розгляду й вирішення. Далі кожен з присутніх на раді козаків міг вільно висловити свою думку. Після тривалих нарад, які могли продовжуватися й не один день, козацька рада приймала рішення, яке ґрунтувалося на засаді одностайної згоди всіх учасників зібрання. Ця згода досягалася через спрощену процедуру волевиявлення, яка зводилася до схвальних або заперечних вигуків і підкидання шапок. Думка більшості перетворювалася на одностайне рішення ради, оскільки меншість завжди мусила коритися диктату більшості (незгодним загрожували смертю). Це був спосіб, завдяки якому запорозька спільнота, організована на засадах воєнного суспільства та прямої демократії, забезпечувала свою політичну і воєнну згуртованість, а також достатній рівень правової й громадянської дисципліни ¹⁴⁸.

У той час як велике козацьке коло обговорювало питання порядку денного в принциповому плані, для проробки механізму їх реалізації на нараду збиралося мале коло з представників старшини. Члени *малої ради* засідали, сидячи на землі посередині великого козацького кола. Свої усні, а також письмово підготовлені пропозиції вони подавали на розгляд і затвердження великому козацькому колу. Про результати розгляду питання в малому колі козацьке зібрання, як правило, повідомляли осавули.

Рішення великого кола козацької ради приймалося вигуками й підкиданням догори шапок. При цьому ритуально його санкцією, яка мобілізувала чуття корпоративної лицарської ідентичності

січового товариства, було сурмлення в сурми, барабанний дріб, а також гарматний салют.

Верховенство ради як прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької лицарської корпорації посилювало життєздатність системи організації козацької спільноти, мобілізувало наявні суспільні ресурси, згуртовувало козаків. Водночас такий стан справ породжував і певні негативні тенденції, які об'єктивно знижували системну надійність політичного устрою Війська Запорозького. Адже існуючий інститут ради не був позбавлений елементу стихійності й функціонував за відсутності стабільних представницьких колегіальних органів, заснованих на засадах опосередкованої демократії ¹⁴⁹. Все це потенційно створювало ґрунт для маніпуляцій умонастроями членів ради, перегляду вже прийнятих рішень і проведення в обхід ради не лише дрібних, а й життєво важливих для січової спільноти рішень. Варто, однак, зауважити, що рада мала достатньо механізмів, аби протистояти ексцесам, пов'язаним з ігноруванням волі спільноти й невиконанням спільних ухвал. Насамперед існувала практика усунення винуватців з їхніх посад та жорстоких репресій стосовно тих, хто наважувався не виконувати важливі постанови ради. Каралися посли, які, на думку учасників ради, недостатньо ретельно виконали доручену їм справу. Позбавлялися булави, а інколи й життя гетьмани чи кошові, котрі не виправдували сподівань громади або ж підозрювалися у відхиленні від політичної лінії, визначеної загальною козацькою радою ¹⁵⁰. За спроби посилити свої вла-

¹⁴⁸ Сас П. М. Зазн. праця. — С. 110.

¹⁴⁹ Там само. — С. 112.

¹⁵⁰ Там само. — С. 113.

дні прерогативи за рахунок товариства був страчений козаками один з перших козацьких ватажків Предслав Лянцкоронський, у 1739 р. від рук своїх же козаків знайшов смерть кошовий Яків Тукало¹⁵¹.

Породжена методом прямої демократії колективна воля запорозької громади була обов'язковою для виконання всіма козаками та репрезентантами владної ієрархії разом з кошовим.

Крім загальних козацьких рад, на Січі з плином часу дедалі більшого значення набували *старшинські сходки*. Як правило, вони відбувалися біля куреня кошового отамана, куди запрошували військову старшину, курінних отаманів і старших людей. На сходках здебільшого йшлося про порубіжні роз'їзди, локальні походи, різного роду таємні чи нагальні справи, вирішення яких не терпіло зволікання та розголосу. Такі зібрання старшини істотно впливали як на позицію кошового отамана, так і на козацьку раду¹⁵².

На Запорозжжі публічне право влади *кошового* підносило особу, яка обіймала цю посаду, на найвищій щабель військової та виконавчої ієрархії. Кошовий поєднував у своїх руках військову, виконавчу, адміністративну, судову та навіть духовну владу. У воєнний час кошовий виступав верховним головнокомандуючим і діяв як ніким не обмежений диктатор. У мирний час він репрезентував товариство у відносинах з урядами інших країн, затверджував призначення січової та паланкової старшини, видав військовим скарбом, ухвалював судові вироки. Кошовому належав вирішальний голос під час вирішення питань, пов'язаних з прийомом козака до товариства, звільненням його з війська, а також з розподілом за куренями земель, річок, угідь, царського чи королівського жалування, провіанту, військових трофеїв і

здобичі. На ім'я кошового надходили царські, королівські чи ханські грамоти, ордери гетьмана чи воєначальників, рапорти підлеглих тощо. Поєднуючи у своїх руках таку владу, кошовий отаман "владним був над життям і смертю кожного козака". Незважаючи на те, що російський уряд указом від 13 березня 1749 р. суворо заборонив на Січі смертні вироки, кошові нерідко ігнорували цю вказівку і згідно з нормами звичаєвого права, що діяло на Запорозжжі, й надалі виконували цю місію¹⁵³.

Обрання кошового та старшини, як уже зазначалося, було однією з основних функцій козацької ради. Вибори зазвичай здійснювалися на новорічній раді. З часом посилювалася тенденція до розширення владних повноважень кошового та зосередження в його руках влади на досить тривалий час. І хоч перевибори кошового проводилися щороку, з другої половини XVII ст. почастішала практика неодноразового переобрання тієї самої особи на повторний термін. Так, упродовж 15 років запорозжці доручали провід на Січі Івану Сірку, 12 років — Петру Калнишевському, по п'ять разів кошовими обиралися Яким Ігнатович та Григорій Лантух¹⁵⁴.

Як уже зазначалося, попри надзвичайно широкі повноваження, владні можливості кошових були істотно обме-

¹⁵¹ Мъшецкий С. И. Указ. соч. — С. 12; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Київ, 1990. — Т. 1. — С. 175.

¹⁵² Яворницький Д. І. Зазн. праця. — С. 171; Панащенко В. Нова Січ // Козацькі січі (Нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 161; Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В. Чортомлицька Січ (1652—1709 рр.) // Там само. — С. 92—93.

¹⁵³ Скальковский А. Указ. соч. — С. 63; Яворницький Д. І. Зазн. праця. — С. 173.

¹⁵⁴ Панащенко В. Нова Січ. — С. 156.

жені, особливо в мирний час, інститутом загальної козацької ради. Принцип інституціоналістської першості запорозької громади було закладено вже в офіційній титулатурі Війська Запорозького, яка включала в себе, з одного боку, згадку про репрезентативну функцію вищого посадовця — кошового отамана, а з іншого — законодавчу для запорозької спільноти владу, тобто козацьку лицарську корпорацію. Причому інколи перша складова титулатури — кошовий — не зазначалася. Натомість приклади ігнорування кошовими в офіційних зверненнях Війська Запорозького Низового не зареєстровані.

У зверненнях до товариства кошовий, як правило, вживав не жорстку наказову форму, а підкреслено товариську або побатьківськи лагідну, називаючи козаків “дітками”, “братчиками”, “товаришами”, “панами-молодцами” тощо¹⁵⁵.

Життя кошового отамана, як і решти старшин, мало чим відрізнялося від існування рядових козаків. Як правило, кошовий мешкав у тому самому курені, до

І. Репін. Запорожці пишуть листа турецькому султану. ХІХ ст.

якого був приписаний до обрання на високу посаду. В тому самому курені він столувався разом з козаками. Лише в останні часи існування Запорозької Січі, на так званій Новій Січі, військова старшина почала будувати власні будинки й облаштовувати власне подвір'я¹⁵⁶.

Другою після кошового особою у владній ієрархії Січі вважався *військовий суддя*. Суддя виступав гарантом дотримання споконвічних звичаїв січової спільноти. У своїх рішеннях він керувався не писаним законом, а традиційним, звичаєвим, правом. На суддю покладался обов'язок вершити судочинство “швидко, справедливо й безпристрасно”. До його компетенції належали справи як кри-

¹⁵⁵ Яворницький Д. І. Зазн. праця. — Т. 1. — С. 175.

¹⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 607; Т. 12. — С. 550; Т. 13. — С. 424, 434; Яворницький Д. І. Зазн. праця. — Т. 1. — С. 176.

мінальні, так і цивільні. Однак, як правило, суддя обмежувався розглядом справ, а винесення остаточного вироку покладалося на кошового чи раду. Зовнішньою ознакою влади військового судді була велика срібна печатка, яку він був зобов'язаний завжди мати при собі під час загальних рад і скріплювати нею всі постанови січового товариства¹⁵⁷.

Військовий писар відав усім діловодством і мав значний вплив на адміністративну діяльність Запорозької Січі. Писар отримував усю офіційну кореспонденцію, що надходила на Січ на ім'я кошового і всього Війська Запорозького Низового. У розпорядженні писаря був один помічник (підписарій) та декілька писарчуків — служителів канцелярії¹⁵⁸.

Справжньої канцелярії у вигляді спеціально відведеного приміщення на Січі не було, і всі письмові справи чинилися “на квартирі”, тобто в курені, до якого належав писар¹⁵⁹. Роль військового писаря на Січі була досить значною. Ніхто з козаків чи старшин не мав права приймати офіційну кореспонденцію, так само як і відправляти листи від імені товариства. Нерідко писар істотно впливав на настрої кошового та козаків, тримав у своїх руках привідні механізми політичного та громадського життя Січі. З часом вплив на суспільне життя запорозької спільноти осіб, які займали уряд писаря, зростає. Причому відбувалося це й тому, що набувала поширення практика тривалого перебування одного й того самого козака на цьому уряді. Так, за спостереженнями А. Скальковського, за останні сорок літ існування Січі, з 1734 по 1775 рр., змінилося лише чотири писарі¹⁶⁰.

Надзвичайно широкими були повноваження ще одного представника січової військової старшини — *осавула*. Військовий осавул стежив за порядком на Січі, проводив розслідування злочинів та контролював виконання судових ви-

років, керував несенням караульної служби, переслідував гайдамаків, відав заготівлею й розподілом провіанту тощо¹⁶¹. Знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця зі срібними кільцями з обох боків. Помічниками осавула обиралися *підосавул* та *обозний*, під команду якого перебувала артилерія і військове продовольство¹⁶².

Кошовий отаман, суддя, писар і осавул становили січову військову старшину, яка відала всіма військовими, адміністративними, судовими та навіть духовними справами Війська Запорозького Низового. За кожним, хто займав зазначені посади, навіть після звільнення від цих обов'язків зберігався титул старшини, або так званих *стариків*, *знатних радців*, *сивовусих дідів*. Під час загальних козацьких рад їм належало перше місце після чинних на той час старшин, у куренях — після курінного отамана. Старики брали участь у таємних старшинських радах чи сходках, у воєнний час — командували загонами козаків¹⁶³.

За військовою старшиною йшли військові служителі — довшиш, пушкар, товмач, кантаржей, шафар, канцеляристи та шкільні отамани. *Довбиш* (або *политаврищик*) завідував військовими литаврами, якими скликав козаків на ради. Крім цього прямого обов'язку, довшиш інколи виконував поліцейські функції, а саме: супроводжував злочинців на суд, приковував засуджених до ганебного стовпа посеред січового майдану тощо. *Військовий пушкар* відав артилерією, за-

¹⁵⁷ Мъшецкий С. И. Указ. соч. — С. 48—51.

¹⁵⁸ Скальковский А. Указ. соч. — С. 57.

¹⁵⁹ Мъшецкий С. И. Указ. соч. — С. 47.

¹⁶⁰ Скальковский А. Указ. соч. — С. 66.

¹⁶¹ Яворницький Д. І. Зазн. праця. — Т. 1. — С. 179.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 351, 356.

безпеченням її бойовими припасами, а також наглядав за ув'язненими. У розпорядженні пушкаря перебували *підпушкар* та декілька *гармашів*. *Військовий товмач* виконував обов'язки перекладача під час отримання іноземної кореспонденції чи зустрічей посланців і торгових людей з чужих країн. Нерідко товмача відправляли в розвідку на кордони Вольностей Запорозьких чи навіть за їхні межі. *Військовий кантаржей* на Січі був хранителем еталонів ваги і міри, а також збирав на користь товариства прибутки з товарів і продуктів, які привозилися на продаж на Запорожжя. *Військові шафари*, кількість яких доходила чотирьох, а то й більше осіб, збирали прибутки на головних дніпровських перевозах — Кодацькому, Микитинському, Самарському, Бугогардовському та інших. *Військові канцеляристи* поділялися на старших і молодших і перебували під командою військового писаря. *Військові шкільні отамани* — один для школярів старшого, другий — молодшого віку, обиралися самими школярами і головним чином піклувалися про забезпечення їх продовольством і приладдям, зберігали шкільну скарбничку¹⁶⁴.

До військових служителів належали також козаки, що обіймали посади *булавничого*, *хорунжого*, *бунчужного* і *перначника*, хоча інколи їх відносили й до числа вищої кошової старшини.

Безпосередньо за січовою старшиною йшла *похідна* і *паланкова старшина*, яка за рангом стояла вище військових служителів, але діяла поза межами Січі. *Похідну старшину* становили *полковник*, *осавул* і *писар*. Їх обирали або у воєнний час, у разі сухопутних чи морських походів, або в мирний час у разі виставлення передової сторожі, перехвату гайдамаків і розбійників¹⁶⁵.

Паланкову старшину становили *полковник*, *осавул*, *писар*, *підосавул* і *підписар*. Влада паланкового полковника

поширювалася як на козаків, які мешкали на території певної паланки, так і на тих, хто тимчасово перебував на ній. Владні прерогативи полковника у підпорядкованій йому паланці відповідали прерогативам кошового отамана на Січі: так само він виконував адміністративно-фінансові та військові функції, видав судочинством, дотриманням паспортної системи тощо. Крім того, на полковників покладался обов'язок стежити за порубіжжям. Паланкова старшина підпорядковувалася Січі, відповідно Січ виступала й вищою апеляційною інстанцією судових та адміністративних рішень, що ухвалювалися в паланках. Знаками полковничої влади були металевий пернач, полкова корогва із зображенням Божої Матері або якогось святого — оборонця полку, печатка¹⁶⁶.

У розпорядженні паланкового полковника завжди знаходилися загопи січовиків, що склалися з козаків усіх куренів. Такий підхід був важливим у справі консолідації території Вольностей Запорозьких¹⁶⁷.

Комплектували паланкову старшину за допомогою виборів на Січі. Вибори відбувалися “по усмотренію згодності от цілого войска”, і, згідно з одними відомостями, термін перебування на уряді обмежувався, як і для січової старшини, одним роком, з іншими — трьома¹⁶⁸.

Для середини XVIII ст. стають характерними випадки, коли старшину до паланок не обирають, а призначають із

¹⁶⁴ *Мышецкий С. И.* Указ. соч. — С. 42, 49, 51; *Скальковский А.* Указ. соч. — С. 51, 72, 74.

¹⁶⁵ *Корж Н. Я.* Устное повествование бывшего запорожца... — Одесса, 1886. — С. 13; *Эварницкий Д.* Вольности запорожских козков. — Санкт-Петербург, 1890. — С. 334.

¹⁶⁶ *Слабченко М.* Зазн. праця. — С. 210, 214.

¹⁶⁷ Там само. — С. 210.

¹⁶⁸ *Корж Н. Я.* Указ. соч. — С. 13.

Січі¹⁶⁹. Щоправда, тоді, як правило, термін повноважень старшини обмежувався піврічними каденціями, і це може свідчити про те, що така старшина носила звання наказних, тобто тимчасово виконуючих обов'язки. Досить поширеною була практика призначення полковником у ту чи іншу паланку курінного отамана¹⁷⁰.

На старшинській сходці в кошового 1750 р. було ухвалено рішення про те, аби паланкових полковників, писарів, осавулів, а також шафарів “не вибирать, но держать по куреням чередовую, избрав каждого по службі достоїнству”. Необхідність впровадження такого порядку обґрунтовувалася тим, що дехто з “недостойних” за підкуп отримують ті посади і на них “наживаються”, а “достоїнне, не імея денег накупитца, остаются втуне”¹⁷¹.

Про вибори чи призначення паланкових старшин від імені Січі робилося оголошення “всім, кому о сем потребно ведать.., а особливо оного Войска Запорожского всему товариству і посполству”. Новопризначеній старшині в особі полковника видавався наказ, в якому зазначалися обов'язки як старшини, так і людності, яка постійно чи тимчасово мешкала в паланках. Тут же в загальних рисах визначалися й права старшини: на “почтеніе і всякую благосклонность по должности”, а також “на обикновение доходы безспорно”¹⁷².

Бурхливий господарський розвиток земель, що належали до Вольностей Запорожських у середині XVIII ст., зміцнення індивідуальної форми власності, поява значного прошарку заможних козаків, так званих *гніздюків*, істотно впливають на характер функціонування паланкової системи влади. Паланкова спільнота з часом добивається участі в управлінні краєм, активно впливає на добір і розстановку паланкової адміністрації, доводить до відома Коша про свою довіру чи недовіру паланковій старшині,

виробляє систему рекомендацій своїх кандидатів на старшинські посади. Особливої ваги в структурі управління паланки набуває колегіальний орган при полковнику — рада “*базарних і степенних добрих козаков*”, відомих на Січі як старики — відставні старшини. Саме останні нерідко звертаються до Коша з поданням, що той чи інший полковник “не угодний” спільноті, і вона воліє мати за старшого над собою “из своей команды”¹⁷³.

Козацький устрій Слобожанщини. Досвід політичної організації суспільства, апробований в Наддніпрянській Україні наприкінці 1640-х рр., був широко застосований в ході колонізації Слобідської України в 1650—1660-х рр. До середини XVII ст. землі, за якими згодом закріпилася назва Слобожанщини, або Слобідської України, увійшовши до складу Московської держави внаслідок поступового військового просування в глибину Дикого Поля, являли собою малозаселену й економічно неосвоєну територію. Нечисленні слободи, заселені російським населенням (переведеним переважно насильницьким шляхом із центральних областей), тулилися під захистом смуги пов'язаних одне з одним прикордонних укріплень — фортець і форпостів, і не могли забезпечити господарське освоєння краю та сприяти його захисту від нападів сусідів-кочівників. А тому колонізаційні потоки з України (що набули масового

¹⁶⁹ *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских козаков. — Санкт-Петербург, 1888. — С. 74; *Слабченко М.* Зазн. праця. — С. 210.

¹⁷⁰ Дела, касающиеся запорожцев, с 1715—1774 г. / Сост. А. А. Андрушевский // ЗООИД. — 1886. — Т. 14. — С. 366, 367, 379, 380; *Слабченко М.* Зазн. праця. — С. 608.

¹⁷¹ *Слабченко М.* Зазн. праця. — С. 619.

¹⁷² Там само. — С. 212.

¹⁷³ Там само. — С. 240.

характеру після поразки під Берестечком та Білоцерківської угоди з польським королем 1651 р., за якою над значною кількістю козаків нависла загроза виписання з реєстру, а згодом — під час громадянської війни 1658—1659 рр. та Руїни) позитивно сприймалися царським урядом і всіляко ним заохочувалися.

Особливістю колонізації Слобожанщини був її організований характер. Як правило, козаки переселялися на нові місця не поодинокі, а цілими ватагами — куренями, сотнями, а інколи цілими полками. Зокрема, полковник Іван Дзиковський (Дзик, Зіньківський) 1652 р. вивів з території Чернігівського та Ніжинського полків тисячу козацьких сімей із вповні укомплектованою старшиною — полковими обозним, осавулами, писарем, а також сотниками, і навіть двома священиками. Зважаючи на гостру зацікавленість московського керівництва в заселенні краю та зміцненні внаслідок цього південних кордонів держави, за переселенцями з України було збережено традиційну для українського козацтва військово-політичну організацію та гарантовано недоторканність її автономного існування на майбутнє. Упродовж 1650—1660-х рр. на землях Слобожанщини було сформовано п'ять полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський, утверджено засади їх функціонування та взаємовідносин з центральною владою, які залишалися в силі протягом понад столітнього існування козацького устрою Слобідської України¹⁷⁴. Таким чином, українська колонізація Слобожанщини не лише сприяла заселенню краю, а й кардинально змінювала характер організації політичної влади в ньому.

Автономні права слобідських козацьких полків фіксували спеціальні жалувані грамоти царя. Першу таку грамоту дістав Острогозький полк 1652 р., зго-

дом, 1669 р., подібні пожалування отримали Харківський, Сумський і Охтирський полки, а 1670 р. — Ізюмський. Царські грамоти гарантували збереження за товариством права власного козацького устрою, невтручання у справи козацького самоуправління воєвод, а також податкові пільги, право вільної торгівлі та винокуріння, утримання на відкупі мостів і перевозів, митниць тощо¹⁷⁵.

Подібно до Гетьманщини політико-адміністративний поділ Слобожанщини базувався на *полково-сотенній структурі*. На чолі полку стояли *полковник* і полкова старшина, а саме: обозний, суддя, осавул, хорунжий та два писарі. Влада полковника охоплювала широке коло функціональних обов'язків. Він, зокрема, керував діяльністю козацької адміністрації полку, затверджував судові постанови в карних або адміністративних справах, володів правом розпорядження вільними військовими землями, завідував збиранням податків і різноманітних зборів, а також командував полком під час військових походів чи несення прикордонної служби. Полковник володів правом видачі універсалів, які за своєю формою та змістом нагадували гетьманські¹⁷⁶.

Обозний вважався другим після полковника козацьким старшиною. Під його безпосередньою командою перебували полкова артилерія та гарнізони фор-

¹⁷⁴ Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. — Харьков, 1883. — С. 15—26.

¹⁷⁵ Альбовский Е. История Харьковского слободского козацкого полка (1651—1765 гг.). — Харьков, 1895. — С. 47.

¹⁷⁶ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. 1. — Москва, 1852. — С. 72; Альбовский Е. Указ. соч. — С. 41—42, 63—66.

тець і форпостів. За відсутності полковника обозний перебирав на себе його функції, крім лише права видачі грамот. *Осавули*, як правило, допомагали полковнику у військових справах, а *хорунжий*, крім охорони полкової короги, командував також своєрідною полковою гвардією — “хорунжевими козаками”, завідував полковою музикою. *Суддя* здійснював розгляд цивільних справ у полковій ратуші. Серед *полкових писарів* існував поділ функціональних обов'язків — один з них видав військовими справами, а другий — цивільними.

Для розгляду і вирішення найважливіших військових і цивільних справ полковник скликав *полкову раду*, яка проходила в приміщенні полкової ратуші. До участі в раді зазвичай запрошувалися лише члени полкової старшини. Головував на раді полковник, а обозний забезпечував організацію її ефективної діяльності. Всі члени зібрання під час голосування мали один голос, а полковник — два.

У полковій ратуші в такому самому складі відбувалися й судові засідання, різниця полягала лише в тому, що розпорядником на них був не обозний, а суддя.

Полкову структуру та принципові засади організації влади дублювали сотенні системи. Щоправда, на сотенному рівні не передбачалося існування уряду обозного, а першим помічником *сотника* виступав *отаман*. Ще однією особливістю функціонування сотенного управління на Слобожанщині було позбавлення сотника прерогатив розгляду кримінальних справ, які мали передаватися на розсуд полкових інституцій.

Первісно, як і в Гетьманщині, всі старшинські уряди на Слобожанщині вважалися виборними, і до участі в раді допускалися всі члени козацького товариства. Проте з часом право вибору на вакантні старшинські посади все більше зосереджувалося в руках чинної старшини та найзаможніших “безурядних”

козаків. Дедалі поширенішою ставала практика, коли до виборів полковника допускалися лише полкова старшина та сотники, які підписувалися на виборчих листах за підпорядковані їм сотні. Характерною особливістю функціонування інституту полковництва на Слобожанщині стало встановлення традиції спадковості полковничої влади. Так, зокрема, впродовж понад столітнього існування на слобідських землях автономного козацького устрою родина Донців дала п'ять полковників, Кондратьєвих — чотирьох, Лесевицьких — чотирьох, Тевяшових — чотирьох і т. д. Загалом з восьми старшинських родин вишло 26 полковників, і лише вісім полковників не належали до них¹⁷⁷. Як правило, претензії полковничих династій реалізовувалися в межах певних полків. Так, представники родини Кондратьєвих обиралися на полковництво лише в Сумському полку, Лесевицьких — Охтирському, Куликовських — Харківському, Шидловських — Ізюмському.

Зазвичай на полковий уряд обирали не на якийсь певний час, а довічно. Проте були випадки, коли російський уряд, реагуючи на прохання полчан (як правило, інспіроване старшиною), дозволяв проведення нових виборів і відсторонення від влади чинного полковника. Так, 1692 р. старшина і “багато рядових козаків”, зібравшись на раду, відібрали пернач у Романа Кондратьєва та передали його Івану Перехрестову, “бо для того что он Иван к воинскому делу и к полковому велми заобичен и маетен и к нам старшині і к козакам держит ласку и привіт и розправу чинит в правду”¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Багалій Д. Історія Слобідської України. — Харків, 1993. — С. 82.

¹⁷⁸ Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства... в XVI—XVIII столетии / Собр. Д. И. Багалеем. — Харьков, 1886. — С. 168.

На сотницький уряд, як правило, призначав полковник разом з полковою старшиною. Він же видавав диплом на сотництво, повідомляючи, як це робив харківський полковник Григорій Квітка-Афанасьєв 1718 р., таке: “Усім старшинам полку моего панам сотникам, атаманам, всьому старшому і меншому, а особливо сотні Ольшанській товариству сім ознаймуєм, їж[...] видячи пана Якова як во всяких случаях і потребах воїнських справного і способного, так і до уряду годного і розумного, вручаєм йому уряд сотничества в Ольшаній”¹⁷⁹. Призначений полковою старшиною сотник сам добирав собі помічників — сотенну старшину.

На відміну від Гетьманщини, де полково-сотенний устрій увінчувався виборними гетьманом і генеральною старшиною, на Слобожанщині козацька організація була замкнута в межах окремих полків, на чолі яких стояв призначений з Москви белгородський воєвода. Саме останній затверджував результати виборів полковника, а згодом — у часи поступової ліквідації автономії — пропонував центральному уряду кандидатуру на вакантний уряд. Полковники підлягали й військовій владі белгородського воєводи, оскільки усі п'ять козацьких полків було приписано до Белгородського полку.

Крім того, у слобідських полках існувала розгалужена воєводська мережа. До кожного значного міста Слобожанщини центральний уряд надсилав місцевих воєвод, які були підпорядковані воєводі белгородському. Місцеві воєводи опікувалися фортецею та міськими справами, що стосувалися військових і поліцейських питань. Воєводи мали повну владу над російським населенням міст та певні розпорядчі функції щодо “козаків городової служби” — українського населення слобідських міст, яке,

як і в Гетьманщині, об'єднувалося в цехи і розвивало цехове самоуправління. Що ж до “козаків полкової служби”, то вони перебували під судом і розправою лише свого полковника, і воєводам наказувалося стосовно них “судом и никакими росправными дель... неведать”¹⁸⁰. Хоч воєводам інструкції наказували “с полковником... и со всеми полковыми черкасы держать совет и ласку”¹⁸¹, на практиці підпорядкування “козаків городової служби” в деяких аспектах московським воєводам породжувало двовладдя і спричиняло неодноразові конфліктні ситуації між останніми та полковою адміністрацією.

Відсутність єдиного політичного провладу над слобідськими полками гальмувала вироблення в населення почуття окремої територіальної цілості. Крім того, Слобідська Україна майже не мала власної політичної історії. Врешті-решт це стало причиною того, що під час роботи Комісії нового уложення 1767 р. накази депутатів від Слобожанщини, за спостереженням Д. Багалія, стояли набагато нижче від наказів з Гетьманщини і в них майже не висувалося політичних вимог¹⁸².

Політичний устрій Правобережної України. За результатами Національно-визвольної війни середини XVII ст. українському народові не вдалося добитися створення в етнічних межах незалежної соборної держави. Її інституції збереглися на теренах Лівобережної України та Запорозької Січі. Правобережжя знову підпало під владу польського короля, і на його теренах відбулася реставрація державних по-

¹⁷⁹ Цит. за: Багалій Д. Зазн. праця. — С. 84.

¹⁸⁰ Матеріали для історії колонізації... — С. 153.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Багалій Д. Зазн. праця. — С. 134.

рядків, характерних для решти земель Речі Посполитої.

Політична система Речі Посполитої ґрунтувалася на парламентарному устрої, який являв собою замкнену сеймиково-сеймову систему, що поєднувала елементи прямої та опосередкованої демократії. Найважливішими інститутами політичної системи виступали король, сенат, сейм і сеймики¹⁸³.

Найвищим владним інститутом Речі Посполитої — сувереном — визнавався *король*, якому разом із сеймом належала законодавча влада в країні. Він мав право законодавчої ініціативи і санкції сеймових ухвал, призначав урядовців і номінував на сенаторські посади. Від королівського імені публікувалися сеймові конституції із зазначенням, що видаються за згодою сейму. Крім того, король вважався верховним головнокомандувачем (на практиці його повноваження обмежувалися гетьманами), керував закордонною політикою.

Водночас інститут королівської влади в Речі Посполитій передбачав низку істотних обмежень прав монарха. Насамперед влада польського короля не була спадковою, а монарх довічно обирався всією шляхтою. Крім того, король не міг самостійно видавати конституції, запроваджувати податки та розпоряджатися державним майном, поділяючи зазначені функції з двома іншими “сеймуючими станами” — сенатом та посольською ізбою. Перед вступом на трон монарх обов’язково укладав публічно-правову угоду із шляхтою — пакти конвенти (*pacta conventa*), яка містила гарантії непорушності основних засад устрою держави, а також конкретні зобов’язання щодо напрямів зовнішньої політики, фінансових питань тощо. Призначені королем довічно урядовці не могли бути усунені з посад навіть у випадку невиконання функціональних обов’язків. Шляхетські суди зберігали неза-

лежність від влади короля. У всіх найважливіших державних справах монарх обов’язково мусив радитися з сенаторами-резидентами. Крім того, без згоди сейму король не міг взяти шлюб, придбати маєтки для себе і своєї родини, виїжджати за кордон.

У період безкоролів’я владу в державі посідала *каптурова конфедерація шляхти*. На чолі держави ставав *примас* — архієпископ гнєзненський, на якого покладався обов’язок готувати елекцію¹⁸⁴.

Сейм Речі Посполитої скликався один раз на два роки (у разі нагальної потреби проводилися надзвичайні, або екстраординарні, сейми) і складався з трьох “сеймуючих станів” — *кололя, сенату і посольської ізби*. До складу сенату входили католицькі архієпископи та єпископи, воєводи, каштеляни, а також міністри — великий маршалок, надвірний маршалок, канцлер, підканцлери і підскарбничі. Свої місця сенатори посідали довічно. Посольська ізба формувалася з числа послів від земських шляхетських сеймиків. Від великих воєводств на вальний сейм прибувало по шість послів, від невеликих — по два або одному.

Сейм схвалював податки, давав згоду на скликання посполитого рушення, номінував, брав участь у визначенні зовнішньополітичного курсу держави, здійснював контроль над урядом, а через сенаторів-резидентів контролював діяльність короля. Сейм укладав мирні договори та перемир’я, лише через сейм

¹⁸³ *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587—1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. — Warszawa, 1995. — S. 134, 243; *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 38.

¹⁸⁴ *Bardach J., Leńnodorski B., Piłtrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. Wyd. trzecie poprawione. — Warszawa, 1996. — S. 187, 213—217; *Сас П. М.* Зазн. праця. —

король міг надати найважливіші державні посади¹⁸⁵.

Важливе місце у політичній системі Речі Посполитої посідав інститут *земських сеймиків* — орган прямого волевиявлення шляхетського народу. В засіданнях сеймику брав участь увесь шляхетський загал землі (воєводства). На території Правобережної України наприкінці XVII ст. воєводсько-повітовий поділ було реставровано у складі Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств. Для проведення сеймиків київська шляхта збиралася в Житомирі чи Володимирі-Волинському, Волинська — в Луцьку, Володимирі чи Кременці, Подільська — в Кам'янці-Подільському (під час турецького панування над цією частиною України — у Львові чи Галичі), брацлавська — у Володимирі. Шляхта Чернігівського воєводства після того, як його землі потрапили під владу російського царя і воно перетворилося лише на титулярне, збиралася на сеймики у Володимирі чи Луцьку¹⁸⁶. На сеймиках вирішувалися всі найважливіші економічні, воєнні, судові та інші справи регіону. Голоували на сеймиках маршалки, яких шляхтичі обирали зі свого середовища. Залежно від завдань, для вирішення яких скликалася шляхта, сеймики мали різні назви — воєнні, фінансові, судові, однак територіально і щодо особового складу вони залишалися незмінними. Найрізноманітнішими за змістом дискусій були передсеймові сеймики, які скликав король за декілька тижнів перед сеймом вальним. На цих сеймиках спеціальний королівський посол — легат зачитував лист короля, в якому викладалася причини скликання сейму. Після цього він обговорювався (за відсутності легата) і формувалася власна думка з приводу питань, які порушувалися у королівському посланні. Резолюції сеймику відбивалися в інструкції послам, обраним земським зі-

бранням на сейм вальний. Вона або надавала послам свободу дій, або обмежувала їхні повноваження. Після повернення послів з вального сейму скликався так званий реляційний сеймик, на якому послі доповідали про результати своєї діяльності, про зміст постанов, які стосувалися їхніх воєводств чи повітів, причому копії цих постанов, скріплені підписом і печаткою канцлера, заносилися до гродських або земських книг¹⁸⁷.

Крім королівської влади і сеймово-сеймової системи, важливим елементом політичного життя Речі Посполитої були *конфедерації шляхти*. Каптурові конфедерації шляхти, як уже зазначалося, утворювалися в усіх воєводствах у період безкоролів'я. Конфедерації “при королі” утворювалися для підтримки шляхтою намірів монарха, *рокошем* називалися конфедерації, зібрані “проти короля”¹⁸⁸.

Дослідники наголошують на тому, що шляхетський загал Речі Посполитої отожднював себе з існуючим у державі політичним устроєм, а тому й сама республіка являла стосовно цього приклад повної єдності держави, устрою та громадян. Кількасотлітній процес формування політичної системи Речі Посполитої сприяв інтеграції шляхетського суспільства та формуванню спільної традиції й спільної історичної свідомості. Завдяки

¹⁸⁵ Bardach J., Leńnodorski B., Piłtrzak M. Op. cit. — S. 178, 219—222; Сас П. М. Зазн. праця. — С. 40, 42.

¹⁸⁶ Стороженко Н. Отношение западно-русских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // Архив ЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — С. IV—V; Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — Київ, 1999. — С. 228.

¹⁸⁷ Стороженко Н. Указ. соч. — С. XV—XVI.

¹⁸⁸ Сас П. М. Зазн. праця. — С. 43; Bardach J., Leńnodorski B., Piłtrzak M. Op. cit. — S. 188, 221—226.

спільним привілеєм не лише відбувалося зближення регіональних груп шляхти (у тому числі вихідців з України), а й творився тип так званого політичного поляка, який усвідомлював свою причетність до конкретної державно-політичної спільності. В концепції політичного народу (тобто “шляхетського народу”) наголошувалося на найвищій моральній цінності політичного устрою Речі Посполитої¹⁸⁹. Саме тому проблема збереження традиційних шляхетських вольностей (що було особливо актуальним у другій половині 1660-х рр. у контексті планів королівського двору зміцнити владу монарха за рахунок певного обмеження прерогатив сейму) становила для шляхти українських воєводств значно більший інтерес, ніж справа виділення цих земель в окреме політичне тіло в межах триєдиної федерації Корони Польської, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського, що передбачалося умовами Гадяцької угоди 1658 р. Промовистою ілюстрацією цього слугують сеймикові накази шляхти Київського, Волинського та Чернігівського воєводств своїм послам на вальний сейм 1661 р. Зокрема, у наказі волинської шляхти справа виділення з Корони Польської Великого князівства Руського цілковито перекладалась на волю короля¹⁹⁰. Ще далі у своєму несприйнятті ідеї Великого князівства Руського йшла київська шляхта, котра висловлювалася за ліквідацію князівства “за найпершою згодою всіх станів” і за повернення наданих раніше привілеїв до рук короля¹⁹¹. А шляхта Чернігівського воєводства на скликаному у Володимирі 28 березня 1661 р. сеймику взагалі задекларувала вимогу негайного скасування всіх тих Гадяцьких пактів, які суперечили винятковим правам і вольностям чернігівського шляхетства¹⁹².

На принципово інших позиціях стояли лідери правобережного козацтва, які

добивалися реставрації на Правобережжі козацького устрою та виділення цих земель в автономне державне утворення. Складність обставин боротьби з Портою та побоювання поширення влади лівобережного гетьмана на землі Правобережної України змусили польське керівництво дати дозвіл на заселення козаками території козацької України. Універсали короля 1684 р. та сеймова конституція 1685 р. щодо дозволу на заселення правобережних земель, на яких раніше існували Чигиринський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Павлоцький, Білоцерківський, Кальницький, Тарговицький полки та частина Київського полку, а також закріплення за козаками попередніх вольностей і привілеїв відкрили широкі можливості не лише для колонізаційного освоєння краю, а й для відродження державних інституцій, що існували тут упродовж 1648—1676 рр.¹⁹³

Унаслідок цього на теренах Правобережної України впродовж 1690—1712 рр. функціонувала козацька організація як окрема політична структура. Козацьку адміністрацію очолював гетьман або наказний гетьман. В управлінні краєм йому допомагали генеральні старшини — обозний, писар, суддя, осавул,

¹⁸⁹ Див.: Сас П. М. Зазн. праця; *Opalicki E.* Op. cit.; *Tazbir J.* *Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit—upadek—relikty.* — Warszawa, 1978.

¹⁹⁰ Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века // Архив ЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — С. 90.

¹⁹¹ Там само. — С. 110—111.

¹⁹² Там само. — С. 80.

¹⁹³ *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. — Київ, 1993. — С. 51; *Чухліб Т. В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — Київ, 1996. — С. 59.

бунчужний і хорунжий. Крім того, під гетьманським бунчуком перебували також підосавул, три пушкарі, довбиш, трубач, прапорний і капелан. Управління полками зосереджувалося в руках полковника, поруч з яким знаходилися полкові старшини, а саме: писар, хорунжий, осавул, обозний, суддя та підосавул. На сотенному рівні діяла козацька адміністрація у складі сотника, хорунжого, осавула та сотенних отаманів. У містах і селах існували органи козацького самоуправління¹⁹⁴.

Підпорядковану козацькій адміністрації територію старшина розглядала як окремішне політичне об'єднання, фактично незалежне від королівської адміністрації. Місцева шляхта звертала увагу учасників вального сейму на прагнення козацьких лідерів створити відповідно до Гадяцьких пактів 1658 р. “якусь монархію аж по Случ...”¹⁹⁵ Причому розбудова козацьких державних інституцій відбувалася не в межах політичної системи Речі Посполитої, а як інтегрованої частини єдиної Гетьманщини¹⁹⁶.

Антисистемність козацької організації щодо Речі Посполитої у концентрованому вигляді проявилася у постанові Варшавського пацифікаційного сейму 1699 р. про “Знесення козащини у Київському і Брацлавському воєводствах”, згідно з якою передбачалася ліквідація козацьких полків і козацького стану на землях Правобережної України¹⁹⁷, а також антипольському повстанні початку XVIII ст., що вибухнуло як реакція на

спроби реалізувати ухвалені сеймом рішення. В цей час зникає навіть формальна ознака підпорядкування козацької адміністрації польському королю, і гетьман титулує себе “Його Пресвітої Царської Величності Війська Запорозького гетьман український”¹⁹⁸. Один з лідерів правобережного козацтва С. Палій у відповідь на претензії єзуїтів зазначав, що він “поселився на вольній Україні і Речі Посполитій немає ніяких справ до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу”¹⁹⁹.

Отже, козацька політична структура на Правобережжі розвивалася наприкінці XVII — на початку XVIII ст. як реальний антисистемний чинник стосовно політичної системи Речі Посполитої, що проявлялось і у різновекторності політичних устремлень козацької й шляхетської демократії, і у чітко вираженому політичному сепаратизмі козацького утворення.

¹⁹⁴ Див.: Чухліб Т. В. Зазн. праця. Правобережної України... — Додаток, док. № 1. — С. 87—88.

¹⁹⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 2, т. 2. — С. 480—497; Ч. 3, т. 2. — С. 231, 243—246, 283—284.

¹⁹⁶ Смолій В., Степанков В. Зазн. праця. — С. 52.

¹⁹⁷ Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 2. — С. 369.

¹⁹⁸ Там же. — С. 449—451.

¹⁹⁹ Цит. за: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — Київ, 1963. — С. 117.

2.2. Українська державна ідея

Формування козацького сепаратизму напередодні Національно-визвольної війни. Бурхливий розвиток самосвідомості українського суспільства на середину XVII ст. істотно збагатив зміст національної ідеї*. У різних прошарків формувалося чуття етнічної спільноти, відбувалася національна самоідентифікація “русинів” власне як “українців”, хоча залишалася маркування населення України і Білорусі назвою “руський народ”. Зміцнювалося відчуття нерозривності власного буття з місцем проживання, яке бачилося священною землею предків, рідним руським краєм, тобто Батьківщиною. Для українців священними виступали Київ і Дніпро, а з початку XVII ст. для козаків подібних рис починає набувати Запорожжя (вони берегли його “як свою душу”¹). Православ’я перетворювалося на одну з найважливіших невід’ємних ознак етнічної самоідентифікації українців, на підвалину їхньої національної єдності.

Представники патріотично налаштованої шляхти, духовенства й інтелігенції розвивають ідею безперервності буття руського (українського) народу з княжих часів. З 20-х рр. XVII ст. поняття “руський народ” набуває “термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов’язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби”². Виокремлюється такий особливий спадковий “знак” українського народу, як “преславна руська кров”³. Започатковується обґрунтування погляду на нього як на окремих народ серед решти слов’янських народів, котрі сповідували православ’я. Зароджується й розвивається поняття “національного відступництва”, яке різко засуджувалося. Зміна православного віросповідання на католицьке чи уніатське часто трактувалася національною зра-

дою. У середовищі шляхти формується погляд на себе як на “руський народ політичний”, рівноправний з польським і литовським народами, котрий разом з ними виступав співтворцем Речі Посполитої. Відстоювалася думка, що дане об’єднання трьох “вільних народів” сталося на договірній основі, що гарантувала збереження прав і свобод руського народу.

На початку 20-х рр. XVII ст. завершується формування погляду на козацтво як символ слави руського народу, щит християнського світу проти “невірних”. Він урівнював український народ з іншими народами, утверджував “чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту”⁴. А з 30-х рр. козацтво почало розглядати себе “політичним народом”, рівноправним зі шляхтою, а відтак виступати виразником і захисником “прав і свобод” “нашої руської нації”⁵.

* Під національною ідеєю автор розуміє сукупність основних понять, уявлень і поглядів, які визначають суть ідеалу національної спільноти на тому чи іншому етапі її розвитку та засоби його реалізації.

¹ Мицик Ю. Из листування українських письменників-полемістів 1621—1624 років // ЗНТШ. — Львів, 1993. — Т. 225. — С. 337.

² Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В’ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наук. зустрічі. — Львів; Люблін, 1996. — С. 25.

³ Michałowski J. Księga pamiatnicza. — Kraków, 1864. — S. 48.

⁴ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 74—82.

⁵ Мицик Ю. А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукр. іст. читань. — Київ; Черкаси, 1997. — Кн. I. — С. 33.

Гетьман Іван Петражицький 1632 р. обґрунтував ідею законності не лише відмови Війська Запорозького від визнання влади польського монарха, якщо він не ствердить “присягою права і вольності” українського народу, а й його збройного виступу на їхній захист⁶. Отже, тривав складний процес “переростання відчуття етнічної спорідненості, яке ґрунтується на спільності території, мови та релігії, в усвідомлення себе політичним колективом-народом, що має виняткове право на політичну самореалізацію в межах власної території”⁷. Виразно окреслилися контури мети національних прагнень — вільного, без національно-релігійного гноблення, розвитку. Проте її реалізація вбачалася тогочасною елітою не у виході зі складу Речі Посполитої й створенні самостійної держави, а в зрівнянні українців у правах з поляками й литовцями. Ця поміркованість стала наслідком неспроможності родової знаті сформулювати й висунути “політичну програму для руського національного існування”⁸.

Серцевину національної ідеї народу, який бореться за незалежність, становить комплекс уявлень і положень про створення суверенної держави. Українська державна ідея лише зароджувалася. “Могутній інстинкт, — за визначенням М. Грушевського, — національного будівництва”⁹ витворив в останній третині XVI ст. зародок державного життя у формі Запорозької Січі. Саме державницький інстинкт штовхав козаків під час повстання 1591—1596 рр. до формування власних владних структур, утворення власної юрисдикції, внаслідок чого у Варшаві заговорили про їхні наміри захистити “бідний і пригнічений люд” від насильства й тиранії Польщі та “заснувати нову республіку”¹⁰. Водночас з’являються перші проекти формування козацьких державних утворень: Лівобережного князівства (Йосипа Верещинського) та Бузько-Дністровського гетьманства (Семерія Наливайка). Проявляючи державотворчу волю, Військо Запорозьке в першій чверті XVII ст. впроваджує у регіоні, розташованому південніше Білої Церкви, власні самоуправління, адміністративно-територіальний (полково-сотенний) устрій, судочинство, військову організацію й перетворюється на суб’єкт міжнародних відносин.

До початку Національно-визвольної війни у свідомості частини старшини й рядового козацтва почала викристалізуватися ідея політичної самобутності утворюваного державного організму. У зв’язку з цим у 30-х рр. посилюється їхній сепаратизм, прагнення домогтися від уряду визнання витворених владних структур, тобто певного автономного політичного статусу для козацької України (теренів, де проживали козаки). Так, 1630 р. керівники повстання вимагали виведення звідси поль-

режного князівства (Йосипа Верещинського) та Бузько-Дністровського гетьманства (Семерія Наливайка). Проявляючи державотворчу волю, Військо Запорозьке в першій чверті XVII ст. впроваджує у регіоні, розташованому південніше Білої Церкви, власні самоуправління, адміністративно-територіальний (полково-сотенний) устрій, судочинство, військову організацію й перетворюється на суб’єкт міжнародних відносин.

⁶ Сас П. М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба: Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. — Київ, 1996. — С. 35—37; *Його ж.* Політична культура українського суспільства... — С. 158.

⁷ Яковенко Н. Зазн. праця. — С. 24.

⁸ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 68.

⁹ Цит. за: Мироненко О. М. *та ін.* Українське державотворення. Словник-довідник. — Київ, 1997. — С. 141.

¹⁰ Леп’явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 71—72, 180; Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Арх. України. — 1986. — № 5. — С. 56.

ських підрозділів, а Корсунська козацька рада 1632 р. ухвалила не пускати “ляхів” на Лівобережну Україну. Вперше висувається ідея захисту своїх прав на певній території, що засвідчувало наміри утворити власну козацьку республіку.

У системі громадянських цінностей козацтва, як у лицарства, важливе місце займала повага до короля та його влади. Проте не варто перебільшувати міцності вкорінення в його свідомості погляду на останнього як на єдине джерело влади від Бога й справедливості. Започатковується усвідомлення того надзвичайно важливого факту, що володар Речі Посполитої виступає власне польським, а не українським (“руським”) королем, а відтак вірність йому з боку Війська Запорозького з 30-х рр. починає обумовлюватися вимогою принесення монархом присяги дотримуватися “прав і вольностей руського народу”¹¹. Можливо, серед певних козацьких кіл зароджується думка про створення держави зі своїм володарем. За даними анонімного автора “Нової пісні про війну козацьку...”, керівник повстання 1637 р. Павлюк заявляв, що має “надію, що він стане володарем землі Руської, опанувавши Київ і всю Сіверщину”¹².

Державна ідея розвивалася на ґрунті суспільно-політичної організації “козацького устрою”, що відзначався демократизмом. Його основні принципи передбачали заперечення феодальної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, заняття промислами й торгівлею; вільний вступ до козацького стану будь-кого незалежно від станової, конфесійної чи національної приналежності; право обирати органи самоуправління й бути обраним до них. Козацтво виробило власний кодекс “прав і вольностей” — неписаних етичних правил, природних прав і правових

норм, які визначали його соціально-правовий статус у суспільстві.

Постає запитання: у чому вбачали козаки наріжні принципи політичного життя створюваного ними державного організму? На думку П. Саса, “центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти посідало поняття колективної волі”. Вона реалізовувалася через раду, що виступала формою прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло¹³. Рішення ради були обов’язковими (під загрозою смерті) для виконання гетьманом, старшинами, рядовими козаками. Так у козацькій Україні утверджувалася республіканська форма правління, за якої всі старшинські посади були виборними.

Крім позитивних сторін провідної ролі рад як форми прямої демократії мали місце й негативні моменти. По-перше, це помітний вплив таких чинників, як випадковість, стихійність, емоційний порив для зібрання ради і прийняття рішень.

По-друге, оскільки кожен член ради мав рівні права з іншими, а рішення приймалися більшістю в умовах відкритого волевиявлення, то часто спалахували сутички й кровопролиття, бо, за визнанням одного із сотників, “козаки доходили до шаленства”¹⁴.

¹¹ Сас П. М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва... — С. 36—37.

¹² Nowak-Dziwiewski J. Okolicznosciowa rozejza polityczna w Polsce. Dwaj miodsi Wazowie. — Warszawa, 1972. — S. 57.

¹³ Сас П. М. Політична культура українського суспільства... — С. 109.

¹⁴ Мицик Ю. А. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1998. —

По-третє, відсутність представницьких колегіальних органів і процедура прямого волевиявлення створювали старшині сприятливу атмосферу для маніпулювання настроями мас, їхніх закулісних інтриг, постійної боротьби різних угруповань за владу.

По-четверте, функціонування прямої демократії, яка прилучала десятки тисяч осіб до безпосереднього розв'язання важливих питань життя козацької спільноти, таїло небезпеку переростання колективної волі мас у всевладдя, а відтак і деспотію (охлократію). Становлення культів колективної волі та особистої свободи відбувалося за недостатньої розвинутої почуття відповідальності й обов'язку перед публічною владою та її органами. У свідомості козацтва формувалася стереотип сприймання гетьмана й старшин не як носіїв влади, відповідальних за дотримання правових норм, а як слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за рішенням скликаної ради можна було позбавити не лише посад, а й життя.

Вища військова й виконавча влада передавалася Військом Запорозьким на раді гетьманові, дії якого жорстко контролювалися козацькою спільнотою. Проте впродовж першої половини XVII ст., хоч і вкрай суперечливо, викристалізувалася тенденція до зміцнення прерогатив гетьманської влади. В окремих випадках, як, наприклад, на травневій раді 1637 р., гетьман добивався від козаків присяги на дотримання ухваленого рішення, яка приносилася на шаблі¹⁵. Симптоматично, що знаменитий гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний наважився перед смертю заповісти булаву (що стало принципово новим явищем у політичному житті козацької України) своєму другу Оліферові Голубу, і козацька рада ухвалила волю покійного¹⁶.

Формування програми політичної автономії у складі Речі Посполитої. З першими подіями Національної революції розпочався якісно новий етап у розвитку державної ідеї. Переговори, що відбулися в березні 1648 р. між послами коронного гетьмана Миколая Потоцького та українського гетьмана Богдана Хмельницького, засвідчили наміри повсталих козаків домагатися не тільки відновлення станових прав і вольностей, а й виведення з Лівобережжя та “України” польського війська, скасування тут “управління Речі Посполитої” й дозволу на підтримання відносин із “зарубіжними володарями”, тобто широкого самоуправління для козацької України¹⁷. Здобуті у травні перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем дали змогу Б. Хмельницькому радикалізувати політичну програму. Тепер вона передбачала, окрім поновлення “давніх вольностей”, підпорядкування Війська Запорозького “тільки одному королю”, ліквідацію на теренах козацької України (включаючи Білоцерківщину та Уманщину) польських органів влади й адміністративно-територіального устрою та перетворення її на удільну, з визначеними кордонами, державу, очолювану гетьманом. Так уперше було висловлено ідею утворення держави на частині української території. Найімовірніше, вона мала становити не автономне утворення в Польщі, а третю складову частину (поряд з Польщею і Литвою) Речі Посполитої. Слід зауважити, що влітку 1648 р. гетьман і більшість його

¹⁵ НБУВ. ІР, ф. II, 13402, арк. 186; Цит. за: Мицик Ю. Зазн. праця. — С. 416.

¹⁶ Мицик Ю. Зазн. праця. — С. 420.

¹⁷ БЧ. ВР, № 143, арк. 685; БН. ВМФ, № 6691; Ковальський Н. П., Мицик Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 48.

соратників не виношували планів розриву з останньою й виявляли готовність визнати владу польського короля, хто б ним не став: московський цар, трансільванський князь чи хтось з братів Владислава IV, котрий помер 20 травня.

Ця програма в умовах масового розгортання національно-визвольної боротьби українців пробудила у свідомості польської й української шляхти новий погляд на Україну та характер її відносин з Річчю Посполитою. З одного боку, вони раптом осягнули можливість відродження Української держави зі столицею у Києві; з іншого — побачили у її появі смертельну небезпеку для існування Речі Посполитої. Тому в листі до примаса Польщі Мацея Лубенського брацлавський воєвода український православний шляхтич Адам Кисіль умовляв ужити рішучих заходів для врятування вітчизни від загибелі, “щоб з нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією”¹⁸. Як засвідчив хід конвокаційного сейму, канцлери Польщі й Литви звернули увагу представників шляхетського стану на неприпустимість порушення цілісності Речі Посполитої й необхідність пам’ятати приклади Нідерландів і Неаполітанського повстання 1647 р. Створена сеймом комісія для переговорів з Б. Хмельницьким отримала суворий наказ за жодних умов не погоджуватися ні на створення “особливого уділу з володінь Речі Посполитої”, ні на скасування її влади на теренах певного регіону (йшлося про козацьку Україну)¹⁹.

Джерела свідчать, що влітку 1648 р. визвольна, конфесійна й соціальна боротьба набрала небачених раніше масштабів, масовості й гостроти. Восени вона охопила всі без винятку етноукраїнські землі, що перебували в складі Польщі та Литви. Повстанці намагалися ліквідувати національно-релігійне й соціальне

гноблення. Тому знищувалися поляки та євреї, католики й уніати, шляхтичі, урядники й орендарі, руйнувалися костьоли, кляштори й синагоги. Цей вибух ненависті обернувся трагедією для десятків тисяч осіб. Однак зводить зміст боротьби тільки до цього руйнівного аспекту немає підстав. Ні для тогочасних українців, ні для поляків не залишалася таємницею її мета, що полягала у звільненні Руської землі від польської неволі²⁰. Сполонізований подільський шляхтич, автор “Римованої хроніки”, підкреслював, що гаслом повстанців було: “Бий, забий, винищуй лядську кров, нехай в Руських краях дощенту зникне і пам’ять про неї; щоб її духу русинський ніс і не чув”²¹.

У свідомості учасників боротьби зароджувалася (далеко не завжди чітко сформульована) ідея самостійності Русі, її незалежності від Польщі. Захоплені у полон козаки й повсталі селяни і міщани заявляли, що “вже держава від вас ляхів перейшла до нас козаків”, засвідчували наміри “вдарити по Речі Посполитій” і дійти до Вісли (“загнати поляків за Віслу”)²². Польські сановники

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 30.

¹⁹ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — Киев, 1965. — С. 90, 96; *Radziwiłł A. S. Pamietnik o dziejach w Polsce 1647—1656.* — Warszawa, 1980. — S. 94—95, 103.

²⁰ БЧ. ВР, № 142, арк. 680; *Франко І. Хмельницщина 1648—1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ.* — Львів, 1898. — Т. 23—24. — С. 18, 20.

²¹ *Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво: 36 статей.* — Київ, 1998. — С. 308, 310.

також констатували існування у них плану досягти “відокремлення Русі від Корони”²³. Ці погляди реалізовувалися у надзвичайно інтенсивному процесі розбудови на визволеній території державних інституцій на зразок Війська Запорозького: армії, центральних і місцевих органів влади, адміністративно-територіального устрою (полково-сотенного), судових установ, соціальної структури. Адаже масове покозачення селян і міщан супроводжувалося запровадженням “козацьких порядків”, що означало формування власних органів управління, які лягали в основу владних структур національної держави. За визнанням князя Владислава-Домініка Заславського, повстанці призначали “своїх урядників, окрему республіку собі вчинивши”²⁴. Внаслідок цього до кінця 1648 р. вже утворилася республіканська за формою правління й унітарна за устроєм Українська держава. Починає формулюватися ідея про можливість реалізації соціальних ідеалів лише за умови ліквідації “панування ляхів” й утвердження козацьких органів влади.

Важко переоцінити роль Б. Хмельницького у творенні державних інституцій та розвитку державної ідеї. За його участі у червні приймаються “Статті про устрій Війська Запорозького”, які виходили за межі військового статуту й поширювалися на інші сфери життя держави. Опіраючись на них, гетьман намагався взяти під контроль стихію боротьби, не допустити масових розправ, руйнувань поселень, захистити власність православних храмів і духовенства, шляхти й магнатів, котрі погоджувалися визнати його владу, а також козаків, міщан і селян. Водночас Б. Хмельницький повів політику відмови від скликання козацьких рад й зміцнення гетьманської влади. Проявивши твердість і волю, у першій половині серпня він покарав за непослух своїм розпоряджен-

Герб Б. Хмельницького. Середина XVII ст.

ням наказного полковника Максима Кривоноса та його полковників, тим самим зміцнивши свій авторитет. Мабуть, не випадково у цей час він уперше в офіційному листуванні вдався до використання титулу “Богдан Хмельниць-

²² БЧ. ВР, № 142, арк. 543, 545; № 143, арк. 27; БПАН. ВР, № 1062, арк. 276(1); БН. ВМФ, № 41744; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — С. 12.

²³ Michaiowski J. Op. cit. — S. 183.

²⁴ Цит. за: Литвинський В. Твори: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія; Пенсильванія, 1980. — Т. 2. — С. 145.

кий, Божию милостью гетман з Войском Запорозким”²⁵, який засвідчував божественне походження його влади.

Після перемоги під Пилявцями (23 вересня) у гетьмана визріває задум “відняти польські володіння до Вісли”, тому він вирішив продовжити похід до західних кордонів України. Однак у цей час ні Б. Хмельницький, ні більшість старшин ще не спромоглися сформулювати ідеї створення незалежної держави в етнічних межах України. Вірогідно, вони виношували задум домогтися визнання з боку новообраного короля за Україною (щонайменше в складі Київського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського і Подільського воєводств) статусу третього суб’єкта Речі Посполитої. Реалізувати його сподівалися шляхом реформування державного устрою останньої, яке мав здійснити, зміцнивши свою владу, “монарх не католик”²⁶.

Оскільки наміри звести на польський трон московського царя чи трансільванського князя провалилися, Б. Хмельницький підтримав кандидатуру Яна-Казимира, котрого поляки обрали королем. Вступивши з ним у переговори, він погодився на укладення перемир’я (схваленого козацькою радою під Замосям 21 листопада), що передбачало відведення українського війська від західних кордонів України у її південну частину (полковники М. Кривоніс і П. Головацький наполягали на тому, щоб “з цих країв не вступатися, а цю війну закінчувати не трактатами, а щастям, яке їх супроводжує”)²⁷. Згода на залишення щонайменше західного регіону була найбільшою політичною помилкою Б. Хмельницького за всю його кар’єру гетьмана, оскільки породила проблему соборності національної держави, що швидко формувалася.

Розробка Б. Хмельницьким засад державної ідеї. Зародження ідеї українського монархізму. Складається враження, що, повертаючись з походу, гетьман почав усвідомлювати хибність згоди на повернення в “Україну”. Тому на території східніше лінії верхів’я р. Горинь — м. Кам’янець-Подільський почав залишати залоги, засвідчуючи у такий спосіб її підлеглисть своїй владі. Переосмислення Б. Хмельницьким наслідків боротьби, чому сприяло спілкування в Києві наприкінці 1648 — на початку 1649 р. з вищим духовенством та єрусалимським патріархом Паїсієм, стало потужним чинником формування базових принципів державної ідеї. Вже на початку 1649 р. гетьман і старшини були налаштовані рішуче обстоювати у переговорах з Яном-Казимиром визнання витвореної держави у межах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств та Мозирського повіту, яка б, очевидно, мала перебувати під його, королівською, протекцією. У випадку його відмови стати “королем руським” навесні мали розпочатися воєнні дії проти Речі Посполитої.

Щодо цього викликають інтерес заяви відправленого на початку січня у Москву українського посла полковника Селуяна Мужиловського. Під час пере-

²⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — Київ, 1961. — С. 64.

²⁶ ЦДАІ України, ф. 1230, оп. 1, спр. 67, арк. 1; Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 130; *Литинський В.* Твори: Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991. — Т. 3. — С. 19.

²⁷ БЧ. ВР, № 143, арк. 476—477; ЛНБ. ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 1321/11, арк. 183—184(1); *Федорук Я.* Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. — 1996. — Число 1. — С. 137.

говорів він, по-перше, повідомив, що визволена від поляків територія “стала вже їх козацька земля, а не польська і не литовська”, і, по-друге, засвідчив готовність продовжувати боротьбу за звільнення решти українських земель (“щоб їм всі ті місця, де живуть люди православної християнської віри, від поляків визволити...”) ²⁸. На другу декаду січня припадає перше свідчення росіян про існування у Б. Хмельницького і старшин планів добиватися незалежності від Польщі. За даними царського гінця до Варшави дяка Григорія Кунакова, вони вирішили домагатися від польського короля того, щоб “положил бы Киевское и Белой Руси (у даному випадку йшлося про українські землі. — Авт.) правленье на их гетманскую волю, а сам бы корол в Киев и во все белорусские городы ни в росправу и ни во што не вступался. И на том бы де корол и пань рада присягали и записми укрепилис... (курсив наш. — Авт.)” ²⁹.

Поява у політичній свідомості еліти нових уявлень про мету боротьби не могла не позначитися на ході переговорів з польською комісією А. Кисіля, що розпочалися 20 лютого у Переяславі. Комісія була вражена радикальною зміною поглядів гетьмана на характер відносин з Річчю Посполитою. По-перше, Б. Хмельницький засвідчив право українського народу на самостійне державне життя в етнічних межах проживання. “Досить нам на Україні і Подолу і Волині, — заявив гетьман 23 лютого польським послам, — тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи” ³⁰.

По-друге, Б. Хмельницький започаткував формулювання понять “національної” та “територіальної” соборності України. Він неодноразово наголошував на намірах “відірвати від ляхів усю Русь

і Україну”, звільнити “з лядської неволи народ весь руський” (“народ всієї Русі”) тощо ³¹.

По-третє, вперше було висунуто ідею незалежності України, неодноразово підкреслювалася рішучість добиватися її “звільнення”, “відриву” від Польщі. Під час спілкування з козаками наприкінці квітня — на початку травня російський посол Григорій Унковський почув таке: “Гетьман і Військо Запорозьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть” ³².

Отже, у лютому 1649 р. вперше в історії українсько-польських відносин другої половини XVI — першої половини XVII ст. польській стороні було офіційно заявлено про небажання українців перебувати в складі Речі Посполитої й наміри домагатися розбудови незалежної держави. М. Грушевський мав усі підстави стверджувати, що в ході переяславських переговорів Б. Хмельницький “метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях”, і “політика його цілком ясно орієнтується на незалежну Україну”. Аналіз виявлених джерел підтверджує зроблений видатним ученим висновок, що “козацько-шляхетська програма-мі-

²⁸ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-ге. — Львів, 1990. — С. 226.

²⁹ Заборовский А. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х—80-х гг. XVII в.: Документ исследования источников времени гетманства Б. Хмельницкого. — Москва, 1998. — Ч. 1. — С. 28—29.

³⁰ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 118.

³¹ Там само. — С. 117, 118; Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т. 8, ч. 3. — С. 145 (посилання 1).

³² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 158.

пітум скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К до неї більше не поверталися — хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України з січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...”³³

Окреслені принципи державної ідеї отримали дальший розвиток у наступні місяці. Вже під час переговорів з Г. Унковським наприкінці квітня — на початку травня Б. Хмельницький на основі тогочасного права обґрунтував ідею незалежності України від короля, а відтак і Речі Посполитої. “А нині у Польщі й у Литві, — говорив він, — обрали на королівство Яна-Казимира, брата Владислава короля, і коронували, і присягали Польща і Литва, а король їм присягав, а нас Бог від них визволив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою тим від них стали вільними”³⁴. Водночас він почав розглядати створену державу як спадкоємницю княжої Русі, засвідчуючи у такий спосіб тяглість державного життя українців, перерваного на певний час експансією сусідніх країн. Тому, виступаючи у похід у червні 1649 р., гетьман мав намір добиватися створення незалежної держави на теренах від Перемишля до російських кордонів.

Таким чином, на середину 1649 р. в основних рисах завершується творення засадничих положень української державної ідеї, що стала величезним надбанням політичної культури нації. З цього часу і до кінця ХХ ст. вона продовжувала, попри трагічні злами й потрясіння, жити у серцях і свідомості українців, залишалася метою їхніх визвольних змагань. Досліджуючи політичні погляди Б. Хмельницького та І. Мазепи, М. Грушевський з’ясував, що останній разом зі своїми однодумцями “вважали себе зовсім щиро нічим іншим, як

тільки продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана — визволення України і народу українського”. За його переконанням, Б. Хмельницький “був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї”³⁵.

Саме з початку 1649 р. пришвидшується розвиток національної свідомості, зокрема, чуття спільності етнічного походження, понять “руської землі”, “Батьківщини”, а за витвореною державою починає закріплюватися назва “Україна”. Не лише гетьман, а й старшини усвідомлюють свою відповідальність за долю народу в цілому. Так, брацлавський полковник Данило Нечай 22 березня застеріг кам’янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського не завдавати “шкоди людям народу нашого русинського”³⁶. Започатковується процес утвердження у суспільній свідомості основних положень державної ідеї. За визнанням автора “Таємної реляції”, “хлопство всієї України” вірило у спроможність Б. Хмельницького звільнити його з-під підданства Речі Посполитої³⁷. “Швидше язик назад повернеться, — повідомив у квітні український посол Федина, — ніж ляхи будуть над нами панувати”³⁸.

Формується погляд на гетьмана як власне українського монарха, влада яко-

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ, 1997. — Т. 9, ч. 2. — С. 1493, 1494.

³⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 152.

³⁵ Грушевський М. На історичні теми. “Мазепинство” і “Богданівство” // Київ. старовина. — 1995. — № 6. — С. 4, 5.

³⁶ Ковальський Н. П., Мьццк Ю. А. Анализ архивных источников... — С. 76.

³⁷ БЧ. ВР, № 144, арк. 682: БН. ВМФ, — № 6719.

³⁸ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 189/II, арк. 245.

го замінила владу короля. “У тих краях і церквах, — повідомляв у червні посланець А. Кисіля Петроній Ласко, — немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким”³⁹. Це саме підтверджують події 21 серпня, коли козаки зверталися до оточених у Збаражі жовнірів: “... ляхи, не стріляйте, бо вже мир настав; *наш гетьман з вашим королем їдуть в одній кареті* (курсив наш. — Авт.)”⁴⁰. Не випадково під час зустрічі з Яном-Казимиром 20 серпня Б. Хмельницький спілкувався з ним виключно українською мовою, хоча чудово володів польською.

Упродовж першої половини 1649 р. виразно окреслився також прояв “самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького”⁴¹. Відомо, що патріарх Паїсій надав йому титул “світлішого князя”, “князя Русі” і прирівняв до Костянтина Великого⁴². Має слушність припущення про можливість освячення (“вінчання”) патріархом Б. Хмельницького на гетьманство⁴³. Сам же він прямо чи опосередковано починає висловлюватися про свою владу не як владу виборного гетьмана, а надану Богом самодержавну владу володаря Русі.

Завдяки його титанічній волі повільно, але неухильно ламалися вироблені козацькою спільнотою засадничі принципи політичного життя Війська Запорозького. По-перше, започатковується еволюція влади виборного й жорстко підлеглого “колективній волі” Війська Запорозького гетьмана в освячену Богом владу володаря, волі якого тепер мала коритися “колективна воля” козацької громади. По-друге, загальна козацька рада, що була формою прямого волевиявлення козацтва, усувається з арени політичного життя. Вона замінюється функціонуванням старшинської ради. По-третє, зводиться нанівець принцип виборності генеральних старшин і полковників.

Через спротив Кримського ханства намірам Б. Хмельницького вибороти незалежність Збарасько-Зборівська кампанія завершилася укладенням 18 серпня 1649 р. Зборівського договору. Згідно з його умовами територія України виявилася розділеною на дві частини. Козацька Україна в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств отримувала обмежену автономію (гетьман підлягав лише владі короля, польським і литовським підрозділам заборонялося перебувати на українських теренах, посади у воєводських органах влади могла обіймати лише православна шляхта, митрополиту обіцялося місце в сенаті та ін.), решта земель продовжувала залишатися безпосередньо підпорядкованою польським і литовським органам влади⁴⁴. Провівши до початку 1650 р. реорганізацію адміністративно-територіального устрою, гетьман спромігся зосередити всю повноту влади у руках українських полково-сотенних владних структур. Ян Казимир і коронний гетьман М. Потоцький не приховували обурення тим фактом, що Б. Хмельницький з підданого перетворив-

³⁹ Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 232.

⁴⁰ БЯУ. ВР, № 5, арк. 863; БН. ВМФ, № 2054.

⁴¹ *Липинський В.* Україна на переломі... — С. 117—120.

⁴² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 118; *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана): Зб. наук. праць. — Київ, 1995. — С. 29.

⁴³ *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей.* — Київ, 1995. — Т. 3. — С. 101—102.

⁴⁴ ЦДА України, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 44.

ся на володаря чи союзного з Польщею монарха⁴⁵. Сам він залежність від Польської Корони вважав формальністю, тому стверджував: “Я — вільний підданий...”⁴⁶ Упродовж 1650—1651 рр. гетьман у своїй титулатурі в листах і універсалах досить часто пропускає слова “його королівської милості”. У джерелах знаходимо також згадку про початок карбування ним української монети із зображенням на одному боці меча, а на другому — його, Богданового, імені⁴⁷.

До літа 1651 р. Б. Хмельницький досяг дальшого зміцнення прерогатив гетьманської влади, все менше зважав на позицію генеральних старшин і полковників. Під загрозою “кари на горло” домігся швидкого й неухильного виконання своїх розпоряджень полковниками і сотниками. У свідомості козацтва й інших прошарків населення утверджувався погляд на його владу як владу, надану Богом⁴⁸. Глухівський сотник Сахно Вейчик у листі до севського воєводи на початку травня 1651 р. так титулував гетьмана: “Божою милостею великого государя нашего пана Богда(на) Хмельницького”, урівнявши його таким чином з титулом російського царя (“Божою милостию великого государя царя і великого князя Алексія Михайловича”)⁴⁹. Очевидно, навесні-влітку 1651 р. генеральна канцелярія “зробила спробу усталено запровадити додаток Божою милістю до гетьманського титулу”⁵⁰. З 1650 р. Б. Хмельницький почав виношувати наміри встановлення в Україні правління власної династії, у зв’язку з чим домагався одруження сина Тимоша з донькою молдавського господаря. Прямуючи до мети, він пішов шляхом перетворення гетьманської влади на монархічну, покладаючи надії на підтримку з боку власного клану, становленню якого постійно приділяв велику увагу⁵¹. Проти цього задуму була налаштована

значна частина генеральної старшини і полковників, котрі хотіли бачити в ньому не свого володаря (короля), а тільки “брата й товариша”⁵².

Український володар рішуче знищував у зародку найменші прояви міжусобної боротьби за владу. В березні 1650 р. він придушив повстання Худолія на Січі, якого було проголошено гетьманом. Оскільки у квітні заворушення на Запорозжжі не припинялися, Б. Хмельницький організував туди каральну експедицію. Після заняття Січі він позбавив запорожців права обирати кошового отамана, який відтоді призначався, а також розташував тут залогу з реєстрових козаків. Отже, цілком правомірно вважати, що з цього часу фактично розпочалося реформування Січі, а саме на її терени переносяться (із врахуванням чинних традицій) принципи полково-сотенного устрою держави; на базі ліквідованих кошових (малих) об’єднань куренів створюються військово-адміністративні одиниці — паланки, що поділялися на первинні територіальні військово-господарчі одиниці — курені.

Гетьман був носієм територіальної і національної соборності України. На-

⁴⁵ ГАДА, ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 70; ДОВ, с. 355.

⁴⁶ ЛНБ. ВР, ф. 5., спр. Оссолінських № 2286/II, арк. 154; НБУВ. ІР, ф. II, 13698, арк. 10.

⁴⁷ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1862. — Т. 3. — С. 408.

⁴⁸ ГАДА, ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 44; ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 321(1).

⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Москва, 1953. — Т. 3. — С. 25.

⁵⁰ Плохий С. Зазн. праця. — С. 96.

⁵¹ Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — Київ; Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 78—92.

⁵² Архив ЮЗР. — Киев, 1908. — Т. 6, ч. 3. — С. 48.

зиваючи землі, що знаходилися під його владою, “Україною”, він розглядав їх як невід’ємну складову Русі, що була для нього “Вітчизною”, “Батьківщиною”, “батьківською землею” тощо⁵³. Від короля й польського уряду Б. Хмельницький добивався дотримання “наших” прав і вольностей, на яких польські королі присягнули “народові руському” і які надані “Війську Запорозькому за його криваві заслуги”. Насамперед він наполягав на поверненні православної церкви відібраних храмів, монастирів і маєтностей, зрівнянні її у правах з католицькою, ліквідації унії на теренах Русі. Виступаючи в похід навесні 1651 р., гетьман намагався добитися включення до складу держави всіх етнічно українських земель⁵⁴.

Поразка під Берестечком, зумовлена тим, що татарська армія залишила поле битви, спонукала українського володаря піти на укладення 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору, який обмежував територію держави Київським воєводством і зводив нанівець її автономію. Проте блискуча перемога українців 2 червня 1652 р. під Батогом ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. Однак усі спроби Б. Хмельницького переконати Варшаву визнати це де-факто зазнали невдачі. В умовах загрози відновлення воєнних дій, погіршення економічного становища держави, неспроможності власними силами відстояти незалежність і ненадійності Кримського ханства як союзника гостро постало питання пошуків дійової військово-політичної допомоги ззовні. Не можна не погодитися з думкою Я. Дашкевича, що трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти тільки під протекторатом одного з прихильних сусідів, оскільки не існувало можливості без попереднього залежного періоду здійснити перехід до незалежності⁵⁵.

Шапка Б. Хмельницького Середина XVII ст. НМІУ

У 1653 р. перед урядом постала дилема: прийняти протекцію царя чи султана. Туреччина ухвалила таке рішення наприкінці 1650 р., а Росія — у жовтні 1653 р. Більшість старшини, враховуючи спільність віросповідання й ворожість населення до мусульманського світу, надавала перевагу протекції останньої. Оскільки укладений внаслідок Жванецької кампанії Кам’янецький польсько-кримський договір (15 грудня 1653 р.) передбачав ліквідацію Української держави та її окупацію польськими підрозділами, гетьман і старшина опинилися у безвиході. Щоб урятувати державу й отримати військову допомогу в майбутній боротьбі проти Речі Посполитої і Криму, вони прийняли 18 січня 1654 р. на Переяславській раді протекцію Оле-

⁵³ Документи Богдана Хмельницького. — С. 195—196, 202.

⁵⁴ Архив ЮЗР. — Т. 6, ч. 3. — С. 19; Документи об Освободительной войне украинского народа. — С. 416, 481.

⁵⁵ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. — Київ, 1994. — С. 274.

ксія Михайловича й присягнули йому на вірність.

Внаслідок домовленостей у Переяславі й березневих переговорів у Москві в квітні укладається українсько-російський договір, що складався з кількох документів. Ним передбачалося збереження у непорушності форм правління й устрою козацької України, її території, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та фіскальної систем, соціальної структури й характеру соціально-економічних відносин. Підтверджувалися всі права і привілеї козацтва, шляхти, духовенства й міщанства, а також незалежність українського уряду у проведенні внутрішньої політики. Допущений до Києва російський воєвода з кількатисячним підрозділом був уповноважений лише надавати допомогу українцям у боротьбі з ворогами. Встановлювалась чисельність козацького реєстру у 60 тис. осіб, визначалися розміри платні російського уряду козакам і старшині. Український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму податку до російської скарбниці й втратив право на проведення самостійної зовнішньої політики. Зі свого боку російський уряд зобов'язувався вступити у війну проти Речі Посполитої і запобігти нападу Кримського ханства на українські терени.

Важливо пам'ятати, що умови договору не передбачали ні приєднання козацької України до Росії, ні входження до її складу на правах автономії, ні тим паче міфічного “возз'єднання” України з Росією. За формально-правовими ознаками договір встановлював відносини протекторату, а за змістом — створював під верховенством корони Романових конфедеративний союз двох держав, що зберігали самостійність. Саме тому після Переяславської ради гетьман вніс у титулування царя доповнення:

“цар і великий князь вся Великої і Малої Русі” замість “цар і великий князь вся Русі”. Цей крок Б. Хмельницького був рівнозначний юридичному визнанню факту існування його держави.

Уклавши договір з Росією, гетьман зосередив основні зусилля на реалізації ідеї соборності України. Саме з метою включення до складу держави західноукраїнських земель восени 1655 р. він здійснив похід до Львова. Посланцю польського короля Б. Хмельницький повідомив, що погодиться на укладення договору про мир з Польщею лише за умови, якщо її уряд відмовиться від претензій “до всього Руського князівства” і визнає його під владою гетьмана у кордонах по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль⁵⁶. Хоча внаслідок наступу кримського хана й вимог шведського короля Карла X, який прагнув поширити владу на західноукраїнський регіон, Б. Хмельницький змушений був повернутися в козацьку Україну, все ж у наступні роки під час переговорів з Трансильванією і Швецією він наполегливо добивався визнання ними входження до складу Української держави “усієї Червоної Русі по Віслу”, куди сягала “грецька віра”⁵⁷.

Упродовж 1654—1657 рр. Б. Хмельницький все частіше в офіційних документах називає державу “Україною”. Започатковується процес вживання цього терміна й для означення всіх етнічно українських земель. Аналіз народних пісень і дум, складених у середині XVII ст., доводить, що українці ясно

⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Київ, 1997. — Т. 9, ч. 2. — С. 1132—1135; *Cronski S. Historia belli cosacico-polonici.* — Pestini, 1789. — P. 238—239.

⁵⁷ Архив ЮЗР. — Т. 6, ч. 3. — С. 297; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1307; *Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1657.* — Lwyw (S.a.). — S. 129, 144—145.

усвідомлювали, що Україна — це не Польща, яка розташована над Віслою*. Деякі з них пройняли ідеєю необхідності вигнання “ляхів” з Вітчизни (“за річку Віслу”, “в Польщу”), під якою розумілися всі етнічні землі, що називалися “Україною”⁵⁸.

У 1652—1657 рр. тривав процес еволюції республіканської форми правління у монархічну. Утверджується принцип призначення і звільнення гетьманом генеральних старшин і полковників (можливо, він володів правом в окремих випадках скасовувати ухвали старшинських рад). Проходило “перетікання” від генеральної козацької ради до нього функції уособлення колективної волі Війська Запорозького. Полковник Павло Тетеря влітку 1657 р. повідомив російським сановникам, що Богдан Великий “володів усім один, що накаже, то і всім військом роблять”⁵⁹. Небезпідставно польський посол у Трансільванії Станіславський 1656 р. характеризував його “володарем Русинських країв”⁶⁰. Правда, гетьман не відмовлявся від практики скликання старшинських рад, які продовжували відігравати важливу роль у житті держави. Він усвідомлював необхідність поваги до старшинської ради як до традиційного демократичного атрибуту прояву колективної волі козацької спільноти. Саме вона поряд з генеральною радою надавала в очах козацтва легітимності прийнятим ухвалам.

Відчуваючи наближення смерті, Б. Хмельницький скликав розширену старшинську раду, яка в другій половині квітня 1657 р. обрала спадкоємцем його влади сина Юрія. Так було зроблено вирішальний крок до утвердження монархії у формі спадкового гетьманату династії Хмельницьких, що відображало прогресивну тенденцію політичного розвитку держави. Її реалізація сприяла б консолідації еліти та нації навколо дина-

стії як символу легітимності верховної влади й соборності України.

Важливою складовою державної ідеї, що переживала бурхливий розвиток, було бачення елітою місця в утворюваній державі представників інших конфесій та національних меншин. Інакше кажучи, постає питання: чи не набувала вона характеру українського шовінізму, змішаного на православному фанатизмі? Ми вже відзначали, що під час потужних спалахів національно-визвольної боротьби українців (особливо у 1648 р.) проявлялися вибухи ксенофобських почуттів, що супроводжувалися елементами етнічних чисток щодо поляків і євреїв. Однак слід пам’ятати, що подібні розправи чинилися також над українськими православними шляхтичами, міщанами чи навіть селянами, якщо вони підтримували існуючі польські порядки. Водночас полякам (включаючи шляхту), євреям, католикам й уніатам, котрі переходили на бік повстанців, як правило, шкоди не завдавали. Ворожих настроїв проти вірмен, молдаван, волохів, білорусів, росіян, циган та інших національних меншин у виявлених джерелах не зафіксовано.

Б. Хмельницький і більшість еліти прагнули запобігти у 1648 р. масовому кровопролиттю й руйнуванню поселень. Гетьман засудив вчинені загонами М. Кривоноса погроми й суворо заборонив

* У тогочасних джерелах р. Вісла часто згадується як кордон між українськими і польськими землями. І це не випадково. Адже у часи середньовіччя західна межа української етнічної території проходила на відстані 50—80 км від Вісли.

⁵⁸ Франко І. Зазн. праця. — С. 24—25; Українські народні думи та історичні пісні. — Київ, 1995. — С. 93, 102—105, 110, 119.

⁵⁹ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 11. — Приложение. — С. 764.

⁶⁰ Ковальський Н. П., Мьцих Ю. А. Анализ архивных источников... — С. 36.

вдаватися до них у майбутньому. Захоплених під час воєнних дій польських жовнірів і шляхтичів, як правило, не страчували. Виданий 2 серпня 1650 р. гетьманом наказ білоцерківському полковникові містив застереження не чинити шкоди “ляхам, які знаходяться тепер у наших краях”. Відомі також його універсали 1651—1652 рр. до польських селян і поляків, “співчуваючих русинам”. Враховуючи гостроту напруженості українсько-єврейських відносин (українське населення вбачало в євреях таких же гнобителів, як і поляки), Б. Хмельницький включив до Зборівського договору статтю про заборону євреям повертатися на терени козацької України. Їх поява, а відтак загроза відновлення системи оренд, призвела б до спалаху повстань і нових жертв, що стало б приводом до звинувачення гетьмана у нещирості й підступності.

Молода українська політична еліта проявляла толерантність у конфесійному питанні. Відомо, що серед кумів Б. Хмельницького щонайменше двоє були римо-католиками. Послідовно й рішуче відстоюючи інтереси православ'я, гетьман визнавав право на існування на теренах України католицизму, вважаючи, що “є один Бог і одна християнська віра” і “хто хоче і як хоче, хай вірить”, виступав проти приневолення “неохочих до своєї віри”. За певних обставин він допускав також можливість існування в Україні й уніатської церкви (до речі, коли домагався заборони унії, то керувався при цьому не релігійними, а політичними мотивами, а саме хотів запобігти розколу нації). В умовах тогочасного релігійного протистояння в Європі така позиція гетьмана, спрямована на примирення православних і католиків, відзначалася сміливістю й далекоглядністю й, по суті, була унікальною. Не мала українська еліта й імперських ам-

біцій. Вона не прагнула до завоювання чужих територій і встановлення панування українців над іншими націями.

Не можна обійти мовчанкою соціальних і культурологічних аспектів державної ідеї. Вже на першому етапі революції серед еліти визначилося два погляди на модель соціально-економічних відносин. Угрупування, очолюване Б. Хмельницьким, вважаючи, що провідну роль у суспільстві має відігравати козацтво, пішло на визнання істотних змін, що сталися в ході революції (відсутність стану феодалів, відкритість козацького стану, отримання селянством особистої свободи й розділеної з державою власності на землю та ін.). Натомість угрупування під проводом генерального писаря Івана Виговського не сприйняло витвореної моделі суспільних відносин, оскільки не уявляло собі їх інакшими, ніж ті, що існували до початку революції, й намагалось їх відновити.

Зайнявши провідне й привілейоване становище, козацтво рішуче протидіяло намірам старшини заволодіти маєтками й перетворитися на типових землевласників-феодалів. Воно твердо стояло на тому, що “всі ми є рівними і жоден з нас пана мати не хоче...”⁶¹ Влітку 1657 р. у Москві П. Тетеря зазначав, що “у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна”⁶². Як можна зрозуміти з роз'яснень кошового Івана Брюховецького російському послу Федору Лодиженському (початок 1663 р.), навіть набуті власними зусиллями земельні володіння козаки не мали права перетворювати на маєтки з підданими селянами: “... селян де на цих землях... хто собі зайняв не вільно тримати”⁶³.

⁶¹ ЛНБ. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 189/II, арк. 1140.

⁶² Акты ЮЗР. — Т. 11. — С. 764—765.

⁶³ Там само. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 7. — С. 349.

Б. Хмельницький де-факто визнав основні завоювання селян, які домоглися ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, великого й середнього землеволодіння, кріпацтва; особистої свободи, права власності на землю та права вступу до козацького стану. Ідея рівності з козаками сприймалася селянством невід'ємною складовою суспільного ладу Української держави.

Фрагментарні дані щоденника Павла Алеппського свідчать, що за сприяння місцевих органів влади активно велося спорудження храмів, розвивалася освіта, приділялася велика увага будівництву в містах і селах притулків для знедолених та сиріт і боротьбі з кримінальними злочинами.

Утвердження республіканської форми правління й поліцентризму політичної влади. Повернення до програми автономії. Смерть Богдана Хмельницького у серпні 1657 р. зумовила посилення деструктивних процесів у державному житті й негативно позначилася на розвиткові державної ідеї. Усунувши восени 1657 р. від влади Ю. Хмельницького, І. Виговський зруйнував крихку будову монархії і відкрив “скриньку Пандори”: розпочалась боротьба старшин за булаву. Повернення до республіканської форми правління супроводжувалося послабленням гетьманської влади. У полках починає відроджуватися практика виборності козаками сотників, а згодом і полковників. Засвідчено претензії на провідну політичну роль Запорожжя, де почали домагатися обрання гетьманів на генеральних козацьких радах. Прорахунки І. Виговського у соціально-економічній сфері, а також у відносинах із Запорожжям та керівництвом Полтавського полку наприкінці 1657 р. різко загострили соціально-політичне становище. У березні наступного року спалахнула громадянська війна.

Печатки гетьманів України. Кінець XVII-XVIII ст.

Втрачаючи опору серед козацтва й старшини, гетьман почав шукати підтримки у Москві. Остання, маючи на меті позбавити Україну політичної самостійності та включити її до складу Росії, майстерно розігрувала “запорозьку карту”, послаблюючи владу гетьмана й розколюючи еліту. І. Виговський пішов на поступки царату, які, всупереч договору 1654 р., позбавляли державу внутрішньополітичної самостійності й відкривали шлях втручання в її справи російського уряду. Водночас жорстоке поводження російських воєвод і військових з населенням спричинило зародження у свідомості українців ворожості до росіян і Росії, у якій почали вбачати такого ж ворога, як Польща чи

Крим. Улітку 1658 р. І. Виговський повідомив російському послу, що українцям не потрібні царські воєводи. А на початку 1659 р. він заявив російському посольству, що не присягав цареві на тому, щоб “бути московським воєводам у містах і щоб москалям панувати; ніколи цього не буде”⁶⁴.

Усвідомлюючи посилення небезпеки з боку Росії, гетьман та його соратники починають схилитися до думки про можливість повернення козацької України до складу Речі Посполитої. Так окреслився відступ від ідей незалежності й соборності до ідеї автономізму чи федералізму 1648 р. Відомо, що ще під час квітневих переговорів 1657 р. Б. Хмельницького з польським послом Станіславом-Казимиром Беншовським постала ідея створення Великого князівства Руського в складі Київського і Чернігівського воєводств, яке разом з Польщею і Литвою мало створити триєдину федеративну Річ Посполиту. Проте вона була відхилена гетьманом. Під час таємних зимових і весняних переговорів 1658 р. з польським урядом І. Виговський наполягав на отриманні козацькою Україною статусу суб’єкта Речі Посполитої. Проте укладена в середині липня у Межиріччі попередня угода, що мала бути покладена в основу українсько-польського договору, передбачала визнання гетьманом і Військом Запорозьким “на вічні часи” підданства королю й Речі Посполитій; призначення гетьмана королем; повернення шляхти до маєтків; залишення православної релігії при давніх правах та ін. Тим самим козацька Україна одержувала в складі Польщі вкрай обмежену автономію, що засвідчувало відхід І. Виговського від основних принципів державної ідеї. Щоправда, після розгрому 10 червня 1658 р. під Полтавою повстанської армії гетьман почав домагатися від Варшави ви-

знання за Україною статусу суб’єкта Речі Посполитої. За даними познанського воєводи Яна Лещинського, козаки “хотіли б швидше бути незалежними союзниками, ніж перебувати з’єднаними з Річчю Посполитою тісним громадянством”⁶⁵. Правдивість такої позиції довів перебіг переговорів під Гадячем у другій декаді вересня. Українська сторона прагнула створення у межах Речі Посполитої окремишнього Руського князівства в складі Белзького, Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського і Чернігівського воєводств, Пінського і Мстиславського повітів Литви. І лише з великими труднощами (за активної підтримки командувача кримського війська Карачбея) польське посольство спромоглося на раді 16 вересня схилити українців до поступок і домогтися укладення угоди.

Відповідно до її статей Руське князівство в складі лише Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств входило на правах формально рівноправного суб’єкта до “єдиної і неподільної Речі Посполитої”, але не як державна одиниця, а як “руський народ”, рівноправний з польським і литовським. На чолі князівства стояв гетьман, котрий водночас отримував статус київського воєводи і першого сенатора. Влада його визначалася як довічна, а після його смерті українські стани обирали чотирьох претендентів, з-поміж яких король мав би призначити гетьмана. За польським зразком відновлювалися до революційні органи влади, суд і судочинство, адміністративно-територіальний устрій. Князівство позбавлялося права на відносини з іншими державами, а

⁶⁴ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1863. — Т. 4. — С. 128; Т. 7. — С. 271.

⁶⁵ Kubala L. Wojny ducski i pokyj Oliwski (1657—1660). — Lwyw, 1921. — S. 532.

його збройні сили склалися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманців. У соціально-економічній сфері поновлювалися феодалне землеволодіння, кріпацтво, всі повинності й податки, що існували до 1648 р.; тільки козаки зберігали свої права й вольності, а по 100 осіб з кожного полку могли перейти у шляхетський стан. Передбачалася свобода православного і католицького віросповідання (уніатське підлягало ліквідації); гарантувалися права православної церкви на теренах етнічної України; дозволялося відкриття двох академій та, без обмежень, середніх шкіл і друкарень⁶⁶.

Отже, Гадяцький договір зводив до мінімуму прерогативи українських органів влади, істотно змінював політичний лад, адміністративно-територіальний устрій та судову систему козацької України; унеможлиблював досягнення незалежності й соборності України; ліквідував соціально-економічні завоювання революції. Немає жодних підстав ототожнювати зміст цього договору з появою нової вищої політичної ідеї українців, оскільки нею (як і раніше) виступала сформульована 1649 р. національна державна ідея.

В умовах громадянської війни, що не вщухала, визначилися кілька тенденцій, які могли вкрай негативно позначитися на розумінні представниками еліти сутності державної ідеї та її ролі у житті козацької України. По-перше, в очах старшини, козацтва й інших прошарків населення неухильно падала престижність гетьманської влади; по-друге, масові репресії І. Виговського проти населення Полтавського, Миргородського й інших полків штовхали до пошуків захисту в Росії і сприяли зміцненню проросійських настроїв; по-третє, окреслилася небезпека розпаду козацької України на три державних утворення: Правобережжя, Лівобережжя та Запорожжя;

по-четверте, в умовах розв'язаної проти України війни російські воєводи стали на шлях призначення полковників й підтримки самозваних гетьманів, що вело до анархізації політичного життя.

Гетьман та його оточення намагалися консолідувати еліту й запобігти спалаху невдоволення населення укладеним договором з Річчю Посполитою. Зібрана у другій половині березня 1659 р. старшинська рада розробила "Нові пункти", які посольство повезло до Варшави. Їхній аналіз засвідчує прагнення еліти відновити ідею соборності (до складу Великого князівства Руського мали бути приєднані Волинське, Руське й Подільське воєводства), а також зміцнити прерогативи гетьманської влади — передбачалося встановлення спадкового гетьманату (монархічної форми правління), запровадженого навесні 1657 р. Богданом Великим. Проте польський сейм не лише відхилив "Нові пункти", а й пішов на вилучення з тексту договору (ратифікованого 22 травня) важливих для України положень (зокрема, чисельність козацького реєстру скорочувалася до 30 тис. осіб; залишалась унія тощо). Щоб якось пом'якшити неприємне враження від учиненого свавілля, гетьману й ряду старшин було надано маєтки, а понад 30 осіб переведено в шляхетський стан.

Переважна більшість старшини, не кажучи вже про козацтво, не сприйняла змісту Гадяцького договору і почала відходити від підтримки політики І. Виговського. За таких обставин навіть блискуча перемога українсько-кримських військ над росіянами 9 липня 1659 р. під Конотопом не зміцнила його становища. Рух проти його влади охопив козацтво Лівобережжя й Правобережжя. У 20-х числах вересня вій-

⁶⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. — Львів, 1909. — С. 83—90.

ськова козацька рада обрала гетьманом Ю. Хмельницького. Більшість старшини, яка не відступила від задуму домогтися реалізації державної ідеї, шлях до цього вбачала у використанні суперечностей між Росією, Річчю Посполитою та Кримом. Вирішивши замиритися з Росією, старшини на раді у Жердовій Долині розробили статті майбутнього договору. Ними передбачалися відновлення конфедеративного союзу, включення до складу козацької України північної частини Чернігівщини, заборона перебування на її теренах російських військ і воєвод (за винятком Києва), вільне обрання гетьмана, відкриття шкіл, проведення самостійної зовнішньої політики, принесення присяги царем і боярами на умовах договору тощо.

У ході дальших переговорів у Переяславі російські воєводи відхилили український проект і нав'язали старшині договір, що передбачав для козацької України лише статус автономії в складі Росії. Зокрема, старшина позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана; гетьман втрачав право призначати й звільняти полковників і старшину “без ради і поради всієї черні”, карати старшин смертю, виступати у похід без дозволу царя, проводити самостійну зовнішню політику; російські воєводи отримали право перебувати окрім Києва у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві й Умані; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату та ін. Відіслане до Москви українське посольство домоглося лише скасування статті про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату та низки другорядних поступок. Ця позиція Росії викликала глибоке обурення серед козаків і старшин Правобережної України.

У політичному житті України посилюється тенденція послаблення гетьманської влади внаслідок як політики Моск-

ви, так і намагання генеральної старшини і полковників зосередити повноту влади у своїх руках, перетворивши гетьмана на слухняного виконавця волі старшинської ради. Становленню олігархічно-республіканської форми правління сприяла і постать гетьмана — добре освіченого, патріотично налаштованого, але позбавленого сильної волі, здібностей політика і полководця, емоційно невірноваженого 18-річного юнака. Він не мав авторитету, і його відверто зневажала частина старшин. За свідченням очевидця, під час бенкету в середині жовтня 1660 р. з нагоди укладення Чуднівського договору один з полковників спересердя крикнув Ю. Хмельницькому: “Пане гетьмане, не будь таким! Чи не знаєш, що я тобі можу розкряти голову і перерізати горло”⁶⁷.

Через невдалий розвиток Чуднівської кампанії восени 1660 р. група старшин змусила гетьмана укласти 17 жовтня Чуднівський договір з Річчю Посполитою, що передбачав відновлення чинності Гадяцького договору за винятком статті про утворення Руського князівства. Більшість козаків і старшин Лівобережжя не визнала його умов і відмовилася виконувати розпорядження Ю. Хмельницького. Громадянська війна розгорілася з новою силою.

Росія вирішила підтримати сепаратистські потяги окремих старшин Лівобережжя, зробивши зрештою ставку на кошового гетьмана І. Брюховецького, котрий не приховував своїх відверто проросійських настроїв і публічно солідаризувався із знедоленими масами, які рішуче виступали проти феодалізації старшин. Наприкінці червня 1663 р. Ніжинська чорна рада обрала його гетьманом Війська Запорозького.

Громадянська війна завершилася торжеством запорожців і козацьких низів,

⁶⁷ Цит. за: *Kubiśa L.* Op. cit. — S. 403.

призвівши до загибелі сотень тисяч людей, страхітливого збезлюднення цілих регіонів, розколу держави на два гетьманства й виокремлення Запорозжя в державне утворення, спричинила тривалу боротьбу за соборність козацької України. Вона вкрай негативно позначилася на політичній свідомості еліти, значна частина якої почала відмовлятися від програми створення незалежної соборної держави. Зі сфери практичних зусиль з її реалізації вона відсувається у царину спогадів та платонічних намірів. Посилювалися настрої розчарування і зневіри у можливості виборення незалежності, а відтак чимало старшин мету визвольних змагань зводили до збереження автономії.

Утвердилася шкідлива практика під час розв'язання важливих питань політичного життя покладатися не на власні сили, а на підтримку урядів сусідніх держав. Саме в першій половині 60-х рр. основною небезпекою для збереження єдності держави стає позиція лівобережної еліти (старшин, середнього й вищого духовенства, міської верхівки), у середовищі якої зароджується ідеологія і психологія “малоросійства” (“хохляцтва”), прикметами яких виступали національне самозречення⁶⁸ як спосіб самоутвердження; запопадливе прислужництво; крайній егоїзм у шатах показної смиренності; болісно-хвороблива готовність пожертвувати духовними цінностями в ім'я матеріальної вигоди, кар'єри тощо.

Типовою для враженого цією “хворобою малоросійства” кола осіб стає відмова від боротьби за створення незалежної держави буцімто через її шкідливість для України, майбутнього якої вони не уявляли без об'єднання (в розумінні “возз'єднання”) з Росією. Ці ідеї знайшли відображення й обґрунтування в трактаті “Пересторога Україні” (1669). Його ано-

німний автор різко засуджував борців за політичну самостійність України, посиляючись на нездатність українців жити в незалежній державі. Єдино правильний вихід із скрутного становища ідейний малорос вбачав у “возз'єднанні” Русі, щоб “верне и мощно ся привязати... до царя московского...”⁶⁹

Більшість правобережної старшини втрачала державницькі ідеали дещо повільніше, наполегливіше обстоювала єдність і самостійність козацької України. Так, відправлене у травні 1661 р. посольство до Польщі мало добиватися гарантії свобод і вольностей “народові руському” і православної вірі; скасування унії; збільшення козацького реєстру до 70 тис. осіб; права участі козаків у виборах короля та ін. Зі свого боку, І. Виговський, котрий переживав еволюцію власних поглядів, виношував плани створення незалежного від Речі Посполитої Українського князівства. У соціальної політиці уряд Ю. Хмельницького намагався зберегти соціально-економічні завоювання селян і міщан й запобігти загостренню соціальної боротьби.

На початку 1663 р. гетьманом обирається П. Тетеря (Ю. Хмельницький добровільно здав клейноди). Досвідчений і талановитий політик, він енергійно взявся за виведення держави з політичної кризи, намагаючись порозумітися із старшиною Лівобережжя й Запорозжя, а також знайти союзника за межами України. Проте П. Тетеря припустився тих самих прорахунків, що й І. Виговський. Покладаючись переважно на підтримку Польщі, він проігнорував соціальні аспекти державотворення, до-

⁶⁸ Грушевський М. Самозречення малоросіян // Голос України. — 1991. — 27 груд.

⁶⁹ Мицик Ю. А. Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 130—137.

вати” старшини, козаки й підрозділи найманців (“серденят”).

Відродження П. Дорошенком визначальних принципів державної ідеї. Утвердження у свідомості еліти назв “Україна” і “український народ”. Отримавши булаву, новий гетьман до кінця року підпорядкував своїй владі все Правобережжя козацької України, вдався до суворих заходів щодо ліквідації отаманства, анархії, розбоїв, налагодив функціонування місцевих органів влади, а також почав домагатися від польського уряду визнання автономії на умовах Зборівського договору. Водночас він розгорнув активну діяльність у сфері возз’єднання Лівобережжя й Запорожжя у межах єдиної держави. Довідавшись про зміст російсько-польських переговорів в Андрусові, П. Дорошенко порвав з Польщею і пішов на зближення з Кримським ханством. Умови Андрусівського договору (січень 1667 р.), що передбачали розподіл козацької України по Дніпру між Росією і Річчю Посполитою, викликали спалах патріотичних почуттів серед різних прошарків населення. Розпочалася консолідація еліти навколо П. Дорошенка, який вперше після смерті Богдана Хмельницького повернув ідею соборності Української держави у площину практичної реалізації. Заручившись підтримкою хана, на початку вересня 1667 р. він виступив у Західний похід, маючи на меті дійти до Вісли, однак цей похід закінчився невдачею внаслідок нападу запорожців на Крим. Згідно з підписаним з поляками Підгаєцьким договором, гетьман визнав підданство королю, дозволив шляхті повертатися до маєтків та ін.

Тим часом лівобережний гетьман І. Брюховецький змушений був восени 1665 р. укласти з Росією Московський договір, статті якого відкривали шлях

Невідомий художник. Гетьман Петро Дорошенко. Поч. XIX ст. НМІУ

зволивши шляхті й орендарям масово повертатися до маєтків. Провал воєнного походу Яна-Казимира восени 1663 — взимку 1664 рр. на Лівобережну Україну та повстання населення Правобережжя проти відновлення польських порядків поставили П. Тетерю у вкрай складне політичне становище. Зробивши ставку на аргументи “вогню й меча” (лише до кінця серпня 1664 р. поляки знищили понад 100 тис. українців), Варшава позбавила гетьмана підтримки з боку старшини й козацтва. У червні 1665 р. він назавжди залишив козацьку Україну, а наприкінці серпня гетьманом обирається Петро Дорошенко, якому присягнули “в послушенстві его заста-

до поглинення козацької України. Зокрема, вони передбачали можливість обрання гетьмана лише у присутності царського представника, перебування воєвод із залагами в усіх великих містах та передачу їм права збору податків, підпорядкування некозацького населення царю й воєводам тощо. Під контроль Москви потрапляла й фінансова система. Спроби російської сторони реалізувати договірні угоди на практиці викликали глибоке обурення як серед різних прошарків населення, так і в самого гетьмана, котрий на початку 1668 р. підготував і очолив повстання, спрямоване на незалежнення України.

Щоб домогтися возз'єднання українських земель, у червні 1668 р. правобережний гетьман П. Дорошенко вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили І. Брюховецького й приєдналися до нього. Скликана військова козацька рада обрала його гетьманом возз'єднаної держави. Проте уряди Росії, Криму, а пізніше й Речі Посполитої стали на шлях розпалювання міжусобиць і висунення власних претендентів на булаву. Спалахнула жорстока внутрішньополітична боротьба, що призвела до нового розколу козацької України на два гетьманства. Аби врятувати самостійність і соборність держави, П. Дорошенко змушений був у березні 1669 р. прийняти турецьку протекцію.

Як засвідчують джерела, гетьман та його соратники виступали за об'єднання усіх українських земель, які в X—XII ст. входили до “Руського князівства”. Саме визнання України в її етнічних межах як удільної держави було однією з вимог до султана під час обговорення умов прийняття його протекції. Польські політики також постійно зазначали прагнення гетьмана “вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм”⁷⁰.

Усвідомлюючи неможливість негайної реалізації ідей соборності й незалежності, П. Дорошенко погоджувався на певну форму залежності від володарів сусідніх держав. “Тому мушу вдаватися до іноземних протекцій, — писав він коронному гетьману Янові Собеському у серпні 1671 р., — щоб у такий спосіб вивільнити з неволі Україну”⁷¹.

П. Дорошенко виступав прихильником встановлення спадкового гетьманату, однак у реальних умовах політичного життя відмовився від реалізації свого плану. Зміцнюючи гетьманську владу, він спромігся, як ніхто до нього і після нього, знайти оптимальний варіант поєднання сильної гетьманської влади з функціонуванням генеральних і старшинських рад. Ця гнучкість дала змогу відомому вченому Д. Дорошенку охарактеризувати його як “найбільш конституційного гетьмана”, який дотримувався “старих козацьких традицій”⁷². Разом з тим П. Дорошенко покінчив як з отаманством старшин, так і з практикою скликання чорних рад; відновив принцип призначення полковників й, очевидно, сотників; чи не єдиний серед гетьманів усвідомлював значущість для утвердження самостійності України існування національної церкви, тому всіляко підтримував зусилля київського митрополита Йосипа Тукальського у справі створення Українського патріархату. В соціально-економічній сфері гетьман проводив політику утвердження

⁷⁰ ГАДА, ф. 3, № 25, арк. 51—52, 64; Бібліотека Варшавського університету. ВР, № 1957, арк. 51, 931; Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 30—31; Т. 8. — Санкт-Петербург, 1875. — С. 218—219.

⁷¹ Краківський державний архів, ф. 452, № 372, арк. 136 (3 архіву АВВ).

⁷² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 663.

козацького типу господарства, визнання соціальних завоювань селянства та недопущення до маєтків шляхти.

Слід зазначити, що основні противники П. Дорошенка у політичній боротьбі також виступали носіями державної ідеї, хоч розуміли її зміст по-своєму. Так, проголошений гетьманом Петро Суховій гаряче обстоював соборність козацької України, закликав старшин припинити міжусобиці й об'єднатися для відсічі ворогам. Одержавши булаву з рук Москви, Дем'ян Многогрішний (1668—1672) спочатку добився відновлення автономії Гетьманщини, передбаченої Переяславським договором 1659 р., а згодом почав плекати плани розриву з Росією (“щоб у нас у Малій Росії й нога Московська не стояла”). Підданий тортурам, він мав мужність заявити катам, що “бути у царській величності в підданстві не хоче”⁷³. Палким поборником соборності України виступав лівобережний гетьман Іван Самойлович (1672—1687). На його тверде переконання, до складу держави мали ввійти всі етнічно українські землі. Він намагався приєднати до Лівобережжя Правобережжя, усунувши від влади П. Дорошенка. У березні 1674 р. генеральна рада обрала його гетьманом усієї козацької України. І. Самойлович проводив курс на створення аристократичної, з міцною гетьманською владою держави, маючи надію “коли-небудь домогтися в Малоросії удільного володіння”⁷⁴.

Гетьмани і більшість еліти, як і за часів Богдана Хмельницького, не проявляли шовінізму, національної та релігійної нетерпимості. Поряд з українцями у поселеннях проживали представники інших етносів, включаючи поляків і євреїв, а також різних конфесій (можливо, за винятком уніатів). У цьому розумінні промовистим є прохання П. Дорошенка й старшини до сейму у червні 1669 р. дозволити лютеранам, кальвіністам та “іншій релігії магістрам” викладати в укра-

їнських школах, бо “вони (українці. — *Авт.*) хочуть зі всіма жити у злагоді”⁷⁵.

Рівночасно еліта розглядала себе як виразника не лише інтересів “Війська Запорозького”, а й всього “Руського народу”, “вольності й права” якого вона зобов'язана повсякчас послідовно і рішуче обстоювати. Відбувається розмивання ототожнення “Війська Запорозького” з козацькою Україною як державою, внаслідок чого її офіційна назва “Військо Запорозьке” починає змінюватися на назви “Малоросія” (переважно на Лівобережжі) чи “Україна” (на Правобережжі). Прикметно, що, розглядаючи себе “народом політичним”, козацтво тим не менше вважало себе лише частиною українського народу, до якого зараховувало й інші стани, включаючи селянство. У зв'язку з цим в офіційних документах поряд з терміном “Військо Запорозьке” вживаються назви “народ наш Руський”, “весь народ Руський” тощо.

У свідомості населення (насамперед еліти) створеної держави швидко вкорінюється її назва “Україна”, що витісняла з офіційних документів (особливо Правобережного гетьманства) використовуваний раніше термін “Малоросія”. Вона стає для гетьманів і старшин типовим найменуванням “своєї матері-Вітчизни”. А в укладеному у жовтні 1672 р. турецько-польському Буцацькому договорі козацька Україна вперше у міжнародно-правових актах отримала назву “Українська держава”. Відповідно її населення все частіше вдається до самона-

⁷³ Акты ЮЗР. — Т. 8. — С. 10, 72—96; Т. 9. — Санкт-Петербург, 1877. — С. 778.

⁷⁴ Соловьев С. М. Сочинения. — Москва, 1991. — Кн. 7, т. 14. — С. 384—386.

⁷⁵ Крикун М. Інструкція посламу Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казира на неї // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2. — С. 204.

зви “український народ”. Прикметно, що, вживаючи ці назви, представники еліти завжди розглядали козацьку Україну та її населення складовими “всієї Русі” (у розумінні України) та всього “Руського народу”.

У свідомості населення козацької України інтенсивно формувався міф про Б. Хмельницького як визволителя від національно-релігійного й соціального гноблення, творця держави. В його пам’яті він виступав в образі “батька”, “пророка”, котрий після своєї смерті “завжди сідає біля одного столу з [Господом] Богом від обіду і до вечері”⁷⁶. В поезії публіцистичного спрямування 60-х — першої половини 70-х рр. засуджуються міжусобиці, що призвели до розпаду козацької України, лунає заклик до відновлення її соборності, відзначається трагізм для Вітчизни наявності серед старшини різних зовнішньополітичних орієнтацій⁷⁷.

Крах курсу на реалізацію державної ідеї. Воєнні дії 1674—1676 рр. призвели до страхітливого спустошення Правобережного гетьманства. Зречення П. Дорошенка від влади (вересень 1676 р.) збіглося з ліквідацією тут державних інституцій, що й ознаменувало поразку Національної революції. Центр політичного життя перемістився у Лівобережне гетьманство. Лівобережний гетьман І. Самойлович повів цілеспрямовану політику на возз’єднання з ним правобережних земель, всіляко протидіючи їх поверненню під владу Польщі. На початку 1685 р. він звернувся з меморіалом до царя, пропонуючи на переговорах з польським королем домогтися повернення не тільки Подніпровської землі, а й Поділля, Волині, Підляшшя, Червоної Русі та Засожжя. Не приховував він і гострого невдоволення укладенням наступного року між Росією і Річчю Посполитою “Вічного миру”, за

яким усе Правобережжя визнавалося володінням Польщі. Така політика гетьмана в українському питанні й стала однією з причин його усунення від влади.

Усвідомлюючи етнічну спільність населення Слобідської України з Лівобережжям, І. Самойлович домагався від Москви переходу під його владу Охтирського, Харківського, Сумського й Острозького полків. Рішучими заходами гетьман протидівав сепаратизму Запорозжя, забороняв його старшині проводити самостійну зовнішню політику. Вперше після смерті Богдана Хмельницького відверто проводив курс на утвердження монархічної форми правління. Він та його сини неодноразово підкреслювали, що саме гетьман є “зверхнійший владця й господар Вітчизни” і тільки Бог спроможний його “владу перемінити”⁷⁸. По суті, І. Самойлович поклав край практиці скликання генеральних рад, створив інститут “бунчукових товаришів”, відкрив шлях формуванню старшинського землеволодіння тощо. Однак, на відміну від П. Дорошенка, він не усвідомлював ролі незалежної церкви для розбудови держави. Тому всупереч національним інтересам погодився на підпорядкування 1686 р. Київської митрополії Московському патріархату. Цей крок не лише започаткував відпадання від митрополії епархій і монастирів, а й надав Росії потужний важіль для руйнування підвалин українського православ’я й проведення через українську церкву політики зросійщення українців, позбав-

⁷⁶ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київ. старовина. — 1993. — № 4. — С. 5.

⁷⁷ Дума пана гетьмана Мазепи // Іван Мазепа. — Київ, 1992. — С. 108—110; Українська література XVII ст. — Київ, 1987. — С. 286—300.

⁷⁸ Соловьев С. М. Указ. соч. — Т. 14. — С. 384—386.

лення їх національної свідомості, мови, культури, а відтак і державної ідеї.

Новий гетьман І. Мазепа (1687—1709) мусив погодитися на дальше обмеження української автономії. Укладені ним “Коломацькі статті” (1687) заперечували державний характер гетьманської влади і самостійний державний статус козацької України (тепер заборонялося називати її “Малоросійський край гетьманського регіменту”). Вперше у них знайшла відображення ідея знищення національної окремішності українського народу та його асиміляції російським (гетьман і старшини зобов’язувалися “народ малоросійський всілякими заходами і способами з великоросійським народом з’єднувати і в нерозривну і міцну згоду приводити шлюбами й іншою поведінкою”); обмежувалися прерогативи гетьманської влади та ін.

Найрішучіше після сходження з арени політичного життя П. Дорошенка ідеї незалежності й соборності козацької України обстоював канцелярист гетьманської канцелярії Петро Іваненко (Петрик). Прибувши 1692 р. на Запорозжя, він уклав договір з Кримом й зробив спробу організувати спрямоване проти Росії повстання. Його політична програма передбачала створення незалежного Українського князівства у кордонах середини XVII ст. При цьому Петрик вважав, що розбудова держави повинна супроводжуватися відновленням тих соціально-економічних завоювань козаків, селян і міщан, які існували впродовж 1648—1657 рр. Однак його акція зазнала невдачі.

Перехопивши булаву, І. Мазепа, з одного боку, повів обережну, але послідовну політику на збереження політичної окремішності Гетьманщини, чинив спротив зросійщенню населення, сприяв розвитку культури. Водночас він прагнув упорядкувати роздавання маєтків старшині, обмежити її зловживання, запо-

бігти посиленню визиску поспільства, заборонити перехід козацтва у селянство. З іншого боку, курс показного вірнопідданства, що супроводжувався значними людськими втратами (десятки тисяч українців гинули й калічилися у воєнних кампаніях імперії, на будівництві російських міст, каналів, фортець) та виснаженням економіки (масове вивезення продовольства, худоби й фуражу; утримування російських військ), призвів до гострого невдоволення козацтва й поспільства діями гетьмана, втрати ним соціальної опори для реалізації задумів виборення незалежності. Самого ж І. Мазепу вважали “вітчимом України”, “запроданцем”, “московською душею” та ін.

Починаючи з 1693 р. гетьман став підштовхувати російський уряд до приєднання Правобережжя. Аби не допустити відродження на його теренах гетьманства на чолі з фастівським полковником Семеном Палієм, від домігся влітку 1704 р. заслання політичного супротивника до Сибіру, внаслідок чого став гетьманом возз’єднаної козацької України. Впродовж 1705—1708 рр. серед правлячих кіл Росії утверджується думка про доцільність скасування державного устрою України, реформування козацького війська й управління (перетворення козацьких полків на драгунські й солдатські, запровадження російських органів влади).

Загроза трансформації Гетьманщини у російську провінцію занепокоїла патріотично налаштовані старшинські кола. Формуються два угруповання: одне вбачало вихід у створенні Великого князівства Руського як складової федеративної Речі Посполитої, друге схилялося до союзу з Кримом і Туреччиною. Сам гетьман виступав поборником ідей незалежності й соборності України. Обидва угруповання діяли у глибокій таємниці, не підозрюючи про існування одне одного. А відтак, вели між собою бороть-

бу, замішану на відмінних політичних поглядах, особистих інтересах і образах, відображенням якої і став відомий донос на початку 1708 р. на І. Мазепу генерального осавула Василя Кочубея та полтавського полковника Івана Іскри, що призвів до загибелі обох.

З метою збереження підвалин державності у складних умовах Північної війни І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським. Вони завершилися укладенням 1708 р. відповідних угод. Українсько-шведський договір мав воєнний характер і спрямовувався на ведення спільних воєнних дій проти Росії. Українсько-польський договір передбачав входження козацької України (у складі Правобережжя, Лівобережжя й Сіверщини) під назвою “князівства Руського” до Речі Посполитої як третього суб’єкта. Повернення до Гадяцької концепції мало забезпечити мінімальні інтереси України на випадок перемоги Швеції у війні з Росією.

Політичні й організаційні прорахунки гетьмана, нерейсність більшості старшини ідеологією “малоросійства”, згасання у свідомості еліти, козацтва й поспільства державної ідеї, лютий терор і демагогія царя Петра I позбавили І. Мазепу підтримки з боку населення козацької України у критичний період його змагань за збереження держави й прирекли їх на поразку. Перехід 5 листопада 1708 р. гетьмана з 4—5 тис. козаків на бік Карла XII не викликав патріотичного піднесення в українців та їх масового приєднання до лав союзників. Навпаки, козаки й старшини залишали І. Мазепу, і на початку 1709 р. їх при ньому налічувалося лише 300—600 осіб. Тільки у березні 1709 р. на бік бунтівного гетьмана перейшло 8 тис. запорожців, очолюваних кошовим Костем Гордієнком. У відповідь у травні росіяни зруйнували Запорозьку Січ. У

квітні укладається новий українсько-шведський договір, що передбачав утворення із земель, які знаходилися в Росії, Українського князівства на чолі з І. Мазепою, що мало перебувати під формальною протекцією Карла XII. Питання входження до нього правобережних і західноукраїнських земель обходилося мовчанкою, оскільки Швеція визнавала їх складовою Польщі.

Полтавська катастрофа Карла XII та І. Мазепи ознаменувала крах останньої спроби патріотів вибороти незалежність. Вона започаткувала інтенсивний процес згасання державної ідеї серед еліти й козацтва, втрати ними волі у відстоюванні національних інтересів, їх зросійщення і змалоросійщення. Саме цього часу в політичній свідомості лівобережної старшини стався злам: вона остаточно відмовилася від ідей незалежності й соборності України. Альфою й омегою її патріотичних прагнень стає збереження автономії Гетьманщини і не більше. Ще одне спостереження — замість вживаної раніше назви “Україна” утверджується назва “Малоросія”.

Програма П. Орлика. Згасання ідеї автономізму. Опинившись у вигнанні, соратники І. Мазепи після його смерті у жовтні 1709 р. продовжили боротьбу за незалежність. У день обрання гетьманом Пилипа Орлика (16 квітня 1710 р.) між ним і старшиною укладається угода (“Пакти й Конституція законів та вольностей Війська Запорозького”) про взаємні права й обов’язки. Отримавши назву “Конституції Орлика”, вона стала видатним документом української політичної думки XVII—XVIII ст. Насамперед проголошувалася незалежність від Росії й Польщі козацької України (в складі Лівобережжя й Правобережжя) у кордонах середини XVII ст. (“по р. Случ”) під номінальним протекторатом шведського короля. Таким чином, західноукраїнські землі за-

лишалися за межами держави, що засвідчувало відхід від ідеї соборності України.

Передбачалося утвердження республіканської форми правління, яка істотно обмежувала повноваження гетьмана. На чільне місце виходили генеральні старшини, полковники й генеральні радники, без попередньої згоди яких гетьман нічого не повинен був починати, вирішувати чи здійснювати. Провідна роль у політичному житті відводилася генеральній раді, що мала збиратися тричі на рік. Встановлювалися відповідальність гетьмана за порушення чинних порядків, а також виборність усіх посадових осіб з їх наступним затвердженням гетьманом. Православна церква мала повернутися в лоно Константинопольського патріархату. “Конституція” проголошувала недопущення утиску “рядового і простого народу” з боку старшин, недоторканність особи та її відповідальність тільки перед судом, надання “справедливих законів” містам, звільнення козацьких господарств від податків, необхідність поширення освіти тощо⁷⁹. Отже, є всі підстави стверджувати, що вона розроблялася на підвалинах демократизму й поваги до особистості людини.

П. Орлик упродовж 1711—1714 рр. намагався домогтися визнання Росією і Польщею незалежності й соборності козацької України, але зазнав поразки. У листуванні з правлячими колами Порту, Криму, Речі Посполитої та Франції, “Маніфесті” до європейських урядів і “Виводі прав України” вперше, апелюючи до міжнародного досвіду, він теоретично обґрунтував невід’ємне право українського народу на створення незалежної держави; першим з українських політиків переконував європейську громадськість у тому, що реалізація української державної ідеї сприятиме збереженню миру в регіоні. Водночас пророчо

застеріг: якщо не допоможуть Україні звільнитися з-під московського ярма й утвердити державну самостійність, то зіткнуться з грізною небезпекою з боку Росії, “яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи”⁸⁰.

Обраний (а фактично призначений царем) гетьманом Іван Скоропадський (1708—1722) належав до патріотичного кола старшин і вважав себе володарем осібною народу, що проживає у визначених державних кордонах. Він поділяв ідею возз’єднання з Гетьманщиною Правобережжя й Слобожанщини. Не уявляючи козацької України за межами Росії, І. Скоропадський все ж після Полтавської битви подав царю “Статті”, що передбачали обмеження повноважень воевод і зосередження вищої влади у руках гетьмана. Проте Петро I вперше в історії українсько-російських відносин відмовився від їх ухвалення, обмежившись указом, який у загальній формі декларував підтвердження прав і вольностей українського народу, передбачених попередніми договорами. Практика договірної характеру відносин двох держав замінювалася “проханням” володаря булави й проявом “милості” царя. У такий спосіб засвідчувалося невизнання Петром I прав козацької України на обстоювання власних державних інтересів. Не випадково російські сановники все частіше називали її навіть не “Малоросією”, а “Малоросійським краєм”.

⁷⁹ Слюсаренко А. Г., Томilenko М. В. Історія української Конституції. — Київ, 1993. — С. 25—31.

⁸⁰ Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 86—94; Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави... — С. 450—452.

*Освячення прапора
Л.Барановичем
у присутності
гетьмана та старшини.
Мініатюра із
“Службника”
Л.Барановича. 1665 р.*

Упродовж другого десятиліття Російська імперія проводила курс обмеження української автономії й послаблення гетьманської влади. Царський уряд запроваджує посаду резидента; вдається до призначення полковників, обмежує сферу торгівлі українських купців; забороняє друкувати книжки, за винятком “церковних попередніх видань”. З 1720 р. розпочалася уніфікація державних порядків за російським зразком, а навесні 1722 р. створюється Малоросійська колегія — вища касаційна, контрольна і фінансова установа. Водночас Гетьманщина підпорядковується Сенатові, що означало кінець її державної окремішності. Залишилися нереалізованими

намагання І. Скоропадського зберегти козацький устрій, захистити національні інтереси в економічній сфері, протистояти руйнуванню збройних сил. Після його смерті російський уряд не дозволив обрати нового гетьмана, його обов'язки було передано наказному гетьману Павлу Полуботку.

Відголосок державної ідеї у літописах, історичних і літературних творах. Окремі аспекти державної ідеї знайшли відображення у літописах Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка. Так, анонімний автор “Літопису Самовидця” виступав за цілісність козацької України, різко засуджував міжособну боротьбу представників елі-

ти⁸¹. Яскравим автономістом був Г. Грабянка, котрий розглядав козацьку Україну спадкоємницею державних традицій народу, починаючи зі скіфських часів. Він визнавав існування у Б. Хмельницького планів звільнення всього малоросійського народу й розширення територіальних меж України до Сяну й Вісли. Червоною ниткою через увесь його твір проходять ідеї соборності козацької України, міцної гетьманської влади, засудження міжусобної боротьби старшинських угруповань, збереження державного статусу Гетьманщини, передбаченого договором 1654 р.⁸² С. Величко “Україною” називав витворену в середині XVII ст. державу, яку розглядав невід’ємною складовою Малоросії. Одним з перших він показав, що боротьба, яка спалахнула 1648 р., точилася не за козацькі права, а за незалежність українського народу. Обстоюючи непорушність “малоросійських прав і вольностей”, передбачених договором 1654 р., він піддавав критиці російський уряд за недотримання основних договірних умов, називав Андрусівський договір “торгом”, що розділив “надвоє рікою Дніпром єдину, старовічну, правдешню козацьку вітчизну Малу Росію”⁸³.

Державна ідея у свідомості населення Правобережної України. Ліквідація державних інституцій Правобережжя не призвела до викоренення державної ідеї зі свідомості тієї надзвичайно нечисленної групи старшин і козаків, які, залишившись у живих, орієнтувалися одні на Туреччину, інші — на Річ Посполиту. Певний час її живив курс султана на утворення Руського князівства на чолі з Ю. Хмельницьким, який титулувався “князем удільним Руським”, “князем Малоруської України і вождем Війська Запорозького”, “князем України” тощо. Впродовж 1677—1681 рр. Ю. Хмельницький намагався відновити полковотенний адміністративно-територіаль-

ний устрій, функціонування органів влади, територіальні кордони у межах середини XVII ст. Проте внаслідок укладення 1681 р. Бахчисарайського договору з Росією Туреччина пішла на ліквідацію князівства. Пізніші (1684—1686) спроби Порти, як згодом і Криму, відновити інститут гетьманства успіху не мали.

Продовжувала жити державна ідея і серед козаків, які орієнтувалися на Річ Посполиту. Так, наказний гетьман Мирон улітку 1684 р. почав домагатися поширення влади гетьмана до р. Случ⁸⁴. Іntenсивний процес колонізації козаками земель Брацлавщини й півдня Київщини, що розпочався за сприяння Варшави з 1684 р., привів до утворення Білоцерківського (Фастівського), Брацлавського, Богуславського і Корсунського полків. На їх території відновлювалося функціонування властивих у минулому Українській державі органів влади й судочинства. Полковники Семен Палій, Андрій Абазин, Захарій Іскра та інші старшини розглядали козацькі терени як самостійне політично-адміністративне утворення, яке лише формально залежало від короля. Наприкінці 80-х рр. у них відроджується ідея створення держави в межах середини XVII ст. (прагнули встановити кордон з Польщею по р. Случ).

Становлення українських державних структур непокоїло польську еліту, і 1699 р. сейм прийняв ухвалу про ліквідацію козацтва як соціального стану,

⁸¹ Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 30, 56, 60, 89, 99.

⁸² Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — Київ, 1992. — С. 69, 92—110, 126—130, 140—146.

⁸³ Величко С. Літопис. — Київ, 1991. — Т. 1. — С. 26—27, 46, 79, 136—138, 229; Т. 2. — С. 7—15, 26—29, 49—50, 71, 79, 145, 174.

⁸⁴ Архив ЮЗР. — Киев, 1868. — Т. 2, ч. 3. — С. 94—97.

а разом з ним і козацького політичного устрою. У відповідь 1702 р. спалахнуло народне повстання, що сприяло відображенню у свідомості населення державної ідеї. На теренах Київського, Брацлавського, Подільського й півдня Волинського воєводств тривало масове покозачення селян і міщан, вигнання з маєтків панів і орендарів, формування місцевих органів влади за козацьким зразком. Як підкреслював один з керівників повстання Самусь, “ми тоді будемо бажаними королю і Речі Посполитій, коли у нас по всій Україні від Дніпра до Дністра і вверх до річки Случ не буде ноги лядської”⁸⁵. Намагаючись добитися возз’єднання з Гетьманщиною, козацькі ватажки поклали надії на допомогу Росії (розпочалося формування міфу про російського монарха як визволителя з польської неволі). Вступ на терена Правобережжя у травні 1704 р. військ І. Мазепи для надання допомоги союзнику Петра I польському королю Августу II населення сприйняло як підтримку у боротьбі проти поляків. Намагаючись зберегти за собою Правобережжя, І. Мазепа не поспішав відновлювати тут польську владу. На 1709 р. у краї успішно функціонували органи влади Білоцерківського, Богуславського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Уманського і Чигиринського полків. Можливо, також діяли Вінницький (Кальницький), Могилівський і Торговицький полки. Однак, попри усі зусилля П. Орлика, відстояти витворену державність не вдалося. За договорами Речі Посполитої з Росією (1711) та Туреччиною (1714) Правобережжя визнавалося її складовою частиною. Впродовж грудня 1711 — лютого 1712 рр. російські війська, руйнуючи поселення, зганяли з місць проживання населення Київщини й Брацлавщини (було переселено більшість з 200 тис. місцевих жителів), що

призвело до зруйнування підвалин козацького устрою. Нова хвиля переселень 1713 р. та репресивні дії польського уряду 1714 р. спричинили остаточну ліквідацію елементів національної державної структури й козацького стану.

Під дією вказаних чинників процес згасання державної ідеї у свідомості правобережного населення набув досить швидких темпів. Окремі її вияви, що підживлювалися колективною пам’яттю про світлі часи існування держави під час революції та ненавистю до польсько-шляхетських порядків, можна побачити у гайдамацькому рухові, що зародився на початку XVIII ст. Лише під час народних повстань 1734 та 1768—1769 рр. спостерігається деяке оживлення державотворчих ідеалів, що виявилось у намірах відновити козацький устрій та звільнитися з-під польського панування шляхом возз’єднання з Гетьманщиною. Наприклад, під час виступу 1734 р. повстанці полку Верлана вважали, що “вся Україна і Русь аж по Збруч і Случ належить царській милості”⁸⁶. У 1768 р. керівники Коліївщини (Максим Залізняк, Іван Гонта та ін.) велику увагу приділяли становленню державних інституцій на зразок Гетьманщини. М. Залізняк утворив “управительну резиденцію”, що виконувала функції уряду, а при ній канцелярію. У поселеннях виникали місцеві органи влади. Учасники повстання вважали, що визволений край має стати “Гетьманщиною”. Можливості об’єднання Правобережжя з Лівобережжям з метою створення незалежної

⁸⁵ Костомаров Н. И. Мазепа. — Москва, 1992. — С. 135—136; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — Київ, 1963. — С. 122.

⁸⁶ Архив ЮЗР. — Т. 3, ч. 3. — Киев, 1876. — С. 68—70.

Боротьба за збереження автономії Гетьманщини". Діяльність у Гетьманщині Малоросійської колегії та відмова царя від проведення виборів гетьмана призвели до оформлення серед еліти двох угруповань: угодовського, що підтримувало інкорпораційну політику Росії, та національно-автономістичного, що намагалося відстояти існування національної держави. На чолі останнього стояв П. Полуботок, котрий разом з однодумцями повів боротьбу (лише мирними засобами) за збереження української автономії. Проте вона завершилася невдачею. У квітні 1723 р. Малоросійську колегію було перетворено на вищу владну структуру, якій підпорядковувалися всі інші українські органи влади. На початку липня Петро I скасував гетьманську владу, передавши її повноваження Малоросійській колегії. П. Полуботок та група його однодумців було ув'язнено у Петропавлівській фортеці, де наприкінці 1724 р. наказний гетьман помер. На думку В. Шевчука, він справді міг виголосити знамениту, але не підтверджену документально, промову перед Петром I, в якій різко засудив антиукраїнську політику імператора, попередивши, що доведеться йому відповідати перед Богом "за погибель нашу і всього народу"⁸⁷.

Відновлення влітку 1727 р. гетьманської форми правління й обрання гетьманом Данила Апостола оживили сподівання патріотів на можливість запобігання ліквідації підвалин держави. У лютому 1728 р. царському уряду було подано "Статейні пункти", що передбачали виборність гетьмана, генеральної старшини, полковників і сотників, виве-

Невідомий художник. Гетьман Кирило Розумовський. Поч. XIX ст. НМІУ

держави не відкидали й деякі польські урядовці.

Нова поразка у боротьбі й жорстокі репресії пригасили, але не знищили назавжди бажання визволитися від Польщі й запровадити козацькі порядки. Після приєднання Правобережжя у 1793 р. до Росії російські сановники намагалися не допустити виникнення тут козацьких полків, оскільки, як вважав українець за походженням канцлер Олександр Безбородько, цим заходом можна було б "збурити свій власний народ, котрий пам'ятає часи Хмельницького і схильний до козацтва. Тут утворилась би військова нація і тим небезпечніше, що і Малоросія заразилась би в той же час тим же духом, а за нею і його губернія. Від чого і пішов би новий вид революцій, в якій, у крайньому випадку, змушені будемо відновити гетьманство, дозволити багато несуразних свобод..."⁸⁷.

⁸⁷ РИО. — Санкт-Петербург, 1881. — Т. 29. — С. 261, 272.

⁸⁸ Історія Русів. — Київ, 1991. — С. 287—288.

дення з України або обмеження чисельності російських військ, збереження компанійських полків, збір податків до української скарбниці тощо. У відповідь було отримано “Рішительные пункти”, згідно з якими українській стороні дозволялося обирати гетьмана, щоправда, лише за “дозволення” царя. На посади генеральних старшин і полковників могло бути висунуто не більше 2—3 кандидатур, з-поміж яких царською волею відбувалося відповідне призначення. Гетьман не мав права без дозволу царя карати старшин на смерть, а також позбавлявся повноважень проводити зовнішню політику. Передбачалася участь російських чиновників у роботі Генерального суду. Хоча Військовий скарб і відновлювався, проте українські фінанси залишалися під контролем російського уряду.

Після смерті Д. Апостола 1734 р. Росія відмовилася від обрання нового гетьмана, і влада перейшла до рук Правління гетьманського уряду, що складалося з трьох українців і трьох росіян. Розпочався новий наступ царату на українську автономію. І все ж, як засвідчує зміст судового кодексу “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743), старшини продовжували виразно усвідомлювати національну окремішність Української держави. Після смерті 1732 р. палкого патріота К. Гордієнка послабилися антиросійські настрої серед запорожців, котрі в 1734 р. повернулися під руку російської імператриці й заснували Нову Січ. З цього часу вони піклувалися переважно про збереження “вольностей” соціально-економічного характеру та самоврядування і не надто переймалися національно-державними інтересами Гетьманщини.

З відновленням 1750 р. гетьманської форми правління гетьман Кирило Розумовський (1750—1764) до 1754 р. само-

Ангефер. Портрет Василя Канніста. Початок XIX ст.

стійно призначав полковників, спробував (хоча і невдало) поновити зовнішньополітичну функцію держави, сприяв зміцненню центральних і місцевих органів влади, відстоював фінансову автономію, почав проведення судової реформи. У першій половині 60-х рр. частина старшини почала виношувати ідеї розбудови шляхетської республіки, адже саме в цей час значне військово товариство, що називало себе “шляхтою”, домагалася визнання за собою шляхетських прав і зрівняння з російським дворянством.

Погляди нової шляхти знайшли вияв у розробленій наприкінці 1763 р. Глухівською старшинською радою петиції “Прохання шляхетства і старшин разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії”. Вони передбачали підтвердження прав і вольностей, одержаних за договором 1654 р., самостійності у проведенні внутрішньої політики, дозволу на скликання кожно-

го року сеймів (генеральних рад) і сеймиків на місцях і надання їм повноважень вищої законодавчої влади, повернення втрачених від початку 70-х рр. XVII ст. територій, створення самостійної судової і власної фінансово-бюджетної систем, зрівняння у правах і чинах з російським дворянством старшин і шляхтичів, визнання рангових земель спадковими та ін. Аналіз статей доводить, що українська еліта розглядала Гетьманщину самостійною державою, яка має власні кордони, голову держави, уряд, економічну формацію. Деякі старшини схилилися до думки про запровадження спадкового гетьманства для родини Розумовських.

У даних “Проханнях” Катерина II відчула загрозу підвалинам імперії і політиці “обрусіння” України і скористалася цим для скасування гетьманату (у листопаді 1764 р. К. Розумовського було позбавлено влади). Для управління Лівобережжям і Запорожжям створюється друга Малоросійська колегія. Розпочався потужний наступ царату на Українську державу.

Хоча українська еліта не наважилася на боротьбу за збереження держави, все ж у її свідомості продовжувала жити ідея автономізму. Як засвідчили вибори 1767 р. депутатів від нової шляхти до Законодавчої комісії та розробка для них наказів, вона висловлювалася за збереження української автономії (деякі зі старшин відстоювали відновлення гетьманату), протестувала проти постійних російських військ тощо. Козацькі накази спрямовувалися на захист самобутності Гетьманщини, зокрема, на підтвердження малоросійських прав, вольностей, звичаїв, з “якими гетьман з Військом Запорозьким і народом малоросійським прийшли під Всеросійську державу...”⁸⁹ На засіданнях Законодавчої комісії 1767—1768 рр. українські депутати послідовно обстоювали автономію. Во-

ни підготували петицію до імператриці з проханням підтвердити “навечно” всі українські права. У своєму історичному трактаті про минуле Малої Росії та у виступах Григорій Полетика (який очолював депутатів) обстоював думку, що Малоросія завжди користувалася правами, й намагався домогтися її перетворення на шляхетську республіку та визнання старшини шляхтою.

Ліквідація Гетьманщини й урівняння 1785 р. української нової шляхти з російським дворянством позбавили українське суспільство політичної еліти, котра виступала творцем і носієм державної ідеї, основні принципи якої відтепер зберігалися лише в історичній пам’яті населення та політичній свідомості окремих осіб. До початку XIX ст. ніхто з представників еліти не наважувався відкрито виступити за відновлення держави, хоча у свідомості патріотично налаштованих кіл ця ідея продовжувала жити (навесні 1791 р. відомий громадсько-політичний діяч і письменник Василь Капніст зробив обережну спробу з’ясувати можливість одержання підтримки з боку Пруссії в разі виступу проти “російського ярма”⁹⁰).

Деякі складові державної ідеї знаходили відображення у літературних та історичних творах другої половини XVIII ст. До найвизначніших з них належали “Розмова Великоросії з Малоросією” Семена Дівовича, “Ода на рабство” Василя Капніста та “Історія Русів” анонімного автора. Перекладач Генеральної військової канцелярії С. Дівович у своїй поемі (1762) обґрунтував самостійність політичного розвитку Укра-

⁸⁹ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. — Киев, 1889. — С. 142—164, 249.

⁹⁰ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — Київ, 1991. — С. 19.

їни з найдавніших часів, уперше зауважив, що за договором 1654 р. Україна не ввійшла до складу Росії, а, зберігаючи права і вольності, продовжувала залишатися рівноправною з нею державою, визнаючи, як і вона, владу царя. Таким чином, Україна і Росія розглядалися як окремі країни, пов'язані лише спільним монархом⁹¹. В. Капніст 1783 р. відгукнувся на ліквідацію козацького устрою і запровадження кріпацтва “Одоу на рабство”, в якій не тільки оплакав “уярмлення” Вітчизни, а й різко затаврував антиукраїнську політику царату.

Вершиною політичної думки і водночас маніфестом українського патріотизму стала “Історія Русів”, написана наприкінці XVIII ст. автором, котрий належав до новгород-сіверського патріотичного гуртка. На відміну від переважної більшості українських патріотів XVIII ст., які виступали автономістами, він був переконаним самостійником, відданим серцем і розумом ідеї незалежності України. Він обґрунтував думку, що державне життя українського народу розпочалося з часів створення саме ним, а не росіянами, Київської Русі. На його переконання, козацька Україна становила невід’ємну складову “України Малоросійської власної, предковічної отчизни нашої, од Святого Рівнопос-

тольського Князя Володимира Київського...”⁹². В “Історії Русів” уперше було сказано, що найбільшою цінністю для народу є його незалежність, і саме в її досягненні слід убачати сутність визвольних змагань українців кінця XVI — початку XVIII ст.⁹³ У праці неодноразово відзначався добровільний, договірний і рівноправний характер українсько-російського договору 1654 р. Висвітлюючи антиукраїнську спрямованість російської політики, автор послідовно обстоював державну самостійність козацької України, демократичність її політичної форми правління, різко засуджував російський деспотизм. “Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками, — каже автор устами П. Полуботка у його знаменитій промові до Петра I, — є справа Азіатського тирана, а не Християнського Монарха, який мусить славитися і на правду бути верховним батьком народів”⁹⁴.

Основні положення державної ідеї, сформульованої в роки Національної революції Богданом Хмельницьким, відтворившись у публіцистично-образній формі на сторінках “Історії Русів”, стали потужним джерелом відродження й дальшого розвитку української національної ідеї, що живила собою творчість геніального Кобзаря.

⁹¹ Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиєю // Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С. 384—399.

⁹² Історія Русів. — С. 112, 184, 259.

⁹³ Там само. — С. 104—105, 269.

⁹⁴ Там само. — С. 203, 213, 217, 257—288.

невід'ємний елемент культурного буття українського народу, з'явилися у роки Національно-визвольної війни середини XVII ст. Остання внесла докорінні зміни у суспільну свідомість і спосіб мислення практично всіх верств українського суспільства. Для селянства це означало реалізацію на практиці заповітного гасла "землі та волі". Козацтво ж зі стану гнаного і переслідуваного перетворилося на провідну суспільну верству, через яку, по суті, трансформувались основні тенденції політичного, господарського та етнокультурного розвитку України. Відповідні зміни відбувалися й у становищі міщан, а також духовенства та шляхти.

Уже перші місяці повстання засвідчили, що величезні маси українського селянства прагнуть "навіки не мати панів", "волюють всі загинути, ніж панам звикле послушення віддавати"¹. Водночас документальний матеріал яскраво засвідчує, що колишні кріпаки намагалися "бути вільними", "не платити ніяких податків"². Характерно, що соціальне спрямування цих прагнень мало масовий, стійкий і тривкий характер.

Фундаментальні основи соціальної політики були закладені Б. Хмельницьким з перших місяців повстання. Впродовж наступного часу вони зазнавали певних змін і трансформацій, але основне полягало у тому, що ця політика виявилася життєздатною і мала принципово довгостроковий характер. Вона проводилася у життя в умовах розгортання небаченого досі збройного повстання та швидкого наростання широкої хвилі народного протесту. Тому гетьманові часто доводилося йти на певні поступки різним верствам і категоріям суспільства. Заходами, які вживалися, Б. Хмельницький насамперед прагнув не допустити наростання існуючих у повстанському середовищі конфліктів. Гетьман з самого початку війни став на шлях

заборони реставрації великого феодального землеволодіння. Дослідники підраховували, що впродовж перших її семи років він видав лише 17 універсалів, які підтверджували власницькі інтереси шляхти на землю чи надавали їй нові земельні володіння. Ще жорсткішу лінію проводив Хмельницький щодо соціальних апетитів козацької старшини. У документах зафіксований лише один факт підтвердження права на володіння маєтком і на сьогодні не відомий жодний універсал, який би закріплював нові земельні володіння у руках козацької старшини³.

Деяку іншу політику Б. Хмельницький проводив щодо православної церкви і монастирів. Гетьман добре розумів значення релігійного фактора у розгортанні Національно-визвольної війни і усвідомлював, що матеріальна підтримка православ'я не лише не викличе спротиву широких народних мас селян і козаків, а й зміцнить авторитет гетьманської влади в їхніх очах. Не випадково вже у червні 1648 р. він видає перші універсали, що захищали церковне землеволодіння й передбачали суворе покарання осіб, які зазіхали на майно і землі монастирів. Характерно, що у майбутньому питанні про підтримку православної церкви і монастирів практично не сходило з порядку денного програмних документів Б. Хмельницького та інших гетьманів.

Загроза розколу повстанського табору та реально існуюча тенденція переростання напруги у взаєминах між

¹ Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтыбы // История СССР. — 1979. — № 3. — С. 74.

² Там само.

³ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.). — Київ, 1961. — С. 54, 56, 57.

козаками і селянами у відкритий збройний конфлікт змушували Б. Хмельницького постійно вносити корективи у соціальну політику. Сприятливе ставлення до шляхти та української магнатерії змінюється відвертою ворожістю. Гетьман уміло застосовує метод “батога і пряника”. З одного боку, час від часу видаються універсали, які страхали “бунтівників” смертною карою, з іншого — навіть під тиском польського уряду Б. Хмельницький не вдавався до відкритих репресій проти повсталих. Принципового кредо про те, що він звільнить “з лядської неволі народ весь руський” і в цьому йому допоможе “та чернь вся по Люблин и Краков, которой я не одступлюсь, бо то права рука наша”⁴, гетьман дотримувався до кінця свого життя. Наскільки реалістичною і зваженою була ця політична лінія, свідчить, зокрема, той факт, що навіть після укладення Зборівського 1649 р. і Білоцерківського 1651 р. договорів, коли соціальна напруга у суспільстві сягнула крайніх меж, Б. Хмельницький зумів зберегти відносний мир і стабільність у державі.

Зміна уявлень щодо принципів формування соціальної лінії поведінки. Події Національно-визвольної війни внесли значні зміни в уявлення української людності щодо принципів формування соціальної лінії поведінки. Від 60 до 80 % населення проголосило себе козаками, що, природно, давало їм значні переваги у різних сферах господарського, політичного та культурного життя. Причому соціальна результативність Національно-визвольної війни була настільки глибокою, що її вплив відчувався впродовж багатьох наступних десятиліть XVII—XVIII ст. З’явилась і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина. Захоплення на основі існуючих звичаїв землі (після ви-

гнання польських панів її було достатньо) та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися здійснювати операції купівлі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти і т. п.

На думку козаків і селян, земля належала їм на цілком законних підставах. Адаже вони завоювали право власності силою зброї, а не одержали його з рук сюзерена. Не випадково ці погляди широко побутували у народному середовищі навіть наприкінці XVIII ст. Матеріали “генерального опису Лівобережної України 1765—1769 рр.” фіксують, наприклад, численні факти, згідно з якими селянські і козацькі поля, городи, сіножаті кваліфікуються як “свои власние”, “свои собственные”, “свои жилие” тощо⁵. У ряді випадків особи, які продавали ґрунт, вважали за потрібне підкреслити, що земля “отцу своему наследная... в спокойном владении его донныне состоящая”⁶.

Характерний також інший бік цього питання. У купчих, оформлених у ратушах, сотенних та полкових канцеляріях, підкреслюється, що земельні угіддя продаються козаками і селянами “в вечное владение”, “в потомственное владение”, “в спокойное владение”, “вечно и безповоротно”⁷.

⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 117—118.

⁵ Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии (Полки Киевский и Нежинский). — Чернигов, 1967. — Вып. 2. — С. 211, 248, 251.

⁶ ЦДА України, ф. 57, оп. 1, спр. 217, арк. 31.

⁷ Там само, ф. 57, оп. 1, спр. 217, арк. 27, 37, 135.

Зберігалися також традиційні погляди на займанщину як реальну основу щодо справедливого вирішення земельного питання. Так, під час судової тяжби за землю з Новгород-Сіверським монастирем представники громади с. Покошиця заявляли, що коли “малоросіяне з гетманом Богданом Зеновієм Хмельницьким крові своєю освободили Малую Росію от ярма лядского и от держави польских королей, а пришли в подданство всероссийского монарха... в тую пору по обоих сторонах Днепра вся земля была малороссиян сполная и общая, потамисть, покамисть они перее — под полки, а во полках под сотне, а в сотнях под местечка, села и деревне, а в оных под свои жилища, двори, доми и футори осягли и позаймали и потому сталися все добре малороссиянам быть властным чрез займы. Оніе ж займы свои малороссияне разными означали способами: одни обурували, другие концами обносили и рвом окопували, кляками ограничили и что хотели в тех займах строили, гай возвращали и сади заводили, футори, слободы, деревне, села на свое имя селили, к себе в користь приводили, на болотах, где видели у строений мельниц места, там оніе строили”⁸. Цей випадок не був поодиноким. Матеріали сотень сторінок “Генеральних слідств про маєтності”, які проводилися у різних полках Гетьманщини у 1720—1730 рр., засвідчують незмінність традиційних поглядів козаків і селян на займанщину.

Стійкість, з якою українське поспільство доводило своє право на землю і волю (опираючись не лише на документи, а й на усталені норми звичаєвого права), пояснюється соціально-економічними та політичними реаліями, що почали складатися в Україні з кінця 50-х рр. XVII ст. У психології старшини з’явилися і поступово набували дедалі стійкішого ха-

рактеру елементи соціального егоїзму. Вже наприкінці століття козацька еліта як справжній курйоз сприймала згадку про те, як 1656 р. П. Тетеря (тодішній переяславський полковник) у Москві випрошував для себе та І. Виговського грамоти на маєтності та розмову, що сталася між ним і московськими боярами. Тоді П. Тетеря заявив, що “хотя царское величество его писаря (І. Виговського. — *Авт.*) і отца его, и братью и пожаловал, только они тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского”. Здивовані бояри відповіли, що посли, які незабаром відвідають Україну, “о тех маєтностях, чем кого царское величество пожаловал, объявят, и им мочно будет, с ведома Войска Запорожского, тем всем владеть свободно”. За непокоєний такою відповіддю полковник почав переконувати бояр не робити цього, “потому, что про то и гетман Богдан Хмельницкой не ведал; а только де в войске про то сведают, что он писарь с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маєтности, и их де тотчас побът”, оскільки в “Войске Запорожском владеть им ничем нельзя”⁹. Більше того, документи фіксують випадки, коли старшина одержані з рук московського уряду пожалування на земельну власність, побоюючись козацького гніву, змушена була закопувати у землю.

Поляризація соціальних сил суспільства. Смерть Б. Хмельницького розв’язала руки тій частині козацтва, яка здавна мріяла про збагачення й закріплення за собою великої земельної власності та закріпачення селян. Егоїзм час-

⁸ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). — Киев, 1908. — С. 18—19.

⁹ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 2. — С. 765.

тини старшини та поступова поляризація соціальних сил суспільства, зрозуміло, не пройшли непоміченими у Москві, яка використала сприятливу ситуацію у своїх цілях. Роздаючи землю, різні угіддя, промислові місця, царський уряд тим самим поглиблював суперечності, що існували не лише між козаками і селянами, а й у середовищі самого козацтва. Він йшов назустріч соціальним домаганням старшини, відволікаючи її від боротьби політичної.

Розмиті на першому етапі Національної революції станові рамки поступово почали входити у звичайне для того часу русло. Вже Березневі статті 1654 р. чітко визначили прерогативи тієї чи іншої станової групи населення. Як зазначалося, привілейоване місце у суспільстві зайняли козацтво та лояльна до нового режиму шляхта (“шляхта, которые в России обретаются и веру, по непорочной заповеди христове, чтобы великому государю нашему... учинили, чтоб при своих шляхетцких волностях пребывали и меж себя старших на уряды судовые обирали и добра и волности имели, как при королех полских бывало”) ¹⁰. Разом з тим не викликав будь-якої іншої інтерпретації пункт Березневих статей про те, що “кто пашенной крестьянин, той будет должность обыкную... отдавать, как и прежде сего” ¹¹. Юридична норма, закріплена у перших договорах українських гетьманів з московськими царями, згодом знайшла дальший розвиток у наступних договірних статтях. Причому нові статті надавали старшині широкі, а пізніше й необмежені можливості у соціальній сфері.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними змаганнями українців, викликала до життя ряд явищ, що є справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не ви-

ключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього Європейського континенту). Державно-феодальна власність на землю, яка утвердилася в роки Національно-визвольної війни, поступово відійшла на другий план. Натомість виникли і значно поширилися такі форми власності, як рангова (“на ранг”, “на уряд”) та приватна (“зуполне”, “вічне” володіння). До першої форми належали маєтки, які надавалися старшині замість грошового пожалування і володіння якими обмежувалося певними часовими рамками. Формально вони вважалися власністю Війська Запорозького. Наприклад, генеральний обозний на 1729—1730 рр. володів 402 дворами, два генеральних судді — 599, підскарбій — 302, два генеральних осавули — 397 дворами. Загалом 16 особам генеральної старшини “на ранг” належало 1915 дворів. З часом одержані як винагороду за службу землі старшина почала перетворювати на спадкову власність. Спроби гетьманів обмежити прогресуючий процес поступового зменшення фонду земель, що надавалися старшині “на уряд”, були, як правило, малоефективними. Не випадково офіційна “Ведомость о малороссийских ранговых маетностях” засвідчує на 1764 р. півтораразове зменшення рангових маєтків ¹².

Історичні умови, спричинені наступом царизму на автономію України, торкнулися також господарської сфери. У Гетьманщині інтенсивно збільшувалась земельна власність російських поміщиків та московських вельмож. Великі ма-

¹⁰ Там само. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. 10. — С. 447.

¹¹ Там само. — С. 450.

¹² Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — Киев, 1986. — С. 27, 28.

етності мали члени Малоросійської колегії князі О. Меншиков, Г. Долгорукий, Г. Головкін, Б. Шереметєв та ін. Сотні десятин землі та тисячі селян належали російським поміщикам на Слобідській Україні, а згодом (з другої половини XVIII ст.) у Причорноморських степах. Так звані відписні маєтності знаходилися у руках інших чужинців — грузинів, німців, сербів, болгар. Усі вони, як правило, користувалися значними пільгами в облаштуванні своїх земель — звільнялися на певний час від податків, купували за зниженими цінами посівний матеріал тощо. Важливо й інше — господарське життя у цих маєтках, як правило, будувалося не за місцевими звичаями, а на кшталт великоросійських поміщицьких помість.

Перетворенню старшини на привілейований стан українського суспільства сприяла відверто протекціоністська політика Москви. Обмежуючи політичні права, російські самодержці водночас розпалювали соціальні апетити козацької еліти. Гонитва за маєтностями і посадами нерідко ставала чи не основним сенсом життя цього найосвіченішого і господарськи міцного прошарку населення України. Документи фіксують появу в середовищі старшини настроїв щодо можливості здобуття нею статусу російського дворянства. Відомо, наприклад, що ще 1665 р. московський уряд надав звання боярина лівобережному гетьману І. Брюховецькому. Дворянство одержали генеральні обозний, писар, осавули, хорунжі, полковники.

Самі українські гетьмани також прагнули до створення прошарку старшини, наближеної за своїм статусом до дворянства. Вже за часів правління І. Самойловича, а потому й І. Мазепи з'являється особлива привілейована група з числа козацької еліти, що в документах зазначена як “бунчукове товариство” (зна-

ходились при гетьмані й охороняли бунчук і хоругву), “значкове товариство” (виконували різні господарські послуги генеральній і полковій старшині), “значні військові товариші” (склалися, як правило, з числа відставних генеральних і полкових старшин). Процес нобілітації козацької верхівки розтягнувся на кілька десятиліть. Напівзаходи царського уряду у цьому питанні змінилися діями, спрямованими на зрівняння старшини і російського дворянства у політичних правах. Серед старшини з'являється нова категорія осіб, які виконували функції “предводителі” дворянства. У 1767 р. малоросійський генерал-губернатор П. Румянцев одержав царський указ, що передбачав “доставить к определению в кадетский корпус и общество благородных девиц детей обоого пола из лучших малороссийских семей”¹³. Характерно, що не обійшли мовчанкою актуальне для них питання про нобілітацію також укладачі наказів до Комісії зі складання Нового Уложення (1767). Документи вимагали, щоб “как прежде того козаки заслуженные честию дворянскою пожалованы были, то чтоб при том же чину и чести пребывали...” (Прилуцький полк), “козаки заслуженные пожалованы были честию дворянскою, то чтоб они при том же чину и пребывали” (Чернігівський полк)¹⁴.

Найпомітнішою віхою на шляху остаточного урівняння прав української старшини і російського дворянства став царський указ від 26 жовтня 1781 р., відповідно до якого за старшиною, яка

¹³ Цит. за: *Путфо А. И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. — Киев, 1988. — С. 83.

¹⁴ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1889. — С. 142, 166.

володіла “вотчинами и поместьями” (а земельну власність мало все козацтво), визнавалися права, що їх мав дворянський стан. Остаточно українська старшина права дворянства одержала з рук Катерини II 1785 р. Так завершився тривалий процес нобілітації козацької еліти. Соціального ідеалу було досягнуто. Лише незначне коло осіб з числа автономістично налаштованої старшинської верхівки звернуло увагу на той факт, що паралельно відбувався інший процес, який характеризувався поступовим, але неухильним згасанням елементів державності, що існували у Гетьманщині ще з часів війни. Відповідно обмежувалися можливості створення нормальних умов для духовного розвитку народу. Забезпечені державною підтримкою культурні пріоритети перейшли до рук північно-го сусіда.

Власне, сам козацький стан був неоднорідним. Відповідно до політичних обставин він змінювався як кількісно, так і якісно. Ці зміни, інколи навіть не помітні на перший погляд, боляче відбивалися на становищі козаків, призводили до міжстанових та внутрістанових конфліктів, впливали на загальний стан суспільства, час від часу використовувалися іншими силами для втручання у внутрішньоукраїнські справи. Вже сам факт загрози вилучення з козацького реєстру (його число, наприклад, коливалося від 60 тис. осіб 1675 р. до 30 тис. 1687 р.) викликав помітне невдоволення козаків. Мир і спокій у суспільстві порушувалися зростаючою поляризацією соціальних інтересів різних категорій козацького стану. Формально узаконений його особливий статус у реальному житті був далеким від ідеалу. Насамперед це виявилось у неоднаковому забезпеченні козаків землею та тягловою силою. Не випадково документи поряд з “грунтовими” і “середньогрунтовими” фіксують і такі категорії козацтва, як “го-

родники”, “жебраки”, “крайні жebraки”. Кількісне зростання цих прошарків козаків підривало матеріальні основи існуючого ладу, що, природно, позначалося на загальному духовному стані суспільства.

Московський уряд і місцева гетьманська адміністрація у соціальній сфері проводили щодо козацтва далеко не однозначну політику. Всі гетьмани після Б. Хмельницького не стримували матеріальних устремлінь старшини різних рангів. Разом з тим різке кількісне зменшення боєздатної, добре організованої військової сили рано чи пізно повинно було поставити на порядок денний питання про долю українського козацтва. 1723 р. з’явився указ, який, по суті, став документом, що на тривалий час регулював процедуру переходу осіб, які шукали козацтва¹⁵. Далі з’явилися царські укази від 1739, 1740, 1742 та наступних років, що у контексті попереднього документа лише вносили певні корективи у політику гетьманської влади щодо козацького стану. Майже аналогічні заходи соціального характеру вживалися на Слобожанщині. Петро I ще 1697 р. визначив кількісний склад слобідських полків. Відповідно до нового указу імператора (1700) відбір у козацькі полки став суворішим і відбувався на основі формулярних списків, які містили відомості про основні віхи життя козака, дані про службову кар’єру, родинний стан, характерні прикмети, місце народження і останнє помешкання¹⁶.

Подвійний стандарт у питанні щодо вирішення соціального аспекту існування козацтва не викликає будь-якого су-

¹⁵ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 10. — С. 961.

¹⁶ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 372, 373.

мніву. З одного боку, царизм справді нібито прагнув не допустити, на його думку, надмірного визиску козаків, з іншого — своїми діями лише сприяв цьому процесу. Згідно з розпорядженнями Москви, тисячі молодих людей відправлялися на фортифікаційні роботи з будівництва каналів тощо. У рідні місця не поверталось від 40 до 60 % особового складу козацьких полків. Вони гинули далеко від дому у ході війн, що їх вела Російська імперія. Процес обезтягнення козацьких господарств і перехід козаків у селянський стан пришвидшували постійні квартирування російських регулярних військ, величезні податки, узаконені

Т.Калинський. Селяни Чернігівського намісництва. Друга пол. XVIII ст.

та свавільні збори, що їх здійснювало командування московських полків. На очах одного покоління занепадали господарства, а колись вільні козаки переходили у залежні категорії населення.

Соціальні наслідки реформ російського уряду 60—80-х рр. XVIII ст.
Не лише політичні, а й глибокі соціальні наслідки мали реформи, здійснені царизмом щодо українського козацтва у 60—80-х рр. XVIII ст. Насамперед ще 1765 р. зазнало докорінних змін слобідське козацтво, що було переведене у ка-

*Селяни з Галичини.
Мал. з книги Hasquet
В. "Neueste... Reisen...
durch die Dacischen
und Sarmatischen oder
nordlichen Karpathen".
Нюрнберг, 1794.*

тегорію військових казенних обивателів, які платили відповідний податок державі. З ліквідацією Запорозької Січі (1775), по суті, було перервано процес розвитку зимівників — господарств фермерського типу, які у майбутньому могли стати основою нових виробничих відносин в Україні. На початку 80-х рр. зазнав змін адміністративно-територіальний устрій колишньої Гетьманщини. Створення намісництва означало остаточну ліквідацію традиційного поділу на сотні й полки і відповідно передбачало перетворення козацьких підрозділів на регулярні частини російської армії. Зазнала змін і податкова система (запроваджено подушний податок). Уже наприкінці XVIII ст. українські козаки, зберігаючи традиційну назву, перетворилися на одну із за-

лежних податних категорій населення Російської імперії.

Рівень духовного стану будь-якого суспільства визначається ставленням його правлячої еліти до найприниженішої частини населення держави. В Україні, як і в інших тогочасних європейських країнах, до такої категорії належало селянство. На жаль, ні Б. Хмельницький, ні його наступники у розв'язанні селянського питання не змогли вийти за межі соціальних установок, що існували у середньовічному суспільстві. Лише екстремальні умови війни змусили Б. Хмельницького скоригувати напрями соціальної політики.

Поступки з рук правлячих станів селяни виривали силою зброї. Ліквідація поміщицьких латифундій, панщини і крі-

пацтва стала наслідком Селянської війни, яка відбувалася паралельно з Національно-визвольною війною. Перестановка політичних сил у ході війни й угода з Москвою дали змогу Б. Хмельницькому чітко й недвозначно зафіксувати у Березневих статтях принципове положення про послушенство як форму соціального визиску селян України. Ця юридична формула (до речі, вона з'явилася ще в перших універсалах гетьмана) стала визначати політику Української держави щодо селян упродовж багатьох наступних десятиліть XVII—XVIII ст. Звичайно, зміни, які відбувалися в роки війни у становищі селян, були такими разючими, що про швидке відновлення послушенства не могло бути й мови. Цей процес розтягся на багато років і відзначався суперечливістю й глибоким внутрішнім драматизмом. Проте започаткована ще наприкінці 50-х рр. XVII ст. тенденція щодо збільшення різних форм залежності селян і посилення їх соціального гніту з часом набрала стійкого й динамічного характеру. Причому це торкнулося всіх категорій селянства. Насамперед за декілька десятків років на Лівобережжі істотно зменшилася кількість дворів так званих вільних військових сіл (з 24 604 у 1666 р. до 1100 у 1764 р.)¹⁷. За цими цифрами прихована втрата цілого соціокультурного явища в історії України. Воно виникло в роки Національно-визвольної війни і значною мірою визначало шляхи еволюції господарства Лівобережної та Слобідської України. Села, що знаходились у підпорядкуванні Військового скарбу, перетворилися на своєрідний земельний фонд, з якого поповнювала свої володіння українська старшина. Відповідно змінювався і статус мешканців цих сіл. За короткий час вони пройшли шлях від вільних виробників до залежних (у різних формах) селян. Величезний документальний ма-

теріал доніс до нас погляди селян на свій попередній соціальний статус як мешканців “вільних” військових сіл. Так, частина “Генеральних слідств...” розпочиналася такими словами старожилів: “По изгнаніи ляхов гетманом Богданом Хмельницким з Малой Россіи стало быть то будыше войсковое свободное” (с. Лакома Буда Стародубського полку); “А за гетмана Богдана Хмельницкого, свободное было войсковое, а не было не в чѣм подданстве и послушаніи” (с. Білокопити Ніжинського полку); “А за гетмана Богдана Хмельницкого осталось свободное войсковое и не в чѣм подданстве и владении не было” (с. Уланів Ніжинського полку)¹⁸. Це не поодинокі згадки у документах. У різній формі ця думка домінує на сторінках багатьох інших свідчень селян, які вони давали у полкових канцеляріях.

Перехід мешканців “вільних” військових сіл в інші категорії селян ще більше ускладнював їхнє соціальне становище. Адже селяни приватних, монастирських і рангових маєтностей, по суті, перетворювалися на залежних виробників матеріальних благ. Поступово зростали повинності й побори, а з кінця XVII ст. намітилися й почали набирати силу кріпосницькі тенденції. Ще 1701 р. гетьман І. Мазепа універсалом узаконив дводенну панщину в окремих районах Лівобережної України. 30—70-ті рр. XVIII ст. пройшли під знаком дальшого наступу старшини і російського царизму на права українських селян. У 1738, 1739, 1742, 1763, 1765—1769 рр.

¹⁷ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — Київ, 1986. — С. 205.

¹⁸ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Укр. архів. — Київ, 1929. — Т. 1. — С. 462, 474; Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. 1729—1730 гг. — Чернигов, 1901. — С. 25, 29, 48.

з'явився ряд універсалів та указів, а слідом і конкретні кроки, спрямовані на обмеження селянських переходів. Нарешті, з травня 1783 р. Катерина II остаточно заборонила їх. У словах імператорського указу про те, що “в отвращении всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селении обитателей, каждому из поселянин остаться в своем месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан”¹⁹, утілено давню мрію царизму і російських поміщиків щодо запровадження на Лівобережній і в Слобідській Україні кріпосного права. Відтак узаконювались існуючі норми відробіткової ренти та інші повинності.

На Лівобережній Україні та Слобожанщині царизмом була відпрацьована модель інкорпораційної політики у політичній, економічній та духовній сферах щодо окраїнних, іноетнічних територій імперії. Москва тут уперше зустріла у “чистому” вигляді політичну структуру у формі власної держави, чинних правових норм, існування відповідної території, соціального складу населення і т. п. Не випадково процес поглинання Гетьманщини і насадження в її межах чужих і незрозумілих народіві органів влади та управління, соціальних установок тощо розтягся на багато десятиліть.

В інших регіонах царизм проводив свою політику значно швидшими темпами. У Південній Україні соціальна лінія поведінки Росії практично не відрізнялася від тієї, що здійснювалась на Лівобережжі й Слобожанщині. В її межах також формувалася велика земельна власність старшини і російських поміщиків, впевненою рукою Москви насаджувалися різні форми феодальної залежності посполитих. Разом з тим шлях від часу заселення й колонізації Причорноморських степів до закріпачення поміщицьких підданих і державних селян

панівними верствами був подоланий надзвичайно швидко. Вже 1796 р. з'явився царський указ, що передбачав заборону самовільних переходів цих категорій селян. Те, на що Російській імперії у межах Гетьманщини знадобилося понад століття, у Південній Україні було здійснене за два десятиліття.

Особливості соціального розвитку на Правобережній Україні та західноукраїнських землях. Звичайно, соціальна лінія поведінки тих чи інших станів суспільства в різних регіонах України була далеко не однаковою. Вона залежала від багатьох факторів, серед яких у середині XVII ст. чи не найголовнішим був політичний. Як зазначалося, наслідки війни найсильніше відчувалися на Лівобережжі та Слобожанщині й у менш стійкому вигляді спостерігалися на західноукраїнських землях. На Правобережній Україні ці процеси впродовж 60-х рр. XVII — початку XVIII ст. переломлювалися крізь призму визвольних змагань. Незважаючи на підлив продуктивних сил, викликаний безперервними воєнними діями, вторгненнями кримських орд, турецьких, польських і російських полків, а також глибокою кризою економіки, обумовленою так званою Руїною, господарське життя у краї не завмерло. У другій половині XVII ст., як і в інших українських землях, тут відчувалися глибокі наслідки Національно-визвольної війни: зменшилося число феодальних власників, знищено панщину й особисту залежність селян, ліквідовано великі магнатські латифундії. На значній частині Правобережжя продовжували діяти правові норми молодого козацької держави. Так тривало до середини 70-х рр. XVII ст.

¹⁹ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 21. — № 15724.

Падіння П. Дорошенка знаменувало початок нової сторінки в історії правобережних українських земель. В їхніх межах почалася поступова реставрація польських порядків. Насамперед це проявилось у відновленні діяльності владних структур Речі Посполитої і спробах повернення магнатів і шляхти до проведення довоєнної соціальної політики. Однак для поляків це виявилось далеко не простою справою. Передовсім це пояснюється тим, що у межах Правобережжя продовжувало мешкати козацьке населення. Тому реставрація довоєнних соціальних порядків на Правобережжі розтяглася на багато десятиліть. Швидшими темпами вона відбувалась у північно-західній частині краю, значно довше — у південно-східному регіоні, який у 80-х рр. XVII — на початку XVIII ст. контролювався козаками С. Палія та його сподвижників. На території колишніх Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського і Кальницького полків було, по суті, відновлено козацькі порядки. У соціальній сфері С. Палій прагнув дотримуватися лінії свого великого попередника. Документи свідчать, що в межах території, контрольованої козаками, було встановлено невеликі за розмірами грошові й натуральні податки. Літописець зазначав, що С. Палій “десятину з пасек, индукты и всякіе приходи со всего Заднепра, даже до Днестра и Случи, на себе отбираши”²⁰. З документів Овруцького гродського суду (1699) відомо, що лише медову данину вносили селяни Іванківського Ключа, а невеликий чинш — жителі Радомишля, Унина, Кухарів та інших маєтків Овруччини²¹.

У майбутньому ситуація майже не змінилася. Під час піднесення визвольного руху на Правобережжі в 1702—1704 рр. наказний гетьман Самусь (Самійло Іванович) в одному із своїх уні-

версалів (1702) проголосив вічну волю селянам і звільнення їх від підданства поміщикам. Шляхта мала всі підстави називати ці події “ною Хмельниччиною”, що загрожувала пануванню Речі Посполитої у цьому регіоні українських земель.

Наступний час вніс значні корективи у соціально-політичну ситуацію на Правобережжі. Відновлення влади Польщі докорінно змінило соціальну лінію поведінки різних станів суспільства. Магнати і шляхта за кілька десятиліть повернули втрачені позиції. Селяни знову опинилися у кріпосному ярмі. На Правобережжі та Східній Галичині майже до кінця XVIII ст. продовжували діяти іноетнічні правові норми польського законодавства, які, по суті, регламентували всі сторони життя суспільства. На жаль, Польська держава не винесла жодного уроку з трагічних для неї подій Хмельниччини. На підвладних їй територіях українських земель місцева людина розглядалася як “схизматики”, здатні лише до роботи на полі пана. Десятиліттями залишалися невирішеними господарські, релігійні та культурно-освітні проблеми, які породило XVIII ст. Внаслідок цього у суспільстві до краю загострилися соціальні та міжконфесійні суперечності, зокрема, виникла так звана дисидентська проблема, що дало Росії привід до втручання у внутріпольські справи. По суті, у складі Речі Посполитої Правобережжя та західноукраїнські землі зберегли у законсервованому вигляді господарські структури й духовний стан суспільства, які склалися у попередній період. Часу для здійснення реформ залишалось зовсім мало. На-

²⁰ Летопись Григория Грабянки. — Киев, 1854. — С. 239—240.

²¹ Архив ЮЗР. — Киев, 1910. — Ч. 2, т. 3. — С. 358.

прикінці XVIII ст. Польща як самостійна держава припинила існування.

Зміни, що відбулися у політичному становищі Правобережжя (його територія перейшла до складу Росії), майже не позначилися на соціальній сфері. Повновладним господарем у краї залишалася польська шляхта, продовжували діяти попередні юридичні норми. Атмосфера польського духовного життя панувала у тих небагатьох культурно-освітніх закладах, які існували після 1793 р. на Правобережжі. Тимчасові послаблення селянам (звільнялися на два роки від сплати податків) змінилися новим наступом польських панів на їхні права. Гарантом цих заходів тепер виступало російське самодержавство в особі намісницьких, а пізніше губернських правлень. Український народ був у котре обдурений у своїх сподіваннях.

Цивілізованіше, а головне підпорядковані певним правовим нормам, формувалися з останньої третини XVIII ст. принципи соціальної політики на західноукраїнських землях. Вхідження величезної території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття з понад 2,5-мільйонним населенням до складу монархії Габсбургів обумовило істотні зміни у їх господарському та політичному становищі. У межах цих територій був ліквідований усталений упродовж попередніх століть адміністративний поділ (з'явилися округи та дистрикти) і запроваджено ряд інших новацій. Зокрема, згідно з патентами Марії-Терезії та Йосипа II, скасовувалося кріпосне право, обмежувалася відробіткова рента й ліквідовувалася низка повинностей. З інших заходів, проведених австрійським двором, слід відзначити надання ширших прав місцевим громадам (вони, наприклад, звільнялися від домінального суду), можливість вільного продажу селянами продукції своїх господарств, надання колишнім кріпакам права скар-

*Невідомий художник. Іван Гонта.
Поч. XIX ст. НМІУ*

житися на поміщиків тощо²². Зрозуміло, що спроби регулювання державою цих важливих сфер економічного життя позитивно впливали на загальний стан суспільства. Так, уряд Йосипа II здійснив ряд заходів культурно-освітнього (заснування руської семінарії у Львові, відкриття Львівського університету, запровадження викладання окремих предметів українською мовою) та релігійного характеру. Незважаючи на половинчастість та обмеженість реформ (окремі з них взагалі було згор-

²² *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. — Київ, 1959; *Шульга І. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. — Ужгород, 1962.

2.4. Правова культура

Суспільна значущість і етична цінність права. Національно-визвольна війна середини XVII ст. помітно змінила не лише засади української судової практики, а й саму соціальну суть права, обумовила появу його нових форм. Насамперед це стосувалося земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, міського управління та ін. Разом з тим незмінним залишалося основне завдання права — регулювання взаємовідносин між окремими індивідуумами (або цілими групами) суспільства шляхом встановлення відповідної системи правил поведінки. Особливо в цьому була зацікавлена козацька старшина — нова генерація українського “панства”. Вже на початковому етапі війни саме її представники одними з перших порушили клопотання про більшу визначеність і сталість права на місцях. Проте тоді це робилось під виглядом відновлення “стародавніх прав і вольностей”. У цих домаганнях їх підтримували гетьман і цар. Так, на прохання Б. Хмельницького і старшин Олексій Михайлович видав 27 березня 1654 р. жалувану грамоту, де між іншим велів: “Их права и волности войсковіе, как издавна бывали при вели-

ких князех русских и при королех полских, что суживали и волности свои имели в добрах и судах, и чтоб в те их войсковіе суди нехто не уступался, но от своих би старшин судились, потвердити; и прежних би их прав, каковы дани духовного и мирского чину людем от великих князей русских и от королей полских, ненарушить”¹.

З часом не лише змінилися умови життя і, відповідно, норми поведінки, а й сталася поступова трансформація в сприйнятті як простого люду, так і представників органів державної та судової влади самого змісту “стародавніх прав і вольностей”. Особливо яскраво це проявилось на півдні України, куди більшість правових “традицій” у “чистому” чи дещо зміненому в процесі заселення вигляді була привнесена з інших регіонів країни (переважно Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя, набагато менше із західноукраїнських земель). Зокрема, це стосується Кате-

¹ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720 (далі — *Величко Самоил. Летопись*). — Киев, 1848. — Т. 1. — С. 177.

ринославського намісництва, створеного згідно з указом Катерини II від 30 березня 1783 р. Відповідно до указів царя від 30 листопада 1796 р. і Сенату від 4 грудня того ж року, в яких йшлося про “відновлення” в Малій Росії “правління і судопроизводства сообразно тому как оно там сходственно правам и *прежним обрядам* (курсив наш. — Авт.) существовало”, Катеринославське намісницьке правління 10 січня 1797 р. прийняло постанову щодо місцевого населення: всі судові справи повинні надалі розглядатися “по правам тамошним от предков наших утвержденным”. Однак безпосередньо із змісту документа можна зрозуміти, що йдеться не про “стародавні часи”, скажімо, гетьманування Б. Хмельницького, а значно пізніші. Та інакше, мабуть, не могло й бути, оскільки ця територія заселялась (отже, формувалось і право) здебільшого в XVIII ст. Конкретно ж постановою передбачалося відновлення діяльності генерального та земського судів, порядок передачі судових справ по інстанціях тощо ².

Отже, де-факто такого роду законодавчі акти як гетьманського правління, так і царського уряду ще зовсім не означали повного повернення до “старих порядків”. Крім того, гетьман, а за ним і цар нерідко “відновлювали” такі права, які дуже суперечили, а інколи навіть виключали одне одного. Скажімо, юридичні норми, що діяли за княжої доби, не в усьому збігалися з чинними за правління польських королів, а останні, в свою чергу, не відповідали, із зрозумілих причин, набутих у ході війни “військовим и общенародним малоросійським и Войска Запорожского правам и вольностям”.

Це можна спробувати пояснити кількома основними чинниками. По-перше, хоч в актах старшинської адміністрації чи рішеннях судових інстанцій у разі з’ясування якихось конкретних питань і застосовували термін за “давніми”, “ста-

родавніми”, “звиклими” правами, звичаями і т. д., але представники окремого стану або соціальної групи вкладали у них своє розуміння проблеми. Наприклад, українська шляхта і старшина під колишніми правами розуміла юридичний статус польських панів до 1648 р., що базувався переважно на Литовському і Саксонському Статутах, які, до речі, також не узгоджувалися між собою. Посполиті й рядові козаки ототожнювали їх з правовими нормами, котрі утвердилися на Запорожжі, в дещо патріархальних общинах, на слободах. Вони заперечували кріпосницькі взаємовідносини між людьми і в більшості випадків спирались не на писемні джерела, а на встановлені й викарбувані часом звичаї.

По-друге, “новий порядок” не виробив відповідного законодавчого кодексу. А життя потребувало цього, оскільки повністю змінилася політична влада, і всі суспільні групи та інститути в широкому розумінні підпорядковувалися козацтву. Ідеями військового стану були охоплені найширші верстви України. При цьому радикально налаштовані окремі старшини, такі, як полковники Д. Нечай та І. Богун, рішуче відстоювали “мужицькі” інтереси, спрямовані насамперед проти великого землевласника.

Отже, у ході Національно-визвольної війни в праві, яке об’єктивувалось у свідомості кожного члена тогочасного суспільства як особлива і керувальна сила, відбулася певна трансформація понять “справедливість”, “моральність”, “доброта” і т. д. Зокрема, повсталий посполитий чи козак із зброєю в руках, котрий карає “дідича”, сприймався тоді природніше, ніж селянин, який виконує на державця “звикле послушення”. До-

² ЦДА України, ф. 1913, оп. 1, спр. 16, арк. 1—1 зв.

силь типовим явищем стали шлюби вільної людини з колишнім кріпаком чи кріпачкою (раніше це б призвело до закріпачення партнера). Нові моральні поняття змушували поводитись відповідно до них, часто-густо вступаючи в конфлікт із загально визнаними перед 1648 р. переконаннями й прийнятим законодавством. Тому населенню країни доводилося визнавати загальнообов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусом), другу — скасовувати, а третю — подавати на індивідуальний розгляд. Ось чому зв'язок правил поведінки з мораллю досить чітко простежувався в реальному житті. Правда, при цьому слід пам'ятати: юридичні положення вироблялися конкретними особами або групами осіб, котрі на той момент стояли біля керма влади, а їхня думка могла (що досить часто траплялося) не збігатися з моральними оцінками громадської більшості. В цьому крилися причини несприйняття основною масою жителів інтересів представників панівної верхівки. Незалежність (соціальна, економічна, моральна і т. д.) одного наштовхувалася на волю (свободу) інших.

За нового часу право не могло уникнути впливу (переваги) окремих політичних сил, а тому віднайти точку опори поза різними інтересами, до яких воно само і належало, більше того, черпало свою чинність. Ця неузгодженість (нестійкість) впливала не з нетотожності індивідуального сприйняття “добра” і “зла”, “справедливості” тощо, а із складності людської природи та умов співіснування. Правда, загальний розвиток культури (в тому числі й правової) нерідко призводив до взаємозалежності деяких “уподобань”, але не усував суперечностей взагалі. Більше того: що вищим є рівень загальної культури, то

глибшими й різноманітнішими виявляються суперечності (старого та нового, особи та державної влади і т. д.). Порівняємо для прикладу другу половину XVII і XVIII ст., коли для останньої стали вже цілком закономірними кріпосна залежність селянства, ліквідація козацтва як стану, перетворення старшини на дворянство. Змінилося співвідношення сил — відповідно еволюціонував і характер юридичних норм, які ще виразніше перетворились на “права і привілеї” панівної верхівки. Тому-то держава як форма гетьманського (царського) правління не могла бути гарантом права, відводила йому “прислужницьку” роль: інакше воно втратило б для верховної влади будь-який сенс. Крім того, не можна не враховувати й того факту, що в “державницьких” селах і містечках, рідше — містах (це явище поширюється з першої чверті XVIII ст.) посполиті були підсудними в основному своєму можновладцю³.

Говорячи про суспільну значущість і етичну цінність права, слід зазначити, що для другої половини XVII ст. стало особливо помітним намагання старшинської адміністрації створити на міцній законодавчій основі розвинуту централізовану систему підпорядкування. Проте цьому перешкоджало кілька найголовніших обставин: нестійка, часом просто трагічна політична ситуація в Україні, порівняно часта змінюваність (виборність) посадових осіб (у тому числі й самих гетьманів), а також дрібний землевласник (володілець) з його характерними індивідуалістичними тенденціями. Безпосередній виробник, прагнучи забезпечити насамперед власні інтереси, не був зацікавлений у підтримці централізованого державного ладу. Задовольняючи в основному особисті потреби,

³ Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 626, арк. 21, 25.

обмежуючись переважно найближчими ринками, він мало сприяв господарчій централізації. Тому деякі економічні райони Правобережжя, Лівобережжя та Слобожанщини мали схильність до самостійного розвитку (умовно можна виділити хоча б північні області, Київщину і т. д.). У другій половині XVIII ст. це також проявилось на території Південної України. Цілком ймовірно, що вище керівництво країни могло б поступово “впоратись” із цим, проте створення сильної національної влади не входило до далекосяжних планів ні Росії, ні Польщі, ні Туреччини, в епіцентрі геополітичних інтересів яких знаходилась Україна.

У зв'язку з цим деяка нестабільність державного устрою на Лівобережжі, Слобожанщині, а особливо на Правобережжі, очевидно, мала передбачити суворіші покарання винних у різного роду правопорушеннях. І дійсно, вони, за звичкою, інколи застосовувалися на зразок часів “польського панування”⁴. Однак “новий порядок” у більшості випадків зробив їх дещо “м'якшими” і поблажливішими. Значною мірою це обумовлювалося дорожнечою робочих рук (у роки Національно-визвольної війни загинули десятки тисяч людей) і порівняно великою вартістю грошей. Наприклад, день праці, житлове приміщення тощо, траплялося, коштували всього кілька копійок. А надмірні смертні вироки та тілесні покарання (каліцтва) ставали занадто не вигідними для молодшої Української держави. Ось чому за належних соціально-економічних умов будь-яка особа, крім “отъявнаго злодея”, у разі порушення норм поведінки могла сподіватися на відносно легкий судовий вирок. При цьому також відігравали неабияку роль висока релігійність, природна незлостивість українців до людей, які скоїли злочин. Коли останні щиро каялись в учиненому, їм нерідко взагалі

вибачали. Гарантом подальшої належної (боговгодної) поведінки порушників могли виступати громада, представники місцевого духовенства, інші члени суспільства. Траплялося, що якась особа (особи), захистивши і врятувавши злочинця від якогось важкого покарання чи навіть смертної кари, забирала за це його до себе в “услужіння” на декілька років. Так робили з давніх-давен, зокрема, монастирі, які користувалися неабияким впливом серед населення, правлячих і судових кіл⁵.

Формування та поширення великої земельної власності й укрупнення господарств призводило не лише до зрушень у соціально-економічній сфері, а й до руйнації патріархальних порядків: покарання все частіше переслідувало утилітарні інтереси пануючих верств населення. Що далі у часі від подій Національно-визвольної війни, то покарання невійськових злочинців ставало все жорстокішим (особливо виразно це прослідковується у роки гетьманування Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи). Відомий дослідник права і судочинства Орест Левицький зазначив, що в Україні в другій половині XVIII ст. правосуддя вже немилосердно вішало “розбійників” за ті провини, за які ще зовсім недавно відсікали тільки руку, ногу чи відрізали носа або вуха, нестерпним катуванням добивалось виказування спільників⁶.

⁴ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). — Одеса, 1909. — С. 293 і далі.

⁵ Слабченко М. Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. — Одесса, 1911. — С. 53.

⁶ Див.: *Левицький Орест*. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку. — Харків, б. р. — 252 с.

Місце звичаїв у судочинстві. Серед джерел права середини XVII—XVIII ст. досить помітне місце належало звичаям. Вони виникали та оформлялись у ході еволюції господарчо-побутових відносин і спиралась на загальноприйняті “давні” норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин. Показовими щодо цього були вже згадувані вище неписані “права і звичаї” Війська Запорозького, офіційно не санкціоновані державною владою, за якими регулювалося фактично все внутрішнє життя січовиків. Сукупність саме таких та їм подібних правил, обов’язкових до виконання нарівні із законом (у разі їх порушення передбачалося покарання, схоже з вироком законодавчих органів), і являло собою звичаєве право. Його повнота перебувала в прямому взаємозв’язку з одночасно діючим у країні (чи окремому регіоні) законодавством, що не встигало або не могло з різних причин на той час охопити ту чи іншу сферу суспільного співжиття. Тому поширення законодавства, відповідно, звужувало на місцях функції звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм, як правило, надавалася сила закону.

Найдовше і в найтрадиційнішій формі звичаєве право проіснувало на Запорожжі, де населення дотримувалось “старейших обычаев”. Вся тамтешня військово-адміністративна система, а також суди спиралась на загальновироблені звичаєві норми. Ними керувались, починаючи від курінних отаманів і кінчаючи центральним військовим судом. Так зване військово-право Запорожжя, безперечно, доповнювалось “прийшлими” елементами і, в свою чергу, позначалося на них, впливало на соціальну і правову свідомість населення Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Півдня та інших регіонів України⁷.

Звичаєве право безпосередньо позначилося на вчинках людей, їх уявленнях про “правду” та “справедливість”. При цьому повторюваність вчинків місцевих жителів створювала вже закономірність — звичку однаково діяти за схожих обставин, а сукупність такого роду дій поступово формувала думку: в цьому випадку слід поводитися саме так, а не інакше. Серед таких звичаїв слід назвати насамперед прилюдне водіння злодія по поселенню з вкраденою річчю на шиї; сплату “перейми” (винагороди) хазяїном худоби, яка відбилась від гурту, особі, яка її піймала і повернула назад; виставлення позивачем “могоричу” свідкам — так зване свідочне; спалення жінки, звинуваченої в лихомо чаклунстві й т. д.

У роки Національно-визвольної війни, коли у козацької старшини тількино почала зароджуватися велика земельна власність, деякі “нові пани” ще побоювалися відверто набувати маєтки, вимагати виконання “послушенства” від посполитих. Гетьманські універсали і царські жалувані грамоти, які видавались їм на підтвердження прав володіння, траплялося, ховали подалі від людського ока: досить свіжою залишалася пам’ять про лихоліття панування польських магнатів і шляхти. Проте вже в кінці XVII ст., а особливо у XVIII ст. придбання чи пожалування у власність сіл, містечок і навіть цілих міст стало типовим явищем, перетворилось на свого роду звичай. Так, 1729 р., нікого не побоюючись, генеральний обозний Я. Лизогуб просив гетьмана Д. Апостола “по давньому обикновению” надати йому в Городницькій сотні Чернігівського пол-

⁷ Див.: *Величко Самоил.* Летопись. — Т. 1; *Гурбик А.* Правові відносини судочинства в Запорозькій Січі // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина.* — Київ, 1993. — Вип. 1. — С. 157—162.

ку, “по близу” себе, с. Куликівку і відповідний на нього документ ⁸. Помітно змінилось і сприйняття населенням жалуваних маєтностей самого факту передачі їх у чийсь руки: тоді це робилось уже досить часто та повсюдно і, як правило, не призводило до гострих конфліктів. Надалі, у разі спроби вироблення власного законодавства, старшинська адміністрація ще не раз буде офіційно визнавати і покликатися на норми звичаєвого права під час розгляду справ про земельні відносини, спадкування маєтків тощо. Наприклад, 1735 р. генеральний суддя І. Борозна в “Доношені” на ім’я князя О. Шаховського (фактично правителя Лівобережної і Слобідської України), аналізуючи найголовніші положення Литовського Статуту, саксонського і магдебурзького права, посилався також на звичаї ⁹.

Як бачимо, впродовж другої половини XVII—XVIII ст. ні функціонування законодавства на українських землях, ні безпосередня діяльність судів не були спроможні припинити чинність звичаєвого права, хоча в окремих випадках воно прямо суперечило основним напрямам внутрішньої політики як гетьманської влади, так і царського уряду. Закономірність цього явища полягала в тому, що звичаєві норми поведінки проникли в сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру і самого процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав і обов’язків громадян на місцях. Їх обов’язково враховували усі без винятку офіційні кодифікатори ¹⁰. Так, у писаному, але остаточно не санкціонованому * царським урядом зводі законів “Права, по которым судится малороссийский народ” звичаї класифікувалися як одне з основних джерел тодішнього процесуального права. Зокрема, судді зобов’я-

*Печатки Генерального військового суду.
XVII—XVIII ст.*

зувалися посилатися на них тоді, коли в прийнятому законодавстві чогось “недоставало” або “не находилось”. А “прибавить подлежало, то, в пользу одного

⁸ РДБ. ВР, ф. 159, № 20 (24), арк. 1, 1 зв.

⁹ Там само, № 643 (732), арк. 1—4.

¹⁰ История государства и права Украинской ССР. — Т. 1. — С. 164.

* Звичаєве право в межах України санкціонувалося не однаково. Найпоширенішим способом стало те, що державна влада його не забороняла. В умовах перебування різних регіонів країни в кількох державних утвореннях (Річ Посполита, Російська держава і т. д.) це мало принципове значення, бо незалежно від політичної ситуації спільне у звичаях залишалось.

ж народа, в согласии и в пример тех же и других христианских прав, також древних добрых малороссийских обыкновений и порядков”¹¹. У такому разі звичаї мали бути “Закону Божию, гражданским правам и чистой совести не противны, в чем бы писаного не было права, судить надлежит, ибо таковыя добріе обыкновенія силу права имеют”¹².

У пізніший час на звичаї посилався український правознавець Ф. Чуйкевич, який в 1750—1758 рр. проводив приватну кодифікацію права і упорядкував досить відомий тоді збірник під назвою “Суд і розправа в правах Малоросійських широко на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексцерпт для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана”. В ньому систематизовано переважно правові норми, що закріплювали права можновладців на землю, угіддя, “послушенство” селян тощо на підставі польсько-литовських та російських законодавчих актів, але одночасно зроблено ексцерпт (витяг) з українських звичаєвих норм. Останні використовували у практичній діяльності царський сановник, член Генерального суду і Канцелярії генерал-губернатора Лівобережної України О. Безбородько (під час складання 1767 р. “Екстракту малоросійських прав”), урядовці Сенату (під час розробки “Екстракту” 1786 р.) і т. д. Наприклад, Безбородько, ознайомившись з козацьким судочинством, дійшов висновку: право козаків “судиться от старшин своих” за принципом “где три человека казаков, тогда два третьего судят”. А діялось те, на його думку, “по всем прежним правам и привилегиям”¹³.

Подібні підходи знаходимо і в “Екстракте из указов, инструкций и учреждений...” 1786 р., де йдеться про юридичний статус шляхтичів, міщан, козаків, а

також “протчие права”, за якими “малороссийские жители” судилися¹⁴.

На Запорозжжі кошовий суд — вища судова інстанція в межах регіону — під час розгляду майже всіх питань виходив у оцінках з норм місцевого звичаєвого права і “здорового глузду”. Тут призначені судом вироки фактично не підлягали оскарженню, і ніхто їх не міг скасувати чи замінити. Характерною рисою судочинства на Січі стало те, що судові рішення, особливо в формі найсуворіших покарань, наприклад “страсти на горло”, виконувалися досить швидко. Обумовлювалося це переважно нагальними потребами військового стану, необхідністю терміново виступати в похід, а то й просто гарячністю та наполегливістю “козацького духу”. Особливо “не жалували” низовики зрадників інтересів Війська Запорозького. Д. І. Яворницький з цього приводу, зокрема, зазначав: “Кріпкі були запорожці ще й через ті закони, якими судили вони... І справді, ворогам, злодіям, зрадникам, гвалтівникам, усім тим, які ламали стародавні козацькі звичаї, не було у запорожців помилування: таких приковували на цеп до військової гармати, били серед площі коло стовпа дубовими киями, вішали на шибениці, садовили на гострі палі, перебивали руки або ноги і завдавали інші кари”¹⁵.

¹¹ Мезяц В. Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. — Киев, 1963. — С. 120.

¹² Права, по котрым судится малороссийский народ. — Гл. VI, арт. 3, п. 1; гл. VII, арт. 1, п. 3; арт. 4, 5.

¹³ Цит. за: Ткач А. П. История кодификації дореволюційного права України. — Київ, 1968. — С. 29.

¹⁴ Экстракт из указов, инструкций и учреждений... 1786 года. — Чернигов, 1902.

¹⁵ Яворницький Д. І. Як жило славне Запорозьке низове військо. — Катеринослав, 1914. — С. 19—20.

З цього приводу можна навести досить цікавий приклад, який у морально-ціннісному розумінні важко сприйняти однозначно. Так, у 1747 р. п'ять низовиків напали з метою пограбування на двох чумаків — Івана Корнечка (Корнієнка) та Івана Лехнянка, які поверталися з Криму на восьми возах, навантажених сіллю, і з 28 волами. Першого нападники вбили, а другого тільки побили, бо той зумів утекти. Трьох із п'яти запорожців піймали і привезли на Січ разом із забитим. Не гаючи часу, скоївши страшний злочин “приговорено било” кошовим отаманом Павлом Козолецьким і “тамошним товариществом... купно с мертвим телом схоронить в яму” (покласти їх під труну). Проте вдова — козачка із с. Лучки Полтавського полку, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік свого часу заборгував “некоторым кредиторам” 223 крб. 50 коп., і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари. Виконання вироку в зв'язку з цим ненадовго відклали, а винуватців “віддали” під караул. Проте їм вдалося втекти з-під варти. Зовсім інакше доля повелася із вдовою. Всю худобу і майно її колишнього чоловіка кошовий отаман і місцева старшина, “а именно судья Родион, писарь Алексей Сукурна, асаул Федор Крощенко и Долбыш да пушкарь Федор по их запорожскому обыкновению разделили по себе”. Коли ж вдова стала за це на них скаржитися (причому писала безпосередньо на ім'я самої цариці) й почалося слідство, то воли, зі слів нового кошового, вже “от великой стужи і холоду почти усе пали”, а сіль і речі були розібрані різними особами ¹⁶.

Певна жорстокість кримінально-правових норм звичаєвого права на Січі загалом не відлякувала людей. Навпаки, побут і звичаї запорожців поширювалися на інші регіони України. Більшості населення імпонували козацька волею-

бність і незалежність поглядів, наснага й ідея рівноправності всіх членів суспільства, лицарство і готовність до самопожертви на благо своєї батьківщини в боротьбі з іноземними поневолювачами. Крім того, відомі були й пом'якшення вироки. Зокрема, це нерідко траплялось тоді, коли судові органи передавали злочинця на поруки “громаді” або коли той “прилюдно” просив пробачення у скривдженої особи і отримував його.

У матеріалах судової практики перехідної між середньовіччям і новим часом доби згадуються тільки норми звичаєвого права. Зокрема, згідно із звичаєм передбачався розшук зловмисника самим потерпілим “по свіжих слідах” після скоєння злочину (так зване шлякування). Одночасно потерпілий мав сповістити (“кликати на гвалт”) про злочин своїх сусідів чи найближчих родичів, органи місцевої влади, надати речові докази ¹⁷. Одним з видів доказу, за звичаєм, була так звана видавка (“викидщина”, “заклад”). Суть її полягала в тому, що, коли виникала суперечка між окремими особами, одна із сторін, щоб довести свою правоту, під заставу пропонувала певну суму грошей чи обіцяла пошкодити собі здоров'я, коли програє справу. При цьому на судовий розгляд запрошували спеціальних свідків, показання яких могли стати вирішальними ¹⁸.

¹⁶ ЦДА України, ф. 59, оп. 1, спр. 1548, арк. 1—9 зв.

¹⁷ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). — Львів, 1967. — С. 80; Гурбик А. О. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — Київ, 1990. — С. 61—64.

¹⁸ Модзалевский В. А. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. (1664—1671). — Чернигов, 1912. — С. 10.

Досить повне уявлення про скоєння злочину, хід розшуку, а потім слідства і покарання дає випадок, який стався у с. Подолки Полкової сотні Гадяцького полку восени 1725 р. “Підданий” Корній Кириченко в маєтку старшини покрав бджоли. Місцеві жителі самостійно провели розшук і викрили крадія. В ході допиту Кириченко “поволав” (тут: зізнався), що здійснив він те з посполитим — “слободским человеком” Гнатом Квашею. “Для встановлення істини” наказний сотник Федір Сулима наказав побити одного та другого, а потім “посадити до указу”. Мешканці ж села, “тои кому шкода, без ведома”, не вдовольнившись цим, ще раз побити злочинців. Причому найбільше дісталось Кваші, “іже не признался”. На третій день він помер. Власник села звернувся з проханням до Генеральної військової канцелярії, щоб та видала “указ” полковій старшині Гадяцького полку провести “правдивий розиск” і, так би мовити, узаконити самосуд. Спеціально зібрана для того комісія здійснила відповідне слідство і встановила, зокрема, як досить професійно вівся розшук украдених бджіл. У слідстві й винесенні вироку взяв участь і вїт села. Причому під час допиту Квашу попереджали — коли той скаже правду, то його відпустять: “будеш ти прост и все твое при тебе будет”. Неправда коштувала йому життя¹⁹.

Як бачимо, гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко послуговувалися в своїй практичній діяльності нормами звичаєвого права. Разом з тим його значущість у судочинстві у XVIII ст. знизалася істотних змін. Все більшої ваги набували писані законодавчі акти. Так, фактично канула в Лету форма виборності “за звичаєм” на вищі та середні військово-адміністративні посади в полках на загальних радах. Нерідко ранги стали переходити в “спадщину” від батька до сина або обіймалися за прямим призначенням гетьмана чи російського

*Потиф вкладний Генерального судді
В.Кочубея. Кінець XVII ст. НМІУ*

царя. Наприклад, заможні родини старшин Апостолів утримували впродовж десятиліть полкову і сотенну владу в Миргородському полку, Горленки — у Прилуцькому, Лизогуби — у Чернігівському і т. д. Представники роду Берлів з другої половини XVII до середини XVIII ст. обіймали посаду вороньківського сотника Переяславського полку²⁰. Петро I за власним бажанням призначив з “великоросіян” полковниками Ніжинського полку П. Толстого, Київського — А. Танського, новгород-сіверсь-

¹⁹ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 598, арк. 26—30 зв.

²⁰ *Модзалевский В. А.* Малороссийский родословник. — Киев, 1902. — Т. 1. А.—Д. — С. 6, 7, 50, 304—306 та ін.

ким сотником — Ф. Лисовського. Тому дещо “архаїчною” виглядала скарга “всех полчан полтавских” на полкових суддю Кованку і писаря Залеського про обрання ними 1727 р. на “чин” полковника “без общего совету” В. В. Кочубея. При цьому перші згадували “давні” традиції обрання на полковий уряд ²¹.

Особливо часто у XVIII ст. панівною верхівкою порушувалися документально не зафіксовані права селян, міщан, рядових козаків і цілих громад на володіння землею чи угіддями. Соціально-економічні наслідки Національно-визвольної війни в другій половині XVII ст. давали ще досить ґрунтовні підстави посполитим незалежно користуватися “вільними степами”, лісами, озерами тощо. Їхні права визнавалися на основі давності володіння і фактично вкладеної праці, але з часом вони помітно обмежилися з боку гетьманського правління. Все частіше на “вільні” землі, як і на власні ділянки безпосередніх виробників (посилаючись при цьому вже не на звичай, а на положення Литовського Статуту), дивились як на власність державця. Тому привласнення перших старшинами, шляхтичами, монастирями стало досить поширеним явищем. Так, у листопаді 1735 р. мешканці с. Встави (Березанська сотня Переяславського полку) скаржились у Сенат на бунчукового товариша Д. Райчина, що той самовільно захопив громадські землі й забороняв селянам і козакам косити сіно на вільному степу ²². Міщани м. Глинська сповістили 16 квітня 1752 р. урядників Лубенської канцелярії про те, що з “давніх часів” їм належав острів Мирський, де вони мали змогу випасати громадську худобу, але його захопив місцевий старшина Йосип Зарудний і заборонив випаси ²³.

Розглядаючи питання про поземельні відносини, слід детальніше сказати про таке своєрідне соціально-економічне явище, як займанщина — довільна заїмка зе-

мель, що особливо широко застосовувалась у другій половині XVII ст., а також у XVIII ст. Деякі вітчизняні дослідники історії і права України вважали займанщину формою землеволодіння чи земельної власності. Насправді вона була не чим іншим, як звичаєвим правом, що давало змогу на підставі першого “займу” володіти чи користуватися землею. Займали землю конкретні особи (або особа), отже, відразу оформлявся й відповідний вид землеволодіння: особистий, громадський чи сябринний. Займанщина набула найбільшого поширення в малозаселених районах, де значна кількість землі перебувала “впусці”, тобто пустувала (наприклад, у південних областях Правобережжя, Лівобережжя, а особливо в другій половині XVIII ст. у Південній Україні). Вибір місця під заїмку в період Національно-визвольної війни й певний час після її завершення практично ніким не обмежувався. Кожний міг придбати землю, за словами сучасників тих подій, “где похочет”, скільки “надобность укажет”, “ибо в то время пустовекія поля помежным жильцам занимать было кому хотя, невозбранно” ²⁴.

При цьому слід зазначити, що коли відбувалося колективне переселення (великої групи людей, а часом і цілого села) на не зайняті ніким землі, то на нове місце нерідко “переносилась” і дія тих норм звичаєвого права, яких дотримувались переселенці на попередньому місці проживання. Так, на території Охтирського полку після побудови тут Се-

²¹ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 122, арк. 1—4.

²² РДАДА, ф. 13, оп. 1, спр. 23, арк. 1 зв.

²³ ЦДІА України, ф. 64, оп. 1, спр. 169, арк. 2.

²⁴ Луцицкий И. В. Следы общинного землеустройства в Левобережной Украине XVIII века // Отечеств. зап. — 1882. — № 11. — С. 100, 101.

нянського монастиря на землі поблизу поселилось “жителєй вольних черкасов (українців. — *Авт.*) 100 дворів”, які продовжували жити “по-вольно по своєму обикновению” (1688)²⁵.

Про широту права посполитих і рядових козаків на землю, набуту шляхом займанщини, свідчив той факт, що вони могли не тільки безпосередньо користуватися нею, а й обмінювати і навіть продавати. Безпосередні виробники, відстоюючи власні права землеволодіння, неодноразово посилалися на займанщину, і місцевий суд та влада нерідко були змушені визнавати їх законними. Так, для другої половини XVII ст. маємо численні документи про володіння землею, засноване шляхом займанщини, яку ствердив “козацький уряд” (полки Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький)²⁶. У 1744 р. Стародубська полкова канцелярія доповідала в Комісію економії, що в Шептаківській волості “по селам... рядовые козаки с посполитими, от начала своего жития і по сей день забщо имеют леси, дуброви й в оних лесах козачого звання с посполитими один подля другаго имеют займища в лесу..., а в дубровах загонами на розробление нив и сеножатей, где хто усмотрел себе место до того угодное, а инние и хутор себе поустройства и оной лес на устройство домов и на всякие потребности свои всяк з козачого звання и посполитих живучие у оной волости, яко хотя без всякого воспрещения отдавна и до днесь употребляют... Козачого звання посполитим, посполити же им даровали, продавали, отменого уступали и понине владеют спокойно”²⁷. При цьому посполиті та козаки, відстоюючи законність свого землеволодіння, посилались на права “малоросійські”, надані ще Б. Хмельницьким²⁸.

Проте можновладці, використовуючи той факт, що селяни, міщани та рядові козаки рідко одержували письмові свідоцтва (“кріпості”) на свої ділянки

від старшинської адміністрації (найчастіше така необхідність виникала лише у випадку відчужування або під час суперечок за землю), а також те, що займанщина підтверджувалася на основі присяги свідків, часто-густо останніх підкупували і силоміць відбирали землі. Судові інстанції при цьому нерідко ставали на бік державців.

Упродовж досліджуваного періоду у зв'язку з наступом великих землевласників на соціальний статус селян, міщан і рядових козаків первісне значення займанщини як однієї з форм звичаєвого права втрачається.

Слід згадати про наявність в Україні й так званого церковного звичаєвого права. Під ним розумілася сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувалися люди, “побоюючись кари і гніву Господнього”. В християнській церкві “традиції”, що підтримувалися повсюдно, також не мали для себе “офіційних” письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали єдиним керівним началом під час вирішення таких церковно-практичних питань, про які нічого не було сказано в Новому Завіті (наприклад, тодішня поведінка в церкві під час богослужіння, ті самі займанщина, тільки застосована монастирем, і “звичке послушенство” церковних підданих тощо). Ці норми тривалий час підтримувалися лише завдяки силі “звички”, що мала неабияке значення в церковно-юридичній практиці.

Отже, можна констатувати: Національно-визвольна війна обумовила значне поширення звичаєвого права на те-

²⁵ ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 7345, арк. 38 зв.

²⁶ Див.: НБУВ. ІР., ф. 2, №№ 27673—27677.

²⁷ ЦДІА України, ф. 1632, оп. 1, спр. 114, арк. 62—63.

²⁸ Там само, ф. 269, оп. 1, спр. 97, арк. 35.

риторії всіх регіонів України, де було ліквідовано панування польської магнатерії. Його норми були чинниками для всіх без винятку верств населення і проникали у важливі сфери суспільного життя. У XVIII ст. тривав процес поступового звуження рамок дії звичаєвого права у зв'язку з витісненням його писаними законами, зокрема російського (Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського (Правобережжя) законодавства.

Чинність Литовських Статутів, магдебурзького права та юридичних норм Польщі. Національно-визвольна війна середини XVII ст. формально не скасувала попередні писані й функціонуючі нормативні акти права: Литовський Статут 1588 р., “Саксонське зеркало”, “Порядок”, так звані кормчі (церковні) книги тощо. Надалі в судових процесах на них більшою чи меншою мірою продовжували посилалися під час вирішення багатьох життєво важливих питань. Досить часті згадки в джерелах другої половини XVII—XVIII ст. про наявність у містах війтів, бурмістрів, райців, лавників свідчили, зокрема, про діяльність “типових” урядників, пов'язаних з магдебурзьким правом. Ним ще з часів польського панування користувалась більшість українських міст: Вінниця, Дубно, Житомир, Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Козелець, Остер та ін. Нерідко надання магдебургії супроводжувалося посиленням колонізації чи німецької колонізації, скажімо, в західних регіонах країни, а також помітним звуженням прав некатоліцького населення (наприклад, заборонялось обирати до магістрату або приймати до цехів осіб православного віросповідання, іудеїв та деяких інших). Полтава і Новгород-Сіверський здобули магдебургское устройство безпосередньо від останнього гетьмана Лівобережної України К. Ро-

зумовського (універсали відповідно 1752 і 1758 рр.).

Царський уряд, підтверджуючи з 1654 р. чинність давніх законів, що існували в межах українських земель, об'єднаних з російськими, досить довго не звертав особливої уваги на той “різномобій” прав, за якими жило й судилось місцеве населення. Вперше їх джерела, та й то не всі, перелічено в 20-му пункті (“О судочинстве в Малороссии”) “Решения, учиненного по его императорского величества в Верховном тайном совете, на подданое прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола” від 22 серпня 1728 р. Саме там згадані, але неточно, “Магдебургские да Саксонские Статуты”²⁹. При цьому слід зазначити, що вже в другій половині XVII ст. новостворені “козацькі” суди Литовський Статут мали за руське, а “Порядок” — за польське право, тобто чітко розмежовували їх за національною ознакою³⁰.

Різноманітність джерел права за реальних умов неодноразово давала змогу впливовішій чи “спритнішій” людині у власних інтересах “повертати” хід судової справи. Панувала довільність у тлумаченні юридичних норм. Нерідко суд, застосовуючи до злочинця німецьке право, за яким належало суворо покарати останнього, потім вдавався до Литовського Статуту чи звичаєвого права і значно полегшував вирок (або навпаки). Це прямо стосувалось як віддалених міст і містечок, так і вищих державних структур. Характерний випадок стався на Лівобережжі 1761 р., коли магістрат

²⁹ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 8. — № 5324. — С. 82.

³⁰ Див.: Черкаський І. Ю. Устрій та поступок правний козацьких судів на Гетьманщині (Тези) // Праці для виучування історії західно-руського та українського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 456.

м. Ніжин звернувся до гетьмана зі скаргою на дії Генеральної військової канцелярії, яка прийняла рішення щодо угідь городян не за магдебурзьким правом, а за Литовським Статутом. Магістратські урядники, зокрема, звернули увагу на те, що 1-й артикул 7-го розділу Статуту твердив: кожний власник маєтків, успадкованих від батька чи матері, куплених або “выслуженных”, має право відчужувати їх продажем, даром, записом іншій особі, минаючи своїх дітей і родичів. Між тим, згідно з магдебурзьким правом, ніхто не міг віддавати “дедизної” землі, коли на те не було згоди спадкоємців. Таке відчуження юридично вважалось недійсним. Крім того, відповідно до 14-го артикулу 5-го розділу Статуту материнський маєток успадковується рівно як синами, так і дочками,

Універсал Генеральної військової канцелярії. 1748 р. НМІУ

а батьківський — тільки за чоловічою лінією. На противагу цьому, за магдебурзьким правом, він однаково може переходити і до синів, і до дочок. Для остаточного вирішення цієї справи гетьман прийняв спеціальну постанову і направив її в Генеральну військову канцелярію, де між іншим наказувалося: в “привілейованих” містах скрізь судити лише за магдебургією³¹.

Незважаючи на це, здавалося б, цілком чітке роз'яснення, стан речей не змінився. Так, у 1773—1777 рр. “тяг-

³¹ *Теличенко И.* Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киев. старина. — 1888. — № 9. — С. 417.

лось” слідство про “захоплення” мешканцями розкольничих слобід Климівки і Митківки Ропської волості угідь графа Г. Розумовського. Для вирішення справи були зроблені “виписи” з “Книги” Київського магістрату — знову ж таки ті самі норми Литовського Статуту та магдебурзького права. Проте основним під час розгляду став розділ 1-й, а саме такі його положення: про право володіння та набуття земель різними способами (арт. 2); “О позывании шляхты о забранье безправное имений и грунтов наших градских” (арт. 15); “О границах” (арт. 20); “О важности письменных свидетельств” — “листов” (арт. 33). Також згадуються арт. 5-й розділу 3-го (про пожалування та привілеї на землю шляхти і т. д.) і арт. 25-й розділу 4-го (про виклик до суду) ³².

Крім того, треба враховувати, що в міських і сільських громадах досить міцним залишався суд (осуд) “спільників”, що також не завжди відповідав писаним законам. Общинам з іноземних переселенців часто дозволялося взагалі судитись окремо, за нормами, притаманними тільки їм. Так, гетьман Іван Самойлович універсалом від 28 червня 1672 р. підтвердив давній дозвіл грецьким купцям Ніжина в торгових справах між собою опиратись на власне судочинство. Приблизно те саме знаходимо й в універсалі від 28 листопада 1675 р. ³³ Причому такий порядок зберігався й наступного століття, бо, скажімо, 1753 р. до цих документів повернулася Генеральна військова канцелярія під час розгляду статусу грецької общини.

Однак Литовський Статут, “Саксон” і “Порядок” поступово утверджувались у судовій практиці України й вже у XVIII ст. визначались обов’язковими в більшості офіційних документів. Саме в такому аспекті про них йшлося в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. у зв’язку з необхідніс-

тю здійснити переклад різних “книг правних” на “русское наречіє”. Їх важливість відзначила 1730 р. і “правна” урядова комісія. Тогочасні судочинство і юридичні норми досить влучно охарактеризував український історик О. Лазаревський: “На малороссийские суды сыпались укоры во взяточничестве и пристрастии, доходившие до государя и им предъявляемые гетману. Гетман заступался за суды; но не мог он не видеть, что главнейшею причиною злоупотреблений в них служили противоречия законов, редкость их источников и недоступность их по языку” ³⁴.

Отже, на Лівобережжі, Правобережжі й Слобожанщині (пізніше — приблизно з другої половини XVIII ст. — це спостерігалось і в південному регіоні України) існувала справжня “мозаїка” права. Проте одним з головніших джерел його, без сумніву, був Литовський Статут.

Найдосконалішим і відпрацьованим був Статут Великого князівства Литовського 1588 р., що базувався переважно на ідеях і конкретних положеннях двох попередніх Статутів: так званих “Старого” 1529 р. і “Волинського” 1566 р. Останній взагалі розповсюджувався лише в рукописних варіантах, а тому одразу не набув особливо широкого застосування. Проте доречно стверджувати спадкоємність усіх трьох редакцій зводів у законодавстві України другої половини XVII—XVIII ст. і навіть дещо пізніше

³¹ *Теличенко И.* Очерк кодификации малороссийского права до введения свода Законов // Киев. старина. — 1888. — № 9. — С. 417.

³² ЦДА України, ф. 59, спр. 7014, арк. 27—44.

³³ Там само, ф. 51, оп. 3, спр. 11036, арк. 48—48 зв.

³⁴ *Лазаревский А.* Универсал гетмана Скоропадского о переводе “книг правных” на малорусский язык // Киев. старина. — 1887. — № 4. — С. 788—789.

(зокрема, в Київській, Подільській та Волинській губерніях правові норми Литовського Статуту продовжували діяти аж до 1840 р.). Слід наголосити і на тому, що Литовські Статути з мовної точки зору увібрали в себе письмо кількох народностей: білоруської, української та російської. Литовські Статути акумулювали поточне законодавство, постанови судів, звичаєве право Литви, України, Росії, Польщі тощо³⁵.

Для населення різних українських регіонів Литовські Статути мали неоднакове значення. До Національно-визвольної війни на території тих земель, що входили до складу Речі Посполитої, формально продовжував зберігати юридичну силу Другий Статут — офіційно затверджений владою. Стосовно чинності Третього Статуту польський уряд не приймав ніякої спеціальної ухвали (шляхту взагалі мало турбував дещо хаотичний стан порядків). Те, що в більшості випадків діяв саме він, видно з судової практики. Наприклад, фактично всі “непривілейовані” міста й значніші містечка користувались його друкованим польським виданням 1614 р. Бурхливі події середини XVII ст. внесли помітні корективи у правові норми залежно від розстановки політичних сил у різних регіонах України.

Зокрема, на Правобережжі кілька разів порушувалося питання про перегляд й доповнення деяких нормативних положень Статуту як таких, що перестали відповідати новим умовам життя. З цією метою збиралися навіть окремі правничі комісії (остання з них засідала 1764 р.). Проте справа так і залишилася на стадії попередньої розробки. Дійсність, однак, поступово брала своє, й дію Литовського Статуту стосовно Київського, Волинського та Брацлавського воєводств нерідко “перекривали” постанови та конституції польських сеймів, втручання самого короля. Так, Станіслав-Август По-

нятовський — останній король Польщі (1764—1795) видав 1779 р. універсал, яким, згідно з попереднім рішенням сейму (1778), передбачалося здійснити деякі принципові зміни в місцевому судочинстві. І, як свідчить тогочасний запис у луцьких земських книгах, він мав реальні наслідки³⁶.

Поділи Речі Посполитої й відхід до Російської держави Правобережної України наприкінці XVIII ст. внесли ще більшу плутанину в чинне законодавство у межах регіону. Певний час тут зберігалася правочинність основних положень Литовського Статуту й окремих постанов польських сеймів. Разом з тим у судочинство вже запроваджувалися російські закони і мова, набувало поширення “Учреждение о губерниях”, відповідно до якого, а також царського указу, у 1797 р. було створено Волинську і Подільську губернії. Місцеві стани юридично зрівнювались із загальноросійськими. За Павла I знову “відновлюються” давнє право та інституції в тих губерніях, які трохи раніше входили до Речі Посполитої, але щодо статусу шляхти (дворянства), характеру військових повинностей і податків силу зберігали російські закони.

Дещо інша специфіка застосування Третього Литовського Статуту спостерігалась у межах Гетьманщини. Особливо помітно це стало в XVIII ст., коли в краї більш-менш нормалізувалося мирне життя. Причому в даному випадку не йдеться про якісь симпатії старшинської адміністрації щодо законодавства Речі Посполитої. Нова генерація українських “панів” прямо пов’язувала цей звід законів з власним “попереднім” пра-

³⁵ Див.: *Bardach J. Statuty litewskie w ich kregu prawno-kulturowym // O dawney i niedawney Litwie. — Poznac, 1988.*

³⁶ ЦДІА України, ф. 2227, оп. 1, спр. 86, арк. 1.

вом, зокрема, вбачала в ньому виток з “Руської Правди”. Крім того, гетьманському правлінню, місцевій шляхті імпонувало те, що Статут не так давно уособлював певний символ і гарантію станових прав литовських і навіть ширше — православних можновладців у політичних і соціальних зазіханнях польських магнатів, а також деякою мірою захищав автономістичні тенденції різних народів у складі Великого князівства Литовського і пізніше Речі Посполитої. Разом з тим у судочинстві Лівобережжя простежувалось існування двох напрямів. Прихильники першого (великі землевласники, державці середньої руки в селах і містечках, економічно сильні й незалежні козаки і т. д.) прагнули максимального використання в суді Литовського Статуту, прихильники другого (міські торгові люди, лихварі, власники будинків і великих угідь) — одночасного застосування залежно від ситуації і першого, і маґдебурзького права³⁷. Зрозуміло, що переважна більшість селянства, “низи” міст і містечок, козацькі “товариства”, громади і т. д. залишалися при цьому прихильниками звичаєвого права. Саме такі чинники безпосередньо впливали на формування регіональної правової культури.

У 1730 р. набула поширення “Інструкція” гетьмана Д. Апостола судам, в основі якої лежали ті самі Литовський Статут і маґдебурзьке право. Тут слід окремо зазначити: посилання на російське законодавство в ній взагалі були відсутні, а Статут визначався головним кодексом під час розгляду цивільних і кримінальних справ.

1734 р. з’являється новий збірник правових норм — “Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской”. Він складався зі вступу, 13 параграфів, додатка і характеристики порядку винесення вироків. Незважаю-

чи на те, що “Процесс...” не дістав офіційного затвердження, його часто використовували як посібник для юристів-практиків. Створений при Канцелярії гетьманського правління збірник писався зважаючи на положення “малоросійських прав”, як тоді вже називали Литовський Статут і “Порядок”. Посилання на Статут, зокрема, містяться в дев’яти параграфах. Крім того, в ньому почав простежуватися і вплив російського законодавства. Цей факт засвідчив зростання в царського уряду бажання, по-перше, наблизити українські закони до загальноімперських; по-друге, послабити позиції старшини в регіоні й тим самим зміцнити власні.

За змістом і соціальною спрямованістю “Процесс...” наближався до іншого зводу законів, відомого в Україні під гучною назвою “Права, по которым судится малороссийский народ”. Активна робота над ними (упорядкування й переклад на російську мову) почалася ще в 20-ті рр. XVIII ст. Головна мета їх створення, згідно з царським указом від 28 серпня 1728 р., полягала у зведенні в єдине ціле всіх чинних (хоча б і формально) законів Гетьманщини. Неодмінною умовою стала й необхідність врахування тієї суспільно-політичної ситуації, яка склалася в межах регіону. Проте неузгодженість дій і розбіжність у поглядах членів кодифікаційної комісії (представників від старшини та вищого духовенства) призвели до того, що підготовлений проект зводу законів передали на розгляд у Сенат тільки 1744 р. Ґрунтувався він в основному знову ж таки на Литовському Статуті й маґдебурзькому праві. Так, з усіх 1716 пунктів “Прав...” у 1043 містились посилання на перше джерело і в 929 пунктах — на друге. Мабуть, через це їх нерідко цілком офіційно ква-

ліфікували як “Статут малоросійських прав”³⁸.

Фактично укладачі “Прав...” для того, аби законодавчо затвердити соціальні відносини, що оформилися в країні на середину XVIII ст., використали всі можливі реально функціонуючі правові норми. Однак звід зрештою * передбачав деяке самоврядування на Лівобережжі, а це викликало гостре невдоволення царського уряду. Через те він так і не був санкціонований верховною владою Російської держави.

Подальша практика на українських землях і надалі базувалася на всіх вищеназваних джерелах права і конкретно — Литовському Статуті. Наприклад, розглядаючи справу про зловживання, грабунки і “произвол”, які скоїли переяславські полковник С. Сулима і полковий обозний С. Безбородько, суд виніс вирок “в силе малороссийского права” відповідно до Книги Статуту розділу 4-го, артикулу 21-го (1749—1750)³⁹. Гетьман К. Розумовський питання успадкування землі також вирішував, виходячи не з “військових звичаїв”, а з норм Литовського Статуту⁴⁰.

Говорячи про Третій Литовський Статут у пам’ятках українського права XVII—XVIII ст., доречно згадати унікальну в своєму роді працю правознавця XVIII ст. Ф. Чуйкевича “Суд и росправа, в правах малороссийских обширно на разных местах показанная, а зьде в еден краткий и ясный эксцерпт, в прекращение горкой в судах волокиты, собранная, в полезное же употребление малороссиянам списанная року от Рождества Христова 1750, 18 октоврия”. В ній максимально систематизовано юридичні норми, які закріплювали права власності українських державців на землю і маєтки, залежність посполитих. Ф. Чуйкевич обстоював ідею поновлення шляхетських станових судів, захищав ін-

тереси козацької старшини. “Суд и росправа...” являла собою “екстракт” з польсько-литовського і російського законодавства, а також звичаєвого права, чинного на Лівобережжі й Правобережжі в XV—XVIII ст. Переважна частина праці ґрунтувалася на Литовському Статуті редакції 1588 р. Причому автор враховував той факт, що окремі положення останнього вже перестали відповідати умовам життя українців. Проте в деяких аспектах він помилився. Так, певною мірою він перебільшував, коли зазначав: на Лівобережжі у XVIII ст. “о посаге, вену и привенку неизвестно всем было” (частина VI, пункт 17). Хоча джерела зафіксували згадки про, скажімо, “вено” і на той час. А в народі продовжували побутовувати розмови про посаг, що знайшло відображення і в прислів’ях: “Хочь в мене посагу не буде, але возьмуть мене

³⁷ Чехович В. А., Усенко И. Б. Роль III Литовского Статута в политической борьбе вокруг проблем кодификации дореволюционного права Украины // Третий Литовский Статут 1588 года: Материалы Респ. науч. конф., посвящ. 400-летию Третьего Статута. — Вильнюс, 1989. — С. 99, 100.

³⁸ ЦДІА України, ф. 128, оп. 1, спр. 172, арк. 1, ф. 223. Сер. Б., оп. 1, спр. 322, арк. 1—2, ф. 1725, оп. 1, спр. 1024, арк. 65.

* Робота над ним поновилась 1756 р. У черговий раз постало питання “О рассмотрении Статута малороссийских прав и об учреждении в г. Глухове для этого комиссии”. Наприкінці 50-х рр. Генеральна військова канцелярія видала бунчуковому товаришу Павлу Кочубею спеціальний “ордер” про перегляд цих нормативних актів.

³⁹ ЦДІА України, ф. 51, оп. 1, спр. 374, арк. 1.

⁴⁰ *Стороженко Н.В.* Граф Кирил Григоревич Разумовский в роли челобитчика в Сенат // Киев. старина. — 1892. — № 2. — С. 361—367 (Документы, известия и заметки); *Барвинский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 93.

і так люде”; “На посаги не вважайте, іно добрих жінок шукайте” і т. д.⁴¹

У “Суде и росправе...” містяться численні посилання на “Порядок”, менше — на “Саксон”. Також використано матеріали “Трибунала Великого княжества Литовского” 1581 р., польських конституцій 1511 і 1611 рр. Хоч ця праця і не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувалась у судовій практиці, помітно вплинула на дальший розвиток правової думки в Україні. Її зміст і рекомендації, зокрема, було враховано під час проведення судової реформи 1760—1763 рр.

Мало, по суті, нового, порівняно з попередніми, в юриспруденцію внесли “Книга Статут и прочие права малороссийские” В. Кондратьєва та деякі інші праці подібного характеру.

Отже, вплив Литовського Статуту на еволюцію українського права другої половини XVII—XVIII ст. є цілком очевидним, що засвідчує спадкоємність давніх традицій в законодавстві, чинному в Україні у пізніший період.

Документальні матеріали другої половини XVII—XVIII ст. переконливо свідчать про часте посилання в українському судочинстві на положення маґдебургії, врахування (коли й не пряме застосування) їх при винесенні вироків. Основними “носіями” маґдебурзького (меского) права, як і в попередній період, залишалися міста. Мало того, з поширенням в Україні російського законодавства судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики і, траплялося, приймали рішення про покарання злочинця на підставі “поєднання” права Німеччини й Росії. Так, у серпні 1767 р. мешканцем Києва Єфимом Лавриновичем і збіглим російським солдатом Іваном Колосовим було пограбовано майно й вбито двох “польських купців” — “дубенських жидів”. Під час слідства обвинувачувані зізнались у скоєнні злочи-

ну, і Київський магістрат прийняв справу до розгляду. При цьому судді виходили з положень постанов Сенату від 30 жовтня 1754 р. і 17 жовтня 1760 р. (передбачали покарання у вигляді побиття батоґом, виривання ніздрів, таврування щік і лоба, заслання до Сибіру), “іменного” указу від 14 липня 1765 р. (про повернення майна “скривдженим” і покарання тих, хто переховував крадіїв, розбійників і т. д.) та “маґдебурских” прав. Конкретно наводився уривок з частини 4-ї “Книги Порядку”, де між іншим вказувалося: коли хтось вбивав людину чи кількох, у того мали відбирати все майно, а його особисто на міській площі “имеет бут ташан, а потом колесован”. Причому судді зрештою схилилися до прийняття рішення, наскільки це зрозуміло з документа, на підставі не російських законів, а маґдебурзького права — вирок передбачав смертну кару злочинцям⁴².

“Козацькі” суди (очевидно, через те, що користувалися головним чином перекладами, здійсненими в Речі Посполитій) часто-густо називали маґдебурзьке право польським джерелом (особливо характерно це для другої половини XVII ст.)⁴³. Між тим воно за своїми формою і змістом на Лівобережжі й Правобережжі під впливом місцевих умов, зокрема звичаєвих норм поведінки, помітно відрізнялося від того, що

⁴¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским российским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исслед., собр. П. П. Чубинским. — Санкт-Петербург, 1876. — Т. 5. — С. 116, 119; також див.: Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий по гражданскому праву в Малороссии. — Санкт-Петербург, 1869.

⁴² ЦДІА України, ф. 59, оп. 1, спр. 6317, 6322.

⁴³ Черкаський І. Ю. Зазн. праця. — С. 456.

функціонувало у країнах Західної Європи. Організація магістратів в Україні також була іншою. У невеликих містах, які управлялись ратушами, старшина відала справами козаків, а виборна влада — справами міщан. Нерідко норми магдебурзького права використовували сотенні й полкові суди⁴⁴.

У судовій практиці в Україні послуговувалися не оригіналами німецьких збірок права, а здебільшого їх переробками у перекладах польською чи латинською мовами. Наприклад, “Саксон” у перекладі П. Щербича польською мовою діяв під загальною назвою “Saxon, Sew Prawa polsky Maydeburškiy nosywa-~~ne~~ Speculum Saxonum” (1581). Зрозуміло, що перша назва джерела була інакшою. Серед юристів особливої ваги і популярності набув “Porzadek sadowy spraw mieskich prawa Maydeburskiego w Koronie polskiej”, або “Порядок” Б. Гроїцького (складався з восьми невеликих збірок-переробок, “екстрактів”, додатків, а також окремих правових актів). Застосовувалися й інші переробки та переклади німецьких джерел, причому в їхніх нових варіантах нерідко допускали “неверность, путаницю и часто ложь”, у зв’язку з чим траплялися випадки, коли українські судді чи члени кодифікаційних комісій не завжди могли добрати суті деяких положень нормативних актів⁴⁵.

Серед неперекладених юридичних посібників, які бралися до уваги судочинством, слід назвати праці Карпцовія (Карпцова), написані латинською мовою: “Processus juris in foro Saxonico”, “Practica Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium” та ін.

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів-практиків додатково створюються “Короткий покажчик магдебурзького права” за книгою “Порядок” і твір під своєрідною назвою “Кратко выписано з прав малорос-

сийских, книги “Порядка”, с артикулов права магдебургского, права цесарского с означением, какое в тех правах за вины положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах”.

У названих і деяких інших “збірниках” вибрані й дещо трансформовані (порівняно з оригіналами) положення магдебурзького права передбачали переважно великі пільги міщанам; правила функціонування міської ради та правосудних органів, заборону обирати до них простолюдинів; значне обмеження юридичних прав жінки (наприклад, без заяви або присутності чоловіка чи опікуна її справа не приймалася судом до розгляду, а вона особисто не визнавалася за офіційного свідка); позбавлення прав євреїв; залежність винесення вироку від станового статусу звинуваченого тощо.

Проте наявність такого роду джерел і законодавче надання магдебургії ще не свідчили про їх застосування на місцях, насамперед у містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, магдебурзьке право Ки-

⁴⁴ Див.: Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII в. — Львів, 1904. — Ч. 2; Його ж. Судьба магістратського самоуправління в малоросійських городах XVII—XVIII вв. // Сб. статей в честь Матвея Кузьмича Любавського. — Петроград, 1917; Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі й Литві: У 2 ч. — Львів, 1903—1904.

⁴⁵ Телмаченко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения свода законов // Киев. старина. — 1888. — № 9. — С. 456—457; Кистяковский А. Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ // Права, по которым судится малороссийский народ. — Киев, 1879. — С. 66—67.

еву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів і універсалами українських гетьманів⁴⁶. За ними міщанам, зокрема, дозволялося судитись у “майстратовом суду”, підлягати тільки “мескому заведованію”, ловити рибу в Дніпрі, рубати дрова в приміських лісах, приїжджим купцям вільно торгувати у місті й т. д. Незважаючи на це, “сотники киевские и весь уряд козацькій пріезжих людей под свое козацкое берут не належашее право, судят, в тюрьму сажают и что хотят с них собирают; и которые пріезжие люди от наших ратных людей и от уряду козацкого понесут обиду и разорение, то в польских краех их мещан забирают и до последнего приводят обнищания. А от польских королей дана была им такая власть, что купцы пріезжие в Киев из разных земель за торговыми и иными своими делами належали к одному майстратову суду и заведыванію”⁴⁷. В свою чергу, київські “законники” монастирів “на Днепре в затонах Днепровых ловить рыбы не дают, поймав рыболовов их бьют, грабят, оковав в тюрьму сажают и забивают в колодки... также в лесах дров рубить не велят, поймав на дороге бьют, грабят лошадей, топоры отнимают, в монастыри емлют”⁴⁸.

Як бачимо, козацтво і монастирі, нехтуючи правом київських міщан та іногородніх купців, не завжди захищали власні інтереси цивілізованим способом. Їх державницькі амбіції прямо суперечили маґдебургії міста.

Виникали й відверто казусні ситуації. Так, 1754 р. Генеральна військова канцелярія повідомила, що маґдебурзькі “права и привилеи, и свободы”, а також повинності міщан Чернігова, ще “от королей польских надание”, визнали у свій час російські царі Олексій Михайлович, Іван і Петро Олексійовичі, фактично всі українсь-

кі гетьмани, починаючи з Б. Хмельницького, а разом з ними і чернігівський полковник П. Полуботок⁴⁹. Однак, коли 1750 р. згорів маґістратський будинок з усіма книгами, місцеві урядовці почали “чинить розбирательства по правам статутowym”. У Ніжині приблизно одночасно не сприяли “повнокровному” використанню маґдебурзьких прав ті обставини, що необхідні збірники були “очень неисправны”, а листи в них “видраны, Хелминскаго права вовсе нет” і т. д. Зібравшись у Глухові в березні 1764 р., перекладачі нормативних актів скаржились у Генеральну військову канцелярію, що даремно “сидять” у місті, бо в них немає необхідних для роботи книг маґдебурзького права. Відсутність у містах другої половини XVIII ст. належної кількості названих джерел І. Теличенко прямо пов’язував з відживанням останнього⁵⁰.

Фактичні дані переконують: реалії життя накладали свій владний відбиток на характер і обсяг застосування права практично в кожному місті. Крім того, давалися взнаки і політичні обставини. Візьмемо для прикладу Правобережжя. У регіоні вважалося, що “повним” маґдебурзьким правом користувався Кам’янець (з XIV ст.). Проте спочатку воно стосувалося лише німців і поляків, які мешкали тут. Пізніше (приблизно з кінця XV ст.) його нормативи поширилися і на корінне населення. Стали співіснувати дві самостійні юрисдикції — “польська” і “руська”. Між ними майже

⁴⁶ ЦДА, ф. 51, оп. 1, спр. 6, арк. 1—2; ф. 59, оп. 1, спр. 375, арк. 14.

⁴⁷ Щербина В. Документи до історії Києва 1494—1835 рр. // Укр. археогр. зб. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 24.

⁴⁸ Там само. — С. 37.

⁴⁹ НБУВ. ІР, ф. 1, № 54485, арк. 2—7.

⁵⁰ Теличенко І. Указ. соч. — С. 52.

впродовж двох століть траплялися постійні зіткнення, поки уряд, наляканий перманентними вибухами козацьких повстань, не скасував останню 1670 р. Далі функціонувала змішана “польсько-руська” юрисдикція, з певною перевагою на користь поляків. Одночасно особливе судочинство в місті зберігали вірмени (аж до кінця XVIII ст.). Схожі тенденції мали місце у Львові, а також більшості міст Поділля та Галичини. На відміну від Кам’янця, Кременець, Ковель і деякі інші міста користувались так званім неповним маґдебурзьким правом. Причому в першому діяло одне вїтївство, в другому воно поєднувалось із староством. Коли ж староста, який керував господарським управлінням, паралельно виконував обов’язки вїта, він ставав повновладним хазяїном міста. Вїту належала також судова влада. Посередником між вїтом і міською “громадою”, “товариством” чи “поспільством” виступав лентвїт, який призначався першим з міщан “по смерть”. Характерним для таких міст, як Кременець і Ковель, було те, що їхнє самоуправління насправді ніким не гарантувалось.

Більше рис виборності мало маґдебурзьке право на Лівобережжі. На згоад Д. Багалія, його перші переклади на “малоросійську” мову з’являються тут вже в другій половині XVII ст., тобто одразу після об’єднання України з Росією 1654 р. Проте різні міста, точніше, окремі групи населення в них (селяни, наприклад, незважаючи на те, що постійно проживали в якомусь місті, позбавлялися цього права взагалі) користувалися ним не в однаковому обсязі. Так, самоуправління в економічно розвинутіших Ніжині й Стародубі було вище за рівнем, ніж, скажімо, в Острі, Мглині чи Новгороді-Сіверському. Більше того: в окремі періоди діяльність маґистратів в останніх взагалі завмирала й поступалася ратушному управлінню, яке, як відо-

мо, мало менш самостійний характер. Відповідно до положень “Саксона” і “Порядку” суд у маґистраті мусив зосереджуватися тільки в руках вїта та лавників, але на Лівобережжі до нього залучалися й інші міські чиновники. Формально всі маґистрати вважались незалежними від юрисдикції полкових судів, а підпорядковувалися безпосередньо генеральному військовому, куди в разі потреби і направлялись апеляції на рішення перших. На вїта подавали скарги у вищу інстанцію, на урядників — обмежувались, як правило, маґистратом. Однак старшини часто-густо порушували цей порядок, втручались у судочинство маґистратів.

На Слобожанщині деякі міста — Харків, Вовчанськ, Золочів, Валки, Охтирка, Краснокутськ, Богодухів, Суми, Білопілья, Лебедин, Недригайлів та Ізюм — також мали маґистратське правління. Проте постійний сильний вплив на місцеве законодавство російського права звів до мінімуму застосування в краї норм маґдебурзького права *. Наприкінці XVIII ст. воно фактично було скасоване царським урядом.

Поширення російського права і законодавча діяльність національних органів влади. Прийняття Україною протекції Московської держави обумовило з 1654 р. спочатку проникнення, а потім активне поширення на українських землях російських правових норм. Їх визначали переважно царські грамоти й “іменні” укази, постанови Сенату та інших вищих органів цент-

* Ще гетьман І. Самойлович прагнув підпорядкувати Слобожанщину власному управлінню. Проте верховна влада Російської держави на те не пішла. Їй було вигідніше підпорядкування регіону воєводі, який сам затверджував місцевих полковників. Справи ж по ньому розглядали в Москві чиновники Розрядного приказу.

ральної влади. Зокрема, перші з них надавали або підтверджували маґдебурзьке право, дозволяли українцям судитися “по прежним правам”, визначали статус цехів, стосувалися національного фінансування й орендування.

Певний вплив в Україні у другій половині XVIII ст. мав перший в історії Росії систематизований закон — “Соборное уложение” 1649 р., який юридично завершив закріпачення селянства (скасувавши “заповідні” й “урочні літа”) і визначив коло питань, що стосувалися кримінального та цивільного права, судочинства тощо⁵¹. Наприклад, царський уряд, відповідно до його розділів і статей, вимагав від гетьманського правління повернення російським землевласникам їх посполитих — втікачів. Практично це передбачалося здійснювати через місцеві суди (нових власників у разі відмови у поверненні примушували до сплати за них позивачам великого штрафу)⁵². Очевидно, такі положення кодексу не могли не викликати в українських можновладців бажання мати й собі подібні права на власних селян.

Посилання на “Соборное уложение” 1649 р. спостерігаємо навіть у другій половині XVIII ст. Так, Катерина II, намагаючись довести “давність” закону про заборону селянам подавати скарги на своїх поміщиків, 1767 р. видала спеціальний указ⁵³, що стосувався й українського населення Російської імперії.

Особливу увагу царський уряд приділяв праву переходу з місця на місце, з одного стану до іншого. Значно вплинув на політику старшинської адміністрації щодо цього сенатський указ 1713 р., де постановлялося стосовно Київської та Азовської губерній: “И буде... в которых селах и деревнях явятся беглые драгуны и солдаты, или чьи беглые люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и с детьми и с их животы на

прежня жилища”⁵⁴. 1715 р. інший указ Сенату ще раз вимагав висилати на попередні місця проживання збіглих приватних селян і служилих людей на Лівобережжі й Слобожанщині⁵⁵. У питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, захищаючи інтереси панівної верхівки, 1727 р. постановила, щоб “после ушедших подданных” у володінні державців залишилися їх “кгрунты, дворы купленніе и некупленніе”⁵⁶. Цей законодавчий акт також сприяв обмеженню переходів посполитих.

Відповідно до указу від 6 травня 1736 р. над усіма збіглими після повернення попереднім можновладцям передбачалося “чинить жестокое наказание кнутом, дабы впредь на то смотря, другим никому бегать было неповадно”. Крім того, передбачалося “по воле владельцев и поверенных от них”, яким “наказанием наказать пожелают”⁵⁷.

29 травня 1738 р. Сенат видав указ, що забороняв російським поміщикам переховувати у своїх будинках посполитих і козаків, які тікали із Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила його чинність і на

⁵¹ Див.: Российское законодательство. X—XX веков: В 9 т. — Москва, 1985. — Т. 3. — С. 83—257.

⁵² Софроненко К. Соборное уложение 1649 года — кодекс русского феодального права. — Москва, 1958. — С. 26.

⁵³ ПСЗРИ. — Т. 18. — С. 336; Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. — Харків, 1970. — С. 19.

⁵⁴ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 5. — С. 50.

⁵⁵ Там само. — С. 150.

⁵⁶ Цит. за: Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — С. 239.

⁵⁷ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 9. — С. 809—810.

*Національний герб.
Козак з мушкетом.
Середина XVIII ст.*

територію Гетьманщини, надавши тим самим розпорядженню про заборону переходів силу загальнодержавного⁵⁸. Тим самим державці отримали юридичні підстави для повернення власних збіглих селян на старі місця.

Незважаючи на те, що царський уряд, побоюючись загострення соціальних суперечностей, указом від 18 січня 1742 р. скасував постанову Генеральної військової канцелярії, козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство продовжували вживати різноманітних заходів проти переходів посполитих.

1763 р., йдучи назустріч вимогам українських землевласників, Катерина II указом санкціонувала універсал гетьмана К. Розумовського про заборону самовільного переселення селян у межах регіону⁵⁹. А через 20 років указом від 3 травня 1783 р. вона остаточно закріпачила українське селянство та провела чітку межу між окремими стана-

⁵⁸ Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793). — Київ, 1950. — С. 38.

⁵⁹ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 16. — С. 454.

ми ⁶⁰. Подібний указ щодо Південної України видав Павло I 12 грудня 1796 р.

Безпосередньо для судочинства Гетьманщини мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 р. та “О форме суда” від 3 листопада 1723 р. Перший передбачав покарання крадіям, які скоїли злочин уперше чи вдруге, у вигляді “биття плетьми и отдачи на поруки”. Так було скасоване відповідне положення Литовського Статуту, за яким крадіжка речі, що коштувала понад чотири копи, каралася смертю. За другим, розбійникам, які не скоїли вбивства, мали виривати ніздрі й засилати на довічну каторжну роботу (§ 3, арк. 32, розд. 13 Статуту призначав за це також смертну кару). Третій указ поширився в Україні відповідно до постанови Малоросійської колегії з самого початку 1724 р. ⁶¹ Широко використовувалися також укази Єлизавети Петрівни 1760 і 1761 рр. про заміну

Корогва сотні Лубенського полку із зображенням Національного герба. Середина XVIII ст. НМІУ

смертного вироку вічною каторгою в Сибіру тощо.

У “Решении, учиненном по его имп. вел. указу в Верховном тайном совете, на поданное прошение Войска Запорожского обеих сторон Днепра, гетмана Апостола” від 22 серпня 1728 р. визначався порядок обрання гетьмана, генеральних і полкових старшин, розгляду судових справ, подачі апеляцій до різних інстанцій, накладання штрафів за неправильне винесення вироків. Крім того, для нагляду за діяльністю Генерального суду до його складу вводились трьох осіб “з великороссиян” ⁶².

⁶⁰ Там само. — Т. 21. — С. 908.

⁶¹ ЦДІА України, ф. 56, оп. 3, спр. 3591, арк. 66.

⁶² ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 8. — № 5324.

Втручалися в процес судочинства на українських землях Канцелярія міністерського правління, Колегія іноземних справ Росії, Малоросійська колегія і т. д. Наприклад, перша 1730 р. окремим ордером зобов'язала Генеральний військовий суд застосовувати спеціальне положення “Суд по формі”⁶³. 1770 р. царським урядом було розроблено “Проект законів о правах войсковых казахи”⁶⁴. Жалувані грамоти “на права и выгоды городам Российской империи” та “на права, вольности и преимущества Российского дворянства” від 21 квітня 1785 р. визначали юридичний статус міст і міських жителів у них на Лівобережжі й Слобожанщині, окреслили основні права козацької старшини, що зрівнювалася з дворянами Росії, встановили їй виняткове право на володіння маєтками, підсудність лише дворянським судам тощо⁶⁵.

Водночас діяли й місцеві органи влади, різні правні інституції. Правда, в окремих випадках їхні дії мали колоритне національне забарвлення. Так, у одній зі справ 1723 р. йдеться про вручення прилуцьким полковником пернача посиленому козаку для виклику вдови охочекомонного полковника Федора Сухого до полкового суду⁶⁶ (очевидно, це робилось тільки щодо впливових і “шановних” осіб).

Не міг не позначитися на ході судового процесу і навіть у разі прийняття рішення судом той факт, що суддею нерідко ставав представник гетьманського правління, наділений певною владою, який не завжди дотримувався букви закону. Так, за дорученням стародубського полковника Іллі Пашкова полковий сотник Семен Галицький одночасно виконував обов'язки полкових обозного, осавула та судді (1726)⁶⁷. 1732 р. у тому ж полку полковий обозний Опанас Єсимонтовський відповідав за “полкові й судові діла”⁶⁸.

Таким чином, упродовж другої половини XVII—XVIII ст. вплив російського законодавства на правову культуру українців значно посилювався. А в окремих випадках російські закони повністю витіснили (замінили) попередні правові норми. Спостерігалось поступове, але неухильне підпорядкування національних правних інституцій великодержавницьким.

“Права, по котрым судится малороссийский народ” — визначна пам'ятка суспільної та правової думки України. Внаслідок соціально-економічного і політичного розвитку Гетьманщини в першій половині XVIII ст. фактично склалися всі умови і визріла необхідність кодифікації права на її території. Цього прагнули, насамперед, козацька старшина, православні монастирі й шляхтичі, які сконцентрували у своїх руках великі матеріальні багатства й всю повноту місцевої влади. Перегляду потребували і вже досить застарілі правові норми, що дісталися населенню в спадщину від часів польського панування. Крім того, на сприяння в цьому питанні свідомо йшов і царський уряд, розраховуючи на значне зближення власне українського і загальноросійського законодавств. І хоч зрештою “Права...” так і не були санкціоновані верховною владою, отже, не отримали законодавчої сили, вони великою мірою відбили той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, що склався на середину століття.

⁶³ Матеріали до історії українського права. — Київ, 1929. — Т. 1. — С. 19.

⁶⁴ НБУВ. ІР, ф. 8, № 1748 (118), арк. 1.

⁶⁵ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 22. — С. 344—385.

⁶⁶ ЦДІА України, ф. 51, оп. 3, спр. 976, арк. 2.

⁶⁷ Там само, оп. 51, спр. 489, т. 3, арк. 8—13.

⁶⁸ Там само, спр. 1176, арк. 1—2.

Значну увагу в збірнику законів укладачі приділили поземельним відносинам — основі тодішнього існування суспільства. Після Національно-визвольної війни певний час залишалася неосвоєною або запустілою значна кількість землі. Щодо неї в “Правах...” зазначалося: “Кто би себе какие грунты и угодия нажил, а оние прежде никакова владельца не имели, или би кто на пустую землю пришел и тую землю распахивал, либо лес расчищал или занял, також кому би таковая земля чрез договор и уступку либо по жребию или другим каким-нибудь правильным образом во владение доставалась, и оною землею либо лесом владел бы и владеет безспорно, таковыя недвижимыя имения имеют быть того, кто владеет, собственныя, как би купленныя”⁶⁹. Коли врахувати той факт, що в наведеному уривку не ставиться практично жодних умов, за яких можливе утримання земельної власності (наприклад, необхідність служби гетьману чи в козацькому війську), крім фактичного перебування “вірно набутої” землі в чийось руках, то можна припустити, що тим самим робився крок у процесі юридичного оформлення приватної власності. Проте “порожня”, незаселена земля була непотрібна можновладцям. Тому кодекс передбачав надалі її “осаживания” і відбирання у новоприбулих посполитих “послушенства”. Причому це дозволялося робити переважно “духовного, шляхетского и воинского (козацького. — *Авт.*) чина і звання людем, в Малой России на землях жалованних, выслуженных, купленных, дарованых, уступных, наследственных и другим правильным образом приобретенных, издревле владенных и ныне владеемых”⁷⁰. Ці положення запозичені зі Статуту, “Саксонського зерцала” і “Порядку”. Однак проте, що вони мали місце і в реальному житті, свідчать, зокрема, матеріали “Ге-

нерального слідства про маєтності Ніжинського полку 1729—1730 рр.”⁷¹.

Набуваючи будь-яким способом маєтки, старшина, шляхта, монастирі прагнули одразу отримати на них універсал у гетьмана чи жалувану грамоту у царя, що закріплювали б за ними спадкове право. При цьому перевага надавалась жалуваним грамотам царя як верховного сюзерена. Вони вважалися більшою гарантією, ніж гетьманські універсали, полковничі “листи”, “дарчі” російських вельмож. Водночас документи гетьманського правління, як правило, потребували періодичного підтвердження юридичної ваги (скажімо, коли відбувалося переобрання гетьмана).

На противагу можновладцям, посполиті, особливо ті, які проживали в приватних маєтках, мали дуже обмежене право на землю. За “Правами...” остаточно відкидалась їх змога вільного розпорядження не лише “підданськими”, а й новокупленими “грунтами”. Тільки у вигляді панської милості їм дозволялось вивезти чи винести дещо з рухомого майна. Земля посполитих законодавчо визнавалась власністю державця, в маєтності котрого ті мешкали. Продаж або передача її іншій особі без відома та дозволу власника заборонялась⁷².

“Права...” зафіксували існування в Україні такого своєрідного явища, як сябринство. Вони дають певне уявлення про його характер і соціальну суть: “Если би кто имел с ким лес, или степ, совокупный неделеный, а один би которий сябр или участник похотел тот лес на

⁶⁹ Права, по котрым судится малороссийский народ. — Гл. IV, арт. 3, п. 3.

⁷⁰ Там само. — Гл. IV, арт. 5.

⁷¹ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — С. 24, 25, 57.

⁷² Права... — Арт. 9, п. 1.

засев хлебний или для сенокоса прочистить, а степ продать, тогда ему свободно будет такой лес прочистить и разроблять, а степ прооривать, толко ж так что б другого или других участников своих грунтов разбором тим своим незобидил к своему болше не принимал, но столко на его части того лесу или степу принадлежать будет, а другим би участникам своим так много и в толикой доброте лесу или степу оставил, как много на части их против его займи принадлежит...” (Гл. XVIII, арт. 15, п. 1). При цьому зазначалося: коли хтось займе чужу землю, то за рішенням усіх членів сябринного союзу чи суду той мусив повернути цю або надати рівноцінну їй землю. Передбачалося також грошова компенсація за завдані матеріальні збитки (Гл. XIX, арт. 1, п. 3).

“Правам...” судилося стати першою законодавчою спробою, де у всій повноті планувалося зрівняти і затвердити становий статус старшини і шляхти. За ними право на “шляхетское достоинство” могли мати вже не тільки особи (як це було раніше), які отримали на нього від царського уряду особливу жалувану грамоту чи “диплом”, а й козацька верхівка, починаючи з генеральних старшин і кінчаючи сотниками. Включалися сюди також бунчукові, “знатні військові” та значкові товариші. Їхні права та привілеї поширювались і на дітей старшини. При цьому козацька старшина ставала порівняно замкненою верствою. До неї мусили обиратися лише представники місцевих “родимцов, из людей заслужоних... и кто по усмотрению и определению вишшаго превления чин получит”. Люди “посполитой породы” не сміли привласнювати “чести и волности шляхетского или воинского звания”, за винятком, коли б вони надавались самим царем. “Да их же посполитих, — наголошується в зводі законів, — вишше шляхти предпочитатъ никто не имеет”⁷³.

Серед козацької старшини встановлювалася сувора ієрархія. Перебуваючи у військових командах, обіймаючи посади в державних установах, засідаючи в судах і т. п., кожний з них зобов’язувався “ведать место свое, и по достоинству чина своего, в котором кто состоит, надлежащим порядком вишшаго нижший предпочитатъ имеет”. Шляхтичам і старшині заборонялося “порабощать” і “верстать” у посполитих, відбирати у них “волности”. Вони звільнялися від різних державних повинностей, не сплачували податків з індукти*, “мостового”, “перевозного” та “погребельного”. Замість цього від них вимагали тільки виконання військової служби. Якщо рідні брати чи інші близькі родичі чоловічої статі, які досягли повноліття, мешкали в нерозділеному маєтку, то на військову службу вони мали право визначити одного члена сім’ї за спільною згодою або відповідно до черги (жеребкування). Рідні призваного на військову службу мусили утримувати його за рахунок прибутків з ведення господарства в маєтку, який знаходився в їхньому спільному володінні.

Судитися шляхтич або представник козацької старшини міг тільки в тому суді, що відповідав його “рангові” та званню. Суд, що не відповідав соціальному статусу тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для ведення її справи. Винятком були кримінальні, а також державної ваги (наприклад, зрада царю) справи. В цьому випадку їх вирішення переносилось у вищі судові інстанції. Однак не міг судитися, наприклад, сот-

⁷³ Там само. — Гл. IV, арт. 10.

* Індукта (від лат. *inducto* — ввожу) — митний податок на Лівобережній Україні в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., який стягувало гетьманське правління за ввіз товарів з Росії. Скасований 1754 р.

ник у сотенному суді, а полковник — у полковому, оскільки вони самі керували ними й уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

Влада державців над своїми підданими юридично ніким не обмежувалася. За непослух або проступок перші карали посполитих на власний розсуд, а у разі здійснення якихось карних злочинів віддавали до суду. Використовувати феодално залежних селян у різні “роботизни” без відома можновладця суворо заборонялося.

“Права, по котрым судится малороссийский народ” передбачали і позбавлення привілеїв шляхтича чи старшини. Це траплялося тоді, коли вдова першого або другого виходила заміж за посполитого. Духовенство за становими правами та привілеями прирівнювалося до козацької старшини і української шляхти. За ними священиком у місті, містечку чи селі вже призначався кандидат, висунутий безпосередньо парафіянами і місцевою адміністрацією, а у приватних маєтках — парафіянами та державцями. До нього ставилися вимоги, щоб він був “православния веры, честнаго обхождения и доброго состояния, учителний, из законнаго супружества рожденный, не новокрещенный, не младолетный; но лет совершенных, и во всем такого чина достойный”⁷⁴. Після обрання він зобов’язувався надіслати письмове свідоцтво архієрею місцевої єпархії для затвердження його призначення.

Відповідно до положень зводу законів духовенство, як шляхта і козацька старшина, звільнялося від виконання державних повинностей. Воно не було підвладне судам “мирського звання”. Проте якщо мова заходила про грабунок або заподіяння побоїв, суперечки за земельне володіння між світськими та духовними персонами, то рішення за цими питаннями виносилися на розгляд суду за місцем проживання (земського, грод-

Титул книги “Права по котрым судится Малоросійський народ”

ського, полкового тощо). Коли ж виникала суперечка за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то справа розглядалась у Генеральній військовій канцелярії або Генеральному суді.

У “Правах, по котрым судится малороссийский народ” зафіксовано статус залежних селян. За ними “піддані” своєму державцю “надлежащее послушание и повинность отдавать всегда должны”. Владу останніх над посполитими

⁷⁴ Там само. — Гл. VI, арт. 3, п. 1.

ніхто “унимать и от надлежащего им послушания” звільняти не мав права. За непослух або непокірність селян дозволялося карати можновладцям (за кримінальний злочин віддавали під суд місцевої влади), без дозволу яких заборонялося притягати підданих у “наряды” та “приватную работу”. Той, хто порушував цю постанову, мусив сплатити через суд 24 крб. штрафу і, крім того, “возместить убытки” в подвійному розмірі. Заборонялося також будь-кому без відома державця чи його прикажчика наймати на роботу дружину або дітей посполитого, “покамест они будут жить под владельцем”. Коли залежний селянин одружувався з жінкою з козацького стану чи козак із селянкою, то не мав права одержати нерухоме майно жінки. Угіддя залишалися у володінні людини “воинского (тобто козацького. — Авт.) звання”⁷⁵.

Отже, незважаючи на те, що царський уряд не санкціонував зводу законів, у ньому знайшли відображення всі правові норми, існуючі на практиці або сформовані у соціальній свідомості владної частини українського населення. В “Правах...” найвиразніше визначилися привілеї, до юридичного узаконення яких козацька старшина і шляхта наполегливо йшли впродовж кількох десятиліть.

Таким чином, Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. внесла кардинальні зміни в суспільне життя та правову культуру України і, зокрема, скасувала попередні кріпосницькі відносини. У свідомості українців відбулася певна трансформація понять “справедливість”, “моральність”, “добро”, “зло” і т. д. Прикладами для наслідування поспільством надовго стали сміливі вчинки воїнів, які роками боролися за соціальну рівність і національну незалежність. Очевидно, тому деяка жорстокість правових норм того періоду (особливо на Січі) загалом не відля-

кувала людей. Навпаки, щодо злочинців і зрадників вона ставала характерною для більшості регіонів Української держави.

Еволюція соціальних відносин у другій половині XVII—XVIII ст. поступово змінювала і норми поведінки. Все частіше еліта порушувала законодавчо не затвержені права селян, міщан, рядових козаків і навіть цілих громад. При цьому помітнішим ставало поступове звуження дії звичаєвого права внаслідок “витіснення” його писаними законами, конкретно російського (Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського Правобережжя законодавства. Разом з тим воно залежало й від функціонування своєрідного козацького самоврядування, яке під час розгляду різних справ часто-густо покладалося на вироблені “традиції”. Норми звичаєвого права, як про це свідчать документальні матеріали, у досліджувану добу охоплювали практично всі прошарки людності й проникали у найвищі сфери тогочасного буття.

У ході Національно-визвольної війни гетьманський уряд на території новоствореної національної держави формально не відмінив попередніх писаних нормативних актів права: Литовського Статуту, “Саксонського зерцала”, “Порядку”, так званих кормчих (церковних) книг і т. п. Із середини XVII до кінця XVIII ст. (і навіть пізніше) у судових процесах на них продовжували посилалися або ж брати до уваги їхні положення. При цьому спостерігалась явна довільність у тлумаченні юридичних норм, підміна одних іншими у подібних випадках, що нерідко залежало не тільки від професійної компетенції суддів, а й від їх

⁷⁵ Там само. — Гл. IV, арт. 8, п. 3; арт. 9, п. 1.

особистих позицій. Проте названі кодекси, попри суб'єктивні фактори, з часом утвердились у судовій практиці України і вже у XVIII ст. здебільшого визнавались обов'язковими. Одним з найголовніших джерел права, без сумніву, був Литовський Статут, але саме редакції 1588 р. як найдосконаліший з правового боку, технічно відпрацьований. Він ширше застосовувався на Правобережжі, Гетьманщині, значно менше на Слобожанщині. У межах Української держави нова генерація “панства” прямо виводила з нього власні права та привілеї, відстоюючи їх “природність” і “звиклість” (давність).

Досить часто в українському судочинстві застосовувалися положення маґдебурзького права. Його основними “носіями”, як і в попередній період, залишались міста. Правда, необхідно відзначити той факт, що маґдебурґія за формою і змістом функціонування на Лівобережжі й Правобережжі різнилась від практики її застосування у країнах Західної Європи. Причому в судовій практиці України використовували не оригінали німецьких збірок права, а здебільшого їх переробки у перекладах на польську або латинську мову. На Слобожанщині постійний тиск російського законодавства звів до мінімуму застосування маґдебурзького права. Наприкінці XVIII ст. воно взагалі втратило реальний сенс на українських землях.

Увесь хід суспільно-політичного та економічного розвитку одного з найбільших регіонів України, що обіймала Гетьманщина, привів до необхідності вироблення та кодифікації тут власного права. Цього прагнула панівна верхівка — старшина і вище православне духовенство, шляхта. В зв'язку з цим у першій половині XVIII ст. було вироблено “Права, по которим судится малоросійский народ” — оригінальну пам'ятку правової думки українців. Збірник норм феодального права зафіксував існуючу

розстановку політичних сил у регіоні, передбачав затвердження кріпосницьких відносин, що практично склалися. Проте зрештою, не задовольнивши великодержавницьких інтересів царату, він не був санкціонований.

Отже, опинившись під російською короною й поступово втративши свою державність, українці ще дуже довго не могли зажити повнокровним життям за власними національними законами.

Самобутність правової культури на західноукраїнських землях.

Правова культура західноукраїнських земель у XVII—XVIII ст. еволюціонувала як наслідок генезису етнічних культур різних народів. Поряд з українським (руським) правом — наступником правової культури Київської Русі та Галицько-Волинської держави — в краї побутовало польське, німецьке та волозьке. Особливо потужно, витісняючи давньоруські норми, на західних землях України впроваджувалось польське право (зокрема, поділ земель на воєводства з відповідними владними структурами), земські та гродські суди (замість загальних старостинських), вищою апеляційною інстанцією для яких були шляхетські віча, хоча польським правом послуговувалась переважно шляхетська верхівка суспільства як посадовці відповідних державних структур або під час вирішення справ у приватних домінікальних судах (особливо в маєтках іноетнічної шляхти — польської, німецької, чеської та ін.).

Певний вплив мало й німецьке право. У містах воно побутовало у вигляді маґдебурзького, відомого в Галицько-Волинській Русі ще з XIII ст. На українських землях маґдебурзьке право мало свої особливості, оскільки потрапило сюди через Польщу, де, у свою чергу, зазнало певної модифікації (тут існували хелмський і шредський його варіанти). В Україні живі місцеві традиції де-

якою мірою трансформували і маґдебурзьке право, одночасно з яким широко використовували так зване руське (українське) звичаєве право. Німецькі, руські, вірменські, татарські та єврейські громади, які проживали в західноукраїнських містах, зберігали свої культурно-правові звичаєві та релігійні особливості⁷⁶.

У сільській місцевості побутували відомі з XIV—XV ст. села на німецькому праві, осаджені, за згодою власника, війтами. У таких випадках війт, за словами М. С. Грушевського, “ставав малим дідичом села, а zarazом начальником громади”. Незначні судові справи війт вирішував самостійно, а складніші й апеляції за його рішенням мали відправлятися до судів вищої інстанції, але також німецького права⁷⁷.

Села волоського права відомі в Галичині з 70-х рр. XIV ст. У них значну роль відігравала сільська громада, структура якої була близькою до місцевих форм. Звичаєве право волоських сіл, де влада належала князеві, та волоських кроїн (з крайниками) нагадувало за змістом правове життя волостей та сіл українського права, наприклад, компетенція зборових (волоських) та волосних українських віч була тотожною, а інколи спостерігалось переплетіння правових інституцій різних етнічних громад. Зокрема, в деяких регіонах Галичини (Самбірська економія) характерні для волоських країн зборові суди практикували й села на українському (руському) та німецькому праві. У XVII ст. деякі справи (про грабежі, розбої та ін.) вилучалися з компетенції сіл волоського права і передавались вищій інстанції — гродським судам, але вже німецького права.

Спостерігалось змішування елементів різних етнічних прав навіть у межах одного села, коли, наприклад, село осаджувалось на волоському праві, а структуру мало німецького, або в селі воло-

ського права керівниками ставали отаман українського та бурмістр німецького права⁷⁸. Свого часу М. С. Грушевський наголошував на тому, що “тип німецького права, перероблений на польсько-панщинне копито, так, що з того німецького первовзору зацілили лише деякі імена, загальноприйнятий в польських землях, послужив таким спільним знаменником для сільського устрою українських земель”⁷⁹. Додамо лише, що всі процеси ґрунтувалися на основі українського звичаєвого права, яке, взаємодіючи з іншими, трансформувалося відповідно до конкретних історичних обставин.

Осередками, в яких консервувалося, зберігалось й розвивалося українське право, були волості. Червоноруські волості очолювали воєводи, які з посиленням польського впливу на західноукраїнських землях потрапляли у дедалі більшу залежність від польських старост — управителів замків. Поступово відтіснивши воєвод, старости починали призначати земських суддів і голосувати у волосних земських судах “руського права”. Найвищим щаблем управління у волості були відомі ще з XII ст. волосні

⁷⁶ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — Київ, 1989. — С. 173—175; Марочкін В. П. Українське місто від XV до середини XVII ст.: Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. — Торонто, 1999. — С. 65—87, 103—109.

⁷⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 5, ч. 1. — Львів, 1905. — С. 370—373.

⁷⁸ Див.: Инкин В. Ф. Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI—XVIII веках // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Рига, 1977. — С. 71—85; Гурбик А. О. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV—XVI ст. // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. — Київ, 1997. — Вип. 2. — С. 48—70.

⁷⁹ Грушевський М. Зазн. праця. — С. 374—379.

віча та волосна старшина. З часом колись спільні для зем'ян, бояр, слуг, селян віча поступово трансформувалися, з одного боку, в провінційні шляхетські, а з іншого — у віча-копи селян. Паралельно в галицьких волостях формується волоська автономія на чолі з крайниками й князями та традиційними вічними зборами. При цьому села волоського права різнилися наявністю багатоступінчастої структури судочинства. Найнижчу ланку становили сільські суди (на чолі з князями), середню — суди крайників або зборові суди країни, а найвищу — замкові суди.

За таких умов найближче до традиційних норм українського права стояли віча-копи селян, які виконували судові функції. У XVII—XVIII ст. загальноволосяні зібрання майже не проводились. Для розгляду судових справ частіше збирались, як правило, жителі одного села або кількох сільських громад — залишків колишніх волостей.

Своєрідною була на західноукраїнських землях діяльність зборових та війтівських судів, хоч із середини XVII ст. спостерігалось певне обмеження їхньої компетенції. У XVIII ст. згідно із розпорядженням Самбірської економії від 1758 р. судові справи, що стосувалися чаклунства, крадіжок, убивств, співжиття без вінчання, вилучалися з-під юрисдикції зборових судів і мали направлятися до Самбірського замку⁸⁰.

Проте, попри цю постанову, як зборові, так і війтівські суди Карпат та Прикарпаття всі вказані справи, крім вбивств, розглядали самостійно, що підтверджують численні документальні джерела.

Основною причиною такого тривалого збереження у Карпатах та на Прикарпатті норм українського народного звичаєвого права було те, що більшість населення регіону була зайнята в промисловості й торгівлі, виконувала мінімальні відробітки і найважливіше мала

кращі, ніж жителі низинних регіонів, можливості для переселення в інше місце проживання.

У низинних регіонах, де поступово обмежувалися права копних судів, зменшувалася компетенція громади та спостерігалось намагання старост і шляхти опанувати судову владу. Як зауважував С. Томашівський, коли в підгірських селах “селяни півночі стогнали в ярмі безсильно і безрадно, то гірське населення протестувало проти поневолення”⁸¹. З другої половини XVII ст. майже повсюдно за окремі дрібні порушення джерела фіксують і фізичні покарання (побиття палками та мітлою).

Попри те, що громадські, зборові та війтівські суди розглядали подібні правопорушення та злочини, компетенція зборових судів все ж була ширшою, ніж повноваження судів, які керувались маґдебурзьким правом. Водночас якщо зборовим судам підлягали всі верстви тогочасного суспільства — і селяни, і шляхта, то війтівські суди за маґдебурзьким правом не мали права судити шляхту. Крім того, на зборовий суд повинні були з'являтися усі жителі сіл, аби кожний міг докласти свої знання, поділитись досвідом чи дали пораду. Це значною мірою наближувало зборові суди до правової культури копних судів Лівобережної та Правобережної України.

Зборові суди, або віча, відбувалися двічі на рік. На них розглядали взаємні претензії, скарги у зв'язку з виконанням повинностей і карні справи. Підсудними могли стати як ціла громада, так і окремі її члени. Рішення суду можна було опротестувати. За неявку на судові засідання або залишення його без поважної причини винних карали. Так, ко-

⁸⁰ НБЛДУ. ВР, № 555/ІІІ, арк. 5.

⁸¹ Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1848 р. // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. 23/24. — С. 7.

ли громада с. Жукотина пішла зі зборів, не дочекавшись закінчення суду, і не провела розрахунків, її оштрафували на 16 гривень. Якщо до суду не з'являлись відповідачі, то громаду зобов'язували під загрозою покарання доставити їх на наступне засідання суду.

Як правило, на зборовому суді разом з урядниками засідали шість князів, котрі брали участь у винесенні вироку. В Самбірській економії суди проводилися по країнах-волостях, а на Сколівщині — одночасно для всієї території. В ухвалі, що була прийнята в м. Сколе 1698 р., передбачався такий склад зборового суду: 2 крайники, 10 князів і писар, який мусив записувати хід судового процесу та рішення суду⁸².

Правова культура періоду Галицької Русі зберігалася в колегіальності суду, головою якого в попередній історичний період був посадник або тисяцький. У Карпатах XVII—XVIII ст. головою суду був уже крайник, але він теж судив колегіально.

Інакше було організовано сільські суди — суди першої інстанції у приватних та королівських селах, що послуговувалися магдебурзьким правом, але передавались окремим магнатам у довгострокову оренду. Власнику чи орендарю села належала як судова, так і адміністративна влада.

Пан визначав склад суду та коло законодавчих актів, якими мусив послуговуватися суд. Сільський суд зазвичай складався із солтиса (війта) та присяжних, обраних селянами на зборах і затверджених паном. Останній як власник села та найвищий суддя вирішував на свій розсуд справи, перелік яких був відсутній в законодавстві, зобов'язуючи сільський суд у подальшому використовувати такі рішення як обов'язкові в аналогічних випадках.

Ось як відбувалися вибори війтівського суду в с. Чуква 1694 р.: «На прохання чуківської громади та з дозволу

орендаря села п. Я. Боровецького відбулися загальні збори громади, на яких обрано лаву присяжних: ландвійтом — С. Пекелка, присяжними — К. Жука, С. Леховича, В. Леховича, Я. Колоса, Ф. Чижовика та М. Мацькова. Обравши їх, громада прийняла ще таке рішення: коли б хто зневажав ландвійта та його колег, повинен був перепросити і заплатити кару 3 гривні і свої слова публічно забрати. Коли б присяжні по-приятельськи, таємно давали поради, розголошували судові та громадські таємниці кому-небудь, такого присяжного слід було звільнити і він мав платити кару 5 гривень»⁸³.

На Прикарпатті діяв один суд, так званий піджупківський. Він займався справами, пов'язаними із солеварною промисловістю, а також селами, що їх було прикріплено до солеварень. Як свідчать матеріали актової книги піджупківського суду від 1714 р., останній у своїй діяльності спирався на звичаєве право та здійснював судочинство за допомогою присяжних⁸⁴.

У Карпатах та на Прикарпатті громадські суди крім норм звичаєвого права послуговувалися й нормами, що були розроблені економом Самбірської економії І. Гавром у низинних районах Самбірської економії та графинєю Острозькою, яка видала інструкцію для підданих Тухольської волості (здебільшого Сколівщини). Загалом же основу правової культури західноукраїнських земель становило традиційне звичаєве право, практично ідентичне в селах як українського, так і волоського права, про що свідчить аналіз діяльності зборових (вічових) судів королівських селян Сам-

⁸² Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. — Київ, 1976. — С. 60.

⁸³ ЦДАУА, ф. 142, оп. 1, спр. 5, арк. 78—79.

⁸⁴ Там само, ф. 856, оп. 1, од. зб. 101, арк. 1.

бірської волості, “куриального” (вотчинного) суду Самбірського замку, крайничого суду Гвоздецької країни, зроблений В. Ф. Інкіним. Використані вченим матеріали «охоплюють значний регіон верхів'їв Дністра, Стрия і Сяна у Північних Карпатах з передгір'ями (Самбірське і Дрогобицьке староства Перемишльської землі і Саноцька земля) і україномовне населення (до 150 сільських громад) переважно волоського на чолі з “князем” і українського (руського) права на чолі з тивунами або ватаманами». Таке становище зберігалось не лише через протидію місцевого населення запровадженню незрозумілих йому законів, а й через пасивність польської влади, що не дуже поспішала запроваджувати в селах магдебурзьке законодавство. Отже, формально ряд сіл і міст було переведено на це право, а фактично вони користувались українським звичаєвим правом, посилаючись на попередні прецеденти-розпорядження: “Суди, які зараз затверджені, мають виносити свої рішення тільки на основі звичаєвого права і судити за тими звичаями, які найбільше відповідають звичаєвому праву”⁸⁵.

Як зборові, так і вйтівські суди в цей період у своїй роботі в основному керувались звичаєвим правом. Однак вони дещо відрізнялись за формою судового процесу, компетенцією та виконавцями. Вйтівський суд не міг проводитись без дозволу двору, а зборові суди — без відповідних дозволів. На зборовому суді під час засідань спочатку розпитували молодих господарів, а потім, по черзі, ставили питання старшим і лише після цього оголошували рішення, що ухвалювалося більшістю голосів. На вйтівському суді перше слово надавали потерпілим.

Усі суди розпочинали свої засідання о 6-й ранку, тому що суддям, присяжним, свідкам, потерпілим, тобто усім, хто мав присягати, не вільно було до су-

ду ні їсти, ні пити. Наступні дії були здебільшого ритуальними. Перед початком засідання суду голова (в даному випадку в Карпатах — крайник) звертався до присутніх зі словами: “Я, (такий-то), провожу право силою Бога, Святої Трійці, Богоматері та всіх святих, силою апостольської церкви, всього духівництва, силою нашого короля та сенату”. Тричі повторивши ці слова, голова звертався до суддів-старців з тим, щоб вони підтвердили, що він сумлінно застосовуватиме право. Після цього крайник звертався до присутніх з проханням дати чесну присягу та не губити свою душу неправдою. Вносили хрест, накритий чорним покривалом, і ставили на хлібну діжку. Писар зачитував молитву і запитував суддів та присутніх, чи вони їли або пили що-небудь до початку судового засідання. Той, хто порушував звичай, не мав права присягати. Після проведення цієї церемонії всі присутні ставали на коліна, піднімали догори два пальці і присягали кожний окремо.

За один стіл із крайником-війтом сідали князі, старці, присяжні, які брали участь у розгляді справ. Тут же на столі стояла скринька з грішми та грошові квитанції.

Судова присяга, що її складали урядовці, як і сама церемонія відкриття суду, не були однаковими. Наприклад, у Саноцькому магістратському суді з 1675 р. у присязі суддів були слова, якими заборонялося “ані ради давати, ні подарунки брати” від учасників судового процесу. У присязі поєднувалися народні правові звичаї та релігійна обря-

⁸⁵ *Инкин В. Ф.* Статьи Русской Правды о мести в свете обычной практики Галичских общинных судов (по актам XVI—XVIII вв.) // *Вестн. Моск. ун-та.* — 1990. — № 1. — С. 72—73; ЦДІАУА, ф. 15, оп. 1, спр. 318, арк. 256.

довість. Прикладом може слугувати присяга вйтівського суду с. Чуква, що мало маґдебурзьке право: “Просимо святого Духа наповнити та запалити вогнем своєї милості серця усіх твоїх вірних. Випусти свій дух і буде створене нове обличчя землі. Молімось. Боже, ти серця вірних освятив своїм духом. Дай же нам в тім же дусі добре розуміння його ласкавого відношення і поради в молитві, через Христа нашого. Амін”⁸⁶. В усіх судах обов’язково був хрест, перед яким молились і складали присягу судді та всі присутні. У деяких важливих справах присягу звинувачені та свідки складали в церкві. Так, 1721 р. у с. Одрехово вйтівський суд слухав справу Івана Дякуникова, який звинувачувався в тому, що нібито заявляв при людях, що підпалить панський двір та повбиває адміністрацію. Суд прийняв рішення, аби І. Дякуников разом із жінкою в присутності присяжних присягнув у церкві, що “він не думав підпалювати двору”⁸⁷.

Важливим і поважним атрибутом суду була скринька, в якій зберігались документи та гроші. Громада с. Чуква написала скаргу на вйта та присяжного, які несли на плечах скриньку і впустили її. За подібну недбалість суд звільнив як вйта, так і присяжного, засудивши їх до двох тижнів тюремного ув’язнення, та призначив по 15 гривень кари⁸⁸.

У другій половині XVIII ст. зборові суди, на які збирались усі члени громади, втратили своє значення. Тепер на них викликали не всю громаду, а тільки вйта з присяжними. Згідно з універсалом для всіх країн Самбірської економії було виділено спеціальні судові дні. Так, наприклад, представники громад сіл Підбузької країни мали з’явитись 16 червня, Волосянської, Ільницької, Либохорської — 19, Розлуцької, Линецької — 26, Гвоздецької — 22 червня. Особливістю зборових судів було те, що на відміну від вйтівських у них першо-

чергово розглядали питання про виконання як державних, так і приватних шляхетських повинностей. Так, в інструкції для крайників Самбірської економії наказувалось, що “паном крайником всі повинності, які давали громади, повинні бути ним писані, так само і що й кому громада винна”. А ось як оповідали люстратори про початок зборових судів Сяноцької землі: “По закінченні присяги та обранні головуючого для ведення справ і після звітів про цюгорічні податки, як урядові, і двірські, солтис робить ці рахунки в присутності цілої громади, квитанції передає до скарбу, до скриньки”⁸⁹.

Після цього зборові суди приступали до розгляду справ. Суд мав тривати згідно з традицією тільки до заходу сонця. Після цього хрест клали до скриньки, і крайник чи солтис такою самою заявою, якою починав (тільки додавши: “я здаю право”), закінчував засідання.

Особливістю діяльності громадських судів було те, що обвинувачення й слідство громада проводила власними силами. Покривджена сторона збирала свідків, шукала обвинувачених, проводила такі процесуальні дії, як об’ява на торгах, гоніння сліду і свод. Слід можна було гнати за участю всієї громади, коли він був “гарячим”, тобто свіжим. Інститут гоніння сліду побутував в Україні багато століть і зберігся у XVIII ст. Слід гнав потерпілий та представники громади. За відмову від ведення сліду громада мусила відшкодувати збитки потерпілим. Однак у тому випадку, коли шлях злочину вів за кордон, тобто на Закарпаття, слід гнали тільки до кордону. Так, коли у с. Свидник в урядовця

⁸⁶ ЦДАУЛ, ф. 142, оп. 1, спр. 5, арк. 2.

⁸⁷ Там само, ф. 37, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

⁸⁸ Там само, ф. 142, оп. 1, спр. 4, арк. 24.

⁸⁹ НБДДУ. ВР., № 555/III, арк. 273; ЦДАУЛ, ф. 31, оп. 1, спр. 1, арк. 24—26.

вкрали 3 воли та 2 корови, то місцева громада повідомила, що слід злочинця вів за бескид, а тому її було визнано вільною від відповідальності⁹⁰.

Однією з важливих умов ведення громадою сліду була наявність чітких слідів. За їхньої відсутності громаду звільняли від відповідальності за “невихід на слід”. Тому, коли Гриць Чикавець з с. Сухий Потік звинувачував громаду в тому, що коли у нього було вкрадено 2 корови, то сусіди відмовились від ведення сліду, представники громади заявили, що сліду не могли вести через те, що падав сніг з дощем. Суд вирішив, що громада не винна, але змусив її представників підтвердити слова присягою⁹¹.

Про норми ведення сліду від однієї громади до іншої йдеться у судовій справі громади с. Волиця Премиського староства проти громади с. Бистре Лінецької країни. Отож, в орендаря корчми у с. Волиця було вкрадено пару волів. Громада вела слід до с. Ясеня. Зупинившись там, вислали на слід трьох чоловік, які прийшли по сліду до с. Бистре. Прийшовши до села в суботу ввечері, ці люди переночували в якоїсь бабці, не повідомивши місцеву громаду про слід, і повернулись назад. Тільки у понеділок вони знову прийшли до с. Бистре і почали закликати до ведення сліду. Бистрівська громада заявила, що прийматиме слід тільки на межі села згідно з правом та звичаєм. Не отримавши сліду, громада навіть без присяги була звільнена від обвинувачення⁹².

В іншому випадку орендар села Плоського Ільяш Ізраїлович подав у суд на громаду за неведення сліду після крадіжки з комори речей на суму 638 злотих. Слід вели до с. Мшанця, громада якого на суді заявила, що вона не прийняла його, оскільки це був неправдивий слід: не було людських слідів, а тільки худоби. Після присяги мшанецьку громаду звільнили від звинувачення у кра-

діжці, однак село покарали судом на 6 гривень тільки за те, що селяни детально не роздивилися шляху, і для того, щоб на майбутнє були пильнішими⁹³.

Згідно з народною правосвідомістю, під час проведення сліду обов'язково мусив бути присутній і сам потерпілий. Його відсутність знімала з громади відповідальність за ведення сліду. Так, у с. Хащеві Петро Гальчин звинувачував своїх сусідів у крадіжці теляти, але й сам він не з'явився для ведення сліду. Суд звільнив сусідів від підозри у крадіжці, а за безпідставне їх звинувачення П. Гальчин мусив заплатити кари 1,18 гривні⁹⁴.

Коли закінчували гнати слід, який приводив до подвір'я чи до хати підозрюваного, необхідно було провести обшук-трус, але обов'язково вдень. Трус дозволялося робити в присутності представників громади та з дозволу підозрюваного. У с. Чуква 1690 р. у Івана Покрушника із стодоли було викрадено обмолочене зерно. Він викликав суддів та присяжних для ведення сліду, і слід привів їх до хати Я. Шмундри. Громада стала під дверима, почала “волати” та стукати, однак дверей ніхто не відкрив. Суд визнав Шмундру злодієм, він мав повернути крадене зерно, сплатити 10 гривень кари, судові витрати та перепросити⁹⁵.

“Поволання” — давньоруська норма правової культури, що була відома ба-

⁹⁰ Гурбик А. О. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — Київ, 1990. — С. 61—64; НБЛДУ. ВР, № 513/III, арк. 45.

⁹¹ НБЛДУ ВР, № 514/III, арк. 238.

⁹² Там само, № 547/III, арк. 668—669.

⁹³ Там само, № 542/III, арк. 350.

⁹⁴ Там само, № 514/III, арк. 13.

⁹⁵ ЦДАУА, ф. 142, оп. 1, спр. 4, арк. 161—163.

гатьом європейським народам. Ще наприкінці XII ст. покривджений мав негайно повідомити сусідів про те, що йому завдано кривди. “Поволання” було запроваджено до таких відомих кодексів середньовічного права, як “Руська Правда” та Статути Великого князівства Литовського, згідно з якими кожен мав право оголосити на торгу про вчинений злочин. У магдебурзькому праві воно мало назву “приволання” і проводилося з дозволу уряду. Коли йшлося про вбивства, “поволання” проводилося возним чотири рази з обов’язковим оголошенням імені вбивці та закликком до суду. “Приволання” мало відбуватися між сходом та заходом сонця в домі того, хто мав бути покликаний. Згідно з традицією, не дозволялося “приволати” ні вночі, ні у святкові дні, на весіллі, в корчмі та в церкві. Без дозволу влади, згідно з магдебурзьким правом, яке, до речі, посилається на звичаєве право, можна було робити “поволання” в тому випадку, коли хтось застиг злодія у своєму домі. Таке “приволання” вважалося початком справи.

Найвагомішим було “поволання”, пов’язане із вбивством, коли вбивця був невідомий або відомий, але спромігся втекти. Таке “поволання” робилось дуже голосно, оскільки необхідно було швидко оголосити про вбивство та вбитого. В його основі була віра людей у те, що у разі наближення злочинця до вбитої ним жертви з тіла останньої повинна виступити кров. Перший раз “поволання” робив над тілом жертви представник влади в присутності рідних та близьких, другий раз — через тиждень, третій — через два тижні й останній, четвертий, раз — через сім тижнів. Ось приклад подібного “поволання”: “Сталося поволання небіжчика сина Мельника з села Нанчільки, якого вбив Т. Нанчільський. Його поволав небіжчик за со-

бою, доставити його до тижня, двох тижнів і семи тижнів. Перший і другий, і третій раз за собою поволає”⁹⁶. Відома також справа, коли до Дрогобицького вйтівського суду прийшли І. Мацюків та С. Сенєга — уповноважені громади с. Болєхївець із заявою, що на цвинтарі знайшли задушену дитину. Ця дитина була народжена жінкою М. Березовською з Я. Головичем, які згодом втекли. Громада висунула звинувачення тільки їм. Згідно з дозволом громада мала публічно “обволати” тіло та поховати його⁹⁷.

Крім “поволання”, яке проводилось у зв’язку з вбивством, необхідно було робити “поволання” і у випадку крадіжки та інших порушень громадського та сімейного життя. Через відсутність “поволань” траплялося, що суди не приймали такі справи до судового розгляду. Це підтверджує скарга купців, чий магазин обікрали злодії. Перед розглядом справи дрогобицькі купці під присягою підтвердили, що про обвинувачених у крадіжці вони зробили “поволання”⁹⁸. В іншому випадку А. Звірська подала в суд на якогось П. Кубика, що він зустрічався з нею впродовж п’яти років і обіцяв одружитися. Вона мала від нього дитину, а він мав намір одружитися з іншою. Коли П. Кубик йшов до церкви брати шлюб з іншою жінкою, А. Звірська двічі робила “поволання”, заявляючи, що має свідків, які підтвердили її слова. Суд виніс таке рішення: оскільки П. Кубик зробив гріх, обіцяючи одружитися, а Анна кричала — водала на гвалт, коли він женився, то повинен давати на виховання й утримування дитини жита і гречки по півмірці (24 гарнці)

⁹⁶ НБ АДУ. ВР, № 548/III, арк. 569; *Иноксин В. Ф.* Указ. соч. — С. 82.

⁹⁷ ЦДАУА, ф. 29, оп. 1, спр. 8, арк. 311.

⁹⁸ Там само, спр. 21, арк. 123.

та 5 гривень, кари 10 гривень та Анні 2 гривні. П. Кубик також отримав публічно 50 ударів палками, а Анна — 30 ударів. Свідки ж, які чули, що Анна волала, і не донесли уряду, теж отримали по 30 ударів палками⁹⁹.

“Поволання” практикувалось і в інших випадках правовідносин. Так, у разі продажу майна за борги возний обов’язково мав тричі робити “поволання”. Дрогобицький суд, зокрема, оголошував з чотирьох сторін ратуші, щоб ніхто не позичав грошей якомусь Ортиновському, тому що його борги заарештовано¹⁰⁰. Однак згідно з правовим звичаєм заборонялося робити “поволання”, коли для цього не було законних підстав. Так було у випадку, коли М. Козанчик побив свого сина Олеся за те, що він говорив образливі слова, і ще раз хотів бити, але син втік. І лише коли М. Козанчик пішов до хати, хлопець почав кликати людей на гвалт. Суд вирішив, що син не мав права кричати, за що був покараний 50 ударами палкою та зобов’язаний сплатити 5 гривень кари й публічно препросити батька¹⁰¹.

Для з’ясування суті судової справи досить важлива роль у правовій культурі відводилася свідкам, яких зобов’язані були привести на суд як потерпілі, так і обвинувачені. На суді свідки мусили повідомити про все, що вони знали або чули з обставин справи. На зборових судах могли виступати не тільки очевидці правопорушення, а й навіть ті особи, які про ці події чули від інших людей.

За моральними якостями згідно з тогочасною правосвідомістю свідками мали бути люди вірогідні, тобто такі, які не були засуджені та навіть запідозрені у будь-яких протизаконних діях і не молодші 14 років. Залежно від тяжкості злочину вони повинні були присягати. Підозрювані в якихось протиправних діях також мали право виставляти свід-

ків. Згідно зі Статутами Великого князівства Литовського обвинувачений допускався до присяги у двох випадках: коли покривджений не подав на суд жодних певних доказів та коли обвинувачений до цього випадку не осуджувався і не був підозрюваним¹⁰². Коли ж свідки не підтверджували заяви потерпілого, то суд звільняв обвинуваченого від покарання і карав заявників. Так, Софія Стельнарова з с. Чуква подала в суд на П. Стельнарівського, звинувачуючи його в крадіжці льону. Оскільки свідок В. Загиба на суді не підтвердив скарги Стельнарової, суд виніс таке рішення: позивачка із шляхетними людьми повинна перепросити Стельнарівського, заплатити кари 1 гривню, а у випадку повторених дій може бути покарана ще й 15 гривнями¹⁰³.

Загалом процедура присяги в правовій культурі XVII—XVIII ст., як, власне, й у попередні віки, мала особливе значення і проводилася із застосуванням спеціальної обрядовості (інколи в приміщенні громадської церкви).

Коли мав присягати свідок, члени суду запалювали коло хреста свічки, а приведений до присяги піднімав догори праву руку, виставляючи два пальці й казав: “Я, (такий-то)..., присягаю пану Богу, всім святим... (далі викладалася справа)”. А закінчував словами: “Хай мені пан Бог допоможе найсвятіші муки

⁹⁹ Там само, ф. 142, оп. 1, спр. 2, арк. 545—547.

¹⁰⁰ Там само, ф. 29, оп. 1, спр. 19, арк. 123.

¹⁰¹ Там само, ф. 142, оп. 1, спр. 5, арк. 253—256.

¹⁰² *Черкаський І.* Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Київ, 1928. — Вип. 5. — С. 391.

¹⁰³ ЦДАУД, ф. 142, оп. 2, спр. 5/II, арк. 18—19.

Христа”¹⁰⁴. За фальшиву присягу свідків та підсудних карали. Про це свідчить справа із с. Чуква від 1717 р. Павло Грицак отримав завдання направити фіри по сіль у Дрогобич, отримавши для оплати цих фір 6 злотих 20 гривень. Коли повертався додому, зустрів селянина Григорія Дейнеку і запропонував йому їхати по сіль. Коли Дейнека почав відмовлятися, Грицак запхав йому ці гроші за пазуху. На суді Дейнека відмовлявся від цих грошей і присягнув, що Грицак пропив ці гроші в корчмі. На суд викликали свідків, які під присягою підтвердили, що ці гроші взяв Дейнека. Суд вирішив, оскільки Дейнека вчинив злочин, не хотів чесно зізнатися, шукав різних способів, щоб перекласти вину на інших і фальшиво присягав, то має за це купити до гірної та другої церкви по 2 фунти воску, заплатити за три служби Божі, а тими пальцями, що присягав і розкривав Божі рани, має замкнути свої вуста, стояти при людях у церкві під час трьох служб Божих і більше не буде мати віри. Свідок Пікупаст, який теж фальшиво присягав, має купити по 1 фунту воску до двох церков на свічки та під час трьох відправ у церкві має стояти із свічкою при Дейнеці¹⁰⁵.

Для з'ясування значної кількості справ, коли йшлося про чаклунства, вбивства, крадіжки та інші злочини, зборові й війтівські суди мали право направляти обвинувачених на муку — інквізицію. Розслідування, що проводились судами у справах, які не підлягали кримінальному суду, тобто за вбивства і крадіжки, здійснювали дізнання за допомогою спеціального містра (ката). А зборові та війтівські суди проводили інквізицію биттям палкою у віддалених місцях за селом, а в містах, найімовірніше, — у в'язницях. Так, на скаргу пані Комарницької, яка звинувачувала Настю Синовичову, що вона нібито зачарувала її чоловіка, інквізиція проводилася в трьох

милях за селом¹⁰⁶. А коли в с. Задільське вдова Марія Комарова народила, за її твердженнями, неживу дитину, інквізиція проводилася при людях у центрі села. Коли М. Комарова, доставши палок аж до крові, і далі продовжувала стверджувати, що її згвалтував невідомий чоловік, і дитина народилась неживою, то була звільнена¹⁰⁷.

У народній правосвідомості компетенція зборового суду вважалася значно ширшою, ніж війтівського. Присуду зборового судочинства підлягали всі верстви населення, незалежно від соціального походження та посади, що обіймалася. Так, зборовий суд Ільницької країни покарав крайника на 6 гривень за те, що той не доставив до замку Микулу Бикового та Івана Бордака¹⁰⁸. На зборовому суді Розлуцької країни слухались вовчанські війти (шляхта), які не видали з-поміж себе винуватого в крадіжці пшениці та ячменю. Останні на суд не з'явилися і були покарані штрафом у 10 гривень, а також мусили повернути вкрадене зерно¹⁰⁹. А коли пан Василь Глинянський вніс скаргу на пана Івана Яворського за те, що він у с. Явора ображав словами членів громади, котрі йшли на зборовий суд, суд покарав І. Яворського на 10 гривень, а в неділю він мав ще й перепросити людей¹¹⁰.

Як зборові, так і війтівські суди, які були на маґдебурзькому праві, для покарання за побиття дотримувались ще традицій “Руської Правди”. Всі побої обов'язково мали бути підтвержені присяжними і зафіксовані у книгах. Як достатній доказ на суді кваліфікувалися

¹⁰⁴ НБЛДУ. ВР, № 573/IV, арк. 11.

¹⁰⁵ ЦДІАУЛ, ф. 142, оп. 7, арк. 42—43.

¹⁰⁶ НБЛДУ. ВР, № 514/III, арк. 49.

¹⁰⁷ Там само, № 572/III, арк. 54.

¹⁰⁸ Там само, № 514/III, арк. 80.

¹⁰⁹ Там само, арк. 19.

¹¹⁰ Там само, № 517/III, арк. 84.

рани, тому в таких випадках зізнання свідків вважалися зайвими. На зборових судах існувала шкала покарань залежно від тяжкості й кількості нанесених ран.

Наприкінці XVII ст. як зборові, так і вйтівські суди за дрібні крадіжки та інші порушення норм громадського співжиття карали побиттям палками. Зборовий суд Гвоздецької країни 1745 р., розглянувши справу селян Івана Полуцада з с. Головецька та Івана Пікусових з с. Грозьова про бійку через потрапу вівса, крім грошового покарання, присудив обом звинуваченим ще й по 20 ударів¹¹¹. В іншому випадку у м. Стара Сіль Іван Циковський поскаржився на вйта Васька Рокітника, який погрожував Циковському пустити його господарство з димом. Суд присудив вйту 50 ударів¹¹². Таких рішень про покарання биттям багато. Не завжди зрозуміло, де вони виконувались. Можливо, що менші покарання — у вйтівських судах, а більші — публічно, тобто при громаді в центрі села, що мало й виховне значення для інших співгромадян.

Як зборові, так і вйтівські суди за аморальну поведінку та народження позашлюбних дітей приймали до розгляду справи, які належало розслідувати церковному суду, що свідчило про нечітке розмежування цивільної та церковної юрисдикції. Так, на Височанському церковному деканаті розглядали справу Марусі Матруч, яка, будучи незаміжною, народила дитину від Луця Маслиника. За рішенням деканату Луць Маслиник за кару мав купити до Довжавицької церкви 6 фунтів воску і виконати образливий ритуал: три тижні при людях під час служби Божої лежати у церкві “хрестом”. А Маруся теж мала купити воску. Крім того, крайничий суд обох присудив до побиття палками. А Ковельський магістратський суд судив вдову цехмістра Гаврила, яка мала інтимні стосунки з жонатим Миколою. Поради-

вшись з трьома священиками, судді вирішили її не засуджувати, але жінка мусила дати на соборну церкву 15 злотих, а на інші три церкви — по три польських злотих. Вдову також попередили, що в разі продовження цього зв'язку вона буде засуджена за маґдебурзьким правом на смерть¹¹³.

За подібні провини карпатські зборові суди практично не карали. Вироки виносилися тільки, коли народжувалась дитина. Подібні справи розглядали насамперед церковні суди, які виносили свої рішення і направляли їх на зборовий суд. Водночас, згідно з маґдебурзьким правом, за незаконне співжиття як чоловік, так і жінка мали бути покарані на горло, тобто смертю.

У цьому контексті важливим ритуалом у правовій культурі XVII—XVIII ст. було каяття й так звана покора злочинця, що полягала у сидінні останнього у в'язниці або лежанні на долівці церкви, “що, з одного боку, було виявом моральної компенсації скривдженому, а з іншого — формою суспільної кари. Особливо значний резонанс мала так звана церковна покора, коли злочинець під час кількох богослужінь лежав “хрестом” на порозі церкви, а люди через нього переступали”¹¹⁴.

У випадках, коли обвинувачені не виконували рішень суду, пов'язаних з відшкодуванням збитків, суд дозволяв усій громаді чи потерпілим провести так звану езекуцію, тобто акт самосуду, який був необхідний для досягнення справедливості і не вважався неправочинним. Так, Микола Тисовський вночі на Великодні свята напав на Івана Котинського, повибивав вікна, побив жін-

¹¹¹ Там само, № 547/III, арк. 719.

¹¹² ЦДІАУЛ, ф. 856, оп. 1, спр. 101, арк. 98.

¹¹³ НБЛДУ. ВР, № 572/III, арк. 81; Архив ЮЗР. — Т. 1, ч. 5. — С. 169—170.

¹¹⁴ *Инкин В. Ф.* Указ. соч. — С. 76.

ку плавом шаблі й забрав із скрині дві шаблі та 20 злотих. На суд М. Тисовський не з'явився. Зборовим судом було винесено рішення про екзекуцію на його майні¹¹⁵. А за неявку на віце-адміністраторський суд Івана та Григорія Лепких та ще 12 чоловік з с. Літниця суд присудив провести в їхніх маєтках екзекуцію¹¹⁶. У 1710 р. солтиси з с. Більче Іван та Степан Карпини не виконали рішення Самбірського суду про повернення ділянки поля Василя Чабана і тричі на суд не з'явилися. Згідно з рішенням суду в їхніх маєтках було теж проведено екзекуцію¹¹⁷.

Зборові та міські суди проводили досить зважене судочинство. Виносили свої присуди, виходячи з того, що краще звинуваченого звільнити за недостатністю доказів, ніж невинного засудити, намагалися зберігати людську гідність, коли вирішувались якісь суперечливі питання про образи, завдання випадкових збитків і т. п. Основною метою судів було примирення сторін, які мусили перепросити та вибачитись один перед одним за завдані шкоди. Існувало дві категорії таких примирень. Перша — коли сторони мирилися на суді, а друга — публічно при людях. Так, після розгляду справи Самбірським магістратським судом про бійку між Іваном Шуманом та Федором Гучем було винесено рішення про покарання, а також рекомендовано обом сторонам вибачитись¹¹⁸. У цьому ж суді розглядалась справа Мельника, який не доміряв муки і зневажив власника зерна. Суд, крім грошової кари, виніс рішення перепросити скривдженого¹¹⁹.

Ритуал вибачення відбувався прилюдно в церкві. Коли Михайло Казанчик поскаржився на Петра Грицевого за те, що він бив його дочку, а свою невістку, через те, що остання побила своїх дітей, суд присудив невістці перепросити тесю публічно в церкві¹²⁰. Війтівський суд

с. Чуква за те, що Яким Волецький звів наклеп на дочку Павловича Анну, крім грошового покарання, присудив вибачитися перед Анною¹²¹. А коли селянин А. Рач обізвав злодієм Василя Вада, суд покарав кривдника грошовим штрафом, а також зобов'язав його при людях перепросити скривдженого¹²².

Невиконання примирення в правосвідомості сторін вважалось негідним учинком і каралося правосуддям. Так, 1759 р. на зборовому суді Розлуцької країни слухалась справа сімей Середичів та Кіриків, які раніше після різних непорозумінь присягнули, що будуть жити дружно. Однак, як з'ясувалося, вони й надалі продовжували ворогувати. Зборовий суд присудив глав сімей Яцка Кірика та Дмитра Середича покарати 30 ударами палицею. Негайно, тут же, вони мали перепросити один одного і жити по-християнськи, а до церкви дати по одному фунту воску¹²³.

Таким чином, українське звичаєве право не лише відіграло конструктивну роль як важливий регулятор суспільних відносин, а й було основою правової культури українців у XVII—XVIII ст. Як зауважив М. Василенко, на західноукраїнських землях після того як було видано Статути, звичай відіграв значну роль. Дарма, що після третього Статуту (1588) законодавча творчість у Польсько-Литовській державі ослабла, мало не зовсім припинилась у житті, що все ж таки розвивалось, ускладнювалось, змінювалось, вона йшла більше шляхом неписаного закону, шляхом звичаю. Звичаї не

¹¹⁵ НБЛДУ. ВР, № 510/III, арк. 156.

¹¹⁶ Там само, № 510/III, арк. 171—172.

¹¹⁷ Там само, № 512/II, арк. 23.

¹¹⁸ ЦДІАУЛ, ф. 43, оп. 1, спр. 162, арк. 47.

¹¹⁹ Там само, спр. 1, арк. 119.

¹²⁰ Там само, спр. 4, арк. 89—90.

¹²¹ Там само, спр. 7, арк. 281—282.

¹²² Там само, ф. 142, оп. 1, спр. 7, арк. 429.

¹²³ НБЛДУ. ВР, № 525/III, арк. 226.

тільки пристосовували писаний закон до змін у житті; вони утворювали і саморідні норми для життєвих відносин. Влада вважала на них. Помісне право, родинні відносини, копні суди, деякі сторони процесу... — все це регулювалось більш звичаєвим правом, ніж писаним законом”¹²⁴.

Те, що звичаєве право використовувалось не тільки зборовими та війтівськими, а навіть міськими судами, які були на магдебурзькому праві, переконливо доводить одна із скарг від 1750 р., коли до Самбірського магістратського уряду прийшла пані Ядвіга Мамонтовичева, вдова, зі своїми синами та дочками, братами, священиками (один з них настоятель костелу в Самборі, а другий в Криниці Краківської дієцезії) і заявила: «Виходячи з прав про спадковість, власність та тестаментів, а вони нічого не можуть зробити для повернення майна, яке їм належить тільки тому, що опікуни нічого не знають, що таке “герада”. Вони не знають параграфіта магдебурзького права та пруських коректур цього права, де все це описано дохідливо та ясно. Так само суди не бажають керуватись цим правом, а тільки все виконують на основі натурального (звичаєвого) права. Без всякого аналізу права виносять свої рішення»¹²⁵.

Загалом для культури судочинства XVII—XVIII ст., як, власне, і для попереднього історичного періоду, характерною була значна ритуалізація багатьох правових дій. Колоритно, з дотриманням певних обрядів, проводились як загальні (початок та закінчення суду), так і спеціальні судові дії (гоніння сліду, “личкування”, “повоання”, заклад, присяга, свідчення і т. п.). Останні, у свою чергу, набували у свідомості учасників судових засідань певних словесних форм, як-от: “годная речь вижу врядникову верити”, “невыход всигды платить шкоду”, “хто без пригоды (причины. — *Авт.*)

кого сожжетъ, тот сам огню годен”, “каждый винный не отказует (не згоджується. — *Авт.*) у праве” і т. п. Основні принципи правової культури доби в народній правосвідомості інколи набували форми прислів'я або приказки: “Чия шкода, того й гріх”, “Винного двома батогами не б'ють”, “Не взявшись за невинного, не будеш мати винного”, “Хто став у ряду, держи й біду”, “Копа переможе й попа” та ін.

Загалом, як слушно зазначав Андрій Яковлів, “судові формули та народні приказки, як і обряди-символи, мали рівноварті значення в українському звичаєвому праві. Це були способи виявлення назовні й закріплення в народній пам'яті норм звичаєвого права. Обряди-символи виявляли звичаєве право у формі чину, дії, а формули і приказки — у словесній формі. Обидві форми однаково сприяли закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті та надавали його нормам силу чинного закону, вічно живого й рухливого”¹²⁶.

Підсумовуючи, відзначимо, що суть процесу еволюції правової культури на західноукраїнських землях у XVII—XVIII ст. полягала, з одного боку, в збереженні місцевих традиційних норм українського права, а з іншого — в утвердженні іноетнічних норм німецького, волоського та особливо польського права. Причому прослідковувався тісний взаємовплив та переплетіння зазначених норм, внаслідок чого правова культура регіону загалом являла собою симбіоз різноетнічних правових культур — української, польської, волоської, німецької.

¹²⁴ Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. — Київ, 1925. — Вип. 1. — С. 6.

¹²⁵ НБЛДУ. ВР, № 525/III, арк. 192—193.

¹²⁶ Яковлів А. Українське право // Українська культура (лекції за редакцією Дмитра Антоновича). — Київ, 1993. — С. 235—236.

Етапним моментом потужного впливу польської правової культури на західноукраїнські землі стало XV ст., з 30-х рр. якого королівською владою офіційно у краї запроваджувалося польське право та, згідно з останнім, формувався воєводський устрій з відповідними владно-судовими структурами. Наростання впливу польськоправних норм проходило по висхідній практично до останньої чверті XVIII ст.

Застосування юридичних норм польського права на західноукраїнських землях не було всеосяжним. Останнє переважно застосовувалось адміністрацією воєводств і повітів, гродськими, земськими та підкоморськими судами, а також у домінальному судочинстві іноетнічних феодалів. У містах та особливо в сільській місцевості побутували місцеве українське та іноетнічне волоське й німецьке право. Причому останні (особливо волоське) значно трансформувалися стосовно місцевого звичаєвого права, яке в документах часто іменувалось копним. Норми останнього були переважними не лише в українських сільських громадах (очолюваних отаманами й тивунами), а й у громадах волоського права (з князями та крайниками). Про це свідчила не лише подібність устрою руських волостей і волоських країн, а й компетенція та основні риси діяльності руських віч та волоських зборів. Звичайне українське право лежало в основі діяльності копних, зборових, вїтівських та піджупківських судів краю.

Українським правом, що ґрунтувалося на давньоруських традиціях, користувались і міські жителі, хоч у містах значного впливу набуло й німецьке право. Останнє під назвою маґдебурзького побутувало на західноукраїнських землях у досить модифікованому (порівняно із західноєвропейським варіантом) вигляді. По-перше, воно проникало в

Україну із Польщі, де вже зазнало певної трансформації (в Польському королівстві існували хелминський і шредський варіанти маґдебурзького права), по-друге, на українському ґрунті воно знову модифікувалося стосовно багатовікових місцевих традицій давньоруського устрою і права. Крім того, в західноукраїнських містах також згадувалися поряд із власне руськими й німецькі, польські, єврейські, вірменські та інші громади, які зберігали і свої культурні, звичаєві, релігійні особливості. У сільській місцевості німецьким правом теж користувались окремі села, керовані солтисами та вїттами.

Характерне для західноукраїнських земель переплетіння різноетнічних правових культур досить яскраво проявлялось у судочинстві. Зокрема, властиві волоським країнам зборові суди практикували й поселення на українському (руському) та німецькому праві. В ієрархії судів теж прослідковувався поліетнізм. Вищими щодо крайничих судів волоського права були зборові суди того ж права. А от апеляційною інстанцією щодо них із XVII ст. були вже гродські суди німецького права (для Самбірської економії — в Старому та Новому Самборі або в Старій Солі).

Значно вплинув на правову культуру західноукраїнських земель перехід останніх під владу Австрійської монархії, що було наслідком поділів Польщі (остання чверть XVIII ст.). Австрійський уряд одразу ж узяв курс на перетворення краю на звичайну австрійську провінцію із системою традиційних для останньої територіально-владних та судових структур. Уже 1774 р. (через два роки після першого поділу Польщі) на західноукраїнських землях поширюється австрійське законодавство, причому воно стає обов'язковим для всіх судових органів, система яких також зазна-

ла змін. У сільській місцевості запроваджуються домікальні суди, а в містах магістратські суди діяли паралельно з шляхетськими земськими.

Попри значну нівеляцію традиційних правових норм, запровадження нової системи судочинства, певні мовні перепони (урядовою мовою була німе-

цька, побутувала польська, а в судах ще й латинська) місцеве українське населення, яке становило переважну більшість на західноукраїнських землях, продовжувало зберігати українську мову, традиції матеріальної та духовної, в тому числі й правової, культури свого народу.

¹ Рабинович М. Г. Очерки этнографии русского феодального города: Горожане, их общественный и домашний быт. — Москва, 1978. — С. 20; Сахаров А. М. Россия и ее культура в XVII ст. // Очерки русской культуры XVII в. — Москва, 1979. — Ч. 1. — С. 22; Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — Київ, 1993. — С. 9—10.

² Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — Київ, 1999. — Т. 8. — С. 95—96.

2.5. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад

Українське місто другої половини XVII—XVIII ст. Міста України в другій половині XVII—XVIII ст. були не лише політичними, адміністративними, економічними осередками, а й важливими центрами культури, в яких інтегрувалися й концентрувалися різні форми матеріальної та духовної діяльності людей. Поступово, під впливом різноманітних чинників, ускладнювалася внутрішня структура міста, удосконалювалися форми міської самоорганізації — міського самоврядування, покликаного не лише збалансувати відносини між структурними складовими (магістратами, цехами, братствами, іноетнічними громадами, юридиками, церковною юрисдикцією), а й унормувати стосунки міст із верхньою владою та її представниками на місцях (у воєводствах, старостах, полках і сотнях). У повсякденному житті міське самоврядування матеріалізувалося через діяльність спеціальних органів (переважно магістратів і ратуш), які були важливою ознакою нового способу життя — міського. І хоч українські міста XVII—XVIII ст., особливо середні й малі, були ще значною мірою аграрними осередками, а їхні жителі тісно

пов'язані із сільським господарством, але ритм міського життя все менше залежав від ритмів природи, що визначали побут сільського населення. Життя городян дедалі більше підпорядковувалося виробничим ритмам міста та порядку, встановленому ними самими, в тому числі й органами міського самоврядування¹. Внаслідок цього міщани чітко вирізнялися в соціальній структурі суспільства з-поміж інших станів і соціальних груп. Зокрема, в середині XVIII ст. козацька старшина Прилуцької канцелярії, ідентифікуючи міщан, зазначала, що вони “от селян и протчего тяглого посполства имеют немалую разнь”, підлягають “особому над ними управлению” та мають “особых урядников, яко-то войтов, бурмистров, райцов, писаря и протчих чинов”². Тож важливими чинниками соціальної ідентифікації городян стали наявність особливого самоврядування та цілої низки функціонально відмінних посад у міських магістратах.

На середину XVII ст. в Україні налічувалося понад 1000 міст, що становив-

*Київський магистрат.
XVIII ст.
Реконструкція
В. Ленченка.*

ло ледь понад 10 % загальної кількості поселень. Проте чисельність городян була досить значною і коливалася в Київському, Чернігівському, Волинському, Подільському, Брацлавському воєводствах від 30 до 63 % (у Белзькому і Руському воєводствах було 20 % міщан), що в середньому перевищувало 40 % загальної кількості населення. Це, як відзначали дослідники, загалом був досить великий відсоток, оскільки в Європі на той час лише в “країні міст” Голландії налічувалося близько 50 % міських жителів, а приміром, у Польщі останні становили 24 %, у Франції — 10 %, у Росії ж наприкінці XVII ст. налічувалося менше 300 міст³.

Наявність значної кількості міст, щоправда, не свідчила загалом про досить

розвинуті форми міського самоврядування та високий рівень їхнього економічного розвитку, а була, на думку О. С. Компан, наслідком дії низки факторів. З одного боку, чимало міст Пів-

³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Київ, 1954. — С. 34; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — Київ, 1963. — С. 71—74; Кісь Я. П. До питання про передумови розвитку міст на території Руського і Белзького воєводств у XIV—XVII ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. — Львів, 1970. — Вип. 6. — С. 79; Крихун Н. Г. Народонаселення Подольського воєводства в XVII—XVIII вв.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львов, 1965. — С. 10; Швидько А. К. Соціально-економічне розвиток городів України в XVI—XVIII вв. — Днепропетровск, 1979. — С. 26—30.

денно-Східної України виникало як оборонні центри сільських округ та осередки козацьких поселень, а тому “городяни” в останніх переважно займалися сільським господарством, уходництвом та промислами. З іншого — багато сільських поселень України отримували статус міст унаслідок домагань їхніх власників (магнатів та шляхти). Такі приватні міста теж не завжди відзначалися самостійністю органів самоврядування та високим рівнем ремісничого виробництва й торгівлі. Тому в основній масі українських міст проживало близько 1—3 тис. городян. Дещо більшими були міста Луцьк, Бихів, Яготин, Сенча, Бар, Чернівці та інші, в яких налічувалося близько 5 тис. жителів. У Немирові, Прилуках, Погребищі, Брацлаві, Бердичеві, Кубарові, Чуднові Новому, Янушполі було понад 6 тис. Близько 7—8 тис. населення мали Любеч, Коростишів, Пятка, Дубно, Пирятин, Варва, Прилуки, Володарка, Переяслав, Кременець, Корець. Чимало було міст із чисельністю жителів понад 10 тис.: Біла Церква, Любомир, Павловичі Нові, Острог, Кам’янець-Подільський, Меджибіж, Животів, Умань. Проте найбільшими були Київ і Львів, які, за різними даними, нараховували відповідно 15 і 20 тис. жителів, що дещо перевищувало розміри Вільна, Варшави і Стокгольма (близько 10 тис.), але значно поступалося таким міським центрам, як Лондон, Париж і Москва, що в XVII ст. налічували по кілька сотень тисяч городян⁴.

Окрім кількості населення чималий вплив на функціонування, структуру та культуру міського самоврядування мала й соціальна стратифікація міщан та їхній національний склад. Як правило, дослідники поділяють міське населення на три основні соціальні групи. Перша група — міський патриціат, що складався з багатих купців, ремісників, козаць-

кої старшини, шляхти і духовенства. Останні мали найбільший вплив на формування органів міського самоврядування і часто були представниками не лише української, а й польської, німецької та вірменської аристократії. До середньої групи (так званого бюргерства) належали заможні купці, цехові ремісники, міщани середнього достатку (в тому числі юристи, лікарі тощо), міські козаки, які брали найактивнішу участь у житті міст та їхньому самоврядуванні. Найнижчу групу міського населення складав плебс — міські низи. До них належали як дрібні торговці, підмайстри та найбідніші ремісники, так і наймити, підсусідки, безземельні козаки, робітні люди⁵. Останні через економічне становище та підданський тип соціальної самосвідомості не брали активної участі в міському самоврядуванні, швидше залишаючись об’єктом, щодо якого застосовувалися заходи магістратів і ратуш, ніж рівноправним партнером правовідносин.

На період XVII—XVIII ст. в Україні історично склалося кілька типів міського самоврядування. До першого належали магістратські міста на магдебурзькому праві, які отримали останнє ще за попередньої доби. Другий тип становили міста, які управлялися ратушами й не мали магдебурзького права, третій тип — невеликі міста і містечка без окремого постійного органу самоуправління⁶. В них самоврядування здійснювалося за принципом сільських громад, тобто че-

⁴ История Украинской ССР. — Киев, 1982. — Т. 2. — С. 284—288; *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 74—81.

⁵ Нариси історії Львова. — Львів, 1956. — С. 67; *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — Київ, 1959. — С. 79; *Швидько А. К.* Указ. соч. — С. 55—58.

⁶ *Дядиченко В. А.* Зазн. праця. — С. 79—80.

рез обрання на посаду вїйта, або тивуна, або отамана, який спирався в своїй діяльності на “людей добрих” та старших і авторитетних співгромадян, які знали як звичаєве право, так і положення Статутів Великого князівства Литовського.

Важливо підкреслити, що надання українським містам маґдебурзького права не започатковувало процес створення органів міського самоврядування в Україні, а лише певною мірою модифікувало вже існуючі форми самоуправління. Бо, як зауважували попередні дослідники, конкретний етнос лише тоді засвоює форми культури чи соціальні структури сусіднього етносу, “коли те чи інше середовище історично готує саме створити нові форми або засвоїти вже готові, існуючі, створені в схожій ситуації іншим етносом”⁷. Тому в даному контексті слушним є спостереження Т. Гошко про те, що міське самоврядування на німецькому праві в Україні “було не штучно привнесеним ззовні явищем, а іманентною потребою, сформованою в ході історичного розвитку”⁸. А саме надання містам України нових привілеїв на маґдебурзьке право та підтвердження попередніх було, по суті, лише юридичним оформленням складних соціально-економічних та самоврядних процесів. І зрештою, на думку фахівців, маґдебурзьке право в українських містах являло собою не німецьке, а “українське муніципальне право, що виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького маґдебурзького права”⁹.

Організаційні засади міського самоврядування. В містах України другої половини XVII—XVIII ст., які отримали привілеї на маґдебурзьке право, найвищим органом самоврядування був магістрат. До його складу входили дві

урядові колегії — лава та рада, посади в яких займали обрані міщанами урядники. Найвищою серед них вважалася рада, яка складалася із радників (райців, радців) на чолі з бурмістром. Рада відала міським майном та торгівлею, слідкувала за підтримкою громадського порядку та розглядала позови міщан. Інша урядова колегія — лава — була в містах України фактично суто судовим органом. Очолював її, як правило, обраний міщанами вїйт, а до складу входило до 12 присяжних засідателів (лавників). Основна функція цієї колегії полягала у розгляді переважно кримінальних судових справ¹⁰.

У повсякденній практиці міського самоврядування означена структурно-функціональна характеристика магістратів не завжди витримувалась. Досить часто різні колегії — лава і рада — засідали як одна, і головував на таких спільних засіданнях вїйт. У такому разі повноваження лави і ради фактично не розмежовувалися. Та й число лавників і радників у різних містах коливалось у досить значних межах: від 2—3 до 10—12.

У тих містах України, де закріпився ратушний тип міського самоврядування, всі повноваження належали ратушному уряду у складі вїйта та 2—3 бурмістрів. Це, як правило, стосувалося міст, не наділених маґдебурзькими при-

⁷ Чистов К. В. Народные традиции и фольклор: Очерки теории. — Ленинград, 1986. — С. 24.

⁸ Гошко Т. Дискусійні питання історіографії маґдебурзького права // Четвертий міжнар. конгр. українців. Історія. — Одеса; Київ; Львів, 1999. — Ч. 1. — С. 135.

⁹ Цит. за: Гошко Т. Проблеми надання маґдебурзького права містам України (історіографія питання) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). — Рівне, 1993. — С. 4.

¹⁰ Антонович В. Предисловіе // Архив ЮЗР. — Киев, 1869. — Ч. 5, т. 1. — С. 58.

вілеями. Про останні у “Правах, за якими судиться малоросійський народ” зазначалося: “В ратушах городов не у привиліюваных, в тех же ратушах должно быти войту одному, а трем толко бурмистрам”¹¹.

Важливим органом міського самоврядування була також рада мужів, яка за своїми повноваженнями стояла між міською громадою та магістратом чи ратушею. До неї входило, як правило, 12—40 авторитетних мужів міста. Так, у Жовкві згадувалася “колегія 12 мужів”, у м. Олика такий орган самоврядування називався “рада 30 мужів”, а в Кам’янці — “рада 40 мужів”. Причому такі ради подекуди формували й окремі іноетнічні громади міст, наприклад, “рада 40 мужів” вірменської громади Кам’янця-Подільського¹².

В українських містах Правобережжя та Західної України XVII—XVIII ст., що входили до складу Королівства Польського, згідно з тогочасною правовою свідомістю так визначалися повноваження органів міського самоврядування: “...бурмістр і рада мають раз на тиждень або і більше, в разі потреби, сходитися в ратуші, радити про добро громади (міста) і запобігати шкоді, лагодити, розсуджувати різні суперечки, вживати заходів, щоб їжа і напої в місті не були занадто дорогі... Рада повинна попереджати сварки в місті, боронити від кривд сиріт і вдів, не дозволяти і викорінювати шкідливі і безчесні ігри (карти, кості тощо). Кожного разу рада має складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими і визначнішими з громади (міста)”¹³.

Культуру міського самоврядування Лівобережжя узагальнено й викладено у відповідних артикулах “Прав...”. Вони передбачали такий порядок роботи магістратів: “Оногож магістрата персони во все дни собираясь в ратуше в 7 часу

по полуночи до 1 часа полуденного биты должны”. Правомірними вважалися засідання магістрату “... в полном ли числе или не в полном, толко б в магистрате от пяти, а в ратуше от трех персон меньше не было”¹⁴.

Засідання органів самоврядування (ратуш і магістратів) мали відбуватися щоденно, за винятком “праздничных и торжественных дней”, хоч в окремих випадках урядники мусили засідати “и в воскресные и высоко торжественные дни, для отправления самонужнейших и времени нетерпящих дел”. А для того, щоб постійно тримати руку на пульсі міського життя, “градские урядники” були зобов’язані “между себе определять в судебную избу дневальных по очереди переменно”¹⁵.

Приміщення міських урядів-ратуш розташовувалися, як правило, в центральній частині. Приміром, ратуша Київського магістрату розташовувалася на Подолі (на Контрактовій площі) в дерев’яному будинку (до середини XVII ст.). Збудоване для неї пізніше кам’яне приміщення в стилі бароко мало двоярусний дах та мальовничі фронтони. На башті, висота якої сягала 30 м, було встановлено годинник та скульптуру архангела Михаїла, який вбиває змія. Іншу скульп-

¹¹ Права, по котрым судится малоросийский народ / Под ред. А. Ф. Кистяковского. — Киев, 1879. — Гл. 26, арт. 1, п. 1. — С. 755.

¹² Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 237, 263—264, 412—416, 451—452, 457—458; Бевз М. Магдебурзьке право та урбаністичний уклад приватного міста-резиденції XVII—XVIII ст. (на прикладі м. Жовкви) // Самоврядування в Києві: історія міста та сучасність (Матеріали міжнар. конф.) — Київ, 2000. — С. 170.

¹³ Цит. за: *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 117.

¹⁴ Права... — Гл. 26, арт. 2, п. 1, 4. — С. 756, 757.

¹⁵ Там само. — П. 1, 3. — С. 756—757.

туру — Феміди (богині правосуддя) поставлено біля головного входу в магістрат на виступі башти. Крім того, в київській ратуші були галереї для оркестру та хору. У такому вигляді будівля проіснувала до 1811 р., коли сталася пожежа, і магістрат перемістився у будівлю навпроти Воскресінської церкви¹⁶.

Опис приміщення Львівського магістрату залишив М. Груневер із Гданська: “Посередині ринку гарна велика ратуша..., покрита жовтою та зеленою полив’яною черепицею. Над її сходами, а чи сіннями, за моїх часів замість дашка вимурувано гарну велику кімнату. А на високо піднятому нарізному камені вміщено кам’яного лева з короною і з королівським гербом у лапах. Перед сіннями за моїх часів влаштовано стовп ганьби... При ратуші з заходу стоїть гарна висока вежа, знизу чотирикутна, а зверху восьмикутна... Звідти вранці, опівдні й увечері грають на трубі”. У м. Жовква у XVII ст. існувала дерев’яна ратуша, на місці якої 1687 р. було збудовано кам’яну триповерхову. Перший поверх призначався для торгових залів та міської ваги, а другий — для засідань магістрату. Крім того, у стіну ратуші було вмонтовано сонячний годинник¹⁷.

Для запобігання тяганини у вирішенні поточних міських справ членів магістратів застерігали, щоб вони, “разсма-ривая дела празнословием и другими непотребными разговорами не мешали б, но со страхом Божиим и всяким прилежанием по существу правосудию оние дела производили и вершили”. Особливо засуджувалася громадською думкою пиятика міських урядників, від яких вимагали “всегда ж были бы трезви”. Проте про суворість заходів щодо тих урядовців, які з’являлися на засідання магістратів у нетверезому стані, говорити не доводиться. Низка поетапних заходів впливу навряд чи була ефектив-

ною, адже термін “трезви” теж не був чітко окреслений. П’яним вважався лише той урядник, який “бил бы к разсуждению не действителен”. У таких випадках “таковому тогда из ратуши за первым разом казать выйти, в другой раз... ратушними служителями выслать..., а по третьему разу наказать его арестом или штрафом денежным... и в четвертый раз... такового от чина его отрешить”¹⁸.

Процедура виборів і присяги.

Згідно з суспільною свідомістю міщан XVII—XVIII ст. легітимними вважалися лише демократично обрані міською громадою урядовці: “...войти, бурмистри, райци и лавники и оние члени избираться должны”. Виборними також були писарі, межовщики, городничі та возні. Самі ж вибори вважалися дійсними за таких умов: “...избрание же то должно быти в обыкновенное время при собрании всех мещан, також цеховых людей и всего посолства волними их голоса-ми”¹⁹.

Це підтверджує практика виборів війта м. Чернігова у першій половині XVIII ст. Після смерті місцевого війта Федора Лопати міщани, цеховики та урядники зібралися 29 грудня 1730 р. у міській ратуші на запрошення наказного війта Карпа Марковича. Попервах міська громада попросила покинути збори місцевих урядників, “чтобы из них, яко из старших в обраню войта не было якого насильства и переваги”, і лише тоді розпочали раду. Після тривалих консультацій зійшлися на кандидатурі Йо-

¹⁶ Киев: Энцикл. справочник / Под ред. А. В. Кудрицкого. — Киев, 1985. — С. 371—372.

¹⁷ *Исаевич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С. 150—151; *Бевз М.* Зазн. праця. — С. 172.

¹⁸ Права... — Гл. 26, арт. 2, п. 4. — С. 757—758.

¹⁹ Там само. — П. 1, 2. — С. 755.

сифа Титовича, за якого віддали голоси сім цехів Чернігова та члени магістрату, що й було записано писарем Степаном Роговським. Цікаво, що кожен цех не лише видав письмовий бюлетень, але й обґрунтував свій вибір, як це зробили, приміром, кравці: "...цеху кравецького цехмістр Павел Гуртовий... и все того цеху товариши, от большого до меншого даемо добровольный свой голос — быти войтом черниговским пану Йосифу Титовичу, бурмістру черниговскому, по явных и знатных его заслугах и по достоинству его"²⁰. Згодом із указаною документацією та звітом спостерігачів від чернігівського полковника Йосиф Титович був представлений гетьману, який видав тому підтверджувальний універсал на війтівство.

На західноукраїнських землях головним представником королівської влади на виборах органів міського самоврядування був староста, який, щоправда, мав лише повноваження спостерігача. До початку засідання він перебував у спеціально відведеній для нього в ратуші кімнаті. Городян скликали на вибори ратушними дзвонами. Після молитви староста і рада засідали у спеціальній залі, куди згодом входили війти з лавниками, які вносили й клали перед радою берло, печатку, скриньку, акти, складаючи у такий спосіб свої повноваження. Так само чинили дозорні воріт (які клали перед радою ключі від міської брами), цехмістри кожного цеху і братства, наглядачі шпиталів і костелів, війти передмість. Бурмістр виголошував слова подяки кожному з урядовців. Потім представники міста, рада мужів, лавники і війт, якщо останній не належав до ради міста, виходили до іншої зали. А представники ради і бурмістр виносили на розгляд три кандидатури, з-поміж яких староста обирав королівського бурмістра. Повернувшись до зали, представники лави та ради мужів обирали з

двох кандидатів міського бурмістра, третій займав посаду бурмістра панів радних. Сформована рада складала присягу перед королівським представником і вважалася легітимною владою в місті, яка, в свою чергу, оголошувала перевибори війта чи дообирала лавників, проводячи новообраних до присяги. Одночасно відбувалися перевибори і цехових урядовців — цехмістрів і керівництва іноетнічних громад (у Львові, приміром, вірменської старшини).

Важливо відзначити, що згідно з королівськими привілеями на західноукраїнських землях (як, власне, і на Лівобережжі), на загальних зборах міщани обирали лише війта. Зокрема, у Кам'янці-Подільському обирали в присутності "бурграфу й регента гродського, попереднього війта русько-польського й попереднього війта вірменського, нового війта вірменського, лавників і консулів, попереднього регента, досить інших людей достойних віри і цілого поспільства міста, вільними голосами вище згаданих осіб". Нижчі посади лавників часто обіймалися за призначенням магістрату. Календарні терміни виборів припадали переважно на початок року (січень-лютий)²¹.

Коли ж процедура виборів значно порушувалась або взагалі не проводилась, громади міст протестували проти призначених урядовців, а королі Польщі або гетьмани України, зі свого боку, не затверджували на посаді таких осіб. Так, зокрема, сталося зі скаргою жителів м. Стародуба на те, що якийсь Я. Ан-

²⁰ Цит. за: Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII вв. — Львів, 1904. — Ч. 2. — С. 420—421.

²¹ Владимирський-Буданов В. Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV—XVIII вв. — Ч. 2. — С. 184—187, 200.

дрієнко без “ведома и согласия” міської громади “выправил себе из Генеральной войсковой канцелярии указ на войтовство”. Заява міщан була визнана обґрунтованою, а тому гетьман Д. Апостол в універсалі зазначив: “... у вас есть издавна такой порядок, такое обыкновение, что войт избирается всегда по согласию всех урядников и граждан, мы, гетман, не изменяя этого давняго обычая, отправляем своего сотника, чтобы вы в присутствии его выбрали на войтовский уряд с общаго всех согласия человека доброго, исправного и ни в чем дурном не заподозренного, которого мы и утвердим в этом звании своим универсалом. Андреенко же от войтовства отстраняем”²².

Важливими у згаданому універсалі є вимоги до моральних та ділових якостей претендентів на уряди в міському самоврядуванні. Найповніше вони були сформульовані у “Правах”, які наказували обирати до міських урядів людей “из мещан знатных, постоянных, совестных, разумных, добронравных и где могут быть ученых, законнорожденных, в правах искусных, не младших от 25, а не старейших от 70 лет”²³. Щодо “знатности” урядників, то під останньою розумілося вибирати “не излишне богатых... и не весьма скудных... но средних и нелакомых”, а також “не лихваров, не прелюбодеев, не иноверных, не иностранных, но тубильцов, со всем достойных и ни в чем не подозрительных”²⁴.

Важливою вимогою, як бачимо, було те, щоб претендент був “тубільцем” і “постійним” мешканцем міста. Для соціальної свідомості XVII—XVIII ст. це означало, що людина постійно мешкала в місті та мала в ньому нерухомість. Якщо ж особа прибувала з іншого міста, то обов’язковим був обряд вступу до міської громади, основним елементом якого виступала присяга. Прикладом може слугувати “Присяга міщанина нового”, затверджена магістратом м. Кам’янця-Поділь-

ського 23 травня 1714 р.: “Я.. присягаю пану Богу всесильному, що хочу бути вірним і послухним раді цього міста, нині і в майбутньому, вдень і вночі, таємниць суспільства, і найперше тих, які є для міста корисні, нікому не оповідати, а хто би чинив спротив панам райцям і суспільному добру і справедливості, такому не хотів допомагати, але його принизити; і того не втаїти, і те все чинити і виконувати для користі і примноженню міста; а якщо хтось щось несправедливе про раду мовить, тому згідно моєї можливості чинити опір; а де б не міг чинити опір і захищати, тоді, засвідчивши, обіцяю те їм повідати; так мені Пане Боже допомагай”²⁵. Аналогічна “присяга на міщанство” згадувалася в указі польського короля Владислава IV (від 27 березня 1645 р.) магістрату Києва. Останньому дозволялося брати під свою юрисдикцію лише тих осіб, які склали таку присягу. Таких новоприбулих до Києва людей передбачалося селити на магістратських землях міста між Старокиївськими валами. Ці ж умови магістрату Києва були підтверджені й указом Яна Казимира (від 3 квітня 1649 р.)²⁶.

Слід відзначити, що обряд присяги в міському самоврядуванні України загалом відігравав досить важливу роль. Лише склавши присягу, представники магістратів та ратуш вважалися законними урядовцями міст: “По избранию же своем вишеозначение все члени ли

²² Цит. за: *Багалея Д. И.* Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах XVII—XVIII вв. // Сборник статей в честь Матвея Любавского. — Петроград, 1917. — С. 628—629.

²³ Права... — Гл. 26, арт. 1, п. 1. — С. 755.

²⁴ Там само.

²⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 262.

²⁶ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — Київ, 1982. — С. 62—64.

урядники должны на верность в содержании своих чинов присягу чинить”²⁷.

Присяги урядовців і суддів, з одного боку, були свого роду моральним кодексом, а з іншого — давали підстави притягти представників магістратів і ратуш до відповідальності в разі порушення певних умов, які вважалися обов’язковими. Ось деякі з них: “Азь... обещаюся и клянусь всемогущим Богом, пред святым Его Евангелием..., судить безволокитно, протести, сознатья и записи принимать, не нороя высоким и низким чином, богатому и убогому, здешнему и приезжому, ни по какой страсти, ни по дружбе, ни по ссоре, ни по злобе, ни по ненависти, ни за посули и дары ... но на самого Бога взирая и на святую правду времени же судового никогда упущать не имею, кроме великой неспритворной болезни”²⁸.

Присяга керівників магістратського та ратушного самоврядування — війтів — складалася не пізніше ніж за тиждень після їхнього обрання у присутності королівського представника або сюзерена (в приватних містах). Так, у XVII ст. війт м. Болехова присягав: “Я, Дмитро Меленович, війт новообраний міста Болехова, присягаю пану Богу в Трійці Святій єдинному... права і вольності міста Болехова... боронити”²⁹.

Подібну присягу як ритуал вступу на посаду складав також і голова “ради мужів” міста — регент, який клявся такими словами: “... буду слухняним і дотримуватися прав, привілеїв, декретів і вольностей, наданих місту, так, щоб ні в чому місту не було втрат”³⁰. Після присяги повноваження регента затверджував магістрат.

Крім присяги як різновиду вступу на певну посаду міського самоврядування існували ще й клятви-присяги міської громади щодо прийняття містом важливих рішень. Останні склалися осередками самоврядування: магістратом і упра-

вителями іноетнічних громад чи представниками козацької юрисдикції. Прикладом може слугувати присяга м. Умані (1672): “... ми всі одностайно мешканці, уманські козаки і міщани, присягу виконали перед Маєстатом Божого і Св. Євангелія... Михайло Стафанович — полковник Війська Запорозького уманський, Остафій Тимофійович — городовий отаман, Федор Григорович — війт з бурмистрами і зі всім населенням Умані”³¹.

Загалом же в культурі міського самоврядування присязі надавалося великого значення. Згідно з “Порядком судів міських” (Гроїцького) присягати слід було “з добрим розсудом, з доброю обачністю, справедливо: щоб не образити Пана Бога, беручи ім’я його надаремно”. Ритуал присяги у представників різних етнічних громад міста мав певні особливості, що передбачалися і “Додатками до Порядку і до Артикулів Права Магдебурзького” (Гроїцького): “Русин, жид або турчин мусять присягатися в той спосіб, котрий собі за важливий мають”. Зокрема, вірмени Львова у XVII ст. присягати мали “в церкві на Святому Хресті, а не де інше... В момент присяги на хрест святий палець прикласти” мусили. Євреям під час присяги треба було ставати перед синагогою бо-сими ногами на “свинячу свіжообдертушку”. У зв’язку з такою різноманіт-

²⁷ Права... — Гл. 26, арт. 1, п. 2. — С. 755—756.

²⁸ Там само. — Гл. 7, арт. 2, п. 2. — С. 84—85.

²⁹ Цит. за: *Марочкін В.* Українське місто від XV до середини XVII ст.: Звич.-прав. атрибутика як іст. джерело. — Торонто, 1999. — С. 16.

³⁰ Цит. за: *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 119.

³¹ Цит. за: *Марочкін В.* Зазн. праця. — С. 21.

ністю виконуваного обряду “Артикули Права Магдебурзького” уточнювали ритуал присяги так: “Той, кого ведуть до присяги, два пальці правої руки тримати має. Одні говорять на хрест покласти мають, інші на святе Євангеліє, а треті вгору підняти. І багато спорять з цього приводу. А насправді присягу треба чинити тримаючи в двох руках Євангеліє”³².

Серйозність обряду присяги згідно з ментальністю міщан XVII—XVIII ст. засвідчує те, що “кривоприсяжці” позбавлялися чесного імені й могли бути вигнані з міста. Разом з тим на порушників присяги чекала ще й “кара господня” (на їхньому здоров’ї, близьких, рідних, майні тощо).

Проте, незважаючи на численні присяги в доброчесності керівництва міських магістратів та чітко окреслені вимоги щодо морально-ділових якостей урядовців, до міського самоврядування нерідко потрапляли особи, які не відповідали зазначеним критеріям. Зокрема, з подібними скаргами свого часу виступали міщани Кам’янець-Подільського, які зазначали, що магістрат не вводить до свого складу гідних співгромадян, “не вважаючи на заслуги (таких. — Авт.) людей, які виховалися у місті і гарно знають закони”. А натомість “консули (радці) приймають до ради навіть неписьменних, не питаючи законів і королівських привілеїв, не звертаючи уваги на суб’єкти й на їхню репутацію, не питаючи метрики (про походження)... керуючись тільки пристрасстю й головно грошовою мамоною”. І тут же наводився приклад якогось Боровського, котрого, попри численні протести міщан, за сплачені ним хабарі, а не за чесноти, було призначено радцею. А у Львові такі грошові надходження від претендентів на членство у магістраті становили чималу суму в касі ради міс-

та, яка легально використовувалася радцями³³.

Повноваження магістратів та міських урядників. До компетенції міського самоврядування належали всі справи, які стосувалися добробуту міста: “Магистратовие урядники коликим числом их в которых городах за обычай бывает должны ежедневно сходясь в ратуше иметь совет и старательство о всяком добром состоянии градском”³⁴. Передовсім, це був нагляд за громадським порядком: “ссори, распри и драки... усмирять”.

Міські урядники зобов’язані були вживати заходів до регулювання торгівлі в місті, “прилежно надсматривать и предоберегать, чтоб естные и питейные всякие вещи в народе продавали с пропорціальною ціною”³⁵, а тим порушникам, які будуть тричі спіймані “с излишнею ціною” на свої товари, передбачалося “торговать вовсе запретить”. Крім того, урядовці з магістрату мусили слідкувати за тим, щоб всі торгові міри були “езде праведние, а не фальшивие”. У тих же випадках, коли торговець когось “обважить” або “обміряє”, передбачалося з такого порушника брати великий штраф (14 руб.), половину з якого віддавати “обидимому”³⁶. Особливий контроль встановлювався за тим, “дабы мясники поврежденного больного скота не били, и мяса здохлой и удавленной скотины не продавали”³⁷.

³² Там само. — С. 18, 19, 21; *Groicki B. Porzadku Sadow Mieyskich.* — Krakow, 1565. — Cz. 3; *Groicki B. Przydatki do Porzadku do Artukuiow Prawa Magdeburskiego.* — Krakow, 1565.

³³ *Владимирський-Буданов В.* Зазн. праця. — С. 185—186.

³⁴ Права... — Гл. 26, арт. 4, п. 2. — С. 761.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. — П. 3. — С. 762.

³⁷ Там само. — Арт. 5, п. 5. — С. 767.

2.5. Міське самоврядування та самоврядні засади сільських громад

*Герби міст Правобережної України:
Сквири, Тараці, Звенигородки, Черкас,
Канева. Кінець XVIII ст.
Російський Державний історичний архів,
Санкт-Петербург.*

Чимале місце з-поміж повноважень магістрату належало нагляду за станом міських будівель, воріт, веж, мостів і доріг (“... на главных улицах уездных и вездных, також в брамах или воротах мости должно старые подчинять или новые строить”), а також за санітарним станом вулиць. Сміття слід було “вывозить за город прочь и на то определять особенные места подалее от жилых дворов”³⁸. Міщан, які не виконували вимог магістрату, карали. Так, у Львові купця А. Бочковича було ув’язнено за те, що він відмовився вивозити сміття із публічних місць міста³⁹.

Важливою функцією магістрату була організація протипожежної безпеки в місті. З цією метою необхідно було “при ратушах же всегда содержать пляцовую сторожу, а найпаче ночной добы”, яка у разі виявлення пожежі зобов’язана була бити на сполох “колоколом” або “барабанным боем”. Крім того, “при ратушах должны всегда быть нарочно для пожаров заготовленные круки, лестницы, щиты... протчие ку гашению пожара потребные инструменты, а вода у бочках”⁴⁰. Опікувалися протипожежною безпекою в містах городничі, які були зобов’язані поділити будинки на десятки і сотні, обрати десятників та сотників, щоб ті слідкували за станом будівель (особливо димарів і коминів) та наявністю у міських дворах засобів боротьби з пожежею.

Офіційним посильним магістрату вважався возний, який вручав міщанам позови, приводив останніх в ратушу чи на суд, засвідчував завдані їм збитки, кривди, побої. Крім того, возні були і судовими виконавцями, які виконували судові вироки (забирали чи повертали майно, домагалися відшкодування збитків і т. ін.).

Виконані возними урядові дії часто записувалися до міських актових книг писарем. Згідно з “Правами”, “писаря

магистратового и ратушного должность в том именно состоит, чтобы был он в своем звании тщалив... искусен, всегда трезвый, в записывании и содержании дел верный, ко взяткам не лаком”⁴¹. Писарі вели кілька типів міських книг: одна передбачалася для реєстрації вхідних та вихідних з магістрату листів; одна — для запису рішень, прийнятих магістратами з приводу звернень міщан; книга протестів; і, нарешті, книга заповітів, контрактів, купчих листів та грамот і привілеїв верховної влади, хоча на практиці в XVII—XVIII ст. до однієї й тієї ж самої книги часто заносили різнорідні записи. Не завжди урядовці дотримувалися і вимоги зберігати актові книги в приміщенні ратуші. Тому в “Права” було внесено таке положення: “...все же то отправлять всем урядникам обще в магистрате и в ратуши, а не по приватным домам и ни по каким другим местам не обыкновенным”⁴².

Найбільшими повноваженнями з-поміж міських урядників наділявся, звичайно, війт, який був організатором і керівником роботи магістратів і ратуш, що чітко фіксувалося і в юридичних актах: “Войт яко есть начальник и судия граждан во всяком упривиліованном и не упривиліованном городе имеет власть тем городом править, градские порядки всякие устроить, однак с советом других урядников и знатнейших мещан”⁴³.

Символом високої урядової влади війта було срібне берло, а ознакою верховної судової влади — меч. Такий церемоніальний меч виносили перед вій-

³⁸ Там само. — П. 3. — С. 766.

³⁹ *Мафочкін В.* Зазн. праця. — С. 84—85.

⁴⁰ Права... — Гл. 26, арт. 6, п. 4. — С. 769—770.

⁴¹ Там само. — Арт. 4, п. 9. — С. 764—765.

⁴² Там само. — Арт. 2, п. 2. — С. 757.

⁴³ Там само. — Арт. 4, п. 1. — С. 760—761.

том на початку судового засідання, що символізувало “право меча” — тобто право вийти карати міщан смертю згідно з магдебурзьким правом⁴⁴.

У випадку винесення лавничим судом, який очолював головно вийт, смертного вироку його виконував спеціальний містр або кат. Зауважимо, що не у всіх українських містах при магістратах був постійний виконавець смертних вироків. Так, 1703 р. лавник та бурмістр м. Чортків змушені були запросити для страти злочинця ката з Кам'янця-Подільського. На це магістрат останнього відповів, що разом із містром “кредитуємо і меч особливий..., який меч є недавно зроблений та випробуваний”. Таку ж “послугу” магістрат Кам'янця-Подільського надав і містечку Баворову 1707 р., зазначивши: “...посилаємо Михайла, містра тутешнього, на страту до Баворова”. А члени магістрату м. Кременця 1710 р. зазначали, що не змогли виконати винесений ними смертний вирок над злочинцями, оскільки не знайшли ката в сусідніх містах: “...по того містра до міст Бродів, Дубна, Олики та інших міст, у яких би містра можна було знайти, посилали; але в жодному місті на цій Волині, і навіть на пограниччі, містра знайти не могли”⁴⁵.

За виконання своїх обов'язків містр отримував щорічне “городовое жалованье”, встановлювалася також плата за конкретні дії: “от истцев за мучение зжением или другим способом всякого злодея, також за отсечение составов, за урезание ушей или носа, и за смертную экзекуцию по 50 копеек по древнему обыкновению”. Загалом міщани вважали, що “кат или палач... звание на себе поносное и ненавистное имеет, которое обще в народе обносится мерзостью..., что через него действует мучение и кровопролитие человеческое”. Натомість правознавці XVIII ст. намагалися якось реабілітувати й виправдати перед

міщанами потребу в такому урядовому виконавці, підкреслюючи, що кат “всему обществу человеческого потребен ест, что без него надлежащее правосудие... исполнится не может”, та те, що діє він “не от его палачевой злобы и безчеловечия”, а для правосуддя. А тому “он перед Богом не мерзок и яко грешником признан быть не должен”⁴⁶.

Окрім названих урядовців та урядових виконавців до штату міських ратуш також входили “господар ратушний”, який відав усім майном та господарством ратуші, шафар, ключник ратушний, поштарі, різного роду сторожі (ратушні, баштові, брамні, пляцові, польові, тюремні та ін.), посильні-осавульчики, дзегармістри (доглядали годинники з боєм на ратуші) та інші служителі.

У культурі міського самоврядування чимала роль відводилась усталенню певних норм моралі й поведінки, характерних для діяльності урядників міста. Серед таких стереотипів особливо міським поспільством виділялися добропорядність та благочинність у діях урядовців, які повинні були “иметь же ко всякому добросклонность... а ведомства своего мещан, а найпаче вдов и сирот от обид и озлоблений охраняють... как надлежит доброму ... градоначальнику”⁴⁷.

Разом з тим передбачалося, що крім особистого прикладу урядники магістратів і ратуш зобов'язані й своїми заходами впливати на моральні засади та поведінку міщан. Тому в “Правах” наголошувалося: “Градским урядникам возбраняеть игре яко то релей, купалних огнев, костирства, пьянственных шу-

⁴⁴ Владимирський-Буданов В. Зазн. праця. — С. 200; Мафочкин В. Зазн. праця. — С. 21.

⁴⁵ Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 209—210, 229, 240—241.

⁴⁶ Права... — Гл. 25, арт. 13, п. 1, 2. — С. 753.

⁴⁷ Там само. — Гл. 26, арт. 4, п. 1. — С. 761.

мов, кулачних боев, вечерничных збо-рищ и тем подобных игрищ”, разом з цим “присматривать всяких бродяг и прошаков найпаче здоровых и, где такие яв-ляются, брать под караул”. Те ж слід було робити і з “безчинствующими лю-дми”, “блудниками и блудницами”, “бро-дягами”⁴⁸.

Урядовці магістратів мусили також дотримуватися певних норм зовнішнього вигляду. Приміром, вступаючи на уряд, суддя вірменського магістрату м. Кам’я-янця-Подільського у 1709 р. якийсь То-маш Богданович, даючи присягу, зобо-в’язався також “відростити вуса до ро-ку”. Оскільки він не виконав обіцянки, рада 40 мужів 1710 р. поставила питання, щоб суддя або сплатив штраф 100 гри-вень, або склав посадові повноваження, як він і обіцяв на присязі⁴⁹.

Магістрати та цехове самовря-дування. Чималий вплив на культуру самоврядування міст України справляли цехи, передовсім через участь цехміс-трів у роботі магістратів та ратуш, а та-кож організацію власного самоуправ-ління. Цехи XVII—XVIII ст. були не ли-ше економічними, виробничими корпо-раціями, а й військовими та регіональни-ми самоврядними організаціями, які ча-сто мали свою церкву або каплицю, вла-сну атрибутику (емблему, прапор, печат-ку, цехову скриньку тощо).

Цехове самоврядування та його структура відзначалися поділом на со-ціально-вікові групи (учні, підмайстри, майстри, старші майстри) з чітко окрес-леним колом обов’язків та повноважень для кожної. Очолювали цехові організа-ції обрані цехмістри (панотці), які здій-снювали загальне керівництво багатьма сторонами цехового життя (організація процесу виробництва, переведення це-ховиків на вищу сходинку, прийом но-вих членів, розгляд конфліктів). До пра-вління також обиралися лавник та клю-чник (шафар)⁵⁰.

Цехове самоврядування в містах Ук-раїни регулювалося статутами, які за-тверджував керівник держави або сюзе-рен (у приватних містах) і які зберігали-ся у цеховій скриньці. Важливі справи цехового життя вирішувалися на збо-рах (звичайних чи святкових) майстрів, до яких підмайстри допускалися лише у виняткових випадках, але при цьому во-ни не мали права голосу і змушені були весь час стояти. Натомість підмайстри створювали при цехах свої організа-ції — господи або молодші братства, із власними фінансами та посадовцями (старшими товаришами, предстольни-ми, писарями і т. ін.)⁵¹.

Доволі значно впливали цехи на ор-гани міського самоврядування, засідан-ня яких відбувалися, як правило, за присутності представників цехового са-моуправління (приміром, у Барі, Кам’я-нці-Подільському та інших містах). У багатьох випадках цехмістри були чле-нами магістратів та ратуш і безпосеред-ньо приймали рішення щодо важливих справ міського життя. Так, 1701 р. (21 квітня) магістратом м. Ковель було прийнято рішення, в якому підкреслю-валося: “Мы, уряд г. Ковеля, а також и цехмистры, именем всего посольства объявляем на основании королевских привилегий сдачу в аренду городских доходов”⁵². На цьому ж наголошував і магістрат Луцька в 60-х рр. XVII ст., відзначаючи, що важливі справи у місті вирішуються “со всем посольством и цехами”⁵³.

⁴⁸ Там само. — П. 5, 6. — С. 763.

⁴⁹ Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 241—242.

⁵⁰ *Балушок В.* Зазн. праця. — С. 16—21.

⁵¹ Там само. — С. 21—22.

⁵² Цит. за: *Отамановский В. Д.* Развитие городского строя на Украине в XIV—XVIII вв. и магдебургское право // *Вопр. истории.* — 1958. — № 3. — С. 130.

⁵³ Там само; Архив ЮЗР. — Киев, 1905. — Ч. 7, т. 3. — С. 66—67.

Високий суспільний статус цехів у містах України визначався не лише їхньою економічною міццю, а й військовою організацією, оскільки цехи становили основу міського ополчення. Тож як військові формування цехи брали участь у святкових військових парадах, організованих магістратами. Приміром, київські цехи, які становили здебільшого піхоту, виходили на такі паради (на Водохреща та Маковія), маючи “при поясі шаблю, лядунку і рушницю в урочистому одязі”. При цьому вони вправно “парадирували, фронт і стрій, проходили церемоніальним маршем... випалювали з гармат і рушниць, трубили в труби, били в литаври, грали на інструментах”. Перед строем часто несли коштовно оздоблений цеховий прапор (хоругву, корогву). У цеху ткачів Чернігова він був “голубий, тафяний, з двома рогами, навколо обшитий жовтою голлю, на якому написаний з одного боку образ Покрови Богоматері, біля нього Преподобного Антонія й Феодосія Печерських і човник, на другому — зображення Ісуса Христа”⁵⁴. Під час же загальноміських урочистостей організовувалися хресні ходи цеховиків. У таких випадках крім прапора попереду також несли хрест, цехові емблеми, кольорові свічки тощо.

В урочистий караул цехи вишикувалися також під час виконання смертних вироків, як це було в м. Дубно 1719 р., під час страти селянина О. Говина за вбивство вагітної дружини, коли перед “судним домом” було вишикувано в бойовий стрій зі зброєю в руках численні міські цехи⁵⁵.

Співпраця магістратів та цехів у організації міського самоврядування нерідко порушувалася суперечками й конфліктами. Особливо часто цехи й цехмістри висували претензії до магістратів через те, що останні дозволяли селитися в місті ремісникам-конкурентам, які звільнялися від податків, чим завдавали

шкоди як місту, так і цеховому виробництву. А 1659 р. віта польського магістрату Кам’янця-Подільського було звинувачено в тому, що він переховує в своїх володіннях ремісників-партачів, порушуючи тим самим монополію міських цехів⁵⁶.

Разом з тим і міська влада неодноразово втручалася як у цехове виробництво, так і в їхнє самоврядування. Особливо пильно магістрати стежили за тим, щоб майстри не приймали до складу цеху ремісників, які не були мешканцями міста. 1713 р. магістрат Кам’янця-Подільського оштрафував кількох цехмістрів за порушення саме цієї норми міського життя. Причому останніх зобов’язали негайно звільнити з роботи таких ремісників під загрозою тюремного ув’язнення цехмістрів.

Крім того, згідно з “Правами”, передбачалося, що “градские урядники над цехмистрами всяких цехов, яко и цехмистри над своими братьями цеховыми должны смотреть, чтоб никто учеников своих и других како ни есть художества совершенно изучившихся в майстри не производили”. І якщо все ж таке ставалося, “и через его (підмайстра. — Авт.) не искусство убыток и порча, тое истцу цехом награждать имеют”. У даному випадку передбачалося не лише пряме втручання міських урядників у виробничий

⁵⁴ Киевское представительство прежнего времени // Киев. старина, 1881. — № 5. — С. 189—190; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено. — Киев, 1851. — С. 298—299; Балушок В. Зазн. праця. — С. 26—27.

⁵⁵ Архив ЮЗР. — Киев, 1870. — Ч. 6, т. 2. — С. 35—38; Отамановский В. Д. Указ. соч. — С. 131.

⁵⁶ Комтан О. С. Зазн. праця. — С. 193—194.
⁵⁷ Там само. — С. 189; Архив ЮЗР. — Ч. 5, т. 1. — С. 256—257; Права... — Гл. 26, арт. 4, п. 8. — С. 764.

процес цеху, а й колективна відповідальність останнього за всіх братчиків⁵⁷.

Паралельно з цехами у містах України середини XVII—XVIII ст. діяли й інші організації ремісників — братства, що також були осередками самоврядування. Проте, на відміну від цехів, “цехові” братства майже не займалися регламентацією виробництва та питаннями майстерності ремісників, приділяючи основну увагу поза виробничому життю своїх членів (взаємодопомога, спільні релігійні святкові обряди і т. п.). Такі ремісничі братства часто виникали внаслідок об’єднання представників кількох цехів, як це було в Кролеві, де 1660 р. кравці і кушніри (40 осіб) створили “кравецьке братство”. У Чернігові наприкінці XVII ст. існувало ціле об’єднання пивоварів, шаповалів, панчішників, коцників і рукавичників “в цеху і братстві”⁵⁸.

Поряд з цеховими в містах та селах України існували також церковні та парубоцькі братства. 1706 р. магістрат Кам’янець-Подільського затвердив церковне братство “підмайстрів та челяді” кушнірського цеху, а при шевському цеху міста існувало Святотроїцьке братство⁵⁹.

У західноукраїнських містах братства існували практично при кожній парафії і мали власні статuti, які регламентували їхнє самоуправління. Не у всіх регіонах братства діяли на основі статутів, іноді їх замінювали грамоти ієрархів церкви. Так було в містечку Срібне, братству якого київський митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський 1689 р. видав грамоту, що передбачала наявність братського будинку для спільних зборів, каси взаємодопомоги та інших атрибутів самоуправління⁶⁰.

Братства відстоювали власні інтереси, делегуючи представників до складу міських магістратів, подаючи реляції, прохання та протести міським урядникам. Зокрема, у XVII ст. львівське брат-

ство добилося участі своїх делегатів у складі ради “сорока мужів” та урядовців міської ратуші. А 1686 р. на зборах цього братства було ухвалено, що Кипріян Кисельницький і Петро Куртевич “мають належати до ратуша і, коли там буде ухвала шкідлива для нації (українців. — *Авт.*), повинні доповідати на зборах братства”. Окрім відстоювання прав українського населення та конфесійної толерантності, братства виступали і проти інших зловживань магістратів. Зокрема, для ведення судового процесу з Львівським магістратом члени Успенського та Передміщанського братства у 1713—1722 рр. зібрали і витратили понад 21 тис. золотих⁶¹.

Самоврядування іноетнічних громад. Істотно впливали як на загальну структуру міського самоврядування, так і на певні його елементи громади євреїв, вірмен, греків, караїмів, татар. Останні часто створювали в містах України свої органи самоврядування і виходили із загального підпорядкування міському магістрату. Особливо значним на західноукраїнських та правобережних землях був вплив поляків, які, створивши свої магістрати, вели постійну боротьбу за підпорядкування органів самоуправління інших громад (у тому числі й української) своєму впливові. Це добре прослідковується, приміром, на матеріалах Кам’янець-Подільського, де ще з XVI ст. міська влада була розділена між вірменським, українським та польським магістратами. Впродовж XVII — першої половини XVIII ст. останній систематично домагався, щоб

⁵⁸ *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 187.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. — Київ, 1966. — С. 42—44.

⁶¹ Там само. — С. 106—107.

*Вірменський торговий
дім. XVII ст.
Кам'янець-Подільський*

українців “повністю підкорити польському магістрату”, що й сталося в 40-х рр. XVIII ст., коли приміщення української ратуші було віддане костьолу св. Яна⁶².

У такому ж скрутному становищі опинилась українська громада у Львові, представників якої не лише відтіснили від ключових посад у магістраті, а й загалом значно зменшили представництво українців у цьому органі міського самоврядування. Лише королівською грамотою від 28 вересня 1746 р. за українською громадою було закріплено половину місць в Львівському магістраті. Однак на практиці було досить не просто втілити в життя вказане рішення та ввести до складу лави, ради та “ради 40 мужів” українських делегатів⁶³.

У випадках, коли міська влада була поділена між кількома магістратами, спостерігалось подвійне або й потрійне дублювання органів самоврядування. У вже згаданому Кам'янці-Подільському кожен з польського, українського та вірменського магістратів мав своїх вейтів, присяжних, лавників, радників та “раду 40 мужів”, які здійснювали відповідну юрисдикцію у своїй частині міста. Слід зазначити, що у цьому ж місті прожива-

ли ще й євреї, караїми, турки, татари й волохи. Останні підпорядковувалися, як правило, тому магістрату, на території якого вони мешкали, хоча часто мали й своє самоуправління. Проте з ним мало рахувалися представники магістратів, які інколи називали управителів іноетнічних громад “заходьками”, “що звідкись приїхали і стали тут панамі”⁶⁴.

Культура організації міського самоврядування іноетнічних громад не була істотно відмінною від функціонування українських магістратів на магдебурзькому праві. Так, зазначений вірменський магістрат Кам'янця-Подільського складався з вейта, колегії присяжних, писаря та колегії “40 мужів” на чолі з маршалком та віце-маршалком. Вейта теж обирали щороку на день св. Матвія. В голосуванні брали участь маршалок, рада “40 мужів” та 50 представників вірменського поспільства⁶⁵.

⁶² *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 100.

⁶³ *Ісаєвич І. Д.* Зазн. праця. — С. 108—109.

⁶⁴ *Владимирський-Буданов В.* Зазн. праця. — С. 215—225; *Компан О. С.* Зазн. праця. — С. 105.

⁶⁵ Там само.

Процес становлення міського самоврядування іноетнічних громад не був одномоментним актом і подеколи тривав десятиліття. Так було із грецькими общинами, які спочатку домагалися від гетьманів України охоронних універсалів, згідно з якими місцевим магістратам заборонялося втручатися у внутрішні справи греків. Приміром, для грецької громади в Ніжині етапним став універсал І. Мазепи 1701 р., яким ніжинському магістрату заборонялося оподатковувати греків та забирати у них коней і підводи. Це значно сприяло становленню самоуправління створеного 1687 р. та юридично оформленого 1696 р. грецького братства Ніжина. Найвищим адміністративним, виконавчим та судовим органом останнього був “суд грецького братства”. Згодом, 1736 р., даний орган самоуправління став легітимним і отримав печатку з написом: “Печать Нежинського греческого компромисного суда”. До ради суду входило 8—12 осіб, яких обирали на загальних зборах грецької громади. Керівництво її самоуправління не підлягало владі ніжинського магістрату, а підпорядковувалося безпосередньо гетьманській владі, хоча з магістратом співпрацювало. Крім того, найавторитетніші в Ніжині греки обирались на посаду вїйта всього міста. У першій половині XVIII ст. ними були Стерій Тернавіот та його син Петро. Завершальним етапом оформлення грецького самоврядування стало створення в грудні 1785 р. у Ніжині окремого грецького магістрату, який мав власну печатку з гербом та написом “Печать Ея Императорского Величества Греческого Нежинского Магистрата” і був правонаступником суду грецького братства. Члени цього магістрату обирались на три роки і мали повноваження щодо управління грецькою громадою, в тому числі (з 1793 р.) відали й видачею паспортів⁶⁶.

Окрему юрисдикцію в містах України мали й єврейські громади, які з середини XVII ст. згадувались переважно на Правобережній та Західній Україні. Євреї, як правило, проживали в окремих районах міста. Як зазначав Мартин Груневер, “...у Львові є дві вулиці, заселені євреями. Вони живуть у гарних кам'яних будинках і мають там свою муровану синагогу. Чимало їх живе і на Краківському передмісті”⁶⁷. У Дубні, Ковелі, Старокостянтинові, Муравиці та інших містах кількість євреїв коливалась від 10 до 20 % усіх жителів.

Органом міського самоврядування єврейських громад був кагал, а в невеликих містах прикагалки. Останні були зафіксовані в XVII—XVIII ст. у Дубні, Житомирі, Луцьку, Меджибожі, Острозі, Олиці, Полонному, Погребищі, Смотричі та інших містах України. Причому кагали не підпадали під юрисдикцію міських магістратів, а підпорядковувались єврейським сеймикам, а ті, в свою чергу, відправляли делегатів на сейми Речі Посполитої. На Волині згадуваний сеймик функціонував в містечку Горохові⁶⁸.

У тих містах України, де євреї становили чималий відсоток городян, магістрати та вїйти змушені були зважати на їхні інтереси. Так, у тексті присяги м. Болехова місцевий вїйт обіцяв дотримуватися “справедливості римської, грецької і жидівської як багатим, так і вбогим”, а двох представників кагалу цього міста було делеговано до “слухання рахунків” міста в ратуші⁶⁹. Крім того, чис-

⁶⁶ Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII—XX вв.). — Киев, 1999. — С. 65—72.

⁶⁷ Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. — С. 149.

⁶⁸ Компан О. С. Зазн. праця. — С. 94—95.

⁶⁹ Марочкін В. Зазн. праця. — С. 107—108.

ленними були позови представників кагалів до городян, що їх розглядали органи міського самоврядування, та навіть судові конфлікти кагалів із магістратами та війтами.

Міське самоврядування та органи державної влади. Значний вплив на характер міського самоврядування (магістратський чи ратушний), його структуру та повноту повноважень, справляли як верховні правителі Росії та Польщі, так і їхні представники на місцях (воєводи, старости, державці). З початком Національно-визвольної війни особливо помітно на міське самоврядування починає впливати гетьманська влада, а також полковники й сотники, які розмістили свої канцелярії в багатьох містах Лівобережжя. Незважаючи на новостворений полково-сотенний поділ, гетьманська влада України не пішла на руйнування традиційного міського самоврядування. У багатьох містах магістрати продовжували користуватися магдебурзьким правом (у Києві, Ніжині, Глухові, Чернігові, Коропі, Мені, Новгороді-Сіверському, Стародубі, Козельці, Почепі, Погарі, Полтаві, Березні, Гадячі, Переяславі та ін.)⁷⁰, хоч були й такі міста, які наприкінці XVII — впродовж XVIII ст. втрачали своє значення і переходили від магістратської до ратушної моделі самоврядування (Борзна, Городище, Гоголів, Кролевець, Дубно, Миргород та ін.)⁷¹.

Основною передумовою збереження повноправного міського самоврядування в даний період було отримання міськими магістратами підтверджувальних привілеїв на магдебургію та право вибору міських урядників. Тому міські громади докладали чимало зусиль, аби новостворена гетьманська влада підтвердила їхнє право обирати війтів та затвердила останніх на посадах. І дійсно, вже з самого початку Національно-визвольної війни гетьмани України беруть

під свою опіку органи міського самоврядування. Так, 8 листопада 1649 р. Богдан Хмельницький видає універсал м. Чернігова, яким затверджує на посаді обраного міщанами війта: “Всем во бец и каждому зособна... также месчанам черниговским и селяном..., прото за обранем всего посполства места Чернигова подлуг першого листу нашого, им даного, Иоанна Скиндера за войта і дозорцу места и волости, ведлуг права майдебурзкого, месчаном черниговским служачого... повагою нашою гетманскою за войта и дозорцу места... Чернигова постановляем и ствержаем”⁷². Отже, як бачимо, гетьманська влада з повагою ставилася не лише до міського самоврядування, а й до його засад — магдебурзького права та традицій побутування останнього в Україні.

Б. Хмельницький не лише підтримував міські магістрати, а й одразу намагався узаконити посаду війта поміж іншими козацькими урядовцями та врегулювати їхні взаємини і повноваження. Тому в згаданому універсалі він зазначав: “А тепер за сим універсалом нашим моцен есть вишменованый войт местом радити и правити и волосчанами... и иньшими, и их судити, порадки вынайдовати, которого мают слухати и поважати, так месчане, яко и волосчане менование... И товариство наше, полковник и сотник и вси козаки, мают шанувати, яко намесника нашого, и ни в чом перешкоди не чинити”⁷³.

Захист прав органів міського самоврядування особливо актуалізувався на

⁷⁰ Дядиченко В. А. Зазн. праця. — С. 281; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — Київ, 1990. — С. 357.

⁷¹ История Украинской ССР. — Киев, 1983. — Т. 3. — С. 133.

⁷² Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1998. — № 28. — С. 93.

⁷³ Там само. — С. 93—94.

першому етапі Національно-визвольної війни, коли тривали воєнні дії й на постої у містах зупинялося чимало війська. З цього приводу 1650 р. Б. Хмельницький видав універсал м. Ніжину, яким попереджав полковників, сотників і отаманів, аби в подальшому не наважувалися “уряд меский зневажати и до шкоди убогих людей в Нежине мeste приводити”⁷⁴. Такий самий охоронний універсал отримав 1652 р. і Київ: “...место наше столечное... место Киев беремо под оборону нашу и тот универсал наш для вшелякое обороны оному даемо”⁷⁵. 3 червня 1653 р. його було підтверджено, а 2 червня 1653 р. Б. Хмельницький заборонив козакам втручатися в “грунта и сеножити”, які “от давних часов до магістрату киевского” належали. 9 березня 1657 р. гетьман України зазначав в універсали: “...місто Львов зо всіма обивателями взяли в свою оборону... аби ся з людьми міста Львова як з власними нашими обходили”⁷⁶.

Гетьманська влада сприяла і будівництву ратуш в українських містах та організувала фінансування ратушних урядів. Зокрема, в універсали Б. Хмельницького м. Козельцю від 10 жовтня 1656 р. зазначалося: “...маючи взгляд и респект на утрепленных людей и всю громаду Козелскую, а на улжене тяжаров их и для розных расходов на побудоване ратуша в мeste Козелце, зоставуем при мещанаех самих и при ратушу их возовое, померное, дегот, воскобойню и поведерщину от меду и горелки”⁷⁷.

Попри вирішальний вплив, який мала на українські міські уряди гетьманська влада, магістрати великих міст намагалися паралельно отримати також і підтвердження своїх магдебурзьких прав від польської королівської влади та російських царів. Зокрема, вже в часі Національно-визвольної війни, 12 січня 1650 р., король Ян-Казимир підтвердив магдебурзьке право Києву на основі поданих

киянами восьми пергаментних попередніх привілеїв⁷⁸. А 16 липня 1654 р. київські міщани отримали жалувану грамоту царя Олексія Михайловича на підтвердження магдебурзьких привілеїв Києву⁷⁹. З подібними проханнями до царського уряду зверталася депутація Переяслава та інших міст. Цим самим міські магістрати певною мірою виходили із підпорядкування гетьманському уряду України, що свідчило про значні прорахунки останнього, оскільки гетьмани не лише не припинили потік звернень українських міст до уряду у Москві, а й самі часто прохали царя підтримати вказані чолобитні листи (як це, приміром, неодноразово робив Б. Хмельницький)⁸⁰.

Подібне можемо констатувати і щодо польського уряду, коли українські гетьмани допускали до того, щоб питання підтвердження магдебурзьких прав та вибору міських урядів остаточно затверджувались у Варшаві. Так, у листопаді 1649 р. у підтверджувальному універсали щодо виборів вйта Чернігова Б. Хмельницький писав: “...помененного Иоанна Скиндера, яко человека годного и на то способного, повагою нашою гетманскою за войта и дозорцу места его королевское милости Чернигова постановляемо и ствержаемо его, которого уряду мает заживати и держати аж до живота, яко право тое звичай свой мает, же войти доживотные упривилованные, о чем далшую конфирмацею от его королевской

⁷⁴ Там само. — № 38. — С. 108.

⁷⁵ Там само. — № 59. — С. 128.

⁷⁶ Там само. — № 65, 66. — С. 133—134.

⁷⁷ Там само. — № 146. — С. 213.

⁷⁸ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — С. 64—65.

⁷⁹ Там само. — С. 68.

⁸⁰ Універсали Богдана Хмельницького. — С. 30—31.

⁸¹ Там само. — № 28. — С. 93.

милости за сим листом нашим одержит”⁸¹. Це призводило, з одного боку, до зменшення залежності міських магістратів від гетьманської влади, а з іншого — до втручання Варшави, а згодом і Москви не лише в міське самоврядування, але й у внутрішнє життя України загалом.

Значний вплив на повноваження та культуру міського самоврядування справляли й місцеві полкові та сотенні канцелярії, що намагалися підпорядкувати собі магістрати міст. Приміром, у Чернігові місцевий полковник втручався у справи міського магістрату, про що міщани скаржилися 1657 р. гетьману І. Виговському. Охоронний універсал останнього, очевидно, не мав відчутних наслідків, тож міщани зверталися згодом і до царської влади⁸². Подібну боротьбу вели між собою магістрати та полкові канцелярії Стародуба, Ніжина, Полтави та інших полкових міст, де полковники втручалися у справи міських урядників, нав’язували останнім виконання невласливих функцій⁸³.

У сотенних містах та містечках функції місцевих ратушних і сотенних урядів перепліталися, коли, приміром, одна особа обіймала посади сотенного і міського писаря і т. п. Так, у Новгороді-Сіверському міське самоуправління та сотенна канцелярія засідали в одному приміщенні церковного братства. Теж було і в Погарі, де міську ратушу підпорядкував собі місцевий сотник. У містах частину повноважень магістратських та ратушних урядів перебирали на себе городові отамани. Отож, заяву одного із міщан: “...пусть только здоров будет мне пан полковник, а я магистратских панов не слушаю”⁸⁴ можна вважати типовою.

З посиленням інкорпораційних процесів на Лівобережній Україні російський уряд не лише все більше поглинав міське самоврядування, а й вдавався до зміни його традиційних форм. Із запро-

вадженням на початку XVIII ст. губернського правління відбулося перепідпорядкування ряду українських міст. У 1708 р. губернським містом став Київ, а до складу Київської губернії увійшли Чернігів, Ніжин, Переяслав.

У самому Києві у XVIII ст. чітко окреслювалося кілька юрисдикцій. На території нижнього міста (Подолу) основним органом міського самоврядування залишався очолюваний виборним війтом та бурмістром магістрат у складі 12 урядовців (6 радників і 6 лавників), хоча із середини XVIII ст. традиція виборів міського війта втратила значення, і останніх, як правило, царський уряд призначав довічно. Так у 1766 р., всупереч протестам киян, спеціальним указом Катерини II київським війтом таким чином було призначено Г. Пивоварова⁸⁵.

Верхнє місто Києва перебувало у віданні командування розташованого тут російського гарнізону та адміністрації Софійського й Михайлівського Золотоверхого монастирів. Печерськ (з 1711 р.) опинився під владою канцелярії генерал-губернатора, гетьманського правління в Глухові та Київської полкової канцелярії в Козельці⁸⁶. У 1785 р., згідно з “Грамотою на права й вигоди містам Російської імперії”, в містах Лівобережжя і Слобожанщини почалося запровадження міських дум, які стали основним органом самоврядування. За магістратами залишилися переважно судові повноваження. Відповідно до вказаної реформи міського самоврядуван-

⁸² Багалей Д. И. Судьба магистратского самоуправления. — С. 630.

⁸³ Там само. — С. 630—632.

⁸⁴ Там само. — С. 628, 633; Панащенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1995. — С. 52—53.

⁸⁵ Історія Києва. — Київ, 1986. — Т. 2. — С. 60—61.

⁸⁶ Там само.

ня міські жителі поділялися на шість категорій: дійсних городян, купців (трьох гільдій), цехових ремісників, гостей (іногородніх), іменитих обивателів, посадських людей. Причому, право голосу мали лише ті міщани, чий річний прибуток становив не менш як 50 крб. Вони брали участь у виборах міського голови загальної та шестигласної думи, членів депутатських зборів та магістратів, а також суддів совісного суду. Проте, незважаючи на виборність загальної міської та шестигласної думи, останні не були незалежними органами міського самоврядування, а діяли під пильним контролем губернатора. І хоч 1798 р., після наполегливих домагань, у Києві було відновлено колишні привілеї міста, магістрати у нових умовах вже не могли функціонувати як самоврядні демократичні інституції⁸⁷.

Сільське самоврядування. Основу сільського самоврядування в Україні XVII—XVIII ст. становило традиційне звичаєве право, яке в переважній більшості своїх положень не було кодифіковане, являло собою систему неписаних норм і було важливим елементом правової культури українського народу. Згідно з народними звичаями та відповідної останнім практики на чолі місцевого самоврядування сільських громад стояли сільські старости, які в архівних документах іменувалися “війтами”, “отаманами”, “старцями”, “тивунами”, інколи — “десятьниками”. Аналіз документальних матеріалів не дає підстав твердити про функціональну відмінність вказаних інститутів сільського самоврядування, а таке розмаїття термінів завдячує своїм існуванням, з одного боку, регіональним відмінностям, а з іншого — особливостям процесу генези та історичної еволюції типів сільських урядів, оскільки одні з них існували в Україні ще з княжої доби, інші з’явилися в пізніший час. Зокрема, “тивуни”, “стар-

ці”, “десятьки” згадувалися вже у “Повісті временних літ”, “сільський тиун” у поширеній редакції “Руської Правди”, “сільський староста” у Короткій “Правді” (ст. 24)⁸⁸. Натомість “отамани”⁸⁹ вперше фіксуються в Україні тільки у XIV ст. і набувають поширення з XV ст.⁹⁰

Своєрідністю Галичини було те, що тут існували села не лише на українському, а й на німецькому та волоському праві, що обумовлювало й особливості місцевого самоврядування. Громадами на німецькому праві управляли солтиси і війти, а на волоському — князі та крайники⁹¹.

Сільський староста займався широким колом питань повсякденного життя сільської громади. Так, старости стежили за дотриманням загальнозвироблених норм співжиття та збереженням правопорядку на території громади. Однією з таких норм було правило, що кожному новоприбулу до села особу обов’язково повинен був засвідчити війт або отаман, а вже після цього вся відповідальність за поведінку гостя лягала на господаря садиби, де зупинявся прибулець. Сільські

⁸⁷ Там само. — С. 62—63.

⁸⁸ Летопись по Ипатскому списку. — Санкт-Петербург, 1871. — С. 54, 85, 87, 189, 211, 357, 365, 402, 437; Законодательство Древней Руси // Российское законодательство X—XX веков. — Москва, 1984. — Т. 1. — С. 48, 65.

⁸⁹ Термін “одаман” має тюркське походження і спочатку означав ватажка пастухів.

⁹⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 7, т. 2. — С. 1—3; Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. — Т. 35. — С. 66, 74; Див.: Гурбик А. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV—XVI ст. // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць. — Київ, 1997. — Вип. 2. — С. 48—70.

⁹¹ Инкин В. Ф. Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI—XVIII веках // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. — Рига, 1977. — С. 71—85.

старости також стежили за “явним” (тобто відкритим, а не прихованим) прибуттям і відходом гостей, аби запобігти можливим злочинам з боку чужинців на території громади села ⁹².

Присутність керівника сільського самоврядування була необхідною практично під час значущих правових дій на території громади: встановленні межі землі та сінокосів, засвідчення актів купівлі-продажу майна та худоби, розподілу спадщини чи виконання повинностей, купівлі-продажу землі. Як приклад можемо навести випадок у с. Красний Колядин Прилуцького полку, де Ю. Іванович продав був 1654 р. ставок з “берегами и вершиною сеножати, аж до старой дорожки, ... котрая ... на Моклякову сеножати идет” у присутності місцевого отамана ⁹³.

Окрім виїзду на місця та засвідчення основних актів правовідносин у громаді, сільські отамани і війти також приймали посполитих та козаків у себе вдома або ж у приміщенні сільського уряду, розглядаючи скарги та пропозиції останніх, що згодом детально документувалося. Тому досить типовим є повідомлення про засідання сільського уряду в с. Келеберди Переяславського полку від 8 лютого 1763 р.: “На вряде селском Келебердянском, ставши персонално житель келебердянский, посполитий Михайло Мироненко, объявил, что он ... дубник ... за селом Келебердою находящийся ... имеют завесь в продажу во вечность ... козаку ... Михайлу Подченку, за сумму российской монеты один рубль 50 коп.” ⁹⁴ Під час розгляду вказаної заяви селянина на засіданні сільського уряду окрім місцевого отамана І. Теревка були також присутні ще три представники громади та дячок, які згодом і підписали видану ними купчу грамоту ⁹⁵.

Усі більш-менш важливі рішення сільського уряду виконував сам отаман чи війт села, який для цього виїжджав

на місце злочину або купівлі-продажу землі, щоб передати її новому власнику, чітко дослідити межі останньої, що підкреслював і згаданий селянин М. Мироненко, коли зазначав, що той його “дубняк” був ще “отведений атаманом келебердянським Черномазом с товарищи отцу его Ткачу во владение” ⁹⁶.

Окрім широких повноважень у вирішенні внутрішніх справ, сільські старости разом із авторитетними співгромадянами вважалися повноважними представниками громади у всіх випадках її зовнішніх зносин. Зверталися із пропозиціями, скаргами та проханнями не лише до своїх сюзеренів та представників державної влади на місцях — ревізорів та сотників, а й до вищих урядовців — полковників, воєвод і навіть гетьманів, як це мало місце, коли громада с. Домишлина Менської сотні поскаржилася на утиски свого державці І. Курочки самому І. Мазепі. Скарга завершувалася підписом: “Вся обще громада домышлинская од мала до велика” ⁹⁷. 1698 р. гетьман України видав універсал, в якому зазначалося: “...одобравши мы село Домышлин 3-под державы Курочки ... беремо тую всю громаду домышлинскую под нашу гетманскую оборону ... мают они належати до замку нашего батуринского” ⁹⁸. Проте так

⁹² Архив ЮЗР. — Ч. 6, т. 1. — С. 360, 361.

⁹³ Цит. за: Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — Київ, 1986. — С. 86.

⁹⁴ Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. Собр. И. Лучицким. — Киев, 1884. — № 36. — С. 125.

⁹⁵ Там само. — С. 125—126.

⁹⁶ Там само. — С. 125.

⁹⁷ Лазаревський О. Українські посполиті (1648—1783) // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV—XVIII в. — Львів, 1902. — Ч. 2. — С. 163.

⁹⁸ Там само. — С. 162.

бувало не завжди. Інколи поміщики навіть не допускали до того, аби керівництво сільських урядів відсилало листи до вищих урядовців, та розправлялися з такими “свавільниками”, як це робив власник с. Подолки Ф. Гречаний. Коли отаман все ж зумів подати до генеральної канцелярії скаргу: “...ми громада села Подолків ... зі сльозами кривними ускаржуємо ся на п. Ф. Гречаного в наших великих кривдах”⁹⁹, то поміщик розправився із сільським урядом. Лише двом його представникам (Падалці та Вовкодаву) пощастило втекти до Глухова і знову подати скаргу про “остре мучене і тиранську бійку” з боку Ф. Гречаного¹⁰⁰.

Гостра боротьба сільських урядів проти визискувачів тривала не лише на Лівобережній, але й на Правобережній Україні. Серед документальних матеріалів, особливо XVIII ст., знаходимо численні скарги та супліки сотень сільських громад. Характерними з-поміж останніх є листи з сіл Подільського воєводства від 1789 р., коли там проводилась ревізія земель і було складено відповідну люстрацію¹⁰¹, причому скарги люстраторам подавали не лише окремі громади, а й цілі староства. Прикладом останнього була “Покірна спілка від громад староства Хрептийовського”, яку підписали “Іменем громади Хрептийовської К. Кучмелюк вїт, іменем громади Іванківської І. Кондратов вїт, іменем громади Пилиповської С. Борисовка вїт, іменем громади Дечовицької І. Шиманський вїт”¹⁰².

Аби убезпечити від помсти сільські уряди, скаргу іноді підписувало все село: “піддані громада ціла Пуклацька”, “ми громада Вишневецька”, “громада Бережанська, що мешкає над кордоном цісарським” і т. п.¹⁰³ Адаже розлючені такими супліками державці та посесори часто вдавалися до розправи над сільським самоврядуванням, а то й над цілим селом, як це було, приміром, у “державі”

Білій після ревізії Подільського воєводства 1789 р., коли селяни послали люстраторам і ревізорам навздогін ще одну супліку такого змісту: “Ми бідна і вбога громада Білецька подали справедливі утиски наші ... а тепер ще більше стали нещасливими не тільки нас тяжко гноблять, але здоров’я нас позбавляють після вашого від’їзду. Більше як 100 чоловік вже покарано, а ще тим не закінчено, а все нам пригадують скаргу: — Ви собі думали, що то ваші батьки приїхали і скаргу подали, а ваші батьки у Білій не побачили, до дідька поїхали, а ми як були вашими панами і будемо”¹⁰⁴.

Державці, орендатори і посесори, звівши селян до пригніченого стану, часто втручалися у процедуру виборів органів самоврядування громади, а сільських старост перетворювали не на представників поспільства, а фактично, на власних урядників, яких зобов’язували виконувати поліцейські функції: виганяти підданих на роботу, розподіляти повинності, слідкувати за порядком в селі та видавати сюзерену неблагонадійних. Все це значно віддаляло представників сільського самоврядування від решти поспільства та розпалювало конфлікти між ними. Тому селяни досить часто виявляли непокору вїтам та старостам, як це, приміром, було у згаданому с. Подолки. Там селянин Корній відкрито заявляв вїту: “...досить вам... панщини робити”, а А. Красій ще й іронічно додавав: “...тогда будем пана слухать, як довбня зацветет”¹⁰⁵. Інший же господар цього села І. Римаренко на вимогу останнього ви-

⁹⁹ Там само. — С. 166.

¹⁰⁰ Там само. — С. 169.

¹⁰¹ ГАДА. АСК, від 46, № 14.

¹⁰² ГАДА. АСК, від 46, № 14, арк. 148—150.

¹⁰³ Там само, арк. 123, 128, 151.

¹⁰⁴ Там само, арк. 115.

¹⁰⁵ Лазаревський О. Зазн. праця. — С. 168.

¹⁰⁶ Там само.

конати важку везову повинність так характеризував останнього: "...як пан собака такі тепер і войти настали"¹⁰⁶.

Така характеристика стосувалася насамперед урядів вїта у приватних селах. У поселеннях на державних та гетьманських землях, а також в ратушних селах сільські старости зберігали своє значення представників сільського самоврядування. Це значною мірою було пов'язано як із тим, що представники влади чи ратушних урядів на місцях не встановлювали тотального контролю над сільським самоврядуванням, так і з відносно вищим матеріальним становищем таких поселень. Прикладом може слугувати поетапна юрисдикція с. Алтинівки, про яке сільські урядовці сповіщали: "В прошлых годах село наше Алтиновка належало до батуринской ратуши, а потом наше село пределано до двору гетманского в Подолве за покойного гетмана Скоропадского". І тільки після передачі села "у подданство пане Дякувской" селяни відзначали не лише занепад сільського самоврядування, а й свого матеріального добробуту, бо до цього в селі було "зможных людей 50 человека", а в 1727 р. "зостаеть нищетных 20 человека"¹⁰⁷. У такий спосіб руйнувалося сільське самоврядування і в селі Лобки Стародубського повіту, коли останнє перейшло у приватне володіння А. Дзевульського. А тому 1722 р. селяни так згадували устрій села у попередні часи: "...из стародовних лет село зоставало в тяглом до города Погара на ратуш, послушании, а в подданстве никогда не бывало"¹⁰⁸. Жителі з ратушного с. Хмелівка Стародубського повіту, яке було передане у володіння І. Паливоди, скаржилися на пана не лише за те, що він не рахувався із сільськими властями, а й виживав господарів на слободи, зовсім руйнуючи село¹⁰⁹.

Не завжди рахувалися із сільським самоврядуванням і на монастирських зем-

лях. Все далі у минуле відходили часи, коли староста села мав вирішальне слово у визначенні порядку функціонування сільської церкви та виборі священика, з яким громада укладала угоду про порядок богослужіння та утримання громадської церкви. А тому непоодинокими стають повідомлення джерел про те, що монастирських підданих за будь-які провини церковні ієрархи могли не пускати на богослужіння до сільської церкви, як, приміром, було із посполитими с. Ушні Сосницького повіту, яких 1730 р., за наказом чернігівського архієпископа І. Журавовського, місцевий священик Варлаам не лише виганяв із громадської церкви, а й наказав не пускати до богослужіння в околичних храмах¹¹⁰. У подібних випадках органи сільського самоврядування ставали чи не єдиним засобом захисту як матеріальних інтересів, так і права задовольняти духовні потреби.

Загалом у суспільній свідомості українців місцеве самоврядування (міське й сільське), яке в ході історичного розвитку витворило різноманітні форми та інститути, поставало як важливий атрибут унормування господарчих, правових, суспільних, сімейно-шлюбних відносин внутрішнього життя територіальних (міських і сільських) громад, значний організаційний осередок боротьби проти сваволі панівних станів суспільства і державних урядовців на місцях, а також як важливий засіб забезпечення соціально-економічної стабільності в межах базових соціально-територіальних осередків тогочасного суспільства.

¹⁰⁷ Там само. — С. 155.

¹⁰⁸ Там само. — С. 154.

¹⁰⁹ Там само. — С. 170.

¹¹⁰ Лучицкий И. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. — С. 74; Лазаревский О. Зазн. праця. — С. 171.

XIV, у боротьбі з Англією та Голландією намагалася встановити владу над Піренеями. У Східній та Північній Європі з 1700 до 1721 р. йшла так звана Північна війна за право контролю над Балтією, у якій Шведське королівство виступало проти коаліції Росії, Речі Посполитої, Саксонії, Пруссії та дансько-норвезького союзу.

Система договорів 1711—1714 рр. завершила розв'язання питання про міжнародно-правовий статус України. Тривала боротьба Речі Посполитої, Російської та Османської імперій, Шведського королівства, Кримського ханства за право поширення влади на українські землі завершилася тим, що Правобережна Україна остаточно відійшла до Польщі, а Лівобережжя, у статусі політичної автономії, залишалось у складі Російської імперії. Лише за міжнародними актами 1792—1795 рр., коли сама Річ Посполита була розподілена між сильнішими європейськими монархіями, правобережні українські землі відійшли до царських володінь.

Інтереси багатьох держав зіштовхнулися також під час війни за польську спадщину, що тривала впродовж 1733—1735 рр. Колись могутні польські королі поступово перетворилися на васалів російських імператорів. Загальноєвропейського характеру набула й Семирічна війна (1756—1763), коли міцніючій Пруссії протистояли Франція, Росія та Австрія. Впродовж усього століття напружену боротьбу за право володіння побережжям Чорного моря вели проти Туреччини союзницькі сили Австрійської та Російської імперій у війнах 1734—1739, 1768—1774, 1787—1791 рр. На стороні останніх активну участь у багатьох вирішальних битвах з османською загрозою брали військові підрозділи Гетьманської України та Запорозької Січі.

Відомо, що скільки б війни не тривали, вони, проте, закінчуються підписан-

ням миру або укладенням перемир'я, а тому доба Просвітництва наповнена міждержавними з'їздами, комісіями, посольськими засіданнями і зустрічами, є часом вдосконалення культури дипломатичних переговорів.

У практиці міжнародних відносин великого значення набувають угруповання та коаліції держав, що почали складатися ще в середньовічну добу. Одні створювалися для посилення політичної й торгової зверхності найбільших держав, інші — для захисту від переважаючої сили противника. Саме у цей час зароджуються основи міжнародного права, набуває організованих форм дипломатична служба. Не стояла осторонь творення новочасної дипломатії — мистецтва вирішення міжнародних конфліктів мирними засобами — й державна система України.

Організація дипломатичної служби Української держави. Інститути управління дипломатією. З самого початку революційного повстання українського народу в 1648 р. керівництво Війська Запорозького налагоджує дипломатичні стосунки з Кримським ханством та Військом Донським. У перервах між воєнними діями та після значних перемог козацької армії розпочинаються мирні переговори з урядом Польщі. Невдовзі встановлюються контакти (на рівні обміну послів) з Московською державою, Османською імперією, Молдавським і Трансільванським князівствами. У 1649 р. започатковується українська дипломатія з Великим князівством Литовським та Волоським князівством, з 1650 р. — Австрією та Венеціанською республікою, трохи згодом — із Шведським королівством та Бранденбурзьким курфюрством.

У період Національно-визвольної війни у Війську Запорозькому не існувало спеціальної установи, яка б займалася лише питаннями зовнішньої політики. У

цьому відчувався вплив дипломатичної культури Польщі, адже там, попри активні зовнішні стосунки, впродовж багатьох років не існувало окремої керівної установи, яка б відала дипломатами — цією справою займалася королівська канцелярія на чолі з канцлером⁵. Однак загальне керівництво усією польською зовнішньою політикою і дипломатичною службою здійснював сам король. Аналогічно в Україні у другій половині XVII — на початку XVIII ст. таку важливу державну функцію брав на себе гетьман. Управлінським інститутом стала Військова канцелярія на чолі з генеральним військовим писарем. Ця традиція існувала від початку гетьманування Б. Хмельницького у 1648 р. й до розгрому виступу І. Мазепи 1709 р. Разом з тим питання надзвичайного характеру (як-то укладення чи розірвання союзницьких договорів) вирішувалися на представницькій генеральній раді, інколи — на старшинській.

Найактивніше дипломатичні відносини новоствореної Української держави розвивалися під час гетьманування Б. Хмельницького, з 1648 по 1657 рр. Саме гетьман, зважаючи на зовнішньополітичну ситуацію, визначав, до якої країни мають відправлятися дипломатичні посольства, їхній склад, розмір матеріального забезпечення, давав як усні, так і письмові (так звані інструкції) настанови дипломатам, вирішував, з якими подарунками до іноземних володарів мають їхати його представники тощо. Перед від'їздом українські посланці обов'язково були на розмові ("одпусті") в гетьмана, де отримували остаточні вказівки та листи з "інструкціями".

Перше посольство від Війська Запорозького було відправлене до польського уряду 2 червня 1648 р. У письмовій інструкції, яку отримали від Б. Хмельницького козацькі посланці, йшлося про зміст попередніх листів гетьмана до ко-

роля й польських воєначальників, де викладалися політичні вимоги українців. Того ж року Хмельницький посилав до новообраного короля Яна-Казимира А. Мокрського та З. Хмельницького зі спеціальними "кондиціями", що одночасно були інструкцією про угоду⁶. Настави послам містили від декількох до десятка пунктів. Так, наприклад, в інструкції Б. Хмельницького за 1656 р. послам до князя Трансільванії Юрія Ракоці було всього чотири пункти. У першому з них говорилося про причини війни з Польщею: "...тому що поляки насмілилися виступити проти наших стародавніх вільностей і не раз проливали в межах України невинну християнську кров, відібрали церкви нашого обряду, віддали їх уніатам у багатьох місцях, навіть хотіли цілком викоринити нашу віру..."⁷ Також розкривалася дипломатична обізнаність українського уряду про польсько-московські переговори у Вільно: "...ми також слідкуємо з увагою, які будуть результати цієї комбінації, але щоб вона була без шкоди шведському королеві". У другому викладалося прохання до трансільванського князя бути посередником в українсько-польських переговорах. Третій пункт засвідчував можливість складання присяги Війська Запорозького на вірність князю. Озвучуючи четвертий пункт, українські посланці мали говорити, що "ми разом з найяснішим князем будемо опікати і захищати людей (жителів Трансільванії та України), а також відстоювати обидві віри"⁸. Ця та інші інст-

⁵ Historia dyplomacji Polskiej. — Warszawa, 1982. — Т. 11. 1572—1795. — S. 249.

⁶ Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр. // Іст. джерела та їх використання. — Київ, 1964. — Вип. 1. — С. 93.

⁷ Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1998. — С. 204.

⁸ Там само.

рукції стверджувалися підписом гетьмана, а отже, були офіційними документами. В одних випадках вони озвучувалися під час дипломатичних переговорів, в інших — передавалися іноземним урядовцям.

Письмові інструкції послам увійшли в практику української дипломатичної служби. Згідно із спостереженнями Ф. Шевченка, інструкції-накази дипломатам Гетьманської України за формою і характером відрізнялися від ще суворіших наказів, що в той час давалися російським послам, де розписувалося до деталей, що і коли говорити.

Досить часто козацьким дипломатам давалися усні настанови (що було не прийнято у культурі дипломатичного спілкування, наприклад, Московської держави). Лист, надісланий московсько-

Невідомий худ. Переговори гетьмана Б. Хмельницького з польським послом Смяровським під Замостям у 1648 р. XVIII ст. НМІУ

му цареві Олексію Михайловичу з першим послом України до цієї держави Ф. Вешняком у травні 1649 р., був дуже коротким, однак в ньому зазначалося, щоб “з вашим царським величеством изустно разговорил и всю истину исповедал, которому во всём царское величество поверят”. Аналогічні вказівки від гетьмана отримували й українські посольства до Польщі, Швеції, Туреччини, Трансильванії та інших країн.

Іноземні посольства гетьман Б. Хмельницький приймав здебільшого у столиці козацької держави — Чигирині. Однак бували випадки, коли дипломатичний

протокол здійснювався в Суботіві (особисто му маєтку роду Хмельницьких), Переяславі, під час воєнних дій — у тих місцях, де розташовувався табір української армії. Дипломатичні переговори Б. Хмельницький вів у присутності козацької старшини. Ряд важливих питань з послами обговорювали лише гетьман та генеральний писар в окремій кімнаті, хоча траплялося, що переговори вів особисто гетьман України.

Послів приймали згідно з дипломатичним етикетом, що усталився на той час у Війську Запорозькому й контролювався гетьманом, який дотримувався його. Зважаючи на рівень посольств, він зустрічав, приймав та проводжав послів, виконуючи встановлений в Українській державі церемоніал. В окремих випадках гетьман наказував забезпечувати важливі посольства з інших держав провіантом, конями й підводами, охороною та провідниками. “Абисте їм живности для них і челяди, і коней і чого потреба будет, подвод, проводников давали, і во всём людяность свою осведчались, ничего ни чинечи под ласкою нашею і коранем войсковим”, — говорилося в спеціальному універсалі Хмельницького за 24 листопада 1651 р. щодо зустрічі послів московського царя. В іншому універсалі від 18 квітня 1657 р. гетьман наказував, щоб на території України давали вільний проїзд послам австрійського імператора, архієпископу Мартіано та К. Маріановичу, які поверталися з Чигирина до Відня — “пропускали їх безпечно без найменших труднощів, забезпечували їх, їхню челядь та коней харчами, даючи від міста до міста по кільканадцять провідників, а також підводи, скільки їм буде потрібно”⁹. Такі дії гетьманського уряду засвідчували, що розвиток культури дипломатичних відносин в Україні йшов у руслі загальноєвропейських традицій дипломатії, хоча й відрізнявся національною специфікою.

Починаючи від Б. Хмельницького, всі гетьмани України (окрім хіба що останніх — Д. Апостола та К. Розумовського) вели активну дипломатію з володарями багатьох держав. У цей час вирішувалися складні питання міжнародного характеру, зовнішньополітичні та військові проблеми Гетьманщини, релігійні та інші аспекти існування українського народу тощо.

Як уже зазначалося, одне з найважливіших місць в історії ієрархії дипломатичної служби України другої половини XVII—XVIII ст. займала Військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. За дорученням гетьмана і під керівництвом писаря у канцелярії складалися листи до урядів інших держав, велося дипломатичне листування. Документи засвідчують, що у січні 1651 р. генеральний (військовий) писар Іван Виговський очолював канцелярську службу, яка складалася з 12 писарів — “шляхтичів”¹⁰. Очевидно, що лише 3—5 з них брало на себе функції зовнішньополітичного відомства. Це було загальноприйнятою нормою. Наприклад, у Франції в 60-х рр. XVII ст. у міністерстві закордонних справ працювало всього п'ять осіб, які до того ж займалися справами внутрішньополітичного характеру¹¹. Канцелярські писарі, зважаючи на досвід та обізнаність у веденні дипломатичних справ, досить часто включалися до складу різних посольств. У посольстві С. Савича до Москви (1651) писарем був канцелярист М. Гунашевський, в посольстві Г. Яцкевича до Варшави (1652) — Ф. Конельський. В окремих випадках писар-канцелярист був єдиною письменною людиною, як це видно на прикладі

⁹ Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1961. — С. 574—575.

¹⁰ Шевченко Ф. П. Зазн. праця. — С. 88.

¹¹ Заллет Р. Дипломатическая служба. — Москва, 1956. — С. 34.

посольства до Польщі Яцкевича, коли писар підписувався “іменем всіх ... яко писати не вміючих”¹². Окрім того, більшість з них володіла іноземними мовами — латинською, польською, турецькою, молдавською, російською та іншими, — а тому їх використовували як перекладачів (“тлумачів” або “бутів”).

Генеральний писар, керуючи поточними справами канцелярії, мав право особисто брати участь у дипломатичних переговорах. Інколи він сам розмовляв з іноземними послами. Зважаючи на це, представники інших держав називали його не інакше як канцлер, адже у західноєвропейських країнах першу після короля посаду займав саме канцлер. Також керівник Військової канцелярії виконував чи не найвідповідальнішу роль у дипломатичному протоколі. Він мав зустрічати послів і запрошувати їх до гетьмана. Важливість таких повноважень полягала в тому, що у дипломатичній практиці були випадки, коли послам не подобалось, як їх зустріли, і вони одразу поверталися додому. Окрім цього, генеральний писар у важливих випадках міг очолити посольство до інших держав. Так, І. Виговський тричі очолював українські посольства: 1648 р. — до Трансільванії, 1652 р. — до Молдавії і 1653 р. — до представників Польщі під Жванцем. Військова канцелярія виконувала також функцію архіву, адже в ній зберігалися як поточні, так і за попередні роки документи дипломатичного характеру — договори, привілеї, листування. У канцелярії оформлялися інструкції для послів Гетьманської України, що вироблялися за прямою вказівкою гетьмана. Однак найважливішою дипломатичною функцією Військової канцелярії була підготовка проектів мирних договорів з іншими державами, які подавалися гетьману у вигляді окремих “пунктів”.

За доби гетьманування Б. Хмельницького було проведено близько п'яти

генеральних рад Війська Запорозького — своєрідного законодавчого й представницького органу новоствореної держави, що вирішував не лише внутрішньо- а й зовнішньополітичні питання. Вже на одній з перших рад, 1648 р., проводилися переговори з представниками Речі Посполитої на чолі з київським воєводою А. Кисілем. Керівник польської делегації засвідчував: “...зрештою була військова рада, що в ній були 70 000 козаків. Читано тоді мого листа; після довгих криків і хвилювань, сам Хмельницький почав пригадувати моє обнадіювання, допомогли йому в цім і наші козаки з старшини; досягнув того висновку від них... слухати ради моєї й довіряти мені та послів виправляти, одмовитися від усякої ворожості; і орду затримати, а чекати на дальшу резолюцію”¹³. На цій же раді були присутні черкеські та московські послы. Коли 1649 р. Хмельницький укладав Зборівську угоду з Польщею, то, за свідченням московського дяка Кунакова, до гетьмана в Чигирин прийшли “козаки и гультайство, многие люди шумом и говорили ему, что он, Богдан, с Польским королём помирился без их войскового совету”¹⁴. Отже, спочатку укладання договорів міжнародного характеру належало до компетенції генеральної ради.

Хоч Б. Хмельницький обмежував скликання загальнокозацьких рад та вирішення на них питань зовнішньої політики, все ж таки 1651 р. така рада була скликана під Берестечком, а 1654 р. у Переяславі. На першій з них ухвалили не миритися з поляками, а на другій — укласти військово-політичний союз із Московською державою.

¹² Архив ЮЗР. — Ч. 3, т. 4. — С. 729.

¹³ Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов. — Т. 1, отд. 3. — С. 90—91.

¹⁴ Архив ЮЗР. — Т. 3. — С. 404.

Вже після смерті Б. Хмельницького, в жовтні 1657 р., у Корсуні було проведено генеральну раду, де обговорювалися питання мирного договору зі Шведським королівством. Після того, як у червні 1658 р. турецький султан запропонував гетьманові І. Виговському організувати спільний похід на Угорщину, останній говорив, що “тільки де і про те (похід. — *Авт.*) буде у Війську Запорозькому рада”¹⁵.

Очевидно, що на генеральних радах, де збиралося від 40 до 70 тис. козацтва, було важко ухвалити єдино правильне рішення. А тому ще за Б. Хмельницького було започатковано практику проведення старшинських рад, на які скликалися лише представники генеральної старшини та керівники українських полків. Його наступники продовжили цю традицію. У відповідь на польсько-російське Андрусівське перемир'я 1667 р., яке розчленувало Україну навпіл, гетьман П. Дорошенко скликав раду всіх старшин, що ухвалила рішення про союз із Османською імперією. Право участі старшинської ради у справах зовнішньої політики України було закріплено у ст. 4 укладених гетьманом І. Самойловичем статей з російським царем. На старшинській раді під керівництвом І. Мазепи 1708 р. було ухвалено рішення про розірвання відносин з Московією і входу до союзу зі Швецією.

Визначні українські дипломати. Характеризуючи особисті якості тогочасних європейських дипломатів, Жан де Лабрюйєр, сучасник подій, писав: “Він холоднокровний, сміливий і витривалий, сам не знає втоми, але інших вміє довести до втоми і відчаю. Його не зупиняють затримки, закиди, підозри, недовіри, труднощі й перешкоди”¹⁶. Саме такою й була більшість вітчизняних представників дипломатичної служби у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Ціла плеяда визначних дипломатів з'явилася під час гетьманування Б. Хмельницького. Це — Силуян Мужилівський, Самійло Богданович-Зарудний, Іван Виговський, Іван Ковалевський, Павло Тетеря, Семен Савич, Антін Жданович та ін. Так, наприклад, полковник С. Мужилівський (згодом генеральний суддя Війська Запорозького) очолював посольства до Росії та Литви (1649), Туреччини (1651), Молдавського й Трансільванського князівств (1651), Швеції (1653). Історики засвідчують його високий інтелект та вміння наполегливо добиватися мети. Генеральний осавул й управитель гетьманського двору І. Ковалевський керував українськими дипломатами, що вели переговори у Валаському князівстві (1654), Семигороді (1656), Польщі (1658). Саме він від імені гетьмана підписав у вересні 1656 р. договір із семигородським князем, а в жовтні 1657 р. разом з іншою старшиною уклав договір зі Шведським королівством. Серед послів Б. Хмельницького були представники не лише козацького стану, а й купці та священики. Інколи дипломатичні інтереси України відстоювали іноземці, серед яких виділявся Теодозій Грек (Данило Олівебер).

Дипломатичним хистом вирізнялися майже всі правителі України, які намагалися проводити гнучку політику щодо сусідніх держав. Гетьмани І. Виговський, П. Тетеря, І. Брюховецький, П. Дорошенко, Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик формували, а інколи й очолювали українські посольства до інших країн. Вони приймали у себе представників інших держав й вели з ними переговори, укладали міжнародні договори й були авторами дипломатичних інструкцій та листів до іноземних

¹⁵ Там само. — 7 (додаток). — С. 243.

¹⁶ *Лабрюйєр Ж.* Характеры или нравы нынешнего века. — Москва, 1964. — С. 215.

володарів й вищих урядовців. Наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст. сформувалися такі відомі дипломати різних поколінь, як Г. Гуляницький, Т. Носач, І. Груша, Г. Лісницький, Ю. Немирич, А. Одинець, Є. Астаматій, М. Портянка, Я. Петрановський, С. Богаченко, С. Ракович, Л. Уманський, М. Вуяхевич, Д. Горленко, І. Максимович та ін. Більшість з них були високоосвіченими особами, які володіли кількома іноземними мовами, відрізнялися сміливістю і тверезим практичним розумом, досконало знали політичну реальність, мали чудову пам'ять і величезну працездатність.

Культура посольської служби. Дипломатичний етикет. Українські представництва за кордоном. Лише у другій половині XVI ст. у провідних західноєвропейських країнах почав утверджуватися інститут постійного посла-резидента, який проживав у країні призначення. Поступово, з кінця XVI—XVII ст., ця практика поширилася й на центрально- та східноєвропейський регіон, що стало досягненням тогочасної культури дипломатичних відносин. З постановням Української держави нового часу та її дипломатично-посольської служби відпрацьовувалося і питання постійного перебування козацьких представників у країні, з якою підтримувалися союзницькі стосунки. Так, на початку 1650-х рр. у четвертому пункті проекту українсько-турецького договору про торгівлю обумовлювалося, що “резидент Війська Запорозького і землі його проживатиме у Стамбулі в належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості скривдженим козацьким купцям”¹⁷.

Згідно з українсько-російськими домовленостями 1667 р. у столиці Московської держави було побудовано так званий Малоросійський двір. У ньому мали прийматися, проживати та забезпечуватися “кормами” всі українські пос-

ли, які приїжджали до царської столиці¹⁸. Тут постійно проживали п'ятьшість українських представників. У восьмому пункті Глухівських статей 1669 р., укладених гетьманом Д. Многогрішним з царем Олексієм Михайловичем, зазначалося, що у Москві “на особливо влаштованому дворі” повинен жити український резидент.

Ось як виглядало дипломатичне представництво України в Москві за правління гетьмана І. Самойловича: “Двір Війська Запорозького... в Білому городі, на Покровці, у приході коло церкви Миколи Чудотворця, що називається Столпа, біля двору боярина Артемона Сергійовича Матвеева. Від воріт з двору до верхніх шат ганок з уступом камінним, з того ганку сіни верхні передні, а в сінях чулан дерев'яний, у ньому ж три вікна, двері, у вікон заціпки і ґрати залізні”¹⁹. Коли у грудні 1687 р. у Москві перебувала матір новообраного гетьмана І. Мазепи ігуменя Марія-Магдалина, то вона разом із почтом проживала у “гетьманському дворі в трьох палатах і в четвертій світлиці”²⁰.

За гетьманування П. Дорошенка та П. Орлика постійні дипломатичні представники перебували у столицях Османської імперії — Константинополі (Стамбулі) та Кримського ханства — Бахчисараї. У 90-х рр. XVII ст. у головному місті Великого князівства Литовського Вільно також був “акцентований” спеціальний резидент українського уряду.

¹⁷ Універсали Богдана Хмельницького. — С. 69.

¹⁸ Софроненко К. А. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века. — Москва, 1960. — С. 65.

¹⁹ Дополнения к актам историческим. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 12. — С. 283.

²⁰ Там же. — С. 327.

У другій половині XVII ст. в Україні одночасно з постійними дипломатичними представництвами продовжували зберігати силу і надзвичайні посольства, що споряджалися в особливо важливих випадках. Це відбувалося у зв'язку з необхідністю безпосередніх переговорів, укладенням мирних договорів тощо. В свою чергу, зважаючи на міжнародну ситуацію, надзвичайні посольства поділялися на поважніші (так звані великі посольства) та менш значущі. Так, наприклад, перше посольство до Туреччини у червні 1648 р. очолив полковник Ф. Джелалій, який на той час був “першою особою після Б. Хмельницького”. Українських дипломатів, які 1649 р. відправилися укласти договір з Трансильванією, очолював сам генеральний писар І. Виговський. У 1659 р. “велике” посольство (складалося з 400 осіб) на вальний сейм Речі Посполитої, що мало

Я.Вестерфельд. Прийом литовським гетьманом Я.Радзивіллою посольства Війська Запорозького на чолі з полковником С.Подобайлом. Середина XVII ст.

затвердити положення Гадяцької угоди, очолювали генеральний обозний Т. Носач та генеральний писар І. Груша.

Однак найбільш представницьким посольством за всю історію української дипломатії другої половини XVII—XVIII ст. стала поїздка до Москви 1665 р. делегації з 535 осіб на чолі з гетьманом І. Брюховецьким. До неї входили: представники духовенства — протопоп Г. Бутович, священники Гедеон і Авксентій; генеральні старшини — обозний І. Цесарський, суддя П. Забіла, писар С. Гречаний, осавули Б. Щербак і П. Федяєнко, бунчужний Ю. Шиманівський, хорунжий М. Яковлевич; полковники: ніжинський — М. Гвинтовка,

лубенський — Г. Гамалія, київський — В. Дворецький; “сотників, отаманів, писарів полкових і підписків канцелярських 79 чоловік”; представників від різних міст — 5 осіб, “війтів 4, бурмістрів і райців і писарів 9, міщан 21, челяді і хлопців 106 чоловік”; козаків, разом з хористами — 296 осіб²¹.

Ще наприкінці XVI ст. італієць Альберіко Джентілі опублікував трактат “Про посольства” (1585), де узагальнювалася дипломатична практика й визначалися обов’язки і права європейських послів. Майже одночасно з італійцем написав свій твір “Про посла і посольства” польський дипломат К. Варшевський, який окреслив принципи чіткої відповідності між особистими якостями посла і особливостями країни для досягнення найбільшої користі для Речі Посполитої. Так, до Туреччини він пропонував відправляти сміливих і щедрих людей, яких не можна було б залякати і які не шкодували б грошей на підкуп султанського оточення. До Москви мусила їхати людина передбачлива й обережна, спроможна вести багатомісячні переговори. До Ватикану слід направляти особу набожну, але світську.

Через півстоліття відомий голландський правник Гуго Гроцій написав книгу “Про право війни і миру” (1625), в якій цілий розділ присвятив посольському праву. Він назвав два основних звичаї, які з часом стали непорушним правом посла будь-якої країни. Це, по-перше, право бути прийнятим сувереном і, по-друге, недоторканність особи самого посла, його оточення і майна. З особистою недоторканністю посла було пов’язане право екстериторіальності. Разом з тим реалізація прав посла залежала від волі окремих правителів і звичаїв країн перебування. Наприклад, право бути прийнятим не означало, що суверен мав обов’язково зустрітися з послом. Якщо посол репрезентував ворожу, як на той

час, країну, то він позбавлявся права бути прийнятим. Проте і в цьому випадку необхідно було чітко обґрунтувати відмову в аудієнції.

Очевидно, що цими та іншими книжками, наприклад твором іншого голландця Авраама Вікфора “Посол і його функції” (1676), поряд з представниками дипломатичних служб багатьох європейських країн користалися й вітчизняні дипломати.

Залежно від мети дипломатичної місії українські послы поділялися на послів (“великих послів”, “legatus”), посланників (“легких послів”) і гінців. Останні не мали права вести переговори, а лише привозили іноземному правителю чи урядовцеві лист або послання від гетьманського уряду. Посол мав обов’язково дотримуватися усного наказу гетьмана та оголосити вимоги чи пропозиції, вміщені у письмовій інструкції, що була офіційним документом, який скріплювався печаткою і підписом володаря України. Необхідно було вкластися у термін, що відводився для виконання дипломатичного завдання. Інколи цю вимогу було виконати дуже важко з огляду на труднощі, які чекали на вітчизняних дипломатів при переїзді через інші, часто ворожі, країни. Безумовно, керівник посольства мав досконало знати національні звичаї, етичні норми і дипломатичний ритуал держави перебування. Адаже від цього також могла залежати доля його місії. Досить часто послы виконували таємні доручення, зокрема, передавали лише їм відомі пропозиції від гетьмана під час особистої зустрічі з іноземним правителем. Поширеною практикою було виконання українськими дипломатами розвідувальної роботи. Після завершення посольства його керівник мав скласти гетьману чи гене-

²¹ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1869. — Т. 6. — С. 3—4.

ральному писареві усний звіт про наслідки дипломатичної місії.

На зламі середньовіччя і нового часу важливу роль відігравали ритуали, символи і символічні церемонії, що не були умовним додатком до дипломатичної діяльності. Дрібниці етикету прийому чи відправки іноземних послів містили багато елементів національної культури й політики держави, її ідеології, ставлення до верховної влади. Щоб утвердити незалежну позицію у дипломатії, кожній країні потрібно було відпрацювати власний посольський етикет, що був би прийнятний для відносин з усіма державами.

У становленні етикету дипломатичної служби України другої половини XVII—XVIII ст. важливу роль відіграли народні традиції та козацькі звичаї, трансформовані під впливом західних і східних дипломатичних ритуалів. Носіями дипломатичної традиції в Україні були представники еліти — козацької старшини.

Гетьманська Україна, як й інші держави Європи та Азії, дотримувалась дипломатичного закону щодо недоторканності послів. Для цього особливо важливі посольства супроводжували при в'їзді чи виїзді з країни. Під час перебування при дворі гетьмана біля іноземних дипломатів постійно знаходився спеціальний урядовець — “пристав”, який, з одного боку, виконував побутові запити прибулих та передавав через них інформацію гетьману чи старшині, а з іншого — був їхнім охоронцем. Окрім того, керівникам посольств інших держав видавалися охоронні “проїзні листи”, що скріплювалися гетьманськими підписом і печаткою і містили наказ без перешкод пропускати дипломатів та надавати їм всіляку допомогу. “Послів чеснотливих, хоч би і з суворою відповіддю, Військо Запорозьке не звикло затримувати”²², — писав Б. Хмельницький до короля Яна-Казимира 1649 р., хоча

траплялися випадки, коли деяких послів затримували чи ув'язнювали на певний час, а іноді й вбивали. Це спричинялося або конкретними військово-політичними подіями, або “некоректною” поведінкою посла, що суперечила загальноприйнятим нормам і місцевим традиціям.

Велику увагу приділяли характерові поведінки посла при в'їзді до країни й особливо під час першої аудієнції. Натомість прибулий дипломат уважно спостерігав за діями приймаючої сторони, адже будь-який відступ від загальноприйнятого ритуалу урочистого прийому розглядався як свідчення змін у міждержавних відносинах чи применшення статусу країни, представленої послом. Відтак надзвичайна повага до посла сприймалася як вияв особливого ставлення до його країни.

Якщо у Франції та інших європейських країнах “великих” послів до зали прийому супроводжував спадкоємець короля — “принц крові”, то в Україні цей елемент дипломатичної культури трансформувався у традицію зустрічі надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана. Так, на початку 50-х рр. XVII ст. досить часто надважливих дипломатів, які прибували до Чигирина, зустрічав старший син Б. Хмельницького і його потенційний наступник на гетьманській посаді Тиміш. Згодом сини гетьмана І. Самойловича Григорій, Семен та Яків зустрічали посольства від царя, молдавського господаря та кримського хана. За правління І. Мазепи його найближчий спадкоємець небіж Я. Обидовський інколи супроводжував важливі посольські делегації з Москви.

²² Цит. за: *Смолій В., Степанков В.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького // *Нариси з історії дипломатії України.* — Київ, 2001. — С. 125.

Ось як відбувався надзвичайно урочистий прийом російського посла Шакловитого під час його проїзду 1688 р. в Україну. Після перетину ним російсько-українського кордону, за 25 верст від Глухова, за наказом гетьмана І. Мазепа царського дипломата виїхали зустрічати глухівський сотник з двома сотнями козаків, які супроводжували його до міста. За п'ять верст від Глухова назустріч виїхала вся глухівська старшина, а за три версти — генеральний осавул А. Гамалія, який вручив послові листа від гетьмана, де говорилося, що того чекають з великою радістю. По дорозі з Глухова до Кролевеця росіянина разом з осавулом супроводжував кролевецький сотник із своїм підрозділом. Від Кролевеця до гетьманської столиці Батурина їхав сердюцький полковник Ярема з батуринською сотнею. За сім верст від української столиці до посла виїхали генеральний бунчужний Лизогуб, ще один генеральний осавул Сербин, поважні військові товариші — Ломиковський, Лисенко, Чечель, Лисиця та ін. За три версти від Батурина Шакловитого вітав небіж гетьмана Обидовський та генеральний хорунжий Миклашевський. Біля мосту через річку при в'їзді до міста російське посольство чекали генеральний суддя Прокопович та генеральний писар Кочубей, з другого боку мосту посла вітав сам гетьман Мазепа, який виголосив промову. Після цього він запросив Шакловитого до своєї карети й відвіз його до "заїзного" дому. В кареті дипломат сидів по праву руку від гетьмана. З обох боків вулиці, де проїжджала процесія, стояли "ратним строем" козаки з рушницями, прапорами та оркестром²³.

Аудієнція не призначалася на день приїзду й відбувалася після попереднього порозуміння. По прибутті до гетьманського двору гетьман залежно від рівня посольства зустрічав дипломатів на дворі, ганку, у сінях чи світлиці. На початку

розмови у світлиці гетьман вітав посла й обов'язково запитував про здоров'я правителя, який його прислав. Якщо приймалася грамота чи універсал від сусідніх монархів, то гетьмани цілували їх у печатку. Потім їх передавали генеральному писареві для зачитування. Інколи гетьман сам читав ці послання. Бували випадки, що наданий документ одразу не оприлюднювався. Під час прийняття іноземного посла були присутні члени генеральної та полкової старшини, представники гетьманської родини.

Після закінчення церемоніальних формальностей, складовим елементом яких був і обмін подарунками, розпочиналася ділова розмова. Досить часто вона продовжувалася під час обіду, що організовувався за власним етикетом. На честь поважніших посольств влаштовувалися бенкети із салютами з гармат. Відмова послів від участі в урочистостях сприймалася гетьманом не лише як особиста образа, а й неповага до країни. В окремих випадках бенкети могли тривати кілька днів. І тільки після цього розпочиналися дипломатичні переговори, які залежно від ситуації могли продовжуватися від двох-трьох днів до кількох місяців.

Певна уніфікація церемоніальної практики, досягнута за правління Б. Хмельницького, спостерігалася й у наступні десятиліття. Вітчизняний дипломатичний протокол та його етичні норми за певних особливостей було адаптовано до загальноєвропейських традицій культури дипломатичних відносин ранньомодерної історії.

Україна в дипломатії та міждержавних переговорах Польщі, Росії й Туреччини. З усією гостротою питання

²³ *Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киев. старина. — 1890. — № 5. — С. 199—226.*

про приналежність козацької України до сфери впливу якогось з монархів стало на польсько-російських переговорах у Вільно (жовтень 1656 р.), які закінчилися прийняттям обопільного перемир'я. Хоч у його статтях і не ставилось питання про поділ України (представники обох держав вимагали повного підкорення країни своїй владі), але створювався міжнародно-правовий прецедент для її розчленування у наступні роки внаслідок непоступливості обох “високих” сторін.

Всіляке порозуміння між Річчю Посполитою і Московською державою було смертельним для утвердження незалежної козацької республіки. Віленське перемир'я негативно сприйняли політичні кола України, адже її представників не допустили до участі у переговорах, що значно погіршило українсько-російські стосунки. Контрзаходом Б. Хмельницького стало підписання трактату про поділ польських земель в угорському містечку Радноті (грудень 1656 р.), де всупереч московському цареві гетьман вступив у спілку з його противниками — правителями Швеції, Трансильванії та Бранденбургу.

Восени 1658 р. відновилась перервана на два роки війна між Московською державою і Польщею за право володіння Україною. На початку жовтня в Україну вступають частини російської армії, що з боку Москви означало вторгнення на територію іноземної держави, а отже, початок воєнних дій між Польщею та Росією. На жаль, певна частина опозиційних урядові І. Виговського полків Лівобережжя підтримала окупаційні війська, що стало проявом політичної орієнтації на протекторат московського царя.

Після наступу російських військ на Україну і відновлення польсько-московської війни Московщина змушена була підписати тимчасове перемир'я зі Швед-

ським королівством (м. Валісар, 20 грудня 1658 р.). Текст цієї угоди підтверджував, що із зовнішньополітичної альтернативи — балтійської чи української — московський уряд обрав напрям на завоювання українських земель. У даному випадку Московська держава не могла проводити війну на два фронти і, щоб продовжити боротьбу за Україну, відмовилась від подальшої війни зі Швецією за вихід до Балтійського узбережжя, який був відкладений майже на півстоліття.

Саме після укладення Валісарського договору панівні кола Речі Посполитої починають розуміти, що проблема повернення України знову повинна стати головним питанням зовнішньої політики (Польща також вела війну зі Швецією). А тому Річ Посполита, щоб мати змогу воювати один на один з Московською державою, теж укладає перемир'я зі шведським королем Карлом X Густавом. Свою роль тут відіграла й польсько-українська угода 1658 р. За словами одного із впливових польських політиків Я. Лещинського, Гадяцький договір з Україною “...занепокоїть шведа, так якщо він навіть не хоче, змушений буде з нами помиритися”. Поряд з цим шведська воєнна загроза поступово підштовхувала поляків і московитів до сепаратних мирних переговорів, які б передбачали розподіл сфер впливу над Україною.

У 1660 р. польсько-російські переговори поновилися. Дві “високі сторони” не бажали йти на жодні територіальні поступки, кожна з них таємно намагалася укласти мирний договір зі Швецією, що дало б змогу вивільнити більше військової сили для розв'язання “українського” питання. Слід зауважити, що українське посольство на чолі з полковником В. Золотаренком готувалося взяти участь у цих переговорах, але польська сторона не погодилася “з хлопами разом засіда-

ти”, а згодом взагалі відмовилася продовжувати виробляти спільну з Московією угоду.

Після підписання польсько-українського договору під Гадячем (6 вересня 1658 р.) і особливо під Чудновим (17 листопада 1660 р.) для Речі Посполитої стало реальним повернення всієї України під владу польського короля, адже Чуднівський трактат означав перекреслення другої Переяславської угоди 1659 р. і новий вихід Української держави з-під зверхності московського царя. Одночасно український гетьманат розумів неприпустимість розподілу України по Дніпру, відзначаючи, що “ми без того боку Дніпра не є Військом Запорозьким, а та сторона без нас”²⁴.

У березні 1661 р. мирні переговори між Росією та Швецією продовжились. Водночас боярин А. Ордин-Нащокін першим серед російських дипломатів висловив думку про те, що можна досягти зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель. Затягуючи переговори зі шведами, Ордин-Нащокін, який був керівником московського посольства, переконував царя укласти мирний договір із Річчю Посполитою. “Якщо заради миру із Швецією ми згодні віддати їм інфлянтські міста, то чому ми не можемо поступитися Польщі?”²⁵ — запитував він Олексія Михайловича, маючи на увазі “поступлення” Правобережжям. Однак після цього Ордин-Нащокін був відкликаний до Москви, а переговори зі шведами доручили вести боярину А. Матвєєву, прибічнику лінії на продовження війни з поляками за Україну.

Незважаючи на це, Москва утримувалась на Лівобережній Україні, а Польща почала підкорювати Правобережжя, окупація якого до кінця 1660 р. стала доконаним фактом. На початку 1661 р. московський цар визнав фактичний поділ козацької України, дозволивши частині ко-

зацтва вибрати нового гетьмана, який мав управляти лише Лівобережною Україною.

Одночасно на варшавському сеймі 1661 р. було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською державою. Згідно з нею польські послы повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів. Зважаючи на спротив Москви у справі “повернення” України Речі Посполитій, тогорічні переговори швидко зайшли в глухий кут. 14 травня 1661 р. було оголошено про їх припинення.

Внаслідок розколу серед правлячої верхівки, а також зовнішньополітичних впливів іноземних держав козацька Україна на початку 60-х рр. XVII ст. поділилася на два гетьманства. Однак, незважаючи на існування Правобережної і Лівобережної Гетьманщини, вони до середини 70-х рр. складали поліцентричну Українську державу, чії владні інститути функціонували у постійній боротьбі з намаганнями сусідніх країн утвердити тут власні політичні структури.

Похід польського війська з метою завоювання Лівобережної України у 1663—1664 рр. закінчився невдачею, а тому 1 червня 1664 р. у с. Красному поблизу Смоленська знову розпочалися польсько-російські переговори. Позиція Москви щодо України не змінилася — вона мала належати царю. Однак московським послам уперше надавалися повноваження в разі непоступливості польської сторони обмежити вимоги

²⁴ Памятники, изданные Киевской комиссией. — Киев, 1898. — Т. 3. — С. 416—417.

²⁵ Цит. за: *Wyjciek Z. Traktat Andruszowski 1667 roku s jego geneza.* — Warszawa, 1959. — S. 87.

лише територією Лівобережжя. 15 липня царські посланці передали королівським комісарам письмові вимоги, в яких уперше на офіційному рівні задекларували відмову від Правобережної України. Представники Польщі не погодилися на такий варіант підписання “вічного миру”. Вони відстоювали “нульовий” принцип, за яким слід було повернутися до пунктів Поляновського договору між обома державами, що був укладений ще 1634 р. Звичайно, Москва не бажала навіть слухати про це, і після майже двадцяти спільних засідань переговори завершилися безрезультатно.

На початку березня 1665 р. Олексій Михайлович відіслав до Варшави своїх представників Г. Богданова і Є. Українцева з пропозицією скликати нову спільну комісію для укладення миру. 15 червня Богданов отримав листа від Яна-Казимира до царя, в якому король давав зрозуміти, що Польща згодна йти на “уступки” у справі України. Король змушений був поступитися натиску делегатів вального сейму, які перед тим погодилися на те, аби Московська держава володіла Лівобережжям, за винятком деяких міст, а також Києва. Восени 1665 р. польський уряд вислав до Москви чергове посольство на чолі з Г. Комаром, в інструкції якому вказувалось, що королівський комісар може йти на поступки, аж до визнання за Росією права на всю Лівобережну Гетьманщину. Тим самим король заохочував противника до відновлення спільних зустрічей на “найвищому рівні”.

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися тривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. 18 серпня польські дипломати нарешті отримали листа-інструкцію від короля, в якому зазначалося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не усту-

пати, а щодо Лівобережжя, то слід “вимагати по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось”²⁶. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, але крім Києва з околицями. Враховуючи це, у кінці листопада делегація запропонувала дане компромісне рішення противній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні й поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, у грудні на засіданні ради польського сенату було вирішено прийняти московські вимоги і підписати перемир’я. Рівно через місяць, 30 січня, такий договір був укладений, однак він став лише угодою про міжнародно-політичний розподіл України між Річчю Посполитою та Московською державою. Третя стаття красномовно свідчала про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією царя: “... і весь той край, від Дніпра, що під Києвом і що від путивльського кордону, від теперішнього часу й дня протягом теперішніх перемирних літ не належатиме у владі його Королівської Величності”²⁷. За домовленістю Київ через два роки мав повернутися з-під “високої руки” московського царя до Речі Посполитої.

Українці продовжували відстоювати незалежність своєї вітчизни, а отже, більшість статей Андрусівського договору не виконувались. Саме тому у жовтні—грудні 1667 р. переговори між Польщею і Росією продовжились у Москві. Поштовхом до них стала небезпека турецької агресії в Україну. Як зауважив російський історик Г. Санін, договір про антитурецький союз, підписаний у грудні, був союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу. За його стат-

²⁶ Цит. за: *Wyjciek Z.* Op. cit. — S. 242.

²⁷ *Величко С.* Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 55.

тями Москва надавала допомогу польським військам, що воювали з полками П. Дорошенка, у кількості 20 тис. піхотинців і 7 тис. кіннотників. У тексті Московського договору говорилося “про уняття свавільних людей там в Україні будучи, в загальнім утриманні обом великим государам в послушанні”²⁸.

Однак через два роки (1669) на других польсько-російських переговорах в Андрусові Ордин-Нащокін знову вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України-Гетьманщини під “високу руку” царя. Підкреслимо, що питання про правобережні землі поставало на всіх з'їздах московських і польських дипломатів аж до 1686 р. Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались, але фактично не виконувались жодною із сторін.

Попри всю ілюзорність польсько-російських домовленостей в Андрусові, Лівобережна Україна від початку гетьманування І. Самойловича та підписання договору з московським царем 1672 р. остаточно набуває статусу політичної автономії у складі Росії. Тим не менше лівобережні гетьманські уряди впродовж останньої чверті XVII — першого десятиліття XVIII ст. намагалися проводити самостійну дипломатію, хоча й узгоджуючи її зі стратегією своїх зверхників. Отже, можна говорити про збереження Лівобережною Україною у цей період обмеженої міжнародно-дипломатичної суб'єктності. Складнішим був зовнішньополітичний статус Правобережної України.

Заключним актом польсько-турецької війни 1673—1676 рр. за право володіння українськими землями став підписаний у жовтні 1676 р. Журавненський договір між Річчю Посполитою та Османською імперією. Він утретє за короткий проміжок часу розчленовував

територію козацької держави між сильнішими геополітичними сусідами. І якщо Андрусівське перемир'я 1667 р. та Бучацький трактат 1672 р. не встановили остаточної влади якогось із монархів на Правобережній Україні внаслідок самостійної політики гетьмана П. Дорошенка, то практичні наслідки Журавненського договору для поділу цих земель виявилися впродовж наступних років.

Майже чверть сторіччя (до рішень Карловицького конгресу 1699 р.) Туреччина мала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділля. Саме розподіл Правобережної України 1676 р. спричинив політичний і економічний занепад цих земель в останній чверті XVII ст. і справив великий вплив на події наступного століття. Водночас Журавненська угода визнавала втрату Правобережною Гетьманщиною міжнародної правової суб'єктності як державного утворення.

Таким чином, у жовтні 1676 р. чотириохлітня польсько-турецька війна припинилась, але конфліктна ситуація, що склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої “права” на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу у порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережну Україну, але вже між Портою — з одного боку, і Московщиною та Лівобережною Гетьманщиною — з іншого. Цар і лівобережний гетьман, нехтуючи пунктами Журавненського договору, продовжували тримати свої війська у правобережних містах, а тому багатотисячна турецька

²⁸ Цит. за: *Санін Г. А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // *История СССР.* — 1970. — № 1. — С. 132.

армія мала привід здійснити влітку 1677 та 1678 рр. два потужні військові походи на Чигирин.

Навесні 1678 р. між Туреччиною і Польщею було підписано так званий Константинопольський трактат. Власне, у такий спосіб відбулася ратифікація Журавненського договору, але шостий пункт, що торкався “українського питання”, було змінено. Тепер “Україна, взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Павлоч повинні залишитись під Польщею”²⁹. Обидві “високі сторони” також зобов’язувалися призначати комісарів для розмежування кордонів між володіннями монархів.

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст.

Дари в Чигирині 1649 року. Т. Шевченко. 1844 р.

не сила була боротися з ще могутньою Османською імперією. Наприкінці грудня 1677 р. для мирних переговорів до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим.

Варшавська еліта була дуже занепокоєна можливістю мирного урегулювання російсько-турецьких відносин. Адаже у цьому випадку першою постраждала б Річ Посполита. “Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну”³⁰, — казав на сеймі познанський воєвода.

²⁹ Архів Замойських, № 3037, арк. 321.

³⁰ Бібліотека ГАДА. Варшавського університету. ВР, ф. 91, арк. 24.

Тому уряд Польщі спробував покращити відносини з Москвою і змусити її виконувати пункти Андрусівської угоди.

У серпні 1678 р. у Москві було укладено черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. А 31 січня 1679 р. у Гродно (Білорусь) знову відбулося спільне засідання польських і російських дипломатів, на якому мала вирішитися проблема “вічного миру”. Польща вкотре вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, що спричинило нову війну і “бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають”. Таким чином, підсумовували російські послы, Польща не мала жодного права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські послы звинувачували один одного у невиконанні Андрусівського договору, лівобережний гетьман І. Самойлович здійснював так звані великі згони населення Правобережжя на лівий берег.

Улітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство на чолі з П. Бжостовським та Я. Гнінським. Намаганню обох сторін укласти воєнний союз проти Туреччини знову перешкоджало “українське питання”. І росіяни, і поляки вже вкотре, забувши про андрусівські домовленості, вимагали права на володіння всією Україною як Лівобережною, так і Правобережною. Москва до того ж вела хитру дипломатичну гру, наслідком якої мусив стати мир з Османською імперією. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною.

Наприкінці серпня 1680 р. до Кримського ханства (хан Мюрад-Гірей отримав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладання попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В. Тяпкіним. Заїхав-

ши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до складу посольства ще одного члена (писар С. Ракович мав представляти інтереси Гетьманської України), 25 жовтня послы прибули до татарської столиці Бахчисарая. Понад два місяці тривали напружені переговори. На початку 1681 р. вони увінчалися мирним договором, за яким Правобережна Україна залишалася під владою турецького султана і кримського хана. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що “у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом’янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і населення людям своїм ніякого народу на пом’янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими”³¹. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном 1682 р. у Константинополі. Тут уже не згадувалося про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною. Такий мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та укріпити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України.

Одразу після укладення договору в Бахчисарая Мегмед IV почав укріплювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г. Дуці. У середині жовтня 1681 р. польський король повідомляв послів у Москві: “...донеси і те Й.Ц.В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах

³¹ Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Затова в Крым в 1680 г. — Одесса, 1850. — С. 271—272.

є..., що Україна козакам належать має (курсив наш. — Авт.)". Саме тому, продовжував король, "коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й.Ц.М. до такого не допускав і з нами найперше спілкувався". Безперечно, що мир між Портою і Московією штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем.

Підписати мирний договір з царем польського короля спонукали також австрійський імператор Леопольд I та Папа Римський Інокентій XI. У грудні 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського "вічного миру" до Андрусова прибуло королівське посольство на чолі з К. Гжимультовським. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки, на думку історика М. Бантиш-Каменського, вимагали "учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними". Москва не погодилася з таким "сценарієм" спільних переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. К. Гжимультовський, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: "...при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків (правобережних. — Авт.), що їх хоче зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий... (грошей. — Авт.)".

Узимку 1684—1685 рр. польський король ще мав надію укласти мирний договір з Кримським ханством, але вона не справдилась. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Тільки апостольська столиця не лише обіцяла, а й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою. Ще у травні 1684 р. було організовано так звану Священну

антитурецьку лігу за участю Австрії, Венеції, Ватикану та Речі Посполитої, однак вона також не сприяла Яну III Собеському у намірах утвердитися на українських землях. Ці зовнішньополітичні чинники робили неминучим для Польщі укладення міцного союзу з Московською державою.

Головний вузол суперечностей, як і в попередні роки, був зав'язаний на проблемі політичного становища України. Небажання турецького уряду відмовитись від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну, робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, а це підштовхувало Московщину до союзу з Річчю Посполитою. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн Священної антитурецької ліги проти Османської імперії, давала змогу царському уряду сподіватися на успішне вирішення головного геополітичного завдання другої половини XVII ст. — питання про володіння Україною.

У лютому 1686 р. у Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в дуже напруженій атмосфері у зв'язку з тим, що обидві сторони одночасно відправили своїх представників до Туреччини. І все ж 6 травня було підписано текст договору, що складався з 33 статей. "Вічний мир" став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. "Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю (Лівобережної України. — Авт.)... не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи"³², — проголошувала четверта стаття. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі. Разом з тим не було вирішено

³² Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 315.

проблему зверхності одного з двох монархів щодо правобережних українських земель уздовж Дніпра, від Стайок до Чигирини: "...ті місця мають лишати порожні, так, як вони є тепер".

Майже вся християнська Європа святкувала підписання "Вічного миру". У Польщі з цієї нагоди було відчеканено медаль, на одному боці якої зображено короля Яна III Собеського, на другому — фігури польського і московського воїнів. Тримаючи один одного за руки, вони наступали на віткнутий у землю півмісяць. Так символізувалося майбутнє підкорення Османської імперії. Разом з тим зображення землі, на яку з одного боку наступав поляк, а з іншого — москвин, засвідчувало розподіл Української козацької держави.

Карловицький конгрес, який розпочався у середині 1698 р., мав вирішити всі спірні територіальні питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що у Хорватії, з'їхались представники всіх країн, які входили до Священної антитурецької ліги (1686 р. до неї приєдналася Московська держава). Протилежну сторону на конгресі представляла Туреччина. Дипломатичний принцип "uti possidetis", який був запропонований австрійськими представниками, не влаштував Польщу, адже Правобережне Поділля знаходилось у руках турків. Натомість польська делегація вимагала повернення до кордонів, які існували між Річчю Посполитою і Портою у довоєнний період. Зрештою після сімнадцятих спільних засідань, у грудні 1698 р., турецькі дипломати погодилися віддати польському королю всю територію Правобережної України. У третій статті польсько-турецького договору, що був укладений 16 січня 1699 р., зазначалося: "Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який

був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує"³³.

Отже, згідно з Карловицьким договором Річ Посполита заволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважати на те, що Волинь і решта земель Київщини вже знаходились під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща здійснила свої експансіоністські плани і отримала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Разом з тим питання про подніпровську територію Правобережжя вирішене не було. Крім того, Карловицький мир, як і всі тогочасні міждержавні договори у XVII ст., виявився недовговічним.

З часом політичний статус Правобережної України-Гетьманщини розглядався Нарвською угодою 1704 р. між російським царем Петром I та польським королем Августом II. Це був військовий союз, яким обумовлювалося, що Правобережжя мало залишатись за Польщею, попри перебування там царських військ (у кількості 12 тис. осіб). Згідно з домовленостями між обома державами жорстко придушувалося національно-визвольне повстання 1702—1704 рр. під керівництвом фастівського полковника С. Палія. Саме йому "присвячувався" четвертий пункт Нарвської угоди — "...Палій або добрим, або злим способом має повернути фортеці і місця, які в нещодавнім українським змішанні взяв" до володінь Корони Польської. До 1708 р. більша частина території Правобережної Гетьманщини перебувала під управлінням І. Мазепи, який ввів туди свої полки.

Лише система міждержавних договорів у 1711—1714 рр. остаточно ви-

³³ Collectanea z dziejopisow tureckich do historii polskiej sluzbych. — Warszawa, 1825. — Т. 2. — S. 196—197.

рішила питання про правовий статус Правобережної України. Виходячи зі статей Прутського миру (1711) з Туреччиною, Петро I “віднімав царську руку” від тогочасної України на користь польського короля і кримського хана. Натомість турецький султан Ахмед III віддавав Правобережжя під управління гетьмана П. Орлика, що був наступником І. Мазепи, що й було закріплене у Константинопольському трактаті між Портою і Росією (5 квітня 1712 р.).

13 червня 1713 р. був підписаний Адріанопольський договір між Османською і Російською імперіями. Портою додавала до попереднього трактату статті про новий розподіл кордонів на Правобережній Україні, починаючи від Києва. Для цього повинна була організуватися спільна комісія. Однак російський уряд не погоджувався записувати “коронні” землі України “в турецьку сторону” і відсилав султанських дипломатів із цим питанням до Польщі. Одночасно Портою відмовлялась від планів створення на Правобережжі “буферної” козацької держави, адже перед тим на Лівобережну Україну було виселене все населення правобережних полків. Згідно з доповненнями до Адріанопольського договору (12 квітня 1714 р.) право на володіння Правобережною Україною остаточно перейшло до Речі Посполитої.

Таким чином, міжнародно-правовий статус Правобережної України в останній чверті XVII — на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні інтереси країн Східної та Південно-Східної Європи, постійно змінювався. Тривала боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Лівобережної Гетьманщини за володіння Правобережною Україною завершилась на користь польського короля. Лівобережна Україна під керівництвом І. Самойловича та І. Мазепи хоч і перебувала у руслі зовнішньої політики Ро-

сійської імперії, однак намагалася — і проводила! — самостійну дипломатію щодо оточуючих її держав. Тим самим продовжувалися традиції культури дипломатичних відносин, започаткованих ще за часів Б. Хмельницького.

Дипломатична практика гетьманських урядів України: наступники Б. Хмельницького. Загроза окупації російськими військами північно-східних земель України змусила наступника Б. Хмельницького гетьмана І. Виговського пришвидчити підписання угоди з Польщею, яка була укладена у листопаді 1658 р. у Гадячі. В умовах розпочатої українсько-російської війни 1658—1659 рр. дипломатія цього гетьманського уряду працювала за такими основними напрямками: польським, московським, шведським, турецьким та кримським, кожний з яких був важливим для справи утримання здобутої козацькою Україною незалежності.

У жовтні 1658 р. Виговський пише листа до шведського короля Карла-Густава, в якому висловлює жаль з приводу недовісти українсько-шведського союзу, що був укладений перед тим у Корсуні. Одночасно він звертається до брата Карла X герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем та військову допомогу. Однак Швеція не зважала на ці звернення гетьмана — вона, підписавши мирний договір з Москвою, порушила дипломатичні плани українського уряду і позбавила його надії на допомогу з боку Швеції у боротьбі з російськими військами.

Ще на початку 1658 р. І. Виговський уклав військовий союз з кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали силу в козацькій державі. Хоч використання татар у придуренні антигетьманської опозиції й ви-

кликало невдоволення певної частини старшини, але саме 40-тисячне кримське військо допомогло І. Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.

Незважаючи на підписання Гадяцької угоди, проблема українсько-польських стосунків залишалася досить складним питанням міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі. Україна так і не отримала від поляків обіцяної військової допомоги. І. Виговський відправив до Польщі свого посла П. Тетерю з пропозиціями для короля укласти мир зі Швецією й направити певну кількість війська до Чигирин. У середині грудня до Варшави з повторною місією від гетьмана прибув полковник А. Жданович. Просування російських полків у глиб України змусило Виговського знову послати до короля посольство у складі Ю. Немирича, Г. Лісницького та С. Мазепи “просити людей на поміч”. Щоб стримати ворожий наступ до Москви, для ведення переговорів висилається полковник І. Кравченко. Царські дипломати пропонують українцям перемир’я на основі пунктів Гадяцької угоди, що було з їхнього боку сприятливим дипломатичним ходом. Адаже практичні дії російських воєвод в українських містах засвідчували протилежне. Підтримка росіянами самопроголошеного гетьмана І. Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І. Виговського у щирості намірів Москви.

Під час війни з Росією український уряд продовжував дипломатичну діяльність в інших країнах Центральної та Південно-Східної Європи. У квітні 1659 р. воєвода В. Шереметєв сповіщав до Москви: “...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, валашський бувший воєвода, з турськими людьми, та угорський новий король...”³⁴ У цей час до Чигирин прибувають угорський та

молдавський послани, а Виговський направляє посольство до Стамбула: на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу.

Оцінюючи дипломатію І. Виговського, один з польських урядовців відзначав, що українці не хочуть бути “...ні під Вашою Королівською милістю, а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи Вашу Королівську милість царем, а царя Вашою Королівською милістю”³⁵. Ефективні дипломатичні заходи І. Виговського за несприятливої внутрішньополітичної ситуації забезпечили іноземну допомогу проти понад 70-тисячної російської армії. У Конотопській битві на боці гетьмана, окрім власного 15-тисячного війська, було 40 тисяч татар, 5 тисяч поляків, по декілька тисяч німців, волохів, молдаван та сербів. Перемога І. Виговського над росіянами під Конотопом хоч і викликала великий резонанс на Європейському континенті, але, зважаючи на певні чинники, не змінила докорінно міжнародну і геополітичну ситуацію у Центрально-Східній Європі.

Підписання наступним гетьманом Ю. Хмельницьким у жовтні 1660 р. Чуднівської угоди з Польщею викликала невдоволення певної частини козацтва Лівобережної України, яке невдовзі оформилося у несприйняття нею влади сина Б. Хмельницького та започаткування окремого наказного гетьманства над полками Задніпров’я Я. Сомка. Впродовж 1660—1662 рр. уряд Ю. Хмельницького здійснив п’ять походів з метою завоювання Лівобережжя, однак

³⁴ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1892. — Т. 15. — С. 368—369.

³⁵ Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею. — Киев, 1898. — Т. 3. — С. 387.

вони не дали бажаних наслідків. Тому одночасно з воєнними діями гетьманський уряд вдається до великої дипломатичної роботи. Якщо посольство С. Опари 1660 р. було одним з перших, що просило про допомогу у свого протектора, то впродовж наступних трьох років правління Ю. Хмельницький відправляє до Яна-Казимира 12 козацьких посольств. Вони намагалися переконати польського монарха в необхідності втрутитися у розвиток подій в Україні з метою її об'єднання. Гетьманат розвиває також активність у напрямі відновлення, а згодом підтримки постійних “братерсько-дружніх” стосунків з Кримським ханством. Лише у квітні—червні 1662 р. до Бахчисарая було відправлено сім делегацій Війська Запорозького. Головним пунктом інструкцій для всіх посольств була вимога до хана надавати військо для участі в бойових операціях на Лівобережжі. Саме поразка на дипломатичному фронті змусила сина Б. Хмельницького відмовитися від булави.

Новий гетьман П. Тетеря, який перед тим був генеральним писарем в уряді Ю. Хмельницького, почав проводити об'єднавчу політику, наслідуючи традиційні методи свого попередника. Повернувшись ще 1660 р. в Україну як представник Яна-Казимира, він з перших же місяців гетьманування беззастережно визнавав зверхність цього короля Речі Посполитої. Взимку 1663—1664 рр. спільно з військами свого протектора він здійснює великий похід на Лівобережну Україну. Натомість лівобережний гетьман І. Брюховецький за протекції російського царя намагався підкорити Правобережжя. Разом з тим і Ю. Хмельницький, і П. Тетеря, й І. Брюховецький у різний час неодноразово відсилали своїх дипломатів до Османської імперії, аби заручитися підтримкою турецького султана. Однак лише наприкінці 60-х рр.

XVII ст. це вдалося зробити гетьману П. Дорошенку.

Один з дослідників життя та діяльності цього гетьмана історик Д. Дорошенко писав, що “коли на сторожі її (України. — Авт.) розірвання стояли обидві сусідні держави — Москва і Польща — досягти об'єднання й незалежності”³⁶ його козацькому пращуру можна було, лише опираючись на допомогу іншої держави, якою на той час виявилася Туреччина.

Українська верхівка боляче сприйняла звістку про Андрусівське перемир'я між Москвою та Варшавою і розподіл сфер впливу над Україною. Проти договору рішуче виступив гетьман П. Дорошенко, який звернувся по допомогу до третьої сили — Османської імперії. На початку 1668 р. старшинська рада ухвалила, “щоб по обидві сторони Дніпра жителям бути у з'єднанні і жити окремо...” Однак це було можливим лише за умови підтримки одного з сусідніх монархів. Тому наступного року між гетьманським урядом та султаном Мегмедом IV було досягнуто угоди про підпорядкування України султанській владі на умовах протекторату. Її основні положення узгоджено на загальнокозацькій раді у Корсуні в березні 1669 р. Для уточнення окремих статей договору до Стамбула було відряджено українське посольство на чолі з М. Портянкою.

Пункти підписаного договору були такими: визнання за Військом Запорозьким усіх етнічно українських земель від Перемишля й Самбора до Севська і Путивля; обрання гетьмана на довічне володарювання; звільнення населення України від сплати податків; отримання автономії православною церквою та її

³⁶ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 143.

перебування під патронатом константинопольського патріарха; згода на поселення турків й татар, які прибували в Україну, лише у визначених місцях. Їм заборонялося будувати мечеті, а кримському ханові — руйнувати українські міста і села та брати ясир; султан і хан не могли без відома гетьмана укласти договори з польським королем і московським царем тощо. Ймовірно, що більшу частку положень було погоджено, адже П. Дорошенко отримав клейноди від султана, а на козацькій раді у грудні 1670 р. склав присягу на вірність.

Міжнародна та внутрішньополітична ситуація не дозволила тогочасному уряду України повністю впровадити цей договір у життя. Не зумівши встояти між польською і російською військовими потугами, П. Дорошенко 1675 р. пробував заручитися підтримкою бранденбурзького курфюрста, але наступного року відмовився від турецької протекції й склав булаву на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича та московського царя.

За Конотопськими статтями 1672 р., що уклав уряд І. Самойловича з Москвою, український гетьман брав зобов'язання "...без указу Великого Государя Й.Ц.В. і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писав і з усними своїми присилками зноситись не намагався". Обмеження у здійсненні зовнішньої політики хоч і не давало змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, але компенсувалося за рахунок постійної участі у підготовці та проведенні московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів.

Зважаючи на глибоку обізнаність гетьманів щодо стану справ у Центрально-східній Європі, московське дипломатичне відомство весь час радилося з урядом Лівобережної України. У листопаді 1677 р. стольник Карандєєв запро-

понував І. Самойловичу "порадитись з старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті". Генеральному писарю В. Кочубею, який віз українські пропозиції до Москви, доручили сказати царю Федору про те, що в переговорах з польськими послами не може йтися про поступки Речі Посполитій у вигляді будь-якої частини Правобережної України, а особливо Києва і Чигирина. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана у січні 1678 р. переконував, що всі правобережні міста, відвойовані у турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що запропоновані українським гетьманом статті впишуть до інструкції московським послам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться "списки з їхніх розмов з поляками". У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї російсько-польського союзу. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Туреччиною. У розмові з дяком Є. Українцевим він говорив, "щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити".

Для укладення мирного договору з Портою і Кримським ханством у листопаді 1680 р. до Бахчисарая у складі московського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович, що мав право дорадчого голосу. Перед тим стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся у Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Однак після підписання Бахчисарайської угоди і особливо після отриманого з неї "списку" у серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: "...із списку з затвер-

дженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо..." Невдовзі посол Тяпкін звітував перед царями: "Гетьман Самойлович просив нас щоб донесли Й.Ц.В... за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою"³⁷.

У грудні 1683 р. гетьман Самойлович відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання російсько-польської комісії у Каджині. Це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, на прикладі попередніх переговорів, в Україні добре знали, чим закінчуються подібні "запрошення". Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передав царським послам — "...земля на тій стороні Дніпра українська і в ширину і в довжину". Під натиском дипломатичної служби Гетьманщини московський цар у зверненні до польського короля в червні 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, а й вся територія по Случ і Горинь.

Незважаючи на офіційну прихильність московського уряду до прагнення гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема українських земель не вирішувалася належним чином. Саме тому І. Самойлович змушений був підтримувати таємні від царів стосунки з Кримським ханством і навіть своїм ворогом — Польщею. У квітні 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: "...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана. — *Авт.*) мало хто відав"³⁸.

Дуже негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання "Вічного миру". Українська дипломатія розуміла, що такий мир міг бути досягнутий лише за рахунок поділу України. Отримавши відомість про польське посольство, Самойлович звернувся зі спеціальним меморіалом, у якому пропонував московському уряду вимагати у короля не тільки подніпровські землі, а й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя.

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва, думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення російсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Наслідком активного втручання гетьманської влади у переговорний процес стало доповнення сьомої статті все ж таки підписаного "Вічного миру" про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель "від містечка Стайок, униз до Дніпра, по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин"³⁹. Царське посольство на чолі з Б. Шереметєвим, яке вирушило до Польщі у липні 1686 р., отримало письмову інструкцію від царя, де відзначалося,

³⁷ Статейный список стольника Василия Тяпкина... — С. 261—262.

³⁸ Архив, относящийся к истории Западной России. — Санкт-Петербург, 1853. — Т. 5. — С. 176.

³⁹ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 316.

що за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича потрібно всілякими засобами добиватися повернення “пустих земель”.

Зі свого боку український гетьман також звертався до польського монарха з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III він стверджував, що Правобережжя дісталось московському цареві від султана і було здобуте його сином Семеном у Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою України. В іншому документі під назвою “Пункти від Самойловича гетьмана” лівобережний правитель переконував польського короля: “А як на тій чигиринській (стороні. — *Авт.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й.К.М. уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилегли і належать...”⁴⁰

Польський канцлер М. Огінський писав до Москви, що “ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи королівські володіння, йменуючи себе удільним князем”. Ян III Собеський скаржився цареві, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і “якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає”. При цьому король посилався на особисті листи Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана у зносінах з кримським ханом, метою яких мав стати військовий союз проти Речі Посполитої і Московської держави. Цілеспрямована зовнішня політика І. Самойловича, що розходила з намаганням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, без-

перечно, стала однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України 1687 р.

Згідно з Коломацькими статтями, підписаними новообраним гетьманом І. Мазепою та московським урядом у липні 1687 р., український гетьманат мусив “по тим же договорам (“Вічним миром”. — *Авт.*) уступлено в сторону королівської величності Польської і в ті місця не вступати й до порушення договорів ніяких причин не давати”. На відміну від попередника у питанні зовнішньої політики І. Мазепа спочатку йшов тільки у руслі російської дипломатії. Разом з тим він міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і, таким чином, коригувати свої зовнішньополітичні заходи.

Коли у 1692—1693 рр. правобережний полковник С. Палій знову звернувся до Мазеви з проханням прийняти його “під гетьманську булаву”, лівобережний гетьман, усвідомлюючи, що від московського царя прийде негативна відповідь, намагався “залякати” Петра I тим, що правобережні козацькі полки піддадуться “бусурманові”. Крім того, посилаючись на лист Палія, гетьман сповіщав про небезпеку військового нападу Польщі і можливість народного повстання на Правобережжі, що також мало підштовхнути російський уряд звернути увагу на правобережні землі. Проте подібна тактика гетьманської влади не приносила бажаних наслідків.

Крім специфічних відносин з російськими царями, лівобережний гетьман підтримував дипломатичні відносини з Польщею, Туреччиною, Кримським ханством, Волоським та Молдавським князівствами, володарями Білгородської орди. Хоч про все це повідомлялося до

⁴⁰ ГАДА. Архів публічний Потоцьких, № 47, т. 1, арк. 394.

Малоросійського приказу в Москві, І. Мазепа в офіційних стосунках з іншими країнами не приховував свого бажання повернути Правобережну Україну. У листі до Белзького воєводи А. Синявського у 1693 р. він писав: "...волю я до повороту свого гетьманського, отримуючи Україну (Правобережну. — *Авт.*) під свою владу"⁴¹. Такі самі наміри Мазепа підтверджував у приватній розмові з посланцем польського короля К. Ісаровичем у грудні 1694 р.: "...кордони я собі ті осаджу, бо читав пакти". При цьому він мав на увазі входження своїх військ на територію Правобережного Подніпров'я, доля якого за "Вічним миром" так і не була вирішена.

Бажаючи прилучити Річ Посполиту до союзу проти Швеції, Московська держава погоджувалася на територіальні поступки королю. Однак, коли до Москви прибули польські послы для підписання військового договору, Петро І, зважаючи на авторитет українського гетьмана, відправив до нього для консультації дяка Б. Михайлова. У квітні 1701 р. останній привіз до Батурина умови польсько-російського договору, за яким поляки вимагали "спірні землі" від Стайок до Чигирина. І. Мазепа запропонував царю компромісне рішення — віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не поступитися Чигирином, Каневом, Черкасами і Криловим.

Проблему об'єднання України було частково вирішено під час Північної війни, коли за наказом російського царя війська Мазепа 1704 р. вступили на Правобережжя і рушили на з'єднання з королем Августом II. Таким чином, до 1708 р. українські землі перебували під владою одного гетьмана. Однак, зважаючи на політику Росії щодо подальшого обмеження політичної автономії Гетьманської України, Мазепа змінює свої дипломатичні пріоритети. Спочатку він налагоджує контакти з противником Августа II, ставлеником Швеції й "альтер-

нативним" королем Польщі С. Лещинським, а в 1707 р. робить спробу зав'язати контакти зі шведським королем⁴². У листопаді наступного року гетьман приєднується до військ Карла XII Густава, які вступили в Україну. У 1709 р. було укладено українсько-шведський союз, що задекларував відмову І. Мазепа від російської зверхності та прийняття шведського протекторату. Це мало забезпечити державні права України, "права та свободи" її станів. Перемога Росії у війні зі Швецією та Україною перекреслила дипломатичні плани Мазепа і змусила його залишити межі батьківщини.

Курс гетьмана І. Мазепа на визнання шведської протекції продовжив його наступник П. Орлик. Вже саме його обрання на гетьманство відбулося за активної підтримки шведського короля. У травні 1710 р. Карл XII Густав документально підтвердив свої повноваження як протектора України та гетьманської влади, затвердивши актом під назвою "Confirmatio horeem Ractorum a Pege Sueciae" знамениту українську Конституцію, що була укладена між П. Орликом і старшиною.

Перейшовши під захист шведської корони, Орлик розпочинає переговори з кримським ханом Девлет-Гіреєм і висилає своїх послів до Туреччини, де ті за допомогою французького резидента у Стамбулі Дезаєра добиваються у султана Ахмеда III оголошення війни Росії. Ці дипломатичні заходи гетьмана остаточно реалізувалися в укладеному в січні 1711 р. українсько-татарському договорі. У ньому визнавалося, що "хай вона (Україна. — *Авт.*) — буде вільним народом". Ця угода мала чітко вираже-

⁴¹ Музей кн. Чарторийських у Кракові. ВР, теки Нарушевича, № 183, арк. 829.

⁴² *Смолій В., Степанков В.* Дипломатична боротьба за збереження Української держави // Нариси з історії дипломатії України. — С. 193.

Резиденція Кримського хана. Бахчисарай. Гравюра з книги "Суангае". Авсбург, 1687 р.

ний антиросійський характер і передувала спільному походу П. Орлика та Девлет-Гірея (а також польських хоругв Ю. Потоцького) на Правобережну Україну наприкінці січня.

Орлик також намагався залучити на свій бік лівобережного гетьмана І. Скоропадського. Він звертається до нього з пропозицією об'єднати зусилля для подолання розколу України та звільнення її від російської присутності. У цьому, на думку правобережного гетьмана, їм мали допомагати шведський король і турецький султан, які постановили, щоб Україна "залишалась вільною Річчю Посполитою (республікою. — *Авт.*)".

Однак ні протекція шведського короля, ні військова підтримка татар і поляків не допомогли П. Орлику відвоювати Україну у російського царя. Ця невдача змусила його шукати нових союзників та продукувати інші зовнішньополітичні комбінації, тепер уже за участю іншого монарха — султана Османської імперії Ахмеда III.

У зв'язку з укладенням 1711 р. Прутського мирного договору між Туреччиною і Росією, який знаменував поразку Петра I у російсько-турецькій війні та відмову царя від Правобережної Украї-

ни на користь султана, П. Орлик на вимогу Ахмеда III вислав до Стамбула посольство на чолі з прилуцьким полковником Д. Горленком. Українські дипломати мали укласти договір з Портою про перехід усієї України під управління гетьмана П. Орлика за султанської протекції. Посольство везло із собою три варіанти інструкції: у першому наголошувалося на тому, що українці перебувають під захистом шведської корони; у другому висловлювалося бажання отримати заступництво султана; третій варіант не розголошувався і його тримав при собі член посольства генеральний писар І. Максимович, який мав оголосити побажання Орлика лише за певних обставин.

Внаслідок діяльності тогочасної українсько-турецької комісії між Орликом та Ахмедом III було укладено два договори. Перший з них, оформлений наприкінці грудня 1711 р., забезпечував П. Орлику владу над "козаками обох боків Дніпра", тобто під гетьманську булаву мала відійти як Правобережна, так і Лівобережна Україна. Однак спротив російських дипломатів на чолі з П. Шафіровим (вони саме в той час перебували у Стамбулі) і, найголовніше,

виконання Петром I прутських домовленостей змусили Ахмеда III переглянути договір у новому варіанті від 16 березня 1712 р. Тут уже не згадувалося про передачу українському гетьманові Лівобережжя. А найголовніше його положення було сформульовано так: "...Ми (Османська імперія. — *Авт.*) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цесарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вище іменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією"⁴³.

Новоукладений мир між Росією і Туреччиною 1712 р. викликав справедливий протест українського лідера. Він знову звертається до турецького візира, намагаючись якнайкраще аргументувати свою позицію, посиляючись на історичне право обраних українцями гетьманів володіти всією Україною. Водночас Орлик розумів, що передача йому Правобережжя, згідно з грамотою Ахмеда III, не вирішить проблеми утвердження тут його влади.

Після насильної депортації короля Карла XII з території Османської імперії Орлик хоч і мусив номінально визнавати зверхність султана, однак був на нього дуже ображений. У листі до шведського радника Мінлерна він писав: "...було б мило Богові й відповідало б сподіванням... якби священна Королівська Величність уклали мир з московитами, з'єднавши з ними своє військо, і вдарили проти ворога імені християнського (Порти. — *Авт.*)"⁴⁴. Протестуючи проти політики султана, який зводив нанівець його плани відвоювати разом з королем Україну у росіян, гетьман пропонував протекторові об'єднатися зі своїми одвічними ворогами. Одночасно

Орлик закликав Карла XII укласти договір з польським королем: "...якщо Його Величність король шведський укладе з Августом II мир, щоб я, Військо та Україна, раніше включені в ту угоду, не були ганебно покинуті на мусульманське рабство, позаяк я абсолютно не згоден на турецьку протекцію над Україною". Причиною поразки була не так військова неспроможність Орлика та його союзників, як міжнародна дипломатія — 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір із Річчю Посполитою, згідно з яким Правобережна Україна відходила до володінь польського короля.

Після цього П. Орлик переїжджає до Швеції, з 1720 р. він перебував на території Австрії, а згодом Чехії, впродовж 1722—1742 рр. проживає у Греції та Молдові. Перебуваючи у політичній еміграції, гетьман продовжує визнавати протекцію Шведської корони і під її захистом відстоювати інтереси української дипломатії. Задля відновлення державного статусу своєї батьківщини він зустрічається з багатьма європейськими монархами, шукає підтримки у таких державах, як Австрія, Англія, Ватикан, Голландія, Данія, Польща, Пруссія та Франція. Однак усі заходи гетьмана-емігранта, як, до речі, і його попередника І. Мазепи, впродовж XVIII ст. залишаються марними. Україна поступово втрачає міжнародно-правовий статус і, розколота іноземними державами, перетворюється на їхні провінції. Зникає й українська дипломатія, що внесла свої яскраві й самобутні риси в загальноєвропейську культуру дипломатичних відносин.

⁴³ *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною // *Укр. археогр. щоріч.* — Київ, 1992. — Вип. 1. — С. 307.

⁴⁴ *Енсен А.* Орлик у Швеції // *ЗНТШ.* — Київ. — Т. 92. — С. 95.

2.7. Воєнне мистецтво

Культура військового будівництва. Початок Національно-визвольної війни українського народу (січень 1648 р.) стимулював не лише революційні зміни в політичному, економічному й суспільному житті українців, а й значною мірою вплинув на культуру військового будівництва керівників антипольського повстання. За досить короткий проміжок часу гетьману України Богдану Хмельницькому разом із соратниками вдалося створити боєздатну армію, яка не поступалася європейським аналогам. Добре організоване, навчене й дисципліноване козацьке військо було здатним не лише протистояти одним з найсильніших у Центральній і Східній Європі підрозділам Речі Посполитої, а й перемогти їх. У своїй діяльності національна армія керувалася “Статтями про устрій Війська Запорозького”, що регламентували військову сферу українського державотворення. Поєднання традиційних для запорозького козацтва методів ведення війни і нових форм, характерних для не лише європейського, а й азійського регіонів у середині XVII ст. дало змогу Б. Хмельницькому істотно збагатити скарбницю світового воєнного мистецтва.

Збройні сили будувалися за полково-сотенним територіальним принципом, згідно з яким Україна поділялася на окремі військово-адміністративні округи (полки), що, в свою чергу, склалися з менших одиниць (сотень). Це забезпечувало реалізацію основних стратегічних напрямів і концептуальних засад військових задумів Хмельницького, зокрема, масового залучення до боротьби проти ворогів українського населення, а також утримання війська за його кошти. Випрацьована організаційна структура козацької армії стала потужною базою для формування військових підрозділів.

Вирішальне значення під час бойових операцій мали регулярні частини Війська Запорозького. Вони склалися переважно з реєстрового козацтва, яке було внесене до військових списків — реєстрів і зобов'язане нести постійну службу. На початковому етапі війни (січень—єрвень 1648 р.) армія Б. Хмельницького збільшилася вдвічі — з 6 до 12 тис. У листопаді того ж року в таборі під Замостям було вже 20 тис. реєстровців, а при укладанні Зборівського миру з поляками (серпень 1649 р.) український гетьман погодився на реєстр у складі 40 тис. воїнів. У 1654 р. Хмельницький задекларував 60 тис. реєстровців. Зважаючи на те, що під час Тридцятилітньої війни західноєвропейські військові формування не перевищували 40—50 тис. чоловік, це була досить велика і потужна армія. Однак, усвідомлюючи слабкість сформованих за принципом ополчення підрозділів, Б. Хмельницький в останні роки життя виношував плани створення 50-тисячного регулярного війська, яке б утримувалося за рахунок державної скарбниці.

Окрім реєстровців козацьке командування користувалося послугами так званих охотників (добровольців), не внесених до військових списків “добрих молодців з доброю зброєю”¹. В українській армії служили також окремі іноземні частини, що мали статус найманців й отримували за свою “військову роботу” певну грошову винагороду. Це були загоны німецьких піхотинців, що шукали заробітку після закінчення Тридцятилітньої війни в Європі, а також невеликі підрозділи молдаван, волохів, сербів. Під час військових походів в обозі повстанської армії можна було

¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Київ, 1990. — С. 134.

побачити велику кількість невійськових людей, які виконували фортифікаційні й саперні роботи, обслуговували реєстрових кіннотників, були ремісниками й погоничами. Так, із 150 тис. осіб, присутніх у вересні 1648 р. під Пилявцями, лише 70 тис. становили боєздатні підрозділи.

Основою козацького війська за Б. Хмельницького були піхотні полки, які, за свідченням сучасників, відзначалися витривалістю та майстерністю ведення стрільби. У перші роки війни гетьман використовував у бойових операціях союзницьку татарську кінноту, а згодом сформував власні кіннотні полки. Він також зумів створити сильну артилерію, що налічувала до 100 гармат і за ефективністю дій не поступалася польській. До української армії увійшли також підрозділи, що виконували розвідувальні, прикордонно-сторожові та фортифікаційні функції. Досить добре було організовано постачання зброї, боеприпасів, продовольства і фуражу. Все це свідчить про великі військово-організаторські здібності гетьмана Б. Хмельницького, який, використовуючи передовий досвід тогочасних армій багатьох країн, забезпечив високу культуру будівництва українських збройних сил. Недарма його мистецтво ведення бою сучасники порівнювали з воєнними операціями вождя гунів Аттіли, карфагенського полководця Ганнібала, керівника Англійської революції Кромвеля. Гетьмани, які керували Українською козацькою державою після смерті Б. Хмельницького, продовжували дотримуватися основних напрямів військового будівництва видатного попередника. Адже у період з 1658 по 1709 рр. козацькому війську довелося протистояти не лише армії Речі Посполитої, а й військовим формуванням Російської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Шведського королівства. Як і в попередні ча-

*Козацькі прапори Національно-визвольної
війни. 1651 р.
Військовий музей, Стокгольм.*

си, гетьманське військо складалося з окремих полків, які базувалися на певній території і формувалися з місцевого козацтва. У потрібний час вони збиралися за наказом гетьмана і вирішували поставлені перед ними тактичні завдання. Однак зміна міжнародної ситуації та внутрішніх політичних й соціально-економічних умов спричинила використання українськими гетьманами з кінця 50-х рр. XVII ст. найманих військ. Спеціальний статус так званого зтяжного (найманого) війська та його чисельність були зафіксовані у Гадяцькому трактаті 1658 р. Це засвідчило переростання найманства у самостійний військово-політичний інститут. І якщо спочатку ці підрозділи створювалися за рахунок іноземців (так, Ю. Хмельницький та І. Виговський користувалися послугами сербських і молдавських частин, а П. Дорошенко — турецьких “сейменів”), то згодом вони набиралися переважно з українського люду. Позбавлені будь-яких ознак становості й певних соціальних інтересів “сердюцькі” полки П. Дорошенка та І. Брюховецького, “охотницькі” підрозділи Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи повинні були забезпечувати цим гетьманам політичну стабільність володарювання.

Якісно новий підхід у культурі національного військового будівництва збігся з утворенням в Європі абсолютистських держав, котрі прагнули надати розрізним формуванням характеру постійних найманих армій. Одночасно з цим істотних змін зазнавали технічні та організаційні засоби ведення війни: запроваджувалися уніфіковані зразки ручної вогнепальної зброї, стандартні однострої та амуніція, на регулярну основу ставилися бойова підготовка й навчання військ. А відокремлення військової служби від господарської діяльності покликала до життя нову систему забезпечення збройних сил². Усі ці зміни бу-

ли початковою стадією становлення європейських регулярних армій.

Упродовж 70—90-х рр. XVII — першого десятиліття XVIII ст. українські охочепіхотні й охочекіннотні полки брали участь у війнах з Османською імперією та відбитті татарських нападів, використовувались вони й у Північній війні європейських держав 1700—1721 рр. на далеких фронтах Лівонії, Литви, Польщі та Саксонії. “За 12 літ з початку свого гетьманства я зробив 11 літніх і 10 зимових походів...”³, — зазначав І. Мазепа 1699 р.

Характерною рисою бойового застосування найманих частин було їх використання для прикриття й захисту кордонів, а також здійснення глибоких рейдів на території противника. Організаційна еволюція та кількісне збільшення найманого війська, на думку О. Сокирка, засвідчили те, що збройні сили Гетьманщини функціонували в контексті розвитку воєнного мистецтва Європи, де у цей час домінували наймані армії. Після поразки союзницької шведсько-української армії у Полтавській битві 1709 р. та укладення так званих Решетилівських статей гетьманом І. Скоропадським з російським царем Петром I збройні сили України — українське козацьке військо — було включено до військово-оборонної системи Російської імперії. Незважаючи на це, воно, як свідчить О. Апанович, у першій половині XVIII ст. продовжувало зберігати певну самобутність у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командуванні⁴.

² Сокирко О. Українські найманці (охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1672 рр.). — Київ, 1998. — С. 4.

³ Цит. за: Загороднюк А. Щоб іскрилась Україна на гетьманській булаві // Військо України. — 1999. — № 5/6. — С. 35.

⁴ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — Київ, 1969. — С. 11.

Козацькі полки як складова нерегулярна (ірегулярна) частина російської армії підлягали загальноімперській Військовій колегії. Після відновлення 1750 р. інституту гетьманства гетьман К. Розумовський, хоч і формально, але вважався командувачем українських збройних сил. З 1764 р. вони підпорядковувалися президенту Малоросійської колегії П. Румянцеву. Серед ірегулярних частин російської армії, загальна кількість яких становила 121 101 особу, українське козацьке військо було найчисленнішим — 55 214 осіб (з них — 38 701 кінних і 16 540 піхоти)⁵.

Окрім виконання безпосередніх військових обов'язків (українські полки взяли активну участь у двох російсько-турецьких війнах 1735—1739 та 1768—1774 рр.) і пов'язаних з ними різних допоміжних робіт, козаків використовували також для внутрішньополіцейської служби.

Окрім козацьке військо у XVIII ст. утворювали п'ять слобідських полків — Харківський, Сумський, Остроградський, Охтирський та Ізюмський. Хоч кожний з них й очолював український полковник, однак безпосереднє командування здійснював російський бригадний командир, який підлягав командувачу створеної 1706 р. Української дивізії російської армії. У 1729—1732 рр. слобідські полки реформували, внаслідок чого при кожному організовано регулярні роти по 160 осіб, об'єднані у Слобідський драгунський полк. Через деякий час для козаків було встановлено зразок єдиного військового мундира. У 1765 р. слобідські козацькі полки перетворено на однойменні гусарські частини, а 1783 р. замість гусарських полків сформовано 10 легкокінних полків по шість ескадронів кожен.

У середині 80-х рр. XVIII ст. у карабінерні підрозділи було реорганізовано й дев'ять козацьких полків Лівобереж-

ної України. Створення карабінерних полків, що базувалися за місцем проживання, стало перехідною стадією до повного злиття українського козацького війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розподілено між кірасирськими, кінно-егерськими, гусарськими і драгунськими частинами. Окремий корпус малоросійських стрільців, сформований з колишніх піших козаків, існував з 1790 по 1796 р. А перший рекрутський набір до російської армії в Україні проведено у грудні 1797 р. Так російський уряд повністю скасував автономні, побудовані на національній основі, збройні сили України.

Запорозька Січ — це своєрідне військово-політичне утворення, яке виникло на південних землях України в середині XVI ст. — у другій половині XVII—XVIII ст., залишалось найхарактернішим виявом військової культури українського народу. Сформоване на теренах так званого Великого Кордону, воно увібрало як східні, так і західні впливи в галузі військового будівництва. Із західним світом Запорозьку Січ поєднували такі елементи лицарства (що було досить поширеним явищем у середньовічній Європі), як родинний принцип організації братства — “ордену” (побратимство, рівність, демократизм); морально-етичний кодекс поведінки воїна-січовика (мужність, відвага, вірність, честь, добра слава, боротьба проти ворогів віри, оборона вітчизни); специфічне ставлення до жінок, аскетизм, релігійність тощо⁶. Козаки самоусвідомлювали себе особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначали

⁵ НБУВ. ІР. — Ф. 1, спр. 6304, арк. 288; *Путро О.* Українське козацьке військо // Київ. старовина. — 1997. — № 6. — С. 3.

⁶ *Залізник А.* Чи були запорожці європейськими лицарями? // Старожитності. — 1991. — № 4. — С. 9.

*Тришеренговий бойовий
порядок козацької
піхоти. Барельєф
на саркофазі Яна II
Казимира. Париж.
Друга половина
XVII ст.*

воєнне ремесло й належність до корпоративно окресленої військової спільноти⁷.

Умови боротьби з кочовими народами Сходу виробили у запорозького козацтва адекватні форми воєнного мистецтва та спонукали до побудови власних збройних сил, які могли протистояти турецько-татарській агресії на українські землі. Для забезпечення військової діяльності все Запорожжя поділялося на військові округи-паланки (від турец. “невелика фортеця”). У XVIII ст. їх існувало вісім: на правому березі Дніпра — Інгульська, Кодацька, Бугогардівська, на лівому — Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська і Прогноївська⁸. Центрами паланок були невеликі містечка, які водночас служили й оборонними пунктами. Головним осердям цієї оборонної військово-адміністративної системи виступав кіш Війська Запорозького Низового. У той час він поділявся на 28 адміністративних одиниць — куренів на чолі з отаманами. Тактичними одиницями запорозького війська були команди і партії. Військо, яке формувалося у випадку воєнної загрози, становило від 2 до 20 тис. осіб і називалося командою. Для виконання пев-

ного завдання утворювалася так звана партія, яка налічувала до 2 тис. козаків.

У різні періоди своєї історії Запорозька Січ (власне — кіш Війська Запорозького), зважаючи на складні військово-політичні умови, змінювала місце розташування. З середини XVII ст. існували Микитинська (1639—1652), Чортомлицька (1652—1709), Кам'янська (1709—1711, 1730—1734), Олешківська (1711—1728), Надпільненська (1734—1775) та Задунайська (1775—1828) Січі. Їхній особовий склад брав активну участь у Національно-визвольній війні українського народу 1648—1676 рр., нападах на Кримське ханство під проводом І. Сірка у 60—70-х рр. XVII ст., Кримських походах гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи кінця 80—90-х рр. XVII ст. Упродовж наступного століття запорожці брали активну участь у російсько-турецьких війнах 1734—1739, 1769—1774, 1787—1791 рр. Більша части-

⁷ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 119.

⁸ Панашенко В. Нова Січ (1734—1775 рр.) // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — Київ, 1998. — С. 168.

на козаків Запорозької Січі наприкінці XVIII ст. переселилася на Кубань, де запроваджувала власну культуру військового будівництва й утворила Кубанське козацьке військо.

Мистецтво ведення бою: теорія і практика. Перемоги українського козацького війська опиралися на теоретичні засади мистецтва ведення бою, що були викладені в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників військової справи доби середньовіччя та нового часу. Ще 1521 р. у Венеції вийшла книжка видатного європейського теоретика Н. Макіавеллі “Воєнне мистецтво” (“*Arte della guerra*”). У ній відстоювалася думка, що кожна держава повинна мати національні збройні сили, залежні від власного уряду, який би призначав єдине командування. Окрім того, як стверджував Макіавеллі, кожний простий воїн мав бути поєднаний з військовим і політичним керівництвом не лише дисципліною, а й моральним обов’язком. Найвищою метою військових дій проголошувався принцип перемоги ворога у відкритій битві. Окрім стратегії перемоги, Макіавеллі також розробив і принципи стратегії вимотування переважаючих сил противника⁹.

Події Нідерландської революції 1567—1609 рр., Тридцятилітньої війни за європейське панування 1618—1648 рр., революції і громадянської війни в Англії 1642—1651 рр., англо-голландської війни на морі 1652—1674 рр., польсько-російських війн XVII ст. та інших воєнних конфліктів спричинили появу теоретичних і практичних посібників європейських авторів. Серед них — Діллх “Воєнна книга” (1607), Монгомері “Французьке військо” (1610), Біллон “Принципи воєнного мистецтва” (1613) та “Настанови з військової справи” (1617), Вальгаузен “Воєнне мистецтво піхоти” (1615), Лафотер “Військова книжечка” (1644), Боксель “Нідерландське військо навчан-

ня” (1664). Так, наприклад, Р. Монтекуколі у дослідженні “Головні правила воєнної науки” (1664) розкрив значення і основний зміст загальної і локальної диспозицій, які були одним із засобів управління військами. Праці з проблем артилерії, фортифікації, воєнно-морського мистецтва, що з’явилися в Європі в XVII ст., були спробами систематизації воєнних знань та їх диференціації, а це, у свою чергу, започатковувало процес становлення воєнної науки.

Не стояли осторонь загальноєвропейського процесу творення воєнно-теоретичної думки й тогочасні інтелектуали Речі Посполитої, до складу якої з 1569 по 1648 рр. входила Україна.

У 1569 р. у Кракові побачила світ книжка М. Бельського “Рицарська справа” (“*Sprawa guserska*”), в якій автор висвітлює принципи воєнного мистецтва в історичній хронології. Змістовною є праця іншого воєнного теоретика Польщі другої половини XVI ст. С. Сарницького “Гетьманські книги” (“*Ksiegi hetmanskie*”). Однак найціннішими для майбутніх поколінь козацьких воєначальників стали книжки українця з Холмщини Йосипа Верещинського. В одній з них, що мала назву “Дорога певна” (“*Droga pewna*”), він запропонував план військової реформи, основний зміст якої полягав у трансформації Війська Запорозького в наймане територіальне військо на регулярній основі. Окрім того, планувалося зведення на традиційних татарських шляхах фортець, які б створювали прикордонну оборонну лінію. В інших працях — “Публіка” (“*Publika*”, 1594), “Спосіб облоги нового Києва” (“*Sposob osady nowego Kijowa*”, 1599), “Війську Запорозькому показаніє ясний” (“*Woisku zaporowskiemu pokazanie iasne*”, 1596) Й. Верещинський запропону-

⁹ Дельбрюк Г. История военного искусства. — Москва, 1938. — Т. 4. — С. 104—105.

вав план хрестового походу 575-тисячного союзницького війська європейських держав проти Османської імперії; розробив концепцію створення в Україні лицарської школи та лицарського ордену хрестоносців, а також оборонної системи Речі Посполитої за основної участі козацтва.

1596 р. керівник козацького повстання в Україні С. Наливайко надіслав до польського короля Сигізмунда III документ, який в історіографії отримав назву “Кондиції”¹⁰. Поряд з працями Й. Верещинського він став одним із перших доробків вітчизняної воєнно-теоретичної думки, адже пропонував план реформи козацького війська на основі побудови окремого політико-територіального утворення між Бугом і Дністром. Наливайко планував кардинально змінити організаційну структуру Війська Запорозького, задля чого пропонував запровадити постійний реєстр козаків, платню з державної скарбниці та право збирання стацій з певної території. Лише у цьому випадку, як зазначав автор “Кондицій”, українське козацтво зможе ефективно воювати з потенційними противниками — Османською імперією, Кримським ханством та Московською державою, а також виконувати функції прикордонної сторожі.

1634 р. у Парижі вийшла латиномовна книга видатного у майбутньому сподвижника Б. Хмельницького та І. Виговського Юрія Немирича під назвою “Роздуми про війну з московитами” (“Discursus de bello moskovitico”). Аналізуючи історичний досвід багатьох країн, автор узагальнює основні положення стратегії підготовки держави до війни та стратегії полководців під час неї. Немирич вважав, що обов’язковим елементом перемоги мусить бути перевага у зброї й виробництві її нових видів. Також він вказував на необхідність наявності висококваліфікованих командирів і воїнів.

“Відважним зробить воїна хист полководця, тямущим — порядок і послух, мужнім — вибір для себе супротивника”¹¹, — писав автор “Роздумів...” Ю. Немирич висвітлив у книзі власний воєнний досвід, адже він брав участь у польсько-російській війні 1632—1634 рр. Він розглянув такі складові тактики, як наступ, польова сутичка, облога. Зокрема, вказувалося, що під час походів краще брати ворога у полон шляхом вистежування, засідками та облогами, ніж силою. Безумовно, праця українського автора збагатила бойову майстерність козацького війська, його воєнне мистецтво та визначила напрями його подальшого розвитку з урахуванням національних військових традицій.

Перехід від середньовічної стратегії до характеру воєнного мислення і методів ведення війни нового часу був розроблений, як уже зазначалося, у творах Н. Макіавеллі. Основне спрямування стратегії було подвійним і визначалося стратегіями нищення та вимотування ворога. Вперше на практиці маневрову стратегію, що спрямовувалась на виснаження ворога шляхом дій проти його комунікацій, застосував під час Тридцятилітньої війни французький полководець Л. Тюррен (1611—1675). Згідно з цією воєнною концепцією головна мета — виснаження ворога до моменту безпосередньої битви.

Концепцію виснажливої війни запропонував і Б. Хмельницький, який доповнив стратегію Тюррена стратегією використання народних методів боро-

¹⁰ Kondycye podane od Nalewayka Krolowi Jegomosci // Zbior pamietnikow do dziejow polskich. — Warszawa, 1858. — Т. 2. — С. 218—219; Сас П. М. Зазн. праця. — С. 223—237.

¹¹ Цит. за: Мішин В. Юрій Немирич — теоретик українського воєнного мистецтва (1612—1659) // Військо України. — 1999. — № 5/6. — С. 34.

твби з ворогом (серед яких і так звані партизанські дії) шляхом широкого залучення до неї місцевих селян та міщан. Окрім того, стратегія українського війська під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. була спрямована на роз'єднання сил противника та його розгром по частинах. Гетьман Хмельницький вмів зосереджувати основні сили у вирішальному місці (Збарж, Зборів, Батіг). У цьому та інших компонентах воєнної стратегії він вирізнявся серед сучасників, а в деяких і переважав їх на теренах Західної Європи. До основних стратегічних напрямів воєнної доктрини Б. Хмельницького належали: 1) маневрове блокування головних комунікацій противника (фортець, населених пунктів, шляхів сполучення та переправ); 2) залучення місцевого населення до протидії ворогові та до виконання військово-допоміжних функцій; 3) ліквідація оперативно-стратегічної переваги ворожої армії у кавалерії; 4) проведення битви як одного з етапів виснаження та деморалізації ворожих сил; 5) отримання військової допомоги від сусідніх держав¹².

У другій половині XVII ст. усі європейські армії перейшли до так званої лінійної тактики. Вона полягала в скороченні глибини шиккування піхоти і кінноти та збільшенні протяжності фронту бойового порядку, що давало змогу одночасно вводити у бій велику кількість піхотинців і вершників. Тактичні одиниці ставали дрібнішими, що збільшувало маневрування військ. Нова тактика уможливила нанесення потужних (як на той час) фронтальних вогньових ударів як в атакуючому, так і в оборонному бою. У разі лінійного шиккування війська піхота, кіннота й артилерія взаємодіяли успішніше, що висувало підвищені вимоги до командування різних родів військ.

Лінійна тактика була взята на озброєння і Б. Хмельницьким. Поєднуючи до-

Титул праці Юрія Немирича “Розвідка про Московську війну”. Париж, 1632 р.

свідчену козацьку піхоту з висококваліфікованою татарською кіннотою, він добився значних перемог над польською армією, основою якої були кінні підрозділи. Оцінюючи дану ситуацію, польські військові історики говорили про “кризу польського воєнного мистецтва у 1648— 1649 рр.”¹³ Козацька армія показала високі зразки маневрування як на всьому театрі війни, так і на полі бою. Саме такими діями українське командування компенсувало нестачу озб-

¹² *Стороженко І. С.* Волинь і Поділля у стратегічних планах Б. Хмельницького // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ, 1995. — Вип. 5. — С. 31—32.

¹³ *Маевски В.* Польское военное искусство второй половины XVII в. // История военного дела в Польше. — С. 115.

роєння й недостатню бойову підготовку власних збройних сил на першому етапі Національно-визвольної війни.

Під час війни особливо гостро поставала проблема залежності фронту від тилу. Командування армії Речі Посполитої завжди непокоїлося за свій тил і для його забезпечення змушене було розпошувати свої сили. Водночас українське військо, маючи міцний тил, могло здійснювати різні тактичні маневри.

У другій половині XVII — середині XVIII ст. козаки під час польового бою показували методу підготовки атаки рушничим й артилерійським вогнем, широкого застосування шанців (окопів) і оборонних таборів-“трикутників”, мистецтва влаштування засідок. Проти земляних укріплень польового типу застосовувалися спеціальні підземно-мінні траншеї, що було новим видом мінної боротьби. Козаки-компанійці останньої чверті XVII ст. під час боїв здійснювали сміливі атаки і контратаки, переслідували ворога, влаштовували засідки, залишали під прикриттям місцевості резерви, застосовували під'їзди й оточення, захоплювали язиків і трофеї, атакували позиції противника з фронту, флангів і тилу. Охотницька кіннота набула досвіду раптового форсування рік. Вона захоплювала плацдарм й охороняла його, удаваним відступом заманювала ворога в пастку, провокувала військові сутички тощо.

Розглянемо найважливіші битви української армії під час та після Національно-визвольної війни, оцінюючи їхні особливості з точки зору воєнного мистецтва стратегічних і тактичних задумів керівництва Війська Запорозького.

Перша з таких битв між українським і польським військом відбулася 29 квітня — 16 травня 1648 р. поблизу Жовтих Вод (сучасна Дніпропетровщина). Козацька армія здобула перемогу завдяки застосуванню оперативного й тактично-

го маневрування (з урахуванням просування військ) задля створення вигідних умов для розгрому ворога, зокрема по частинах. Надбанням українського воєнного мистецтва у Жовтоводській битві стало застосування передового загону, сформованого з кінноти для зупинки противника і прикриття основних сил армії Б. Хмельницького під час виходу їх у район битви¹⁴.

Реконструювавши похідно-бойовий порядок козацького війська перед Корсунською битвою (26 червня 1648 р.), історики зазначили, що він мав довжину (глибину) 20 км і ширину 13 км і був побудований за класичною схемою проведення зустрічної битви з ворогом, який від неї ухиляється. Польське військо М. Потоцького було розгромлене вщент за 4 години козаками-піхотинцями, які увірвались у розриви похідного оборонного табору, та татарськими кіннотниками, які напали на польських жовнірів з тилу.

Враховуючи бойові якості польської кінноти, перед Пилявецькою битвою (21—23 вересня 1648 р.) гетьман Б. Хмельницький розпочав пошук такого рельєфу місцевості, який зводив би їх на нівець. Щоб утруднити просування противника, гетьман наказав перекопати пагорби й долини (на південний схід від Староконстантинова на берегах р. Уква), частину сіножатей залити водою, а в хащах розмістити піхотинців. Зайнявши рівнину, українці залишили полякам незручну горбисту місцевість. Після цього декілька тисяч козаків на чолі з Д. Нечаєм було вислано назустріч ворожій армії. Забачивши поляків, вони відступили і змусили їх іти за ними у потрібному напрямку. Таким чином українське командування реалізувало свій важливий

¹⁴ *Стороженко І. С.* Битва на Жовтих Водах. — Дніпропетровськ, 1997.

тактичний задум. “Страх і жах перед козацьким військом гнав утікачів”¹⁵, — свідчив один з польських шляхтичів після оточення і розгрому його армії.

На відміну від попередніх тактично програною була битва козацьких полків на чолі з полковником М. Кричевським під Лоевом (сучасна Чернігівщина), де за наказом Хмельницького вони мали зупинити наступ армії Великого князівства Литовського на Київ. 31 липня 1649 р. Кричевський, не провівши розвідку, після стрімкої атаки почав оточувати ворога з флангів. Однак саме у цей момент у тилу українців з’явилися підрозділи шляхтичів С. Комаровського та А. Павловича. Козацьке військо було розірване і знищене після трьох навальних атак литовців, хоч певна частина козаків змогла вибратися з оточення. Ра-

К.Айгірд. План битви під Лоевом 1649 р. З книги “Theatrum Europaeum” 1652 р.

зом з тим Лоевська битва не була програна у стратегічному відношенні, адже виснажені війська великого князя Я. Радзивілла не змогли йти далі на Київ і повернули до Литви.

У ході створення бойового порядку української армії під Берестечком (28—30 червня 1651 р.) Б. Хмельницький припустився низки тактичних прорахунків, які полягали в тому, що оборонний табір козацької піхоти був розташований надто близько від ворожого, а її маневрування на правому фланзі обмежувалося заболоченими берегами р. Пляшів-

¹⁵ Цит. за: *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. — Київ, 1991. — С. 178.

ка. Внаслідок цього союзницька татарська кіннота не змогла отримати вчасної допомоги від козаків і змушена була разом з ханом Іслам-Гіреєм III відступити з поля бою, що відкрило шлях для оточення українців польськими військами. Лише завдяки вчасним оперативним заходам полковників І. Богуна та Ф. Джалалія значна частина вояків Війська Запорозького змогла організовано вийти з оточення.

Вершиною воєнного мистецтва Б. Хмельницького та його соратників стала переможна Батозька битва, що відбулася 1—2 червня 1652 р. Перемогу українців поблизу невеличкого подільського містечка Батіг сучасники порівнювали з класичною перемогою античного полководця Ганнібала під Каннами. Саме тут проявилися нові елементи в тактиці оточення ворога. Вони полягали в тому, що дії українського війська до здійснення оточення були розраховані на деморалізацію противника (йому спочатку показали невелику кількість військ, а потім створили уявне враження про їхню значну перевагу); маневр з оточення здійснювався на далеких підступах до розташування ворога (так зване оперативне оточення), а потім перейшов у повне тактичне оточення; маневрування козацьких підрозділів мало на меті примусити поляків розפורшити свої сили. На завершальному етапі цієї чудово спланованої операції потужний раптовий удар по ворожому табору одночасно з трьох боків призвів до того, що з 26-тисячного польського війська врятувалися одиниці.

Показовою у плані мистецтва ведення бою стала битва українців і татар з 70-тисячною російською армією під Контотопом 29—30 червня 1659 р., коли остання була взята в кільце і повністю розгромлена. Гетьман І. Виговський блискуче використав стратегію концентрованого удару, що забезпечувався неспо-

діваним обхідним маневром і вчасним використанням прихованого резерву. “Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 р., загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у силі вивести в поле таке блискуче військо”, — зазначав відомий російський історик С. Соловйов¹⁶.

Традиції воєнного мистецтва попередників використав у своїй діяльності П. Дорошенко. 18—19 грудня 1666 р. поблизу м. Браїлова він оточив і розбив польське військо С. Маховського, яке намагалось оволодіти Київщиною. В ході цієї успішної операції український гетьман раптово атакував поляків на марші й змусив їх розпочати непередбачені контратакуючі дії, які призвели до розпорошення сил противника та їх знищення окремими частинами. Оригінальністю відзначалася битва українського війська на чолі з І. Самойловичем з турками і татарами на Бужинській переправі, що відбулася 27—28 серпня 1677 р. Вночі нечисленний козацький десант зумів тихо переплисти Дніпро, оволодіти позиціями яничар й закріпитися на правому березі річки. Під його прикриттям наступного дня переправилися основні сили (близько 15 тис. козаків), які одразу вступили у бій з ворогом, змусивши його відступити. Дії українського війська відзначалися цілеспрямованим наступальним характером і зрештою визначили результат усієї військової кампанії 1677 р., що практично була програна Османською імперією.

Таким чином, аналіз найважливіших битв українського війська у другій половині XVII ст. дає змогу зробити висновок, що основними їхніми аспектами

¹⁶ Соловьев С. История России с древнейших времен. — Т. II. — С. 50.

були: організація розвідки усіх рівнів; оперативне й тактичне маневрування; використання для проведення вирішального бою особливостей і рельєфу місцевості; наявність високорухомої легкої кавалерії; висока вогнева озброєність та виучка піхоти; чітка взаємодія родів військ; раптовість атакуючих дій; використання прихованого резерву; розуміння недоцільності проведення тривалої облоги сил ворога тощо.

Організація та устрій військових утворень Гетьманщини й Запорозької Січі. У Гетьманщині, цій напіввійськовій державі, кожен полк і кожна сотня мали своє постійне місцеперебування. Полкові уряди переважно розміщувалися в містах і містечках, сотенні — у невеличких містечках і селах. Під час воєнної небезпеки полковники, які керували місцевими (городовими) полками, отримували гетьманські універсали з наказом готуватися до війни. Окремо надходив наказ про час виступу полків у похід, перед яким усі козацькі підрозділи зосереджувалися у визначеному місці. Кожен козак повинен був мати при собі зброю та певну кількість провіанту. На першому етапі Національно-визвольної війни вони збиралися коло Маслового Ставу, що неподалік Корсуня. Згодом — під Білою Церквою, яка мала виняткове стратегічне розташування. Із збірних пунктів військо окремими полками чи більшими з'єднаннями пересувалося на місце фронтних дій. Традиційно армія Б. Хмельницького мобілізувалася лише в теплу пору року, позаяк взимку важко було будувати земляні укріплення та не вистачало фуражу для коней.

Територіальний принцип комплектування та мобілізації війська зберігся у Гетьманській Україні й у XVIII ст. Однак набір козацьких полків проходив значно повільніше, ніж за доби Хмельниччини, що спричинювалося великою

кількістю інстанцій, через які передавалися накази (ордери) російського уряду. Так, підготовка 25-тисячного війська Гетьманщини до російсько-турецької війни 1735—1739 рр. тривала понад три місяці. Вимагалось, щоб запланована кількість виборних козаків, “до служби придатних”, була укомплектована “в ружю, пороху, пулях, свинцю, провіантом і двома кіньми”¹⁷.

Для організації контролю за здійсненням набору полкова адміністрація відряджала до сотень своїх представників, які перед відправкою мали оглянути підрозділи і перевірити їх бойову готовність. Лише після цього козацькі війська відправлялися на фронт.

На Запорозькій Січі для виступу у військовий похід формувалися окремі бойові загони та команди, які очолював їхній “похідний” військовий старшина. Запорозькі козаки, як і городові, перед виступами у похід проходили військовий вишкіл. Під час нього вони вчилися мистецтву володіння холодною та вогнепальною зброєю, умінню будувати земляні укріплення та оборонний табір, отримували навички тактичного маневрування й рукопашного бою. На Січі існував інститут “старинних” козаків, під керівництвом яких проводилося навчання “молодиків”. На Гетьманщині бойовою підготовкою майбутніх воїнів керували представники козацької старшини. Таким чином забезпечувалася висока боєготовність та дисципліна збройних сил України перед важливими воєнними діями середини XVII—XVIII ст.

Піхота. Всупереч поширеному міфіві, українське козацьке військо у багатьох битвах перемагало завдяки успішним діям своїх піхотинців, а не кіннотників. Сучасники відзначали досконалу майстерність козацької піхоти в

¹⁷ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — С. 42.

стрільбі з вогнепальної зброї. Венеціанський посол до Б. Хмельницького А. Віміна бачив, як козаки “кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців”. Разом з тим стрільба піхотинців з рушниць чи мушкетів у середині XVII ст. була важкою й повільною. Козацький піхотний старшина перед тим, як стріляти, мав віддати близько тридцяти команд своїм підлеглим, хоча з часом, зважаючи на удосконалення рушничної зброї, кількість операцій, що виконувалися перед стрільбою, зменшувалася. У роки Національно-визвольної війни піхотинці під час битв шикувалися в три ряди. Спочатку стріляв останній ряд вояків, а два передніх присідали, потім — другий, і лише після того — перший. Вогонь по ворогу вівся також із-за оборонних укріплень, возів, а також із шанців. “Коли стріляє ворог, ховаються по ямах, і жодна куля їх не влучить”, — писав про козаків мандрівник із Сирії П. Алеппський. У поході козаки-піхотинці носили рушницю, спертою на ліву долоню і плече, кулі ховали в чересла, порох — у спеціальну порохівницю чи звичайний ріг.

Ефективність дій козацької піхоти не зменшилась і у XVIII ст. Російський генерал П. Румянцев 1769 р. писав про участь запорозьких піхотинців у війні з Туреччиною: “...неприятеля довольно достаточно отогнать и опровергнуть принятое им намерение, имея преимущественное над ними искусство”¹⁸, хоча у цей час основна маса піхоти виконувала допоміжну й сторожову служби. Козаки будували і лагодили укріплення та фортеці, чатували на них, супроводжували судна з провіантом, обслуговували обози та артилерію тощо. Прошли ті часи, коли в твропі українську армію називали вогнистим чи рушничним військом, а в народі складали думи про козака:

*Він саблю булатную у руки бере,
Пицаль семит'ядний на плече кладе,
За військом пішки йде...*

Кіннота. Зіткнувшись у військовій боротьбі з мобільною кіннотою кочівних татар, козацька піхота (яка була проявом осілої землеробської культури) змушена була пристосувати власний спосіб ведення бойових дій до раптових татарських набігів і сісти на коней. Однак, як засвідчили перші битви українців з поляками, козацька кіннота була значно слабшою за гусарські підрозділи Речі Посполитої. А тому Б. Хмельницький, підписавши договір з Кримським ханством, у найбільших битвах під Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Берестечком користувався послугами татарської кінноти. Після розриву з татарами питання створення боєздатних кіннотних підрозділів виходить на перший план. З 1654 р. у війську Б. Хмельницького розпочався поділ на “кінні” та “піші” підрозділи. У битві під Животим (лютий 1655 р.) брало участь 1500 “найкращих кіннотників” українського війська. Однією з важливих тактичних операцій кінноти був масовий наступ “лавою”, який полягав в ударі најжаченого списами кавалерійського фронту по ворожій піхоті. У коло обов'язків кіннотників входили також бойова охорона основних сил на марші і в таборі, переслідування й затримка відступаючого ворога, розвідка, оперативно-тактичне маневрування та інші функції. Складовою військової культури українських вершників були міжособові поєдинки — герці — з ворожими кіннотниками напередодні важливих битв. Ці своєрідні поєдинки честі виконували функції розвідки боєм та залякування противника й були дуже популярними під час

¹⁸ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 247, арк. 5.

*Морський прапор
Війська Запорозького.
XVIII ст.*

різних війн та військових конфліктів у пізньосередньовічній Європі.

Артилерія. Досвід Тридцятилітньої війни свідчив про те, що забезпечення артилерією ворогуючих армій становило в середньому чотири гармати на одну тисячу воїнів. Згідно зі свідченнями істориків, майже кожний великий наступ військ Б. Хмельницького починався з попередньої артилерійської підготовки, що могла тривати кілька годин. Артилерія козацької армії утворилася з гармат реєстрового та запорозького війська, а також трофейних гармат, що у великій кількості були захоплені у поляків та вилучені із завойованих фортець під час перших битв Національно-визвольної війни. Вже влітку 1648 р. у Чигирині налічувалося 74 одиниці артилерійського озброєння. Загалом у кожному з полків Гетьманської України на середину 50-х рр. XVII ст. було по 5—6 гармат різного калібру.

У цей час українська артилерія зростала не тільки кількісно, а й якісно, постійно вдосконалювалася її організаційна структура. 1659 р. артилерією керував генеральний обозний, що мав при собі

гарматних осавула, писаря та хорунжого. Їм підлягали 80 пушкарів та стільки ж гармашів, 4 шапошники, 12 ремісників, 6 стадників для артилерійських коней, 2 довбники, 1 цирульник, 2 коновали. Для охорони гармат надавався постійний підрозділ з 200—300 козаків.

Після закінчення визвольних змагань Генеральна військова артилерія розміщувалася в гетьманській резиденції (спочатку у Батурині, а після його зруйнування 1709 р. — у Глухові). Вона підпорядковувалася канцелярії Генеральної військової артилерії, яка займалася артилерійським спорядженням, слідувала за ливарними, пороховими та кінними заводами. Кожна сотня Гетьманської України наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. налічувала по 1—2 гармати, а у великих містах їх було до 12. Після розгрому російськими військами Запорозької Січі 1709 р. звідти вивезли "...міцних і чавунних гармат — 36, мортир — 4, гарматних станків — 10¹⁹.

¹⁹ *Эварницький Д. И.* История запорожских козаков. — Санкт-Петербург, 1897. — Т. 3. — т. 443.

Роль артилерії у бойових діях була досить значною. Так завжди захищали гарматами козацький табір з возів. Турецький мандрівник Е. Челебі залишив такий опис: "...вони (козаки. — Авт.) викопали лінію рову і укріпили її 40—50 гарматами. Потім вони зв'язали ланцюгами свої 7 тисяч возів і оточили ними свій табір"²⁰. Козаки могли наступати таборами, ведучи вогонь з гармат малих калібрів з возів на ходу. Однак найголовнішою функцією артилерії була дія гармат під час штурму ворожих фортець або оборони власних укріплень.

Флот. Допоміжну роль у воєнних задумах українських гетьманів виконували флотилії козацьких суден, що отримали назву "чайок". У середині XVII ст. це був човен завдовжки 20 м, завширшки до 4 м і завглибшки 2,5 м. Однак з часом технологія виготовлення та розміри чайок змінювалися. Козацьке судно, що вмещувало 50—70 осіб, рухалося за допомогою 10—15 весел та вітрила, а його швидкість становила 13—15 км на годину. Якщо порівнювати чайку з європейськими чи азіатськими аналогами, то вона була вдвічі менша за венеційську галеру. Разом з тим козацький човен був швидкохіднішим і маневренішим, ніж турецькі веслові галери.

За гетьманування Б. Хмельницького козацький флот налічував до 300 суден, згодом їхня кількість зменшилася. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. український уряд використовував 70—80 чайок і близько 600 менших човнів. Успішним було використання козацької "веслувальної флотилії" (за тогочасними документами) під час воєн Російської та Османської імперій за право володіння Кримом і Північним Причорномор'ям упродовж усього XVIII ст. Козаки виконували функції морського десанту, атакуючи з моря фортеці противника. Флотилії чайок були міцно зорганізовані й раціонально озброєні. Опера-

тивне мистецтво козаків на басейнах Дніпра, Бугу та Чорного й Азовського морів свідчило про їхню здатність нав'язати противникові свої умови ведення військових дій. Досвід українського мореплавства збагачувався козаками через контакти та взаємовпливи з багатьма країнами західноєвропейської, ісламської та середземноморської цивілізацій.

Військове керівництво і стратифікація рангів. Найважливіші рішення, що стосувалися основних напрямів військової політики як урядів Гетьманської України, так і Запорозької Січі, приймалися на загальних козацьких радах. У цих колективних зібраннях мали право брати участь усі козаки, які виявляли відповідне бажання. Інститут "рад" займав центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей тогочасного українського суспільства й був відповідником європейських аналогів. Ще під час селянської війни у Німеччині (1525—1526) усі воїни "християнського зібрання" вишиковувалися в коло (*Ring*) і вибирали військове керівництво й військову раду. Починаючи з XVI ст. у Польщі набуло поширення скликання шляхетських військових "сеймиків", що стали називатися Генеральними колами.

Під час першого етапу Національно-визвольної війни, зважаючи на інтенсивність ведення бойових дій, гетьман Б. Хмельницький намагався не скликати генеральних рад, а керував військом одноосібно, лише час від часу слідуючи окремим рішенням дорадчої старшинської ради. Тенденція обмеження діяльності системи рад (вони існували також при полках і сотнях) зберігалася і в наступні роки.

²⁰ Челеби Э.С. Книга путешествий. — Москва, 1961. — Вып. 1. — С. 651.

Таким чином, під час військових дій вся повнота влади належала гетьману (від нім. *Hauptmann* та польс. *Hetman* — начальник). Владні функції при ньому виконувала військова або генеральна старшина. Генеральний обозний відповідав за забезпечення армії озброєнням і продовольством, керував артилерією й виконував обов'язки гетьмана за його відсутності; генеральний писар очолював військову канцелярію й контролював внутрішню й зовнішню політику; генеральний осавул відповідав за вишкіл війська, керував окремими частинами армії; генеральний суддя здійснював суд над тими, що порушували військовий обов'язок; генеральний підскарбій здійснював контроль за надходженнями до військового скарбу; генеральний хорунжий відповідав за використання військових корогв та керував особистими частинами гетьмана; генеральний бунчужний здійснював представницькі функції та керував інститутом бунчукових товаришів. До складу генеральної старшини входили також полковники, які безпосередньо керували військовими тактичними одиницями—полками. У полку існувала полкова старшина — обозний, писар, осавул, суддя, скарбник, хорунжий, бунчужний. Полк поділявся на сотні, якими керували сотники разом із сотенною старшиною, яка була аналогічною полковій. Така жорстка структура військового керівництва української армії забезпечувала її ефективне використання впродовж другої половини XVII — початку XVIII ст.

Поступова інкорпорація всіх інститутів Гетьманської України до державних структур Російської імперії спричинила певні зміни в її військовій культурі. Одночасно відбулися стратифікація військових чинів та запровадження (на зразок російських) спеціальних рангів. “Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин

Татарський вершник. XVII ст.

и др. чинах” за 1756 р. подає 55 чинів війська Гетьманщини, поділяючи їх на 12 рангів. Зокрема, до військового уряду в цей час належали такі чини: генеральний обозний (1-й ранг), генеральні осавул, хорунжий і бунчужний (3-й ранг), полковник (4-й ранг), бунчуковий товариш (5-й ранг), полкові осавул і хорунжий (7-й ранг), сотник (8-й ранг), значковий товариш (9-й ранг), сотенні осавул і хорунжий (10-й ранг), курінний отаман (11-й ранг), виборний козак (12-й ранг). У зв'язку з ліквідацією, згідно з царським указом 1783 р., збройних сил України козацько-старшинські чини зрівнюються з російськими військовими табельними чинами та залежно від попередньої посади отримують той чи інший офіцерський чин армії Російської імперії.

Кримсько-татарське військо. Очевидно, що, розглядаючи вітчизняне воєнне мистецтво, не можна обійти стороною характеристику військової орга-

нізації Кримського ханства, яке впродовж тривалого часу виступало в ролі як супротивника, так і союзника українських збройних формувань. Без сумніву, його стратегічне і тактичне мистецтво ведення бою є складовою частиною загальної історії культури нашої держави.

Кримські татари як нащадки колись могутньої Золотої Орди майже без змін зберегли ординські традиції в організації та устрої війська. У XV—XVIII ст. головна роль у мобілізації населення до військової служби належала воєнно-родовому принципу побудови татарського суспільства. Зважаючи на те, що воно об'єднувалося у роди, кожен глава роду (бей) мусив виставляти під час походу певну кількість воїнів, озброєних і споряджених на його кошти. Головне керівництво кримським військом здійснював голова держави і найголовніший бей — хан. Дотримання суворої дисципліни стало одним з наріжних принципів великої боєздатності армії Кримського ханства. Вона не була регулярною, але у військових походах брало участь майже все чоловіче населення країни. Починаючи з 12 років татарських хлопчиків навчали військовій справі, а деякі з них у цьому віці вже брали участь у бойових діях.

У 50-х рр. XVII ст. турецький мандрівник Е. Челебі залишив цікавий опис, що характеризував побудову татарського війська: “Якщо хани відправляються в якийсь похід, то попереду як ведучі стають дванадцять отаг, а військо вишиковується по дванадцять конячих голів у ряд... усі коні, прив'язані за хвости, вимушені йти голова до голови. У середньому з ханом у похід відправлялося, таким чином, близько восьми-десяти тисяч чоловік... Якщо ж у похід виступає нуредин-султан, то йде сорок тисяч його воїнів шістьма колонами”²¹.

Типологічно походи ханських військ можна поділити на два різновиди. По-

перше, це бойовий похід, коли татари брали участь у воєнних діях, по-друге — грабіжницький набіг (беш-баш) з метою отримання різної здобичі та захоплення полонених у так званій ясир. Згідно зі свідченнями сучасників, татари вступали у відкритий бій із супротивником, лише пересвідчившись у своїй перевазі, а за її відсутності намагалися уникнути битви. Для безпосереднього ведення дій кримські полководці віддавали перевагу відкритій та рівнинній місцевості. “Беручи участь у воєнних діях з метою союзництва, часто підступно порушують домовленості й переходять на бік противника...”²² — описував традиційну стратегію татар домініканець Дортеллі д'Асколлі. Постійні набіги на сусідні землі та участь у різноманітних війнах і воєнних конфліктах у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі давали великі прибутки не лише Кримському ханству, а й Османській імперії, у васальній залежності від якої перебували татарські хани.

Розвідувально-сторожова та оборонна системи. Спираючись на традиції козацького розвідувального мистецтва кінця XVI — першої половини XVII ст., Б. Хмельницький, формуючи національну армію, надав першочергового значення організації розвідувальної служби. Згідно з дослідженнями В. Степанкова, впродовж 1648 — першої половини 1649 р. визначилася її організаційна структура, а також об'єкти, цілі, напрями, методи й прийоми діяльності, що вдосконалювалися в наступні роки. Вже взимку 1651 р. під загальним контролем українського гетьмана та

²¹ Челеби Э. Указ. соч. — С. 215—216.

²² Описание Черного моря и Татарии составил доминиканец Эмилио Дортелли д'Асколли, префект Кафы, Татарии и проч. // ЗООИД. — Одесса, 1902. — Т. 24. — С. 123.

безпосереднім керівництвом козацького старшини Тарасенка (Стасенка) було проведено одну з найграндіозніших у тогочасній Європі розвідувальних операцій — до Корони Польської було направлено близько 2 тисяч шпигунів, які мусили збирати найрізноманітнішу інформацію, проводили диверсійні акти та готували повстання. Більшість з козацьких розвідників під час виконання цього важливого завдання вдавала із себе жебраків, калік, “пілігримів”, мандрівних циркачів, кобзарів, в окремих випадках — священиків, прочан або ченців²³.

У цей час було створено триступеневу структуру керівництва розвідагентами — гетьман, керівник розвідслужби, резиденти на місцях. Формувалася низова мережа агентів. Так, наприклад, в одному з регіонів Польщі під керівництвом українського резидента П. Гжибовського перебувало 80 осіб. Окрім того, Б. Хмельницькому вдалося створити агентурну мережу у Варшаві та столиці Великого князівства Литовського — Вільно, яка вчасно поставляла необхідну інформацію як політичного, так і військового характеру. Після 1654 р. розвідувальна служба Української держави провела блискучу операцію, внаслідок якої козацького розвідника Лук'яна Григоровича (Литвина), професійного лікаря, взяли на роботу до Посольського приказу в Москві.

До Чигирини надходили важливі дані військово-політичного змісту й з інших країн — Туреччини, Кримського ханства, Угорщини, Валахії. Українські розвідники успішно взаємодіяли зі шведськими й трансільванськими колегами на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії. Високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств і груп, національностей і віроспо-

відання. Мала місце й перевіровка агентів інших країн.

Використовуючи розвідувальну та контррозвідувальну служби, Б. Хмельницький шляхом поширення дезінформації прагнув посіяти у ворожому війську непевність у власних силах, панічний настрій. У своїх універсалах до населення та інструкціях до розвідників гетьман наполягав на необхідності створення для противників настроїв приреченості, напруги та непевності. Отже, вперше у практиці вітчизняного воєнного мистецтва застосовувалися принципи ведення так званої психологічної війни. Такі методи було використано у ході битв під Корсунем, Пилявцями та Берестечком. Безпосередня (тактична) військова інформація здобувалася шляхом розсилання спеціальних роз'їздів або за допомогою окремих розвідників, яким доводилося долати до сотні кілометрів. Вони розкривали задуми командування противника, дізнавалися про його чисельність і місцеперебування, напрямки й маршрут просування армій. Досить часто відомості необхідного характеру надавали захоплені “язики” — полонені з ворожого табору. Козацьке мистецтво захоплення полонених, як відзначали сучасники, було одним з найкращих.

Керівництво українського війська вживало необхідних заходів у сфері захисту національних інтересів від ворожих дій польської та інших розвідок. Завдяки контррозвідувальним заходам козацької верхівки вдалося зберігати у таємниці військові плани найважливіших кампаній, розкривати змови ворожої агентури проти гетьмана та інших воєначальників, протидіяти спробам урядів Речі Посполитої та Московської держави спровокувати міжусобну боротьбу в українському суспільстві.

Провідну роль у процесі формування воєнного мистецтва українського

народу наприкінці XVI — першій половині XVII ст. відіграла Запорозька Січ. Саме тут відбулося становлення сторожової служби й своєрідної системи оповіщення, які згодом були перейняті на Гетьманщині. Зважаючи на майже щорічні (починаючи з XV ст.) набіги татарських орд на українські землі, запорозькі козаки створили оборонно-сторожову систему стаціонарного та мобільного типу. Вона складалася з мережі козацьких форпостів, які виставлялися на потенційно небезпечних з точки зору татарських нападів напрямках й у тактично зручних місцях — постійних татарських шляхах, переправах, бродах тощо. Вони розміщувалися на природних пагорбах, стародавніх курганах, деколи й на спеціально насипаних земляних підвищеннях та мали дерев'яно-земляні укріплення, житлові приміщення, розраховані на залогу з 20—30 осіб. Для несення сторожової служби від форпостів у степ висилалися спеціальні команди (бекети) з 3—4 козаків, які залежно від оперативної ситуації перебували в роз'їздах або вартували на постійних чи тимчасових постах.

У XVIII ст. така система оповіщення набула довершеного вигляду і забезпечувала ефективну оборону Півдня України від ординських набігів. Основними функціями козацької сторожової служби були збір розвідувальної інформації про пересування противника, зведення до мінімуму неочікуваності його нападів, інформування командування і місцевого населення про наближення ворожих сил.

Фортифікаційні споруди. Оборонні укріплення у вигляді фортець почали будуватися на території України починаючи з XIV ст. Слід відзначити, що більшість з них було зведено на місцях запустілих городищ киево-руської доби. Типологія будівництва фортифікацій значною мірою залежала від природних умов, які були неоднаковими

у різних регіонах. Якщо побудова оборонних замків, мурованих з каменю, була притаманна західно- і деякою мірою центральноукраїнським землям, то на сході та півдні в основному бачимо дерев'яно-земляні укріплення. Різні типи замкових фортифікацій зумовлювалися також загальним перебігом військових подій, специфікою наступальної доктрини традиційних противників та розвитком військової техніки в європейському та азіатському регіонах.

Від початку XV ст. у замковому будівництві почала розвиватися баштова система оборони. При цьому башта пов'язувалася з оборонним муром, помітно виступаючи з нього, і, таким чином забезпечувала фланговий захист останнього. Завдяки висоті фортечних башт і обширній системі стрільниць з великим радіусом ведення вогню збільшувався контроль над місцевістю, що прилягала до замку. З посиленням ролі артилерії під час штурмів та оборони укріплених фортифікацій система вогневих башт модифікується й доповнюється бастейовою, коли “бастей” виступали у ролі великих баштових споруд, які встановлювалися у місці як найімовірнішого нападу. Бастейова система успішно використовувалася в таких містах, як Кам'янець, Київ, Меджибіж, Бар, Зіньків та ін.

У другій половині XVII—XVIII ст. майже всі населені пункти України були укріплені за допомогою різних мурованих, дерев'яних і земляних фортифікацій. За влучним висловом Павла Алеппського²⁴, “країна козаків” була на-

²³ Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки і контррозвідки (нарис). — Київ, 1995. — С. 36—37.

²⁴ Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XV века, описанное его сыном Павлом Алеппским. Вып. 3 // ЧОИИДР. — Москва, 1897. — Кн. 4. — С. 14.

сичена замками й укріпленими поселеннями, як гранатове яблуко зернами. Окрім вищеназваних, найбільшими серед них були Чигирин, Брацлав, Вінниця, Немирів, Черкаси, Чернігів, Батурин, Глухів, Полтава, Умань, Могилів, Шаргород, Прилуки, Козелець, Ніжин. Також міцними фортецями були усі полкові й сотенні міста Слобожанщини, зокрема, Харків, Охтирка, Суми, Острогозьк, Ізюм, Лебедин, Колонтаїв, Краснокутськ, Мурахва, Боромля. Так, дерев'яно-глиняна стіна навколо Сум оперізувалася глибоким ровом, мала довжину 3426 сажнів та 27 башт, у яких розміщувалося 12 гармат. Сотенне містечко Лебедин оточувала стіна у 1250 сажнів, було 20 башт і 9 гармат.

Упродовж першої половини 30-х рр. XVIII ст. для захисту південно-східних рубежів України було зведено систему фортифікаційних оборонних споруд, що отримала назву Української лінії. Вона складалася із суцільного високого земляного валу з 16 фортецями і 49 редурами, а також слобідських поселень, з жителів яких комплектувалися фортечні гарнізони. Маючи загальну довжину 285 км, вона пролягала вздовж кордонів Полтавського та Харківського полків, від Дніпра при впадінні в нього р. Орелі й до р. Сіверський Донець. У 1770—1774 рр. за наказом царського уряду збудована так звана Дніпровська оборонна лінія.

Озброєння та спорядження українського війська. Одним з найхарактерніших показників розвитку культури держав нового часу був рівень озброєння їхніх армій та військових утворень. Не стояла осторонь цього процесу й Україна, козацьке військо якої починаючи з 1648 р. брало участь у численних війнах та військових конфліктах, використовуючи при цьому найрізноманітніші види вогнепальної та холодної зброї.

Українська армія доби Національно-визвольної війни середини XVII ст. найбільше славилася своїм “вогнистим військом”. Саме за допомогою озброєних стрілецькою зброєю піхотинців Війську Запорозькому вдалося здобути ряд важливих перемог над ворогом. Гетьман Б. Хмельницький постійно наказував своїм полковникам, щоб їхні підрозділи були “...з доброю вогнепальною зброєю” та “...мали свою зброю, стрільбу”²⁵. Арсенал ручної вогнепальної зброї відзначався строкатістю. До нього входили: рушниці (ручниці), мушкети, залізний кий, пицалі, яничарки (яниченки), самопали, аркебузи (гаркебузи), гаківниці, півгакки, карабіни (бандолети), гульдинки та пістолі. Предмети, що обслуговували таку велику кількість “стрільби”, склалися з порохівниці (порошниці), ладівниці та чересла (кулечниці). В Україні використовувалася зброя як місцевого, так й іноземного виробництва — польського, турецького, іранського, російського, французького, голландського.

Досить часто приклади і ложі рушниць та іншого вогнепального озброєння майстерно орнаментували й інкрустували кісткою або перламутром, срібними чи мідними смужками-обоймицями. Інколи в оздобленні тієї чи іншої рушничної зброї траплялися корали і бірюза. Стволи цінніших зразків прикрашали золотою насічкою або інкрустували сріблом з емаллю. Про високу культуру користування і збереження рушниць та пістолів у козацькому середовищі свідчить наявність спеціальних “ольстр” — чохлаів із різнобарвного сап'яну, сукна або оксамиту, гаптованих золотою або срібною ниткою. Велику повагу до рушниці як основної зброї українського війська засвідчує факт ви-

²⁵ Цит. за: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 117.

користання відомого зображення козака з мушкетом на державних печатках та прапорах Гетьманської України впродовж другої половини XVII—XVIII ст.

Допоміжну роль у воєнних операціях козацьких воєначальників виконувала інша вогнепальна зброя — артилерія. Армія Б. Хмельницького мала на своєму озброєнні всі найновіші тогочасні типи гармат, поширені в інших країнах Європи. Залежно від калібру, форми та розміру в них були різні назви. Найживанішими були гармати середнього та малого калібру — октава, фалькон (сокіл), бастардова кольобрина (кулеврина), серпантина чвертькартавна, фальконет (мала піщаль), мала серпантина, органка, дільце, виватка, шкіряна гарматка. Для стрільби використовували різні заряди — ядро, бомбу, картеч.

Визначними центрами українського відливання гармат у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. стали Київ, Львів, Глухів та Новгород-Сіверський. Високохудожня праця людвісарів Йосипа та Карпа Балашевичів, Івана Степанова, Івана Андрійовича, Івана Полянського та інших майстрів стала не лише оригінальною, а й органічною частиною розвинутого на той час українського декоративного мистецтва. Гармати, виготовлені ними, були прикрашені різноманітною орнаментикою, гербами, художньо виконаними текстами написів, картушами з ім'ям майстра. Так, найвідомішим виробом К. Балашевича стала гармата завдовжки 3 м 95 см, виготовлена на замовлення гетьмана І. Мазепи. Нині вона прикрашає Московський Кремль.

Серед холодної зброї, якою користувалися козаки, головною була шабля (меч). У середні та ранньоновітні часи на Заході та Сході вона цінувалася як найпочесніший вид зброї. В Україні шабля також вважалася лицарською зброєю і часто означувалася як “чесне оруж-

жя”²⁶. Крім того, неодноразово у піснях та думках її називали “шаблею-сестрицею”, “ненькою-рідненькою”, “панночкою-молоденькою”. Значного поширення серед козацького війська набули шаблі турецького, іранського, сирійського, угорського, російського та польського походження. Однак найбільше цінувався так званий козацький тип (“черкаського дела”) шаблі, який вироблявся в Україні. Він став вдалим синтезом західних (угорсько-польських) і східних (переважно турецьких) досягнень у галузі зброярства. Їх прикрашали за допомогою гравіювання, карбування, чернення, оздоблення коштовним камінням та емалювання.

До холодної зброї козацького війська слід також віднести сокири-чекани, келепи, бойові коси та серпи, списи, кинджали, окрім того використовували дерев'яні ціпи і палиці, булави-колотушки. Метальну зброю репрезентували лук і стріли, металеві ножі тощо. Отже, українська зброя, акумулюючи найновіші досягнення тогочасної світової техніки військового виробництва, гідно репрезентувала вітчизняне воєнне мистецтво на міжнародній арені.

Військовий одяг. Як засвідчували сучасники, військове вбрання козаків Запорозької Січі у XVII ст. не було одноманітним. Їхній похідний одяг відрізнявся невибагливістю і простотою, а тому дістав назви “підлого”. Поряд із цим парадне вбрання запорожців було дуже розкішним і строкатим. Воно нерідко складалося з елементів трофейного одягу — турецького, татарського, польського чи московського. Попри іноземні запозичення, запорозький військовий одяг

²⁶ Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу // *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. — Київ, 1998. — Т. 5. — С. 97.

*Зброя козаків: гармати, ожига, шабля,
рушниця, пістолі. XVII-XVIII ст. НМІУ*

став одним з найяскравіших проявів національної самобутності.

У джерелах XVIII ст. згадується, що жупани у запорожців були в основному синього кольору, а вилоги на рукавах — червоні або зелені. Жупан зацібався до самого верху на густо розташовані гапки. Комір у нього був тоненький і зацібався на два крючки. Пояси могли бути зеленого, синього чи “буракового” кольорів і привозилися переважно з Туреччини, Персії чи Угорщини. Вони також оздоблювалися різноманітними металевими накладками. Популярними серед запорожців були данські чоботи та московські шапки. Всі ці елементи одягу, химерно переплітаючись, створювали особливий неповторний колорит.

На Гетьманщині лише за часів І. Мазепи виникають певні відмінності у фасоні та кольорі одягу різних родів козацького війська. Перші однострої з’явилися серед артилеристів, сердюків та компанійців, які несли службу на постійній основі. Тогочасні документи засвідчують наявність особливого типу першого українського однострою — “жупана військового”. Сукно певних кольорів — зеленого та синього — видавалося і полковим музикам. Основний загальний респектабельного козацтва не мав чітко визначеного кольору вбрання, але його фасон максимально відповідав умовам похідних чи бойових дій. Лише 1763 р. геть-

ман К. Розумовський видав наказ-“ордер”, згідно з яким так звані виборні козаки мали одягатися у суконний темно-синього кольору кафтан з червоними вилогами і підперезаний червоним поясом²⁷. Під ним мав знаходитися білий півжупанок та білі штани. Козак повинен був носити шапку з чорною смушевою околицею й низьким дном. У кожному полку колір шапки був різним. Компанійські козаки одягали зелену черкеску з червоними вилогами і червоний жупан з вузькими шароварами та короткими чобітьми. Одяг слобідських козаків складався з черкески з відкидними рукавами, напівжупана та широким шароварів і був різних кольорів.

Отже, вищевикладений матеріал свідчить про яскраву самобутність воєнного мистецтва створеного під час Національно-визвольної війни середини XVII ст. війська Української козацької держави. Воно проявилось у багатьох битвах та військових сутичках, які відбувалися за участю українських збройних сил у другій половині XVII—XVIII ст., і стало вагомим внеском до здобутків світової культури у галузі військової справи...

²⁷ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992. — С. 263.

3.1. Соціальна еліта

Відповідно до класичного витлумачення сутності держави державно організованим можна вважати лише те суспільство, у соціальній структурі якого є “особлива група людей — апарат управління, що виконує різноманітні загальносоціальні функції”¹, насамперед функцію правління. Оскільки суспільство постійно дезінтегрується змаганням інтересів різних соціальних верств і суб’єктів, правління завжди спрямоване на збереження цілісності суспільства — запоруки задоволення як окремих, так і загальносуспільних інтересів. З огляду на суспільну значущість реалізація функції правління потребує найуніверсальніших і найдієвіших засобів. Такими були й досі залишаються політика і пов’язана з нею влада.

Природно-історична потреба еліти монополізувати своє провідне становище стосовно керованого нею народу у зовнішньополітичному аспекті породжує політико-культурну зорієнтованість на політичну окремішність. У суспільно-політичній лексиці української еліти визначена налаштованість найчастіше позначалася стійким словосполученням “права й вольності” або його розширеними варіан-

тами: “права, вольності й привілеї”, “права, привілеї, переваги, вольності і свободи” тощо. Проте на різних історичних етапах дані поняття-символи наповнювалися неоднаковим змістом.

Автономізм становий та політичний. Упродовж часу, відведеного історією на становлення, повнокровне функціонування та занепад Української козацької держави, спрямованість на політичну окремішність виявилась у низці політико-культурних орієнтацій, що відображали різний рівень політичної суб’єктності. Для їх означення скористаємося такими усталеними в історичній науці поняттями, як автономія (станова, політична, постсуверенна) та суверенітет.

Аналізуючи сутність першого з них, насамперед звернімо увагу на той факт, що, лише виокремившись із соціуму Речі Посполитої, козацька еліта у політико-культурному аспекті характеризувалася не цілісністю, а внутрішньою суперечливістю й розірваністю. Причому цей розрив був не стільки кількісним, скільки якісним, тому що відбувався не між різними угрупованнями старшини, а у політико-культурному комплексі

Подтекстовка

¹ Музиченко П. Історія держави і права України. — Київ, 2000. — С. 194.

кожного особисто: чи то козацького старшини — вихідця із нешляхетських верств, чи то покозаченого шляхтича. Сутність цього розриву полягала в тому, що у ціннісно-нормативних проявах політичної культури переважна більшість майбутньої еліти Війська Запорозького була міцно інтегрована в політичну культуру Речі Посполитої, але ігнорована чи виштовхнута польськими урядовцями з регулятивно-комунікаційних механізмів організації суспільно-політичного життя.

Ця роздвоєність породжувала різні орієнтації на політичну систему Речі Посполитої. З одного боку, це проявлялося у прагненні інтегруватися до неї через інвестиційну поведінку. Старшини усвідомлювали, що Республіка потребувала їхньої військової служби, і намагалися служити максимально старанно, щоб завдяки цьому досягти своїх соціально-економічних та політичних цілей. Прикладом таких орієнтацій, реалізованих у політичній поведінці, можна вважати політичний курс Петра Конашевича-Сагайдачного. Проте відверте нехтування конкретними зусиллями його представників та роллю козацтва загалом викликало і девіативні (руйнівні), а частіше напівдевіативні орієнтації на політичну систему Речі Посполитої. Козацька верхівка чи сама організувала антисистемні виступи, чи включалася до боротьби, піднятої козацькими низами, аби завдяки козацькій шаблі домогтися включення до регулятивно-комунікаційних механізмів. Зрозуміло, що в такому випадку вони не мали на меті повне руйнування політичної системи, але не бачили інших, крім руйнівних, засобів, щоб силою зброї ослабивши панівні суб'єкти політичної системи, добитися свого місця між ними за принципом: “як рівні з рівними і вільні з вільними”.

Отже, етап боротьби козацтва за свої інтереси, відомий під назвою “козацькі війни”, посприяв витворенню політико-культурних орієнтацій у рамках станового автономізму. Пройнята здебільшого саме цими орієнтаціями, козацька старшина під проводом Б. Хмельницького і розпочала, за її усвідомленням, чергову козацьку війну і готова була її припинити, задовольнивши свої вузькостанові потреби. Сутність станового автономізму як синтезу політико-культурних орієнтацій можна реконструювати за листом козацького полковника Я. Хмеленка від 20 травня 1648 р. з-під Білої Церкви до київського воєводи Я. Тишкевича та за інструкцією козацької ради, поданою на початку червня 1648 р. козацькому посольству до короля. Полковник наголошував, що козаки не ставлять собі за мету “привласнити державу Й.К.М.”, а лише прагнуть жити “згідно з давніми привілеями, наданими польськими королями”. Під час вказаної червневої ради група старшин з подібними поглядами, безперечно, домінувала. Тому в інструкції послам наголошувалося на потребі домагатися сприятливих умов, що гарантували б виконання козацтвом своїх соціально-професійних обов'язків у межах єдиного політичного організму. Документ містив, зокрема, пункти про збільшення реєстру до 12 тис., права самим обирати старшину, надіслання затриманої за 5 років платні, повернення православним захоплених уніатами церков, складання реєстру кривд, завданих козакам польськими державцями, урядовцями, полковниками².

Пізніше спробу реалізації даної цінності ми зустрічаємо у політиці І. Брюховецького, коли він на початку свого

² Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т. 8, ч. 3. — С. 12, 14—15.

гетьманування допустив у Лівобережну Україну московських адміністраторів. Проте, вочевидь, у тому випадку варто вести мову про політико-культурну зорієнтованість самого гетьмана, а не про позицію козацької старшини, яка у масі своїй не сприйняла його станового козацького автономізму, і Брюховецький наштотхнувся на те, що політологи називають “опір середовища”.

Розвиток Національної революції поступово підвів основну масу старшин до нового комплексу політико-культурних орієнтацій на політичну автономію, вперше зафіксованих у листі Б. Хмельницького в березні 1648 р. до коронного гетьмана М. Потоцького. Від імені козацької ради гетьман вимагав поновити козакам давні права і вольності; усунути з полків полковників та інших старшин “ляхів”, щоб при владі перебували люди “лише з їх народу”; дозволити козакам здійснити морський похід; вивести польське військо із Задніпров’я та України й скасувати тут “управління Речі Посполитої”³.

Подібні вимоги Б. Хмельницький передав польському урядові й після перемоги під Корсунем. Йшлося про створення по Білу Церкву та Умань удільної, з визначеними кордонами держави; поновлення “давніх вольностей”; скасування прав воєвод і старост щодо міст, замків та королівських володінь; підпорядкування Війська Запорозького “лише одному королю”⁴.

Отже, на початковому етапі автономізм включав запровадження козацького самоуправління у південно-східному регіоні України; паралельне скасування діяльності польських органів влади; визнання короля сувереном автономного Війська Запорозького.

Проте орієнтації провідної частини української еліти на політичну окремішність та суб’єктність за умов дальшого розгортання Національної революції не

могли, звичайно, обмежитися рівнем політичного автономізму. Лідери козацтва мусили йти далі уже хоча б тому, що ні магнатерія, ні польська шляхта психологічно не були готові до факту визнання будь-якого політичного самовизначення козацтва. Тому, щоб зберегти свою політичну автономію, потрібно було шукати гарантій і, таким чином, продовжувати свою політико-культурну еволюцію. Насамперед це проявилось у прагненні Б. Хмельницького зміцнити державну автономію України через запрошення на вільний польський трон російського царя чи угорського князя. Отже, автономізм не спонукав Б. Хмельницького вдатися до пасивного очікування виборів короля, а підданство польському королю сприймати як безапеляційне підпорядкування суверенові. Навпаки, владу короля гетьман розглядав як добровільно від себе делеговану, але не відчужену, таку, що не тяжіє над ним чи гнітить, а гарантує права автономії.

Найзавершенішої форми політичний автономізм досяг у політико-культурних орієнтаціях старшини на включення України до тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви складової. Вперше цю орієнтацію, ще далеко не відрефлексовану, висловлену швидше на емоційному, ніж на раціональному рівні, ми фіксуємо у словах Б. Хмельницького, сказаних Г. Унковському під час перебування того у Чигирині. Гетьман вказував московському послу якраз на те, що Україну від Польщі звільнила незадіяність її у регулятив-

³ Цит. за: Ковальський Н. П., Мьцик Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 48.

⁴ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — Київ, 1997. — С. 25.

но-комунікативних механізмах політичної системи Речі Посполитої: “А нас Бог від них (Польщі та Литви. — *Авт.*) увільнив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присиляли...”⁵

Детального відпрацювання у тогочасних політико-правових дефініціях дана орієнтація набула у Гадяцькому договорі. Такий автономізм у межах виборної й обмеженої *роста сопвента* монархії цілком можна назвати державно-політичним автономізмом у максимально широких проявах. Адже рівноправне становище у тріалістичній Речі Посполитій за умов визнання короля главою виконавчої влади — це вже автономізм, максимально наблизений до суверенітету (права, на неповній етнічній території) — політико-правова суб’єктність, обмежена не владою короля, а природною потребою узгоджувати інтереси свого суспільства з інтересами суспільств союзних заради реалізації спільних політичних цілей. Проте після витвореного Б. Хмельницьким суверенітету як політико-культурної цінності Гадяцький договір як відображення автономізму все ж був відступом у справі втілення орієнтованості на державну окремішність українського народу.

Автономним прийнято називати і політико-правове становище Гетьманщини після втрати нею суверенітету. При цьому наголошується, що український соціум у той час мав обмежену (чи неповну) політичну суб’єктність. Вважаємо вживання терміна дуже приблизним насамперед тому, що у класичній традиції автономізм є наслідком висхідного розвитку етносу в націю. За логікою етнонаціонального розвитку він може лише передувати суверенітету. Якщо він наслідок суверенітету, це може означати лише політичну деградацію соціуму і бути наслідком не внутрішньосу-

спільних процесів, а зовнішньополітичних тиску та втручання. По-друге і найголовніше, автономізм не вичерпується обмеженою політичною суб’єктністю, його обов’язковою складовою є погодження проявляти свою суб’єктність у межах політико-правового простору об’єднаної держави. Якраз останнього ми і не спостерігаємо після втрати суверенності. Українська політична еліта, визнаючи обмеження своєї політичної суб’єктності (нерідко старшини змушені були це робити під загрозою застосування військово-політичного тиску чи й просто фізичної сили, як це сталося, наприклад, з І. Виговським та Ю. Хмельницьким), завжди рішуче відстоювала і не допускала поширення московських політико-правових норм на терени Гетьманщини.

Відстоюючи власну політичну систему, оберігаючи її від втручання представників іноетнічних еліт, українські старшини визнавали факт наявності монарха-протектора, функція якого, на їхню думку, полягала виключно у наданні легітимності прийнятим у Гетьманщині рішенням. Так, 20 жовтня 1692 р. гетьман І. Мазепа підготував “мнение” про скасування в Україні горілчаних оренд. Яким же бачив він механізм прийняття та втілення рішення? Старшини зберуть усю необхідну інформацію з цього питання, запропонують разом з гетьманом на з’їзді рішення і передадуть його на затвердження монарху (“і досконалого у той час про ту справу його Монаршого Указу просити будемо”). Старшини і гетьман були впевнені, що обґрунтований проект указу цар неодмінно затвердить, бо керуватиметься “превисоким своїм розумом і премудрим розглядом”,

⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. — Москва, 1953. — Т. 2. — С. 152.

3.1. Соціальна еліта (шляхта, дворянство, козацька старшина)

*Козацький
старшина
В. Дунін-
Борковський.
1701—1703 рр.*

тобто здоровим глуздом, яким керувалися й вони. За такої умови представники української еліти готові були формулювати: “у всіх справах, і в найменших випадках Указу Їх Монаршого дотримуємо, так найбільше про дотримання Їх пречесних Монарших Грамот повинність Нашу... знаємо”⁶.

Подібний підхід помітний і в пропозиціях, висловлених у ході складання прохання 1763 р., у яких старшини-автономісти пропонували самостійно готувати рішення щодо усіх питань внутрішньої політики, які, проте, “сили і чинності своєї до того часу мати не повинні, поки гетьман та інші малоросійські чини не представлять вашій імператорській величності через своїх депутатів і не отримують на них всенаймилостившої конфірмації”⁷.

Таку ж модель взаємин передбачав і відомий громадський діяч Г. Полетика, пропонуючи відродити в Україні шляхетську республіку, відповідно до норм функціонування якої “всі військові і громадянські запровадження і закони залежали від шляхетства, яке мало право творити їх на сеймиках, а для конфірмації королівської представляти на головний сейм”⁸.

Отже, стосовно місця і ролі монарха-протектора у політичній системі Гетьманщини ми бачимо випрацюваними у старшинському середовищі дві позиції: з одного боку, готовність дотримуватися указів свого монарха, з іншого — потребу грати провідну роль у ході підготовки указу, тобто політичного рішення. Саме вони мають збирати інформацію, розробляти мотиваційну, констатаційну, а також імперативну частини останнього. Сам же акт “монаршого затвердження” розглядався як надання указу легітимності.

Підтвердженням даного висновку може бути і один з пунктів так званої

війни маніфестів 1708—1709 рр. Спираючись на сформовану позицію і намагаючись її використати, І. Мазепа виходив з того, що хоча московський цар і суверен, але він не може стосовно України чинити щось без її згоди. Саме таким чином гетьман пояснював одну з причин свого виступу на захист прав і вольностей. Адаже “потенція московська... без жодної про те з нами згоди, зачала міста малоросійські в свою область відбирати”. Знову ж таки на ґрунті даної позиції І. Мазепа будував принаймні ряд пропагандистських маніфестів, попереджуючи старшин: “тоє ж (без жодної їхньої згоди) би власне виконалося”, а їх усіх планувалося “забрати в тяжку неволю, а не дай Боже! і на тиранські муки”, “ім’я Війська Запорозького згладити”, “козаків у драгунію і солдатів перевернути, народ малоросійський навечно собі підкорити”⁹.

Старшинський загал був одночасно чітко зорієнтованим на протистояння представникам російської політичної еліти, на невизнання будь-якої залежності від них чи їх задіяності у політичну систему Гетьманщини. Попри всю, можливо, й позірну, лояльність В. Кочубея до монаршого престолу, навіть він у записці-скарзі на П. Орлика обурювався з приводу того, що його запідозрили у спілкуванні з московськими урядовцями: “...у чому помиляється Пан Орлик, бо я, Суддя, на писарстві перебуваючи, ніколи до дурних москалів нічого не писав, а писав до Пресвітлого Престолу Монар-

⁶ Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским. — Москва, 1859. — Ч. 2. — С. 5—7.

⁷ Прошение малороссийского шляхетства... // Укр. іст. журн. — 1993. — № 9. — С. 93.

⁸ Из паперів Григора Андрійовича Полетики. (Друга половина XVIII віку) // Укр. археогр. зб. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 151.

⁹ Там само. — С. 174.

шого і до Синкліту”¹⁰. Реалізація цінності політичної окремішності ніяк не пов’язувалася старшинами з домінуванням російських урядовців у політичній системі Гетьманщини. Так, 1710 р. гетьманський кур’єр до Москви у розмові з колишнім чигиринським сотником Невінчаним зізнався: “...що наші і за вольності? Міністр, який при гетьмані, всілякого листа проглядає”¹¹.

Політико-культурна спрямованість на окремішність за умови військової слабкості спонукала українців вдаватися до конспіративного листування з використанням так званого вузлуватого, короткого письма “закритими словами”, до вживання домовлених виразів та заплутаних, лише учасникам листування відомих, фраз¹².

Негативні оціночні орієнтації викликали і спроби окремих з них шукати апеляції у царського міністра при гетьмані, як це сталося з куземинським сотником В. Павленком¹³.

Не зупинялися старшини і перед покаранням московських чиновників, що знову ж таки підкреслює їхнє сприйняття себе непідпорядкованими представникам великоросійського суспільства, а тому могли вдатися до арешту, тілесного покарання останніх. Так, відповідаючи на повідомлення наказного чернігівського полковника Леонтія Полуботка, Василь Многогрішний таку ситуацію сприймав як належну й підтримував застосовані заходи: “...не батою їх потрібно карати, лише твоїй милості щиро бажаю, щоб до мого приїзду як піддячого, так і сих москалів за доброю і міцною тримати сторожею”.

Пізніше, у Москві, на допиті “під муками” Василь Многогрішний пояснював, що піддячий “був ним арештований за те, що напився і бив козаків”. Однак свого часу в листі до А. Полуботка В. Многогрішний давав інше пояснення: це був той піддячий, що ще за Брюховецького

вихвалявся: “Ще і ваших кафтанів, як і Сомкових, не закаємося носити”¹⁴.

Насильницьке обмеження політичної суб’єктності у період постсуверенітетного автономізму, нехтування українських інтересів у поєднанні з подібними до зацитуваного зухвальствами представників московської еліти формували в українському середовищі різко негативні емоційні орієнтації як щодо політики Москви, так і до її політичної еліти.

Показовою у даному контексті є і реакція І. Самойловича на повідомлення про скарги переяславського воєводи з приводу великої кількості хворих та померлих серед московських стрільців: “Хоча б і всі пропали, то я б тим не печалився”.

Збереження власного політико-правового простору за обмеженою суб’єктності та природно-історичного прагнення старшини до монополізації свого провідного становища у суспільстві постійно народжувало сплески політико-культурних орієнтацій на суверенність. Так, з чолобитної на І. Самойловича ми довідуємося про такі факти: “І міста Государеві Малоросійські не Государевими, але своїми іменує, і людям військовим наказує, щоб йому, а не Монархам, вірно служили”. Коли ж у Чернігові міщани надумали на ратуші виставити «орла пластаного на знак того, що місто Чернігів є власна Їх Царської Пресвітлої Величності отчина, і казав Гри-

¹⁰ Там само.

¹¹ Цит. за: Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Москва, 1962. — Т. 16. — С. 31—32.

¹² Яковлів А. Конспіративне листування в Україні в 2-й половині XVII в. — Прага, 1941. — С. 2—6.

¹³ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — Київ, 1998. — С. 64.

¹⁴ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1877. — Т. 9. — С. 729, 783.

горій (син І. Самойловича. — Авт.) Війту і мешканцям так: “Не будете, мужики, жити на світі, що хочете виломуватися із підданства Пана, батька мого, і піддатися Москві”, і наказав, щоб орла не ставили і ставити зухвало не намагалися»¹⁵.

Зниження рівня етнонаціональної самосвідомості (викликане соціально-психологічним виснаженням періоду Руїни, притлумленим і підконтрольним станом українського громадянства впродовж правління Многогрішного — Мазепи, петровським погромом, ротацією старшинства на урядах за критерієм повної лояльності до московської політики) та різке послаблення політичної суб’єктності української еліти знову звели її змагання за політичну окремішність до рівня автономізму. Проте і впродовж цього періоду автономізм не можна вважати типовим. Адже на даному історичному етапі українська еліта продовжувала визнавати над собою суверенітет лише одного російського монарха, берегла недоторканність власної політико-правової самобутності й послідовно відмовлялася від політичного життя у спільному з Росією політико-правовому полі.

Міцність влади. Політико-культурні ціннісні орієнтації, які з часом переросли у тверду позицію, виростили знову ж таки з фактичної нерегульованості соціально-політичного становища козацьких старшин, показаних шляхтичів у рамках політичної системи Речі Посполитої. З одного боку, вони сприймали себе носіями шляхетських вольностей, з іншого — виступали у ролі жертв відвертого ігнорування й зневажання шляхетських прав польськими урядовцями та магнатами. Такий стан речей спонукав старшин на пошуки гаранта свого соціально-політичного становища, задекларованого як шляхетського. Ці пошуки і сприяли витворенню цінності міцної влади короля. На існування

такої цінності вказує низка висловлювань Б. Хмельницького та козацьких старшин. “Ви п[анове] поляки, короля не слухаетесь і з ним не рахуетесь, кожен із вас керується лише своєю головою й нічого не робите”, — так гетьман виказував своє невдоволення слабкою владою короля у червні 1648 р. красноставському старості М. Собеському¹⁶. У листі до Яна-Казимира від 15 листопада того ж року Б. Хмельницький переконував короля позбутися “побічних короликів” і стати “самодержавцем, як і інші королі, а не як св. пам’яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі...”¹⁷ “Король як король, але ви, королев’ята, князі, брoїте багато, та й наброїли”, — такою реплікою перебив Ф. Дзеджалій А. Киселя на початку переговорів¹⁸. “Король королем будет, щоби карал і стинал шляхту, і дуки, і князі, щоби вольний був собі — згріши князь — урізати йому шию, згріши козак — тоє ж йому учинити... не схочет король королем вольним бити — як ся видит”¹⁹.

У витлумаченні сутності сильної влади насамперед впадають в очі дві речі: тиск на короля з боку різних центрів сили сприймався винятково як деструктивний прояв — “броєння”; міцність влади короля, вважалось, полягала у її самодержавності, тобто у вивільненості з-під політичного тиску з чийого б то не було боку.

Повертаючись до теми політичного автономізму, що у червні 1648 р. при-

¹⁵ Источники малороссийской истории... — Москва, 1859. — Ч. 1. — С. 300—302.

¹⁶ Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — Київ, 1995. — С. 128.

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — Київ, 1961. — С. 81.

¹⁸ Цит. за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 8, ч. 3. — С. 143.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 117—119.

йшов на зміну автономізму становому, ми мусимо визнати, що цей автономізм, виходячи з поглядів Б. Хмельницького та його оточення, міг бути реалізованим лише за умови реформування політичної системи Речі Посполитої в одній із центральних її ланок — інституції королівської влади.

Доки ж реформування не відбулося, Б. Хмельницький вважав за допустиме виходити за межі автономізму і пов'язаного з ним підданства, перебравши на себе певні прерогативи свого суверена. Так, залишаючи західний регіон 2 грудня 1648 р., гетьман видав у Острозі універсал з повідомленням про мир і од-

ночасно з попередженням, щоб шляхта не пригноблювала селян і не чинила утисків православної вірі. Уже сам факт публікації такого універсалу вказує на те, що гетьман як підданий сприймав себе одночасно і гарантом реалізації наказу короля. Таким чином, він ставив себе принаймні нарівні зі своїм сувереном. В універсалі легко прочитується перебирання гетьманом на себе такої складової поняття “суверенітету”, як застосування своєї влади щодо усіх соціальних суб'єктів, у даному випадку стосовно польської шляхти та православних — їхніх підданих: “Цим універсалом ми повідомляємо про це (про

мир. — Авт.) в. м. панів і бажаємо, щоб в. м-ті також не йшли проти волі і наказу його королівської м-ті і не мали ніякої злоби ні до своїх підданих, ні до руської релігії... І не дай Господи, щоб до нас дійшли звістки про те, що хтось упертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською м-тю...”²⁰

Тема міцності влади залишалася актуальною і на зламі XVII—XVIII ст. Чинником її ослаблення цілком справедливо сприймалася боротьба старшинських угруповань як між собою, так і з гетьманом за владу. Заклик припинити її заради зміцнення влади через централізацію в руках гетьмана звучить у відомій поезії І. Мазепи: “Гей, братища, пора знати, що не всім нам панувати, не всім дано всеє знати, і речами керувати! На корабель поглядімо, много людей полічімо: однак стерник сам керує, весь корабель управує; пчілка бідна матку має, і оноє послухає. Жалься, Боже, України, що не вкупі має сини!”²¹

Суверенність. За критерієм реалізації принципу політичної окремішності найдовшенішою політико-культурною цінністю є суверенітет. Її метою є реалізація повної політичної суб’єктності на власному політико-правовому ґрунті. Одним із найвагоміших сутнісних аспектів суверенітету як цінності є орієнтація політичного суб’єкта на утвердження себе носієм верховної влади на власній території: “Виб’ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділлю, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте мовчіте, ляхи”²². Дана цитата до того ж вказує, що у свідомості Б. Хмельницького та його оточення уже було актуалізовано і такі сутнісні прояви суверенітету,

як територіальна цілісність та недоторканність.

Суверенітет сприймався і як право на застосування своєї влади щодо всіх соціальних суб’єктів: окремих осіб, груп і всього населення на власній території. Адже вже з самого початку повстання ми бачимо, як Б. Хмельницький брав посполитих під своє заступництво. Причому можемо простежити це не тільки за деклараціями в універсалах Б. Хмельницького, а й за його реальною політикою вже 1648 р. Тому, втрачаючи свій суверенітет щодо українського селянства, польський бік через А. Киселя уже в ході переговорів у лютому 1649 р. домагався, щоб Б. Хмельницький не брав простих селян під своє заступництво²³.

Орієнтації на суверенітет як на ніким не обмежене право державно-адміністративного апарату здійснювати управління у межах організованого цим апаратом політичного тіла поступово утверджувалися у свідомості старшинства не лише вищого, а й нижчого ешелону. Яскравим свідченням цього є лист глухівського сотника С. Вейчика севському воєводі Т. Щербатову (квітень 1651 р.).

Головним свідченням утвердження ідеї суверенітету в цьому листі є навіть не вимога сприймати нову українську еліту рівною московській, а висловлена сотником переконаність щодо виключних прав української еліти забезпечувати порядок на власній території стосовно усіх соціальних суб’єктів, включаючи й іноземних підданих. С. Вейчик вимагав від севського воєводи: “... Живіть з

²⁰ Універсали Богдана Хмельницького, 1648—1657. — Київ, 1998. — С. 83.

²¹ Источники малороссийской истории... — Ч. 2. — С. 110.

²² Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 118.

²³ Смолій В. А., Степанков В. С. Заг. праця. — С. 202.

нами по-дружньому, а справедливість чинить із своїх людей нашим людям. А в нас, що себе [про]штрафлять, то і ми будемо справедливість skutечну чинити, бо винного завше треба карати”²⁴.

Повну реалізацію суверенітету як політико-культурної цінності, насамперед у внутрішньополітичному аспекті, передбачав Переяславсько-Московський договір 1654 р. Він налаштовував старшинську еліту на застосування в Україні норм лише власного права за власної судової системи: “В начале изволь Твоё Царское Величество подтвердить права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в войске Запорожском, что своими правами суживались и вольности свои имели в добрах и судах, чтоб ни Воёвода, ни Боярин, ни Стольник в суды войсковые не вступался, но от старейших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека козаков, тогда два третьяго должны судити”²⁵. Якщо до цього додати і поставлену перед царем вимогу про збереження усіх прав і вольностей для усіх інших станів, то отримаємо сприйняття старшинами українського соціуму як соціуму верховного і повновладного на своїй території у здійсненні власного права щодо усіх актуальних тоді аспектів внутрішньої політики: судочинства, адміністрування, майнових стосунків.

Факт деякого обмеження Переяславсько-Московським договором як внутрішнього, так і зовнішнього суверенітету на фоні ігнорування українським урядом цих обмежень лише демонструє силу політико-культурних орієнтацій на суверенітет. Дану налаштованість засвідчують і наступні показові політичні кроки Б. Хмельницького. Він так і не оприлюднив ратифікаційні акти царського уряду; не дозволив Юрію як гетьману присягати московському цареві; не визнав потреби присягання пінської шляхти московському цареві. Сам осо-

бисто прийняв її під свою протекцію, присягнувши гарантувати права та вольності. Він відхилив претензії Москви щодо надсилання до московської скарбниці українських коштів. Заборонив введення в українські міста, крім Києва, царських залог. У даному питанні його голос звучав різко категорично: “...він, гетьман, не наказував і на думці у нього не було, щоб царська величність у великих містах — в Чернігові, в Переяславі, в Ніжині — повелів бути своєї царської величності воёводам”²⁶.

Не визнавав він обмежень і у зовнішній політиці, особливо після налагодження 1655 р. контактів між Москвою і Варшавою щодо можливості мирних переговорів. Його зовнішня політика була втіленням ідеї суверенітету на міжнародній арені, реалізацією права українського соціуму не лише бути представленим на даному рівні, а й брати активну участь у міжнародних відносинах, впливати на ситуацію в регіоні з метою найповнішого обстоювання власних інтересів.

І хоча з часом цінність суверенітету істотно редукувалася, проте окремі її складові — орієнтація на територіальну недоторканність та на право застосування своєї влади (у тому числі й примусової) відносно окремої особи, групи осіб і всього населення на власній території — продовжувала залишатися складовою політичної автономії аж до запровадження в Україні-Гетьманщині малоросійського генерал-губернаторства. Перша орієнтація проявила себе, наприклад, у “Проханні...” 1763 р., де вимагалось повернути Гетьманщині тери-

²⁴ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 3. — С. 25—26.

²⁵ Источники малороссийской истории... — Ч. 1. — С. 54, 63.

²⁶ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1861. — Т. 3. — С. 569.

торії, відокремлені за гетьманування І. Самойловича, І. Мазепи, К. Розумовського²⁷. Друга орієнтація реалізувалась у першому розділі “Прав, за якими судиться малоросійський народ”, де фіксувалося поширення українських правових норм на всіх, без винятку, мешканців. Остання орієнтація як один із сутнісних проявів суверенітету продовжувала жити насамперед тому, що й український автономізм теж ґрунтувався на власному правовому полі²⁸.

Зазначимо, однак, що чим далі українське суспільство віддалялося від часу свого політичного розквіту, тим менше дана орієнтація проявлялася у поведінці еліти й особливо її верхніх прошарків, як це сталося, наприклад, з Я. Марковичем, бунчуковим товаришем, котрий замість того, щоб домагатися від російських військових підкоритися українським (та й загальнолюдським) правовим нормам, видав на фізичну розправу солдатам своїх слуг за те, що вони не зуміли захистити його дім від вторгнення гвардійців, які перебували у стані п'яніння²⁹.

До захисту своїх співвітчизників могли ще вдаватися представники сотенної старшини, що за своїм соціальним і службовим становищем безпосередньо спілкувалися з народом. Так, городиський сотник Миргородського полку Одинець 24 грудня 1759 р. попередив поручика Македонського полку, що він разом з козаками буде патрулювати місцевий базар і якщо “побачить гусара у якійсь суперечці або буде наказувати господарю носити в караул їжу, то звелів бити, як собак”. А лукомльський сотник Лубенського полку Пиковець 20 березня 1760 р. віддав наказ козакам: “...якщо де хоча б мало гусари шкідливо чинити будуть, то бийте до смерті”³⁰.

Складовою суверенітету як політико-культурної цінності еліти пригнобленої нації була наявність чіткого політи-

ко-ідеологічного та історичного обґрунтування потреби національного визволення. Саме на таке обґрунтування натрапляємо як у оригінальних документах Б. Хмельницького, П. Дорошенка, так і в сумнівних щодо автентичності маніфестах Б. Хмельницького, у стилізаціях на теми цих маніфестів. Яскравим прикладом такого обґрунтування є, звичайно, “Вивід прав України” П. Орлика.

Навівши низку історичних і міжнародно-правових аргументів, автор доводив, що Україна була “вільним князівством” і що “стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі”. Далі він показав, що його народ був незаконним чином позбавлений своєї незалежності: “...але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні” і, зрештою, було “Україну примушено зректися прав козацького суверенітету”. Всілякі спроби захисту придушувалися брутальним силовим тиском: “Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування”. Наступним аргументом у системі обґрунтування потреби національного визволення України було підкреслення окупаційної сутності політики російського уряду та її

²⁷ Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7/8. — С. 91—92.

²⁸ Права, по которым судится малороссийский народ. — Киев, 1879. — С. 11.

²⁹ Маркович Я. Дневные записки генерального подскарбия Якова Марковича. — Москва, 1859. — Ч. 2. — С. 41—42.

³⁰ Барвинский В. Крестьяне Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — С. 228.

незаконності, як би довго і з якою б силою вона не нав'язувалася: “Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям щодо України”. Далі П. Орлик підсумовує: “Отже, з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України”. Заключною ланкою в обґрунтуванні є висловлення переконаності, що народ ніколи не може втратити права на визволення: “Козаки мають за собою право людське і природне, один із головних принципів котрого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слушний час”³¹.

З посиленням у XVIII ст. імперського тиску на українську автономію, втрачаючи можливості захищати права на якнайширшу політичну окремішність та суб'єктність у поточному політичному житті правовими й політичними засобами, українська політична еліта все ж не відмовлялася від ідеї суверенітету. Правда, така цінність зі сфери практичної політики дедалі більше переходила у сферу ідеального, зокрема в літературу військових канцеляристів. Вони ж, використовуючи свої твори як засіб історичної легітимації сучасних їм соціально-політичних потреб України-Гетьманщини, серед іншого зверталися до тем, більшою чи меншою мірою пов'язаних з ідеєю суверенітету і, таким чином, продовжували відтворювати відповідні політико-культурні орієнтації у політичній свідомості представників української політичної еліти.

Соборність. Хоча територіальна цілісність та недоторканність є складовими суверенності, у політичній культурі українських старшин ці прояви набули особливої значущості й перетворились на окрему політико-культурну цінність — соборність, виокремлення якої перед-

усім пов'язане з її самоочевидністю, наявністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена територію, заселені українським етносом.

Орієнтація на соборність супроводжувала українську еліту з самих початків формування козацької держави. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією прийняти під свою протекцію “...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу...”³²

Підкреслимо, що дана цінність ніколи не існувала у вигляді надбання лише окремих елітарних осіб чи груп. Так, Б. Хмельницький активно оперував нею у пропагандистській роботі з армією. Виступаючи у похід проти Польщі, 6 травня 1649 р. гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб добитися визволення Руської держави, територія якої простяглася б від Перемишля до Московського кордону. Отже, ідея соборності була настільки поширеною, що гетьман вважав за можливе використовувати її для пояснення мети своєї діяльності представникам найширших верств українського суспільства. Реалізація ідеї соборності залишалася одним з провідних рушіїв політики великого гетьмана до останнього його подиху. Не виходила вона з поля зору й усіх наступних володарів гетьманських клейнодів та їх оточення.

Одним з яскравих проявів даної орієнтації стали протести української еліти проти Андрусівського перемир'я та Вічного миру, які узаконювали територіальний поділ України між польською

³¹ Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 45—49.

³² Документи Богдана Хмельницького. — С. 626—627.

та російською коронами. Факт розділення старшинство сприймало лише як шкоду для Української держави.

Тема соборності наявна й у Конституції П. Орлика, для якого поняття соборності означало повернення до Гетьманської держави західноукраїнських територій.

Втративши правий берег, володарі гетьманських клейнодів ніколи не відмовлялися від титулування “обох боків Дніпра гетьман”, хоча, певна річ, усвідомлювали, що останнім, хто мав підстави так титулуватися, був І. Мазепа. На фоні даних стереотипів, поширених у середовищі старшинства Гетьманщини XVIII ст., особливо виразним, демонстративно-показовим виглядає титулування К. Розумовського “Гетьман всієї Малої Росії обох сторін Дніпра”³³. Факти подібного самотитулування І. Скоропадським, Д. Апостолом й К. Розумовським, на думку істориків держави і права, були засобом нагадування гетьманами, “що вони не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя”³⁴. Цей висновок можна поширити й на підлеглих гетьманам старшин, що підтверджується, зокрема, таким відомим історичним документом, як “Прохання малоросійського шляхетства...” 1763 р. Адресуючи його російській імператриці, представники української політичної еліти не пропустили нагоди підкреслити, що, обравши протектором Олексія Михайловича, Богдан Хмельницький “всю Малу Росію до всеросійської імперії приєднав”, а потім нагадати про “відступлення, спочатку Андрусівськими договорами, а потім трактатом Вічного миру, задніпровської України полякам”.

І хоча орієнтації на соборність поступово втрачали свої географічні маркери та номенклатуру, обмежуючись нагадуваннями про “єдність обох берегів Дніпра”, вони назавжди залишилися зафік-

сованими у політико-культурному комплексі української еліти завдяки “козацьким літописам” і особливо найпоширенішому з них — “Літопису гадацького полковника Григорія Грабянки”.

Монархізм. Суверенітет як цінність потребував втілення у конкретній формі правління. Обставини боротьби з Польщею за незалежність сприяли утвердженню орієнтацій на монархізм. Потреба мати міцну владу, що спочатку уявлялася як влада “самодержавного”, “вільного” від олігархічного тиску короля, за умови повного розриву з політичною системою Речі Посполитої привела до визрівання у середовищі старшинства монархічних орієнтацій, звернених уже до інституції гетьманства.

Вважаємо, що підґрунтям монархізму стала абсолютна влада гетьмана під час військового походу. Потреби ведення війни проти Польщі давали Б. Хмельницькому як воєначальнику повну владу над старшинами. Вимоги такого обсягу влади з боку гетьмана і готовність її визнавати з боку старшин спиралися спочатку на січову традицію. Саме у її межах можна прокоментувати звернення Б. Хмельницького на військовій нараді під Замостям: “Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послухенства всі і ждати моїх наказів!”³⁵ Витворення незалежної держави визначало вирішення питань законодавства, судочинства, адміністрування як на місцевому, так і на центральному рівнях. Негайного вирішення потребували й справи зовнішньополітичного гарантування українських інтересів.

³³ НБУВ. ІР, ф. 1, од. зб. 53764, 53766—53878.

³⁴ Музиченко П. Історія держави і права України. — С. 224.

³⁵ Цит. за: Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького: Військоко-історична студія. — Мюнхен, 1954; Львів, 1994. — С. 21.

Природно, що гетьман свою владу поширював і на нові сфери українського політичного життя. І саме тут він наштовхувався на опір насамперед черні, яка у радикальному пориві могла б загубити справу Національної революції ще на самому початку. У справі відлучення рядового козацтва від участі у вирішенні державних питань Б. Хмельницький цілком міг опертися на старшинство, як це й сталося вже в липні-серпні 1648 р., коли гетьман відмовився від інституції Генеральної ради і вирішував питання політичного життя на нарадах зі старшиною. Тут гетьман міг покладатися на природне прагнення еліти монополізувати справу управління суспільством. І хоча ні гетьман, ні старшина не могли піти на скасування традиції, вони все ж таки зуміли усунути рядове товариство та поспільство від справи генерування політичних рішень, звівши їх роль до висловлення згоди стосовно фактично уже прийнятих на старшинській раді ухвал.

Проте ті самі старшини, як представники еліти, котрі будували свої взаємини за принципом: рівний над рівним влади не має, не могли не протистояти дальшій монополізації влади у руках гетьмана. Згадаємо М. Кривоноса: “Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти”. Опір старшини своїм рішенням, а отже, й зміцненню своєї влади гетьман долав, спираючись насамперед на рядове козацтво, скликаючи чи погрожуючи старшинам скликати для розв’язання конфлікту з ними чорну раду.

Зміцненню його влади над старшиною сприяло і загострення соціально-економічних суперечностей між останньою і населенням. Старшини не могли не усвідомлювати, що своє соціально-політичне становище вони не зможуть реалізувати у соціально-економічному аспекті до того часу, поки не утвердять-

ся міцна гетьманська влада. А що вона може працювати у даному напрямі, демонстрував сам гетьман, видаючи охоронні універсали монастирям, шляхті на їхні володіння, спонукаючи поспільство до послушенства їм. Ім’я Богдана врешті стало символом національного звільнення, гаслом продовження боротьби з Польщею. Для більшості старшин успішність цієї боротьби була єдиною гарантією від розорення та винищення польськими властями. Так, цілий комплекс мотивів підвів старшин до сприйняття ідеї монархізму та її перенесення на особу Б. Хмельницького. Показовими у даному аспекті можуть бути слова учасника українського посольства, чигиринського хорунжого Василя, сказані М. Потоцькому у жовтні 1650 р.: “Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине”³⁶.

Проте дальший хід подій дає нам підстави стверджувати, що орієнтації окремих представників старшини не переросли у політико-культурні позиції всієї верстви. Погодившись на “присяглого” (за формулюванням М. Кривоноса) гетьмана Юрія Хмельницького, вони не протистояли інтригам ні І. Виговського, ні його наступників у справі руйнування монархічних засад гетьманської влади. Пізніше генеральні старшини і полковники монархічні домагання ставили у вину гетьманам, як це сталося з Д. Многогрішним та І. Самойловичем. Не прийнята була старшинським з’їздом 1763 р. і спроба “клієнтів” останнього гетьмана перетворити його посаду на спадкову у роді Розумовських.

Приглядаючись пильніше до того, що було витворено українською полі-

³⁶ Цит. за: *Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея...* — С. 63.

державі впливає право дворянства до землі”³⁷. Таким чином, гетьман мав справу не з рабами чи холопами, а з суб'єктами політичного життя. Тому застосування влади стосовно них у жодному разі не могло бути свавільним, гетьман мусив своїм, навіть каральним, діям обов'язково надавати легітимності.

Яскравим свідченням спрямованості еліти на вибудовування у Гетьманщині європейської моделі монархізму стало “Забезпечення” від 28 червня 1657 р., надане Богданом Хмельницьким шляхті Пінського повіту, яка присягнула йому на підданство. Гетьман, зі свого боку, теж зобов'язувався присягнути: “Так само всі умови, до союзу належні, статечне додержати і це наше забезпечення через надзвичайних послів присягою ствердити беремося, зобов'язуючи віднині Самих Себе і Потомків Наших і все Військо Запорозьке...”³⁸

Відсутність міцної політико-культурної орієнтації на монархізм у середовищі старшини, природно-історична боротьба між місцевою і центральною владою за постійного втручання у цю боротьбу зовнішньополітичних суб'єктів (без такого втручання, як засвідчує європейський історичний досвід, подібна боротьба завершувалася перемогою центральних інституцій) не дали змоги утвердитися у свідомості української еліти цінності монархізму. І все ж логіка внутрішньополітичного розвитку новоствореної держави спонукала гетьманів як представників центральної влади час від часу звертатися до теми гетьманської династії. Так, І. Виговський весною 1659 р. доручив українському посольству порушити перед сеймом пи-

Невідомий художник. Портрет гетьмана Івана Самойловича. XVIII ст. НМІУ

тичною елітою на терені монархізму, мусимо передусім зазначити, що соціально-економічні процеси, які відбувалися в Україні, витворювали інституцію українського монарха близькою до відповідних західноєвропейських, але не до східних деспотичних. Насамперед це було зумовлено, як доводив В. Липинський, характером козацького і старшинського землеволодіння: “З хвилиною заволодіння землею по лицарському праву меча процес європеїзації козащини був завершений”. І. Мазепа писав: “Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права!” “В козацькій Україні, — стверджував Липинський-історик, — як і в Західній Європі, з лицарського родового права на землю випливають обов'язки лицарського роду супроти землі, супроти держави. В Москві з обов'язку дворянської служби цареві і

³⁷ Липинський В. Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім ст. — Відень, 1920. — С. 124, 126.

³⁸ Цит. за: Липинський В. — С. 16.

тання, щоб після його смерті брат Данило “успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство”, а брат Костянтин “успадкував би пільне гетьманство”, щоб це сталося “без жодних виборів” і таким чином, щоб “на Україні не доходило до вибуху заворушень”. П. Дорошенко ставив за мету домогтися “незалежної ні від кого монархічної влади”, “вічного гетьманства” та передачі гетьманської булави “після нього сину і внуку його неодмінно”. У спадок прагнули передати гетьманську владу Д. Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа³⁹.

Договірність. Згадане П. Орликом право опору, відоме в Європі як *ius resistendi*, підводить нас до цінності договірності, характерної для політико-культурного портрета еліти як європейської взагалі, так і української зокрема.

Основними елементами договірності виступали вимога поважати права та привілеї підданого, вільний вибір протекції, вимога захисту. З огляду на дані орієнтації будь-яка домовленість розглядалася як акт взаємного зобов'язання. Підданий обіцяв своєму суверенові “покору, службу й вірність в обмін на захист і пошанування привілеїв васала й традицій його країн. Якщо васал мав підстави вважати, що його володар порушує свої зобов'язання, він мав право виступити проти нього на захист своїх інтересів” або ж просто припинити свої договірні зобов'язання. Найточніший виклад цього принципу, на думку О. Субтельного, зафіксований у “Schwabenspiegel” — одному із первісних джерел звичаєвого права Середньо-Східної Європи: “Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не захищають нас, то ми більше не повинні їм служити”⁴⁰.

Договірність ми розглядаємо як політико-культурну цінність, яка домінувала над орієнтацією на нічим не обумовлене підданство. Це видно уже з того

факту, що навіть у найзагрозливіші для Української держави моменти уряд Б. Хмельницького у переговорах з Москвою ніколи не погоджувався на безумовне підпорядкування скіпетру Романових. “... Дамо на себе договірне письмо за руками, з великим підкріпленням..”, — так пояснював Б. Хмельницький сутність висловленого ним побажання бути “під високою рукою московського царя”. Зазначимо, що це було сказано в один з найкритичніших моментів історії Української держави — після поразки під Берестечком (що має особливе значення для вивчення політико-культурних орієнтацій). Таку ж орієнтацію продемонстрував й І. Виговський у другій половині 1651 р., повідомивши московському послові, що у випадку принципової згоди царя прийняти Військо Запорозьке під своє покровительство він, генеральний писар, особисто вирушив би до Москви, щоб “домовлятися, на яких статтях цьому бути”⁴¹.

Таким чином, для української сторони природним було підданство, опосередковане договором. Очевидно, усвідомивши силу вкоріненості даної цінності в орієнтаціях старшинства, тезу про звільнення козаків від підданства польському королеві, який зламав свою присягу, не обороняючи грецької віри, включили до промови В. Бутурліна вже на шляху до Києва⁴².

Яскравим проявом договірності є і вимога українців до В. Бутурліна скла-

³⁹ Детальніше див.: Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 32—33.

⁴⁰ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — Київ, 1994. — С. 26.

⁴¹ Воссоединение Украины с Россией. — Т. 2. — С. 119—122.

⁴² Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Київ, 1995. — Т. 9. — С. 738.

сти присягу за царя, що він, “государ, гетьмана, Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вольностей не порушить, хто був шляхтич, козак чи міщанин і взагалі в яким-будь стані до цього часу був і маєтності мав, щоб так був і далі і щоб цар видав на маєтності свої царські грамоти”⁴³. Без цього учасники переговорів з українського боку просто відмовлялися присягати цареві.

Серед істориків утвердилася думка, що на односторонню присягу українці пішли лише тому, що потрапили до безвихідної військово-політичної ситуації після того, як кримський хан під Жванцем зрадив Б. Хмельницького, замирившись з польським королем. Вважаємо, що до переяславської присяги українську еліту на чолі з Б. Хмельницьким спонукали не лише раціональні розрахунки й підрахунки співвідношення військово-політичних потенціалів. Цьому не суперечили й політико-культурні орієнтації тогочасної української політичної еліти. Перечитуючи документи, можна слідом за А. Яковлевим припустити, що посол В. Бутурлін, хоча й не погодився на присягу від імені царя, все ж використав увесь свій дипломатичний хист, щоб переконати українську сторону, що царське слово і є різновидом присяги. У листі від 17 лютого 1654 р. Б. Хмельницький писав цареві: “Словесам бо царським Твоєї Ц. в-ті Всіляко віримо як нас той же ближній боярин з товаришами заспокоював (увещал) і завірив і на тій вірі нас несхибно утвердив”. Як бачимо, у листі до царя гетьман, піднімаючи дане питання, ставить знак рівності між царськими словесами та присягою, що означалася тоді терміном “віра”.

На особливу значущість царського слова вказував Б. Хмельницький і у листі до московських послів: “Однак пам’я-

тайте, в. м., і самі, як Бутурлін словом Й. Ц. В-ті нас *утвердив* (курсив наш. — *Авт.*), що Й. Ц. В-ть не тільки нам права і привілеї від віку надані підтвердити і при вольностях наших зберегти, але понад них ще особні свої... показувати має милості”. Цю думку підтверджує також інструкція І. Виговського українським послам до Москви: “При всьому пригадувати, як нас словом царським В. Бутурлін обнадіював”⁴⁴.

І якщо навіть припустити, що Б. Хмельницькому та найвпливовішим старшинам довелося перед собою покривити душею, відтворення у листах перебігу переговорів вказує на панування у політичній культурі саме цієї цінності.

Тому акт (назвемо його актом “завірення царським словом”) був продовжений з українського боку рівнозначним — присягою гетьмана і старшини. Таким чином, у політико-культурному сприйнятті старшин справа виглядала як взаємне взяття зобов’язань, скріплення царським словом (з боку московського царя) та присягою гетьмана із старшиною (з боку Війська Запорозького). Саме у такій інтерпретації сприйняла переяславську присягу решта суспільства, включаючи і старшин нижчого рангу, військових канцеляристів. Як наслідок, виникла легенда про взаємну присягу.

Однією зі складових довірності є орієнтація на гарантування сувереном поваги до людської гідності, зусиль і справ, виконуваних на спільну користь чи користь суверена. Це чітко фіксується П. Орликом в описі обурення вищого ешелону еліти на висловлювання О. Меншикова: “Час нині за тих ворогів (стар-

⁴³ Яковлів А. Українсько-Московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 13.

⁴⁴ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1878. — Т. 10. — С. 338, 434, 435, 533.

шин. — Авт.) братися”. Старшини казали, що козаки “за наказом царської величності, без всілякої незгоди, вірним і слухняним серцем... своїми оброками служать далекими і довгими походами, з останньої худоби розоряються, кров свою проливають, і у різних місцях, то в Інхлянтах, то в Польщі, то в Литві, то в Казанській державі, то в Донських містах, гинуть і зменшуються, а за ті служби, і попередні за турецької війни, і за теперішні не тільки жодної немає милості, але ще і лають нас і принижують і неробами називають, і вірної нашої служби за півшага не цінують, а врешті і про погибель нашу промишляють”⁴⁵. Та сама вимога з боку турецьких, польських, московських протекторів поважати гідність українців як підданих прослідковується і у вірші І. Мазепи: “От всіх не маш зичливості, ані слушної учтливості: мужиками називають, а підданством дорікають”.

Як одна з орієнтацій у межах договірності постає в епізоді, описаному П. Орликом, вимога до гарантування сувереності прав і вольностей підданого. Від наказного гетьмана Д. Горленка І. Мазепа дізнався, що людські права і гідність того разом із старшинами відверто нехтуються росіянами (їх насильно з коней “зіпхнуто”, і коні забрано “в підводи”); довідався також, що і соціально-політичні права українців знаходяться під загрозою. Д. Горленко надіслав копію царського указу, стверджував П. Орлик, яким полки Київський і Прилуцький планувалося відрядити до Пруссії “заради навчання і переоблаштування їх у регулярні драгунські полки”. Вислухавши це, Мазепа сказав: “...якого ж нам добра надалі сподіватися за нашу вірну службу, і хто ж би був таким дурнем, як я, щоб під цей час не перехилився до противного боку на такі пропозиції, які Станіслав Лещинський до мене надіслав?”

Договірність включала і сподівання, що за старанну службу піддані здобуватимуть вшанування і винагороду. Так, після наради в Жовкві 1707 р. Мазепа вимовив: “...якби Богу так вірно і старанно служив, отримав би найбільшу винагороду, а тут хоча б в ангела перетворився, не зміг би службою і вірністю моєю жодної отримати подяки”.

Найчастіше цінність договірності проявлялася в орієнтаціях на отримання захисту в скрутну хвилину. Саме на нездатність царя надати захист Україні вказує П. Орлик, посилаючись на одну з розмов гетьмана і Петра І. Він розповідав, що коли на початку 1708 р. гетьман попросив у царя 10 тис. російських солдатів, аби захистити Україну від вторгнення шведів, то отримав у відповідь: “Не тільки 10 000, а й десять чоловік не можу дати: як можете, самі бороніться”. За таких умов у Мазепи залишався єдиний засіб — змінити протекцію слабкого на протекцію сильнішого володаря і таким чином оборонити “бідну, нещасну Україну”. Таку зміну цілком виправданою вважав і П. Орлик: “І сам Бог і цілий світ буде бачити, що від нужди те вчинили ми і, як вільний незавоюваний народ, старалися про спосіб цілості нашої”.

Як видно з останньої цитати, договірність включала й орієнтацію на вільний вибір протекції. П. Орлик у листі до С. Яворського зміну Мазепою протекції подавав у класичній схемі. Він стверджував, що гетьман навіть написав до царя листа, у якому подякував останньому за протекцію, а разом з тим постарався “виписати всі наші образи колишні і сучасні, прав і вольностей відняття, остаточне розорення і задале-

⁴⁵ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення Самовидця про Мазепине відступництво // *Субтельний О. Мазепинці...* — Додатки. — С. 164;

*Козацький прапор
з гербом гетьмана
Івана Мазепи.
Кінець XVII ст.
Військовий музей,
Стокгольм*

гідь підготовану всьому народові згубу”. Довівши таким чином, що порушення умов протекції виходило з московського боку, автор підводив до природного у межах цінності договірності висновок: “Ми як вільні під високодержавну царської величності руку для православ’я Східного одновірства прихилилися, так, залишаючись вільним народом, вільні тепер відходимо”.

Незважаючи на порушення симетричності у взаєминах між Україною та Росією, ідея договірності протрималася до кінця існування Української козацької держави. Цьому сприяв насамперед Переяславсько-Московський договір, який обидві сторони, до речі, називали “трактатом”, “договорами”, “пактами”, “договірними статтями”, “постановленими пунктами, на яких приступив під високодержавнішу руку... гетьман Б. Хмельницький з усім Військом Запорозьким і народом Малоросійським” і який постійно актуалізував дану цінність і пов’язані з нею орієнтації. Завдяки Березневим статтям Б. Хмельницького статусу договірних набували, принаймні у баченні старшин XVIII ст., “договірні статті” усіх інших гетьманів. “Ті договори від

часу до часу при постановленні кожного гетьмана поновлювані і підтверджувані були”, — підкреслюється у “Проханні” 1763 р.

Проте на середину XVIII ст. політико-культурна цінність договірності все більше втрачала підґрунтя у реальній політиці. Це можна засвідчити посиленням на те ж “Прохання” 1763 р., у вступі до якого визнається, що останнім часом договірні статті “слабким малоросійському народу стали бути захистом”. Проте, що старшини переставали мислити категорією договірності, свідчить перший пункт документа, в якому йдеться про вольності малоросійські в цілому і хоч й згадується про збереження на вічні часи прав, запроваджень, привілеїв, вольностей і переваг під час підданства Б. Хмельницького, однак не наголошується, що вони були зафіксовані укладенням договору. В загальному контексті вони кваліфікуються лише як надані й затверджені.

Добровільність. Поступово на зміну договірності як запоруки збереження прав і вольностей, тобто автономного політико-правового статусу Гетьманщини та її еліти, прийшла цінність доб-

ровільності. У цілком сформованому вигляді вона виступає у ході виборчої кампанії 1767 р. та роботи Катерининської законодавчої комісії, що мала скласти новий кодекс законів Російської імперії. І в Наказах депутатам, і в їхніх виступах під час роботи комісії, і в спільному “Проханні малоросійських депутатів” 1768 р. — скрізь лунає тема “благоприєднаності”. І хоч доволі часто вона поєднується зі старою темою договірності, але кожного разу домінує уже в самій формі й сутності висловлювань, як, наприклад, у згаданому “Проханні” 1763 р.: “...відомо і те, що це добровільне підданство вчинене на... договорами і даними привілеями затвердженій основі”⁴⁶; чи у міркуванні Г. Полетики: “...усі договори і угоди під час благоприєднання Малої Росії до Російської Імперії здійснені були на спільній всіх тих чинів згоді”. А депутат В. Золотницький уже й не оперував категорією договірності: малоросійське шляхетство, “...благоприєднавшись російській короні з духовенством, козацьким корпусом і міщанством, отримало і завжди отримувало урочисте від всеросійських государів про недоторка-

нність заздалегідь назавжди своїх прав і привілеїв підтвердження”⁴⁷.

Звичайно, вагомішим, ніж форма висловлювань, аргументом є сама структура визначеної цінності. Добровільність ми можемо розглядати як провідну в даній парі цінностей тому, що система їхнього захисту, утвердження будуються не на політико-правовій основі (що було характерно для часу домінування договірності), а на цілому ряді історичних заслуг України перед Росією. У “Поданні лубенського дворянського депутата” Г. Полетики зустрічаємо розлогу “Виписку із привілеїв, прав і договірних статей, на яких підставах перебуває малоросійське шляхетство і чим воно доводиться”⁴⁸, що засвідчує його

⁴⁶ Прошение малороссийских депутатов во время составления Уложения // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию по составлению Уложения. — Киев, 1889. — С. 178.

⁴⁷ Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1882. — Т. 36. — С. 338, 356.

⁴⁸ Предложение лубенского дворянского депутата // Наказы малороссийским депутатам... — С. 168—176.

особисту орієнтованість на цінність довірності.

Проте у спільному “Проханні малоросійських депутатів” 1768 р., підготовленому ними уже в ході роботи комісії, коли посланці усвідомили, що їхні права і вольності не будуть включені до “генерального укладення” (кодексу), поряд зі згадкою про договірний характер підданства, основний акцент робився на десяти “користях”, які “від цього добровільного Малої Росії приєднання Російської імперії відбулися” і мали б спонукати владу останньої до збереження української автономії. Це, зокрема, добровільне приєднання “таких просторих і плодоносних земель без будь-якого кровопролиття”; “завоювання великого князівства Смоленського, в якому малоросійське військо немало брало участь”; “заселення російських пустих земель малоросійським народом, чому доказом служать Слобідська, Білгородська і Воронізька та інші губернії”; “прикриття собою “багатьох внутрішніх Російської імперії областей від наступів неприятельських”; “продовжувана через 114 років без оплати малоросійського шляхетства і козацького війська служба”; “безплатне утримання” великоросійських регулярних полків; звичайні та надзвичайні побори “хлібом, биками, кіньми” тощо.

Конституціоналізм. Зруйнування на теренах України політичної системи Речі Посполитої, старого суспільного ладу потребувало витворення нового і державного, і суспільного ладу. Цей процес відбувався насамперед на ґрунті козацької традиції, яка у регулюванні суспільних відносин ніколи не виходила за межі козацького станового автономізму, що за М. Дорошенка досягнув окремих проявів територіально-адміністративного характеру. Звільнення від Польщі поставило на порядок денний потребу регулювання взаємин між влас-

ною державною центральною владою і суспільством, між ними та царем як сувереном, між суспільними станами. Оскільки традицію тут запозичити чи використати було неможливо, то її нестачу було компенсовано витворенням конституційних норм.

Їх акумулювали договірні статті гетьманів з московськими царями і насамперед Переяславсько-Московський договір, який, з огляду на закладені у ньому зерна конституціоналізму, М. Грушевський називав “конституційною хартією” України і порівнював її з англійською “Великою хартією вольностей” 1215 р. Закладена у статтях ідея конституціоналізму виросла до оформленої у цілісний документ, відомий як “Конституція П. Орлика” від 5 квітня 1710 р. Традиція конституціоналізму органічно пов’язувалася зі сформованою у середовищі старшин орієнтацією на правове регулювання як зовнішньо-, так і внутрішньополітичного життя. У зовнішньополітичному аспекті найпоширеніша реакція на всіляке свавільство, перевищення компетенції з боку московського чиновництва та офіцерства виражалася у формулюванні: “Ви нас не шаблею завоювали”, тобто ми не безправні, а тому наші взаємини мають регулюватися договірними статтями.

Російські ж правові норми українці прийняти не могли. Для старшин аргументом виступав речовий доказ, документ. Вони не могли у зв’язку з цим не засуджувати тогочасне “великоросійське жорстоке і в цілому світі незвичне право, через яке багато невинних часто гине, а саме — “доводчику первый кнут”. П. Орлик розповідав С. Яворському, що у справі Кочубея та Іскри його вразив найбільше той факт, що їх “без всілякого розслідування на катування брано, кнutowано і мучено”.

У внутрішньополітичному аспекті теж спостерігається безупинний процес еман-

сипації політичного життя від свавілля. Звичайно, що цей процес розвивався насамперед у межах ради старшини, учасниками якої були два провідних суб'єкти політичного життя Гетьманщини. Тому маємо всі підстави розглядати її інституційованою ареною зіткнення гетьмана — уособлення загальносуспільного інтересу та старшин — представників інтересів своєї верстви.

Зіткнення нерідко були дуже гострими як за змістом, так і за поведінковими реакціями. Прикладом може послужити рада старшин під Замостям, коли “гарячіші полковники” докоряли Хмельницькому бездіяльністю й “особливо різко відзивався на гетьмана Чорнота”⁴⁹. Прикладом іншого зіткнення, де старшини виступали від імені інтересів окремих осіб, є рада осені 1653 р., коли «до гетьмана приходили полковники і казали йому, гетьману: “Непотрібно нам чужої землі обороняти, а свою безоглядно метати; досить нам того, що за себе стояти і свою землю обороняти”. І гетьман дістав шаблю, і рубнув черкаського полковника Єська по лівій руці»⁵⁰. Д. Многогрішний свого часу практично паралізував роботу старшинської ради: “Нині його, гетьмана, вся старшина боїться погляду і вести мову ні про які справи не сміє, оскільки гетьман став до них непомірно жорстоким”, “тільки декому мовить слово та й за шаблю”⁵¹.

Серед історичних документів знаходимо і свідчення учасника змагання з протилежного боку. Такою є скарга І. Мазепи 1689 р. Перебуваючи у Москві, гетьман повідомив, що колишній переяславський полковник Дмитрашко-Райча “повсякчас лає його поза очі та ганьбить при старшині й полковниках”, і попередив, що він скаржитиметься на Райчу на різдвяному з'їзді старшині й полковникам⁵². Як бачимо, гетьман продемонстрував орієнтацію на введення політич-

ного змагання між ними у законні рамки роботи Ради старшини.

Історична школа змагання виховала в його учасників ставлення до права як до політико-культурної цінності, що мала звільнити сферу політики від свавілля. Чітку фіксацію цього зустрічаємо у Конституції П. Орлика. Там, зокрема, усувається можливість для “властолюбних накупців” “над слухність і право” “приваблювати серце Гетьманське корупціями” і в такий спосіб здобувати уряди. Отже, право сприймалося регулятором кадрової політики.

Цінність права знаходила реалізацію й у підпорядкуванні їй гетьманської інституції у справі правосуддя. Якби хтось з “військових урядників” будь-якого рангу вчинив злочин “чи то гонор гетьманський насмілився образити”, гетьман ні в якому разі не міг їх покарати “приватною своєю помстою чи владою”, а зобов'язувався передати справу на розгляд Генерального суду, який і визначав би факт вини та форму покарання.

Нарешті, Конституція П. Орлика утверджувала провідну роль права у відкритому політичному змаганні гетьмана та старшини. Представники останньої отримували правовий захист у всіх випадках, коли вони приватно чи публічно вказуватимуть гетьману на недоліки його політики: “...тоді тая ж старшина генеральна, полковники і генеральні радники, спроможні будуть вільними голосами чи то приватно, чи, коли нагальна і невідкладна потреба вкаже, публічно на Раді Його Вельможності виговорити і про порушення прав і вольностей отчи-

⁴⁹ Грушевський М. С. Хмельниччина в розцвіті. — С. 99.

⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 44.

⁵¹ Там само. — Т. 9. — С. 643—644.

⁵² Цит. за: Окнишевич А. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Рада старшини. — Київ, 1930. — Ч. 2. — С. 52.

стих нагадати, без ущемлення (“уближень”) і найменшого пошкодження високого рейментарського гонору; про які виговори не має Ясновельможний Гетьман вражатися і помсти чинити, але не порядки виправити старатиметься”.

Позиція старшинства на правове регулювання знаходила своє втілення і в чинному на Лівобережжі праві, спочатку в комплексі законів, у центрі яких стояв Литовський Статут, а потім у “Правах, за якими судиться малоросійський народ”. Сам факт витворення нового українського кодексу є цінним уже тим, що він дає можливість виявити, які правові норми були тоді актуальними, а тому переносилися з Литовського Статуту. Шляхетство визнавало за норму права недоторканності від арешту, ув’язнення, позбавлення майна без судового вироку⁵³. Еліта Української козацької держави у внутрішньостанових стосунках запозичувала норми, якими жила еліта попередньої історичної епохи.

Проте поряд з надбаннями було запозичено і нехтування, особливо майновими правами нижчих соціальних верств. Адже за час існування держави ми маємо доволі багато прикладів беззаконня у сфері придбання чи й вульгарного відбирання землі у селян та козаків.

Разом з тим, що більше в Гетьманщині зміцнювали свої позиції представники та інституції російського суспільства, то менше українські старшини орієнтувалися у своїх сподіваннях на право. Прикладом може послужити досвід дуже лояльної до російської влади сім’ї Марковичів, голова якої досягнув високого соціального становища, виконавши ряд кур’єрських доручень від Петра I до Стамбула у час “зради” І. Мазепи. На його сина, наказного полковника Якова Марковича, дозволяв собі “кричати” російський солдат, “з’явившись з інструкцією їхати мені (Якову. — *Авт.*) до Глухова”. Під час Гілянського походу (1725—

1727) на нього, бунчукового товариша, та його підлеглих могли вчинити напад російські солдати під надуманим приводом влаштування тити вогнища небезпечно близько від порохових запасів. Міністр (так звали наглядача царського уряду за гетьманом) Наумов у присутності гетьмана міг “виговорювати”, “кричати” на бунчукового товариша — службову особу, підпорядковану безпосередньо гетьману. Не зважав на особу гетьмана не лише міністр. Це міг собі дозволити і російський член Генерального суду. Так, підполковник Львов, незадоволений ходом судового розгляду, у присутності гетьмана, “розсердившись, вихопив справу із рук канцеляриста і пішов додому”, обізвавши Я. Марковича “бездельником, дураком и тунеядцем”, репетуючи на все приміщення суду. Він же, всупереч українським законам та універсалу Д. Апостола, вирішив справу по-своєму, а “у суді генеральному... солдата на місце жолдака поставив, нібито для своєї якоїсь безпеки, а універсал гетьманський (і перший, і другий у тій справі. — *Авт.*) у суді не прийняв”. Знову ж таки, порушуючи закон, Львов міг кинути до в’язниці довірену особу у суді та, незважаючи на офіційні листи гетьмана, десять тижнів, за пасивного потурання міністра Тургенева, утримувати її там. Петербурзькі власті, теж ігноруючи особу гетьмана, направляли своїх посланців у різних справах, що стосувалися України, безпосередньо до міністрів⁵⁴.

Батька Якова, Андрія Марковича, генерального підскарбія і навіть російського дворянина, у судовій справі з

⁵³ Права, по котрым судится малороссийский народ... — С. 47; *Миллер Д.* Превращение казацкой старшины в дворянство // Киев. старина. — 1897. — Т. 56. — С. 193—194.

⁵⁴ *Маркович Я.* Дневные записки... — Ч. 1. — С. 41, 191, 250, 360, 369, 378—380, 390.

фельдмаршалом Мініхом могло захистити не право, а лише “благання змилостивитися”. Той же фельдмаршал міг безкарно зневажати і українське право, і Генеральний суд. Незважаючи на те що справа із Марковичами була вирішена на його користь, фельдмаршал, перебуваючи у Глухові, кричав на суддів Генерального суду: “Таких суддів повісити або, побивши кнутом, заслати до Сибіру”, а про права наші казав: “...шельма писав, а каналія судив”⁵⁵. Принагідно зазначимо, що у ході судового розгляду брат Марко за погрозу побити до смерті російського кірасира був покараний судом розжалуванням “на 3 місяці у рядові козаки” та позачерговим відрядженням у похід на Українську лінію.

Цих прикладів з життя Марковичів цілком досить, щоб погодитися з твердженням історика Д. Міллера, що у тогочасній Україні під російською владою “торжествувало не право, а сила. Хіба дивно, що зрештою сила стала викликати до себе значно більшу повагу, ніж право? Ідеал права був замінений ідеалом сили. До нього, до цього нового ідеалу, і потяглися усі, кому це дозволяли умови життя”⁵⁶.

Попри весь цей тиск, що зумовлював посилення конкретно-ситуативних установок на нехтування права, позиція нової шляхти як верстви полягала у сприйнятті права як цінності. Так, зокрема, запевняв учасників Катерининської законодавчої комісії депутат від шляхетства Гадяцького, Миргородського і Полтавського полків М. Мотоніс: “...за злочини і злочинства закони повинні піддавати одному й тому ж покаранню людей всілякого чину та гідності без огляду на особи”. І навіть межу між “підлими” і “благородними” він провів, використовуючи, поряд з іншими, критерій правослухняності: “Підлі лише ті, які мають дурні властивості, чинять

справи, противні законам, непристойні своєму званню...”⁵⁷

Республіканізм. В умовах становлення нового суспільства поряд з монархічними тенденціями, що опиралися на прагнення центральної влади максимально підпорядкувати собі всі прояви суспільного життя, не меншого поширення набули і республіканські орієнтації. Їхніми суспільно-політичними джерелами були: військова демократія як форма суспільно-політичної організації і правління у межах соціумів зони “порубіжжя”, до якої належала і Запорозька Січ; шляхетсько-республіканські засади Речі Посполитої, які залишалися взірцем для нової української шляхти; протистояння старшинських угруповань владі гетьмана як прояв природно-історичного змагання органів місцевої влади з владою центральною; протистояння провідних верств українського суспільства представникам російської влади як носіям монархічного світосприймання.

Проте до того часу, поки козацька старшина соціально не переродилася на нову шляхту, республіканські орієнтації залишалися стихійними, не усвідомленими. На поверхні суспільно-політичного життя перебували лише орієнтації, пов’язані з боротьбою старшинських угруповань з гетьманом за суб’єктність у здійсненні центральної влади, за вплив на неї у справі прийняття політичних рішень. Тому вже І. Виговський, шукаючи засобів зміцнення своєї слабкої влади, змушений був пообіцяти усім “начальним людям”: “за небіжчика Богдана Хмельницького ради і поради поміж нами ніякої не бувало, а нині ви мене об-

⁵⁵ Там само. — Ч. 2. — С. 52—55.

⁵⁶ Міллер Д. Хозяева и постояльцы. — Харьков, 1909. — С. 8.

⁵⁷ Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1869. — Т. 4. — С. 168, 169.

рали гетьманом, і я без вашої військової ради ніяких справ робити не буду”⁵⁸.

Такою ж була і природа напруженості між гетьманом та старшиною щодо порядку заміщення урядових посад. 4 травня 1666 р. єпископ Методій Филімонович повідомляв бояринові Шереметьєву, що гетьмана “не люблять” за його “своєнравство”. У Переяслав, Полтаву та Миргород він “вибрав полковників без посполитої (полкової. — *Авт.*) ради і по своїй волі, а не за їх стародавніми правами”⁵⁹.

Наведені приклади протистояння старшинства і гетьманів вказують на характерне для того часу домінування в процесі українського державотворення тенденції до монархізму. Проте поразка І. Мазепи, петровський погром, підконтрольність гетьманської влади, потурання полковництву у протистоянні гетьманам позбавили український соціум змоги розвиватися шляхом утвердження й реалізації даної тенденції. За нових обставин республіканські засади стали провідними у взаємодії політичних суб’єктів постмазепинської доби як у Гетьманщині, так і серед емігрантів, які об’єднувалися навколо П. Орлика. Республіканізм останніх, вважаємо, тримався на впливі традицій та надзвичайності обставин функціонування військового табору.

У Гетьманщині ж у 20—40-х рр. XVIII ст. до вже існуючих додалося нове джерело республіканізму, характерне для усього європейського світу нового часу. Річ у тім, що старшинство Гетьманщини саме тоді у переважній більшості підійшло до самоусвідомлення себе повним і незалежним суб’єктом власності на свої маєтки. Таке самоусвідомлення неминує веде до сприйняття себе відносно незалежним суб’єктом політичного життя. Взаємозв’язок між цими двома проявами самоусвідомлення — соціально-економічним та соціально-політичним — знайшов дуже влучне відображення у

німецькій мові. У ній слово “бюргер” використовується для висловлення відразу двох понять — “господар” і “громадянин”. Не на мовному, а на рівні юридичного документа, зокрема “Прав, за якими судиться малоросійський народ”, цей процес знайшов відображення і в Україні. Так, арт. 6 гл. 4 “Про свободу шляхетського та військового звання людей та їх ґрунтів” уже своєю назвою, як і формулюванням: “вони при своїх вольностях, свободах і при маєтках непорушно бути повинні”; або арт. 10 гл. 4 “Про непризвоєння шляхетського або військового звання вольності, честі і маєтків людям посполитим” вказують, що і в тогочасній Україні поняття “вольності” і “свободи” міцно пов’язувались із поняттями “майно”, “маєток”, “ґрунти” і т. п.

Події Національно-визвольної війни, Руїни, реакційні заходи уряду Петра I мало сприяли тому, щоб українські старшини утверджували себе як незалежні суб’єкти власності на свої земельні держання та володіння. Проте час та праця — ці два вирішальних чинники перетворення права володіння маєтками, даними у користування за умови служби, на право власності поступово робили свою справу — справу не менш значущу, ніж сама революція.

Якщо кілька старшинських поколінь володіли певною ділянкою, то останній в їхньому ряду звикав дивитися на неї, як на власну. Ще більше значення мала праця. Завдяки їй “маєток може отримати зовсім інший вигляд і цінність; віднімання такого маєтку зовсім не те, що відняття маєтку, даного вчора, хоча б володілець і визнавав за віднімаючим право на те”⁶⁰.

⁵⁸ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1863. — Т. 4. — С. 43—44.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Очерки по истории литовско-русского права. — Киев, 1889. — С. 49—50.

До того ж обставини історичного розвитку Гетьманщини залишали чинним і найдавніше джерело набуття права власності — право займанщини, коли людина цілину перетворювала на цінність власними зусиллями, працею.

Як засвідчують “Права...”, на час створення даного кодексу всі форми права власності в Україні-Гетьманщині визріли. На це вказують пункти 2, 3, 4 арт. 3 гл. 4. У них фіксується право старшини-шляхтича та його нащадків володіти маєтками вічно і вільно як за наявності гетьманських універсалів, інших документів (“крепостей”), так і без них. В останньому випадку йдеться про маєтки, отримані у спадок від батька або матері й інших родичів, куплені, подаровані або іншим законним (“правильним”) чином здобуті. Окремо наголошувалося й на здобутті права власності через працю: “хто на пусту землю прийшов і тую землю розорав або ліс розчистив”, та за часом: хто “здавна за самодержавніших Всеросійських государів, святоусоплих предків її імператорської величності... безсумнівно володів, то і наступники його такими маєтками вічно і вільно володіти мають”.

Свідченням того, що в Україні-Гетьманщині не лише визріли всі форми права власності, а й сформувалася сама ідея власності (як усвідомлення володільцем своєї незалежної влади над майном та вимога визнавати цей факт оточенням), є фіксація відповідної норми у “Правах...”: “Шляхетського і військового звання у Малій Росії людей у посполитих перетворювати і поневолювати, також земель та інших угідь їхніх, правильно ними придбаних, віднімати нікому не належить (курсив наш. — Авт.), але вони при своїх вольностях, свободах і при маєтках непорушно бути повинні”.

Джерелом республіканізму в середині — другій половині XVIII ст. стали

впливи західноєвропейського просвітництва та деякі “республіканські хитання” петербурзького трону (що, власне кажучи, теж зумовлювалося просвітницьким впливом). Звичайно, повз увагу української верхівки не міг пройти непоміченим підписаний Катериною II відомий “панінський проект” про створення при особі монарха ради із законодавчими повноваженнями та включення другим у список з восьми членів ради гетьмана К. Розумовського⁶¹.

Утвердженню республіканської ідеї як засобу реалізації української автономії значною мірою посприяла політична практика за гетьманування К. Розумовського. Відновлення традиції скликання старшинських з’їздів, перетворення колегії генеральної старшини на колективний орган поточного управління справами Гетьманщини, вилучення судової влади з компетенції Генеральної військової канцелярії та зосередження її у Генеральному військовому суді, порядок комплектування якого, починаючи з 1760 р., включав і республіканські процедури, а саме: десять тимчасових членів Генерального суду щороку обиралися старшиною-шляхетством усіх десяти лівобережних полків.

Сприйняття старшинами свого суспільства як республіканського стало таким міцним, що один із полемічних творів “Разговор Великороссии с Малороссиею”, написаний заради “захисту, честі і слави Малоросії” перекладачем Генеральної військової канцелярії С. Дівовичем, у кульмінації полеміки містить підкреслення республіканської сутності українського суспільства: “А не ты Республікою повелеваешь мною”, — заявляє персоналізована Україна Росії.

Утверджуючись у свідомості старшин як цінність, республіканізм дедалі

⁶¹ Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1871. — Т. 7. — С. 200—201.

більше потребував реалізації у політичній практиці. Безпосередньою причиною, що спонукала старшин взятися за розробку конкретної програми перебудови України-Гетьманщини в Українську Республіку, була судова реформа 1763 р. Запровадження підкоморських, земських і гродських судів, комплектованих старшинством шляхом виборів, підвело їх до прийняття республіканської системи цінностей як чинної.

Безпосереднім поштовхом до формування конкретних пунктів республіканської програми стала спроба частини учасників з'їзду грудня 1763 р., що завершив розгляд питань судової реформи, загітувати зібрання звернутися до Катерини II із проханням запровадити в Україні спадкове гетьманство. Проте прихильники республіканізму завзято запротестували. На з'їзді розгорілися "палкі суперечки", "вчинено було різні пропозиції", а серед них — й наповнені республіканським змістом. І хоч до остаточного варіанта документа, відомого під назвою "Прохання малоросійського шляхетства..." 1763 р., далеко не всі ці пропозиції увійшли, але саме вони дають нам змогу відтворити уявлення нової шляхти про республіку.

Очолити її мав гетьман, "вільно обраний малоросійським народом". Для "узаконення нових запроваджень", для "спільних наших постанов і справ", для "порад з приводу потреб малоросійського народу" пропонувалося один раз упродовж року, "а у надзвичайних випадках, коли потреба змусить", скликати сейми або генеральні ради, де всі "нові запровадження і справи повинні визначуватися і вирішуватися більшістю голосів". Виходячи з того, що нова шляхта визнавала російського монарха своїм сувереном та брала собі за зразок шляхетсько-республіканські засади польської Речі Посполитої, де "нові справи вирішувалися і запровадження узаконювалися були під

час польського володіння спочатку на сеймиках наших, а потім підтверджувалися на головних сеймах спільними короля і всієї республіки згодою", українська еліта визнавала за російським монархом право "конфірмації". І лише після неї рішення генеральної ради набували б законної сили.

Республіканські засади організації судової влади нові шляхтичі конструювали, виходячи із правових норм Литовського Статуту та своїх уявлень про порядки доби польського володіння. Заново засновані підкоморські, земські, гродські суди, вважали вони, мусили перебувати під апеляцією трибуналу. Цей орган верховної судової влади в Україні пропонувалося формувати шляхом виборів "вільними голосами від шляхетства". Виходячи з уявлень української еліти про російського монарха як про суверена, порядок апеляцій на рішення трибуналу визначався так: "...оскільки від названого трибуналу відповідно до прав наших нікуди апеляція не повинна бути, крім до Вашої Імператорської Величності, і тільки у таких кримінальних справах, де про втрату честі і життя справа ведеться, того заради передаємо на найвищу В.І.В. ласку, куди від названого трибуналу не лише у вказаних у правах наших справах, але і з приводу усіх інших мати апеляцію визначити зволисте".

Дещо доповнити картину республіканських орієнтацій, якою вона складалася на середину XVIII ст., дають змогу "Права, за якими судиться малоросійський народ". Республіканізм насамперед проявляє себе способом заміщення посадових осіб, способом формування органів влади. Глава 4 "Про вольності і свободи малоросійські" у арт. 1 пункті 1 фіксує: "На будь-який військовий чин у малоросійській старшини, за давнім високомонаршими грамотами затвердженим порядком, вільними голосами обирати".

Відсутність деталізації стосовно виборців, а також твердження того ж пункту 1, що чин отримують “за розсудом та визначенням вищого правління”, уже вказують на те, що це не демократично, а аристократично-республіканська норма. На еволюцію у даному напрямі вказує і наступний пункт 2 арт. 1, який фіксує, що “посполитого звання люди” не можуть бути обраними “ні в які військові чини”. Дана тенденція знайшла своє відображення й у “Проханні...” 1763 р., в якому право обирати гетьмана і старшин, крім них самих, надано лише “малоросійським і низовим запорозьким козакам”.

Ставлення до населення як до пасивного учасника — об'єкта політичного життя — зустрічаємо також у творах Г. Полетики. До критики Наказу від Другої Малоросійської колегії депутатів Катерининської законодавчої комісії він підходить з республіканських позицій: “...якби малоросійське право і потребувало яких-небудь нових норм, то це належало б учинити не згідно з приписами і думками малого числа людей, але згідно з загальним народним бажанням”. Тому він сподівався на те, що імператриця, “яко милосердна мати своїх підданих, почує глас прохання народного, а не Малоросійської Колегії”, опираючи свої сподівання на республіканський за своїм змістом аргумент: “власні недостачі і потреби” кожному народу відомі краще, “ніж правителям”. Проте під народом Г. Полетика розумів насамперед соціальні верхи без поспільства і міщанства. Чітко лубенський депутат фіксував і політичну роль козацтва у суспільно-політичному житті, чим і ставив останню крапку в оформленні ідеї аристократичної республіки, якою вона склалася під кінець існування України-Гетьманщини. Цитований вище уривок із “Прав...” він розтлумачував на користь шляхетства: “Козаки, а тим

більше люди поселянської породи на земські уряди обирає бути не повинні”. Він не заперечував права козаків обирати, судитися у земських судах, але наголошував: “Переваги ж шляхетські між іншими полягали і в тому, що одному лише шляхетству відкритий шлях до чинів громадянських”⁶². Показово, що і “Генеральну Чорну Раду” Г. Полетика витлумачував у аристократично-республіканському розумінні: “На цю Раду у випадку важливих справ повинні вони були збирати не тільки генеральну старшину і полковників, але й іншу старшину, а особливо старих і заслужених людей”⁶³.

Політико-культурні норми. Складовою політичної культури української еліти виступали і політико-культурні норми як загальновизнані вимоги до поведінки політичних суб'єктів, що, безумовно, формувалися під впливом цінностей. Старшини як представники політичної еліти у виконанні своєї суспільної функції правління практично відразу ж наштовхнулися на потребу узгодження інтересів усіх соціальних верств, підпорядкування окремишнього, часткового інтересу загальносуспільному. Дана потреба викликала до життя відповідну норму: підпорядкування приватного інтересу суспільному благу.

Посилаючись саме на дану норму, пояснював П. Орлик причину переходу І. Мазепи на бік Карла XII. У листі до С. Яворського колишній генеральний писар стверджував, що, присягаючи на вірність змовницьким задумам, гетьман казав йому, що це він робить “не для приватної моєї користі, не для високих гонорів, не для більшого збагачення, ані

⁶² Возражение депутата Григория Полетики на наставление малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧИОИДР. — 1858. — Кн. 3. — С. 76, 78.

⁶³ Из паперів Григора Андрійовича Полетики. — Т. 1. — С. 161.

*Інтер'єр
Андріївської церкви,
у якій за переказами
О.Розумовський
вінчався з
імператрицею
Єлизаветою Петрівною.
Сучасне фото.*

для інших яких-небудь примх, але для вас всіх, хто під владою і регіментом моїм перебуває, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї вітчизни бідної України, всього Війська Запорозького і народу Малоросійського, і для зміцнення і розширення прав і вольностей військових”.

Саме на службу суспільній справі вказували старшини Мазепі, коли той щиро чи вдавано засумнівався у доцільності організовуваної змови. Старшини, бача-

чи його, як описував П. Орлик, у “боязні і непевності, часто йому в Білій Церкві нагадували, щоб і про свою і про спільну всіх цілість промишляв”.

Заклик підпорядкувати приватні інтереси загальносуспільному голосно лунав і на останньому старшинському з'їзді у грудні 1763 р.: “Заради любові до Вітчизни, заради власної вашої і нащадків ваших честі і користі об'єднайте всі сили розуму вашого, зміцніть їх патріотичним натхненням і, забувши усі

пристрасті і партикулярні користі, подумайте про відновлення колишніх Вітчизни вашої порядків і добробуту”⁶⁴.

Утвердження орієнтації на суспільний інтерес як цінність викликало осуд такого явища, як клановість. Це бачимо, наприклад, у чолобитній старшини на Д. Многогрішного. Здійснені ним посадові переміщення вони сприймали як прояв захисту гетьманом інтересів свого клану. Усунувши з полковницьких урядів старих полковників, він на їх місце “наставив... своїх братів, зятів та інших конфідентів”. Така політика, на думку старшин, була виключно шкідливою і слугувала їм аргументом для обґрунтування “зради” Д. Многогрішного. Вимога підпорядковувати приватні інтереси загальносуспільним виховувала у старшин обов’язок стояти на сторожі територіальної цілісності та конституційних засад суспільного ладу, тобто формувала з них представників “нації політичної”. Як наслідок, представників еліти вищого ешелону за умов силового підпорядкування Гетьманщини країні монарха-протектора ніколи не полишав страх стати причетними до перетворень, пов’язаних з руйнуванням таких основ. Це чітко прослідковується у побоюванні наказного гетьмана Д. Горленка, відрядженого на початку Північної війни до Прибалтики, щоб його ім’я у майбутньому не пов’язували із запровадженням в українському війську “регулярного строю”, що фактично означало втрату одного з проявів суспільного ладу Гетьманщини. Таким же змістом, але поширеним на весь суспільний устрій, було наповнено пересторогу Д. Горленка до І. Мазепи: “Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо та ім’я його славимо, що Україну від іга лядського звільнив, так противним способом і ми, і діти наші у вічних родах душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй у такій

Невідомий художник. Граф О. Розумовський.

неволі залишиш”. До рівня захисту морально-релігійних цінностей підносить І. Мазепа вимогу оборони українського устрою, ставлячи їх поряд: “А за віру хоч умріте, і вольностей бороніте!”

Саме орієнтаціями на підпорядкування своїх дій вимогам до поведінки представника політичної нації пояснюються на перший погляд нелогічні й навіть ризиковані вчинки П. Полуботка та Д. Апостола. Незважаючи на імператорський указ від 23 червня 1723 р. про заборону подавати клопотання з приводу обрання нового гетьмана, вони обидва зігнорували його. П. Полуботок у Петербурзі в першій половині серпня, а Д. Апостол, перебуваючи у козацькому таборі на р. Коломак, наприкінці серпня подали Пет-

⁶⁴ Речь “О поправлении состояния любезного нашего отечества” // Киев. старина. — 1882. — № 4. — С. 120—121.

ру І чолобитні, де йшлося про збереження традиційного устрою Гетьманщини та обрання нового гетьмана.

З огляду на дану політико-культурну норму не виглядає зовсім несподіваним і “Прохання...” 1763 р., у якому учасники з’їзду, як представники політичної шляхетської нації, підняли питання територіальної цілісності Гетьманщини з вимогою повернути землі, відірвані від неї впродовж гетьманування Самойловича — Розумовського, та збереження й зміцнення уконституйованого договором Б. Хмельницького і Олексія Михайловича суспільного та державного ладу Гетьманщини.

Саме представником політичної нації сприймав себе і Г. Полетика, погодившись на пропозицію полчан-земляків представляти їх наказ у катерининській законодавчій комісії і захищати “благополуччя”, тобто суспільно-політичний устрій Гетьманщини. У його політико-культурному комплексі функції, пов’язані з політичним представництвом нації, було піднято до рівня втілення найвищого сенсу життя людини: “Я б вважав людиною, що прожила мій вік, і далі не бажав би жити, побачивши виконання цього (“благополуччя”. — *Авт.*) над нами і над люб’язною моєю Вітчизною; цього як бажаю, із цим живу і до смерті моєї перебуду із щирою старанністю”⁶⁵. Наголосимо, що це не лише високопарна риторика. Григорій Полетика чи не єдиний з усіх депутатів від усіх автономних областей, котрий, не обминаючи імені імператриці, з трибуни комісії засудив українську політику російського уряду: “Не такими, Всемилостива Государине, не такими засобами приводиться народ до благополуччя, які пропонує Малоросійська Колегія”⁶⁶.

Разом з усіма іншими депутатами від Гетьманщини він не погоджувався і на “Проект прав благородних”, оскільки той не забезпечував малоросійському шля-

хетству можливості залишитися при своїх усіх попередніх правах, привілеях, перевагах, вольностях і свободах.

В умовах, коли територія Гетьманщини була інкорпорована до складу імперського політичного тіла, коли залишки її політичної системи припинили своє існування, а верхні ешелони шляхетства отримали можливість нобілізуватися у російське дворянство (права якого було розширено практично до рівня шляхетства), орієнтації на виконання функцій шляхетської нації все ж впродовж певного часу ще знаходили можливість для своєї реалізації.

Така нагода виникла, коли нижчі ешелони шляхетства і старшинства, козаки і навіть посполиті, включаючи іноді й покріпачених, вдалися до спроб здобути статус дворянства. Ціла група представників вищих кіл шляхетства, які не мали особистих підстав турбуватися проблемами нобілітації, сприйняли себе зобов’язаний виконати соціальне замовлення своїх співвітчизників. Така позиція видається ще вагомішою на фоні того, що “для більшості свобода винокуріння видавалася у будь-якому випадку вищою свободи політичної”⁶⁷; коли їх закликали “умерить патриотическую горячность, судьбою своею влекомые”⁶⁸.

Коли російський уряд шукав всіляких засобів і приводів, щоб обмежити доступ українства у дворянство, Василь

⁶⁵ Благодарственное письмо Гр. Андр. Полетики... своим выборщикам за избрание в звание депутата в комиссию для сочинения нового уложения // Киев. старина. — 1890. — № 11. — С. 335.

⁶⁶ Возражение депутата Григория Полетики... — С. 101.

⁶⁷ *Миллер Д.* Превращение малороссийской старшины... — С. 198.

⁶⁸ Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киев. старина. — 1894. — № 10. — С. 123—124.

Полетика, син тоді уже покійного Григорія Полетики, дорікав російському урядові: "...славні і хвалені предводителі малоросійського воїнства і принижувані тепер герольдією до такої міри малоросійські чиновники були тоді, коли безстрашно піднімалися на смоленські, азовські і кизикирменські стіни, коли перед лицем государів і славних російських вождів хоробро перемагали і полоняли турків, татар, персіян, поляків і шведів... чи могли очікувати за свої воєнні доблесті, заслуги, надані їм і скріплені кров'ю, такого образливого для себе приниження?"⁶⁹

Виконання соціального замовлення групою патріотів знову ж таки переживалося емоційно: "Як приємно трудитися

для слави і користі Вітчизни. Власні почуття наші, почуття, що ми у надрах її жили не даремно, нагороджують нас за них і дають нам найщасливіше для смертних право на ім'я синів Вітчизни"⁷⁰.

Сконсолідованість. Важливою запорукою задоволення як окремих, так і загальносуспільних потреб виступає збереження цілісності суспільства, яке постійно дезінтегрується змаганням

⁶⁹ Полетика В. Записка о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства // Киев. старина. — 1893. — № 1. — С. 7—8.

⁷⁰ А. И. Чепе от В. Г. Полетики / Из истории южнорусского общества начала XIX века // Там само. — С. 56.

інтересів різних соціальних верств і окремих суб'єктів. Без підпорядкування всіх суспільних сил єдиній загально-суспільній потребі й волі політична еліта втрачає спроможність успішно здійснювати свою правлінську функцію, що зрештою призводить до втрати нею статусу провідної суспільної сили. На цьому ґрунті й виникає орієнтація на таку вимогу до політичної поведінки, як сконсолідованість.

Насамперед це добре усвідомлював засновник Української козацької держави Б. Хмельницький, що фіксує його лист від 28 жовтня 1648 р. до шляхти та міщан Замостя: “Але тепер ми всі в одному гурті і не допоможе вам більше Господь Бог на нас їздити”⁷¹.

Проблема згуртованості суспільства гостро стояла перед політичними лідерами за доби Української козацької держави. За часів воєнних лихоліть сконсолідованість, цілком природно, виступала необхідною умовою перемоги над ворогами. На цьому, наприклад, наголошував П. Дорошенко у листі до Д. Многогрішного від 30 січня 1669 р.: “... Коли будуть всі разом по-колишньому в згоді і братерстві жити, то кожна справа міцніше і статечніше урuntuвана буде, і жоден ворог, ховай Боже, не здолає нас подужати, і це ми самі добре дознали, що нам за останні роки наше роздвоєння принесло: неприятелям нашим користь, а нашій змученій отчизні непростанну згубу”⁷².

Згуртованість уявлялася й передумовою вирішення багатьох інших загально-суспільних питань і проблем. Так, наказний гетьман Я. Лизогуб, як свідчить його лист до лубенчан на початку 1670 р., сконсолідованість вважав не тільки засобом гарантування, запорукою вольностей та безпеки, а й змогою вирішувати всі внутрішні питання без залучення зовнішніх сил і чинників: “На що нам чужі війська на допомогу закли-

кати? Самі б, як потрібно, могли тих присмирити, коли б лише всіх ваших милостей на те було істинне одностовство з нами”⁷³.

Як запоруку здатності суспільства вирішувати складні історичні завдання розглядав сконсолідованість й повсталий гетьман І. Мазепа. Саме посилаючись на роз'єднаність українського суспільства, він відмовляв Станіславу Лещинському в негайному приєднанні України до шведського табору: “...в Україні і начальній, і підначальній, і духовній, і мирській, як різні колеса, не в одностовній є згоді”. Та сама думка, але стосовно виключно політичної еліти, звучить у його відомому вірші “Всі покою щиро прагнуть”: “Не маш любви, не маш згоди, от Жовтої взявши води; през незгodu всі пропали, самі себе звоювали... Жалься, Боже, України, що не вкупі має сини! Єден живе із погани... Другий ляхам за гріш служить... Третій Москві юж голдує, і їй вірно услугує”. Врешті, гетьман закликав до єдності, яка зображалася можливою лише за умови підпорядкування окремих інтересів загально-суспільним, що постають у образі Матері-Вітчизни: “І ви, Панство Полковники, без жодної політики, озьмітеся всі за руки, не допустіте гіркої муки Матці своїй більш терпіти!”

Ослаблення фактора воєнної загрози поступово приводило до переорієнтації сконсолідованості як вимоги до поведінки з підпорядкованості потребам воєнним на службу потребам суспільного розвитку. Саме в даному контексті заради забезпечення у суспільстві “порядків і добробуту” закликав до

⁷¹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 77.

⁷² Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 227.

⁷³ Акты ЮЗР. — Т. 9. — С. 184.

єдності невідомий оратор на старшинському з'їзді 1763 р.

Прийняття політичних рішень.

Вагомим показником політичної культури соціального суб'єкта є спосіб прийняття політичних рішень.

На початковому етапі Національної революції, коли соціальна стихія залучила до політичного життя найширші народні верстви, спостерігається домінування механізму безпосереднього здійснення влади повсталим народом — механізму, що базувався насамперед на політичних традиціях Запорожжя. Його провідною складовою виступає випрацювання політичного рішення генеральною радою. Такий метод виявився актуалізованим внаслідок взаємодії кількох чинників тогочасного політичного життя. По-перше, через слабку виокремленість військово-політичної еліти на фоні широкого загалу. По-друге, для ведення успішної визвольної боротьби на першому її етапі цілком вистачало прозорих рішень, визначених логікою безкомпромісного антагонізму з поневолювачами та ґрунтованих на життєвому досвіді найширшого кола учасників Генеральної ради.

Прийоми прийняття рішення радою базувалися на прихильності більшості до одного з можливих варіантів вирішення справи. Причому більшість мала явно переважати меншість, тому що ніякого підрахунку голосів не велося. Особливістю генеральної ради були також взаємно нетерпима й агресивна поведінка різних сторін, мінливість політичних симпатій, відвертий ірраціоналізм з переважанням емоцій, почуттів над логічним обґрунтуванням, визначенням критеріїв ефективності політичної дії не практичною користю, а морально-релігійними уявленнями про справедливість чи несправедливість, духовну чистоту чи оскверненість дії⁷⁴.

Вихід політичних процесів за межі Запорозької Січі, їхній розвиток до рівня повноцінного внутрішньо- і зовнішньополітичного життя держави потребували кваліфікованих і термінових, а нерідко й таємних рішень, чого ніяк не могли забезпечити механізми безпосередньої демократії. Потреба у таких рішеннях, прийнятих людьми зі спеціальною підготовкою, накладалася й на природно-історичний процес витворення самовизначеним соціумом власної політичної еліти. Як відомо, цей процес здійснювався в історії людства двома шляхами: монархічним (з можливим виродженням у деспотичний) або аристократично-республіканським (з можливим виродженням в олігархічний).

Зміцнення Б. Хмельницьким свого провідного становища у політичній системі Війська Запорозького, зростання харизматичності його влади зумовили прийняття гетьманом одноосібних рішень. Монархізм як тенденція розвитку прослідковувався й у прагненні до таких рішень з боку Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи. Проте власний монархічний принцип не зумів утвердитися в тогочасній Україні-Гетьманщині. На думку Б. Крупницького, “з ним не тільки конкурував, його попросту витісняв монархічний принцип деспотичного характеру. Монархія стала в Україні символом необмеженої царської влади. І тут Москва перетинала власні українські тенденції”⁷⁵.

Втручання російських властей у природно-історичне змагання двох тенденцій та їхніх інституційних репрезентантів призводило до послаблення ролі ге-

⁷⁴ Окиншевич А. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Генеральна рада. — Київ, 1929. — Ч. 1. — С. 23, 80—82, 150.

⁷⁵ Крупницький Б. Основні проблеми історії України. — Мюнхен, 1955. — С. 48.

68 рис

тьмана та посилення впливовості його старшинського оточення. Встановлення нестійкої рівноваги між ними призводило до прийняття політичних рішень майже виключно методом колективного обговорення у межах політичної інституції ради старшини.

Як названа обставина, так і політико-культурні цінності й норми, запозичені з комунікативно-регуляційних механізмів здійснення влади у Запорозжжі та Речі Посполитій, створювали широкі можливості для ведення дискусій та дебатів у ході обговорення пропозицій. Учасниками проголошувалися розлогі промови з використанням якнайширшого кола доказів. Так, наприклад, на старшинському з'їзді 1693 р., що зібрався з приводу скасування оренди на продаж горілки, на користь її збереження висувалися такі аргументи: вона нікому не шкодить, за винятком шинкарів; державний скарб отримав кошти на плату охочому війську та на задоволення інших військових потреб; у міських скарбницях з'явилися гроші, причому не лише

для поточних загальних потреб (на будівництво церков, купівлю дзвонів, виготовлення для власної оборони гармат та пороху), а й для накопичування "про запас"; скасування оренди позбавило б можливості збирати гроші з козаків-корчмарів, котрі захищатимуться від податків козацькими правами; нарешті, всі інші способи наповнення скарбниці пов'язані з труднощами і розтягнуті в часі.

Прихильники скасування нагадували, що оренда здавна є справою ненависною, і не стільки самим грошовим збором, скільки поганою славою з часів польської держави, коли євреї "нею заволоділи і численні видумані обтяження придумували"; оренда лише сприяє "неспокійним людям" шкодити "загальному добру"; вона збуджує до порушення суспільного спокою запорожців, котрі "похвалки злі на орендаторів чинять".

Як можна судити зі змісту використуваних аргументів, змагальний процес у ході прийняття політичного рішення набував форми інтелектуального зма-

гання — ознаки просвітницьких часів у політиці. Одночасно поряд з раціональними аргументами в середині XVIII ст. у ході дискусій ми бачимо активне вирування емоцій, ґрунтованих на національно-патріотичних почуттях. Звернення до теми “люб’язної Вітчизни”, її “честі”, “слави”, “користі”, апеляція до предків, славних і пером, і шаблею, стають складовими політичного дискурсу української еліти, як про це можна судити з промови невідомого оратора на старшинському з’їзді 1763 р.

Змагальний процес у ході прийняття політичних рішень породжував також емоційні реакції на виступи опонентів. Вони кричали один на одного “з великим шумом”, вдавалися до дошкульних порівнянь, образливих епітетів, могли, “ударившись об стіл, говорити зі сльозами”. А якщо до емоцій приєднувався інтерес “партикулярний”, приватний, то непоодинокими були випадки нонконформізму та обструкції. Як наслідок, виникала потреба чіткого регулювання та регламентування процесу обговорення.

Прикладом реалізації такої потреби стало “Визначення” між членами комісії, що уклала відомі “Права, за якими судиться малоросійський народ”. “Комісіанти” зобов’язувалися в ході зачитування та розтлумачування окремих незрозумілих моментів “уважно слухати, іншими ж своїми приватними справами і розмовами тоді не забавлятися, і криків та сміхів не вчиняти непристойних, та і в ту пору, коли один з нас до справи належну промову або міркування своє вголосує, інший не повинен своїми висловлюваннями тому заважати, але порядно один одного, поки виговорить, очікувати мусить”.

Дискусія під час обговорення потреби була й певного механізму прийняття остаточного, спільного для всіх рішення. Робота аналогічних старшинській раді установ у сусідніх країнах здійсню-

валася за одноголосного ухвалення. У Росії цього вимагав принцип монархізму, за яким бояри не могли не “приговорити” того, що указав цар. У Польщі підрахунок голосів не був потрібним через відомий принцип “ліберум вето”.

В Україні-Гетьманщині поступово формувалася механізм прийняття рішення через схвалення певної пропозиції більшістю присутніх. Спочатку цей механізм приховувався за поняттями “загальності”, “одноголосності”⁷⁶. Наприклад, за формулюванням “одностайна Рада наша Лисянська” стояли політичні акції, що ніяк не узгоджувалися з принципом одноголосності. Сердюцька старшина демонстративно покинула раду, П. Дорошенко поклав перед радою булаву⁷⁷, що було незаперечним свідченням політичної кризи, а не узгодженості політичної волі.

Дуже гострим було і протистояння різних груп старшини та інших учасників згаданого старшинського з’їзду 1693 р. У листі до царя І. Мазепа повідомляв про дискусію, що відбулася, і водночас засвідчив той факт, що “однак більше тих виявилось”, які вважали, “що оренда здавна є річчю ненависною”. Це дає змогу припускати, що певне визначення співвідношення сторін, принаймні приблизно, здійснювалося. І всі учасники ради рішення більшої визнали правомочними.

Разом з тим учасники з’їзду ще не відходили від принципу одноголосної ухвали. У цьому ж листі трохи нижче І. Мазепа запевняв: “на яку раду всі потім погодилися”. Дане зауваження про згоду всіх, а не просто більшості, мало, очевидно, гарантувати повну правомоч-

⁷⁶ Определение между нами... учиненное в комиссии перевода и свода прав малороссийских... 1738 года июня 5 дня // Киев. старина. — 1888. — № 10. — С. 36.

⁷⁷ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С. 71.

ність ухвали ради старшини. Таким чином, юридично ще забезпечувався принцип одноголосної згоди, але фактично рішення уже спиралося на позицію більшості присутніх. Таке роздвоєння спрямовувало старшин до формування принципу прийняття рішення підрахованою більшістю голосів. Дану тенденцію засвідчує і єдиний виявлений за документами випадок персональної подачі голосів, що стався на раді старшини 1668 р., де головував правобережний гетьман П. Дорошенко. У ході цієї ради “турецького султана посол всіх окремо по одній людині розпитував: чи всі хочуть у підданство і чи не примушувані до цього гетьманом? І всі старшини послу відповіли, що вони не з примусу хочуть бути у підданстві у султана, а волею бути їм у підданстві, як волохи і мултяни”⁷⁸.

На користь запровадження принципу прийняття рішень шляхом голосування з підрахуванням більшості голосів працювала у XVIII ст. подача міркувань відновленою за К. Розумовського старшинською радою. Міркування підписували старшини, що мимоволі фіксувало кожний голос. Хто ж не підписував, подавав окремі писані міркування — обґрунтування особистої позиції стосовно ухваленого більшістю рішення. Таким чином, з відновленням роботи ради старшини за К. Розумовського її ухвали і юридично визнавалися як неодноголосні та неодностайні.

За цим же принципом працювала і спеціалізована комісія з підготовки проекту “Прав, за якими судиться малоросійський народ”. У разі незгоди у важливих випадках кожен член комісії подавав свою думку в письмовій формі, і питання вирішувалося більшістю голосів. Таким чином, щоб перетворити спосіб прийняття рішення вузькоспеціалізованої й тимчасової інституції у постійний та загальноприйнятий, залишався останній крок. Цим кроком, очевид-

но, мала стати робота “Генеральної ради або Сейму”, де всі питання пропонувалося вирішувати “більшістю голосів”. Однак ця ідея не була реалізована.

У ході аналізу еволюції даного методу прийняття рішень не можна брати до уваги вибори 1767 р., оскільки вони проводилися під адміністративним тиском малоросійського генерал-губернатора, коли накази вважалися чинними навіть за умови явної меншості підписів від загального числа шляхтичів полку.

Змагання між гетьманом і старшиною за опори гетьмана на суверена або на “чернь військового чи посполитого стану” давало йому певну перевагу. Тому старшинам доводилося або відмовлятися від участі у вирішенні справ, або ж терпіти навіть порубання шаблею. Присутність гетьмана на раді старшин була, звичайно, засобом тиску на членів ради у момент виявлення ними власних політичних позицій.

До рівня усвідомлення норми не тиснути особистою присутністю на учасників голосування піднявся лише один гетьман — П. Дорошенко. Документально зафіксовано два випадки, коли він заради вільного і незалежного обговорення старшинами важливих суспільно-політичних справ, зокрема прийняття турецької протекції, виходив зі світлиці і повертався лише тоді, коли рада була вже готова оголосити йому прийняте рішення⁷⁹. Втретє він повівся подібним чином, скликавши в лютому 1671 р. у Корсуні військову раду з приводу вироблення чіткої позиції у стосунках з польським королем; сам же прибув на раду під самий її кінець, щоб, очевидно, нікого не обмежувати у волевиявленні⁸⁰.

⁷⁸ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1872. — Т. 7. — С. 154.

⁷⁹ Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1879. — Т. 11. — С. 180, 377—378.

⁸⁰ Дорошенко Д. Зазн. праця. — С. 328.

Процес вироблення чіткого формального способу прийняття політичного рішення супроводжувався багатьма деструктивними проявами. Найпомітнішим серед них було те, що на цей процес полковники могли впливати не лише своїм особистим голосом, але і підтримкою козаків полку. Це яскраво проявилось, наприклад, у ході старшинської ради навесні 1659 р. у Чигирині, де обговорювалося питання про війну з Московською державою. Хоча проти війни висловилися лише два полковники: уманський та білоцерківський, але у І. Виговського не було жодної змоги їх переконувати чи не зважати на них як на меншість. Адже за ними стояли козацькі полки, і коли гетьман у гніві звелів було їх порубати, то “черні тих полків рубати не дали”. Врешті, справа виявилася настільки безвихідною, що Виговський змушений був вдатися до складання з себе гетьманських повноважень.

Як можна судити з факту присутності на старшинській раді 1672 р. багатьох сотників, отаманів і козаків, кожен із впливових учасників ради намагався забезпечити впливовість демонстрацією здатності організувати масову підтримку тієї чи іншої кандидатури від військових підрозділів. Як наслідок, неорганізовані “групи тиску” за відсутності помітної на око переваги лише нейтралізували зусилля одна одної, посилюючи емоційну напругу протистояння. Єдиним виходом із ситуації стала пропозиція генерального судді І. Домонтовича, “щоб до присланого від царської величності гетьмана не обирати”⁸¹.

Як бачимо, наслідком такої налаштованості на використання сили (не тільки, правда, у військовому варіанті, а й як здатності організувати у потрібний час та у потрібному місці масову підтримку своїй позиції) було, в одних випадках, ослаблення влади гетьмана, в інших — формування орієнтації на мос-

ковського царя як арбітра, що, в свою чергу, лише посилювало формування у середовищі старшини підданських орієнтацій.

Попри всю гостроту взаємин між старшинами та старшинськими угрупованнями, головними учасниками політичного життя Гетьманщини впродовж другої половини XVII — початку XVIII ст. залишалися гетьман, який виступав від імені загальносуспільного інтересу, та старшини, учасники ради старшини, як представники окремих інтересів своєї соціальної верстви. Дуже часто протистояння набувало характеру зіткнень, гострих як за змістом і формою висловлювань, так і за поведінковими реакціями, коли гетьмани з піхов діставали шаблі, а генеральні старшини, вдавшись до змови, усували претендентів на одноосібну владу. Поступово історична школа такого змагання підвела його учасників до усвідомлення потреби звільнити механізми прийняття політичних рішень від свавілля. Чітку фіксацію цього зустрічаємо у Конституції П. Орлика.

Поряд із вдосконаленням методів волевиявлення у ході прийняття політичного рішення удосконалюються інституційні механізми, за допомогою яких воно відпрацьовувалося і приймалося. Що складніші питання поставали на порядку денному, то досконалішими мали бути методи вироблення рішень щодо них. Найскладнішим і за обсягом, і за інтелектуальною та кваліфікаційною наповненістю, і за значенням для дальшого життя Української козацької держави було складання і прийняття “Прав, за якими судиться малоросійський народ”. Відповідно організовувалося і прийняття рішення. Насамперед зазначимо,

⁸¹ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Рада старшини. — С. 51.

що з'явилася така форма, як спеціалізована комісія, що давало змогу брати до уваги кожну кваліфіковану думку.

Після прочитання пункту голова комісії запитував, чи має хто зауваження, поправки, запитання з приводу прочитаного. Після згоди цілої комісії пункт приймався остаточно. У разі незгоди кожний член комісії подавав свою думку на словах, а у важливих випадках у письмовій формі. Новозапровадженням стала і спеціалізація праці всередині самої комісії. З її складу в окрему підкомісію було виділено шість перекладачів. Решта, 12 членів комісії, працювала над текстом нового кодексу. Нарешті, ми маємо приклад роботи ради старшини у режимі функціонування спеціальних тимчасових комісій у поєднанні з пленарним засіданням. Це було застосовано до організації роботи старшинської ради, щоб пришвидшити розгляд та затвердження "Прав...". Заради цього проект було розділено на п'ять частин, щоб одна частина припадала на два полки, старшини яких й утворювали комісію. Розгляд довіреної частини полкові старшини та сотники мали здійснювати за допомогою двох бунчукових товаришів (очевидно, авторів чи співавторів розглядуваної частини). Остаточне затвердження кодексу відбувалося на пленарному засіданні старшинської ради.

Ще одним прикладом поєднання роботи спеціалізованої комісії з пленарним засіданням ради старшини було складання прохань. Як можна судити з опису роботи останнього старшинського з'їзду, спочатку учасниками подавалися пропозиції щодо змісту пунктів

прохання, велися з цього приводу палкі суперечки. Потім окремим старшинам (у тому випадку генеральному писарю та двом полковникам) було доручено оформити усі подані пропозиції у цілісний документ, щоб на наступному засіданні обговорити його зміст⁸¹.

Розглядаючи механізми прийняття політичних рішень, не можна не згадати і про нереалізовані (але не з вини української еліти) проекти, які й досі засвідчують факт високої цивілізованості українського суспільства XVIII ст. Адже суспільство Гетьманщини прийшло і до усвідомлення необхідності вивчення спеціальної представницької інституції — "Генеральної ради" (як пропонувалося Конституцією П. Орлика 1710 р.) чи "Генеральної ради" або Сейму" (як пропонувалося у ході складання прохання старшинським з'їздом 1763 р.), функцією якої мала стати систематична робота з підготовки та прийняття політичних рішень.

Отже, система політико-культурних цінностей та норм, еволюція механізмів прийняття політичних рішень засвідчують, що політична культура соціальної еліти Гетьманщини розвивалася у загальноєвропейському річищі. Водночас це вказує на високий цивілізаційний рівень провідних верств українського суспільства другої половини XVII—XVIII ст.

⁸¹ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII ст. Рада старшини. — С. 51.

⁸² *Васильчиков А.* Семейство Разумовских. — Санкт-Петербург, 1880. — Т. 1. —

3.2. Духовенство

Світоглядні уявлення українського православного духовенства за доби середньовіччя склалися і розвивалися переважно в руслі єдиної християнської системи цінностей з притаманними їй ідеями православної вірності візантійській імперській традиції. Віра в абсолютну цінність візантійських релігійних і релігійно-державних форм, успадкованих Московією, збереглася у православних слов'ян і в ранньомодерну епоху. Після визнання Константинопольським патріархатом (1562) московського царя наступником і спадкоємцем візантійських імператорів й заснування патріаршества в Росії (1590) у православному світі утверджується погляд на останню як на єдине незалежне уособлення вселенського східного православ'я.

Це було важливим, проте ще не достатньо поцінованим дослідниками чинником, що значною мірою зумовлював шляхи історичного й культурного розвитку України на порозі нового часу. Адже не слід забувати про те, що саме східні патріархи, спираючись на підтримку місцевого духовенства, від початку 50-х рр. XVII ст. відігравали помітну і діяльну роль у процесі приєднання України до Москви¹. Успадковані від попередньої історичної доби світоглядні засади зумовлювали, таким чином, відданість частини українського духовенства централізаторській політиці російського уряду.

Важливим чинником суспільного буття України в усі часи була її розділеність між православним Сходом і католицьким Заходом. Інтерцивілізаційна специфіка України обумовлювала комунікативну роль місцевої церковної еліти між східною та західною цивілізаціями. Певний вплив на формування світогляду частини українського духовенства справляла, зокрема, привнесена

з Речі Посполитої культура сарматського бароко, що була польським аналогом тогочасного традиціоналістського типу культури Московського царства². Серед складових сарматського бароко відчутно впливали на історичні долі України культ традицій, релігійне благочестя, ототожнення релігії з національною приналежністю, відчуття “власної” віри як невід’ємного компонента національного самовизначення.

Історична свідомість. Історична свідомість українського духовенства базувалася на місцевій літописній традиції, що зберігалася в українських монастирях. Одним із перших узагальнюючих творів з історії України стала “Кройніка” ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві Феодосія Софоновича³. Ця праця помітно вплинула на розвиток української історіографії другої половини XVII—XVIII ст.

У цей період церква в Україні продовжувала зберігати монополію на історичні знання та їхню інтерпретацію. Українськими книжниками-історіографами використовувалися надбання польських істориків Я. Длугоша, М. Бельського, М. Стрийковського, М. Кромера та інших авторів для написання або виправлення монастирських літописів. Подальшого розвитку набуває історико-полемічна література, покликана проти-

¹ Кантеєв Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст. — Москва, 1885. — С. 252—261.

² Липатов А. Меценатство в Польско-Литовском государстве: высокая культура как сфера взаимосвязей и преемственности эпох (к постановке проблемы) // Славяноведение. — 1991. — № 1. — С. 76.

³ Див.: Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх / Підготовка тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. — Київ, 1992. — 333 с.

діяти поширенню католицизму, протестантизму та унії в Гетьманщині та на Правобережжі.

Основним центром, де українське православне духовенство набувало історичних знань, був Києво-Могилянський колегіум, а з кінця XVII ст. — Києво-Могилянська Академія. До виникнення історіографії, що почала виокремлюватися з історичної повісті й літописання лише у XVIII ст., професори академії викладали історію за власними рукописними курсами, а також використовували твори античних авторів⁴.

*Даросховниця.
XVIII ст. НМІУ*

У 20—30-х рр. XVII ст., в умовах посилення національно-конфесійного протистояння, викладачі Києво-Могилянського колегіуму випускають низку актуальних та науково цінних і в наступному сторіччі історико-полемічних творів: “Палінодія, або Книга оборони” (1622) Захарії Копистенського, “Протестації” (1621) Іова Борецького та багато інших.

Друга половина XVII ст. поставила перед провідними діячами Київської ми-

⁴ Хижняк З. Києво-Могилянська академія. — Київ, 1981. — С. 86—87.

трополії-епархії нові суспільно-політичні завдання. Твори І. Гізеля, А. Барановича, І. Галятовського, Ф. Софоновича, Д. Туптала, А. Радивильського, С. Яворського, Ф. Прокоповича сприяли розвитку історичної свідомості не лише духовенства, а й інших прошарків українського суспільства. Визначальним у цих творах є посилення на славетну спадщину київських князів, ратні подвиги давньоукраїнського війська, обґрунтування єдності слов'янських народів і необхідності їхнього об'єднання для звільнення з-під турецько-татарського ярма інших православних народів, засудження релігійно-національного гноблення українців. Разом з тим ці твори пройняті закликами до єднання з єдиновірною Московою, що прислужилися інкорпорації Гетьманщини та інших українських теренів до складу Російської імперії. Окремі українські священики свідомо домогалися утвердження такої єдності: “Єдність двох або й трьох Русей стала певним ідеологічним ідеалом, який мав своїх поборників ще в ХІХ ст.”⁵

Ідеологічні підвалини цієї універсальної ідеї було закладено у виданому 1674 р. Києво-Печерською лаврою “Синописі”, який став своєрідним підручником з історії й набув великої популярності, витримавши впродовж ХVІІ—ХІХ ст. 25 видань. Утверджуючи ідею етнічної єдності усіх слов'янських народів, “Синопис” формулює московсько-центричну теорію (“Мосох-Москва”) розселення слов'ян. Міфічний Мосох під пером київського книжника перетворився на “патріарха” усіх слов'янських народів, а Москва — мало не на їхню прабатьківщину⁶. Будучи прихильником авторитарної влади, автор обґрунтовує тезу єднання слов'ян як єдиної етнополітичної спільноти.

У другій половині ХVІІ—ХVІІІ ст. у середовищі духовенства спостерігається тенденція до висвітлення історичного

минулого не з церковних, а з громадянських позицій. Такими, зокрема, були спроби Г. Бужанського, який переклав “Вступ до історії європейських держав” (1718) та “Про обов'язки людини й громадянина” (1726). Справжнім літератором-інтелектуалом серед українських церковних книжників був святий Д. Ростовський (Туптало). Двадцять років свого життя (1684—1705) подвижник присвятив складанню грандіозного зведення Житій святих православної церкви — чотиритомних Четій Міней. Ерудит і теолог, він справив помітний вплив на розвиток богословської думки та історіографії кінця ХVІІ—ХVІІІ ст.

Світогляд православного кліру, його історична свідомість стали відігравати свою доленосну для українського політичного життя роль одночасно з вибухом Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. В свою чергу, події, пов'язані з утворенням козацької держави, спричинили певні модифікації у свідомісно-світоглядній сфері українського духовенства.

Політичні орієнтації. За відсутності національної держави церква як легітимна національна інституція перебрала на себе чимало функцій останньої, а митрополит зберігав високий авторитет у всіх сферах суспільного життя. В умовах становлення незалежного державного організму ситуація дещо змінилася. Церква була вилучена з-під юрисдикції загальних органів державної вла-

⁵ Антонович М. Українська Православна Церква в ХVІІІ і ХІХ століттях // Ювілейний збірник праць Наукового конгресу до 1000-ліття хрещення Руси-України. — Мюнхен, 1988/1989. — С. 294.

⁶ Чистякова Е., Богданов А. “Да будет потомкам явлено...”: Очерки о русских историках второй половины ХVІІ века и их трудах. — Москва, 1988. — С. 55—56.

ди й підпорядкована органам церковної автономної організації й її судів, які спирали на власне законодавство⁷.

Повноваження митрополита у справах політичних дещо обмежувалися, однак недоторканими залишалися його повноваження в питаннях духовних.

Водночас відбував й процес оформлення двох гілок нової української еліти — козацької старшини і вищої православної пронаціонально налаштованої церковної ієрархії, а відповідно й розподілу сфер впливу між ними. Православна українська церква була вкрай необхідна козацькій державній еліті, оскільки релігія тоді посідала чільне місце в свідомості всіх верств українського суспільства⁸. З перших кроків козацького війська під проводом Б. Хмельницького майже все українське духовенство було безпосередньо або опосередковано втягнене до виру політичних пристрастей.

Гетьмани й окремі претенденти на гетьманську владу постійно потребували ідеологічної підтримки законності їхнього правління з боку священнослужителів, які завдяки своїй близькості до віруючих справляли на них відповідний вплив. Окрім того, значний обсяг дипломатичної діяльності козацької верхівки здійснювався за безпосередньої участі або вагомого посередництва окремих представників українського кліру, а київський митрополит довгий час виконував національно-інтегровальну функцію в розділеній між сусідніми державами України.

Незважаючи на взаємну потребу співпраці двох гілок української еліти, між ними почали виникати суперечності, що згодом вилилися у затяту та безкомпромісну боротьбу, яка виявилася у гострих суперечках за земельні угіддя, майнових тяжбах у судах, взаємних підозрах і, як наслідок, поширенні практики доносів тощо. Проте культурно-націо-

Митра та її фрагмент. XVIII ст. НМІУ.

нальні заслуги духовенства сприяли зростанню його авторитету в суспільстві, а тому виправдовували втручання церкви у політичне життя⁹.

Оцінивши ситуацію, що склалася у взаєминах духовенства з козацтвом, і прогнозуючи можливі наслідки політичного, господарського й духовного розриву України з Річчю Посполитою та Московською державою, вища ієрархія православної церкви в Україні почала активно виробляти власну політичну позицію стосовно цих трьох суб'єктів політичного життя.

Вже на початку Національно визвольної війни в українському суспільстві,

⁷ *Падох Я.* Церква й держава в добі Гетьманщини // Ювілейний збірник праць Наукового конгресу до 1000-ліття хрещення Русі-України. — С. 712.

⁸ *Крижанівський О., Плохій С.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. — Київ, 1994. — Кн. 3. — С. 82.

⁹ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 125.

жавності впродовж другої половини XVII—XVIII ст.¹⁰

Пізніше, у 60-х рр. XVII ст., у процесі розподілу українських земель між Московською державою та Королівством Польським почала втручатися Османська Туреччина із васальним Кримським ханством¹¹, що, безперечно, відчутно дезорієнтувало українське духовенство та суспільство загалом. Загроза османського поневолення Правобережної України особливо зросла 1666 р., коли гетьмана Петра Дорошенка Османська Порта вже офіційно вважала своїм васалом¹². Проте перспектива мусульманського панування в Правобережній Україні не знаходила підтримки серед українського суспільства, зокрема вищого духовенства¹³.

До відвертого несприйняття останнім можливої орієнтації на Османську Туреччину призводила активна політика грецького духовенства в Україні, яка з об'єктивних причин визначалася не прагненням сприяти самоусвідомленню українського народу як етносу, а “поважнішими” для греків причинами — збереженням єдиновірної православної громади в її міжнаціональній єдності, що згодом вилилося у всіляке сприяння грецького духовенства подальшому зміцненню зв'язків України і Росії як пер-

Невідомий художник.ж Портрет Почайвського ігумена Іова Залізо. XVII ст.

особливо в середовищі еліти і київського духовенства, відчутно виявлялася московфільська ідея. У зв'язку з цим гетьманський уряд наприкінці 1648 р., вдавшись до посередництва патріарха Паїсія, прагнув заручитися підтримкою та протекцією православного царя. Попри негативні наслідки акції, московська карта з цього часу стає не лише домінуючою в зовнішньополітичній діяльності Хмельницького, спрямованій на нейтралізацію Польщі, а й значною мірою визначає напрями еволюції української дер-

¹⁰ Горобець В., Струкевич О. Українсько-російські політичні відносини 2-ї половини XVII—XVIII ст.: тенденції, етапи // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 22.

¹¹ Чухліб Т. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII — поч. XVIII ст.). — Київ, 1995. — С. 44.

¹² Бухаров Д. Россия и Турция. От возникновения политических между ними отношений до Лондонского трактата 13—25 марта 1871 г. (включительно): Ист. очерк. — Санкт-Петербург, 1878. — С. 4—5.

¹³ История Русской Церкви / Перераб. М. В. Толстого. — Москва, 1991. — С. 609.

шому кроку до бажаного альянсу всіх православних християн (включно із греками, слов'янами Балкан, румунами та молдаванами) проти віковичного спільного ворога — Оттоманської Порти¹⁴.

Окрім цього, церковна ієрархія Київської митрополії-єпархії розпочала реалізовувати багато власних суто корпоративних політико-майнових інтересів, які часто не збігались із загальним курсом лівобережних чи правобережних гетьманів.

Гетьмани й козацька старшина усвідомлювали вагомий духовний, ідеологічний, політичний вплив церкви на внутрішнє життя не лише Гетьманщини, а й тієї території України, що залишалася під владою Речі Посполитої. Заради ефективного залучення політичного й духовного авторитету духовенства на свій бік гетьмани (починаючи з Б. Хмельницького) та представники старшини відновили згаслий після Берестейської унії процес широкомасштабних майнових та земельних пожертв церкві, аби компенсувати майнові втрати Київської митрополії-єпархії в землях, підвладних Речі Посполитій. Останніми великими жертводавцями були гетьмани І. Мазепа та І. Скоропадський. З часів гетьманування Д. Апостола розпочинається боротьба (багато в чому інспірована російським центральним урядом) козацької старшини з православним духовенством та монастирями за володіння земельними угіддями.

Проте надзвичайно великі земельні й грошові надання не задовольнили всіх інтересів церкви та її представників і вони активізували участь у політичному житті Гетьманщини, Московської держави та Речі Посполитої. У політичних діях та уподобаннях українське православне духовенство виступало не єдиним фронтом, як стверджують сучасні дослідники¹⁵, а розрізненими угрупованнями, які часто боролися за проти-

лежні політичні цілі.

Це мало негативні наслідки, які виявлялися у формі беззастережного сприйняття українськими церковними ієрархами різних ідеологічних концепцій — москвофільської, як у випадку Інокентія Гізеля або Лазаря Барановича, і полонофільсько — Сильвестра Косова, Діонісія Балабана та ін.

Рівень участі православного духовенства Лівобережної України у владних відносинах виявився таким вагомим, що деякі дослідники дійшли висновку про тимчасове церковно-світське двовладдя в Гетьманщині, яке тривало з 1654 по 1685 р.¹⁶ Однак феномен тимчасового двовладдя світської та духовної еліти в Гетьманщині російська дожовтнева й сучасна історіографія звично пояснює шляхетським (польським) походженням представників вищого київського духовенства з притаманним цьому станом прагненням до влади та органічною спорідненістю з режимом Речі Посполитої¹⁷. Подібне твердження не відповідає дійсному стану політичних симпатій та уподобань представників вищої ієрархії й рядового духовенства православної церкви в Україні. Це була спроба ідеологічного перекручування історичної дійсності й намагання замовчати наявність незалежної від московського впливу політичної

¹⁴ Грецький Схід і Україна. Листи Грецького духовенства XVIII ст. / Упоряд. Є. Чернухін. — Київ, 1994. — С. 10.

¹⁵ *Здіорук С.* Спротив української православної церкви поневоленню в часи визвольних змагань України у XVII ст. // Конотопська битва 1659 р.: 36. наук. праць. — Київ. — С. 129.

¹⁶ *Розенфельд И.* Присоединение Малороссии к России (1654—1793 гг.): Ист.-юрид. очерк. — Петроград, 1915. — С. 95.

¹⁷ *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви. — Москва, 1996. — Кн. 7. — С. 43—44.

позиції великої частини духовенства Київської митрополії.

Згаданий період політичної історії України характеризується тривалим протистоянням та руйнівними взаємовпливами козацької й церковної еліт Гетьманщини, що виявилось, зокрема, у незгоді київського митрополита С. Косова присягати на вірність московському царю, перебуванні митрополитів Д. Балабана та І. Нелюбовича-Тукальського за межами Києва тощо. Водночас спостерігаються конфліктні ситуації між представниками вищого кліру Київської митрополії-єпархії в Україні та московськими боярами і воєводами.

Разом з тим ніякої єдиної політичної програми стосовно державного життя церква так і не виробила. Вона цілих 116 років, від часу утворення Гетьманщини і до її фактичної ліквідації, стояла перед жорсткою необхідністю вибору внутрішньої та зовнішньополітичної “точки опори”.

Ситуація ускладнювалася тим, що після підписання Андрусівського миру 1667 р. на досить тривалий час Київська митрополія виявилася роз’єднаною на дві нерівні частини — правобережну в межах Речі Посполитої та лівобережну в Гетьманщині.

Найбільша частина митрополії залишилася під польським врядуванням, що згодом вилилося в насильницьку ліквідацію польським державним апаратом (до другого поділу Польщі 1793 р.) осередків православ’я в Правобережній Україні, Білорусі та Литві. Православні віруючі цих теренів постійно вимагали від представників вищої церковної ієрархії в Києві дієвої та негайної підтримки їхніх зусиль, спрямованих на збереження віри і протистояння католицькому тиску.

Цей тиск на православних в Речі Посполитій у сукупності з численними зовнішніми та внутрішніми чинниками при-

звів до орієнтації переважної більшості вищого й рядового українського духовенства на православну Москву, а згодом на Російську імперію як єдину силу, здатну допомогти українському православ’ю духовно, економічно і політично.

Двадцятисемирічне (1672—1699) османське володіння Поділлям, за часів якого усе православне відверто зневажалося (19 вересня 1672 р. гетьман Дорошенко мусив проїхати завойованим Кам’янцем на коні разом із султаном по вибукуваних іконами вулицях міста)¹⁸, знищило в українському православному духовенстві будь-які симпатії до українських політичних лідерів, пов’язаних з Туреччиною, та сформували однозначне негативне ставлення до прийняття зверхності останньої.

Необхідно зазначити, що київські митрополити були значно обмежені у своїй владі й на землях Вольностей Запорозьких, які після Андрусівської угоди 1667 р. виокремилися у самостійну територію, що привело до складання тут своєрідного, оригінального церковного устрою¹⁹.

Серйозну ставку на українську православну церкву в своїх стратегічних планах, спрямованих на політичне підпорядкування та подальшу колонізацію України, робив і московський уряд. Проблема залучення на свій бік вищої церковної ієрархії посідала друге (після військових заходів) місце в українській політиці царату.

Основною перешкодою цьому наміру був канонічний статус Київської митрополії, яка до 1686 р. залишалась автокефальною помісною церквою Конс-

¹⁸ Ровінський В., Миханчук О. Православ’я на Подолі: Іст. нариси. — Кам’янець-Подільський, 1995. — С. 59—61.

¹⁹ Лиман І. Церковний устрій запорозьких вольностей (1734—1775 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1996. — С. 16, 22.

тантинопольського патріархату. Значно різнилися між собою і внутрішній устрій, обрядовість, ставлення до світської влади, рівень участі у політичному житті, освіченість духовенства Київської митрополії й Московського патріархату. Якщо в суспільній свідомості тогочася гетьман був символом незалежності Гетьманщини в політичному відношенні, то фігура київського митрополита, підпорядкованого лише формально далекому константинопольському патріархові, виступала синонімом самостійності України в духовній і культурній площинах ²⁰.

Процеси, покликані до життя подіями громадянської війни в Україні (так званої Руїни), поглибили вплив українського духовенства на внутрішньо- та зовнішньополітичне життя як Лівобережної, так і Правобережної Гетьманщин. Московський уряд, врахувавши авторитет і політичну силу православного кліру, активізував свою діяльність із залучення його москвофільськи налаштованих елементів на службу своїм інтересам. По-перше, він зробив своїм впливовим агентом в Україні єпископа Мефодія (Максима) Филімоновича. За ним московській стороні почали допомагати часто не за матеріальну винагороду, а через власні політичні переконання Лазар Баранович, Симеон Адамович, Гедеон Святополк-Четвертинський, Інокентій Гізель тощо. Разом з тим підтримка ними конкретних політичних кроків російського уряду була далеко не беззастережною. Найяскравішим прикладом такої незгоди став заклик чернігівського єпископа Лазаря Барановича до козацької старшини ігнорувати наслідки Андрусівської угоди 1667 р. ²¹

Опікуючись інтересами Москви, вони радилися з московськими воєводами, добували необхідну воєнно-політичну інформацію, передавали тексти укладених між окремими гетьманами та польською владою договорів, спостерігали

за діяльністю гетьманів, старшини та московських воєвод, брали активну участь у зовнішній політиці Гетьманщини тощо.

Політичні орієнтації українського православного духовенства у 1657—1678 рр. проявлялися, зокрема, у посередництві в конфіденційних відносинах окремих гетьманів з московським та польським урядами. Наприклад, Інокентій Гізель був посередником між Юрієм Хмельницьким і московським урядом; Гізель та Йосип Нелюбовичі-Тукальські — між московським урядом та гетьманом Дорошенком. Симеон Адамович призначається агентом московського царя при гетьмані Д. Многогрішному й отримує особливу грошову суму для роздачі впливовим українцям. Острозький протопоп Куршевич і священник Грекович виступають як посередники у зносинах московського уряду із Ханенком ²².

Духовенство брало діяльну участь у процедурі обрання гетьманів. Найяскравішим прикладом цього є участь Лазаря Барановича у Глухівській раді, коли на гетьманство попри відчутний спротив старшини було обрано Дем'яна Многогрішного. За підтримки духовенства гетьманом обрали І.Самойловича, а гетьманство Брюховецького стало можливим тільки завдяки втручання згаданого вже Мефодія Филімоновича ²³.

Нерідко вищі українські церковні ієрархи підтримували і тих гетьманів, які були в опозиції до московської влади. Так, київський митрополит Діонісій Балабан беззастережно прийняв сторону І. Виговського, а пізніше і Ю. Хмельницького. Останнього підтримував й

²⁰ Розенфельд І. Указ. соч. — С. 95.

²¹ Чухліб Т. Зазн. праця. — С. 30.

²² Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. — С. 164—166, 421—425, 716, 936—937.

²³ Там само. — С. 216—218, 535—540, 850—852.

Невідомий художник. Портрет Лазаря Барановича. XVIII ст. НМІУ

Й. Нелюбович-Тукальський. Він же 1673 р. звертався до Гізеля із проханням вплинути на Самойловича ²⁴.

Духовенство в Україні виступало також своєрідним інформатором гетьманської та московської адміністрацій. Так, щодо стану збройної боротьби населення України з польським військом та загальнополітичного становища в Речі Посполитій росіян сповіщав старець Ісайя з Бізюківського монастиря та інші духовні особи ²⁵. Московський уряд прямо доручав Лазарю Барановичу займатися “собиранием вестей” із сусідніх держав.

Перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату, що стався у другій половині XVII ст. (1685—1686), визначив основні напрями подальшої еволюції світогляду й політичної орієнтації українського духовенства. Російські володарі Іван, Петро та Софія Олексійовичі грамотою від 1685 р. обіцяли, що Київська митропо-

лія буде “в таком же соблюдении, в каком она была до сего времени под благословением святейшего вселенского Константинопольского патриарха, как в митрополичьей чести, так и во исправлении духовного чина и церковного начала в сохранении прав и вольностей обычных, обретающихся по исконному обычаю” ²⁶. Відтак духовенство, братства та козацька еліта не висловлювали особливого протесту проти підпорядкування Київської митрополії Москві ²⁷. Більше того, вони підтримали зусилля гетьманського уряду у справі переходу її до складу Московської патріархії на умовах збереження широкої автономії. Однак ці сподівання виявилися марними. Невдовзі київський митрополит був фактично зрівняний у правах з іншими російськими митрополитами. У 1687—1688 рр. з-під його влади вилучили Києво-Межигірський монастир і Києво-Печерську лавру, які отримали право на ставропігію. На початку XVIII ст. під владою київського митрополита залишилась одна Київська єпархія, решта відійшла до московського патріарха (Чернігівська і Мстиславсько-Могилівська) та греко-католицької церкви (Луцька, Львівська, Перемишльська).

Слід зазначити, що самі українські ієрархи чималою мірою сприяли утвердженню церковно-адміністративної вла-

²⁴ Летопись церковных событий и гражданских, поясняющих церковные от Рождества Христова до 1879 г. Архимандрита Арсения. — Санкт-Петербург, 1880. — С. 662—664; НБУВ. ІР ф. VIII, оп. 226/97/III/.

²⁵ Заборовский Л. Католики, православные, униаты: Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40—80-х гг. XVII в.: Док. исслед. — Москва, 1998. — Ч. 1. — С. 25, 72, 75.

²⁶ Архив ЮЗР. — Ч. 1, т. 5. — С. 99.

²⁷ Хафишин М. Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. — Київ, 1995. — С. 136—138.

ди Москви над Україною²⁸. Демонструючи відданість централізаторській політиці московського царя і патріарха, вони щиро служили інтересам Московської держави.

Роль українського духовенства у культурно-релігійному і політичному житті Російської держави.

Українське духовенство відіграло провідну роль у культурно-релігійному, місійному і політичному житті Московської держави кінця XVII — першої половини XVIII ст. Вихідці з України були духовниками державних достойників, склали штат придворного духовенства, церковні собори столиці імперії. Вони репрезентували російську православну церкву за кордоном, організували там місійний та культурно-просвітницький рух²⁹. У першій половині XVIII ст. більшість єпископських кафедр у Російській імперії обіймали вихованці Києво-Могилянської академії. З їх числа формувався також величезний корпус настоятелів російських монастирів³⁰. Українське духовенство в особі Дмитрія Ростовського (Туптала), Стефана Яворського, Феофілакта Лопатинського, Феофана Прокоповича, Інокентія Кульчицького, Гаврила Бужинського та багатьох інших святителів сприяло розвитку російської літератури і науки, збагативши їх оригінальними творами.

Саме українські церковні діячі всупереч консервативному російському духовенству підтримали політику царя Петра I, спрямовану на європеїзацію усіх сфер життя держави. Свідченням цього є вже перший літературний твір Феофана Прокоповича — трагікомедія “Володимир”³¹. Змальоване в ній зіткнення князя Володимира з “жериволами” і “куроядами” асоціювалося з боротьбою Петра проти захисників старого укладу релігійного життя в Росії. 5 липня 1706 р. Феофан Прокопович виступив у Київському Софійському соборі з вітальною

промовою на честь російського царя, в якій розвинув ідею щодо уподібнення його рівноапостольному князю Володимиру і Ярославу Мудрому³².

Як відомо, ставлення до влади є важливим показником рівня самосвідомості еліти й характеризує ступінь її згуртованості. Щодо цього показовим є ставлення православного кліру до замірів Івана Мазепи, спрямованих, за словами автора “Історії Русів”, на те, аби “увільнити нас од рабства та зневаги і поновити на найвищому ступені свободи та самостійності”³³. Якщо жорстоких репресій зазнало чимало старшин — союзників гетьмана, то його спільниками російською стороною вважалося лише кілька осіб духовного стану — батуринський архімандрит Гедеон Одорський, чернець Семен Остафіїв та лохвицький протопіп Іван Рогачевський, яких було відправлено 1712 р. на заслання до Архангельської губернії³⁴. Вищі ж церковні ієрархи, всупереч побоюванням Петра I, “противности” йому не виявили, а слухняно з’явилися до Глухова, де восени 1708 р. українське духовенство виголосило анафему Мазепі.

²⁸ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Київ, 1998. — Т. 3. — С. 19.

²⁹ Харламович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. I. — С. 459.

³⁰ Корчмарик Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України. — Львів, 1993. — С. 67.

³¹ Тихонравов Н. Трагікомедія Феофана Прокоповича “Володимир” // ЖМНП. — 1879. — Ч. ССП. — С. 52—96.

³² Прокопович Ф. Слова и речи. — Санкт-Петербург, 1760. — Ч. I. — С. 4.

³³ Цит. за: Вивід прав України: Док. і матеріали до історії укр. політ. думки. — Нью-Йорк, 1964. — С. 84.

³⁴ Харламович К. Указ. соч. — С. 464.

Оклад ікони.
XVIII ст. НМІУ

Феофан Прокопович у промові “Панегирик, или Слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе...” рішуче засудив дії гетьмана, назвавши його “клятвопреступником”, “ляхольбцем”³⁵. Найпоширеніший релігійний вірш про “зраду” Мазепи належав Стефану Яворському, тоді місцєблюстителю московського патріаршого престолу. Великого гетьмана України він назвав “ангеломъ видом, прелестию бѣса”³⁶.

Натомість Петро I постає у цих та інших літературних пам’ятках як “все-російський Христос”. Феофан Прокопович обґрунтовує право московського

монарха на ім’я “Бог”, а також верховенство світської влади над церковною, юридичну та моральну залежність духовенства від держави³⁷.

³⁵ Див.: Русская старопечатная литература: XVI — первая четверть XVIII в.: Панегирическая литература Петровского времени. — Москва, 1979. — С. 187—188.

³⁶ Щеглова С. Вірші про Мазепу, складені після його “зради” // ЗНТШ. — Т. XXI. — С. 87—92.

³⁷ Прокопович Ф. Сочинения / Изд. подготовил И. П. Еремин. — Москва; Ленинград, 1961. — С. 85.

3.3. Військові канцеляристи

Інституційні засади субкультури військових канцеляристів. Українська держава середини XVII ст. успадкувала від довоєнного Війська Запорозького важливі демократичні засади політичного устрою і сформовані політичні інститути. Серед них була військова канцелярія, що посіла чільне місце у структурі влади. В період гетьманства Б. Хмельницького Генеральна військова канцелярія виконувала низку важливих функцій центрального уряду. Зокрема, на неї покладалися підготовка гетьманських універсалів, що стосувалися вій-

ськового й адміністративного управління державою, практичне ведення зовнішньої політики, архівне збереження документів.

³⁸ *Агеева О.* Имперский статус России: к истории политического менталитета русского общества начала XVIII века // Царь и царство в русском общественном сознании. — Москва, 1999. — С. 128—129, 135—136.

³⁹ *Пайтс Р.* Россия при старом режиме. — Москва, 1993. — С. 316—317.

⁴⁰ *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962. — С. 105.

Після смерті Б. Хмельницького владний статус генерального військового писаря фактично зрівнявся з іншими генеральними старшинами, а у другій половині XVII — на початку XVIII ст. Генеральна військова канцелярія являла собою, власне, “технічну” канцелярію. Вона складалася зі штату чиновників-канцеляристів, які виконували розпорядження генерального писаря², який був головним адміністратором. Він визначав загальний порядок роботи з документами і давав конкретні завдання канцеляристам. Крім них писареві допомагали реєнт, який відповідав за діловодство, а також два старших військових канцеляристи³.

На початку 20-х рр. XVIII ст. статус Генеральної військової канцелярії істотно змінився. 1721 р. уряд Петра I вжив заходів для того, щоб вивести цю установу з-під впливу гетьмана й перетворити її на самостійний бюрократичний інститут, який би функціонував паралельно з гетьманом⁴. Після смерті гетьмана І. Скоропадського 1622 р. за наказом царя в Гетьманщині запровадили колегіальну форму правління. У межах Генеральної військової канцелярії відповідні владні функції на період міжгетьманства поклалися на генеральну військову старшину. Причому з утвердженням в Україні Малоросійської колегії гетьманські прерогативи перейшли до

*Т.Калинський. Військовий канцелярист.
Ост. Четверть XVIII ст.*

Генеральна військова канцелярія стала ефективною державною структурою великою мірою завдяки адміністративним здібностям генерального військового писаря І. Виговського. Керуючи цією установою, він організував оперативне опрацювання значних обсягів внутрішньої та зовнішньополітичної інформації, блискуче налагодив дипломатичну, розвідувальну і контррозвідувальну служби держави. Все це сприяло зростанню авторитету генерального військового писаря — він посів другу після гетьмана сходинку у владній ієрархії Української держави¹.

¹ Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. — Київ, 1994. — С. 197, 198.

² Окунішев Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. // Праці Комісії для вивчення західноруського та українського права. — Київ, 1926. — Вип. 2. — С. 92, 127.

³ Джижора І. До історії Генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині XVIII віку. — Київ, 1930. — С. 114.

⁴ Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. — Київ, 1997. — С. 215.

неї, а Генеральна військова канцелярія перетворилася на дорадчий орган ⁵.

Попри таку новацію в політичному устрої, стара “технічна” канцелярія продовжувала функціонувати. Як і раніше, нею керував генеральний військовий писар. Межі його компетенції окреслено представниками старшини у відповіді на запит гетьмана К. Розумовського (1751): “Енаралного писара должность сидеть в канцелярії и держать оную канцелярію и канцеляристов в добром порядке и о делах гетману докладывать и хранить войсковую печать и резолюції подписывать во время болезни гетманской” ⁶. Отож генеральний писар очолював апарат канцелярії, відповідав за підготовку справ, що пропонувалися на розгляд гетьманові, був хранителем військової печатки, а також підписував документи під час хвороби гетьмана.

Потреби державного управління зумовили створення мережі місцевих канцелярій. У межах полку основною управлінською структурою, що відала військовими, цивільними і карними справами, була полкова канцелярія, очолювана полковим писарем зі штатом канцеляристів.

У XVIII ст. у зв’язку з процесом бюрократизації державного апарату Гетьманщини було створено канцелярії при деяких центральних урядах. Порівняно великим штатом вирізнялася канцелярія Генерального військового суду. У 60—70-х рр., наприклад, її штат складався з ексекютора, двох секретарів, протоколіста, реєстратора, актаріуса, архіваріуса, нотаріуса, двох адвокатів, чотирьох канцеляристів 1-ї статті, восьми канцеляристів 2-ї статті, десяти канцеляристів 3-ї статті, а також двох грубників ⁷.

Структура Генеральної військової канцелярії була розгалуженою. Крім реєнта і старших військових канцеляристів до штатного розпису входили також рядові канцеляристи і служителі, підпи-

ски, протоколісти, реєстратори, копіїсти, повитчики ⁸.

Кількість канцеляристів і штатна структура Генеральної військової канцелярії не були сталими. Впродовж XVIII ст. чітко визначилася тенденція до зростання штатів. Так, якщо 1728 р. налічувалося 25 службовців (включно з охороною), то 1742 р. їх чисельність сягнула 179 осіб. Причому зростання штату спричинило появу нових посад (нотаріусів, секретарів, архіваріуса, бухгалтера) і запровадження службової градації канцеляристів на три розряди ⁹.

У розписі службових чинів Гетьманщини, який склала Кодифікаційна комісія, що з 1728 по 1743 р. працювала над підготовкою кодексу “Права, за якими судиться малоросійський народ”, відбилося реальне місце військових канцеляристів в ієрархії чинів Гетьманщини. Згідно з цим документом 4-те місце після гетьмана з 48 службових чинів посідав генеральний військовий писар, 11-те — писар Генерального військового суду, 14-те — старший канцелярист Генеральної військової канцелярії, 18-те — полкові писарі, 21-ше — перекладач Генеральної військової канцелярії, 23-те — полкові писарі, 24-те — писар Генеральної військової артилерії, 25-те — військові канцеляристи Генеральної військової канцелярії, 33-те — полкові судові писарі, 35-те — сотенні

⁵ Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — Київ, 1998. — С. 173, 227, 228.

⁶ Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. // Укр. археогр. зб. — Київ, 1926. — Т. 1. — С. 125.

⁷ Окиншевич А. Зазн. праця. — С. 119.

⁸ Романовський В. Нариси з архівознавства. — Харків, 1927. — С. 67.

⁹ Джиджора І. Зазн. праця. — С. 110—118; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1995. — С. 78.

писарі, 36-те — писар полкової артилерії, 37-ме — полкові канцеляристи¹⁰.

Отже, серед осіб, служба яких була пов'язана з канцелярською сферою, найвищі чини мали генеральний військовий писар, а також писар Генерального військового суду. До високопосадовців належав також старший канцелярист Генеральної військової канцелярії. Порівняно високий службовий статус мали представники “масових” чинів цієї установи — військові канцеляристи, які помітно випереджали полкових канцеляристів.

Межі компетенції. Освіта. Військові канцеляристи займалися підготовкою різних документів, що виходили з Генеральної військової канцелярії. До їхніх обов'язків входило ведення книг з поточного діловодства цієї установи (діаріушів, журналів). У цих книгах фіксувався зміст офіційної документації, зокрема листів, постанов, розпоряджень, резолюцій, інструкцій, “промеморій”, які надсилалися з канцелярії до тих чи інших інстанцій, а також робилися копії гетьманських універсалів, царських указів і грамот та ін.¹¹

Служба канцеляристів у ій військовій канцелярії не зводилася виключно до діловодства. Вони виступали також у ролі судових виконавців, здійснювали попереднє слідство у справах про майнові й земельні суперечки, заподіяння матеріальної шкоди тощо. Іноді вони супроводжували провіант і фураж для козацького війська, відряджалися за межі України з урядовими дипломатичними завданнями, брали участь у заходах, що здійснювалися в 1729—1730 рр. на території Гетьманщини з метою ревізії й узаконення власницьких прав на маєтності¹².

Виконання обов'язків канцеляриста потребувало доброї освіти. Як правило, канцеляристами ставали сини старшини, котрі закінчували Києво-Могилянську академію, дехто з них навчався у

західноєвропейських університетах. Вони виявляли жвавий інтерес до історичного минулого України. Нерідко канцеляристи готували для себе рукописні збірники, в яких уміщували уривки з рукописних або друківаних книг літературного й історичного спрямування, в тому числі ті, що стосувалися історії козаччини (особливо популярними були літопис Самовидця, а також твір Г. Грабянки). Укладачі рукописних збірників включали до них також витяги з діаріушів і журналів Генеральної військової канцелярії, часто робили власні доповнення й уточнення до історичних матеріалів, що привертала їхню увагу¹³.

Завдяки високому рівню освіти військових канцеляристів, гетьманський уряд залучав їх до загальнодержавних справ, виконання яких потребувало широкої ерудиції та систематичних знань, насамперед у галузі юриспруденції. Так, найздібніші представники канцелярського чиновництва працювали в Ко-

¹⁰ Права, за якими судиться малоросійський народ. — Київ, 1997. — С. 547.

¹¹ *Горобець В. Й.* Діаріуші — визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. // Іст. джерела та їх використання. — Київ, 1972. — Вип. 7. — С. 102—114; *Апанович О. М.* Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 94.

¹² *Слабченко М. Е.* Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. — Одеса, 1913. — С. 28—30, 67; Диариуш или Журнал, то есть повседневная записка. — Москва, 1858. — С. 2—72; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Москва, 1859. — Ч. 1. — С. 444; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. 1729—1730 г. — Чернигов, 1908. — С. 143, 147, 149, 203; *Бодянский О.* Историческое сведение о генеральном хорунжем Николае Даниловиче Ханенке // Диариуш или Журнал, то есть повседневная записка. — С. VIII.

¹³ *Апанович О. М.* Зазн. праця. — С. 93, 94.

дифікаційній комісії 1728—1743 рр.¹⁴ Канцеляристи брали участь у виборах депутатів від шляхетства до Комісії для складання нового уложення 1767 р. Вони були серед тих, хто в ході цієї кампанії формував політичні позиції старшини, а також формулював її вимоги до царського уряду¹⁵.

Шляхи та умови формування політичної та соціокультурної ідентичності. Витворенню канцеляристами особливої групової ідентичності сприяли наявність у них спільних інтересів, поведінкових стереотипів, що задавалися їхнім службовим становищем, а також специфічних соціальних цінностей, історичної свідомості, політичних орієнтацій і пріоритетів. Соціокультурна згуртованість канцеляристів диктувалася насамперед їхньою становою належністю, певним чиновницьким рангом, високою освіченістю й інтелектуальними запитами, установками щодо вшанування влади, успішної кар'єри, схильністю до українського автономізму, патріотичними почуттями та ін.

На політичну самосвідомість військових канцеляристів впливали політична атмосфера, що склалася в Україні під впливом наступу царизму на українську автономію, та основоположні засади національної держави. Своєрідною реакцією на це став антиросійський політичний виступ старшого військового канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Іваненка (Петрика). Спираючись на політичну і воєнну підтримку Кримського ханства, він 1691 р. зробив відчайдушну спробу підняти козаків на боротьбу за визволення України з-під царської влади. Прикметно, що згідно з договором, який він підписав з кримською владою, територія Української держави визнавалася в межах як Гетьманщини, так і частини Слобожанщини та Правобережжя¹⁶.

Інкорпораційний наступ російського уряду на Гетьманщину набув особливо брутальних форм із запровадженням першої і другої Малоросійських колегій (відповідно 1722—1727 та 1734—1750 рр.). Частина старшини, в тому числі військові канцеляристи, вступили у конфронтацію з представниками російської влади в Україні¹⁷. Активні учасники автономістського руху поплалися за свою свободу, а декотрі й життям.

Певний вплив на формування субкультури канцеляристів справили особливості їхнього способу життя. Окрім спільного перебування в стінах канцелярії під час служби, більшість канцеляристів проживали в одному помешканні (курені) і спільно проводили дозвілля. Як випливає з праці “Про Малоросію: про древні звичаї малоросійські, про службу воїнську і цивільну, про чини і посади чиновників, за абеткою” (1808), автором якої був Василь Ломиковський, військові канцеляристи “в години дозвілля і відпочинку в курені, де вони жили, вправлялися у вокальному співі, грі на скрипках, басах, гусях, флейтах і складали іноді концерти... У неділю й святкові дні вважали вони за обов'язок

¹⁴ *Вислобоков К.* Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // *Права, за якими судиться малоросійський народ*. — С. XV, XLIX.

¹⁵ *Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения*. — Киев, 1889. — С. 30, 35, 54—60, 66, 67, 70, 192—194, 203—205.

¹⁶ *Мицик Ю., Станіславський В., Щербак В.* Чортомлицька Січ (1652—1709 рр.) // *Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI—XIX ст.)*. — Київ; Запоріжжя, 1998. — С. 100, 101.

¹⁷ *Журнал, си есть насущная записка дел, в войсковой енеральной канцелярии приключаящихся* // *ЧИОНЛ*. — Киев, 1898. — Кн. 12. — С. 99, 100, 106, 109, 113, 114; *Горобець В. Й.* Зазн. праця. — С. 130—161.

видно, тут далось взнаки те, що В. Ломиковський писав про них вже після того, як вони зійшли з історичної арени. До того ж він мав до козацької старовини родинні сентименти, оскільки був нащадком генерального обозного Івана Ломиковського (прихильника І. Мазепи). Водночас навряд чи можна сумніватися в тому, що в описі В. Ломиковського відобразилася специфічна атмосфера життя канцеляристів, яка сприяла формуванню у них групової totoжності й ментальності.

Підтвердженням цього можуть бути, зокрема, відомості про звичай різдвяних віншувань генерального військового писаря і гетьмана, якого дотримувалися канцеляристи Генеральної військової канцелярії. Ці відомості подав військовий канцелярист Пилип Борзаківський в щоденнику зазначеної установи від 25 грудня 1722 р.: “В сей день пресветлого Рождества Христова праздничний, давним обыкновением вси пп. товариство енеральной войсковой канцелярии, будучи ранком у его милости пана писара войскового енерального, отдали винную належитост при конигратуляції тоей урочистости... А потим его милости пану полковникови черниговскому, наказному гетману Полуботку, отдали визиту, до которого от всех пп. товариства п. Петро Троцкий говорил орацію, аппликуючи его в Малороссии правление к новорожденному от колена Юдова вожду Христу Исусу. По церковной зас церемонии... некоторые пп. товариство к его милости пану полковникови, а некоторые его милости пану писареву войсковому енеральному до столу прошени. А и на другой день такжде”¹⁹.

*С. Васильківський. Військовий писар.
Кінець XIX ст.*

займати криласи під час нічних служб і літургій, і часто не поступалися кращим півчим. Літньої днини грали в кеглі (криглі) й м'ячі на майдані, зрідка, але все ж заглядали в кавовий будинок. За освіченість і поведінку їх дуже шанували і нерідко запрошували за гетьманський стіл. Направленого до комісії військового канцеляриста зустрічали у сотнях з корогвами, з усіма військовими почестями.., всяке завдане йому безчестя каралося якнайтяжче”¹⁸.

З наведеного уривку вимальовується ідеалізований образ канцеляристів. Оче-

¹⁸ Цит. за: Апанович О. М. Зазн. праця. — С. 92.

¹⁹ НБУВІР, ф. 1, 66720, арк. 117.

Із зробленого П. Борзаківським опису випливає, що весь персональний склад Генеральної військової канцелярії взяв участь у різдвяному привітанні свого безпосереднього начальника — генерального військового писаря, а також наказного гетьмана. Ця акція мала ритуалізований характер. Вона супроводжувалася церемоніальними візитами і промовами (що були побудовані за законами риторичного мистецтва), відвіданнями церкви, а завершувалася спільним банкетом. Таким чином, дана корпоративна маніфестація фактично була елементом ідеологічної й соціально-психологічної консолідації канцеляристів і сприяла закоріненню в їхній свідомості чуття групової тотожності.

Риси культурної ідентичності канцеляристів формувалися не лише під впливом вузькогрупових церемоній і ритуалів. На цей процес впливали домінуючі в суспільстві буденні уявлення, світоглядні стереотипи, загальна духовна атмосфера, а також публічні ритуали і церемонії, що відбувалися на державному рівні як у гетьманській столиці — Глухові, так і в головних центрах імперії — Петербурзі й Москві. Щодо останнього, то привертають до себе увагу щоденникові записи, зроблені військовим канцеляристом Миколою Ханенком (1691—1760), присвячені поїздки гетьмана І. Скоропадського до Москви 1722 р., а також його особистий щоденник, якого розпочав 1719 р., а закінчив на схилі літ. Матеріали цих щоденників є цінним історичним джерелом, що дає змогу окреслити духовний світ конкретного канцеляриста, його політичні, соціальні та культурні орієнтації, повсякденні уявлення і ментальну налаштованість. А це має важливе значення для загального розуміння соціокультурної визначеності канцеляристів як певної соціальної групи.

У цьому зв'язку привертає до себе увагу насамперед офіційний щоденник М. Ха-

ненка 1722 р. У наявних у ньому описах церемоній і ритуалів досить добре простежуються риси авторської індивідуальності, що сформувалися під впливом культурно-історичного середовища, до якого входили освічені кола українського суспільства, в тому числі військової канцеляристи. Йдеться, зокрема, про впливи на них барокової культури з її увагою до вигадливих деталей, емблем, символів і алегорій. Свідченням цього може бути опис похорону князя П. Голіцина, який відбувся в Москві за участю Петра І. З опису випливає, що М. Ханенко ретельно відтворив просторову структуру і подієву послідовність похоронної процесії, фіксуючи безліч деталей, ритуальних моментів і символів. У полі зору автора опинилися порядок шиккування і проходження військових підрозділів, музикантів, зовнішній вигляд музичних інструментів, колір мундирів учасників процесії, їхні головні убори тощо. Детально представлено церемоніальний ряд і символіку смерті ("гробовий кавалер" на білому коні; ритуально споряджений кінь покійного князя; алегорія смерті у вигляді черепа, зображеного на корогві), а також адаптовану відповідно до печального моменту символіку соціального статусу і військової доблесті — покладені на ритуальні подушки зламана шпага, залізний шолом, різні військові відзнаки²⁰. Прикметно, що з подібною деталізацією М. Ханенко описав обряд похорону гетьмана І. Скоропадського, що відбувся в червні 1722 р.²¹

Таким же детальним у щоденнику М. Ханенка є опис свят у Москві з приводу укладеного між Росією і Швецією Ніштадтського мирного договору 1721 р. Очевидним стає розуміння автором сти-

²⁰ Диариуш или Журнал, то есть повседневная записка. — С. 15, 18, 19.

²¹ Там само. — С. 73.

лістики театралізованої барокової культури та її алегоризму. М. Ханенко зосереджувався не лише на відтворенні влаштованого з цієї нагоди феєрверка, а й поширено витлумачив символіку видовища, де фігурував образ давньоримського Януса²². Судячи з докладного опису, автор з великим зацікавленням сприймав екзотичні прояви карнавальної культури: переряджених, які їхали на осідланих волах, а також у запряжених цугом свинями, собаками або ведмедами санях. Серед учасників карнавальної процесії М. Ханенко побачив Петра I у формі простого матроса, костюмованого Папу Римського з візником-Бахусом, човен, “в яком многое множество разных персон бабих, черничих, старечих, тако ж журавлями и инными дивовидами поубранные сидели и спевали, да кричали машкары”. Автор відзначив, що в карнавалі взяли участь гетьман з генеральними старшинами, які сиділи в човні “козацким строем з рогами устроеными”²³.

Щоденникові записи М. Ханенка дають певне уявлення про те, як люди його кола, освіченості й ментальності сприймали життя у буденних проявах. Матеріали щодо цього містяться, зокрема, в записах, які автор зробив у своєму приватному щоденнику у серпні—жовтні 1722 р. під час перебування на Кавказі.

Описуючи культуру мусульманських народів, М. Ханенко характеризував її згідно із системою цінностей, типом мислення, поведінковими стереотипами і способом життя, які задавала українська культура. Причому часом порівнював різні моделі культур у межах дуалістичної опозиції “своє — чуже”. У цьому зв’язку в його кавказьких нотатках зустрічаються такі записи: “дворов больших нет, але хати так густо, же з одной на другую можна переступити”; “ни у кого окон шкляных нет, але у едних кратками поделано, а в других нема

болш ничего, кроме оконниц”; “ринку до продавания и етних и прочих вещей немаш, а товары, якие меют, продают по дворах, тилко овощи — едни возят по улицех, другие же, бы и шул, хто хочет покупать, яко яблок и орехов, кричат малие дети, сидячи по хатах”; “хлеба квасного у них нет, бо и пекти его не умеют, але идыт корже пресные”; “в хатах ловок и сталов немаш, але коверцами вислано и подушок з вовни до сиденья наслано; печей немаш”; “а питя жадного, кроме чихиру, то есть вина свежего, не достать, бо тамошние жители ни пивов, не меду, не квасу, а новет и борщу делать не умеют”²⁴.

Зібрана М. Ханенком інформація, а також зроблені ним оцінки культури й укладу життя кавказьких горців дають змогу виявити його власні культурні орієнтації. Адже “діалог” автора з чужою культурою спонукав його до рефлексій над багатьма буденними речами, які на батьківщині сприймалися як самі собою зрозумілі, усталені й незмінні.

Привертають увагу соціокультурні аспекти сприйняття автором щоденника житла, дому. Фактично він розглядав дім як символічну межу між життєвим простором окремого господаря і рештою світу (наголошення на особному розташуванні хат з великими дворами, що постає антитезою принципу щільної забудови гірських поселень). Таким чином, у даному випадку він репродукував установки індивідуалістського укладу життя, які породжувало тогочасне українське соціальне і культурне середовище. Описуючи інтер’єр житла, М. Ханенко звернув увагу на відсутність в помешканнях горців лавок і столів, екви-

²² Там само. — С. 22.

²³ Там само. — С. 23, 24.

²⁴ Дневник Николая Ханенко (1719—1723 и 1754 гг.) // Киев. старина. — 1896. — № 7/8. — С. 176—177.

лентом яких у них були килими і вовняні подушки. Це означає, що, окрім протиставлення європейсько-християнського і мусульманського типів побутової культури, автор щоденника відтворив характерне для українського суспільства першої половини XVIII ст. уявлення про внутрішнє облаштування житла за певними усталеними канонами, що були обов'язковими для усіх соціальних верств. У цьому неважко переконатися з опису помешкання гетьмана І. Скоропадського, в якому фігурують столи, лавки, піч (“светлица соснового лесу, в ней печь кафлевая белая, стол круглой с лавками, три окошка красных, в них окончины стеклянные в дереве”)²⁵.

Відчуття неповноти повсякденного життя викликала в М. Ханенка відсутність на Кавказі таких традиційних для українців страв і напоїв, як печений хліб, борщ, пиво, мед, квас. Оперуючи категоріями буденної свідомості свого соціального і культурного кола, автор щоденника вжив прикметну фразу, яка, судячи з контексту, означала найвищий ступінь несхожості двох культурних моделей: “навіть і борщу не вміють варити”. Безперечно, перелічені вище страви і напої були основними в повсякденному раціоні соціальної спільноти, до якої належав М. Ханенко. Водночас серед тогочасної соціальної еліти українського суспільства поширеним було вживання дорогих іноземних напоїв і продуктів, які не лише задовольняли гастрономічні смаки багатії публіки, а й виконували функції своєрідного соціального представництва. Вишукані угорські вина, бургундське, рейнське, французька горілка та інші напої, а також чай і кава свідчили про високий соціальний статус господарів і вживалися на званих банкетах та обідах. Прикметними ознаками світського стилю життя, учасниками якого були і канцеляристи, ставали демонстрація коштовного посуду, різні картярські

ігри, танці, феєрверки, застільні промови (орації)²⁶.

Помітний відбиток на канцеляристві накладала їхня професія. Вона диктувала правила публічної поведінки й задавала певні параметри групової, корпоративної свідомості. Симптоматичними у цьому відношенні є рефлексії військового канцеляриста Павла Ладинського над фаховим покликанням канцеляриста, а також політичною значущістю державницького чину старшини. Ці теми він підняв в акровірші, що присвячувався виконанню службового доручення — ведення щоденника Генеральної військової канцелярії (березень 1723 р.). Дане доручення П. Ладинський розглядав як слушну нагоду для засвідчення канцеляристом службової старанності й фахової спроможності. Водночас він вбачав у ньому політичний підтекст, оскільки вважав, що офіційний щоденник Генеральної військової канцелярії повинен відображати особливу політичну місію генеральної старшини щодо управління державою:

Планет княжич небесных, месяц март начася,

*Когда сей діаріуш мне писать казася,
А именно, о всяких делах общих, знатных,
Монарших и войсковых, тайных
и приватных,
Во время правления, помежду гетманством
Трудолюбно радящих малоросским
панством:
Его милости пана полковника главна
Черниговского Павла Полуботка, славна*

²⁵ Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — Киев, 1898. — Вып. 4. — С. 118.

²⁶ Там само. — С. 163, 170; Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 14, 27, 31, 71, 78, 85, 104, 149, 426, 430; Журнал, си есть насущная записка дел, в войсковой енеральной канцелярии приключаящихся // ЧИОНА. — Киев, 1898. — Кн. 12. — С. 103, 105, 112.

Леонтієвича; також и особ поважных
Войсковых енефалных, умных а уважных,
Людскостію наипаче и умом до того:
Енефална писара, чина войскового,
А меновите, тако проименованна
Симеона Савича, мужа преизбранна,
Да инных лиц к тому ж учрежденных делу,
Едину тую ж кунно содержащих силу²⁷.

Як впливає з наведених рядків, П. Ладинський вшановував політичну еліту Гетьманщини, панеґірично звеличуючи її заслуги у справі служіння спільному благу. Причому, як чиновник Генеральної військової канцелярії, він особливо вирізняв особисті здібності й достоїнства своїх головних патронів — наказного гетьмана та генерального військового писаря.

Автор вірша окреслив тематичний горизонт щоденника (“о всяких делах общих, знатных, монарших и войсковых, тайных и частных”; “Исследоват всякіе справи войсковіе, аще либо когда им случатся якіе”), а також визначив своє творче кредо: точність, лапідарність, вдумливість, зацікавленість (“Діаріуш сей писат и аки в зеркале кратко а разумливо пишемая зрети, да бодрост и охоту ко тому ж имети”). Важливим вважав він також мистецтво володіння пером, коректність і виваженість авторської позиції (“Имети и искусство и вежливост знати, як и в какой что силе и почем писати”)²⁸.

Професійна вправність, службова надійність і вірність були тими моральними цінностями, які не лише декларувалися на рівні “теоретичної” свідомості, а й проявлялися у середовищі канцеляристів на рівні соціально-психологічного відображення. Свідченням цього можуть бути спогади історика українського козацтва першої чверті XVIII ст. Самійла Величка про свою працю канцеляристом, у тому числі службу у Генеральній військовій канцелярії. “Почав я., маючи кільканадцять літ, служити в Запорозькому війську в поважнім домі малоросійських панів, шляхетного його

милості пана Василя Леонтієвича Кучубія, писаря на той час військового генерального, — писав С. Величко. — За... Мазепиною гетьманства служив я вірно і дбало, як веліла мені моя цнота... Прослуживши відтак у таких великих, неvspиущих трудах упродовж 15 років, я був виправлений за ту мою службу на початку 1705 року до військової генеральної канцелярії, в якій з-поміж гірших братії моєї був у ділах писарських не останній впродовж 4 літ. Після того за ту мою довгочасну службу недоля моя заплатила в самому кінці 1708 року крайнім нещастям”²⁹.

Як впливає з наведеного уривка, для С. Величка як канцеляриста служба на засадах вірності, честі й відповідального ставлення до службових обов’язків мала значення морального імперативу. Причому, сповідуючи етичні й моральні цінності, що були властиві соціокультурному середовищу канцеляристів (“братії”), він з удаваною скромністю, однак з усвідомленням особистої гідності, наголосив на своєму високому фаховому рівні — “з-поміж гірших братії моєї був у ділах писарських не останній”. Зміст цієї фрази, як впливає з подальшого контексту, не має спеціальної риторичної спрямованості. У ньому відбилася насамперед відповідна психологічна установка групової свідомості канцеляристів.

Політичні орієнтації й свідомість. Як зазначалося, військові канцелярії являли собою сегмент інституційного устрою Гетьманщини. Природно, що військові канцеляристи добре знали структуру державної владної ієрархії, а також своє місце у ній. Історична само-

²⁷ НБУВ ІР, ф. 1, 66720, арк. 206.

²⁸ Там само.

²⁹ Величко С. Літопис. — Київ, 1991. — Т. 2. — С. 381.

бутність політичного і державного устрою України була фактором, що реально впливав на політичну свідомість багатьох поколінь військових канцеляристів.

Показовими щодо цього є політичні орієнтації перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівовича, що втілилися у його віршованому творі “Розмова Великої Росії з Малоросією” (1762). С. Дівович виходив з розуміння політичної та культурно-історичної значущості системи чинів, що існувала в Українській державі. Звівши в уявній дискусії вічна-віч своїх головних героїв — Великої Росії і Малоросію, він від імені Малоросії доводив, що українські чини за своєю природою нічим не відрізняються від чинів в інших державах, у тому числі в Росії. Вони не поступаються владною гідністю російським чинам, оскільки освячені національною історичною традицією. Аргументуючи лег тимність українських чинів, С. Дівович виходив з того, що вони, з одного боку, виступали частиною прав і свобод українського народу, які були визнані російською стороною під час прийняття Україною царської протекції, а з іншого — здобули визнання у світі:

*Я почтена от госудафа, не от тебя.
Он меня в покровительство принял как свое,
То все оставил при мне, что только есть*

мое;

*Привилегий польской короны не отменил
И чины мне прежде там данные подтвердил...
Смотри, что (и) иностранный народ*

французы,

*С монархией нашей имеющий союзы,
Публикуют про генеральных старшин моих.
Они с ними равняют генералов твоих,
Генерального ж писаря так представляют,
Что великим канцлером моим называют*³⁰.

Висловлені С. Дівовичем оціночні судження щодо інституційного устрою Української держави свідчили про живучість серед канцеляристів (як і старшини в цілому) моделі політичної культури козацтва, що сформувалася в ме-

*Невідомий художник. Портрет гетьмана
Данила Апостола. XVIII ст. НМІУ*

жах політичної системи Речі Посполитої (“Ибо я остаюсь в прежних чинах коронных”) ³¹. У цій моделі політичної культури гетьман, генеральний суддя, писар, полковники та інші українські чини поставали, по суті, органічними атрибутами національної ідентичності, адже з ними пов’язувалися славетні військові подвиги (тема, яка широко розвивається в “Розмові Великої Росії з Малоросією”), а також звичаї, обряди і церемонії, що супроводжували самостійне державне життя українського народу.

Значний вплив на політичну соціалізацію канцеляристів справляли пуб-

³⁰ Дівович С. Разговор Великої Росії з Малоросією // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. прозові твори. Київ, 193.8 — С. 395, 397.

³¹ Там само. — С. 398.

лічні церемонії та ритуали, що пов'язувалися з гетьманським урядом: обрання гетьмана на генеральних радах, церковні літургії за участю гетьмана та вищих урядовців, що супроводжували події державного життя, дипломатичні церемонії тощо. Подібні церемоніальні дійства і ритуали були своєрідним інструментом, за допомогою якого в політичній свідомості суспільства культивувався владний авторитет державних інститутів. Водночас такі публічні акції сприяли як становій консолідації “політичного народу” країни — насамперед старшини (певною мірою і козаків), так і корпоративному згуртуванню урядовців і всього бюрократичного апарату держави.

Канцеляристи були активними учасниками церемоній і ритуалів, що відбувалися в державному житті Гетьманщини. Як правило, в таких акціях вони грали провідні ролі. Це підтверджує, прикладом, перебіг церемонії обрання гетьманом миргородського полковника Д. Апостола. Як випливає з офіційного звіту про цю подію (що призначався для російського уряду), активна фаза офіційної церемонії розпочалася тоді, коли козацькі полки зібралися біля будинку в Глухові, де зупинився царський міністр Федір Наумов, “и из дому оногo министра на то место, где обрание гетману было, вес его императорского величества присланную к малоросійскому народу милостивую грамоту секретарь Непеин в корете цуком на серебряном блюде, в руках, с великим почтением, публично... За тою грамотою шли: З знамям глуховской сотник Іван Мануйлович. З гетманскою булавою бывший полковник Левенец. А оная булава несена на подушке, покрытою тафтою красною. З бунчуком судья наказный Федор Гречаной. С войсковым прапором сотник Іван Гамалия. С войсковою печатью бунчуковой товарищ Андрей Миклашевской. А оная печать несена на серебре-

ном блюде и на подушке, покрытою красною тафтою.

За оними клейнотами шли бунчуковые товарищи и генеральной войсковой канцелярии реэнт с канцелярскими служителями. За оними ж его императорского величества грамотою и гетманскими клейнотами ехал в корете цуком господин тайной советник и министр, да с ним сидел по левую сторону полковник миргороцкой Данил Апостол, что ныне гетман”³².

З тексту наведеного документа добре видно, що церемонія обрання гетьмана мала яскраво виражену ідеологічну підоснову. Вона спрямовувалася на підкреслення політичної ролі офіційного Петербурга як джерела легітимності влади українського гетьмана. Щодо ролі військових канцеляристів у церемоніальній колоні, то вона полягала в почесному супроводженні гетьманських клейнодів. Інакше кажучи, в межах імперськи забарвленого сценарію даної церемонії військові канцеляристи виконували політично значущу функцію публічної репрезентації української державної традиції.

На честь гетьмана Д. Апостола було влаштоване помпезне ритуалізоване дійство після його повернення з Москви у жовтні 1728 р. Воно спрямовувалося на зміцнення владного авторитету гетьмана у суспільстві, а також підтвердження вірності й корпоративної згуртованості старшини і державних чиновників. Безпосередніми учасниками даної церемонії були і військові канцеляристи. З цього приводу в щоденнику Генеральної військової канцелярії, зокрема, зазначалося: “Порядок виезду его ясности в Глухов состоялся. Первіе следовали 7

³² Окиншевич А. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. Додатки // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 175—176.

сотен и компанія, которіє купно з бунч. тов. при знаменях и музици войск. стричали его ясне-сть от Глухова в миле полтрети за селом Есманю з корогвами при своих командирах, а именно — глухов., крооз виеждзаючого его ясне-сти в Глухов, пулевец., воронез., короп., конотоп., батурин., новомлин. продковали пред каретою; компанія, к-ристи войск. вносеніє порадошно да при бунчуку знатніє бунч. тов. Булава несена была С. Миклашевским, бунч. тов.; за каритою следовали 3 знамени, знатн. тов. войск. вносеніє, а потом обшечною стрелбою и музикою в городе витано. I его ясне-сть зараз в церков св. Николая на позную службу Божію вишол з всею старшиною, а по достойном подобающею честію при ассистенці к-ристи войск. вносеніє в церков сотником ічанским Гр. Стороженком всеможнейшая е.і.в. грамота жалованная, данная его ясне-сти на чин гетманства и високо на украшенном амвоне положена. По окончаніи же службу Божей читана была Н. Ханенком, суд. полк. стародуб., для общого всем известья. Потом молебное благодареніє при музице войсковой и пушечной стрелбе отправлено, також и при палбе. По отправленіи молебна в столовой избе, где банкетом при музице войсковой и пушечной стрелбе целоденною охотою бавился его ясневелможность з бунчуковыми и войсковыми товарищы и пр. старшиною”³³.

Як впливає з наведеного тексту, церемонія зустрічі мала складну режисуру й включала в себе військові почесті, публічний ритуал з гетьманськими клейнодами, а також царською грамотою, церковну відправу. Завершальною фазою церемонії був банкет за участю гетьмана і старшини. Престижне з огляду на станову ідеологію місце під час церемоніальної ходи було відведено військовим канцеляристам. Причому один з них був залучений до ідеологічно забарвленого

ритуалу з внесенням до церкви царської жалованої грамоти на гетьманство.

Загалом у ставленні канцеляристів до подібних церемоній і ритуалів відображалися риси їхньої соціально-культурної цілісності як своєрідної мікроспільноти, що посідала певну нішу в соціальній ієрархії та культурі української старшини. Досить репрезентативним щодо цього джерелом є щоденникові записки М. Ханенка 1722 р. У них крізь призму сприйняття автора-канцеляриста відтворено й характеристичні риси семіотики політичного ритуалу.

М. Ханенко приділяв увагу навіть досить рутинним для церемоніальної практики гетьмана І. Скоропадського фактам, як, приміром, відправа у Глухові церковної літургії і молебня за щасливу подорож до Москви або військовий церемоніал зустрічі та провідів зверхника Української держави в Севську. Щодо останнього, то автор щоденника вирізняв високий владний статус гетьмана в певних “ритуальних” ситуаціях, описуючи представницьку зустріч гетьмана за містом; виділення йому почесної варті; віддання відповідно до сану військових почесей³⁴.

Основну ж увагу М. Ханенка було прикуто до церковних і світських церемоній в Москві, безпосередніми учасниками яких були гетьман та його оточення. Зі щоденникових записів, присвячених “ритуальній” мові політичної практики, погляд автора-канцеляриста на владу російського царя представлений в проекції на владу українського гетьмана. Щодо невербальної мови політичного ритуалу, в якому фігурують цар і гетьман, то в щоденнику можна виділити кілька характеристичних текстуальних фрагментів. У даному випадку йтиметься про опис М. Ханенком подій 21 січня

³³ Слабченко М. Е. Указ. соч.

³⁴ Диариуш или Журнал, то есть повседневная записка. — С. 9, 10.

Зі змісту цього уривка вимальовуються контури харизматичності правителя, присутність якого серед підданих стає актом соціальної комунікації і має виразний політико-ідеологічний підтекст. Адже “прихильне монарше обличчя” звернене до підданих, і цар оглядає їх з висоти свого гіперболізованого статусу “батька вітчизни”. Для автора щоденника істотно важливою є та обставина, що під час церемонії офіційної зустрічі Петра I з І. Скоропадським у храмі (перед початком літургії) цар до кінця вислухав вітальну промову українського гетьмана. Цей пасаж набуває в М. Ханенка фактично компліментарної тональності стосовно І. Скоропадського як політичного діяча.

“...Идучи с церкви его императорское величество давал первое еeneralным нашим, потом и всем, хто тилко мог дотиснутись, целовать свои монаршіе руки”³⁶.

У даному випадку йдеться про соціально-культурну комунікативну функцію жесту в контексті тогочасної політичної символіки. Поцілунок руки монарха був ритуалізованим жестом, що символічно підтверджував визнання влади, вірність і відданість підданих своєму государю. Для автора щоденника, безумовно, почесним є те, що цар розпочав цей публічний ритуал з української старшини.

“Его императорское величество... некоторых з сенаторей и министров дарил червонными золотыми новозделанными болшими, где и ясневелможного его милости пана гетмана изволил его императорское величество пожаловати червонным золотым вагою в 25 червонных, на знак своей высокомонаршей милости”³⁷.

Невідомий художник. Портрет Василя Гамалії. 1750-ті рр. НМІУ

(коли відбулася офіційна зустріч Петра I з І. Скоропадським) і 28 січня (в цей день у Москві проходили офіційні урочистості з нагоди укладення Ніштадтського миру):

“Всепресветлейший монарх, Петр I-й, великий император и самодержец все-россійскій, достойне отцем отчества ути-толованный, благопріятным своим монаршим лицом на всех смотря, изволил до... всемилостивого Спаса церкви своей, царскою высокою завитать особою; за котораго прибытіем зараз там начал ясневелможный до его императорского величества привет говорить, якого благоизволил его величество до конца выслухати”³⁵.

³⁵ Там само. — С. 14.

³⁶ Там само. — С. 14—15.

³⁷ Там само. — С. 22.

З цього уривка виокремлюється ще один політичний ритуал, у межах якого в символічний діалог вступають цар і гетьман. Очевидно, що ритуальне дійство роздачі царем золотих монет верхівці політичної еліти країни було демонстрацією, а також пропагандою влади і могутності монарха. Витлумачуючи мовою політичної символіки цей ритуал, М. Ханенко трактує його як “знак високомонаршої милості”, якого удостоївся в числі небагатьох російських сановників також І. Скоропадський.

На прикладах, що стосувалися метамови політичного ритуалу, виразно простежуються відзначені автором щоденника повнота й глобальний характер самодержавної влади російського царя. В тексті джерела це створює політичне тло, завдяки чому розрізняються межі владної значущості інституту гетьманства. Причому цілковита лояльність й вірнопідданська риторика М. Ханенка стосовно царя не були наслідком емоційного сприйняття ним Петра І, а пояснювалися насамперед жанром його записок, що були офіційним щоденником. Адже М. Ханенко добре знав про деспотичний характер політичного режиму, який встановив російський цар. Так, у своєму щоденнику він занотував розмову Ф. Прокіповича з І. Скоропадським, предмет якої була доля колишнього полтавського полковника П. Горленка та інших українців, “под арестом в Москве обретающимися”. В щоденнику занотовано документи про сумнозвісну участь козаків у роботах на спорудженні каналів. Показовим щодо цього є й те, що, описуючи помпезну офіційну процесію за участю Петра І, яка вступила на Красну площу, М. Ханенко зробив таку ремарку: “при якій два слупы мурованіи стоятъ з головами казенных”³⁸. До того ж арешт за наказом Петра І канцеляриста М. Ханенка за опозиційну діяльність уже 1723 р. підтверджує відсутність у нього сентиментів щодо царя.

Засади станової елітарної свідомості й система цінностей. Військові канцелярії являли собою велику школу кадрів вищих урядовців для Української держави. Свого часу в їхньому складі були відомі політичні та державні діячі, як, зокрема, П. Тетеря, І. Скоропадський, П. Орлик. Зрозуміло, що не всі канцеляристи ставали гетьманами. Водночас для багатьох з них служба була першим кроком до здобуття досить високих чинів. Прикладом успішної кар’єри канцеляриста може бути просування по службовій драбині Василя Туманського — сина басанського протопопа. Після закінчення Києво-Могилянської академії він став служити у полковій канцелярії Переяславського полку. Пізніше вступив на службу до Генеральної військової канцелярії. 1748 р. отримав чин старшого військового канцеляриста, 1750 р. став бунчуковим товаришем, а через кілька років обійняв посаду генерального військового писаря³⁹.

Служба у військових канцеляріях для багатьох канцеляристів стала щаблем до здобуття привілейованого соціального статусу. Так, протягом XVIII ст. здобули ранг військових товаришів, зокрема, І. Р. Бобир, І. В. Борозна, І. Д. та Д. С. Бутовичі, В. В. Велецький, В. Г. та В. В. Волинські, П. Б. Войцехович, В. Г. Гамалія, І. П. Горленко, Я. Ф. Жоравка, С. Д. Забіла, І. К. Маркович; бунчуковими товаришами стали В. С. та Ф. Ф. Березовські, А. Ф. Галенковський, В. Г. Гамалія, В. І. та Ф. Ф. Губчиці, Ф. О. Дмитрашко-Райча, І. А. Єсимонтовський, П. Г. Іскрицький, Я. К. Іскра, І. Г. та Ф. Г. Костинецькі, І. Т. та А. Т. Криштофовичі, С. І. та А. А. Лашкевичі, П. С. Милорадович, П. І. та

³⁸ Там само. — С. 15, 18, 19.

³⁹ *Пріцак О.* Доба військових канцеляристів // Київ. старовина. — 1993. — № 4. — С. 62.

А. Я. Новицькі, Д. А. та І. Д. Покорські, С. А. Ракович, Ф. І., М. П., В. Д. та П. Д. Романовичі, С. Д. та Т. А. Рубці, П. Ф. Савич⁴⁰.

Отже, середовище військових канцеляристів було одним із джерел формування старшинської еліти. Природно, що канцеляристи мали спільні зі старшинською верствою соціальні й політичні орієнтації, в тому числі щодо здобуття привілеїв. Приміром, у період гетьманства Д. Апостола (1727—1734) набула значного поширення практика отримання військовими канцеляристами гетьманської протекції нарівні з бунчужними, військовими і значковими товаришами, тобто вищими, середніми і нижчими соціальними категоріями старшини. Причому в разі здобуття канцеляристами гетьманської протекції вони звільнялися від полкової та міської служби, сплати податків, обов'язку приймати на постій російських військових, а також отримували інші пільги⁴¹.

Генеральний військовий писар і канцеляристи Генеральної військової канцелярії утримувалися за рахунок прибутків від рангових маєтностей (умовна форма власності, що надавалася на період посідання тією чи іншою службовою особою певного “рангу”, тобто виконання служби). Уявлення про співвідношення рангових маєтностей між представниками старшини, що обіймали генеральні уряди, а також канцеляристами дає указ Колегії іноземних справ гетьману Д. Апостолу щодо розподілу цих маєтностей (1732). Згідно з цим документом генеральний обозний мав право володіти 400 дворами; двоє генеральних суддів, а також генеральний підскарбій мали на ранг по 300 дворів; генеральні осавули, хорунжий і бунчужний — по 200 дворів. Кількість дворів, які припадали на ранг генерального писаря, залишалася без змін⁴². На утримання писаря

Генерального військового суду призначалося 30 дворів, а на канцеляристів Генеральної військової канцелярії — 100 дворів⁴³.

Як видно з цих даних, найбільші рангові маєтності і, відповідно, найбільші прибутки мали представники генеральної старшини. Порівняно з ними канцеляристи користувалися набагато скромнішими ранговими маєтностями, адже 100 дворів призначалися на утримання досить численних штатів двох генеральних установ. Водночас уже сам факт використання канцеляристами прибутків з рангових маєтностей свідчить про те, що даний соціальний прошарок був причетним до однієї з основних форм власності, що становила економічну основу існування козацької старшини. Серед канцеляристів були такі, які отримували прибутки з млинів, вкладали кошти у придбання земельних угідь⁴⁴.

Оскільки в ієрархії службових чинів Української держави чин військового канцеляриста був порівняно скромним, то далеко не у кожного, хто ставав на канцелярську службу, з'являлася перспектива здобути великі маєтки. Існувало лише два основних шляхи, які давали змогу канцелярським службовцям відносно легко набути статусу власника маєтків. По-перше, вони досягали цього завдяки підтвердженню гетьманською владою маєтків, які виступили їхні батьки, по-друге — могли отримати маєтки з посагом дружини.

⁴⁰ Панащенко В. В. Зазн. праця. — С. 77, 79.

⁴¹ Там само. — С. 77.

⁴² Наприкінці 30-х рр. XVIII ст. генеральний військовий писар мав на ранг 450 дворів (Окиншевич Л. Зазн. праця. — С. 123).

⁴³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 385.

⁴⁴ Український архів. — Київ, 1931. — Т. 4. — С. 87; Слабченко М. Е. Указ. соч. — С. 43, 44.

Для канцеляристів, які прагнули отримати маєтки після своїх батьків, існували певні правові процедури. Йдеться про відповідні підтверджувальні універсали гетьманської влади. Типовим щодо цього є універсал гетьмана Д. Апостола від 15 грудня 1728 р., що підтверджував власницькі права на с. Повстинь і слободу Лазурки в Пирятинській сотні Лубенського полку. Цей універсал виклопотав для себе і своїх родичів знатний військовий канцелярист Петро Троцький. Основний зміст універсалу зводився до такого: “Ми прето., респектуючи же на знатніе и многіе старого Троцького, покойного судіи полкового лубенского, службы от молодых лет в походах и на урдах писарства и судейства полковых по умертіе свое показанніе, к тому ж синов его до службы войсковой выдачи згодность и способность, з которых старший син Петро Троцкий в канцелярии еeneralной чрез килко уже лет служит верно и постоянно, потверждаем сим нашим универсалом вдовствующой паней Троцкой и сином ей означенное село Повстин и слобудку Лазурки со всеми грунтами и угодіями здавна до оних належными, позволяючи од тамошних посполитих людей всякіе подданскіе повинности и послушенство иметь... Войти зас з тамошними людьми посполитими (опроч козаков, которіе при своих волностях имеют быть заховани непорушно) всякіе повинности и послушенства отдавали б им яко державцам своим рейтарско упоминаем и приказуем”⁴⁵.

З наведеного тексту універсалу випливає, що, вводючи в коло землевласників, які наділялися правом позакономічного примусу посполитих, гетьманська влада виходила з тези про справедливу винагороду за гідну службу для спільного блага. Загалом у цьому документі можна виділити кілька основних ідеологічних кліше і юридичних формул, що, як правило, були наявні в подібних уні-

версалах: а) наголошення на вірній і ревній службі та особистих чеснотах претендентів на маєтки; б) правове окреслення форми власності і спеціальне застереження про “послушенство” підданих; в) вилучення з-під влади державців козаків. Перелічені змістові компоненти універсалів-надань сприяли закріпленню відповідних установок у політичній свідомості представників старшини.

Як зазначалося, дехто з канцеляристів отримував маєтки завдяки посагу своїх дружин. Так, вдова городнянського сотника Андрія Стаховича Марія Стахович забезпечила свого зятя — військового канцеляриста Андрія Борзаківського с. Хоробчичі (Чернігівський полк). Після смерті А. Борзаківського це село 1726 р. перейшло до рук військового канцеляриста Самійла Холодовича, який одружився з дочкою М. Стахович. 1730 р. він отримав гетьманський універсал, згідно з яким с. Хоробчичі затверджувалося йому у “спокійне володіння”, тобто у спадкову власність⁴⁶.

Таке село, як Хоробчичі, що налічувало 12 дворів і було посагом, на який спромоглася для своєї дочки вдова сотника, зовсім не гарантувало зятю-канцеляристу почесного місця серед верхів соціальної еліти. Набагато більшими були шанси тих канцеляристів, які завдяки набутим родинним зв'язкам могли розраховувати на протекцію впливових у суспільстві осіб. Зокрема, перспектива підвищити соціальний статус відкрилася перед канцеляристом на прізвище Юркевич, який 1733 р. взяв шлюб з племінницею дружини гетьмана Д. Апостола⁴⁷.

⁴⁵ Український архів. — Т. 4. — С. 162.

⁴⁶ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. 1729—1730. — Чернигов, 1908. — С. 83, 177, 554—555.

⁴⁷ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 408.

Формування в середовищі канцеляристів політичних орієнтацій і системи цінностей, якими вирізнялася старшина як панівний становий прошарок українського суспільства, не обмежувалося особистим досвідом тих канцеляристів, котрі мали земельні володіння, млини, села і залежних селян. Адаже вже практичне виконання канцеляристами службових обов'язків давало їм вагомий підстави для того, аби усвідомити глобальний характер інтересів соціальної еліти і “вмонтованість” до них власних інтересів. Йдеться, зокрема, про функції канцеляристів, пов'язані з офіційним введенням у володіння маєтностями. Серед тих, кому доводилося виконувати подібні доручення, був військовий канцелярист П. Роговський. У травні 1727 р. він отримав гетьманський наказ, за яким повинен був затвердити у “спокійному володінні” колишнього білоцерківського обозного П. Циганчука. Процедура затвердження відбувалася за відпрацьованою схемою. Військовому канцеляристу наказувалося в супроводі команди козаків прибути до маєтку, що на той час знаходився в руках П. Циганчука, “и по силе гетьманського універсалу и по конфирмації подданных тамошных Циганчуку утвердил в спокойное владение, приказавши мужикам быть послушными, яко владельцу своему, а на ком доведется з подданных противност и непослушание, тих по розиску наказал бы киевим боем по силе вины”⁴⁸. Наведена інструкція служила для її безпосереднього виконавця наочним свідченням станового влаштування суспільства, а також давала йому змогу відчувати себе державним чиновником.

Наявність у канцеляристів економічних інтересів, пов'язаних з подібними формами власності, сприяла формуванню в їхньому середовищі елітарної політичної самосвідомості й системи цінностей, а також відповідних засад способу життя.

Серед тих, хто мав подібну ментальну налаштованість, а також відповідні політичні орієнтації й ідеологічні установки був зокрема, військовий канцелярист Іван Булавка — канцелярський чиновник у третьому поколінні. Звернення до його родинної традиції допоможе краще з'ясувати деякі загальні риси способу життя та політичної самосвідомості, що вирізняли канцеляристів як особливий соціальний прошарок.

Матір'ю І. Булавки була Ганна Савіна Булавка. Після смерті свого чоловіка — писаря генерального військового суду Петра Булавки (1719) вона отримала у спадкове володіння кілька сіл. Ще 1708 р. її чоловік (на той час військовий писар Чернігівського полку) отримав універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння с. Будище (Ніжинський полк), а також с. Смічин (Чернігівський полк). Причому, згідно з універсалом, “войти, зась тих сел абы належитое послушенство зо всеми посполитими людьми (кроме козаков) ему, пану писареву полковому, отдавати не отмовлялся”⁴⁹. П. Булавці належало також с. Кобилянка (Чернігівський полк), яке перейшло йому в спадок від батька — судового писаря Михайла Булавки. Вдова П. Булавки на усі три села — Будище, Смічин і Кобилянку отримала підтвердження від гетьмана І. Скоропадського. В гетьманському універсалі з цього приводу зазначалося: “позволяем помянутой паней Петровой Булавчиной, удовствуючой писаревой судов наших енеральных, теми маєтностями Кобылянкою, Смичином и Будищем селцами и всеми... крунтами купленными и наданными... млынами и озерами, дубровами, лесами, гаями, сеножатми и полями пахатными, зуполне владети... от посполитих зась людей, в оних селцах

⁴⁸ Слабченко М. Е. Указ. соч. — С. 42.

мешкаючих, всякое послушенство и повинность... взимати... Войти теж зо всеми посполитими людьми селец Кобелянки, Смичина и Будищ должны оной же пане Петровой Булавчиной, писаревой судовой, по прежнему, без противности належитое отдавати послушенство и повинность, приказуем”⁴⁹.

Отже, Булавки були типовою старшинською родиною, що впродовж кількох поколінь володіла великими маєтками й користувалася працею залежних селян. Для них важливим було право на “послушенство”, до якого змушували селян. Представник молодшого покоління цього роду — військовий канцелярист І. Булавка поділяв власницькі стремління і цінності своїх родичів. Недарма він клопотався про гарантування власницьких прав своєї овдовілої матері. У щоденнику Генеральної військової канцелярії за 20 березня 1727 р. з цього приводу є такий запис: “По челобитю войскового канцеляриста І. Булавки предложено черниговскому полк. г. Богданову указом, дабы он Павла, Гарасима и Самойла Паламаренков принудил, чтоб челобитчика Булавки матце надлежащее послушенство отдавали без противности, а мели б оніе в том показать якую противность, и их бы атаман стрелецкій не допускал до послушенства, то, их взяв з села, держал бы под караулом до указа”⁵¹.

Зрозуміло, що подавач цієї чолобитної був глибоко переконаний у справедливості відносин володарювання—підданства, а також усвідомлював власну причетність до обраного кола тих, хто вершив долями посполитих.

Інший військовий канцелярист — А. Володковський — подібно діяв за схожих обставин. Він виклопотав у Генеральній військовій канцелярії указ (березень 1727 р.), адресований до “полк. переясл. асаули Л. Василієва, дабы он, зехавши в с. Рогозов, пригласил пред себе несколько

человек и приказал им пред тамошнею громадою наказать — дат им по 50 кіюв, по наказаніи же велел им впред з громадою всякое послушенство Володковскому отдавати”⁵². Отже, судячи з того, у який спосіб А. Володковський добивався задоволення своїх власницьких претензій, його самосвідомість перебувала в орбіті соціальних орієнтацій пана-землевласника. Щоб добитися покори залежних селян, він звернувся по допомогу до офіційної влади, яка санкціонувала публічні езекуції. Загалом практикування репресій проти непокірних селян було поширеною формою власницького самоствердження старшини. Наприклад, генеральний підскарбій Яків Маркович (1696—1770) змушував киями до роботи своїх селян, шукав і карав утікачів⁵³.

Література військових канцеляристів. У XVIII ст. у “вчений” культурі України визначився стійкий інтерес до козацької теми. Їй присвячували свої твори такі освічені й авторитетні у владних колах Гетьманщини старшини, як Г. Грабянка і Я. Лизогуб, а також автори літопису Самовидця і “Короткого опису Малоросії”, представник чернецтва Л. Боболінський і виходець з німецької дворянської родини О. Рігельман. Значний внесок у подібну літературу зробили автори, на самосвідомість яких вплинуло соціокультурне середовище військових канцеляристів, насамперед С. Дівович, С. Величко, С. Лукомський, П. Симоновський.

Найґрунтовнішим твором “літератури канцеляристів” була праця С. Велич-

⁴⁹ Там само. — С. 523, 524.

⁵⁰ Там само. — С. 525—526.

⁵¹ Там само. — С. 27—28.

⁵² Там само. — С. 31.

⁵³ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — Ч. 1. — С. 435; Ч. 2. — С. 114, 115, 132, 137, 290.

ка, перший том якої має назву “Сказання про війну козацьку з поляками” (1720), а другий озаглавлений “Повість літописна про малоросійські та частково інші події, зібрані і тут описані”⁵⁴. Твір С. Величка спирається на широку джерельну базу, зокрема, козацькі хроніки, документи Генеральної військової канцелярії, праці М. Кромера, А. Гваньїні, Ш. Окольського, С. Твардовського, С. Пуффендорфа. Величко тяжів до змалювання “високим” стилем історичних діянь, величі та повчальності минувшини. У межах такої методології й естетики він вдавався до літературної обробки джерельних текстів, вставок у твір “під документ”. Водночас історик досить коректно запровадив до свого твору великий масив автентичних документальних матеріалів.

Вузловими моментами авторської концепції Величка є доведення правомірності Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., наголос на визволенні з-під влади Польщі силою зброї, виправдання добровільного підданства гетьмана Б. Хмельницького російському цареві, засудження внутрішніх чвар і міжусобиць в українському суспільстві, обґрунтування ідей історичної, соціальної та політичної винятковості козацтва, установки українського автономізму.

Історик вважав державу Б. Хмельницького (діяльність гетьмана він порівнював з місією біблійного Мойсея) правонаступницею частини давньоруської історичної спадщини. В моделі національної ідентичності С. Величка козацтву відводився статус націєтворного чинника. Історик наголошував на престижності походження, етнокультурній та етнополітичній самобутності козаків, а також українського народу загалом. Для цього він використав, зокрема, сарматський і хозарський історіографічні міфи, а також політично маркував українців етно-

політонімом “козацько-руський народ”. С. Величко послідовно проводив думку про стану рівність козацтва і шляхти. Позитивно оцінюючи приєднання України до Росії, він водночас засуджував наступ царизму на українську автономію.

Використовуючи в риторичних цілях неавтентичне листування запорожців з українськими гетьманами, історик зображував низовиків хранителями козацьких звичаїв, поборниками блага вітчизни і вірними слугами монарха. В одному з таких листів, що нібито був адресований запорожцями І. Виговському (від 25 вересня 1657 р.), С. Величко писав з приводу обрання цього гетьмана: “Тільки ж те вибрання і постановлення ваше не повинно було зачинатися й вершитися без волі й ради нашої, всього низового Запорозького війська, а лише через панів генеральну старшину, полковників і все городове українське військо”. Новообраному гетьманові давалися настанови щодо його політичного курсу й робилися закиди у схильності до зради: “Ми прочитали в листі вашім панським, який написали оце до нас, таку обітницю й убезпечення, що, лишаючися на тому гетьманському уряді, йтимеш шляхом свого попередника, славної пам’яті Богдана Хмельницького, заховуючи в своїй ласці нас, військо низове Запорозьке, і без нашої волі та військової ради не зачинаючи ніяких затівок та новинок, не кажучи вже про те, коли йтиметься про загальне добро чи занепад нашої вітчизни...”; “хочеш відкинутися від держави й сильної протекції пресвітлого і самодержавного Олексія Михайловича, всеросійського монарха, а присвоїти і підхилити по-колишньому до Корони Польської вітчизну малоросійську, яка завдяки військової зброї відсіклася і звільнилася від неї... ми,

⁵⁴ Величко С. Зазн. праця. — Т. 1, 2.

військо низове Запорозьке, не будемо в тому слідувати вашій волі і не хочемо накладати зрадницького титулу на наше славне ім'я”⁵⁵.

З наведених уривків можна зробити висновок, що С. Величко репродукував поширені в середовищі низового запорозького козацтва ще до Національно-визвольної війни установки політичної свідомості, які зводилися до погляду на козацьку спільноту Запорозжя як на хранителя зразка інституційного устрою Війська Запорозького, а Запорозьку Січ — як сакральне місце, що уособлює демократію і засновані на старовині традиції предків, козацькі звичаї та вольності⁵⁶. Що ж до звичайної в політичному дискурсі козаків тези про вірність монарху, насамперед польському, то у Величка її сфокусовано на російського царя. Прикметно, що ідеалізований істориком образ Запорозької Січі справив неабиякий вплив на романтичні й народницькі візії, що з'явилися свого часу в українському суспільстві⁵⁷.

В українській літературі історичного спрямування, в тому числі творах, автори яких були пов'язані з колом військових канцеляристів, постали й інші політичні ідеї, що утвердилися в Україні у першій половині XVII ст. Йдеться, зокрема, про легітимаційну політичну концепцію руського (українського) народу, вмотивовану вітчизняними книжниками 20-х рр. XVII ст. Найістотнішими ідейними компонентами цієї концепції були твердження про свободу руського народу, що випливає з природного права; добровільне підданство руського народу государеві (польському королю), на якого покладено обов'язок не порушувати свободи народу; політичну роль руського народу як рівноправного з польським і литовським народами фундатора Речі Посполитої⁵⁸.

Рецепція деяких з цих ідей характерна для творчості Г. Грабянки — найпопуляр-

нішого історика в Україні XVIII ст., а також С. Величка — найпомітнішої постаті в тогочасній українській історіографії (тема “стародавніх прав і вольностей”, “золотої свободи”, “золотої вольності” козаків і всього українського народу, які визнавалися польськими королями, а пізніше — російськими царями)⁵⁹.

⁵⁵ Там само. — Т. 1. — С. 220.

⁵⁶ Прикметно, що подібні мотиви виразно представлено в листі запорозького кошового отамана Йосипа Кириленка до гетьмана Івана Скоропадського від 2 червня 1710 р. У ньому, зокрема, зазначалося: “Удивляемся, иж ваша милость не встидаешся титуловати войска запорозкого обоих сторон Днипра гетманом, кгда ж мы вашей милости а ни сами собою, а ни через послов наших, а ни через писмо войсковое на тот уряд не обирали, на якій ваша милость возведени zostалесь под мушкетами московскими внутрь города Глухова, якових взапертю при лицу его царского величества, а не в полю и не через волное по правам войсковим избраніе... Сич запорожская, гниздо войсковое, зродло, фундамент и оборона волностей войскових едино чрез московскую врожаную к нам вражду... знесенна на вичное отчизны нашей порабощеніе и на конечное прав и волностей войскових разореніе” (Цит. за: *Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків*. — Київ, 1991. — Т. 3. — С. 59). Як можна переконатися, в наведеному вище документі йдеться про традиційні політичні орієнтації запорозького товариства, які досить точно відтворив у своїй праці С. Величко. Водночас, на відміну від тверджень історика про вірогідданство запорожців російському цареві, в даному випадку їхні політичні позиції були діаметрально протилежними.

⁵⁷ *Яковенко Н.* Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII — початку XVIII ст.) // *Генеза*, 1997. — № 1(5). — С. 124, 125.

⁵⁸ *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 60.

⁵⁹ *Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки*. — Київ, 1992. — С. 36, 37, 92—96; *Величко С.* Зазн. праця. — Т. 1. — С. 41, 42, 45,

Парадигматика політичної концепції руського народу 20-х рр. XVII ст. особливо виразно виокреслилася в такому питомому творі літератури військових канцеляристів, як “Розмова Великоросії з Малоросією” С. Дівовича. Ось як автор обстоює власні політичні позиції:

*Но видя толь славного российского царя,
Поддалась ему вечно турков несмотря,
Кои много раз мне дары присылали
И поддачи моей им всемерно желали...
Усердие мое и верность видишь явну.
Добровольну поддачу почет за вещь главну...
Знаю, что ты Россия, да и я так зовусь.
Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе. Государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой
властитель,
Но государь твой и мой обций повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Малая, живем в смежных
странах.
Так мы с тобою равны и одно составляем,
Одному, не двум государям присягаем, —
Почему почитаю тебя равну себе⁶⁰.*

Як видно, С. Дівович обстоював досить традиційні для політичної думки України ідеї. Йдеться насамперед про теорію добровільного підданства государеві, який укладає з народом своєрідну публічну угоду щодо гарантування його традиційних прав і свобод. Важливою також є авторська думка про те, що Великоросія і Малоросія є окремими країнами, які на засадах рівноправності творять органічну політичну сутність завдяки владі спільного для них монар-

ха. У цій ідеї можна вбачати ремінісценції теорії “трьох народів” — фундаторів Речі Посполитої, про яку згадувалося вище. Водночас наголошування С. Дівовичем на національно-державній окремості Гетьманщини та її політичній рівноправності з Росією було характерним вираженням ідеології українського автономізму.

У другій половині XVII — XVIII ст. такий соціально-професійний прошарок Гетьманщини, як військові канцеляристи, витворили елементи специфічної субкультури. Його представники вирізнялися високою освіченістю і мали корпоративну свідомість (що формувалася діловою атмосферою Генеральної військової канцелярії та полкових канцелярій, а також під впливом старшинської ідеології, різних церемоній і ритуалів). Політичні орієнтації й система цінностей військових канцеляристів перебували, зокрема, в орбіті ідей соціальної вищості та винятковості старшини, вшанування владної ієрархії держави, лояльного ставлення до царського уряду, а також патріотизму й політичного автономізму. Військові канцеляристи були тією соціальною верствою, яка постійно підживлювала соціальну і політичну еліту Гетьманщини. Соціокультурне середовище військових канцеляристів породило літературу, що стала великим набутком культури, історичної й політичної думки України XVIII ст., а також певною мірою вплинула на риси національної ідентичності українців пізнішого часу.

⁶⁰ Дівович С. Зазн. праця. — С. 384—385, 394—395.

3.4. Козаки

Соціально-політичні засади козацького стану. В другій половині XVII — XVIII ст. козацтво посідало помітне місце в становій структурі українського суспільства. Найчисленнішу групу козацького стану становили “городові” ко-

заки. Цим терміном до Національно-визвольної війни позначалися реєстрові козаки, які, на відміну від козаків Запорозької Січі — “низовиків”, “січовиків”, “запорозьких козаків”, проживали на во-

лості. Таку назву мала заселена територія південних пристепових районів Київського і Брацлавського воєводств. Пізніше городовими козаками стали називати козаків, які служили у війську і мешкали в містах та інших населених пунктах Гетьманщини. Осередком низових запорозьких козаків продовжувала залишатися Запорозька Січ та підпорядковані їй степові території так званих Запорозьких Вольностей. Після ліквідації царським урядом Запорозької Січі у 1775 р. її козаки заснували Задунайську Січ (1775—1828). Подальша історія запорозького козацтва пов'язана з такими військовими і політичними утвореннями, як Азовське козацьке військо, Чорноморське козацьке військо, а також Кубанське козацьке військо.

Національно-визвольна війна відкрила нову сторінку в історії українського козацтва та інших соціальних станів. у 1775 р. її козаки заснували Задунайську Січ (1775—1828). Подальша історія запорозького козацтва пов'язана з такими військовими і політичними утвореннями, як Азовське козацьке військо, Чорноморське козацьке військо, а також Кубанське козацьке військо.

Національно-визвольна війна відкрила нову сторінку в історії українського козацтва та інших соціальних станів. Було ліквідовано великих і середніх землевласників, зменшилася чисельність дрібної шляхти. Провідні політичні позиції в державі посіла козацька старшина. Рядове козацтво, а також селянство і міщанство добилися корінної ломки старої системи економічних і соціальних відносин — було знищено фільварково-панщинну систему господарства. До державного скарбу перейшли землі, що раніше належали польському королю, приватним землевласникам і католицькій церкві (на цих територіях виникли так звані вільні військові села). Козаки стали фактичними власниками земель-

них ділянок, на яких вели господарство фермерського типу. За це вони змушені були власним коштом відбувати державну військову повинність під загрозою втрати козацького статусу і козацьких прав на землю ¹.

Городове козацтво складалося переважно з осіб, батьки і діди яких також були козаками. Водночас в козацькі компути (списки, реєстри) включалися вихідці із селян і міщан — особливо тоді, коли воєнна обстановка потребувала збільшення війська. Якщо за Березневими статтями 1654 р. кількість козацького війська встановлювалась у межах 60 тис., то за Коломацькими статтями 1687 р. — лише 30 тис. осіб. Щоправда, на практиці козаків було значно більше, оскільки вони міцно трималися за козацький статус і, як правило, не бажали переходити в стан селян або міщан. У 70-х рр. XVII ст. гетьманський уряд сформував наймані (“охотницькі”) полки. На відміну від городових козаків, охотницькі козаки служили не за власний коштом. Вони отримували за це платню, військове спорядження і продовольство. Їхня чисельність була невеликою — не більш як 500—600 осіб ².

Найістотнішими козацькими правами були особиста свобода, підпорядкування юрисдикції козацького суду, спадкове володіння землею, рухомим майном, а також звільнення від державних податків і повинностей. Проте вже у 20-х рр. XVIII ст. рядові козаки дедалі частіше стали залучатися до виконання повинностей на користь держави та окремих старшин і зазнавати тягарів вій-

¹ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — Київ, 1999. — С. 167, 168.

² *Гуржий А. И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — Киев, 1986. — С. 86, 87.

ськових постойв царських військ. Все це спричинилося до зубожіння багатьох козаків. Вони змушені були кидати козацьку службу й ставати посполитими. Правовим вираженням процесу соціальної диференціації козаків став царський

указ 1735 р., згідно з яким козаків поділяли на “виборних” — тих, які могли відбувати військову службу своїм коштом, а також “підпомічників” — збіднілих козаків, на яких покладався обов’язок працювати в господарстві виборних

*Т.Калинський.
Представники
українських станів.
Ост. чверть XVIII ст.*

під час перебування останніх у воєнних походах ³.

Особливо важким тягарем на плечі козаків лягали роботи зі спорудження каналів і фортифікаційних споруд, до яких змушував їх царський уряд. В одному із щоденникових записів Генеральної військової канцелярії за лютий 1623 р. зазначалося з цього приводу:

“Через ладожкіє двокротніє запрошлого и прошлого годов по десят тысяч козак, опроч кашоваров, походи, особливо поход низовых до Дербени 10000-ти козаков отправлених, оніє козаки коней, худобы, а многое число и жития своего лишились, а многие з тих ладоз-

³ Там само. — С. 70, 71, 90, 94, 113.

*Невідомий художник. Портрет
житомирського осавула Хоми. 30-ті рр.*

кого и низового походив для слабого здоровья на дорози оставшися, в доми не возвратилися еще доселе. Да и тепер знову 10000 до фортеци Святого Креста виправлени, да до Ладоги ж на каналную работу виправит 5000 велено... А зверх того еще и форпости отбувають”⁴.

Як видно з наведеного документа, уряд Петра I здійснював цілеспрямовану і безпрецедентну за жорстокістю політику експлуатації козаків, спрямовану, по суті, на їх фізичне винищення й розорення. На таких роботах, що умовами праці та інтенсивністю не відрізнялися від каторжних, від фізичних перевантажень, голоду і хвороб гинули тисячі козаків. Започатковану Петром I традицію масового примусу козаків до виконання трудової повинності на користь держави продовжували інші російські самодержці⁵.

Політична і соціокультурна роль козацької ради. Козацьке середовище

породило специфічний тип культури, що ввібрала в себе прикметні риси способу життя козаків. Цьому сприяло те, що в політичному і соціокультурному відношеннях їх згуртовували усвідомлення належності до військової соціальної верстви, спільні станові інтереси, що базувалися на особливих правах і привілеях, а також усталена система цінностей, традиції козацької демократії, господарювання, історична пам'ять про військову звитягу і політичну значущість козацтва.

Після завершення Національно-визвольної війни і побудови Української держави козацтво довгий час продовжувало виявляти психологічні орієнтації, риси ментальності, ціннісні установки, самосвідомість, а також дотримуватися зразків політичної поведінки, які запорозька спільнота виробила в попередній період. Підтримання традиційних параметрів групової, станової тотожності досягалось, зокрема, завдяки певному інституційному механізмові, насамперед інституту козацької ради.

Рада здавна являла собою законодавчо-розпорядче зібрання козаків-громадян (повноправних членів запорозького товариства), яке керувалося звичаєвим правом. Волевиявлення козацького загалу відбувалося в межах особливої демократичної процедури й супроводжувалося відповідними ритуалами і церемоніями. Причому прийняття на раді владних рішень ґрунтувалося на zasadі однадодостайної згоди її учасників. Ця згода досягалася завдяки спрощеній процедурі волевиявлення козаків, що зводилася до підкидання шапок, схвальних або заперечних вигуків. Думка більшості ставала однадодостайним рішенням ради, оскільки меншість змушена була коритися диктату більшості. Таким шля-

⁴ НБУВ. ІР, ф. 1, 581, арк. 191 зв.

⁵ Там само, арк. 83 зв. — 84.

хом запорозька спільнота, яка була організована на засадах військового суспільства і прямої демократії, забезпечувала свою політичну і воєнну згуртованість. Ритуальною санкцією рішення ради було сурмлення в сурми, барабанний бій, а також гарматний салют ⁶.

Рада була формою прямого волевиявлення усіх повноправних членів козацького товариства. Козаки не мали стабільних колегіальних органів, заснованих на засадах опосередкованої демократії. Це вносило елемент стихійності в діяльність ради, а також породжувало охлократичні орієнтації політичної свідомості запорозького товариства. Прикметно, що історична пам'ять народу аж до наших днів селективно зберегла враження про гострі вияви стихійного початку козацької демократії. Так, в одному з сучасних прислів'їв є такі слова: “Козак Горленко завжди перемагав — був найгаласливішим” ⁷.

На початку Національно-визвольної війни загальні (генеральні) козацькі ради скликалися досить часто. В подальшому на зміну прийшли старшинські ради, які скликав Б. Хмельницький. Причому їхня роль зводилася переважно до формального схвалення рішень, які приймав гетьман ⁸. Після смерті Б. Хмельницького значення загальних (чорних) козацьких рад як політичного інституту в основному відновилося. Однак вже з останньої третини XVII ст. козаки все менше впливали на прийняття ухвал. Фактично ця прерогатива перейшла до старшинських рад. У XVIII ст. загальні козацькі ради остаточно втратили самостійне політичне значення, перетворившись на просту церемоніальну формальність ⁹.

Прикладом загальної козацької ради, що спиралася на дієвий механізм козацької демократії, може бути рада, яка відбулася в червні 1663 р. на околиці Ніжина (за історіографічною тради-

цією — так звана Чорна рада) ¹⁰. Вона була скликана з метою обрання гетьмана. На раду прибули понад 40 тис. козаків, представники міщанства, деякі ду-

⁶ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — Київ, 1998. — С. 110.

⁷ Жили собі запорожці та й на Запорожжі. Фольклорно-етнографічне есе / Запис та упорядкування тексту Д. Т. Федоренка. — Київ, 1994. — С. 54.

⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Зазн. праця. — С. 202.

⁹ Окиншевич А. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Київ, 1929. — Вип. 6. — С. 16, 17.

¹⁰ З метою посилення політичного контролю над Гетьманщиною царський уряд намагався скористатися суперечностями між українськими гетьманами і запорозькою старшиною, яка хотіла відіграти самостійну політичну роль в державному житті України. У цьому зв'язку офіційна Москва вирішила підтримати домагання запорожців та їхнього зверхника — “кошового гетьмана” Івана Брюховецького щодо участі у виборах гетьмана. Напередодні загальної козацької ради 1663 р. у Ніжині І. Брюховецький активно демонстрував політичну лояльність до царя і виступав за зниження політичного статусу українського гетьмана. Це гарантувало йому підтримку російського уряду як кандидата на гетьманство. В подальшому ставлення офіційної Москви до Запорозької Січі диктувалося конкретною політичною ситуацією. Після укладення Вічного миру 1686 р. між Росією і Польщею було ліквідовано підпорядкування Запорозької Січі російському цареві та польському королеві (передбачене Андрусівським перемир'ям 1667 р.). Це дало змогу царському уряду розпочати наступ на політичні та економічні права Запорожжя (Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст. — Київ, 1960. — С. 229—238; Гобець В. М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — Київ; Запоріжжя, 1997. — С. 33—41).

ховні особи, а також царські посланці на чолі з князем Данилом Великогагіним. З метою політичного тиску на учасників ради і контролю за розвитком подій до місця проведення ради було стягнуто російське військо. Політичні симпатії козаків визначилися ще до початку ради. Частина з них хотіли обрати гетьманом наказного гетьмана Якіма Сомка, решта (насамперед запорожці) підтримували кандидатуру І. Брюховецького.

Хід цієї ради засвідчив реальний вплив рядових козаків на прийняття остаточного рішення, а також збереження ними політичних процедур і ритуалів, які були традиційними при обранні гетьмана. Як впливає зі звіту Д. Великогагіна цареві, “не выслушав твоего, великого государя указа, с Ївановой стороны Брюховецкаво полковники, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь обирали в гетманы ево, Ївана, и по своему казацкому обычаю вверх шапки метали. А с Якимовой стороны Самка полковники ж, и сотники, и атаманы, и есаулы, и казаки, и чернь в гетманы обирали ево Якіма Самка. И на том, государь, гетманском обирање полку Якіма ж Самка конные люди с ево Якимовым бунчуком и с литавры и со многими знамены в пешие люди, в раду скочили, а пехота ево ж, Самкова, с ружьем прибежала... И обе стороны меж себя бой учинили, и многих казаков переранили; а иных и до смерти побили; и раду разорвали и разошлись в свои обозы”¹¹.

Документ унаочнює стихійний прояв демократії козацького кола — учасники ради не стали чекати, поки Д. Великогагін оголосить політичну волю та ідеологічні настанови царського уряду. Вони спонтанно розпочали обрання гетьмана, підкидаючи шапки за свого кандидата, а потім вдалися до силових дій проти опонентів.

Відомості про перебіг подій на Ніжинській раді 1663 р. доповнює літопис

Самовидця, автор якого набагато краще знав традиції проведення козацьких рад порівняно з царським інформатором Д. Великогагіним. Автор літопису Самовидця відзначив такий ритуальний момент скликання ради, як барабанний сигнал. В його описі ради зазначено, зокрема, таке: «ані слухаючи писма царского величества, зараз крик стался з обох сторон о гетманство: одни кричат “Бруховецкого гетманом”, а другие кричат “Сомка гетманом” и на столец обоих сажают. А далі и mezi собою узали битися и бунчук Сомков зламали, заледво Сомко видрался през намет царской и допал коня и инная старшина, а инших позабывано до килка человека. И так сторона Сомкова мусіла уступати до табору своего, а сторона Бруховецкого на столец всадили Бруховецкого, зопхнувши князя, и гетманом окрикнули, давши оному булаву и бунчук в руки... Але того часу князь Великогагин не подтвержал гетманства Бруховецкому... а Сомко вехал до своего табору, уже не маючи бунчука ані булави, бо тое запорожцы видрали оному»¹².

Отже, у зробленому Самовидцем описі обрання гетьмана опредметнилися риси політичного ритуалу, що був характерний для практики козацьких рад: голосування вигуками за претендента на гетьманство і вербальна формула цієї процедури (прізвище претендента в поєднанні зі словом “гетьман” в орудному відмінку); посадовлення його на стілець і вручення булави та бунчука, що символізувало публічний акт зведення в гетьманський сан (у даному випадку неважливо, що Д. Великогагін скасував вибір гетьмана, оскільки йдеться про ритуал обрання гетьмана як такий).

¹¹ Окнишевич А. Зазн. праця. — С. 168.

¹² Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 90.

*Нагородна медаль кошовому отаману
Війська Запорозького. Ост. чверть XVIII*

Наведені у літописі Самовидця відомості підтверджує і доповнює опис Патрика Гордона (шотландця, який перебував на російській службі). В його описі, зокрема, зазначалося, що царську грамоту «ще не дочитано ще й до половини, як поміж козаками почався великий галас: одні кричали “Сомко!”, інші “Бруховецький!”. Коли ці крики було повторено при знятих шапках, піхота Сомка, прийшовши з його бунчуком і корогвами вперед, накрила його корогвами й окликнула гетьманом... Тим часом козаки з партії Бруховецького принесли його бунчук та корогви на те місце, де був Сомко з своїм бунчуком, та відтіснивши його з прихильниками від цього місця, зламали дrevко бунчука та забили того, хто держав його. Хвилювання було таке велике, що коли б не було з наказу полковника Штрасбурга кинуті кілька ручних гранат, то козаки напевне зламали б шатро... Сомко скочив на коня і повернувся з своїм розладнаним загоном назад до табору, його начальницьке берло й литаври захопив відділ Бруховецького»¹³.

У наведеному описі простежуються нові деталі козацького виборчого ритуалу. Йдеться про те, що після попереднього висунення кандидатури на гетьманство (вигуками прізвища кандидата), козаки ще раз підтвердили свій вибір з непокритими головами (можливо, підкидали шапки або ж тримали їх у руках). Безперечно, це був політично значущий ритуал, яким підводилася риска волевиявленню козацького загалу. Адже після цього розпочався завершальний етап гетьманської елекції — своєрідна конфірмація гетьмана шляхом покриття його корогвами біля бунчука і публічне проголошення його гетьманом.

Незважаючи на певні взаємні неузгодженості та суперечності наведених вище повідомлень про перебіг Ніжинської ради 1663 р. (що пояснюється різною інформованістю авторів, а також неоднаковим розумінням ними тогочасних політичних реалій, які пов'язувалися з козацьким середовищем), усі вони переконливо засвідчують наявність в арсеналі політичної практики козаків демократичної виборчої процедури, політичних ритуалів і символів, завдяки чому козацьке волевиявлення (з точки зору усталеної традиції) набувало законної сили.

Рада не лише продемонструвала активний вплив козаків на хід ради, а й підтвердила дієвість механізмів прямої демократії козацького кола. Йдеться про те, що ті учасники ради, які переконалися в слабкості своїх позицій, приєдналися до сильніших опонентів (у даному випадку перевага прихильників І. Брюховецького над козаками з табору Я. Сомка не в останню чергу зумовлювалася невдачею для Я. Сомка першого дня ради, коли він позбувся військових клей-

¹³ Цит. за: *Окиншевич Л.* Зазн. праця. — С. 71.

нодів). За словами автора літопису Самовидця, “козаки сторони Сомковой, отступивши своей старшины, похававши корогви каждая сотня, и до табору Бруховецкого пришли и поклонилися”¹⁴. Практика підпорядкування меншості (слабшої сторони) волевиявленню більшості (сильнішої сторони) була традиційною для козацьких рад.

Як зазначалося, у XVIII ст. городових козаків було остаточно усунуто від активного політичного життя, що відбувалося в інституційних межах козацьких рад. Не стала винятком і рада в Глухові 1750 р., на якій гетьманську булаву було вручено Кирилу Розумовському. Рядові козаки (втім, як і старшини) виступали на цій раді у ролі статистів. Прикметне свідчення щодо цього залишив невідомий автор-сучасник, який у своєму рукописі відзначив, що на раду, окрім старшин, були допущені лише виборні представники від козацтва. Вони зібралися в Глухові “на зделанном театроне на ринку между двома каменными церквами Николаем и Живоначалная Троицей в точенном в круг балясами в виш в три градуси крвавим кармазином усланном. Читана високомонаршая грамота... и волними голосами обрали гетманом графа и многих орденов кавалера Кирилу Григоріевича Разумовского”¹⁵. Описана вище театралізована церемонія обрання гетьмана “вільними голосами” була далекою від традицій загальних козацьких рад кінця XVI — 60-х рр. XVII ст. Згадка ж у документі про “вільні голоси” була, по суті, дослівною цитатою з царського універсалу, фрагмент якого автор рукопису включив у свою оповідь про вибори гетьмана у 1750 р. (“Что позволено малороссиянам обратъ гетмана волними голосами кого пожелаютъ”)¹⁶.

Козацька спільнота Запорозької Січі. Исторично зумовлені політична відособленість та специфічний економіч-

ний уклад Запорозької Січі в межах українських земель збереглися і після виникнення Української держави середини XVII ст. Це проявлялося, зокрема, в традиціоналізмі політичного устрою й відносній консервативності соціальної структури Запорозжя. Запорозькі козаки об'єднувалися в курені, що були самостійними економічними одиницями. До військового складу куреня входили джури і молодики (нижчий соціальний щабель, що передував повноправному членству в запорозькому товаристві), повноправні козаки, а також “старики” — заслужені козаки з великим моральним авторитетом, які завдяки цьому мали певні соціальні та владні переваги на Запорозжжі.

У Запорозькій Січі пряма демократія козацького кола ніколи не вихолощувалася до такої міри, як це було в Гетьманщині. Запорозькі посадовці були виборними, їх періодично переобирали на радах, що скликалися не менш ніж тричі на рік і приурочувалися до певних церковних свят. Ради збиралися також у разі необхідності. Важливі адміністративні, господарські, військові та інші питання не вирішувалися на Запорозжжі без участі курінних отаманів, які об'єднувалися в корпоративний інститут — отаманію. З другої чверті XVIII ст. отамани дедалі більше впливали на кошового отамана — найвищого виборного посадовця на Запорозжжі¹⁷.

Специфіка політичного устрою та соціального укладу Запорозької Січі позначилася на способі життя козаків,

¹⁴ Літопис Самовидця. — С. 91.

¹⁵ НБУВ. ІР, ф. 1, 581, арк. 80 зв., 81.

¹⁶ Там само, арк. 80 зв.

¹⁷ Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Київ, 1927. — Вип. 3. — С. 232, 245—250, 330—338, 341.

їхній корпоративній самосвідомості, соціокультурних орієнтаціях та ментальності. Зокрема, на Запорозжжі викристалізувалася особлива модель міжособистісних стосунків між членами запорозького товариства: помітного поширення набуло козацьке побратимство, квазіродинні взаємини між різними за політико-правовим статусом групами козаків (курінний отаман — “батько”, джури та інші козаки — “сини” тощо). Виховані на козацькій демократії запорозжці нерідко піддавалися охлократичним настроям. З середини XVIII ст. курінні отамани обиралися мало не щомісяця¹⁸.

Деякі політичні ритуали, що пов'язувалися з козацькою демократією, могли існувати лише в запорозькому середовищі. Один з них описав очевидець — російський офіцер князь Семен Мишецький. Йдеться про традицію затвердження на старшинських посадах, за якою новообраному кошовому “деякі з цього народу, старі козаки, землю, якщо ж у той час буває дощ чи яка негода, то і гряззю, його голову мажуть; а потім суддю, писаря та осавула приведуть, якщо старих немає і вони всьому війську будуть до вподоби, то і їм таку честь роблять як кошовому”¹⁹. Подібний ритуал був анахронічним для Гетьманщини. Немислимою справою було, приміром, мазати багном голову “графові і багатьох орденів кавалерові” К. Розумовському під час його обрання гетьманом на Глухівській раді 1750 р.

Система цінностей козацтва: становий і надстановий аспекти. Істотним складником політичних позицій та орієнтацій козацтва, власне його політичної культури, була вироблена козаками система цінностей. Вона склалася в період станового формування цього соціального прошарку. До Національно-визвольної війни серед козаків закоринилися цінності, що, зокрема, пов'язу-

валися з поняттями рицарства і козацького товариства. В уявленні запорозжців їхня рицарська належність зумовлювалася соціальним статусом особисто вільної людини, яка професійно займається військовою справою, спираючись при цьому на відповідні права і привілеї, а також дотримуючись неписаного кодексу рицарської честі. У цьому зв'язку моральними чеснотами вважалися особиста гідність козака-воїна, вірність, воєнна звитяга, дотримання рицарського слова, захист вітчизни від ворогів, гідне служіння монархам, оборона православної церкви та ін. У понятті козацького товариства віддзеркалювався моральний підтекст належності до козацької рицарської корпорації, насамперед у сфері повсякденного життя (козацьке побратимство, братерська любов, злагода, єднання, дружба, взаємодопомога, ідеал свободи тощо)²⁰.

Рицарське самоусвідомлення козаків віддзеркалювало в їхньому середовищі орієнтацію на зрівняння в правах і свободах із шляхетством. Загалом поняття рицарства і козацького товариства і пов'язані з ними ціннісні установки й категорії були одними з найшанованіших і сталих громадянських цінностей запорозжців. Вони виконували політично мобілізуючу функцію в козацькому середовищі, особливо в періоди гострих політичних напружень. Прикметно, що ціннісне підґрунтя політичного сепаратизму запорозжців, яке мало місце до Національно-визвольної війни, збереглося пізніше в антиросійських політичних позиціях українського козацтва. Прикладом цього може бути універсал-відозва гетьмана І. Брюховецького, з яким він звернувся до колонтаївських козаків і мешканців цього містечка в

¹⁸ Там само. — С. 230, 232, 235, 248.

¹⁹ Цит. за: *Окиншевич А.* Зазн. праця. — С. 127.

²⁰ *Сас П. М.* Зазн. праця. — С. 119—133.

лютому 1668 р. У даному випадку для нас важливим є не політична підоснова антиросійського повстання “боярина і гетьмана” Брюховецького, а те, що він був чудово обізнаний з традиціями, системою цінностей, політичними орієнтаціями та настроями українського козацтва.

Отже, в даному документі (перекладеному на російську мову царськими канцеляристами), зокрема, зазначалося: “Господину сотнику калантаевському, атаману городовому и всему товариществу войсковому и посполству тамошнему. Доброго здравия, щасливого пребывания и единой с нами мысли и братолюбного союзу в Господа Бога усердно желаем.

До ведомости доносим. Знатно всемилостиве Богу, не предав верных своих, православных христиан в Украине Малой Росии пребывающих, неприятелем в поругание и работу, чрез Духа Святого о злом намерении неприятельском и ляцком нам, всему верному Войску Запорожскому, ведати подал”²¹. Очевидно, що в універсалі Івана Брюховецького наявний мотив правлячої інституції, що керується у своїх діях і сприяюється Божим промислом.

Претензії репрезентантів Війська Запорозького на непідвладність чужому режимові, їх воля до самовладності на власній території висловлені в даному документі з опорою на певну ідеологічно забарвлену обґрунтовуючу процедуру. Її найважливішим елементом була інформація про зраду царською Росією інтересів Української держави (йдеться про Андрусівське перемир'я 1667 р. Росії з Польщею), а також про вчинені на українській території злочини російського війська та небезпечні плани російської сторони щодо України: “Понеже москали с ляхами на комисии на тому постановили и узаконили... поприсяглись вечно... По обману ж христиан, чтоб Украину, отчину милую, и всех

христиан в слобочких городех живущих равным обычаем под меч предати и менших деток не щадя, а городаы... огнем зпалити и ни во что обратить... Уже ведомые местечка Бровари, Гоголев и Воронков... от москалей в разорение приведены и с убытком и кровопролитием на верных людей: до основания, без всякой вины нашей разорены... Чтob они, москали, не ускорили своему злomu намерению и замыслу до них учинити, не откладывая в дальнейшая время, умыслили были есми совету госуд. полковников и всей старшины Войска Запорожского: христианским обычаем и рицкерским обыкновением из городов украинных их выпроводив, до их московских границ проводить”²².

Гетьман І. Брюховецький змалював підкріплену конкретними фактами і гіпотетичними припущеннями картину смертельної небезпеки, що нависла над “милою вітчизною Україною”. Отже, в даному випадку йдеться про затребування патріотичних почуттів українців (а також таких традиційних для запорозького середовища цінностей, як рицарська честь та християнський обов'язок) з тим, щоб реалізувати викладені в універсалі політичні та воєнні завдання антиросійського повстання.

У заключній частині універсалу, де йдеться про збройний виступ у Гадячі проти залоги російського війська, а також викладено конкретне військове розпорядження, значно зростає щільність вжиття ціннісних категорій та ідеологем, які виробила запорозька спільнота до Національно-визвольної війни. “Тогда народ, хотя обману их не видал, — писав Брюховецький про згадані події у Гадячі, — однако ж Божиєю помощью единомыслено став, их выгнал и устранил. И

²¹ РДАДА, ф. 124, оп. 1, спр. 5, арк. 1—1 зв.

²² Там само, арк. 1 зв. — 2.

так с повинности нашей христьянской и брацкой в том злом намерении московском вам, братии нашей, ведомо учинив... советуем и желаем, чтоб есме вы, братья наша, от Москвы отстав, с нами и верным Войском Запорожским едино разумели, не ожидаючи над собою злых замыслов московских исполнения. И сторицею тогда вас, братию нашу милую, поберегаючи, желаем и наказываем, чтоб... с нами едино разумели и к нам свое желателностию и приятствами тотчас своих посланцев посылали. Чего от себя желяючи, вас, братию нашу милую, Господу Богу вручаем”²³.

Відтак у наведеному тексті представлено історично усталений ряд ціннісних категорій громадянського змісту та стереотипних кліше політичної свідомості запорозької громади: поняття братерства; братерського і христьянського обов'язку; братерської любові, згоди, приятні, одностайності, вірності. Представлено також ідейний мотив, що мав новий порівняно з попереднім періодом ціннісний та політичний підтекст. Йдеться про заявлену в документі тезу, за якою збройне волевиявлення народу (а не лише козаків) є свідченням Божої волі — “народ... Божиєю помощію единомыслено став, их выгнал и устранил”.

До фундаментальних станово-корпоративних цінностей козацької спільноти здавна належали “права”, “свободи” і “вольності”. Щодо змісту ці поняття були синонімічними. Особистою свободою насамперед окреслювалося уявлення про соціально-політичну і правову суверенність козака, що підлягає козацькому праву і присуду. Станово-корпоративний горизонт “прав”, “свобод” і “вольностей” охоплював, зокрема, права і свободи в сфері козацького землеволодіння, майнові й спадкові права, козацький устрій, судочинство, демократію (виборність старшини, рівність козаків, свобода громадянського голосу та

ін.), питання справедливої винагороди за військову службу.

Прикметно, що козаки розглядали свої “права”, “свободи” і “вольності” як такі, що здобуті власними силами під час публічного служіння загальному добру, а також освячені моральним законом старовини, заслугами “козацьких предків”. Усе це надавало таким ціннісним установкам та орієнтаціям політичної свідомості виразних значень політичного і соціального ідеалу. Не дивно, що вони зберігали свою актуальність аж до ліквідації козацтва як стану.

Те, що ціннісна підоснова козацьких “прав”, “свобод” і “вольностей” кінця XVI — першої половини XVII ст. у своїй основі збереглася в політичних орієнтаціях українського козацтва другої половини XVIII ст. (тобто в період, коли царський уряд і козацька старшина далеко зайшли в наступі на його соціальні, політичні та економічні права), підтверджують історичні джерела. Йдеться, зокрема, про депутатські накази і прохання козаків Чернігівського, Стародубського, Прилуцького і Миргородського полків, адресовані Комісії 1767 р. зі складання проекту нового Уложення. В документах, що розглядаються, ціннісно градуйовані станові вимоги козацтва виступають насамперед під термінами “вольності”, “права”, “свободи”, “переваги”, “звичаї”. В політичному дискурсі козаків ці поняття і категорії вживалися як взаємозамінні й такі, що доповнювали одне одного. Щоб краще з'ясувати їхній зміст, розглянемо їх за окремими тематичними лініями.

Особиста свобода. Козаки розглядали особисту свободу як своє законне право, що впливало з історичної традиції, а також прав і привілеїв, які були отримані ними від польських королів і

²³ Там само, арк. 2—2 зв.

підтвержені за договірними умовами прийняття України під царську протекцію 1654 р. Для козаків особиста свобода означала, по-перше, непідвладність панському примусу і непідвладність владі державців, по-друге — право вільно обирати місце проживання. Оскільки на практиці відбувалося порушення цих фундаментальних, з точки зору козаків, особистих свобод, політичні вимоги щодо їх дотримання з'явилися в депутатських наказах²⁴.

Крім соціально-політичного виміру особистої свободи (статус соціально вільної людини, яка непідвладна волі пана-землевласника і користується свободою вибору місця проживання), ця свобода мала для козаків ще й станово-правовий вимір. Йдеться про орієнтацію їхньої політичної свідомості, що зводилася до володіння привілеєм станового суду. Згідно з кодексом “Права, за якими судиться малоросійський народ” козаки підлягали сільським і сотенним судам. Вони не могли бути заарештовані без суду (“никакого шляхтича и воинскаго званія человека, в суд надлежащій не призванного и правными доводи не обвиненного, никакій уряд арестовать (кроме государственных важных и кримінальных дел) не имеет”)²⁵.

Козаки Чернігівського полку у своїх депутатських наказах наполягали на тому, щоб “судиться нам по силе прежних обичаев” й апелювали, зокрема, до Березневих статей 1654 р. Аналогічну позицію займали козаки Стародубського полку (“по статям гетмана Богдана Хмельницькаго козаки никакому другому, тоцію от старшин своих суду подвержены”). У наказі козаків Прилуцького полку робилася спроба довести ідентичність козацького і шляхетського судового права (“от начала присоединения под Всероссийскую державу гетмана Богдана Хмельницкаго с Войском Запорожским и народом малоросійским, козаки од-

ним шляхетским правом от своих старшин суживались”). Миргородські козаки обстоювали архаїчну форму судочинства, за якою “где три козаков, то два третего б судили”²⁶.

Як свідчать наведені приклади, сформованою установкою політичної правосвідомості козаків (безпосередньо пов'язаної з категорією “особистої свободи”) була боротьба за збереження станового суду. Причому з метою легітимізації станових прагнень і вимог у цій сфері козаки посилювалися як на конкретні юридичні акти, так і вдавалися до міфологем й репродукування архаїчних засад правовідносин, що сприймалися як ідеал (твердження про однаковість козацького і шляхетського судового права, максима “де троє козаків, там двоє судять третього”).

Військово-служилий статус. Козаки виходили з того, що належність до військово-служилої верстви (до середини XVII ст. у такому розумінні вживалися терміни “рицарі”, “рицарство”) забезпечує їм привілейований соціальний статус і підносить їх у становому відношенні до рівня шляхти.

Розглядаючи воєнне ремесло як свою професію, вони рішуче виступали проти спроб “оселянити” їх шляхом примусового залучення до робіт на спорудженні фортець, до рубання лісу тощо. У цьому зв'язку в депутатському наказі чернігівських козаків зазначалося: “которая работа принадлежит до самых толко мужиков, — и для других дел употребляемыми..., не воя званію и должности

²⁴ Наказы малоросійским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1889. — С. 144—146, 153, 160, 164.

²⁵ Права, за якими судиться малоросійський народ. — Київ, 1997. — С. 60, 81, 113.

²⁶ Наказы малоросійским депутатам 1767 года... — С. 148, 153, 160.

Люльки, Порохівниці Васильківського?

нашей соответствующія, как то: подводы для возки колод, мачит и тем подобных материалов и протчіе крестьянскія работы”²⁷. На таких самих позиціях стояли козаки інших полків.

Очевидно, що козаки прагнули відмежуватися в становому відношенні від селян. Вони вбачали у “селянській” роботі приниження свого статусу як військово-служилої верстви. Водночас у козацтва сформувалася стійка політична орієнтація щодо набуття шляхетських прав. У наказах козацьким депутатам рефреном звучить ідея шляхетської гідності козаків й узаконення за ними згідно з Березневими статтями 1654 р. шляхетських “свобод” і “переваг”. Ті козаки, які були вихідцями з селян і міщан, вимагали для себе шляхетської нобілітації подібно до того, як “козаки заслуженные пожалованны били честію дворянскою”. В даному випадку вони вдавалися до стандартної для своїх депутатських наказів аргументації: посилалися на Березневі статті 1654 р., наводили аргументи в межах міфологічного дискурсу (твердження про шляхетську гідність “козацьких предків”, які “тоєю милостію и честію дворянскою пользовались без всякого отягощенія”), а також апелювали до правових актів часів гетьманства Дем’яна Многогрішного²⁸.

Привертає увагу система аргументації своїх станових вимог козаків Стародубського полку. Вони доводили, що українські козаки здавна мали і користувалися тими самими правами, привілеями і вольностями, що й шляхетство. У преамбулі до своїх станових вимог, стародубські козаки писали, що в період перебування українських земель під владою Польщі поляки і “малоросійський народ” довгий час мали однакові “вольності і права”. Пізніше внаслідок порушення “віри, прав і вольностей” український народ піднявся на визвольну боротьбу під проводом Б. Хмельницького, силою зброї скинув польсь-

ко-шляхетське ярмо і добровільно прийняв підданство царя Олексія Михайловича “на договірних статтях”. У цих статтях, наголошували автори депутатського наказу, фіксувалося зобов’язання царя “содержать и сохранять малоросійский народ на всех тех правах, привилегіях и вольностях, на которых оный был под королями полскими и великими князьями литовскими”, а також “особливыми своими милостями жаловать”²⁹.

Козацька демократія. На час написання козаками депутатських наказів до Комісії 1767 р. повноправні козацькі ради давно були у минулому. Проте в політичній свідомості козацтва продовжували жити демократичні громадянські цінності та принципи співжиття козацького товариства. Так, чернігівські козаки вимагали від центрального уряду Російської імперії відновити традиційні вибори сотників і сотенних старшин “вільними голосами”. Ще далі пішли козаки Стародубського полку. Вони поставили питання про обрання “гетьмана вольными голосами; а о выборе в полковники, полковую старшину, сотники и сотенную старшину оседлых в тех местах, куда надобно будет старшины, вольными ж голосами, по постановленным прежним гетьманским статьям”. З ними солідаризувалися прилуцькі козаки³⁰. Прикметно, що вимоги стосовно обрання гетьмана, генеральної, полкової та сотенної старшини було включено до депутатських наказів козаків кількох населених пунктів Новоросійської губернії, зокрема Нових і Старих Санжарів та Кишеньок³¹.

²⁷ Там само. — С. 147, 155, 157, 165.

²⁸ Там само. — С. 142, 158.

²⁹ Там само. — С. 151, 152.

³⁰ Там само. — С. 146, 152, 156—157, 165.

³¹ *Смолій В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII—XVIII ст. — Київ, 1985. — С. 205.

Отже, козаки ряду полків виступали за відновлення ключових засад козацької демократії та політичного устрою, що мали місце у довоєнному Війську Запорозькому, а також Українській державі середини XVII ст. у період її становлення. Подібні політичні установки опосередковано кореспондувалися принаймні з такими цінностями громадянського спрямування козацтва, як підпорядкування меншості волевиявленню більшості та свобода голосу на радному зібранні.

Економічні свободи і права у сфері майнових відносин. У козацьких депутатських наказах значне місце відведено “правам”, “вольностям”, “свободам”, “перевагам”, “привілеям”, що спрямовувалися на гарантування їхньої економічної свободи і майнових прав. Показовим у цьому відношенні був депутатський наказ стародубських козаків, які сформулювали такі вимоги: “Чтоб добра наши, яко то: грунта, мельници, отчины и всякия угодыя, наследныя, наданныя, купленныя и занятыя, по крепостям и по природному праву владеемыя, в безпрепятственном владении и употреблении нам всегда тверды были; чтоб свободный был нам промысел, особливо винокуреныя, продажа разных напитков в своих домах, а сверх того, родячимсь здесь продуктами, т. е. олеем, медом, воском, салом и тому подобными, найпаче же тем козакам, кои достаточнаго грунта не имеют, а живут в городе и вышозначенными продуктами промышляють...; и чтоб мы сохранены были от всяких налогов, также бы вдовы козачіи, остающіяся по смерти мужей с малолетними сиротами, вольности предков их имели, и до возраста таковых детей от козачих повинностей были уволены”³².

Стародубські козаки добивалися узаконення власницьких прав на маєтки (орна земля, сільськогосподарські угіддя, житлові і господарські споруди, мли-

ни), отримані ними у спадок, надані їм за службу, куплені або зайняті на підставі звичаєвого права, оформлені документально (“за кріпостями”) або такі, володіння якими здійснювалося за принципом займанщини (“за природним правом”), тобто в даному випадку йшлося насамперед про узаконення прав на козацькі маєтки.

Що ж до права козаків розпоряджатися своїми маєтками, то відповідні вказівки стосовно цього містяться в наказі чернігівських козаків. У ньому наголошувалося на обмеженому праві продажу маєтків — останні могли бути продані лише в межах корпорації козаків-власників, щоб уникнути ситуації, за якої “многіе духовные и мирскіе владельцы и старшины не только имения козчыи поотнимали насильно, по купле и всякими сделками, но и самих козаков поподвергали в подданство”. В даному депутатському наказі йшлося також про право козаків віддавати свої маєтки у заставу, обмінювати і “как хотеть в лучшей порядок себе употреблять”³³.

Порівняно зі стародубськими козаками, прилуцькі козаки продемонстрували дещо інший підхід до питання, яке стосувалося права розпоряджатися козацькими маєтками. Наполягаючи на тому, що “по прежним малороссійским правам и вольностям свободна была купля и продажа козачих именій, яко шляхетских”, вони виступали за заборону будь-яких угод щодо козацької нерухомості лише для представників поспільства³⁴.

Деякі депутатські накази козаків містять інформацію, що дає змогу контурно окреслити горизонт їхньої національної самосвідомості. Показовими у

³² Наказы малороссійским депутатам 1767 года... — С. 152—153.

³³ Там само. — С. 145, 146.

³⁴ Там само. — С. 159.

цьому відношенні є кілька таких наказів козаків, які мешкали насамперед у Нових і Старих Санжарах та Кишеньках Новоросійської губернії. В цих документах поставлено політичну вимогу “о присовокуплении нас с потомками нашими и всеми будущими где малороссийской нации землями и угодиями, по-прежнему, к Малой России, до природной отчизны нашей”³⁵.

Отже, новосанжарські, старосанжарські та кишеньківські козаки вступали в політичний “діалог” з центральним урядом Російської імперії (адресували вимоги Комісії 1667 р. зі складання нового Уложення), вживаючи загальноприйняту на рівні офіціозу “малоросійську” термінологію. У їхньому політичному дискурсі ця термінологіка виступала метамовою, послуговуючись якою, вони маркували свою “малоросійську” ідентичність. З наведеного документа випливає, що політичним компонентом цієї ідентичності було зарахування себе до “малоросійської нації” на підставі історичної традиції, а її символіко-культурним компонентом — виразне розуміння і чуття єдиної для українців Вітчизни (“природної вітчизни нашої”). Якщо до цих атрибутів національної ідентичності додати, що козаки, які стояли за депутатськими наказами, обстоювали своє право обирати старшину з гетьманом включно, то це означає, що категорія вітчизни мала для них також політичний підтекст — власне, розглядалась як самодостатня політична сутність.

У XVIII ст. в українському суспільстві поширилося таке соціальне явище, як “шукання козацтва”³⁶. Феномен “шукання козацтва” поставав у практичних діях і психологічних орієнтаціях представників селянства і незаможного міщанства, спрямованих на їхній перехід у козацький стан. “Шукання козацтва” зумовлювалося кількома факторами. По

перше, козацький статус означав спосіб життя, права і привілеї, які давали людині особисту свободу й відчутні соціальні та економічні переваги в становому суспільстві. По-друге, з козацьким іменем народна пам’ять пов’язувала спогади про реальну свободу в різних її проявах, яку здобули внаслідок Національно-визвольної війни рядові козаки, селяни і міщани. Насамкінець, козацький демократичний устрій і вироблені в козацькому середовищі громадянські цінності реально прислужилися політичній соціалізації десятків тисяч селян та міщан.

Козацький чинник у контексті процесів націєстановлення. Морально-етичні пріоритети і настанови, соціальні та політичні ідеали, установки й орієнтації козацтва закарбувалися у ментальності й моральній свідомості українців, а отже, вплинули на їхню національну індивідуальність. У цьому переконують, зокрема, українські народні історичні пісні XVIII ст., в яких образ козаків поставав у найрізноманітніших змістових контекстах. В одній з пісень є, наприклад, такі слова:

*Покинь батька, покинь мати, покинь всю
худобу,
Йди з нами, козаками, на Україну, на слободу.
На Україні всього много: і пашні, і браги;
Не стоять там вражі ляхи, козацькіі враги.
На Україні суха риба із шафраном,
Будеш жити з козаком, як з паном*³⁷.

Тут представлений маркований козацьким іменем образ землі обітваної — України, де немає соціального гноблення, панують свобода, привільне життя і достаток. Для непривілейованих верств тогочасного українського суспільства у

³⁵ Цит. за: Смолій В. А. Зазн. праця. — С. 205.

³⁶ Там само. — С. 90—94, 99.

³⁷ Історичні пісні. — Київ, 1961. — С. 284.

цьому, безперечно, полягав заповітний соціальний ідеал.

Риси “козацької” орієнтації, що поставали у політичній, соціальній і моральній свідомості українського народу, проявилися в народних прислів'ях та приказках, записаних українським поетом кінця XVII — початку XVIII ст. Климентієм Зиновієвим.

У них, зокрема, опредметнилася установка політичної свідомості козаків на непідвладність польсько-шляхетському режимові, чуття оружно завойованої свободи, а також власної сили і переваги: “Ляхи намъ не пани, а мы имъ не хлопцы”; “Стане ляше за наше”; “Сылою не дают, сылою отнимають”; “Чим тут воевати”; “Як плавъ плывет коли воиско

*С. Васильківський. Запорожці.
Кінець XIX ст.*

идеть”; “Не знаєт и тои козацкихъ жартовъ”. У ряді прислів'їв і приказок наявні мотиви, що тісно пов'язані з оціночним сприйняттям таких соціально-психологічних установок й морально-вартісних у козацькому середовищі понять, як усвідомлення корпоративної обраності, рицарська гідність, честь, єдність, взаємовиручка, служіння загальному добру: “Козака мати родыла, а мужыка жонка, а чернца паниматка”; “Козацкому роду: мало когда або теж не машъ переводу”; “Где людеи купа не болит у пупа”; “На соби самъ чест як болит у пупа”; “На соби самъ чест як кресть покладеш”; “Хто шануется, и л-

юде того шановат будут”; “Цнота липшеи мовят от злота”; “Цнота и того гриеть безъ кожуха у морозъ”; “Коли моя душа чоснику не ила, не будет пахнут”; “Хто витру служит, тому дымом платят”; “Горе нашому козацству, що и пудводники з возов пхают”.

У таких афористичних напученнях та сентенціях відобразилися певні прикмети козацького способу життя, етичні норми і стереотипи буденної свідомості: “Даи боже воевати, да шабел не вымати”; “Спати не воевати”; “Молод на гетманство”; “Свои з своим сичися рубайся, а чужии не мешайся”; “Спасибо за росол, а хлибъ свои да сол”; “Без лълки як без жонкы”; “Лихо давши, лихо и не давши; поихав козакъ ни подяковавши”; “Хоч добре хоч не добре, а все то по-козацкий”³⁸.

З віршів, що вийшли з-під пера Климентія Зиновієва, можна судити про тенденції теоретичного осмислення вітчизняними інтелектуалами кінця XVII — початку XVIII ст. феномена українського козацтва. Йдеться про розмірковування над цим предметом у контексті проблеми, яку, послуговуючись сучасною термінологією, можна визначити як “національна ідентичність”. Насамперед впадає в очі те, що у віршах Климентія Зиновієва наявні теми і мотиви, що поставали у політичному дискурсі запорожців ще наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. (козацький патріотизм і героїзм, боротьба проти “ворогів Святого Хреста”, оборона православної конфесії). Так, у вірші “О православных людех, воинские службы отпавующих: іменно о козаках” поет писав:

*И козаки на свити вси, велми ся труждают:
поневаж перси свои на войнах выставляют.
Боронячи отчизни и добра християн:
жебы не преодолев нечестивых басурман...
Зачим не тылько ховаи боже нагану дават
козакам: але их треба як святых шановат.*

*Бо на войнах в потребах кров свою
проливают:
и за православную вѣру души полагают.
И даруи боже таким небесные короны:
що чинят земли нашии от врагов обороны*³⁹.

Климентій Зиновієв вбачав у козацтві важливий націєвірний чинник. Слово “козак” поет включив до термінологічного ряду, яким розгорнуто “означувалася” національна тотожність українця на межі XVII—XVIII ст.: руснак — козак — українець малоросійської “породи”. Наведемо у цьому зв’язку заголовканої вірша, де опредметнився подібний методологічний підхід до зазначеного питання: “О иновирной еднoи персони между мужем и женою: то ест [наприклад] кгда бывает часом муж лях а жена благочестивая; або жена неблагочестивая а муж благочестивый, а хочай и обоє благочестивые да не едних людеи: сыреч муж будет москал або литвин або боико або цыган, или теж з жыда перехрыст, или зас жона таковых людеи, а он правдивый руснак козак украинец породы малороссииской”⁴⁰.

Як бачимо, питання, що стосується визначення національної належності індивіда, у тексті не зводиться до віросповідання. У даному випадку на передній план висувуються етнокультурний і етнічно-родовий критерії (“одні люди”). Водночас вичленована за такою методологією етнічна й культурно-історична основа національної ідентичності політично “паспортизується” завдяки “знаковому” затребуванню основоположних політичних реалій української етнічної історії нового часу. Йдеться насамперед про

³⁸ Климентій Зиновієв. Приповісті посполиті. — Київ, 1971. — С. 215, 220, 222, 230, 232, 234, 237, 245—247, 250, 251, 253—255, 258, 265, 269.

³⁹ Там само. — С. 182—183.

⁴⁰ Там само. — С. 116.

“козацький” і “український” термінологічні компоненти вищенаведеної дефініції Климентія Зиновієва.

Подібний спосіб мислення відобразився також, приміром, у козакоцентристських історіософських рефлексіях С. Величка, що виражалися в ідейних конструкціях на кшталт: “сармато-козацькі предки”, “козако-руські предки”, “козацька мова”, “козако-руський народ, справжній, простодушний і добросердечний... мужній та лицарський”⁴¹.

Загалом те, що козацький фактор помітно вплинув на “теоретичні” прояви української культури, не викликає сумніву. Міфологізований образ козаків як воєнної сили і слави українського народу, непохитної опори православ'я і щита християнського світу від “невірних”, що виник у вітчизняній книжності першої половини XVII ст.⁴², відбився в українській літературі XVIII ст. у топосах воєнної слави і доблесті козаків, а також козацького вождя нації (образні сентенції, що стали загальним місцем у творах подібної тематики про козаків — непереможних і наймужніших воїнів, відважних захисників Вітчизни; біблійна алюзія Мойсея — Богдана Хмельницького та ін.). Це стосується, зокрема, віршованих творів, автори яких переслідували виразні риторичні, дидактичні цілі, — насамперед шкільної драми Феофана Прокоповича “Милість Божа” і “Героїчних віршів” якогось Іоанна з-під Умані⁴³.

Показовим щодо цього є моралізаторське напучення Іоанна читачам-патріотам (“ревнителем суцним по славі народа свого”), яким він завершив свої “Героїчні вірші”. Вихваляючи ревне ставлення давніх греків й римлян до славетних діянь своїх предків, Іоанн писав: “в чем і тобі, славеноросійський військ запорозьких народе, надобно подражать; і не треба з чуждих народів о храбрості, мужестві взыскивать образцов. По-

смотри прилжно на предков своїх, которих я по одной ревности з разных історій самократчайшим описанієм без опущенія главних дійствій, не только о началі рода їх, но і яже з тих були своего времени славнії і храбрії воїни і доселі суть. Для понятія всім просторічно іобразил, на сей картині, і оную, яко зеркало живое, любителям козацької слави, не только на честь і похвалу їх, но і ради ревностного подражанія представляю”⁴⁴.

Іоанн закликав “любителів козацької слави” брати приклад з воєнних подвигів запорозьких козаків. Причому запорожці виступали в ролі міфологізованих славетних предків (автор дотримувався хозарської теорії походження козаків, доводив, що вони з Аттілою “Рим достали славний”, були “за Владимира в вірі просвіщенні” тощо)⁴⁵. Привертає увагу етнополітонім, яким Іоанн позначав український народ — “славеноросійський військ запорозьких народе”, тобто в даному випадку автор вивів власну назву народу, спираючись на церковнослов'янське визначення і маркуючи його політичним інституційним “знаком” запорозького козацтва — “війська запорозькі” (Військо Запорозьке). Іншими словами, в етнополітонімі “славеноросійський військ запорозьких народ” опосередковано опредметнилася націєтвірня роль запорозького козацтва.

⁴¹ Величко С. Літопис. — Київ, 1991. — Т. 1. — С. 26; Т. 2. — С. 7.

⁴² Сас П. М. Політична міфологема козацтва в українській книжності початку 20-х рр. XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — С. 237—248.

⁴³ Прокопович Ф. Милість Божа // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. — Київ, 1983. — С. 306—324; Іоанн. Героїчні стихи // Там само. — С. 76—85.

⁴⁴ Іоанн. Зазн. праця. — С. 85.

⁴⁵ Там само. — С. 77.

3.5. Селяни

Переддень Національно-визвольної війни і Хмельниччина в сприйнятті селян. Поступовий процес покріпачення широких верств населення українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої, значною мірою формував у середньовічному суспільстві думку про нібито законність і закономірність (до того ж освячені церквою) безправності більшої частини селянства. Воля можновладця, праця на нього посполитого (або як еквівалент її — виконання повинностей і сплата поборів) нерідко розглядалися не лише державницькою елітою, а й нижчими верствами як цілком природне явище. Вимоги сумніння та покори найчастіше були критеріями чеснот особи, її благонадійності.

Законодавчо повну залежність селянина (чи то поземельну, чи то особисту) від його господаря визначали різного роду “устава” та “ухвали” XV ст., три Литовські Статути XVI ст. Вища політична влада, санкціонувавши це, очікувала на відповідне усвідомлення та сприйняття цих актів усіма індивідуумами країни. Причому дідич часто ставав не тільки безпосереднім суддею своїх підданих, а й претендував на володіння їх душею (особисто чи через місцевого пастора) та тілом. Таким чином встановлювалося “пра-

во бідності” — “beneficium annotationis”. Зокрема, “Устава на волоки” 1557 р., затверджена польським королем Сигізмундом II Августом і проведена в Литві, Білорусі та частково в Україні (великокнязівських володіннях Кременецького повіту на Волині), проголосила, що кмети (незакріпачені селяни в XIV — першій половині XVI ст., а в другій половині XVI — першій половині XVII ст. перетворені на холопів) і землі, які ті обробляли, є власністю можновладця. Скупівля в них землі “не без пролиття сліз”, наділення гіршою, ніж у державця, набуло масового характеру, глибоко позначилося на їхньому побуті й сприйнятті відносин: посполитий — земля — феодал¹.

Литовські Статути (особливо третій) повністю відібрали право свободи в селянина, його вільного переходу в пошуках кращих умов для існування. А цього, як зазначено в “Літописі Самовидця”, “не звикла была Україна терпіти... Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о крив-

¹ Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — Москва, 1917. — Ч. 1/2; Гуслистий К. Нариси з історії України. — Київ, 1939. — Вип. 2. — С. 140—142.

дах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арендарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут: з їх подданних выдравши, оним даруют, що и самому пану волно было узяти у своего подданного, и не так бы жаловал подданній его”².

Історична свідомість і система цінностей селян не узгоджувалися з таким становищем, породжували масові протести. Руйнівником цих основ, “запереченням” тогочасних виробничих відносин, на думку М. Василенка, стало козацтво³. Правда, в союзі й за тісної підтримки широких верств поспільства і насамперед селянства. Головним гаслом останнього було: “Землі й волі!”. Як казали предки: “Vita sine libertate, nihil”.

Свобода як усвідомлена необхідність буття — ця ідея, пронесена українцями через роки Національно-визвольної війни середини XVII ст., так звану Руїну і поглинання Козацької держави Російською імперією, була близька і зрозуміла багатьом передовим європейцям того часу. Зокрема, німецький письменник, аташе французького посольства в Санкт-Петербурзі Й.-Б. Шерер (1741—1824) у книзі “Анали Малої Росії, або історії запорозьких і українських козаків..., від їх початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів” (Париж, 1788) зазначив, що він оповів минуле більш славного, аніж відомого народу, первочатки якого сягають понад 800 літ у глибину. Українці, на думку автора, гідні уваги кожного освіченого європейця, “бо коли образ зусиль цього народу для збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом усього, що є дороге людині, цікавить наше жадібне наука століття, то ми не в силі достатньо оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей нарід”. А далі зазначається, що їхні «батьки переказували своїм синам

горде почуття незалежності, як найдорощчу спадщину, причому клич — “Смерть або Воля” — був їх одним заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю»⁴.

Національно-визвольна війна середини XVII ст., значною мірою змінивши форми політичного правління на більшій території українських земель, не лише внесла кардинальні корективи в економічний розвиток, а й неабияк вплинула на світогляд, систему цінностей, суспільні орієнтації основних груп населення. Причому слід враховувати той факт, що мало хто в крові в той час “рук своїх не вмочив” і пограбування добр не чинив: “...Туга великая людем всякого стану значним была...”⁵. Історична свідомість українців почала відлік нового часу, а їх пам’ять назавжди закарбувала перебіг основних тих подій. Самі ж селяни поділили своє життя на два періоди: “при владені лядском”, коли особисто перебували “за ляхом”, і “от изгнанія з Малої Росії ляхов”, “после полского владенія”. Так, наприклад, говорили старожили сіл Степанівка (Ніжинський полк), Мезин, Радичів і Іванків (Чернігівський полк) під час складання так званого “Генерального слідства про маєтності” 1729—1730 рр. по всім 10 полкам Лівобережної України⁶. Окрім того, на їхнє переконання, за гетьмана Б. Хмельницького більшість сіл перетво-

² Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 46—47.

³ Василенко М. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. — Киев, 1916. — С. 316.

⁴ Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. — Київ, 1992. — С. 168—169.

⁵ Літопис Самовидця. — С. 52.

⁶ Генеральное следствие о маєтностях Нержинского полка 1729—1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — С. 34; Там само. — Чернигов, 1908. — Вып. 3. — С. 197, 198.

рилася на вільні військові, а отже ні в чиєму підданстві й власності вони не перебували. Селяни вважали себе незалежними, здобувши свободу в ході Національно-визвольної війни ⁷.

Такі погляди знайшли певне відбиття у вітчизняній історіографії. Зокрема, М. Ткаченко був переконаний, що козацька революція повністю скасувала ті закони та права, що їх мали панівні верстви щодо селянина. Останній стає вільною людиною, меж між суспільними групами за Хмельниччини не існувало ⁸, хоча попереднє законодавство стосовно посполитих, зокрема Литовський Статут, ніхто офіційно не відміняв. Наприкінці 1653 — на початку лютого 1654 рр. гетьман як одну з вимог висував перед царем підтвердження набутого статусу лише шляхтичів, козаків і міщан. “...В Запорожском де Войске хто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, — йдеться в статейному списку російського посольства на чолі з В. Бутурліним напередодні й під час проведення Переяславської ради, — велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судитца у полковников и сотников. А что де не так быть, как были за польским королевем...” ⁹. Одночасно Б. Хмельницький своїми універсалами зобов’язав селян виконувати повинності “по-прежнему”. На думку сучасника, вони на деякий час просто “отвикли были давати подачок”, але їх незабаром знову “повернули в послушенство” ¹⁰.

Проте, як би там не було, не можна не погодитись з твердженням В. Смолія, що саме за Хмельниччини “селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї виснажливої праці” ¹¹. У бурхливому пориві досягти спільних цілей — для загального національного блага ук-

раїнців — внутрішні соціальні суперечності в країні неабияк ослабли, про що конкретно свідчив факт порівняно легкої можливості для селян “ставити в козаки” ¹². Подальший же, глибший, поділ суспільства на різні прошарки та верстви формував у населення етикет, що помітно змінювався порівняно з попереднім періодом. У народі досить швидко утвердилася думка про пріоритет “козацького товариства”. Навіть у XVIII ст. простий люд с.Горчаки (Стародубський полк) продовжував вважати, що коли почалося вигнання ляхів, “можнейшіе пописались в козаки, а подлейшіе остались в мужиках” ¹³. Така думка була досить поширена в межах Гетьманщини і переходила від одного покоління до наступного.

У цілому підтримуючи демократичні засади в системі “козацького” правління, оформлені 1648—1649 рр., селяни були порівняно консервативними в сприйнятті республіканських ідей, які саме тоді поширювалися Європою, викликані спалахом буржуазних революцій. У першу чергу їх хвилювали вузькі соціальні завдання: обрання “справедливого” місцевого голови громади, “чесного” вїта, “пана” возного, іншого сіль-

⁷ Там само. — С. 25—48.

⁸ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв. // Зап. іст.-філол. відділу УАН. — Київ, 1931. — Кн. 26. — С. 165.

⁹ Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. — Москва, 1954. — Т. 3. — С. 473.

¹⁰ Літопис Самовидця. — С. 101.

¹¹ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.). — Київ, 1985. — С. 64.

¹² Акты ЮЗР. — Санкт-Петербург, 1861. — Т. 3. — С. 216.

¹³ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Укр. архів. — Київ, 1929. — Т. 1. — С. 499.

ського керівництва та вправного парафіяльного священика. Вони не так одностайно, як, скажімо, запорожці, могли у відповідності “духу” української нації, яка “струснула навіть польським тронном” (за висловом сучасника-француза), не тільки прагнути усунення зловживання та упорядкування функціонування адміністрації, а й наважуватися аналізувати (критикувати) суть існуючої влади, божественне право, шукати походження законності в “розумі”, історії, добровільній згоді людей, народній волі як вищому критерію. Таким чином, переважно козаки і свідоміші представники міщанства нападали на монархічні принципи (наприклад, тенденції до спадковості гетьманської булави Б. Хмельницького), вводили в “моду” республіканські ідеї, правда, при цьому ніколи не закликаючи до скасування ще “чужого” їм тоді царату.

*Невідомий художник. Селянин-орач.
Кін. XVIII ст.*

Зрозуміло, говорячи про так званий республіканізм українців, ми не маємо на меті його сучасні ознаки та визначення. Тільки через сто років після початку Національно-визвольної війни, 1748 р., видатний французький просвітителі і письменник Ш.-Л. Монтеск'є (1689—1755) у праці “Про дух законів” сформулював визначення республіканського ладу, яке на той час стало класичним: він “є таким, коли народіві в усьому його складові або частині належить верховна влада”. Очевидно, слід згадати міркування й іншого французького просвітителя і філософа Ж.-Ж. Руссо (1712—1778), який у трактаті “Про суспільний договір, або Принципи політичного права” (1762) твердив, що “не існує такого уряду, до такої міри підданого

громадянським війнам і внутрішнім заворушенням, як демократичний або народний”. Важливе спостереження з огляду застосування його до українських подій: міжстаршинської боротьби, Руїни тощо.

Впродовж усієї історії Української держави, навіть пізніше, в простого люду зберігалася віра в справедливість “доброго” гетьмана, царя, окремих можновладців, жевріла надія на те, що ті зможуть заступитися за них у боротьбі за соціальні права, поліпшити їх умови життя. “Найсніший королю, милостивий наш пане! — писали у скарзі на можновладця селяни сіл Тершова та Завадки Самбірської економії Перемишльської землі до Августа III 16 травня 1758 р. — Як вірнопіддані припадаємо до панських ніг з цим покірним та гарячим проханням, вимолюючи ласку при такій великій нашій кривді, яку [ми] терпимо від ясновельможного молодшого пана Казимира Конопацького, що панує тепер над нами вже п’ять років. [Він] поводить з нами безправно, примушує відробляти [повинності] понад інвентар і встановлює свої закони, наказує працювати за своєю волею і бажанням”¹⁴.

Нерідко відступ від народних сподівань, наприклад укладання Білоцерківського договору 1651 р., селяни безпосередньо сприймали як повернення до “старих порядків”, до життя “по давньому”¹⁵. Гірких роздумів сповнені рядки думи про примирення володаря булави з урядовцями Речі Посполитої в Білій Церкві (“Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї”):

*Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман
Хмельницький починив,
Що з ляхами, із мостовитими (панами. — Авт.), у Білій Церкві замирив*¹⁶.

Зате звільнення українців від “лядської неволі”, розпочате на чолі з Б. Хмель-

ницьким, щиро очікували в багатьох куточках країни:

*Ой Богдане, Богданочку,
Звільнив ти Вкраїну,
То не забудь же Богдане,
Нашу Буковину*¹⁷.

Далекоглядною і глибоко продуманою в усній народній творчості виглядає міжнародна політика керівника Української козацької держави, зокрема його безпосередні зв’язки з урядами Молдови, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Туреччини і Росії¹⁸. “Слава його не вмирає”, — зазначено в іншій народній думі, бо він зумів здобути для українців етнічну незалежність.

Селянський світогляд у другій половині XVII—XVIII ст. Після Національної революції на всій території України, здавна освоєній та заселеній, спостерігався неухильний наступ на соціальні здобутки селянства. Це спричиняли не лише внутрішні, а й зовнішні фактори: постійні війни, періодичні стихійні лиха, вимушені міграції людності. Вони мали свою специфіку в західних, правобережних і лівобережних регіонах.

¹⁴ Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст.: 36. документів і матеріалів. — Київ, 1978. — С. 51.

¹⁵ Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 215, 216.

¹⁶ Думи та пісні про Богдана Хмельницького / Упоряд. М. Г. Марченко. — Київ, 1970. — С. 51.

¹⁷ Українська народна творчість: Історичні пісні. — Київ, 1961. — С. 181. Співачка цієї пісні О. Яновська — жителька с. Стебнів, Путильського району Чернівецької області, свідчила, що пісня була відома її предкам, які втекли з Волині на Буковину (“в гори”) ще за часів панщини.

¹⁸ Гуржій О. І. Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думах українського народу // Доба Богдана Хмельницького: 36. наук. праць. — Київ, 1995. — С. 165.

Наприклад, у 60-ті рр. XVII ст. із значно спустошеного через військові події правого берега Дніпра почався масовий рух на Лівобережжя, Слобожанщину й далі — на південь. Нового суспільного забарвлення набули розуміння цінності землі, відчуття свободи, прерогатива народних традицій. Останні на нових місцях, де помітно меншим був вплив влади діди́ча і вищих керівних органів, нерідко ставали визначальними серед мешканців, які тільки-но почали облаштовуватися і не могли вести самостійне господарство. Цілі слободи виникали на “порожніх” землях, і ніхто з тих, кому вони належали за законом, не виступав проти цього — незайнятого простору було чимало. Літописець С. Величко засвідчив: “...Многими купами и таборами зо всех поветов соби́рался и болесними серцами, а слезоточителними очима вечне з своїми красними тамошними селеніями и угодіями пожегнавшись (попрощавшись. — *Авт.*), що живо на сюю Днепра сторону (лівобережну. — *Авт.*) перебрался и где улюбя, по разных сегобочных полках украиномалороссийских для житія своего избирал и заседал месца; ...и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людми украинскими наполнилася и умножилася”¹⁹.

Джерела зберегли чимало свідчень і тлумачень селянами історії поземельних відносин у Гетьманщині. Нерідко погляди посполитих на проблему походження володіння чи користування землею суперечили офіційним нормативам, бо йшли врозріз з інтересами місцевих діди́чів. Так, досить характерною є оповідь мешканців с. Порожня (Новгород-Сіверщина) 1705 р. Його старожили “до Хмельнитчины... признавали под сумленем так: когда, мовить, еще лядская держава тут была, именно неякогось Песочинского, в той час к грунтам порохонс-

ким от грунтов села Знобы межа была — протучок Красичин, и по той протучок грунта сливали порохонские, до того часу поки Чернацкая слобода в владение катедри черниговской не досталася. А як скоро Чернацкая слобода подана катедре в поданство, в той же час грунта наши порохонские... от селян наших отобрано и привернено оние до слободы Чернацкой; и уже под сорок лет жители слободы Чернацкой теми грунтами, в порохонціов отобранными, владеют; и наши, мовит, селяне порохонце в тие свои грунта не в той час не вспоминалися, а не тепер в оние втручаются; бо тие порохонские отобранные грунта до слободы Чернацкой *гулящие были, а не заживание*; тилко порохонскими слили, по меже старинной, за лядской держави вчиненной”²⁰.

У наведеному уривку привертає увагу закономірність перерозподілу земельної власності й те, як селяни цілком природно (“спокійно”) сприймали сам факт передачі “в підданство” (у даному випадку монастиреві) слободи, яка перед тим вважалася вільною. Однозначно своїми вони називали такі угіддя, оранки і т. д., якими володіли від батька до сина — “дедизні” й “отческі”, тобто успадковані по чоловічій лінії.

Помітно змінювало менталітет селянина його переселення до міста, де він, осівши, починав займатися ремеслом або торгівлею. Коли міський “дух” і не міг повністю гарантувати незалежності

¹⁹ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4 т. — Киев, 1851. — Т. 2. — С. 355—356.

²⁰ Цит. за: *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. — Киев, 1908. — С. 16—17.

колишнього підданого на Західній Україні, Лівобережжі та Правобережжі, то повернути того “пан” міг лише після тривалих розшуків і наполегливого клопотання в міській адміністрації чи через суд. На слабозаселених просторах Слобожанщини в другій половині XVII — на початку XVIII ст., а на півдні майже до кінця XVIII ст. це зробити було ще важче. Правда, інколи спостерігалася й інша практика — особисто вільний селянин за певних обставин “добровільно” проголошував себе кріпаком. У Польщі такі факти відомі на території північно-західних регіонів, де вільні селяни трималися довше і мали обмежені можливості переселення на малообжиті землі²¹. У Гетьманщині на початку XVIII ст., наприклад, як у народі, так і в адміністрації ще неординарно сприймався перехід “малоросіянина” у “довічне підданство” можновладцям з Росії. Це явище тоді ще не стало типовим, а тому викликало багато запитань у причетних до його вирішення осіб. Зокрема, старшина І. Ніс змушений був безпосередньо звернутися за роз’ясненням до керманіча з приводу “скарги” посполитої Радички на сина, який “отдался в вечное подданство (тобто фактично кріпацтво. — Авт.) людям великороссийским” (1710)²². Згодом у зв’язку з поширенням земельної власності росіян і посиленням влади царату на українських землях такі випадки вже не викликали непорозуміння.

На Слобожанщині шлюб вільної людини з особою, яка перебувала в кріпосній залежності, нерідко цілком усвідомлено сприймався першою як перехід у довічне “підданство” з відповідними наслідками, на що видавався і належним чином оформлений “запис”. Так, мешканець Харкова Ф. Гриценко 24 січня 1725 р. підписався під таким зобов’язанням перед старшиною: “Служить и жить бы мне Федору, жене и детям моим в него Романа Григорьевича Квитки и в детей

его вечно, за то, что понял я Федор себе за жену его Романа Григорьевича крепостную дворовую девку Палагею”²³.

На Західній Україні такого роду приклади давно вже стали узаконеною традицією.

Слід зауважити, що в межах Речі Посполитої, порівняно з Лівобережжям і Слобожанщиною, негативні явища в середовищі селянства мали виразніший характер, оскільки досліджуваний період в її економічному розвитку, на думку деяких вчених, став, “безперечно, найтяжчим”²⁴.

Одним із важливих аспектів, який відбивався на більшості сторін життя сільського посільства, були взаємини з владою. Певний час, у період виникнення та формування основ старшинської адміністрації й нового місцевого судочинства, “прорахунки” і недоліки в їх діяльності значною мірою “виправлялися” активною участю, зацікавленістю самого населення. В народі довго після 1648 р. існувало переконання, що через декларовану на “радах”, “колах” і т. д. виборність всього державного керівництва, в тому числі й гетьмана, всі органи влади залежали від волевиявлення широких верств. Козацька верхівка, сільські війти, отаман і навіть священик в ідеалі мали відповідати загальним вимогам, обиратися на свої посади, а тому у разі невідповідності будь-коли могли бути зміщені. Вимога “згори” про необхідність дотримання суворої станової та службової ієрархічності почала більш-менш чітко проявлятися лише у 20-ті рр. XVIII ст., коли виникла потреба у зведен-

²² РДБ. ВР., ф. 159, № 2414 (2619), арк. 1, 2.

²³ Цит. за: *Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 393.

²⁴ *Rusicski W.* Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie. — Warszawa, 1969. — Wyd. 2. — S. 114.

ні всіх діючих у Гетьманщині законів в єдиний кодекс. До того нерідко траплялося так, що, скажімо, впливова особа полковника раптом займала посаду полкового судді, міського отамана, а то й ставала рядовим козаком²⁵.

Демократія, породжена повстанням, могла підтримуватися і розвиватися лише зброєю в ході Національно-визвольної війни, у відчайдушній боротьбі урядів Польщі та Росії за українські землі. Як це не парадоксально, певна стабілізація в країні за правління І. Мазепи та І. Скоропадського обумовила звуження виборного начала. А Петро I грамотою від 22 січня 1715 р. взагалі заборонив обрання старшин у полках і сотнях вільним голосуванням, без попереднього узгодження з царським столом Ф. Протасєвим та прямого дозволу царя²⁶. Подальші спроби населення самостійно обирати собі керівництво офіційно розглядалися як анахронізм, данина давнім традиціям, які вже не мали законної сили. Правда, вони ще продовжували зберігатися в сільських громадах і сябринних спілках. Через справи останніх для більшості їх учасників то була єдина можливість проявити свої громадські здібності й виявити власні суспільні погляди та почуття. Посилення гніту стосовно всіх членів громади селяни вважали порушенням їхнього “звичаю”. Критерієм у цьому випадку міг бути складений перед тим “інвентар”, коронна люстрація повинностей. Про це, зокрема, йшлося в скарзі від громад багатьох сіл Щуровицького староства до референдарського суду 1761 р.²⁷

Зацікавленість селян оповідями про гетьманів, старшин, царів та їх роди, Карла XII, повстанцями тощо свідчила про великий інтерес до соціальної дійсності не лише національного, а й міжнародного масштабу.

Як бачимо, для селянського світосприйняття тієї доби хоча й було харак-

терне збереження багатьох елементів буденної свідомості середньовіччя (через високу релігійність, багатівікове існування феодального гніту, стійкість звичаїв тощо), у ньому проявлялися й буржуазні ознаки. Нові умови виробничої діяльності, посилення соціального протесту, гострі конфесійні суперечності (особливо в Західній Україні, на Правобережжі), розвиток освіти — все це не могло не позначитися на духовному житті селянства. Диференціюючись, з часом воно стає менш однорідним. Проте невід’ємною рисою селянської психології залишається тісний зв’язок із землею та висока оцінка сільськогосподарської праці. Хліб продовжував лишатися “усьому головою”. Це добре розуміли сучасники. Автор збірки віршів Климентій Зиновіїв так поетично висловився “О ратаях, або теж пашущих хліб людех”:

*Над всі ремесла потрібніще подобно
пахарство: же тоє всему світу вигодно.
Бо хоч би хто срібло і злото могл робити,
а не міючи хліба злота не вкусити.
Мовленна тая реч, же хліб серце укріпить,
если хлібом животи человек покріпить.
І без хліба немоцно всяким пробувати,
бо без него з голоду могут умирати.*

* * *

*А так хліб святий всюда всім
не безпотребен,
але і невірним он на світі потрібен*²⁸.

²⁵ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины XVII—XVIII вв. — Прага, 1924. — Вып. 1. — С. 104.

²⁶ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. — Москва, 1859. — Ч. 2. — С. 275, 276.

²⁷ Селянський рух на Україні. — С. 71—77.

²⁸ Пам’ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1912. — Т. 7. Вірші ером. Климентія Зиновієва сина. — С. 99.

“Святість” хліба, безперечно, становила квінтесенцію селянської дійсності. На думку автора “Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою” (1788), добрий чи поганий врожай залежав не тільки від сприятливості весни і літа, придатності ґрунту, часу посіву, якості насіння, а й від розуму та праці господаря. “Земледіє єсть первый для человека труд”, — наголошено в документі²⁹. А українські селяни, як свідчив англієць Джозеф Маршаль 1772 р., є “найкращі хлібороби в цілій Росії”³⁰. Поступова руйнація сільських структур (общин, сябринних союзів), обезземелення посполитих породжували неспокій у суспільстві, зумовлювали масові вибухи протесту: Гайдамаччина (від початку XVIII ст. частково на Лівобережжі та Правобережжі), Опришківство (Галичина, Закарпаття, Буковина), Коліївщина 1768 р. (Правобережжя) та ін. Розпад солідарності селян, що яскраво виявилася в період Національно-визвольної війни, поступово створив несприятливі психологічні умови для життя та праці (наприклад, у період, названий в народі Руїною). Часті епідемії, висока смертність дітей, голод, війни, стихійні лиха загострювали відчуття страху перед смертю та загробними карами. Ченці, священники активно культивували в пастві підвищене відчуття гріховності, провини перед Всевишнім, боязнь нечистої сили. Нездатність повною мірою відрізнити природні явища від надприродних, нерозвинутість засобів опанування навколишнім середовищем, поширення забобонів, схильність до неконтрольованої колективної паніки нерідко ставали визначальними в поведінці людей (зокрема, спалення житла відьми, віра в упірив і вурдалаків тощо).

Маючи повсякденним об’єктом своєї праці майже виключно землю, посполиті нерідко прагнули вплинути на природу за допомогою релігії, різного ро-

ду закліть. Саме від них, за їх переконанням, багато в чому залежало, яким буде врожай, стан худоби. Молитвами боролися проти шкідників ланів, посух, заморозків, повеней тощо. У своїх сподіваннях вони зверталися до святих, знахарів і ворожок. Коли ж це не допомагало, могли звинуватити когось із сусідів у злому чаклунстві, пристриті, “дурному оці”, котрі викликали хворобу свійських тварин, рідних і близьких людей, неврожаї та інші лиха. Через це нерідко виникали обтяжливі судові процеси, де скоївших “недобре” примушували зізнатися в чаклунстві, в стосунках з дияволом. Ініціатива гоніння “відьом” часто виходила від селян. Шукати винуватця їх підсвідомо спонукали матеріальні та психічні негаразди. Скарги на несправедливість до себе, утиски можновладців є найчастішим мотивом усної народної творчості. Зокрема, в історичній пісні “Находився я із ралом” про це йдеться так:

*Намахався я косою,
Набухався ціпом,
Пригнав воли я із роси
Перед самим світом.
Ніхто ж мені не докучив,
Як той осавула,
Загадує на панцину,
А ще не заснув я*³¹.

Проте поширення серед селян друкованої й рукописної продукції (книжок, указів, розпоряджень), їхнє колективне обговорення підвищувало рівень освіти, деякою мірою демократизувало знання. В Гетьманщині на середину XVIII ст. налічувалося понад 1 тис. шкіл

²⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. — Київ, 1991. — С. 33, 34.

³⁰ Січинський В. Чужинці про Україну. — С. 161.

³¹ Українська народна творчість. Історичні пісні. — С. 368.

3.6. Міщани

Формування світогляду міщан у період Хмельниччини. Перебування українських міст у складі Речі Посполитої обумовило значний застій у їх розвитку і навіть занепад (за виразом М. Грушевського — “хиріння”), що супроводжувалося насамперед втратою ними попереднього значення великих культурних центрів, концентрацією основних прибутків від торгівлі й промислів головно в руках некорінних жителів. Саме ці чинники стали найвідчутнішими внаслідок “культурної місії” польської шляхти на українських землях. Позбавлені найважливіших прав і майже всякої участі в муніципальному правлінні “схизматики” переважно не допускалися до виборних посад, а їхня безпосередня виробнича діяльність ускладнювалася всілякими обмеженнями, зведеними чужорідною владою в закон. Так, на території Західної України для них відводили навіть окремі квартали для проживання. Повсюдно утискувалися публічні православні богослужіння та церковні церемонії. Колись могутні міщанські родини автохтонного походження втратили свій вплив, сполячилися й у більшості своїй поповнили ряди безпорадної юрби. Все, що хоч трохи піднімалося над цим рівнем, за твердженням М. Грушев-

ського, захоплювалося потоком полонізації, а національна самосвідомість знизилася до “нечіткого інстинкту” або підмінялася релігійною свідомістю. Замість різниці національностей фігурувала відмінність релігій — католицизму і православ'я. Перехід з останнього нерідко означав не лише зречення своєї національності, культури та мови, а й виховання дітей у відповідному дусі¹.

Бурхливі події середини XVII ст. докорінно змінили status quo, виробили нові систему цінностей і політичні орієнтації, помітно розширили світогляд міщан. Багато хто з них стали якщо не учасниками, то очевидцями Національно-визвольної війни. Причому далеко не всім їм подобалась державницька й військова діяльність Б. Хмельницького, його оточення. Частково це можна пояснити тими масовими каральними заходами, що застосовувалися в містах проти опозиції та єврейства. Жорстокість і криваві сутички нерідко відштовхували городян від ідеї національної не-

³² Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — Київ, 1999. — С. 145.

³³ Селянський рух на Україні. — С. 147.

¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — Киев, 1991. — С. 143, 283.

залежності українців. Наприклад, за даними Й. Ролле, правда, дещо перебільшеними, вже за перший рік війни на території, охопленій повстанням, не лишилося жодного єврея, католицького священика чи жовніра². Вражаючі факти з цього приводу навели сучасники — син львівського рабина Єгоша та Натан Ганновер³. Інший львівський міщанин Самуїл Кушевич написав історичне оповідання, в якому подав власну інтерпретацію постатей Б. Хмельницького, козацьких полковників, народної боротьби. На його думку, І. Богун, котрий очолював “радикальне крило” старшини, був однією з “найчистіших особистостей в козацькій історії”⁴.

З певним застереженням можна говорити про те, що заможна частина міщанства великих міст, особливо з магдебурзьким правом — тобто привілейованих, значною мірою була настроєна консервативно стосовно “нового порядку”, а тому нерідко зазнавала утисків від Д. Нечая, Д. Дейнеки, І. Брюховецького, І. Самойловича та інших повстанських ватажків і керівників Гетьманщини⁵. Більшість же населення так званих ратушних міст і містечок підтримувала дії широких верств козацтва та селянства. На відміну від останніх міщани прагнули дотримуватися давніх традицій польської доби, але вже з умовою, що вони перебирають на себе всю повноту шляхетської влади. Проте незаперечним є факт, що перегрупування політичних сил у містах і містечках передбачало концептуальні зміни в релігійно-моральній сфері⁶. Впродовж другої половини XVII—XVIII ст. оформилися нові родинні клани міщан, які повністю поміняли світогляд, етикет тощо.

Серед міщанства були яскраві особи, які після себе залишили значну творчу спадщину. Вона, а також факти з їх біографії дають змогу краще усвідомити

менталітет тогочасного городянина, зрозуміти його життєву позицію. Візьmemo, наприклад, уродженця Львова Андрія Скульського — автора віршованих діалогів. Здобувши в тамтешній братській школі ґрунтовну освіту, він освоїв і друкарську справу. Організував власну друкарню, яку згодом перевіз до Молдови. Після кількарічних мандрів повернувся (близько 1628 р.) до Львова. Через 10 років об’єднав свої зусилля з друкарем Михайлом Сльозкою. В першій половині 40-х рр. працював складачем і управителем братської друкарні та в єпископській друкарні Арсенія Желиборського, а з 1646 р. переїхав до Унева. З початком Національно-визвольної війни пристав на бік повстанців. 1651 р. за зв’язки з козаками польський король наказав заарештувати А. Скульського, що й було здійснено під м. Соколом. Незважаючи на страшні тортури, він не виказав своїх спільників і не зрікся пе-

² Ролле И. Очерк истории Правобережной Украины // Киев. старина. — 1894. — № 10. — С. 69.

³ Бедствия времен. В память бедствий, постигших евреев в 1648—1649 гг. в Украине, Подоле, Литве и Белоруси от соединенных бунтовщиков под начальством Богдана Хмельницкого, составлено Егошием, сыном львовского раввина, праведника Давида из Замостя, напечатано в Венеции 1656 года // ЧИОИДР, 1859. — № 1; Богдан Хмельницкий. Летопись еврея — современника Натана Ганновера о событиях 1648—1652 гг. в Малороссии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности. — Одесса, 1878.

⁴ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 66.

⁵ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. — Ч. 1. Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст. — Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII—XVIII вв. — Одесса, 1925. — С. 121.

⁶ Ефименко А. Я. История украинского народа. — Киев, 1990. — С. 280, 282.

реконань⁷. Після себе залишив “Вършь з трагодїи Христос пасхон Григорїа Бого- слова” (1630), в якому міститься переказ фрагментів візантійського драматичного твору XI—XII ст.⁸

У Львові ж, у міщанській сім’ї вірменського походження 1662 або 1663 р. народився Ян-Хома (Томаш) Юзефович. Майбутній автор “Летописи событий в Южной Руси львовского каноника Яна Юзефовича (1624—1700)” у 33 роки став священником, одержав титул королівського секретаря, згодом був каноніком Львівського римсько-католицького капітулу. Помер 1728 р. У названому творі та деяких інших, зокрема, хроніці “Зауваження про життя львівських архієпископів”, подав важливі відомості з історії України й насамперед рідного міста. Щоправда, відповідно до свого виховання, більшість подій, які сталися в Речі Посполитій у XVII — на початку XVIII ст., він схарактеризував у дусі католицького фанатизму та нетерпимості до “схизматиків”.

Зрозуміло, дещо інший тип (за етикетом, політичними орієнтаціями) представляли міщани на українських землях, які після 1648 р. на кілька століть перейшли під “егіду” російської корони. В специфічному становищі опинилися кияни — ніби на “середньовічному містку”, що зв’язував західні, східні та північні регіони. Причому питання про володіння Києвом і Київщиною в другій половині XVII—XVIII ст. періодично загострювалося через агресивні наміри Росії, Польщі, Туреччини та її васала Кримського ханства. Тому і доля київських міщан викликає особливий інтерес. Наприклад, Василь Барський, який народився в цьому місті 1701 р. у родині дрібного торговця⁹. Від свого батька навчився грамоти, вступив до Києво-Могилянської академії, але не закінчив її. Через хворобу змушений був переїхати до

Львова на лікування (1723). Там він, щоб вступити до єзуїтського колегіуму, приховав, що є православним. Проте місцеве керівництво, довідавшись про це, вигнало його з навчального закладу. Така обставина багато в чому спонукала В. Барського відправитися в далеку мандрівку, шлях якої — “ступанием и пядию измеривший” — проліг через Італію, Грецію, Палестину, Сирію, Аравію, Єгипет. Лише через 24 роки він повернувся до рідної домівки, Києва, де й помер 1747 р. Власні подорожі, “пізнання світу” паломник-“пішоходець” яскраво описав у чотиритомному творі, який кілька разів перевидавався після смерті автора і мав першу назву “Пешеходця Василия Григоровича-Барскаго-Плаки-Албова, уроженца киевскаго, монаха антіохійскаго, путешествія к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 и оконченное в 1747 году, им самим писанное, ныне же на иждивении его светлости князя Григория Александровича Потемкина для пользы общества изданное в свет под смотрением... Василья Григорьевича Рубана”. Цікаво те, що описуючи все, що з ним сталося, В. Барський часто оцінював події через призму поглядів стародавніх і середньовічних письменників й істориків, зокрема грецьких. Як свідчать джерела, названий твір ще у рукописі розійшовся по всім “знатним малоросійським” родинам і був добре знаний¹⁰.

⁷ Возняк М. С. Історія української літератури. — Львів, 1921. — Т. 2. — С. 191, 192.

⁸ Резанов В. І. Драма українська. — Київ, 1926. — Вип. 1. — С. 22—29.

⁹ За деякими відомостями Барські “вийшли” з м. Бара (Волинь).

¹⁰ Барсуков Н. П. Жизнь и труды В. Г. Барского. — Санкт-Петербург, 1885; Возняк М. С. Старе українське письменство. — Львів, 1921. — С. 401, 402.

Ми навели для прикладу лише кілька “характерних” постатей міщан. Однак вже це дає змогу говорити про різні суспільно-політичні погляди людей, які жили в одному місті приблизно в один історичний період.

Поступова стабілізація становища в країні певною мірою сприяла виробленню спільних інтересів у різних груп населення. Стосовно городян це найбільш виразно проявлялося під час занять ремеслами, промислами, торговою діяльністю, а також у відстоюванні особистої свободи, боротьбі за зменшення податків і поборів тощо. При цьому формувалися відповідні традиції, ритуали у зверненні до вищих владних структур. Так, міщани Чернігова за підтвердженням своїх давніх привілеїв “регулярно” зверталися до кожного новообраного володаря булави, починаючи з Б. Хмельницького, всіх російських царів і навіть чернігівського полковника, наказного гетьмана П. Полуботка¹². Схоже чинили і кияни, домагаючись “содержания при прежних правах и вольностях”¹³.

За “нового порядку” міщани постійно добивалися від гетьманського правління, царського уряду чіткішого визначення їхнього соціального статусу, прагнули якомога далі “відірватися” від надмірно експлуатованого та залежного селянства. Проте, скажімо, в Гетьманщині та на Слобожанщині процес юридичного “переоформлення” міщанського стану розтягся на ціле століття. Малоросійська колегія 1726 р. лише сформулювала думку про те, що міщанами слід вважати городян, котрі торгують

Невідомий художник. Портрет сокальського міщанина. XVIII ст.

Відомим автором численних “слів”, “поучень” і “листів” був Іоанн Леванда, який також народився в Києві (1734). Син бідного шевця, він 1748 р. спромігся вступити до Киїєво-Могилянської академії. Після навчання з 1760 р. кілька років працював у ній вчителем, а потім став священником киево-подільського Успенського собору (з 1763 р.), 1783 р. був возведений у сан протоієрея. Помер 1814 р. і похований на території Софійського собору. В творах, написаних вишуканою мовою, з ефектними риториками, І. Леванда разом з тим, як правило, уникав аспектів тогочасного суспільного життя. Закликав терпіти негаразди, філософськи сприймати незавершеність світу — “как набезит”¹¹.

¹¹ *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. — Киев, 1856. — Ч. 2. — С. 282—287; *Максимович И.* Воспоминание о Леванде // Киев. епарх. ведомости. — 1869. — № 10. — С. 369—384.

¹² НБУВ. ІР, ф. 1, № 54485, арк. 2—7.

¹³ РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1828, арк. 5.

всілякими товарами або є власниками мостів “торгових перевозів”, бань, рудень, гут, рибацьких промислів¹⁴. Вирішити це питання через Генеральну військову канцелярію спробувала імперська влада 1749 р., але невдало¹⁵. Це сталося насамперед через те, що в містах мешкало дуже багато представників різних соціальних великих груп і прошарків. Так, у Києві та його околицях 1782 р. налічувалося 18 848 жителів, у тому числі 14,9 тис. міщан, 2,6 тис. казенних і поміщицьких селян, 239 купців, 909 священнослужителів і монахів, 109 різночинців¹⁶. Серед близько 45 тис. осіб міського населення Слобожанщини в 70—80-х рр. XVIII ст. було 36 тис. “військових обивателів” (у минулому переважно козаків), трохи понад 4 тис. селян, майже 9 тис. ремісників і торговців, 500 купців¹⁷.

Зрозуміло, що всі перелічені категорії населення та й багато інших, а не лише міщани, обумовлювали економічний і соціальний розвиток міста, представляли його інтереси в загальній структурі тогочасного суспільства. “Жалувана грамота містам Російської імперії” царського уряду 1785 р., чинність якої також поширювалася на Лівобережжя й Слобожанщину, закріпила статус городян. Ними офіційно визнавалися всі ті, “кои в том городе или старожили, или родились, или поселились, или дома, или иное строение, или места, или земля имеют, или в гильдии или в цехе записаны, или службу городскую отправляют, или в оклад записаны, и по тому городу носят службу или тягость”¹⁸.

Міщанство в другій половині XVIII ст. Цікаво зазначити, що з ліквідацією інституту гетьманства 1764 р. українська міська адміністрація і городяни нерідко починають називати Москву “первостолічним городом”¹⁹.

Найяскравіше світогляд і система цінностей міщан проявилися в процесі ви-

борів їхніх депутатів до Законодавчої комісії 1767—1774 рр., яку планувалося провести на загальноімперському рівні. Саме тоді особливо загострилися суперечності між міськими виборцями та старшинською адміністрацією, шляхтичами. Останні навіть відмовлялися брати участь у спільних виборах з городянами, як це, наприклад, сталося в Миргороді, Лубнах, Погарі²⁰. На питання ж комісії щодо міст: “Какая есть гражданству вообще тягость и что напротив того к облегчению и к приведению города в цветущее состояние служить может?”, досить характерно відповів депутат від м. Ізюма. На думку його і тих, кого він представляв, колишні козаки і селяни та й інші українці “ис-под польской области званны и вышли в государственную полковую службу, а не за помещиков в подданство”²¹. Тому пропонувалося відновити на Слобожанщині полковий устрій, урівняти в правах старшин з козаками та “військовими обивателями”, відібрати у можновладців незаконно набуті землі й передати їх “громаді”²². Подібні вимоги просте-

¹⁴ Там само, спр.1773, арк. 68 зв.

¹⁵ НБУВ ІР, ф. 1, № 54549, 54556, 54580, 54620.

¹⁶ Гуржій О. І., Щербак В. О. Соціально-економічний розвиток і адміністративний устрій міста // Історія Києва: В 3 т., 4 кн. — Київ, 1986. — Т. 2. — С. 57.

¹⁷ Гуржій А. І. Города // История Украинской ССР: В 10 т. — Киев, 1983. — Т. 3. — С. 428.

¹⁸ ПСЗРИ. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 22, № 16188. — С. 365.

¹⁹ Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения уложения. — Киев, 1889. — С. 232.

²⁰ Там само. — С. 216.

²¹ Шевченко Н. В. Общественно-политическое движение на Украине в 60—70-х гг. XVIII века: Рукопись дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1991. — С. 112.

²² Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1881. — Т. 32. — С. 370, 371.

жуються і в деяких наказах представників міст Лівобережжя. Це переважно протест проти захоплення державцями міської власності, надмірної експлуатації посполитих тощо: "...Всекрайнейші обиды, разорения, утеснения отнятием торгов, шинковых корыстей, ремесл разных и... завладение почти до последнего дворами, огородами, пахатными землями мещанскими, покосами и всякого угодия отнятием и противно-законными куплями"²³.

Виборці Глухова, Полтави, Чернігова звинуватили місцеву владу в систематичному порушенні їхніх прав і міських вольностей, категорично засудили практику роздачі ратушних сіл і угідь приватним особам, а також заміну самоуправління на старшинське керівництво. Депутати міст з магдебурзьким правом відстоювали всю повноту економічних і соціальних пільг та їх гарантію на найвищому рівні, ті ж, хто не мав таких, наполягали на їх наданні²⁴. Тільки тоді, на їхню думку, міг би статися "розквіт" торгівлі, ремесла, промислів.

У наказах від слобідських міст знаходимо приховане засудження централізаторської політики царату і, зокрема, маніфесту Катерини II від 28 липня (8 серпня) 1765 р., який ліквідував у регіоні козацьке самоврядування і відкрив шлях до юридичного перетворення осіб військового стану на кріпаків. "Второго рода люди", як інколи називали міщан у ході роботи Законодавчої комісії, постійно боролися за усунення конкуренції з боку козаків і селян. У крайньому разі останніх, які займалися торгівлею, вимагали записати "в посад".

Купецтво ж наполегливо прагнуло звільнитися від військової повинності та замінити подушний податок одноразовою грошовою виплатою, виборювало право мати ознаку дворянства — носити шапу та володіти кріпосними²⁵.

Певною мірою можна судити про менталітет міщан з їхнього побуту. Зокрема, про "скромність" їх життя свідчить одноманітність і порівняно малі розміри будинків у другій половині XVII—XVIII ст. Як зазначав О. Шафонський, тоді на території Малоросії всі "обывательские дома" були "без всякого правила и украшения построения"²⁶. Водночас селянські "построены из плетня и обмазаны глиной"²⁷, хоч основними будівельними матеріалами ставали сосна, осина та липа. Лише остання, вважали городяни, сприяє "чистоті" (в духовному розумінні) оселі. Особливо широко липу використовували на Слобожанщині, де її було дуже багато.

Заможні верстви городян мали декілька покоїв або світлиць. Такі інколи становили до 30 % загальної кількості ремісників і торговців, як, наприклад, у Переяславі. Проте наявність кількох будов на одному дворі не завжди свідчила про добробут хазяїв. Нерідко це пояснювалося традиційними матримоніальними та родинними зв'язками українців. Тому на подвір'ї могли жити рідні брати, сестри та двоюрідна рідня²⁸.

Слід зауважити, що дах, "по обыкновению", часто вкривали соломною навіть заможні міщани. На дверях їхніх будинків прийнято було зображувати постать

²³ Наказы малороссийским депутатам 1767 года... — С. 225.

²⁴ Там само. — С. 73—79, 86—109; Сборник РИО. — Санкт-Петербург, 1914. — Т. 144. — С. 8—22.

²⁵ Наказы малороссийским депутатам 1767 года... — С. 99, 100, 117.

²⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — Чернигов, 1851. — С. 379.

²⁷ Гун Отто фон. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осеню 1805 г. — Москва, 1806. — С. 119.

²⁸ Пляшко А. А. Подорож до міста XVIII століття. — Київ, 1980. — С. 109.

Самсона — героя біблійних оповідань. А, скажімо, в козацьких світлицях траплялися зображення козака Мамаю.

Щодо так званого міського фольклору, то слід констатувати, що він не такий “багатий”, як народна творчість селян чи козаків. Однак їм притаманні й схожі мотиви: “святої правди”, “чистого кохання”, вірності своєму народові та ін. У народній творчості, наприклад, високо оцінено роль городян у боротьбі проти зовнішнього ворога. Так, в історичній пісні “Славний городок Ведмедівка” йдеться про те, що кримським татарам можна було добровільно скоритися або ж виступити зі зброєю назустріч нападаючим. Місцеві жителі обрали друге:²⁹

*На святую Пречистую
В усі дзвони дзвонять,
І старі, і малі
Уголос голосять:
“Вийдіть, вийдіть, ведмедівці,
Проти орди з хлібом!”
“Ой не будемо проклятим,
Не будемо коритися.
Єсть у нас ясне оружжя —
Будемо боронитися!”*

В анонімному сатиричному творі “Плач киевских монахов” (1786) крізь призму сприйняття городянами життя місцевих ченців, як це можна припустити із змісту, подано критику вад духовенства³⁰:

*Случится всего, но живут же люди;
Не то беда, что ни водки, ни сивухи не буде.
Я без кушанья жити превозмогу,*

*Но без водки жити одного дня не могу.
К чему привык страшно и как толко из утробы,
И без того, братіе, увидите меня скоро
во гроби.*

Отже, впродовж другої половини XVII—XVIII ст. відбулося переформування міщанського стану в Україні. Коли на території західних регіонів зміни були менш помітними, то в Гетьманщині сталися значні зрушення в соціальній структурі городян, їхньому світогляді, системі цінностей і політичних орієнтаціях. Це обумовлювалося встановленням влади козацької верхівки, а потім — поширенням загальноімперських законів. Дещо “нетрадиційно” відбувалося оформлення міщанства на Слобожанщині, де більшу частину певною мірою “механічно”, за наказом “згорі”, поповнювали за рахунок козаків (“військових обивателів”). У південних районах країни, які почали активно освоювати лише в другій половині XVIII ст., цей процес мав своєрідне “забарвлення”, бо набув вигляду “суміші” давніх традицій і нових явищ, пов’язаних з перебуванням тут представників різних етнічних культур. Проте, безперечно, кожний міщанин обстоював, за виразом Г. Сковороди, “всякому городу нрав и права”, причому, правда, здебільшого вболівав за власні інтереси.

²⁹ Українська народна творчість. Історичні пісні. — Київ, 1961. — С. 273.

³⁰ Збірник історико-філологічного відділу УАН. — Київ, 1929. — № 7. — С. 259.

4.1. Організація навчально-виховного процесу. Педагогічна думка

Тенденції розвитку українського шкільництва. Друга половина XVII—XVIII ст. в освітній сфері характеризується насамперед створенням досить розгалуженої мережі початкових навчальних закладів, формуванням системи спеціальної професійної освіти, становленням національної школи вищого типу. В тогочасному українському шкільництві знайшли продовження освітні традиції, вироблені на українських теренах упродовж кількох попередніх століть. Однак специфічна історична та цивілізаційна ситуація, за якої Україна тривалий час перебувала на кордоні між греко-слов'янським світом і латинізованою Європою, наклала на розвиток освіти свій відбиток. Українське шкільництво швидко вбирало в себе педагогічний досвід західноєвропейського суспільства, поєднуючи його з національним, що базувався на глибокій культурній традиції Київської Русі. Протестантські, єзуїтські й уніатські навчальні заклади разом з братськими, церковними православними школами зробили величезний внесок у розвиток народної освіти, просвітництва в Україні XVII—XVIII ст., наблизивши їх до загальноєвропейського рівня.

Підпис до шмуца

Зокрема, система освіти тогочасної Європи, як правило, складалася з двох основних рівнів, організаційно не пов'язаних між собою. Перший становила початкова освіта, якою керувала безпосередньо церква. Найважливішою ланкою цієї системи були школи при кафедральних соборах у центрах єпархій, підпорядковані кафедральним схоластам. Поряд з ними виникають школи при монастирях. Це були безстанові навчальні заклади, у яких навчалися представники майже всіх соціальних станів і груп. Спільною, не залежною від станової приналежності, була й програма навчання. Основне завдання цих шкіл полягало у підготовці вихованців до вступу в духовне звання¹.

Позастановий статус упродовж усього розглядуваного періоду вдавалося зберігати (попри те, що становість була характерною рисою системи освіти як Речі Посполитої, так і Російської імперії, у сфері впливу яких тривалий час перебувала Україна) українському шкільництву як нижчого, так і вищого рівня. Початкова освіта в Україні однаковою мірою була доступна і чоловікам, і жінкам.

¹ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. — Москва, 1989. — С. 315.

Особливістю шкіл другої половини XVII—XVIII ст. було те, що кожен їх різновид становив тільки один із щаблів освіти. Прослідковується відсутність спадкоємності від одного типу шкіл до іншого. Вони не становили єдиної системи освіти, практично кожен тип існував окремо. У них не було навчальних планів і програм у їх сучасному значенні. Зміст навчальних дисциплін визначався тими книгами і підручниками, які повинні були засвоїти учні у певній послідовності.

Початкові школи засновувались здебільшого за ініціативи місцевого населення. Мережа таких шкіл була досить широкою, оскільки існували вони, як правило, при місцевих церквах. Вчителями в них могли бути священнослужителі місцевої церкви, але переважно ці обов'язки покладалися на дяків. Звідси й їх назви: “дяківські”, “церковно-приходські”. Як правило, утримання вчителів у таких школах брала на себе місцева громада. Колегії — середній тип навчального закладу — існували відокремлено, не були пов'язані з якимось офіційним органом управління. Звідси й певна індивідуальність планів роботи, переліку дисциплін, що викладалися. Однак загальний напрям змісту освіти, методики і методів організації навчального процесу вони запозичували від Києво-Могилянської академії.

Іншою особливістю тодішньої освіти було те, що розвиток школи будь-якого рівня залежав не тільки від держави, як від місцевого архієрея. Він дбав про її матеріальне становище, забезпечення викладачами, переймався вихованням слухачів. Тому кожний навчальний заклад мав багато індивідуального, однак загальна спрямованість змісту освіти, методів підготовки студентів у навчальних закладах України у XVIII ст. залишалася відносно сталою. Зміст навчання в колегіях мав переважно загальноосвітнє

спрямування. Саме в них здобула освіту ціла плеяда національної інтелігенції.

Поза тим XVIII ст. характеризується посиленням централізаторської політики царського уряду і, як наслідок, втраченою Україною залишків автономії. Поглиблювався процес русифікації освіти і суспільного життя. Школи в Україні поступово втрачають свою національну особливість, продовжуючи якоюсь мірою зберігати етнічну самобутність.

Організація навчально-виховного процесу. Мета, якої прагнули досягти у школі, насамперед полягала у вихованні християнина. Саме цим пояснювався і необхідний набір знань, які повинен був отримати кожен учень. Відверто кажучи, знання як такі були на другому плані порівняно з вихованням, якому в першу чергу приділяли увагу в процесі навчання. Всі книги, що використовувалися для навчання, повинні були виконувати виховну функцію. Протягом усього XVII ст. дуже чітко прослідковується саме така функціональна спрямованість навчальної літератури. Йдеться про необхідність оволодіння навичками роботи з нею з метою розумового виховання учнів. Дітей потрібно було навчити не тільки читати, а й правильно розуміти прочитане. Зі стародавніх часів вважалося, що книга повинна містити моральні сентенції. Такі своєрідні книжки, як “Учительні слова”, “Повчання”, “Азбуковники” і т. п., відзначалися прямим “дидактизмом”, прагненням виховати в людині певні якості, врятувати від гріха².

Основним методом навчання у початковій школі було багаторазове читання тексту. “Азбуковники” та “Букварі” продовжували, згідно з традицією, окрім

² Золотухіна С. Т. Розвиток теорії та практики виховуючого навчання в історії вітчизняної педагогічної думки (IX—XIX ст.): Дис. ... д-ра пед. наук. — Харків, 1995. — С. 132.

граматичного розділу, вміщувати ще й навчальні тексти та основи християнського віровчення. “Азбуковники” сприймалися насамперед як книги “душевнокорисного” виховання і лише після цього — як книги для навчання читання. Вони містили правила поведінки, моральні настанови учням, методичні вказівки для вчителів, вибрані з різних книг. Матеріал викладався переважно у віршованій формі.

Вивчивши буквар і оволодівши складами, учні переходили до читання “слов сливаемих”, афоризмів, молитов. Вивчивши Часослов і Псалтир, учень починав практичне знайомство з церковним уставом і виконував певні обов’язки при церкві. Таким чином, використання богослужбових книг (за відсутності Часослова чи Псалтиря використовували інші книги, що були у церкві) для навчання у школах давало той комплекс елементарних знань, які були необхідні християнину для розуміння церковної служби та самостійного читання молитов. Ці книги повністю відповідали завданням початкової освіти.

Щодо вміння писати, то початкова школа не ставила перед собою такого завдання, оскільки це не диктувалося практичною потребою. На відміну від вміння читати, необхідного в усіх сферах життя, вміння писати було необхідне лише тим, хто заробляв цим на хліб: писцям, канцеляристам. На етапі початкового навчання в процесі заучування алфавіту школярі копіювали на дерев’яних табличках (церах) обриси друкованих букв, автоматично оволодіваючи навичками спрощеного письма. На відміну від письма на табличках, оволодіння каліграфічними навичками вважалося якісно вищим етапом навчання, який потребував спеціальних зусиль. У цьому випадку вчилися писати на папері, а вчили цьому у підвищено-елементарних школах при монастирях чи соборах, готую-

*“Часослов”. 1616-1617 рр.
Друкарня Києво-Печерської лаври.*

чи учнів до книгописання. Найчастіше ж умінню каліграфічно писати навчалися у приватних вчителів³.

Мета такої науки полягала у здобутті для себе місця дяка як першої сходинки на шляху до священства. Що стосується організації середньої та вищої освіти, то тут не можна залишити поза увагою феномен українського ученого чернецтва та його внесок у розвиток шкільництва. Насамперед це стосується Києво-Печерської лаври — визначного науково-освітнього центру, навколо якого гуртувалися представники українського духовенства та інтелектуальної еліти. У своїй діяльності вона виходила далеко за межі суто духовної установи. Зокрема, вихідцями з лаврської братії були

³ Очерки истории школы... — С. 277.

засновані Чернігівський, Переяславський та Гойський (Правобережна Україна) колегіуми. Лаврські богослови займалися викладацькою діяльністю у Києво-Могилянській академії (близько 20 осіб, з яких 15 — у першій половині XVIII ст.) та лівобережних православних колегіумах Наддніпрянщини (7—14 осіб)⁴. Біля джерел заснування Чернігівського колегіуму стояв видатний церковний, культурний та громадський діяч, письменник, архієпископ Чернігівський Лазар Баранович. Його зусиллями виникли “Чернігівські атени” — літературний гурток, до якого увійшли відомі тогочасні письменники та проповідники Данило Туптало, Іоанікій Галятовський, Лаврентій Крщонович, Іван Величковський, Іван Орловський та чимало інших. Завдяки Л. Барановичу в місті було засновано друкарню та “латинську школу”. Фундатором Чернігівського колегіуму прийнято вважати вихованця Київського колегіуму постриженця Києво-Печерської лаври Іоанна Максимовича, який у 1697 р. обіймав чернігівську архієпископську кафедру. Його найближчими діяльними помічниками були Антоній Стаховський, Іларіон Лежайський та Герман Кононович.

Педагогічна література. Аналізуючи стан розвитку шкільництва в Україні, не можна оминати увагою питання про педагогічну літературу, або ж, точніше, літературу, за допомогою якої вчили дітей. Умовно в ній можна виділити два типи. Перший — педагогічна література, видана православними братствами для своїх шкіл. Для нас вона цікава тим, що містить значну кількість специфічних термінів для означення різних педагогічних категорій, понять, явищ. У процесі практичної діяльності виникали нові шкільні традиції, які знайшли своє відображення у “Статутах братських шкіл”, підручниках, різних творах шкільних вчителів та викладачів Києво-братсь-

кого колегіуму. Люди науки пишаються своєю наукою й відділяють її від життя суспільства і народу як щось надзвичайно високе, що стоїть над грубою дійсністю. Твори цього періоду служать вірі й церкві для захисту від іновірців. Перевидаючись по кілька разів, вони залишалися в українській школі майже до кінця XVIII ст.

Другий тип педагогічних праць належить до XVIII ст., коли педагогічна думка характеризувалася більшою сформованістю тенденцій єдності виховання та навчання, спричинених ідеями гуманізму та Просвітництва. В цей час з’являється багато перекладної літератури, особливо французької та німецької.

Найвідомішими букварями й азбуковниками, які широко використовувалися в процесі навчання, були “Школьное благочиние”, “Азбуковник наказательный”, “Иной азбуковник полный имущий в себе увещания учения, наказания ученикам от многих книг, множие же от грамматики”, “На нерадиво учащих азбуковник”, буквар львівський із типографії Л. Слезки (1638), буквар “Наука к читанню и разумению письма славянского: тутыж о Святой Троице, и о вчеловеченіи Господня” Стефана Зизанія (1596), “Грамматика албо сложеніе письма хотящым ся учити словянского языка младолетным отрочатем” (1621), букварі, видані братствами у Києві (1664), Львові (1671) та ін.⁵

Тодішні букварі й азбуковники являли собою зразок невеликої дитячої енциклопедії. Починалися вони зі слов’янського алфавіту (а, б, в, г...), далі

⁴ Кагалмлик С. Р. Культурно-просвітницька діяльність Києво-Печерської лаври в другій половині XVII—XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2000. — С. 178.

⁵ Каневська О. Б. Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI — перша половина XVIII ст.): Дис. ... канд. пед. наук. — Київ, 1997. — С. 150.

йшли склади (ба, ва, га і т. д.), окремі слова та словосполучення для читання. У пізніших букварях завдання обов'язково підбиралися так, щоб дати певне уявлення учням про граматичні форми. Далі йшли загальнонавчальні слова, прислів'я. Окрім обов'язкового матеріалу в них містилися шкільні правила, моральні настанови для вчителів та учнів, основи християнської віри. Наприклад, у букварі Симеона Полоцького було вміщено вірш "К юношам, учитися хотящим", статті "Благословение отроков, в училище учитися священным писанием идущим", "Беседы о православной вере: краткие вопросы и ответы, удобнейшего ради познания детем христианским", символ віри, і сповідання віри, кілька статей повчального характеру та головніші щоденні молитви⁶. Викладачі основних понять християнської релігії головну увагу звертали на те, щоб прищепити вихованцям глибоку переконаність у істинності православ'я, навчати їх основам релігійної полеміки. Шкільні азбуки свідчать про те, що в XVII ст. були школи, де викладалися деякі світські предмети (арифметика, граматики). Про обсяг початкової освіти в школах можна зробити висновок на основі букварів. Вони вважалися передумовою (лґствицею) до вивчення Часослова, Псалтиря та інших божественних книг. Вислови та афоризми, які містяться в букварях, відзначаються глибокою моральністю та релігійністю. Таким чином, азбуковники й букварі дають змогу дослідити не лише зміст освіти, шкільну дисципліну, а й певною мірою з'ясувати її обсяги та методи викладання предметів. Азбуковники являли собою збірники статей, призначених для читання учнями, та настанови для викладачів⁷.

З другої половини XVIII ст. на зміст шкільних підручників значно вплинули теоретичні трактати і поетична творчість російських поетів, таких, як А. Кан-

темір, В. Тредіаковський, М. Ломоносов⁸. Їхня теорія східнослов'янського силабічного віршування поступово змінила в українських школах стару латинську теорію версифікації⁹.

В Україні перші спроби використати принципи силабічного віршування, викладені В. Тредіаковським у праці "Новый и краткий способ к сложению российских стихов" (1735 р.), зробив письменник Мануїл Козачинський і професор Харківського колегіуму Стефан Вітинський¹⁰. Їх також використовував під час складання свого курсу поетики, який було прочитано у Харківському колегіумі у 1759—1760 рр., Г. Сковорода.

Із 70-х рр. XVIII ст. для викладання курсу поетики поряд з національним почали використовувати підручник "Правила пиитические", складений професором Московської академії А. Байбаковим¹¹.

Педагогічна думка другої половини XVII ст. Незважаючи на те, що в XVII ст. значно зріс інтерес до освіти й педагогіки, відчувався брак спеціальних педагогічних творів. Як і раніше, погляди на педагогіку були виражені новими

⁶ Очерки истории школы... — С. 167—168.

⁷ Демков М. И. История русской педагогики. — Ч. 1.: Древне-русская педагогика (X—XVII вв.). — Санкт-Петербург, 1899. — С. 308—309.

⁸ Шолом Ф. Я. Просветительские идеи в украинской литературе середины XVIII века // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века. — Москва; Ленинград, 1961. — С. 48.

⁹ Маслюк В. П. Латинськi поетики i риторики XVII — першi половини XVIII ст. та iх роль у розвитку теорiї лiтератури в Україні. — Київ, 1983. — С. 210.

¹⁰ Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 79.

¹¹ Там само. — С. 81.

списками “Измарагдов”, “Злотоустив”, “Домострою”, але вони не містили принципово нових положень. З власне педагогічних творів на увагу заслуговує праця “О царствии небесном и о воспитании чад”, написана напівустановою і скорописом XVII ст. Вона складалася з трьох розділів, і більшість істориків педагогіки приписують її авторство князю Івану Андрійовичу Хворостіну¹².

Педагогічні твори XVII ст. написані за всіма правилами риторики, з роздумами і доказами, пишномовною вишуканістю (сліди українського бароко), однак релігійний характер виховання залишається незмінним. Зразком творів такого типу й визначною пам’яткою тогочасної педагогічної думки є збірник другої половини XVII ст., надрукований і описаний у XIX ст. професором М. Лавровським у “Памятниках старинного русского воспитания”. Він зберігся в кількох списках, як правило, під назвою “Гражданство и обучение нравов детских” чи “Гражданство обычаев детских”. Рукопис складено у формі запитань-відповідей. Він містить ряд настанов, що стосуються головним чином поведінки на людях, передає погляди на виховання, що існували в побуті. Вважають, що укладання рукопису належить тпіфанію Славинецькому. Зміст твору зводиться до такого: виховання — це “чин наказания детского” і має на меті три завдання: виховання в християнському дусі, навчання вільним наукам, засвоєння “благолепных обычаев”, що автор і називає “гражданством обычаев детских”. За формою та змістом ця збірка близька до “Домострою”. Тільки настанови “Домострою” мають на увазі різні випадки з домашнього побуту, а тут це життя розглядається з точки зору педагога, який розмовляє з дитиною. Автор надає великої ваги ранньому становленню навичок, підкреслює вплив на дитину її товаришів та інших людей, поси-

лаючись при цьому на Дж. Локка: “Ин философ умы отрок юных уподобляет скрижали ненеписанней (tabula rasa) на ней же учитель, что либо хочет написать может: точнее во умех юношеских, что либо хочещи, вообразится или добро или зло, выну пребывает, и пребывает”. Виховання дитини автор ділить на три семиліття і перед кожним періодом зростання і змужніння ставить головні завдання: 1) перше семиліття — вчити правді, чесності; 2) друге семиліття — вчити корисних навичок; 3) третє семиліття — вчити страху божому, вмінню жити і правильно себе поводити у суспільстві.

Все, чому навчено в дитинстві, знадобиться й на старість — підсумовує автор свої роздуми¹³.

Характерною рисою українських педагогів було переконання в тому, що головною метою виховання є формування в дитині людини, яка буде прагнути до знань. І якщо гострота розуму залежить від вроджених якостей дитини, то глибина та обсяг його — від виховання. Через навчання та пізнання людина розширює свій розум. Важливу роль у цьому відіграють природні задатки, які розвиваються й міцніють у процесі навчання. Так, Кирило-Транквіліон Ставровецький, підкреслюючи роль виховання у процесі навчання, порівнював дитину з полем, на якому висіяне зерно не завжди сходить: якщо слово вчителя потрапляє в серце, витопане ногами “сил противних”, розбещене пияцтвом, підлабузництвом, багатством, то воно не дасть доброго врожаю¹⁴. Характеризуючи процес пізнання людиною навколишньої дійсності, Інокентій Гізель ствер-

¹² Демков М. И. История русской педагогики... — Ч.1. — С. 266.

¹³ Каневська О. Б. Зазн. праця. — С. 129—131.

¹⁴ Очерки истории школы... — С. 283.

джував, що в основі його лежить інтелектуальна діяльність самої людини. Він вважав, що інтелектуальне пізнання потребує від людини зусилля, дії. Великого значення в розумінні розвитку дитини Гізель як педагог надавав розвитку органів чуття, наголошуючи на тому, що процес пізнання ґрунтується на чуттєвому досвіді людини. Нічого немає в інтелекті, стверджував він, чого не було б у почутті¹⁵. Свої погляди на навчання та виховання він виклав у ґрунтовній праці з філософії, психології та теології “Очерки всей философии”, психологічній праці “Мир с Богом человеку” (1669 р.).

Розглядаючи процес інтелектуального пізнання як одну з важливих умов формування особистості, українські педагоги стверджували, що він починається з чуттєвого пізнання, коли, відзначаючи спільні риси в багатьох предметах, людина зосереджує на них увагу, зіставляє, порівнює, знаходячи схоже й не-схоже. На такому початковому етапі розумових операцій визначальну роль відіграє увага, покладена в основу абстрагування, яке визначає спільне для багатьох предметів і створює при цьому певний образ чи почуття (слово)¹⁶.

У вітчизняній педагогічній практиці широко використовували різного роду вправи практичного характеру: копіювання карт, роботи з їх збільшення, самостійне складання карт, диспути, порівняння, протиставлення, аналогії. Як приклад можемо навести цікаву методику проведення лекцій з філософії, яку застосовував Іоасаф Кроковський. Збереглися рукописні підручники з риторики й філософії, розроблені ним як лекційні курси з цих предметів, в яких він викладав матеріал шляхом постановки запитань, заперечень проти положень томізму (вчення Фоми Аквінського) з даного питання і тверджень самого автора лекції. Він широко використовував

приклади, пояснення, аналіз різних думок стосовно того чи іншого питання¹⁷. Ця методика досить чітко перегукується з ідеями, які поширюються в педагогічній практиці Європи під впливом гуманізму та просвітництва. Діалогічна форма навчання в системі “вчитель—учень”, а також часте спілкування з “мужами вченими, набожними, діяльними та красномовними”, на думку Коменського, Локка, Песталоцці, Дістервега, відкривають широкі можливості для успішного розумового розвитку, духовного розкріпачення, є дієвою силою для реорганізації шкільної справи¹⁸. Вчителю рекомендувалося збуджувати самосвідомість учнів, розвивати їх розум з тим, щоб у школі панував дух мислення: запитань і відповідей, пошуків і знахідок¹⁹. Таким чином, навчання повинно бути засноване на спілкуванні, коли вчитель втілює навчальний матеріал у формі діалогу, “мислить у діалогічній формі”, “підносить предмет у вигляді питань”. Саме зразком такого навчання й були братські школи в Україні.

Слід звернути увагу на такий навчальний прийом, як зразок. Він мав й освітнє, й виховне значення. Учням давалися зразки промов на різні випадки життя та відомості про види літературних творів (епопею, комедію, трагедію, елегію, сатиру). Їм давали змогу проявити себе спочатку за даним зразком, а потім творчо. Широко використовували також взаємонавчання, коли учень ставив запитання товаришу грецькою

¹⁵ Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): Нариси. — Київ, 1991. — С. 110.

¹⁶ Очерки истории школы... — С. 283.

¹⁷ Розвиток народної освіти... — С. 112.

¹⁸ Золотухіна С. Т. Зап. праця. — С. 66.

¹⁹ Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. — Москва, 1963. — С. 182.

мовою, а останній відповідав слов'янською²⁰.

Велика увага приділялася систематичності засвоєння знань, умінь і навичок. Негативно сприймалися пропуски занять, оскільки вони шкодили вихованню. “Зри, внимай, разумей, рассмотри, памятуй” — цей девіз М. Смотрицького можна покласти в основу системи, яка використовувалась у школах для успішного та систематичного засвоєння знань. Вивчення теми на уроці поєднувалося з обов'язковою домашньою роботою учнів, яка складалася з виконання письмового завдання та переказу вивченого у школі рідним у сім'ї²¹. У старших класах як один з різновидів самостійної роботи практикувалося ведення учнями зошитів, у які вони записували прислів'я, цитати, афоризми з метою їх вивчення. Ф. Прокопович у своїй “Риторичі” радить учням після запису трактату кожне риторичне правило закріплювати численними практичними вправами, самостійними пошуками прикладів, які його підтверджують²².

У практиці шкіл широко використовувались шкільні драми, інтермедії, в чому бачимо вплив єзуїтської педагогіки. Вони давали змогу, з одного боку, вирішувати освітні завдання, а з іншого — висміювати людські та соціальні вади. Популярністю користувалися драми різдвяних та пасхальних циклів, історичні драми. Зразком шкільної драми є широковідома п'єса Ф. Прокоповича “Володимир” (1705 р.). Цей твір знаменував народження нової драматургії — трагікомедії й започаткував тенденцію зближення шкільної академічної піітики з народним життям²³. Поряд з ним можемо назвати драму невідомого автора “Особистість божа” (1728 р.) і “Трагедію про смерть останнього царя Сербського Уроша V і про падіння Сербського царства” (1733 р.) Мануїла Козачинського. У перервах між діями шкільної

драми виконували невеличкі комічні сценки — інтермедії, зокрема інтермедії М. Довгалевського, Г. Кониського. Ці твори не тільки давали змогу знайомитися з певним колом знань (про побут, традиції, історичні події тощо), а й виховувати почуття гідності, національної свідомості²⁴.

Повертаючись до розвитку педагогічної теорії у XVII ст., необхідно згадати “Наказание чадам” — трактат про виховання, складений невідомим автором. Припускають, що ним міг бути хто-небудь з київських педагогів, які жили в кінці XVII ст. у Москві, а сам збірник належить до 80-х рр. XVII ст.²⁵ Хоча педагогічні погляди, викладені у творі, не можна назвати цілком самостійними, оскільки вони вже траплялися в інших збірниках, таких, як “Пчелы”, “Измарагды”, “Злотоусты”, все ж вони є досить оригінальними.

Своєрідним зведенням морально-виховних принципів, правил життя, просякнутих християнським духом, є “Іфіка ієрополітика”. Цей збірник, складений з лекцій, прочитаних у Києво-братському колегіумі в 1670—1686 рр., був виданий Афанасієм Миславським у 1712 р.²⁶ Ілюстрації до нього зробив відомий український художник-гравер Никодим Зубрицький. У збірнику підкреслено, що найголовнішим у педагогіці є виховання моральних християнських норм, таких, як терпіння, цнота, стриманість,

²⁰ Золотухіна С. Т. Зазн. праця. — С. 122.

²¹ Очерки истории школы... — С. 283—284.

²² Прокопович Феофан. Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1979. — Т. 1. — С. 69.

²³ Розвиток народної освіти... — С. 95.

²⁴ Золотухіна С. Т. Зазн. праця. — С. 144.

²⁵ Лавровский Н. Памятники старинного русского воспитания // ЧИОИДР — Санкт-Петербург, 1861. — С. 71.

²⁶ Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. — Киев, 1965. — С. 174, 175.

покірність. Добродесна людина повинна любити людей, поважати батьків, прагнути істинної доброти, простоти, мудрості, мусить бути задоволена своїм життям.

Цікавою пам'яткою педагогічної думки XVII—XVIII ст. є “Созрение сиесть преднаказание християнского обучения ради малых детей”. Авторство цього твору спірне, як правило, авторами вважають або Паїсія Лигарида, або братів Лихудів, які працювали в Москві. Вся пам'ятка витримана в суворому церковно-релігійному дусі. Головна думка твору — пояснення обов'язків справжнього християнина. Книга співвідноситься швидше з творами XV—XVI ст., ніж з азбуковниками XVII ст. Творчої думки в ній багато менше, а єдиним джерелом є книги Святого Письма²⁷. Взагалі, як відзначає Г. К. Смолич, Московська Русь до середини XVII ст. майже не мала світської літератури. Книги того часу були лише релігійного змісту: біблійні й богослужбні тексти, життя святих та уривки з праць отців церкви. Духовно-виховна література прийшла туди з України²⁸.

Багато моральних правил і вимог до християнського виховання міститься у творах Симеона Полоцького “Обед душевний”, “Вечеря душевная”. Вершиною виховання, за Полоцьким, є підкорення своєї поведінки розуму: “Покори плоть розуму”. Дитину необхідно оберігати від поганого впливу. Як хвороба вражає ближнього, а здоров'я не передається, так і погані звички розбещують, а добрі — до інших людей не чіпляються. Провідною думкою його творів є те, що зло, як і благо, передається від батьків природою, але навчання на прикладі батьків, гріхи дітей — від материнського “ласкательства” та від батьківського “ненаказання”: “Блюдитесь, о родители, да не будете душегубцы чад ваших соблазнию жития вашего”²⁹.

Для літератури, освіти, епістолярної спадщини XVII і частково XVIII ст. ха-

рактерне широке розповсюдження латинської мови. Вона проникала навіть у звичайне листування, не призначене для друку. Поряд з нею польська мова також є загальноживаною в Україні. Часто викладачі й учні з більшим бажанням спілкувалися польською, ніж українською мовою³⁰. Та все ж теоретичне вивчення слов'янської мови й філології, її дослідження почалося саме в Україні. Величезний вплив на розвиток слов'янського мовознавства справила “Грамматика словенския правильное синтагма” Мелетія Смотрицького, вперше видана у 1619 р. Він зробив кодифікацію церковнослов'янської мови. Усю граматичну термінологію було створено ним і лише частково змінено М. Ломоносовим. Смотрицький розробив ознаки для відмінювання дієслів, ввів поняття дієприслівника та багато іншого. Не дивно, що тривалий час “Грамматика” залишалась єдиним керівництвом для вивчення слов'янської мови (перевидавалася в 1629 р. у Вільно, в 1648 та 1721 рр. у Москві). Вона справила величезний вплив на теорію мови й на книгодрукування не лише в Україні, а й у Росії, Болгарії, Сербії³¹.

Зразком граматики української мови є “Лексикон славеноросский и имен толкование”, складений Памвом Бериндою й виданий у Києві 1627 р., а також перша грамматика української літературної мови, складена Іваном Ужєвичем 1643 р.³²

²⁷ Каневська О. Б. Зазн. праця. — С. 134—135.

²⁸ Смолич И. К. История русской церкви 1700—1917. — Москва, 1977. — Ч. 2. — С. 53.

²⁹ Каневська О. Б. Зазн. праця. — С. 146—147.

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т. — Київ, 1991. — Т. VI.

³¹ Демков М. И. История русской педагогики. — С. 178.

³² Очерки истории школы... — С. 278.

Першою в Україні перевиданою пам'яткою європейської (Еразм Роттердамський) педагогічної думки була праця Єпіфанія Славинецького “Гражданство обычаев детских”. Це трактат суто педагогічного характеру, присвячений питанням світського виховання дітей. Він започаткував новий напрям у педагогіці — навчання етиці поведінки та особистій гігієні³⁵.

Найвизначніші представники української педагогічної думки другої половини XVII ст. неодноразово висловлювалися щодо поліпшення суспільного та сімейного життя, а також стану науки, літератури. Вони наголошували на тому, що у великих містах обов'язково повинні бути колегії та друкарні, у селах — школи та лікарні; що виховання й освіта повинні базуватися на морально-релігійних засадах, а суспільні та сімейні стосунки визначатися євангельським вченням про любов до ближнього. Кожен повинен був “предпочитати добро общее надъ уединенное”³⁶.

Слід зазначити, що в педагогічній науці XVII ст. відбувається поступовий відхід від середньовічних канонів, посилюється світське начало, спричинене поширенням ідей гуманізму й Просвітництва з Європи. Освіченість піднімається на рівень найвищої доброчесності. Зростає кількість українців, які здобувають освіту в європейських університетах. Тим самим створюється симбіоз нової української школи, якій було притаманне поєднання греко-слов'янських і національних традицій із загальноєвропейською культурою.

“Синопис”. 1674 р.

Великою популярністю в навчальних закладах України користувався перший офіційний підручник з вітчизняної історії “Синопис” Інокентія Гізеля, який впродовж майже ста років витримав 30 перевидань. У грецькому та латинському перекладі його знали й за межами України³³. І. Гізель дає яскраве публіцистичне тлумачення історичних подій — як давно минулих, так і сучасних автору. Книга ґрунтовно, системно ознайомлює читачів з історією України аж до 70-х рр. XVII ст. У третьому, київському, виданні (1680 р.) вміщено, наприклад, матеріал про чигиринські події та перемогу над турками. Багато сторінок присвячено історії Києва³⁴. Поряд з ним необхідно згадати “Хроніку з літописців стародавніх” (1672 р.), написану також колишнім вихованцем Києво-братської школи Феодосієм Софоновичем, в якій розповідається “отколе Русь началась”.

³³ Еремін Е. П. К истории общественной мысли на Украине во второй половине XVII в. // ТОДРА АН СССР. — 1954. — Вып. 10. — С. 212.

³⁴ Розвиток народної освіти... — С. 87—88.

³⁵ Золотухіна С. Т. Зазн.праця. — С. 128.

³⁶ Демков М. И. Зазн. праця. — С. 180.

Педагогічні кадри та розвиток педагогічної думки у XVIII ст.

Початок кардинальних змін в освітній сфері у XVIII ст. пов'язаний з реформаційною діяльністю Петра I, який для втілення своїх задумів у життя потребував освічених, діяльних фахівців. Найосвіченішим з усіх станів Російської імперії на той час було духовенство. Не довіряючи російському єпископату, який негативно сприйняв реформаційні заходи імператора, останній заручився підтримкою з боку українських церковнослужителів, які відзначалися значно вищим культурно-освітнім рівнем. Як наслідок уже в першій половині XVIII ст. майже всі єпископські кафедри в Росії посіли вихідці з України. Ставши архієреями, вони переймалися тим, щоб у їхніх єпархіях або хоча б у кафедральних містах була достатня кількість освічених церковнослужителів, яких вони також запрошували з України³⁷. Переважно з українських єпископів (за винятком незначного періоду “старомосковської реакції” за царювання Петра II) складався й вищий церковний орган Росії — Священний Синод. У меншій кількості, але також достатньо активно починають з'являтися українці серед настоятелів російських монастирів³⁸. Період репресій при Анні Іоаннівні однаковою мірою зачепив як українських, так і російських священнослужителів, а при Єлизаветі Петрівні кількість вихідців з України серед єпископів знову помітно збільшилася³⁹.

Найвизначніше місце серед українців духовного звання, задіяних у реформуванні освітньої сфери в Російській імперії та розвитку вітчизняної педагогічної думки, по праву належить Феофану Прокоповичу. Друга частина його “Духовного регламенту” повністю присвячена питанням освіти. Дослідники історії педагогіки неодноразово відзначали, що значення цього твору українського вченого і фі-

лософа полягає саме у тому, що справу заснування нових шкіл він зробив обов'язковою, вивівши її у ранг державної політики⁴⁰. У розділі “Дома училищные” Ф. Прокопович сформулював 22 правила, згідно з якими необхідно створювати навчальні заклади, що одночасно із загальною повинні давати й спеціальну богословську освіту. Його навчальний план у цілому орієнтований на програму Києво-Могилянської академії кінця XVII — початку XVIII ст. Варто наголосити, що в “Духовному регламенті” ніде не говориться про закритий тип новоутворюваних навчальних закладів (архієрейських шкіл — колегіумів), які починають відкриватися в Російській імперії в першій чверті XVIII ст., оскільки українська традиція, на яку спирався Ф. Прокопович, цього не знала. Церковна влада сама поступово перетворила школи для навчання духовенства на станові навчальні заклади. Інший науковий твір Ф. Прокоповича “Поетика” справив помітний вплив на розвиток змісту і методів навчання. На його думку, вчитель, користуючись знанням закономірностей людської психіки, повинен передусім впливати на почуття своїх учнів. Розповідаючи про щоб то не було, він має показати значення останнього, вести про нього мову так, щоб образ того, про що розповідається, з'явився перед очима

³⁷ Харламович К. В. Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 751—757.

³⁸ Верховской П. В. Очерки по истории Русской Церкви в XVIII и XIX ст. — Варшава, 1912. — Т. 1. — С. 121.

³⁹ Смолич И. К. Зазн. праця. — Ч. 1. — С. 289.

⁴⁰ Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVII и XIX вв. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 65; Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской церкви. — Москва, 1893. — Вып. 4. — С. 195.

слухачів. Те, що сприймається наочно, доводив учений, більше хвилює, ніж те, чого не видно⁴¹.

1717 р. у Петербурзі вийшла друком збірка Ф. Прокоповича “Юности честное зеркало”, що складалася з азбуки, складів, коротких повчальних оповідань із Святого Письма та правил суспільної поведінки. У передмові автор критикує старомосковський звичай бездумно читати з дітьми Часослов і Псалтир. Він вимагає, щоб учням роз’яснювали прочитане для свідомого розуміння, а не бездумного заучування⁴². 1720 р. побачив світ інший педагогічний твір ученого “Первое учение отрока, в ней же буквы и слоги, также: краткое толкование законного десятисловия, молитвы господней символа, веры и девяти блаженств”. У ньому Ф. Прокопович підкреслює виняткову убогість релігійної освіти в Росії й навіть її значну аморальність, що йде від незнання Закону Божого, який сприймається буквально і виявляється головним чином в обрядових діях. Тому початкову освіту Прокопович вважає одним з найголовніших знарядь для навчання, виховання і засвоєння основ християнства, віри та моралі. Слідом за Баттістою Гуаріно, Віторіно де Фельтре, Лісом Вівсом, Еразмом Роттердамським, Яном Амосом Коменським український мислитель вважав виховання дітей з раннього дитинства основою освіти. Від виховання підростаючого покоління, яке не повинне базуватися на становому принципі, на його думку, залежить добробут як суспільства загалом, так і окремої людини зокрема⁴³.

Видатним педагогом XVIII ст. був Григорій Савович Сковорода. Багатий досвід викладацької діяльності та життєвих спостережень українського мислителя узагальнено на сторінках підручника “Начальная дверь ко християнскому добронравію”, у якому вперше викладено його філософські погляди на

моральність людини. Суть людини не в плоті, а в душі, у думці, яку філософ називав внутрішньою пружиною. Поняття щастя він пов’язував із соціальним ідеалом людини; моральний чинник вважав основною силою перетворення суспільства на гуманних началах; моральні принципи виводив із морально-етичних поглядів народу. Сковорода не виявив якоїсь чіткої конфесійної приналежності, тому своїм його вважають представники різних релігійних течій. Він швидше був творцем нового релігійного руху, який можна назвати сковородинством і общини якого свого часу існували в Україні⁴⁴.

Широковідомою в Україні була “Арифметика, сиречь наука числительная с разных диалектов на словенский язык переведенная” Л. П. Магницького (1703). Це одна з перших друкованих навчальних книг з арифметики, в якій було використано арабські цифри, системно викладено матеріал з арифметики, алгебри та інших математичних наук. Підручник містив безліч схем, таблиць, креслень. Окрім навчального матеріалу у ньому було вміщено багато загальнометодологічних і педагогічних порад, викладених у віршованій формі. В них Магницький наголошував на великому значенні математичних наук у житті людини та розвитку суспільства, на ролі самоосвіти в засвоєнні математики та інших предметів⁴⁵. Серед інших підручників, якими користувалися в Україні, необхідно згадати “Новий спосіб арифметики” з гравюрами М. Нікітіна та М. Петрова (1705), навчальні таблиці В. Ку-

⁴¹ Розвиток народної освіти... — С. 115.

⁴² Смолич И. К. Зазн. праця. — Ч. 2. — С. 14.

⁴³ Каневська О. Б. Зазн. праця. — С. 155.

⁴⁴ Духовні святині Чернігівщини: Календар 2002. — К., 2002. — С. 504.

⁴⁵ Розвиток народної освіти... — С. 88.

⁴⁶ Там само. — С. 87—89.

⁴⁷ Там само.

¹ *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Прага, 1942. — С. 76.

4.2. Початкова освіта

Парафіяльні школи на Лівобережній, Слобідській та Правобережній Україні. Нижчою ланкою системи освіти на українських землях у другій половині XVII—XVIII ст. продовжували залишатися традиційні парафіяльні, або дяківські, школи, які існували при церковному приході й утримувалися коштом громади чи церковних братств. Такі школи за формою та змістом залишали-

ся майже незмінними протягом століть і були характерними для всіх українських земель. Внаслідок своєї традиційності вони рідко фіксувалися у документах, тому встановити кількість їх важко. Проте разом з братськими, що почали діяти з кінця XVI ст., ці школи забезпе-

⁴⁶ Там само. — С. 87—89.

⁴⁷ Там само.

чили вже на середину наступного, XVII ст., досить значне поширення грамотності серед різних верств населення. Можливо, дещо перебільшене, але цікаве й небезпідставне свідчення залишив Павло Алепський, який разом з антіохійським патріархом Макарієм III подорожував Україною у 1654 та 1656 рр. Він писав у своєму щоденнику: "... по всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях"¹.

У першій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні та Слобожанщині кількість початкових шкіл, діяльністю яких опікувалися козацька старшина, громади та духовенство, значно збільшилася. Так, проаналізувавши ревізські книги семи полків Гетьманщини, крім Київського, Стародубського і Гадяцького, Лазаревський виявив, що у 40-х рр. XVIII ст. на цій території існувало 866 шкіл². Статистичні дані, наведені О. Лазаревським, як це показано в новітньому дослідженні, не повні, тим більше не вказан кількість шкіл у трьох полках. Автор шляхом аналізу та зіставлення даних ревізій 30, 40 і 50-х років, заповнюючи відсутність інформації про кількість шкіл у тих чи інших населених пунктах статистикою попередніх чи пізніших ревізій, а також враховуючи середній відсоток збільшення кількості шкіл від ревізії до ревізії, робить висновок, що в 30—40-ві роки загальна кількість шкіл на Лівобережній Україні, ймовірно, становила 1334, а в 40—50-х рр. — 1488³. Залежно від особливостей заселення того чи іншого полку в одних, наприклад у Чернігівському і Стародубському, найбільше було сільських шкіл, у Полтавському та Гадяцькому — пере-

важали міські парафіяльні школи. В 60—70-х рр. кількість шкіл у Гетьманщині зменшилася. Так, у 1768 р. у 13 сотнях Чернігівського полку у 78 населених пунктах діяло лише 89 шкіл. У селах було по одній школі, в сотенних містечках — більше, наприклад, у Сосниці й Березні по чотири школи; в Городні, Мені, Синявці — по три. У 1767 р. у Новгороді-Сіверському існували школи при шести приходах, у Чернігові також при шести приходах⁴. О. Шафонський у своєму описі Чернігівського намісництва визначав наявність шкіл у кожному місті та містечку. За його даними, на 1786 р. у Чернігівському намісництві було 52 школи, тоді як О. Лазаревський налічував 154 школи за даними ревізії 40-х років в XVIII ст. Отже, за сорок років кількість шкіл на Чернігівщині зменшилася майже на сотню.

Чимало приходських шкіл було у Києві, зокрема, на Подолі діяли школи при 14 церквах. На Слобідській Україні, за підрахунками Д. Багалія (дані перепису чотирьох слобідських полків 1732 р.), існувало 125 шкіл: у Харківському полку — 20; Охтирському — 25, Ізюмському — 33, Сумському — 47⁵. Як правило, школи були у полкових і со-

¹ Січинський В. Чужинці про Україну. — Прага, 1942. — С. 76.

² Лазаревський А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. — 1862. — № 5. — С. 82—89.

³ Біляшівський Богдан. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // Укр. археографічний щорічник. — Вип. 7. — Київ; Нью-Йорк, 2002. — Вип. 7. — С. 255.

⁴ Удод О. Церковно-парафіяльні школи на Чернігівщині // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доп. церковно-іст. конф. — Чернігів, 1992. — С. 100.

⁵ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Київ, 1990. — С. 192.

*Навчання в школі
Гравюра XVIII ст.*

тенних містах та містечках, козацьких слободах. Це були звичайні дяківські школи, які здебільшого розташовувалися в хаті, де мешкав дяк. Така хата-школа споруджувалася громадою, вона ж обирала дяка за голос й освіченість та утримувала його. В обов'язки дяка входило навчати дітей прихожан “грамотці”, тобто читанню по букварю. Далі вчилися читати Псалтир і Часослов. Після оволодіння читанням приступали до письма, що було складнішим, аніж читання. Вивчали основні арифметичні дії, навчалися співу, інколи багатоголосому. Батьки віддавали дітей в науку по досягненні 7—8 років, навчання розпочиналося пізньої осені. У початкових приходських школах вчили читати церковнослов'янською мовою за давньою і важкою для сприйняття учнями методикою, коли склади утворювалися за першими літерами повних назв церковнослов'янських літер, наприклад склад “ба” утворювався від “буки аз”. “Наука” давалася дітям важко, а основною формою “заохочення” було покарання. Щосуботи дяк питав з учнів за всі провини,

невивчений матеріал й карав різками. Ці суботні іспити зафіксовані ще у статуті Луцької братської школи (1624 р.). І все ж учнів у дяків було немало, серед них згадуються “молодики”, учні “виростки”. Це були вже цілком дорослі люди, інколи віком до 30 років, які залишалися при дяківській школі й допомагали дяку, співали на кліросі у церкві.

Дяківські школи були невід'ємною складовою громадського життя у всіх регіонах України. Вказати їх кількість відносно Правобережжя, де, на відміну від Лівобережжя та Слобожанщини, не збереглося статистичних даних, важко. Проте як прямі документальні свідчення, так і опосередковані дані, зокрема, записи на рукописах, переписаних вчителями-бакалярами, купчі, судові справи, передмови до рукописних збірників тощо говорять про наявність таких шкіл у регіоні. На правобережних землях продовжували діяти братські школи. У міських братських школах у XVIII ст. рівень викладання був значно вищий, ніж у сільських дяківських. А в невеликих містечках та селах вони не відрізня-

лися від дяківських. Про рівень міських парафіяльних шкіл на Правобережжі можна судити, наприклад, за візитацією Ковельської соборної церкви (1696 р.), де сказано, що вчитель її школи, який утримувався за рахунок міської громади, викладав вищі науки, ніж по інших церковних школах⁶. Певне уявлення про парафіяльну школу XVIII ст. дає табель вчителя школи при церкві в м. Дунаївці Г. Татомира (1789 р.), в якого навчалося 22 учні, з них 13 шляхтичів і 9 “простих” — дітей міщан із сусідніх сіл. Більшість учнів — 13 — були греко-католицького віровизнання, 9 — католицького. Вчитель навчав читання по Псалтирю і Часослову, латинської мови, лічби, катехізису, два шляхтичі вчили “руську граматику”⁷. Навчалися школярі віком від 8 до 18 років. У кінці року в присутності батьків вони складали іспит, батьки підписували табель успішності. Проте таких шкіл було не так багато. Свої школи на українських землях мали вірменська та єврейська громади.

Навряд чи дяківські школи відіграли б таку роль у культурному житті України, якби наука в них обмежувалася лише навчанням читання та письма церковнослов'янською мовою, елементам арифметики та співу. На цю обставину свого часу вказував П. Житецький. Аналізуючи шкільні збірники, укладені в дяківських школах, він знайшов там безліч різних віршів, народних пісень з нотами, сентенцій, прислів'їв, малюнків, що характеризувало не лише естетичні, а й моральні уподобання шкільних вчителів-дяків. Невипадково навіть у XIX ст., коли дяківські школи вже не відігравали такої ролі, як у XVIII ст., малолітній Тарас Шевченко переписував з дяківських збірників вірші Г. Сковороди, аркуш паперу мережив за зразком титульного аркуша киево-печерських друків. Саме дяки та дяківські школи спри-

яли проникненню елементів високої професійної культури в народну.

Для українських земель, особливо Лівобережжя та Слобожанщини, характерний феномен мандрівних дяків, як правило, студентів Києво-Могилянської академії або ж колегіумів, які, прослухавши кілька курсів переважно риторики та поетики, літом під час канікул мандрували Україною, наймаючись домашніми вчителями, заробляючи на хліб писанням скарг, листів, малюванням. Багато з них не поверталися “з вокацій” в академію чи колегіуми, приставали до дяківських шкіл, де вчили дітей не лише читання та письма. Відомий дослідник О. Левицький називав їх “вільною артілюю особливого роду ремісників, які мали деяку освіту і заробляли на хліб учительюючи та будучи дячками”⁸. Мандрівні дяки, типологічно подібні до західноєвропейських вагантів та польських рибальтів, були чужі й незрозумілі чиновникам Російської імперії та московській церкві, яка в кінці XVIII ст. заборонила дякам-дидаскалам переходити з однієї до іншої церкви.

Домашні вчителі залежали від волі й примх батьків дітей, але інколи й самі не стримувалися, караючи учнів. Як правило, заможні міщани чи козацька старшина, шукаючи домашнього вчителя, зверталися з проханням до префекта академії чи колегіуму. На Правобережжі вчителями наймалися учні єзуїтських, василіанських та піарських шкіл, які відзначалися добрими знаннями та поведінкою. Інколи це були студенти Києво-Могилянської академії, як, наприклад,

⁶ Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму. — С. 96.

⁷ Свенціцький І. З життя старої школи // ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. 78. — С. 172.

⁸ Левицький О. Очерки народної жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киев. старина. — 1901. — № 12. — С. 446.

Петро Стефанович, родом з київських міщан, який пройшов в академії курс наук за класом богослов'я. Маючи намір заробити трохи грошей і продовжити навчання, він став домашнім учителем у православного протопопа М. Зражевського з с. Гусачівка на Білоцерківщині. Під час нападу польського загону на село був за підозрених у зв'язках з гайдамаками і взятий до суду в Кодню⁹.

Реалії суспільно-політичного розвитку України кінця XVIII ст. негативно позначилися на шкільництві. Зменшилася кількість приходських шкіл, вони перетворилися на школи для нижчих верств населення. Цьому сприяло також розпорядження Синоду про підпорядкування таких шкіл священику, який контролював їх діяльність. Закріпачена громада усувалася від вирішення шкільних справ, вже не обирала дяка. Творчому імпульсу народних мас, спричиненому визвольною боротьбою, державотворчим процесом було покладено край.

Жіноча освіта в Гетьманщині.

Вплив ідей Ренесансу, соціально-економічний розвиток суспільства привели до зміни соціального становища жінки. Зміцнення її правового статусу, підвищення ролі в суспільному виробництві цілком логічно поставили на порядок денний необхідність розширення кола знань, якими вона повинна була оволодіти. Наслідком нових поглядів на роль і місце жінки в суспільстві стала праця "Про рівність двох статей", яку 1673 р. видав Пулен Барр. Він захищав платонівську тезу про те, що жінка здатна вивчати всі науки. Використав і розвинув педагогічні ідеї гуманізму Я. А. Коменський, який підкреслював, що жінки, як і чоловіки, наділені "швидким і таким, що сприймає мудрість, розумом"¹⁰. Саме він уперше в історії педагогічної думки розробив програму жіночої освіти, яка передбачала загальну освіту в громадських школах як для хлопчиків,

так і для дівчаток; широке коло знань для дівчат, подібне тим, які засвоюють хлопчики; спільне навчання з хлопчиками у молодшому шкільному віці. Він проводив ідею, що жінка повинна мати змогу брати участь у будь-якій діяльності, навіть науковій.

Специфіка історичного розвитку українських земель зумовила досить високий, особливо порівняно із сусідніми країнами, статус жінки. На це неодноразово звертали увагу іноземці, які бували в Україні в XVI—XVII ст. (Боплан, Пано Карпіні). Однак до середини XVIII ст. у структурі освіти України не існувало спеціальних навчальних закладів для жінок, хоча нові тенденції в європейській педагогіці не обійшли Україну стороною. Зокрема, про необхідність освіти для жінок говорив відомий український філософ Г. С. Сковорода, проте він дотримувався поглядів Ж.-Ж. Руссо, тобто виступав за обмежену жіночу освіту. В українських журналах другої половини XVIII ст. почали приділяти багато уваги пропаганді поглядів на виховання жінки, її призначення, що істотно відрізнялися від прийнятих у дворянському суспільстві. Ці погляди знайшли відображення у важливих законодавчих актах, складених під керівництвом І. І. Бецького, видатного педагога, який створив широку програму виховання "обох статей шляхетського і міщанського юнацтва"¹¹.

У другій половині XVIII ст. в Україні з'являються приватні закриті навчальні

⁹ Шульгин Я. Несколько данных о школах в Правобережной Украине в половине XVIII в. // Киев. старина. — 1891. — № 6. — С. 117.

¹⁰ Коменский Я. А. Большая дидактика // Избр. пед. соч.: В 2 т. — Москва, 1982. — С. 293.

¹¹ Применко А. В. Проблеми жіночої освіти в національних системах освіти і виховання України та Франції (XVIII — перша половина XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук. — Київ, 1994. — С. 21.

заклади — пансіонати, які утримувалися іноземцями, переважно французами, і призначалися для навчання дівчат були з привілейованих станів.

Мета пансіонату полягала у підготовці дівчинки до сумлінного виконання майбутніх обов'язків матері та дружини. Приймали до них різних за віком дівчат із заможних родин. Термін навчання становив 4—5 років. Перші два приватні пансіонати для дівчат засновані в 1779 р. у Кременчуці¹². До початку ХІХ ст. вони вже існували у Чернігові, Ніжині, Полтаві та Херсоні, а згодом у кожній губернії.

Перші урядові заходи в галузі жіночої освіти розпочато за часів Катерини ІІ. Так, згідно з її указом від 5 травня 1764 р. було засноване Виховне товариство шляхетних дівчат (Смольний інститут), призначене для дворянських дітей. Основним його завданням стало виховання доброчесності в душі дворянської моралі та вміння поводитися у світському товаристві (навчання “політесу”)¹³.

Інститути шляхетних дівчат (також закритий тип навчального закладу) давали своїм ученицям релігійно-моральне виховання й закінчену загальну освіту. Спочатку термін навчання в інституті становив 12 років. Пізніше його скоротили до 9 років, а в окремих інститутах (Київському, Харківському) — до 7 років. До більшості інститутів приймали на навчання з 9-річного віку. Для вступу необхідно було скласти іспит, показавши знання початкових молитов, елементарні знання з російської та іноземної мов, арифметики, а також мати документ, який би підтверджував дворянське походження дитини¹⁴. В Україні інститути благородних дівчат починають поширюватися лише з ХІХ ст. До того часу дівчата з родин козацької старшини здобували освіту в спеціалізованих закладах Росії.

Початкову освіту дівчата здобували в нижчих і вищих училищах. До нижчих належали малі народні училища, школи грамоти та однокласні народні училища. Підвищеним типом початкових шкіл були головні та двокласні народні училища.

До однокласних народних училищ дівчат приймали з 7-річного віку. Оскільки не було змоги створювати окремі чоловічі та жіночі навчальні заклади, допускалося спільне навчання хлопчиків і дівчаток, але вік дівчини у змішаних школах не повинен був перевищувати 12 років. Перебування старших за віком дівчат у змішаних класах вважалося небезпечним з морального боку. Після закінчення навчання в однокласних народних училищах дівчата діставали право навчатись у жіночих пансіонах та інститутах.

Метою двокласних народних училищ було дати змогу ученицям розширити й закінчити початкову освіту. До них приймали дівчат у віці 11—14 років, які успішно закінчили повний курс однокласних народних училищ або ж мали відповідні знання. Навчальний курс у таких училищах тривав 5 років. Після шкільної реформи 1804 р. ці училища перетворили на гімназії, куди приймали виключно хлопчиків¹⁵.

І в пансіонах, і в початкових школах наприкінці ХVІІІ ст. користувались однаковими підручниками. У більшості з них основним вважали “Книгу про обов'язки людини і громадянина”, в якій дітям роз'яснювали їхні обов'язки щодо

¹² Михневич И. Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии // Исторический календарь на 1844 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса, 1843. — С. 315.

¹³ Применко Л. В. Зазн. праця. — С. 34.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 76.

ставлення до Бога, царя, людей відповідно до тодішньої ідеології. В окремих закладах замість неї використовували перекладену з німецької мови книгу І. І. Кампе “Батьківські поради моїй дочці”. Оскільки метою жіночої освіти була підготовка дівчини до вузькосімейної сфери родинності, зміст освіти мав елементарний характер. У всіх типах жіночих навчальних закладів панували словесно-догматичні методи навчання — розповідь, пояснення, читання книг, письмова робота. Вчителі часто просто надиктовували тексти для зачитування. Такі уроки спочатку записувались “начорно”, а потім переписувались декілька разів “начисто”. Вчителі застосовували індивідуальні форми роботи у процесі домашнього навчання й колективні — на уроках¹⁶.

Отже, у XVIII ст. суспільство усвідомило необхідність жіночої освіти. В Україні почали формуватися педагогічні концепції й теорії такої освіти.

Виховання козацької молоді. Дальшого розвитку у XVIII ст. набула початкова освіта у Запорозькій Січі, на території якої налічувалося близько 400 населених пунктів і проживало майже 100 тис. осіб. Приходські школи існували при паланках, слободах, зимівниках. Джерела зафіксували наявність таких навчальних закладів у Кам'янці, Старому та Новому Кодаку, слободах Новоселиці, Макарівці, Нехворощанському та Самарському Пустинно-Миколаївському монастирях. Усього на середину XVIII ст. на Слобожанщині та в паланках Запорозької Січі налічувалося близько 1000 початкових шкіл¹⁷. 1754 р. з ініціативи кошового отамана Якіма Гнатовича було відкрито школу в Січі, яка готувала полкових старшин, військових канцеляристів, а також спеціалістів для інших адміністративних посад у козацькому управлінні. Проіснувала вона 15 років, до початку російсько-турецької війни 1769 р. Керував школою то-

вариш куреня Куцевського Андрій Іванович Крячок¹⁸. Існувала також Головна Січова школа (1754—1768 рр.), яка за змістом і характером навчання прирівнювалася до кращих тогочасних навчальних закладів. У ній вивчали політику, риторіку, математику, географію, астрономію, військову справу. Тому й не дивно, що в одному із січових куренів у 1736 р. з 28 козаків 15 були письменними. За іншими даними, у 1779 р. із 69 козаків, які присягали на вірність уряду, освіту мали 37¹⁹.

Необхідність освіти народу розуміла й національно свідомо частина козацької старшини Гетьманщини. Найгрунтовніше справу організації навчального процесу було поставлено у Лубенському полку. В 1760 р. полковник І. Кулябка вирішив навчати грамоти козацьких дітей. Він наказав скласти списки синів (віком 12—15 років) виборних козаків і заможних підпомічників, яких потрібно було направити в церковно-приходські школи. Після навчання передбачалося рекомендувати їх “для определения в сотенные правления и в полковую канцелярию, к сотенным делам, ...наставлять атаманов, писарей, есаулов и хоружих сотенных, ...наряжать за сотенных старшин”²⁰. Хлопців, які “неспособны к обучению грамоты” або будуть “в летах перерослыми”, навчали військової екзерції.

¹⁶ Там само. — С. 121—122.

¹⁷ Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X — поч. XX ст.): Нариси. — Київ: Рад. школа, 1991. — С. 76.

¹⁸ *Тимчак Я. В.* Військово-фізична підготовка в Україні (IX—XVIII ст.). — Дис... канд. наук з фіз. виховання і спорту. — Львів, 1998. — С. 125—126.

¹⁹ *Пуха І. В.* Про школи запорізьких козаків // Педагогіка. — 1970. — Вип. 9. — С. 95—98, 105.

²⁰ *Лазаревский А.* Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. // ЧИОНИА. — 1896. — Кн. XI. — С. 68.

У відомості, надісланій 8 листопада 1760 р. із Лубенського полку до Генеральної військової канцелярії, зазначалося, що 1624 козацьких сини навчаються грамоти. Зокрема, у Хмільвській сотні — 216, Смілянській — 174, Роменській — 134, Лохвицькій — 128, Черноуській — 123, Городинській — 21, Глинській і Жовнінській — по 56, а в травні 1764 р. І. Кулябка писав, що понад 2 тис. осіб “российской грамоты совсем изученных имеется”²¹.

Через рік, у травні 1765 р., Генеральна військова канцелярія розіслала в усі полки ордер про організацію навчання козацьких дітей грамоти. Наскільки втілювалося у життя це розпорядження, сказати важко. Збереглася лише доповідна Чернігівського полковника П. Милорадовича, згідно з даними якої в полку всіх хлопчиків віком 11—15 років у школах “по приходам, где они жительство находят, велено” вчити читати і писати, “дабы они... были впредь способны к определению в сотенные старшины, комисаре и к письменным делам”, а інших “к обучению грамоты неспособных” — до військової та артилерійської служби “заобыкать”. Усі сотні повинні були щомісяця “рапортовать” у полкову канцелярію, яких козаків діти і хто саме “явятся сгодни к обучению письма”, і хто над ними отаманом буде призначений. Кожний сотник мав розподіляти дітей по наявних при церквах школах, дяках, вказуючи кількість та прізвища учнів. Окрім цього, він повинен був слідкувати за їх навчанням і доповідати про його хід у полкову канцелярію²².

Із цих відомостей видно, що діти вивчали буквар, Часослов, Псалтир, інколи латинську мову або якесь ремесло — “ремесла кожемяцкого, шевского” тощо. Учні віком від 5 до 13 років вивчали буквар або граматику, а старші навчалися писати. У деяких відомостях зазна-

чали, що діти навчалися при сотенних канцеляріях²³.

Щодо тривалості навчання ніяких згадок немає. Виходячи із щомісячних “репортов” окремих сотень, можна припустити, що воно тривало рік, але скільки разів на тиждень — невідомо.

Для навчання військової екзерції відбирали дітей “к обучению грамоты неспособных или лѣтами перерослых”. Яким чином старшина визначала здібності учнів — невідомо. Можливо, для навчання екзерції витрачалося набагато менше часу (лише в неділю чи святкові дні), ніж для навчання грамоти. Ймовірно, що воно на відміну від останнього було безкоштовним.

Для навчання артилерійської справи певну кількість дітей відправляли в Глухів до Генеральної військової артилерії, забезпечивши коштами на проживання²⁴. Таким чином, козацька старшина прагнула до того, щоб початкове навчання козацьких дітей було обов’язковим. Контроль і керівництво навчанням зосереджувалося у Генеральній військовій та полковій канцеляріях. На жаль, наявна джерельна база дає змогу лише з певною мірою достовірності судити про те, наскільки широко вдалося втілювати ці прагнення в життя.

Василіанські та піарські школи. Василіанський орден з часу його організації митрополитом Йосифом Руїським також прагнув зосередити освіту у своїх руках. Однією з перших василіанських шкіл була школа у Володимирі. Її забезпечив своєю фундацією ще митрополит Іпатій Потій. На початку своєї

²¹ Панащенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1972. — № 2. — С. 104—106.

²² Там само. — С. 106.

²³ Там само. — С. 107.

²⁴ Там само. — С. 108.

діяльності вона мало чим відрізнялася від елементарних шкіл, але вже близько 1616 р. була реформована за типом єзуїтських колегіумів. Рівень її значно зріс із середини XVIII ст., коли школа одержала привілей від короля Августа III (1746 р.), де василіанам дозволялося утримувати “школи латинські” з викладанням наук по філософію. Заборонялося засновувати інші школи як у самому Володимирі, так і на відстані 5 миль від міста²⁵. Значну кількість василіанських шкіл було відкрито у XVIII ст. Це Бучацька, заснована М. Потоцьким в 1721 р., Шаргородська — С. Любомирським у 1749 р., Любарська — Ф. Любомирським у 1758 р. У 1766 р. Ф. Любомирський організував школу в Умані, королівський привілей якій був наданий в 1768 р. Уніатська школа діяла в Холмі, де їй доводилося протистояти піарській. Вона називалася колегіумом. В 1779 р. єпископ Максиміліан Рилло перетворив її на духовну семінарію. Василіанські школи були також у Львові (1720 р.), Барі (1754 р.). При школі існувала бурса для 12 бідних учнів незалежно від їх станової приналежності²⁶. Програма василіанських шкіл будувалася за зразком єзуїтських колегіумів. Як правило, це були школи двох рівнів — трикласні, в яких вивчалися мови: крім латинської та польської німецька, інколи слов'янська (церковнослов'янська), поетика і риторика, та шестикласні, де викладався ще й курс філософії. До шестикласних шкіл належали Володимирська, Уманська, Холмська, Бучацька. В 1773 р. у Барській школі також почали читати філософію. Проте курси були не постійними, що залежало від матеріальних можливостей та наявності відповідних учителів. Уніатські школи були досить великі, в них навчалися як греко-католики, так і римо-католики, шляхетство, міщани, представники інших громад.

Поряд із василіанськими школами світського спрямування існували й мо-

настирські, де готували до постригу ченців, так званих новіціїв. У таких школах вивчали латинську і слов'янську (церковнослов'янську) мови, поетику і риторіку. Курс навчання тривав трохи більше року. Далі можна було продовжувати освіту в чернечих школах, де вивчали філософію й теологію³¹. Зокрема, такі школи діяли у монастирях — Львівському св. Юра, Лаврівському, Замостському, Підгорецькому. Курс філософії традиційно поділявся на логіку, метафізику, фізику. В курсі метафізики подавалися елементи етики і психології, в курсі фізики — математики, астрономії, біології²⁷. Розрахованою на уніатів була також вірменська колегія театинів, заснована у Львові 1665 р. За час її існування (до 1784 р.) у ній здобули освіту 130—140 вірменів і 200 українців²⁸. У колегії вивчали латинську мову, риторіку, філософію, теологію, церковну історію і канонічне право.

З ліквідацією єзуїтського ордену василіани домоглися від уряду Речі Посполитої опіки над частиною єзуїтських шкіл на Правобережній Україні. За програмою Едукаційної комісії єзуїтські колегіуми та василіанські школи були перетворені на окружні й підокружні, частина єзуїтських колегіумів залишалася під опікою комісії (в Кременці, Ка-

²⁵ Савич А. Нариси історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI—XVIII ст. — Київ, 1929. — С. 259.

²⁶ Левницький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 // Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII—XIX ст. — Львів, 1902. — С. 104.

²⁷ Савич А. Зазн. праця. — С. 248.

²⁸ Ісаєвич Я. Д. З історії викладання філософії на Україні (XVI—XVIII ст.) // Від Вишньського до Сковороди. З історії філософської думки на Україні (XVI—XVIII ст.). — Київ, 1972. — С. 33.

м'янці, Луцьку, Вінниці, Олиці, Житомирі), решта (в Острозі, Барі, Овручі) — ордену василіан. За візитацією 1789 р. на українських землях у двох навчальних округах (Вінницькому і Волинському) діяли дві окружні школи — вінницька та кременецька, підокружні — в Кам'янці, Луцьку, Олиці, Острозі, Шаргороді, Барі, Житомирі, Любарі, Овручі, Каневі, Умані. Кількість учнів не скрізь була однаковою, найбільша в окружних школах: кременецькій — 463 (школа продовжувала діяти на базі єзуїтського колегіуму), вінницькій — 425. Серед підокружних шкіл житомирська, а у якій налічувалося 519 учнів, уманська — 400, володимирська — 337, барська — 350 учнів. Найменша кількість учнів була в Острозі (155), Каневі (139), Луцьку — (165)²⁹. Програма шкіл поступово оновлювалася, все більшої ваги набирали такі предмети, як математика, фізика, право, історія, географія, французька і німецька мови, зберігалися курси поезики, риторики. Майже кожна школа мала певну кількість учнів із збіднілої шляхти, які навчалися й утримувалися за рахунок Едукаційної комісії, у так званих конвіктах. Серед викладачів були доктори філософії. Як правило, математику і фізику читали світські люди, з релігії навчали Символу віри, заповідям, катехізису, учні зобов'язані були відвідувати літургії. Для заохочення кращі учні від імені короля одержували золоті та срібні нагороди.

На українських землях Речі Посполитої діяли також школи, засновані католицьким орденом піарів — у Межиріччі, Холмі, Золочеві, Львові, Дубровиці, Любешеві. Вони також були двох рівнів — три- і шестикласні. Викладалися латинська, польська, німецька і французька мови, арифметика, геометрія, фізика, астрономія, географія, історія, риторика. Школи були розраховані на мо-

лодь різних віросповідань, за рівнем наближалися до середніх, їх програма була реформована відповідно до вимог Едукаційної комісії, завдяки чому піари зберегли свій вплив на шкільну освіту. Кількість учнів була досить великою. Так, у Межиріцькій школі навчалось 300 учнів, у Холмській — 120³⁰.

Шкільні реформи кінця XVIII ст.
В останній третині XVIII ст. в Центрально-Східній Європі назріла реформа освіти, основними завданнями якої були секуляризація шкільної справи, широкі впровадження до програм вивчення природничих наук, що відповідало новим запитам суспільства. Держава перебирала на себе опікування шкільною справою, формувала нову освітню систему, пристосовуючи її до збереження станової нерівності та забезпечення державницької ідеології. Однією з перших здійснювати реформи, які відповідно поширювалися й на українські землі, що до поділів входили до її складу, почала Річ Посполита. Під впливом ідей Просвітництва, де освіта розглядалася як один з важливих чинників вдосконалення особистості, суспільства і держави, в Речі Посполитій розпочався процес секуляризації школи, концепція якого була розроблена скликаною з ініціативи короля Станіслава Августа Понятовського Едукаційною комісією (затверджена сеймом 15 жовтня 1773 р.). Комісія перебрала у своє розпорядження єзуїтські маєтності з тим, щоб використати їх для освітньої справи. До складу її входили відомі церковні та політичні діячі. Першим головою (до 1776 р.) був І. Масальський, віленський єпископ, доктор філософії і теології,

²⁹ Материали для истории народного образования // Киев. старина. — 1882. — № 5. — С. 282; 292; № 6. — С. 464, 469, 471, 474, 483.

³⁰ *Сіроюлко С.* Історія освіти на Україні. — Львів, 1937. — С. 42.

згодом М. Понятовський, молодший брат короля, єпископ полоцький, з 1784 р. — примас польський. Членами комісії були Й. Хребтович, підканцлер Великого князівства Литовського, А. Чарторийський, генерал земель Подольських та ін.³¹

Комісія розробила проект, згідно з яким “релігія переносилася з класної кафедри на церковну”, оновлювалася навчальна програма за рахунок викладання предметів природничих наук — математики, хімії, фізики, а також права, історії, економіки, запроваджувалося навчання польською мовою, вводилося вивчення нових європейських мов, у першу чергу французької та німецької. В деяких школах на українських землях вивчали також слов’янську (церковно-слов’янську). Великого значення надавали моральному вихованню патріотично настроєних свідомих громадян суспільства незалежно від віросповідання, впроваджувалося обов’язкове фізичне виховання.

Комісія розробила нову організаційну структуру освіти в Речі Посполитій: вся територія поділялася на 10 навчальних округів, з них два — вінницький і волинський — на українських землях. Освіта була тріступенева: на чолі стояло дві Головні школи — Краківський та Віленський університети, які також зазнали реформування й стали світськими навчальними закладами. На них покладалося завдання підготовки вчителів для середніх шкіл. З цією метою при університетах було відкрито також дві вчительські семінарії. Далі йшли школи середні шестикласні округні для всього округу і трикласні підокругні. Комісія ініціювала відкриття парафіяльних шкіл, які поділялися на малі, розраховані на нижчі верстви населення, та великі, що готували до вступу в середні.

У 1775 р. було організовано Товариство для підготовки підручників, на яке покладалося забезпечення програм від-

повідними навчальними посібниками та розробка нових методик. Його діяльність спрямовував відомий громадський і політичний діяч Гуго Колонтай. У 1778 р. Товариство видало першу граматику польської мови, яка стала мовою викладання в школах.

Комісія неодноразово здійснювала візитацію всіх шкіл. Розробила і впровадила Статут (1783 р.), де зафіксовано основні засади навчальної й виховної діяльності шкіл усіх рівнів. Тим самим заклалися основи для створення національної школи, що перебувала під егідою держави. Проти реформ виступила частина консервативно настроєних магнатів, шляхти та духовенства, тому довелося піти на поступки і зберегти становий характер освіти: університети, округні й підокругні школи розраховувалися на шляхетську молодь, для простого люду залишалися лише парафіяльні, де поряд з навчанням читання й письма, елементам арифметики, катехізису передбачалося вивчення практичних основ агрономії, мір ваги та ін. У 1785 р. Комісія видала підручник для парафіяльних шкіл, але широка мережа їх так і не була розбудована. Шкільна реформа на українських землях Речі Посполитої, які внаслідок поділів відійшли до Російської імперії, продовжувалася Віленським навчальним округом. Результатом її стала організація Кременецького ліцею, на основі якого пізніше було створено Київський університет.

У Російській імперії проекти реформи освіти розглядалися в Законодавчій комісії. Один з них розробив депутат від київського шляхетства, вихованець Києво-Могилянської академії В. Золотницький. Він розвивав ідеї Просвітництва

³¹ Protokoly posiedziec Komisij Edukacji Narodowej 1773—1785. — Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk, 1975.

ва, писав, що саме освіта народу закладає основу державного благополуччя. В його проекті детально описані основні засади нової системи освіти, яка складалася з початкових шкіл, середніх (гімназій) і вищих (університетів) навчальних закладів. Передбачалася організація при церквах громадських шкіл, на утримання яких кожен мав виділяти кошти, виходячи зі своїх статків. Середні школи — гімназії були розраховані на різні верстви, за винятком селян. Надавалося також право відкривати приватні школи. Цікаво, що про необхідність реформування освіти, відкриття університетів на засіданнях комісії підіймали питання лише депутати від Лівобережної України. Ще один проект організації загальнодоступних для всіх верств початкових шкіл був розроблений за участю П. Завадовського (1771 р.). Необхідність їх заснування автори обумовлювали практичними потребами кожного у вмінні читати і писати, знати “головні артикули віри православної, молитви, а також розуміти закони громадянські”³². Цей проект також залишився нереалізованим.

Початок реформі поклало затвердження у 1786 р. Катериною II “Статуту народних училищ”, за яким у кожному губернському місті мали бути відкриті головні народні училища. Вони склалися з 4 класів (розрядів), курс навчання тривав 5 років. У Києві таке училище було відкрите у 1789 р. на Подолі. В ньому навчалася 99 хлопчиків і 35 дівчаток³³. У програму входило вивчення російської й латинської мов, арифметики, початків математики, геометрії, історії, географії, природничої історії, архітектури, креслення. Викладачами були відомі вчені — історик і географ М. Берлінський, математик і фізик І. Картановський та ін. Головні народні училища було відкрито у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Катеринославі, Харкові та деяких інших містах. У них готу-

вали за бажанням учителів для малих народних училищ. Малі народні училища мали складатися з двох класів і за програмою були ідентичні першим двом класам головних народних училищ. На кінець XVIII ст. діяло вісім головних училищ, де навчався 1701 учень, та сімнадцять малих училищ з 1629 учнями³⁴. Проте ця система освіти не відповідала вимогам часу і вже на початку XIX ст. в Російській імперії було запроваджено “Попередні правила”, за якими встановлювалося чотири типи шкіл: 1) приходські; 2) повітові; 3) губернські, або гімназії; 4) вищі школи — університети. Мовою, на якій велося викладання, була російська. Лише у приходських школах ще був відчутний народний струмінь, бо мовою спілкування учнів з учителем-дяком залишалося українська.

Початкова освіта на західноукраїнських землях. Дещо по-іншому, ніж у межах Наддніпрянської та Правобережної України, розвивалася шкільна справа на західноукраїнських теренах. З приходом у Східну Галичину нової влади, яка намагалася проводити ліберальні реформи в краї, умови для розвитку тут національної освіти дещо поліпшилися. Переломним моментом стало створення 1776 р. урядової шкільної комісії, яка прийняла рішення про повернення в шкільництво української мови³⁵. Згідно із загальним планом реформування шкільної справи, розробленим відомим педагогом Ігнатієм Фальбигером, у провінціях передбачалося від-

³² Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII—XIX веках. — Санкт-Петербург, 1910. — С. 327.

³³ Киевская старина. — 1895. — № 1. — С. 6.

³⁴ Любар О. О. Школа на Лівобережній Україні (друга пол. XVII—XVIII ст.) // Рад. школа. — 1991. — № 3. — С. 84.

³⁵ Возняк М. Я. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. — Львів, 1924. — С. 19.

крити нормальні, а у повітових містах — головні школи з дещо розширеною навчальною програмою. Пропонувалося також відкрити жіночі школи³⁶. Тим не менше, незважаючи на сприяння з боку австрійського уряду, україномовних шкіл у краї було дуже мало і діяли вони переважно у містах, тоді як у селях (на відміну від Центральної України) їх майже не існувало. Освіта для більшості селянських дітей закінчувалась вивченням катехізису й здобуттям навичок письма та лічби. Українською мовою навчали у школі оо. Василіан у Бучачі, монастирській школі у Лаврові та заснованій 1775 р. василіанській гімназії у Дрогобичі³⁷.

1781 р. було видано розпорядження про створення в містах і приміських зонах Східної Галичини тривіальних і головних шкіл німецького типу з чотирма класами, а в селах — парафіяльних шкіл, відкриття яких покладалося на місцеве духовенство. Воно повинно було утримувати вчителів або само навчати дітей. У декреті від 1784 р. зазначалося, що жодний священник не матиме парафії, якщо він не вчитиме дітей і не контролюватиме роботу школи³⁸. Цим же декретом всі існуючі школи-гімназії німецького типу були реорганізовані у державні. На 1785 р. таких у Галичині налічувалося 47 (у Стрию, Бережанах, Дрогобичі, Бучачі, Яворові, Долині, Калуші та інших містах)³⁹.

Досить скупими є свідчення джерел про стан початкової освіти на Закарпатті. До нашого часу дійшло звернення митрополита Ліппаї (1660 р.) до мукачівського єпископа з проханням дозволити будувати при церквах школи і запрошувати до них здібних учителів, які б вчили молодь науки і доброї моралі⁴⁰. 1655 р. відкрилася школа при Мукачівському монастирі. На території Березької жупи, яка охоплювала майже чверть Закарпаття, у 1682 р. існувало п'ять

шкіл. У другій половині XVIII ст. у більшості сіл Закарпаття існували дяківські школи, де вчили читати, писати слов'яноноруською мовою, рахунку, співу, катехізису. Вчителів для таких шкіл готувала Мукачівська богословська школа, яка була заснована 1774 р., а в 1776 р. переведена до Ужгорода і реорганізована в учительську семінарію. У перші роки існування до школи приймали всіх бажаючих, незважаючи на вік, соціальне походження, освітній рівень. Однак пізніше вимоги до вступників стають жорсткішими: вони повинні були знати руське скорописне письмо, щоб записувати лекції за професором чи складати конспекти за книжками; необхідно також було показати знання церковних обрядів⁴¹. Крім цього вимагалось, щоб абітурієнт не був кріпаком. Однак на практиці цієї вимоги дотримувалися не завжди. Як правило, пан не заперечував, щоб син його кріпака ходив до школи і був вивченим на священника, аби лише й надалі той залишався його підданим. Такий священник-кріпак не ходив на панщину, але мусив щороку сплачувати певну суму податку грошима⁴².

Наведені дані дають змогу зробити припущення про існування в регіоні певної системи початкової освіти, яка забезпечувала населенню необхідний рівень знань.

³⁶ Розвиток народної освіти... — С. 100.

³⁷ Орлевич І. В. Діяльність Львівського Ставропігійського інституту. Кінець XVIII — 60-ті рр. XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2000. — С. 101.

³⁸ Розвиток народної освіти... — С. 102.

³⁹ Там само. — С. 103.

⁴⁰ Мишанич О. В. Література Закарпаття. XVII—XVIII ст. — Київ, 1964. — С. 13.

⁴¹ Розвиток народної освіти... — С. 105.

⁴² Делекач М. М. Проблеми історії Закарпаття феодально-кріпосницької епохи XI—XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Ужгород, 1958.

Школа була дворічною. Близько 1757 р. програму навчання збільшили до трьох років. Вчитися починали восени, як правило, у жовтні, але більшість учнів приходила у листопаді й залишалася у школі до весни, коли проходили іспити і висвячування. Були роки, коли кількість студентів сягала 122 осіб. Навчальний день розпочинався о восьмій годині. До 9-00 вчили богословської моралістики, причому лекції переписували завчасно. На заняттях пояснювали та обговорювали переписане. З 9-00 до 9-30 відповідали на запитання викладача, після чого півгодини вчилися по групах. Після обіду з 14-00 відбувалося пояснення Євангелія й Апостола, учні писали під диктовку професора. З 15-00 до 15-30 одного дня професор пояснював богословську науку, а іншого учні читали реферати з Євангелія. З 15-30 до 16-00 разом вчили Євангеліє. Протягом року по вівторках і четвергах проводилися богослужіння нововисвячених священиків, на яких мали бути присутніми всі учні. В цілому в основу роботи Мукачівської богословської школи було покладено досвід організації навчального процесу в єзуїтських навчальних закладах⁴⁸. Навчання проводив один професор. Окрім викладання у школі він повинен був правити в Мукачеві або Росвігові. Плата за роботу була мізерною, тому молоді теологи прагнули знайти собі прибутковішу парафію.

Точних відомостей про підручники, за якими велось навчання, не збереглося. Моралістику, швидше за все, вивчали за книгою Г. Бизанція “Краткое припадков моральных или нравных собраний духовным особам потребное” (Тирнаво, 1727). Інший лекційний матеріал учні переписували з більш ранніх рукописів⁴⁹.

Дуже низьким залишався рівень освіченості населення Північної Буковини. Значна частина міських жителів була неписьменною. Так, під документом

за 1741 р. знатні люди Чернівців, найбільшого міста краю, замість підписів залишали відбитки пальців. В іншому документі, датованому 1762 р., на місці підпису старости також стоять відбитки⁴⁵.

У другій половині XVII—XVIII ст. соціальна структура краю була презентована чотирма станами: боярством, духовенством, міщанами і селянами. Основною формою здобуття освіти серед бояр було приватне, домашнє навчання. Запрошені вчителі, як правило, православні монахи української чи грецької національностей, навчали дітей слов'янської, волоської та грецької мов, арифметики. Після закінчення домашнього навчання боярські діти, які бажали продовжити свою освіту, їхали до українських шкіл Києва чи Львова або західноєвропейських — у Париж чи Відень. Однак фіксованих документами даних про відвідування західноєвропейських шкіл чи університетів буковинськими українцями немає⁴⁶. Достеменно відомо, що вихідці з Буковини здобували освіту у школах Львівського Ставропігійського братства. Останнє отримувало підтримку від молдавського господаря та бояр, які часто записувалися у його члени, а чернівецький староста обирався сеньйором братства⁴⁷.

Священослужителів готували три школи: митрополича у Сучаві, владича у

⁴³ Делекач Н., Грига М. Выборъ изъ старого руського письменства Подкарпатья (отъ най-давнейшихъ початков до середины XIX в.). — Унгварь, 1943. — С. 115.

⁴⁴ Там само. — С. 65.

⁴⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. — Київ, 1969. — С. 67.

⁴⁶ Буковина, її минуле і сучасне. — Париж; Філадельфія; Детройт, 1956. — С. 659.

⁴⁷ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. — Київ, 1966. — С. 25—26.

Радівцях, монастирська у Путні. Найвідомішою була остання. Її розквіт припадає на 70—80-ті рр. XVIII ст., коли ігуменом був митрополит Варфоломій Мазарянул. До програми включалися Закон Божий, читання, письмо, Часослов, Псалтир, октоїх, молдавський і руський катехізиси, граматики, землепис, риторика, історія церкви, теологія. Керівництво школою здійснював ігумен монастиря, який особисто екзамінував випускників⁴⁸. Із переїздом Мазарянула до Молдавії школа майже зовсім занепала.

У монастирських школах навчалися не лише діти духовенства, а й бояр, нечисленного купецтва, чиновників. Усі вони вважали ці школи приватними училищами на утриманні церкви, в яких їхні діти навчались читати по церковнослов'янських і волоських книгах, вивчать церковний спів і в майбутньому зможуть присвятити себе роботі на церковній ниві або ж стануть писарями, економами, гайдуками. Різномірний контингент учнів свідчить про те, що не всі представники боярства були настільки заможними, щоб запрошувати для своїх дітей приватних учителів.

Після першого поділу Речі Посполитої Північна Буковина ввійшла до складу Австро-Угорщини. Упродовж дванадцяти років уся повнота влади у краї належала Тимчасовій військовій адміністрації, яка проводила активну політику з відкриття шкіл з німецькою та молдавською мовами викладання. До 1792 р. таких шкіл налічувалося вже 32⁴⁹.

Позитивно вплинула на загальну ситуацію в галузі освіти у Північній Буковині низка соціально-економічних заходів нової державної влади. У 1781 р. в краї було відмінено кріпацтво. 1786 р. цар Йосип II видав декрет, відомий під назвою "Status quo", згідно з яким край на 30 років звільнявся від усіх попередніх воєводських податків⁵⁰. Для розвитку освіти військовий генерал Г. Сплени за-

снував шкільний фонд, кошти якого радовецький владика повинен був використовувати лише на потреби освітньої справи. Його наступник генерал Карл фон Енценберг отримав дозвіл на відкриття 1779 р. німецьких і латинських шкіл у Чернівцях і Сучаві. Енергійними заходами генералові вдалося відкрити дві школи у Сучаві (німецьку й молдавську), німецькі у Радівцях і Путні, а в Сереті та Кімполунзі — "волоські"⁵¹. Однак ні зміст освіти, ні методика викладання предметів, ні навчально-матеріальна база шкіл не витримували критики. Саме тому у 1782—1783 рр. генерал Енценберг розробив проект відкриття "нормальних" шкіл. Втілення у життя цих заходів стимулював візит Йосипа II у Північну Буковину навесні 1783 р. Тоді ж було засновано православний релігійний фонд з метою підтримки церкви і школи.

Діяльність на освітній ниві царя Йосипа II (1780—1790 рр.) має всі ознаки освіченого абсолютизму. Освіту він розглядав як засіб розширення промисловості та сільського господарства. Реформування освіти на французький лад мав намір здійснити і цар Леопольд II (1790—1792), який проголосив необхідність кардинальних змін у публічному вихованні на основі автономії шкіл та широкого залучення до вирішення шкільних проблем учителів, вплив яких на дітей вважав вирішальним⁵². Початкова

⁴⁸ Кобилянська Л. І. Становлення і розвиток українських народних шкіл на Буковині (70-ті рр. XVIII — поч. XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук. — Чернівці, 1998. — С. 20, 21.

⁴⁹ Щербина Д. Н. Развитие народного образования на Буковине: Дис. ... канд. ист. наук. — Черновцы, 1998. — С. 37.

⁵⁰ Петрик І. М. Становлення і розвиток загальної середньої освіти на Буковині (кінець XVII — поч. XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук. — Чернівці, 1998. — С. 26.

⁵¹ Кобилянська Л. І. Зазн. праця. — С. 34.

⁵² Там само. — С. 60.

школа, згідно із “Загальним шкільним порядком”, який з 1774 р. діяв в Австро-Угорщині, спрямовувалася на виховання слухняного, відповідального громадянина, якому набуті знання давали б змогу орієнтуватися в оточуючому світі, не переступаючи меж, обумовлених його соціальним статусом. Це була виключно німецька школа, яка заходила у суперечність з об’єктивними реаліями національних окраїн Австро-Угорщини. Шкільне законодавство кінця XVIII ст. сприяло збільшенню кількості учнів шляхом впровадження обов’язковості освіти, розширення шкільної мережі. При цьому, однак, абсолютно не враховувалися реальні потреби економічно відсталих регіонів імперії, в тому числі й Північної Буковини⁵³. Основною перешкодою шкільній політиці військової адміністрації була відсутність у краї кваліфікованих педагогічних кадрів. Освітній рівень вчителів наприкінці XVIII ст. залишав досить низьким, оскільки вчителювали переважно самоуки або випускники тривіальних шкіл. За нових умов кожен, хто хотів стати вчителем, повинен був практикувати (термінувати) у якогось учителя, а останній, підготувавши кандидата, користувався різноманітними привілеями⁵⁴. До роботи у школі допускалися лише ті вчителі, які прийняли католицизм та володіли німецькою мовою. Серед місцевих кадрів таких знайшлося лише п’ять осіб, інших було прислано з різних куточків імперії⁵⁵.

Після цього нові школи почали відповідати всім вимогам тогочасного законодавства, однак відразу ж зіткнулися з проблемою відвідуваності. З одного боку, мовою викладання була німецька, яку більшість населення не розуміла, з іншого — православні священники вели агітацію не на користь нововідкритих шкіл. Дещо змінив ситуацію на краще циркуляр військової адміністрації про преміювання старанних учнів книгами,

шкільним приладдям, одягом, незалежно від їхньої національної приналежності⁵⁶.

Заснування нормальних шкіл у Чернівцях та Сучаві стало першим кроком до організації у Північній Буковині новочасних навчальних закладів з усталеними планами та методикою викладання. Кількість годин залежала від числа вчителів і класних кімнат, а також від організації процесу навчання, яке могло відбуватися у першій або другій половині дня чи цілоденно. У тривіальних школах (були відкриті у містах Сереті, Путилові, Ридківцях (Таранчі), Заставні, Кімполунзі, Кіцмані, Вашківцях, Фратовцях та ін.), де зміст освіти обмежувався початками елементарних знань, працював переважно один викладач, який одночасно навчав дітей усіх вікових категорій. Планом передбачалися щоденні заняття, крім післяобіднього часу у четвер. Ранкові години (з 8-00 до 10-30) використовували для читання, письма й лічби з молодшими учнями. З 13-00 до 16-00 працювали зі старшими школярами. Щотижнево протягом двох годин (з 10-00 до 12-00) діти вивчали катехізис, біблійну історію, Євангеліє, причому, якщо викладач релігії приходив у клас під час уроку іншого предмета, заняття припинялося й учні починали урок Закону Божого⁵⁷.

Нормальні школи, в яких викладало чотири вчителі, а діти розміщувалися у чотирьох кімнатах, були найкраще організованим типом навчального закладу. Згідно із “Загальним шкільним порядком” та розпорядженнями військової адміністрації від 23 вересня та 28 листопада 1785 р. зміст освіти цих шкіл

⁵³ Там само. — С. 123.

⁵⁴ ДАЧО, ф. 1, оп. 1, спр. 165, арк. 23.

⁵⁵ Щербина Д. Н. Зазн. праця. — С. 37.

⁵⁶ ДАЧО, ф. 1, оп. 1, спр. 7359, арк. 2.

⁵⁷ Кобилянська Л. І. Зазн. праця. — С. 126.

був таким: освоєння читання, письма, лічби; вивчення латинської, німецької та грецької мов; початки природописної історії, землепису, науки господарської та стилістики. За планом щотижня на вивчення азбуки, на читання та лічбу відводилося 11 годин, латинської мови, правопису, реальних наук, малювання — 6, катехізису, біблійної історії, етики, правил поведінки — 1 година. Старшокласники додатково 5 годин на тиждень вправлялися у німецькому правописі та геометрії. Заняття починалися о 7-30 з ранкової служби і продовжувалися до 16-00. Суворо регламентувався час на вивчення релігії. Вихідним був четвер⁵⁸. У нормальних школах за доби військової адміністрації взимку навчалися чотири години (дві зранку і дві після обіду), а влітку — п'ять (відповідно по три і дві години). Канікули встановлювали самі вчителі залежно від швидкості засвоєння дітьми запланованого матеріалу. У структурі навчального дня обов'язковою була двогодинна перерва, як правило, з 11-00 до 13-00. Формуючи розклад, вчителі призначали на ранковий час складніші предмети. Відбір навчального матеріалу народних шкіл базувався на теорії “елементарної освіти” Й. Г. Песталоцці. Реалізації принципу міцності засвоєння знань, формування вмінь і навичок сприяла система оцінювання, яка діяла в народних школах. Результати демонструвала комплексна оцінка, яка виставлялася кожних три місяці⁵⁹.

Наприкінці XVIII ст. у Північній Буковині почала формуватися професійна освіта. На базі двох шкіл у Чернівцях та Сучаві були створені вчительські препаранди, основне завдання яких полягало у підготовці народних вчителів. Разом з відкритою 1786 р. у Сучаві клерикальною школою (1789 р. її було переведено до Чернівців), яка готувала священиків православного віросповідання, вони утво-

рювали ланку фахової освіти, діяльність якої не мала чіткого законодавчого врегулювання⁶⁰.

Загалом шкільне законодавство, що сформувалося в Австро-Угорщині у другій половині XVII ст., визначило основні принципи та характерні риси народної освіти й на тих українських землях, які наприкінці наступного століття опинилися в її підпорядкуванні. Найважливішими з критеріїв діяльності закладів початкової освіти були їх обов'язковість, єдність для представників усіх станів, загальнодоступність. Держава здійснювала керівництво освітою через свої представницькі органи. Вплив церкви обмежувався викладанням релігійних дисциплін і контролем за виховним процесом. Навчальний матеріал обмежувався мінімумом знань, необхідних для практичного життя, і охоплював три основних напрями — гуманітарний, природничо-математичний, художньо-естетичний. Однак слабка методологічна база, чужа мова викладання, відсутність підручників та інші конкретно-історичні обставини кінця XVIII ст. максимально звузили коло предметів, що вивчалися у школах. Це й стало причиною перетворення їх на тривіальні.

Із метою поліпшення ситуації з підручниками православний релігійний фонд у 1785—1786 рр. замовив для новостворених шкіл по 1 тис. букварів, рахункових книжок та катехізисів. Як методичний посібник вчителі отримали тисячу примірників перекладеного на молдавську мову довідника “Handbuch für Schulmeister und Lehrer” (“Керівництво для шкільних майстрів і вчителів”). Переважна більшість книг була німецькою чи молдавською мовою. Катехізис — підручник для вивчення Закону Божого — дов-

⁵⁸ Там само. — С. 125, 134.

⁵⁹ Там само. — С. 79—81.

⁶⁰ Петрик І. М. Зазн. праця. — С. 38, 66.

4.3. Середня та вища освіта

Відкриття спеціальних навчальних закладів у Гетьманщині. Поштовхом для зрушень в освітній сфері в Україні, як загалом в усій Російській імперії, у XVIII ст. стало формування системи професійної освіти. Це було пов'язано як з практичними потребами суспільно-політичного та господарського життя Гетьманщини, так і значною мірою з реформаторською діяльністю російського імператора. Петро I швидко зрозумів, що його плани реформування держави можуть втілитися у життя лише за умови їх забезпечення кваліфі-

кованими кадрами виконавців. Для нього було важливо, щоб школа давала такі знання, які будуть потрібні для початкових потреб армії, флоту, а також для економічного розвитку імперії. Необ-

⁶⁰ *Смаль-Стоцький С.* Буковинська Русь: Культурно-історичний образок. — Чернівці, 1897. — С. 56—57.

⁶¹ *Кобилянська Л. І.* Зазн. праця. — С. 147.

⁶² *Ступарик Б. М., Моцак В. Д.* Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772— 1939 рр.). — Коломия, 1995. — С. 123.

хідністю загальної освіти для всього населення він не переймався. Спочатку потрібно було вчити і вчитися того, що мало практичний характер, тобто виховувати спеціалістів. У школи, передбачені для спеціального навчання, допускалися представники певних станів і лише як виняток — діти селян і міщан. Така спрямованість шкільної справи залишалася непорушною до середини XVIII ст. Прагнення Петра I організувати шкільництво в імперії шляхом створення спеціальних навчальних закладів не мало успіху. Кількість таких шкіл залишалася невеликою, у них завжди було мало учнів. Дворяни не лише у селі, а й у містах не дуже цікавилися шкільною освітою. Після смерті Петра I лише зрідка видавалися накази, які змушували дворян віддавати дітей до школи. За часів правління Анни Іоаннівни дворяни отримали дозвіл здобувати освіту вдома, приватним чином.

В Україні державні школи починають створюватися у середині XVIII ст. Так, у 1746 р. в Єлисаветграді при фортеці було відкрито казенну школу, яку відвідували 60 дівчат і 80 хлопців. Вони вивчали Закон Божий, німецьку, французьку мови (дехто — турецьку), арифметику, вчилися малювання, співів, танців. Є свідчення про те, що у цій школі вивчали також польську і латинську мови, геометрію, історію, географію, алгебру, військову справу, дівчата — домоводство. Таким чином, діти здобували різнобічну освіту. Однак уже в 1785 р. у школі навчалося лише 29 учнів¹. Підготовку канцеляристів для судово-адміністративного апарату брали на себе канцелярії. Здійснювали її у спеціальних школах — практикумах, які у XVIII ст. називалися палестрами².

У 1738 р. спеціальним указом було відкрито музичну школу. Спочатку вона функціонувала у Глухові, потім у Переяславі, згодом була переведена до Ки-

єва. Готувала ця школа співаків, диригентів, скрипалів, бандуристів, музикантів для духових оркестрів. Вихованці школи були організаторами хорових капел, придворних оркестрів, артистами у графів Шереметєвих, Строганових, Воронцових та ін. У 1771 р. подібна школа відкривається на Січі, а у 1786 р. — ще одна, у Києві³.

Морське відомство засновує у м. Миколаєві артилерійське (1794 р.) та штурманське (1798 р.) училища. Основа увага в них зосереджується на вивченні математичних та фахових дисциплін, а також іноземних мов⁴.

У 1768 р. при Харківському колегіумі були відкриті додаткові класи. В інструкції Катерина II наказувала губернаторові Щербініну викладати у додаткових класах французьку й німецьку мови, математику і геометрію, малювання, а також інженерну та артилерійську справи, геодезію. Вони готували фахівців — перекладачів, вчителів, геодезистів, землемірів, картографів, артилеристів, архітекторів, художників, музикантів, співаків⁵. Відкриті при Харківському колегіумі класи не стали його складовою частиною, а становили цілком самостійний і незалежний навчальний заклад. Про це свідчить той факт, що класи підпорядковувалися Слобідсько-українській губернській канцелярії, а їхній директор виконував накази губернатора. Колегіум же був у віданні Білгородського єпархіаль-

¹ Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): Нариси. — Київ, 1991. — С. 75.

² Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII ст. — Москва 1989. — С. 268.

³ Розвиток народної освіти... — С. 75, 84.

⁴ Шмидт А. Херсонская губерния. — Санкт-Петербург, 1863. — Ч. II. — С. 610, 611.

⁵ Посохова А. Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 97—98.

Студенти XVIII ст.

ного духовного правління, а його ректор підпорядковувався єпископу. Окрім цього, вони мали власні штати і бюджет, а також зовсім інше навчальне спрямування. Не дивно, що додаткові класи у 1798 р. об'єднали з Харківським головним народним училищем, а не приєднали до семінарії, в яку було реорганізовано колегіум⁶.

Поза тим студенти колегіуму мали право відвідувати ці класи безкоштовно. Згідно з домовленістю між керівництвом означеного навчального закладу та директором “додаткових класів” учні колегіуму навчалися у них чотири роки. З 1769 р. існувала практика складання такого розкладу, за яким студенти мали змогу відвідувати заняття і в колегіумі, і в додаткових класах. Слід зауважити, що тоді слово “клас” означало повний комплекс навчання з якоїсь однієї науки: архітектури, геодезії тощо. Навчання у такому класі тривало кілька років. До них приймали дітей шести-семи років, незалежно від станової приналежності. Вік учнів міг сягати двадцяти ро-

ків. Діти незаможних батьків були на казенному утриманні, інші платили за навчання. Лише учні колегіуму навчались безкоштовно⁷. Поглибленню знань учнів сприяло те, що додаткові класи мали у своєму розпорядженні різні математичні та фізичні інструменти, такі, як магічний камінь з якорем, повітряна машина, барометр, мікроскоп⁸.

Для роботи у них вдалося залучити низку талановитих педагогів, відомих митців, зокрема Г. Сковороду, який після конфлікту з Білгородським єпископом, котрий здійснював загальне керівництво Харківським колегіумом, залишив викладацьку роботу в останньому⁹.

На думку деяких дослідників, класи малювання, живопису та архітектури були першою художньою державною

⁶ Кук В. С. Харківські школи — колегія та додаткові класи // Укр. іст. журн. — 1970. — № 7. — С. 99, 101.

⁷ Кук В. С. Зазн. праця. — С. 101.

⁸ Посохова Л. Ю. Зазн. праця. — С. 98.

⁹ Кук В. С. Зазн. праця. — С. 100.

школу на окраїнах Російської імперії у XVIII ст.¹⁰ Клас малювання та живопису протягом 1768—1773 рр. очолював академік Петербурзької Академії мистецтв Іван Семенович Саблуков. Згодом його справу продовжили учні — відомі українські живописці Василь Неминукщій, Семен Маяцький, Лаврентій Калиновський. Клас архітектури очолював Петро Ярославський — автор багатьох архітектурних споруд у містах Харківщини, Сумщини, Чернігівщини¹¹.

У 1773 р. з'явився ще один клас — вокальної та інструментальної музики. Спочатку його очолив композитор Максим Концевич, відомий як автор кантів, романсів, духовної музики¹². У 1797—1798 рр. цей клас очолював видатний український композитор, диригент, співак і скрипаль Артем Лук'янович Ведель. І хоча він обіймав цю посаду не досить довго, однак встиг багато зробити для розвитку музичної освіти в краї¹³.

У 1792 р. Харківський губернатор Кашенський у доповідній записці цариці просив дозволу відкрити додатково клас навігації, який би готував фахівців для чорноморського флоту, однак дозволу на це не отримав¹⁴.

Харківське казенне училище (додаткові класи) було цілком світським напіввійськовим середнім навчальним закладом типу кадетського корпусу. Виховання учнів відповідно до "Положення про училище" велося "на підставі апробованого про Кадетський корпус статуту". Казенні вихованці носили військову форму, зброю та відвідували практичні військові заняття, де опановували артилерійську стрільбу, будівництва фортеці та оволодіння нею¹⁵.

Періодичні війни, в яких брали участь українці, хвороби й епідемії та боротьба з ними обумовили необхідність поліпшення медичної справи. Спеціальні заклади відповідного профілю з'явилися на початку XVIII ст. Наприкінці століт-

тя, 1787 р. у Єлисаветграді було відкрито першу в Україні спеціалізовану медичну школу¹⁶.

Канцелярський курінь. Становлення Української держави висунуло на порядок денний питання про забезпечення всіх рівнів адміністративно-державного апарату кваліфікованими, добре освіченими фахівцями. Справу підготовки управлінських кадрів перебрав на себе головний державний орган — Генеральна військова канцелярія. Саме на її базі під керівництвом досвідчених фахівців у спеціальному Канцелярському курені, місцем розташування якого були гетьманські столиці (спочатку Батурин, згодом Глухів), проходили теоретичну і одразу практичну підготовку майбутні дипломати, економісти, військові, юристи тощо. Хоча дана інституція і не мала назви "школа", але фактично являла собою особливий навчальний заклад напіввійськового типу¹⁷. Адміністративно Канцелярський курінь перебував у підпорядкуванні генерального військового писаря. Безпосереднє ж керівництво ним здійснював старший канцелярист. Оскільки курінь займався підготовкою спеціалістів найвищого рангу, умови вступу до нього

¹⁰ Веретенников В. И. Художественная школа в Харькове в XVIII веке // СХИФО. — 1913. — Т. 19. — С. 224.

¹¹ Посохова А. Ю. Зазн. праця. — С. 99.

¹² Щербінін Б. Біля джерел музичної освіти в Харкові // Українська музика. — 1971. — № 6. — С. 234.

¹³ Кук В. Нові документальні дані про життя А. А. Веделя (Ведельського) у Харкові, 1796—1798 рр. // Там само. — 1971. — № 6. — С. 159.

¹⁴ Кук В. С. Харківські школи... — С. 101.

¹⁵ Там само. — С. 100.

¹⁶ Історія Академії наук Української РСР. — Київ, 1967. — Кн. 1. — С. 42.

¹⁷ Кук В. Канцелярський курінь у Глухові // Знання та праця. — 1969, № 2. — С. 18.

були дуже суворими. По-перше, кожен бажаючий вступити до Канцелярського куреня повинен був засвідчити заможність, чесність й “благонравіє” свого роду. Друга умова — наявність свідоцтва про закінчення Києво-Могилянської академії. Кожен кандидат повинен був добре знати граматику, синтаксис, риторику, філософію та особливо логіку. За таких умов вступу стати військовим канцеляристом було дуже важко. Проте перед тими, кому пощастило пройти відбірковий бар’єр, відкривались перспективи сходження на всі щаблі влади. Тому у XVII—XVIII ст. носити звання військового канцеляриста було досить почесно.

Ті, кому поталанило скласти вступні іспити і стати слухачами Канцелярського куреня, складали присягу. Їх записували до спеціального списку військових канцеляристів. Перебуваючи на казарменому становищі, військові канцеляристи жили в окремому будинку (курені) у столичному передмісті і були повністю на державному утриманні. Щоправда, найзаможнішим дозволялося за власний кошт мешкати на приватних квартирах. Існують свідчення, що військові канцеляристи досконало вивчали юриспруденцію, фінансово-економічні (т. зв. камеральні) науки і військову теорію. До навчальної програми також входили співи, музика і спорт.

Специфікою навчання військових канцеляристів було те, що вони багато часу проводили за практичними роботами і їм доручали вести окремі справи у канцелярії, призначали до різноманітних комісій, що виїздили для розгляду справ у сотні й полки. Завдяки такій практиці учні набиралися чималого досвіду та уміння. Молоді канцеляристи не отримували стипендії, але за виконані практичні роботи одержували досить високу платню. “Зранку канцелярист, а увечері полковник” — це прислів’я дуже влучно

характеризує Канцелярський курінь, з числа слухачів якого виходили сотники, бунчукові товариші, полкові старшини тощо. Фактично, він був навчальним закладом, в якому учні на базі вищої загальної набували спеціалізованої освіти й практичної підготовки для самостійної роботи на різних керівних посадах адміністративного апарату Гетьманщини. Завдяки ґрунтовній професійній підготовці та знанню декількох іноземних мов військові канцеляристи користувались високою пошаною у суспільстві. Існувало навіть правило, за яким військового канцеляриста, який приїхав у службових справах, обов’язково треба зустрічати з прапорами і відповідними військовими почестями. Заподіяна ж йому зневага вважалася тяжким злочином і суворо каралась.

Нерідкими були випадки, коли випускники куреня за державний або власний кошт від’їздили за кордон, де продовжували свою освіту у німецьких, італійських, чеських, голландських, польських та інших навчальних закладах.

Православні колегіуми. У XVIII ст. крім Києво-Могилянської академії засновується ще кілька навчальних закладів вищого типу: Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми.

Колегіум у Чернігові — значному тодішньому політичному, економічному та культурному центрі Гетьманщини — виник на базі слов’яно-латинської школи, переведеної архієпископом Л. Барановичем з Новгорода-Сіверського. Відкриття його відбулося у 1700 р. при архієпископі І. Максимовичі.

Спочатку через відсутність спеціального приміщення колегіум розмістився в келіях кафедрального Борисоглібського монастиря, а з 1705 р. — у шести невеликих будинках, споруджених за підтримки гетьмана І. Мазепи. Того ж року на знак вдячності за надану підтримку перший префект колегіуму Ан-

*Переяславський
колегіум
XVIII ст.
Сучасне фото*

тоній Стаховський присвятив І. Мазепі свою працю “Зерцало от писания Божественного”. Однак через незручність приміщень, що знаходилися у шумному місці — біля дороги, яка йшла від міських воріт, у XVIII ст. неодноразово піднімалося питання про переведення навчального закладу до П'ятницького монастиря. Нове приміщення для колегіуму було знайдене щойно 1776 р., коли він переїхав у будинок колишнього гетьмана П. Полуботка.

У матеріальному плані навчальний заклад залежав від архієпископії, яка збирала кошти на нього з монастирів і церков. Велике значення мали й пожертвування приватних осіб.

Викладачами колегіуму працювали в основному випускники Києво-Могилянської академії, отримуючи за свою роботу невелику платню. Серед них найвідомішими є А. Стаховський, І. Дубинський, Ф. Жолтовський, А. Богословський, І. Поповський, Ф. Сулима, К. Політанський. До середини 30-х рр. XVIII ст. навчаль-

ний процес вели префект та два викладачі (ченці). З часом число останніх зросло до шести. А з половини століття серед викладачів з'являються світські особи.

Навчатися у колегіумі могли вихідці з різних соціальних станів, досить різні за віком. Серед них були діти з відомих українських родів Бакуринських, Грембецьких, Комаровських, Кричевських, Лизогубів, Мокрієвичів, Стаховських, Рославців та інших. Кількість учнів коливалася у межах 200—300 осіб.

До 70-х рр. XVIII ст. серед них значно переважали вихідці зі світських станів. Наприклад, наприкінці 30-х рр. тут навчалася 176 дітей світського походження та 78 — духовного. Та вже у 1767—68 навчальному році це співвідношення змінилося: у цей час у колегіумі було 111 дітей зі світських сімей та 102 — із сімей священників, що стало наслідком процесу розподілу освіти на духовну та світську.

Спочатку колегіум приваблював світське населення ґрунтовністю та широ-

тою освіти, яку надавав. Та з часом він у примусовому порядку став набувати рис духовного закладу. Українська ж старшина почала направляти своїх дітей на навчання до російських навчальних закладів або й далі за кордон, прагнучи зрівнятися у всьому з російськими дворянами. Водночас стали зобов'язувати здобувати освіту дітей священників, маючи на увазі, що вони продовжать справу своїх батьків. А в 1776 р. вийшли розпорядження російського уряду про перетворення українських колегіумів на духовні семінарії. На місцевому ж рівні цей процес тривав досить довго. У Чернігові лише 1784 р. єпископом Ф. Ігнатовичем прийнято рішення перейменувати колегіум у семінарію. Розпорядження ж про це Синоду датовано 1786 р.

За своєю структурою навчання у колегіумі наближалось до навчання в академії. Спочатку тут було відкрито класи фари, інфіми, граматики та синтаксими. З 1705 р. з'явився клас поетики, а згодом і риторики. Філософію вивчали разом з іншими предметами, виділивши її у самостійний курс лише у 1749 р. Сталося це завдяки зусиллям архієпископа, відомого професора Києво-Могилянської академії А. Дубневича. Його ж клопотання перед Синодом про відкриття богословського класу успіху не принесли. А отже, не справдилися надії щодо перетворення навчального закладу на університет.

Нещодавно перекладений та опублікований один з курсів філософії за 1740—1747 рр., який читали у колегіумі і який містив великий обсяг інформації з діалектики, логіки, фізики та космології, відомості з метеорології й геології, дані з анатомії та фізіології. Велика увага у цьому “Курсі всієї філософії” приділялася так званій філософії моралі, яка поділялася на етику, економію та політику. Етика, або вчення про мораль, розглядала норми поведінки особи в суспільстві,

економія зосереджувалася на принципах раціонального господарювання, політика вивчала питання державного устрою та управління.

У 1708 р. з'явився перший підручник, створений у колегіумі, курс риторики — “Ключ знання” А. Стаховського. З 70-х рр. тут використовується популярний підручник німецького вченого Ф. Баумейстера “Основи філософії”, виданий 1747 р.

Приблизно з 1706 р. у колегіумі почали викладати курс історії, якому керівництво навчального закладу, особливо префект А. Стаховський, приділяло виняткову увагу. Ставши після І. Максимовича архієпископом, він займався перекладом історичних творів Тіта Лівія, наголошуючи на тому, що цей римський автор був великим патріотом своєї батьківщини, а отже, гідним прикладом для вихованців колегіуму.

Крім того, у колегіумі викладали математику, географію, латинську, польську та грецьку мови. З плином часу почали вивчати німецьку й французьку мови. Спочатку навчальний процес здійснювався українською та латинською, а згодом і російською мовами. Значну увагу приділяли музиці й співу. У колегіумі існував хор та інструментальний оркестр. Не залишалось поза увагою й малювання. Навчання тривало шість, пізніше — вісім років.

Довгий час (до 1774 р.) у колегіумі не вели офіційного обліку учнів. Вони могли навчатися з перервами, вільно переходити до інших навчальних закладів. Це було однією з ознак демократичної форми навчання. Свого часу така практика привела навіть до непорозумінь з російськими владними структурами. Так, 1727 р. архієпископ І. Рогалевський, отримавши запит Синоду про кількість учнів колегіуму, відповів, що такого роду списків не існує. А 1737 р. до нього надійшло розпорядження Синоду про направ-

лення частини випускників за їх бажанням на церковну службу та примусове залучення інших до роботи у державних установах. На це І. Рогалевський відповів, що примус є порушенням прав малоросійського народу і тому піти на виконання частини наказу щодо світської служби він не може.

Зі стін Чернігівського колегіуму вийшло багато відомих особистостей. Один з них — Д. С. Самойлович (Сушинський) після продовження навчання в закордонних університетах став відомим епідеміологом, членом 12 закордонних академій.

Професори колегіуму зробили чимало й позаосвітнянською нивою. Це, зокрема, стосується їхнього внеску у створення юридичного кодексу “Права, за якими судиться малоросійський народ”, над яким працювали А. Дубневич, Д. Білинський та Т. Смержевський.

Як і у Києво-Могилянській академії, для бідних студентів при колегіумі існувала бурса, мешканців якої частково підтримувала архієпископія. Та це допомагало мало, тому учні мусили самі турбуватися про забезпечення себе хоча б найнеобхіднішим для прожиття.

Для популяризації свого навчального закладу викладачі та студенти влаштовували диспути, на які запрошували київських міщан, розповсюджували власні поетичні твори. При колегіумі існувала солідна бібліотека, створена на основі особистих зібрань А. Барановича та поповнена з інших джерел. У ній зберігалися тисячі книг і сотні давніх рукописів, що не дійшли до наших днів.

Харківський колегіум було відкрито в 1726 р. клопотанням белгородського єпископа Є. Тихорського та за підтримки князя М. Голіцина. Він створювався на базі середньої духовної школи, перенесеної з Белгорода. Спочатку для колегіуму було куплено будинок та приписано до Покровського монастиря, за кошти якого передбачалося його утри-

Портрет Д.С. Самойловича (Сушинського)

мання. Крім того, М. Голіцин подарував колегіуму село та чотири хутори. Надалі Голіцини продовжують надавати допомогу. Так, вони утримували 12—15 учнів, які навчались на відмінно, виділяючи на них 500 руб. на рік. У цілому значною мірою навчальний заклад існував за рахунок благодійницької підтримки. Впродовж кількох десятиліть його господарство розвинулось настільки успішно, що на першу половину XVIII ст. порівняно з іншими колегіум уже мав найкращі матеріальні умови.

Однак такий стан справ проіснував лише до середини 60-х рр. У 1764 р. колегіум було переведено на річну штатну суму, а збори на нього з церков та монастирів скасовувались. Негаразди, з якими з цього часу стикається навчальний заклад, ілюструє звернення єпископату до Синоду в 1766 р., у якому, зокрема, говорилося: “Вчителі й учні в їжі

знають надзвичайну нестачу ... учні, шукаючи легкого денного прокормлення, милостиню просять”¹⁸. Остаточний удар по його матеріальному благополуччю завдала секуляризація церковних та монастирських вотчин, проведена на Слобідській Україні у 1786—1788 рр. Крім того, це означало різке зростання залежності колегіуму від центральної влади.

Штат його викладачів був сформований і надалі поповнювався з випускників Київської академії та інколи з українців, які закінчили Московську слов'яно-греко-латинську академію, хоча з 40-х рр. їх більшість є випускниками колегіуму. Платня для викладачів була визначена у розмірі 60 крб. на рік, причому вона значно диференціювалася залежно від класу, в якому вони працювали. Так, у двох нижчих класах викладачам платили по 6 крб. на рік, від 3-го по 5-й — по 8 крб., у 6-му — по 12 крб., викладач філософії отримував 14 крб. З часом платня викладачам збільшилася.

Як й інші навчальні заклади Лівобережжя, колегіум був всестановим. Чисельність учнів колегіуму в окремі роки (1737, 1781, 1790) перевищувала 500 осіб. Серед них була значна частка вихідців з духовенства. Це було пов'язане з виходом законодавчих актів, що зобов'язували осіб, які розпочинають духовну кар'єру, здобувати освіту у відповідних закладах. Так, на 1742 р. у Білгородській єпархії було всього 7 % дітей духовенства, котрі з тих чи інших причин не навчалися у колегіумі.

Навчання в колегіумі тривало 13 років: у шести класах до риторики включено — по одному року, у класі філософії — 2 роки, у класі богослов'я (відкрито у 1734 р.) — 4 роки. Найбільшою популярністю в учнів світського походження користувалися класи риторики та поетики. До того ж світські особи мо-

гли опановувати, крім слов'янської, грецької та латинської, французьку, німецьку та італійську мови, математику, географію, інженерну справу, малювання, архітектуру, артилерію з геодезією та інші дисципліни. З 60-х рр. під тиском імперського центру все більше часу приділяється вивченню російської мови.

Особливою увагою керівництва навчального закладу користувалось виховання учнів. Цікавим прикладом цього є розпорядження єпископа Петра Смелича від 1734 р. За його наказом духовенство Харкова мусило брати собі на квартири по 2—3 учні й “доглядати за ними, як за своїми дітьми”. Всі провини вихованців каралися досить помірно. При цьому адміністративно-викладацький склад намагався діяти за допомогою пояснень та переконань¹⁹.

Читати курс “християнського добродієвства” у колегіумі у 1768—1769 рр. було запрошено Г. Сковороду. Він же, вважаючи, що заповіді Божі, як і всю Біблію, треба розуміти не буквально, вчив бачити їх внутрішній зміст. За його розумінням, весь цей зміст у любові. Всі ж церковні обряди — це лише ознаки любові, без якої вони нічого не варті. Г. Сковорода вчив, що Царство Боже треба бачити у самій людині, а не шукати щастя десь у іншому місці. Бог — це і є щастя, розум, правда. Викладаючи ці істини, Г. Сковорода навіть відмовився отримувати платню. Він же виступав за гуманізм у навчально-виховному процесі, першим в українській педагогіці висунув ідею природного виховання. Певна річ, за такого незвичного підходу до своєї роботи, несхожості на інших він не міг довго втриматися на своєму місці і невдовзі мусив стати мандрівним учителем.

¹⁸ *Посохова А. Ю.* Зазн. праця. — С. 52.

¹⁹ Там само. — С. 106.

Викладачі колегіуму, крім одружених, мешкали в своєрідному гуртожитку у монастирських келіях. Адміністрація закладу виділяла їм дрова та свічки. Для усіх разом закладався стіл на обід та вечерю, у належні дні до столу закуплялося м'ясо, а на святкові дні готували чотири страви. Крім того, кожному на келію на обід та вечерю видавалося пиво, а кожного вівторка, четверга та неділі у ректорській келії можна було скуштувати не менше двох чарок горілки. На великі свята, а часом і в неділю до столу викладачів видавалися мед та “вишнівка”.

Для потреб викладачів і студентів у Харківському колегіумі на основі зібрання книг Є. Тихорського з 83 примірників було створено солідну бібліотеку. У 1732 р. до бібліотеки колегіуму перейшло 609 книг із зібрань С. Яворського, у якому були томи з історії, філософії, географії, медицини, чимало релігійних та художніх творів, зокрема Арістотеля, Сенеки, Діогена, Флавія, Гомера, Езопа, Софокла, Я. Кохановського, С. Твардовського, Ф. Прокоповича, “Синопис” 1678 р. видання тощо. У 1769 р. у бібліотеці було уже близько 2,5 тис. книг. Надалі вона продовжувала комплектуватись значною мірою й за рахунок московських та петербурзьких видань. Так, у 1771 р. колегіум звернувся до Московського університету з проханням про літературу для французького, німецького та італійського класів, книги з історії, географії, геометрії тощо.

Окрема бібліотека була створена й при бурсі, побудованій для бідних студентів. А в 1793 р. при колегіумі відкривається друкарня.

Уже під час навчання учні займались просвітницькою діяльністю, а після закінчення колегіуму займали різні духовні посади переважно на Слобожанщині та сусідніх регіонах, окремі потрапляли

до Москви чи Петербурга, а іноді й у віддаленіші від України землі. Проте церковною діяльністю роль випускників колегіуму не обмежувалась. Протягом XVIII ст. чимало з них обійняли різні світські посади.

Переяславський колегіум був відкритий в жовтні 1738 р. стараннями єпископа Арсенія Берло — випускника Києво-Могилянської академії та Львівського університету. В 1737 р. єпископ зібрав дані про осіб, котрі навчалися в академії та потенційно могли стати учнями колегіуму. Його діяльності сприяв й указ імператриці Анни Іоаннівни про заснування училищ для навчання дітей духовенства, виданий наступного року. Тоді ж на прохання А. Берло настоятель Києво-Печерської лаври Іларіон Негребецький передав на потреби майбутнього навчального закладу чотири хати поблизу Переяслава. Саме ж дерев'яне приміщення колегіуму було споруджене на території, прилеглої до Вознесенського монастиря.

У цьому ж році по єпархії було розіслано розпорядження єпископа направити до колегіуму схильних до навчання дітей, причому йшлося про тих, які вже мали елементарні знання: вміли читати та писати. З Києва були викликані викладачі. А вже наступного року через брак учителів до викладацької справи було залучено трьох священиків, котрі свого часу вивчали богослов'я.

Колегіум було відкрито 2 жовтня. Тут одразу почалося викладання в шести класах, у які вступили 110 учнів. У фари розпочали навчання 30 учнів, в інфімі — 27, у граматиці — 11, синтаксисі — 24, поезії — 6 та риториці — 12 осіб. Хоча більшість дітей походила з сімей духовенства, значне число — 45 учнів було зі світських сімей. До нижчих класів зараховували дітей, які мали певну початкову освіту, а до вищих — студентів, котрі вже навчалися у

Києво-Могилянській академії. З плином часу співвідношення вихідців з духовенства та світських верств населення залишалося приблизно на одному рівні. Так, у 1766 р. в колегіумі навчалося 122 учні. Синів священників серед них було 67, дяків — 8, шляхтичів із земель, підвладних Польщі, — 7, козацької старшини — 20, козаків — 9, простолюдинів — 11.

Заслуговує на увагу діяльність А. Берло з подальшого матеріального забезпечення навчального процесу. За його розпорядженням до витрат на колегіум, крім Вознесенського монастиря, були залучені й інші монастирі та міські священники. Попередньо було визначено їхні потенційні можливості та розміри внесків. Уже в серпні розпочався збір продуктів харчування для учнів. При А. Берло також було побудовано бурсу для бідняків, на утримання мешканців якої виділялася частина внесків, що збирав єпископ на потреби колегіуму.

При одному з наступних єпископів — Іоанні Козловичі — у 1753—1757 рр. був споруджений новий кам'яний корпус колегіуму. У цьому одноповерховому будинку, що зберігся до нашого часу, є вестибюль, чотири класні кімнати, приміщення бібліотеки. Крім того, було зведено нове приміщення для вихідців з небагатих сімей. Для вчителів призначалися окремі помешкання — келії. Згаданий єпископ вперше призначив викладачам платню. А в 1782—1783 рр. за єпископства Іларіона Кондратовського до основного будинку колегіуму було прибудовано ще один клас.

Навчання в закладі розпочиналося з підготовчого класу — фари. У наступних трьох особливо увагу приділяли вивченню латинської, грецької, російської, польської, а також української книжної та слов'янських мов. Поряд з цим учні опановували основи арифметики, геометрії, нотного співу, катехізису. Не залишалася поза увагою й літера-

тура, особливо класична. У класі синтаксими учні вже вчилися писати твори на морально-виховні теми, а в наступних оволодівали теорією та практикою складання поезій, написання та виголошення промов.

З 1773 р. у колегіумі розпочалося викладання філософії, а з 1781 р. — і богослов'я, що давало змогу отримати закінчену богословську освіту в одному навчальному закладі.

Важливо, що, крім цих дисциплін, у колегіумі можна було отримати початкові знання з медицини, що давало поштовх молоді до продовження вивчення її у спеціальних навчальних закладах Росії. А в 1764 р. єпископат видав цікаве розпорядження: тих студентів, котрі виявлялися нездатними до вивчення латинської мови, а отже, й до опанування основних дисциплін колегіуму, залучати до навчання живопису, аптекарства, столярної справи тощо. При цьому особливо цінувалося ремесло іконописця.

Починаючи з 1785 р., коли було ліквідовано окрему Переяславсько-Бориспільську єпархію, частину викладачів та учнів колегіуму було переведено до Новгород-Сіверської семінарії. Крім того, у Переяславі були закриті класи філософії та богослов'я, що фактично означало припинення існування колегіуму як навчального закладу. Лише в 1799—1800 рр. відновилося викладання цих курсів.

З Переяславським колегіумом тісно пов'язані життя та діяльність видатного українського філософа, просвітителя, поета Григорія Сковороди. Тут він у 1754 р. на запрошення єпископа читав курс поетики, написав працю "Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной". Як у своїх лекціях, так і у зазначеній праці Г. Сковорода виступав противником традиційної схоластики, закликав до свободи думки. Новаторський підхід до викладання викликав

*Клас філософії
Переяславського
колегіуму. Сучасне
фото.*

невдоволення І. Козловича, котрий поставив вимогу повернутися до традиційного курсу. Однак Г. Сковорода не став відмовлятися від свого погляду на поетику і за “непристойні” розмірковування був вимушений залишити викладання. Його праця, що існувала в одному примірнику, була вилучена й знищена.

Єзуїтські навчальні заклади. У другій половині XVII ст. й до своєї ліквідації у 1773 р. орден єзуїтів продовжував залишатися власником і управителем досить широкої мережі освітніх установ у Речі Посполитій. У цей час на українських землях, що перебували у її складі, до існуючих вже єзуїтських колегіумів в Ярославі, Львові, Луцьку, Острозі, Барі, Кам’янці-Подільському, Вінниці, Кросні та Перемишлі додаються нові школи і колегіуми, що виникають у Красноставі (1688), Самборі (1702), Кременці (1712), Станіславі (1716), Житомирі (1747). У 1685 р. до Овруча було перенесено Ксаверівський

колегіум, відкритий 1647 р. Колегіуми, створені на українських землях, входили до складу Польської провінції ордену, а від 1755 р., коли Польську провінцію було поділено на Великопольську й Малопольську, — до Малопольської.

За рівнем навчання єзуїтські колегіуми поділялися на так звані повні (*studium universale*), або вищого рівня, і неповні, або нижчого рівня. Програма повних колегіумів складалася з трьох ступенів: п’ятикласного курсу гуманістичних наук, або середньої школи, три- або дворічного курсу з філософії й чотирирічного курсу з теології. Теологію, як правило, вивчали члени самого ордену та кандидати до духовного сану. Світська молодь, яка не збиралася присвятити себе духовній кар’єрі, обмежувалася програмою середньої школи та вивченням філософії.

Неповні колегіуми являли собою власне середню школу без викладів з філософії. Така школа давала типову гуманістичну освіту з семи вільних мис-

тецтв — граматики, поетики, риторики, арифметики, геометрії, діалектики й музики. Навчальна програма складалася з п'яти класів: найнижчого класу граматики (*grammatica*), що в свою чергу розбивався на класи інфіми, граматики й синтаксису, та класів поетики (*poesis*) й риторики (*rhetorica*). Головним предметом середньої школи була латинська мова. В інфімі викладали її елементарний курс, включно до навиків складання речень, а також ази грецької мови. Другий клас — граматики — охоплював викладання всієї латинської граматики, але ще на полегшеному рівні, а навички грецької мови обмежувалися вмінням складати речення. Клас синтаксису мав на меті дати учням досконале знання латинської мови та правил віршування, а володіння грецькою мовою передбачалося на рівні елементарної граматики. Засадничим підручником з латинської мови єзуїтських колегіумів залишався підручник єзуїта Еммануїля Альвареса “*De Istitutione Grammaticae Libri Tres*”, виданий вперше у 1572 р. та неодноразово перевиданий зі змінами впродовж наступних століть. Грецьку мову вивчали за підручником Гретцера. Для читання використовували твори Цицерона, Овідія, Вергілія, Цезаря, Тіта Лівія, Езопа, Федра та інших класичних авторів.

Клас поетики, або *poesis*, мав дати знання властивостей мови та правил вимови. Цьому сприяли регулярні й часті письмові завдання, інтенсивне читання стародавніх авторів і виклади вступних засад риторики. Основним на цьому етапі був підручник Кіпріана Соареса “*De arte rhetorica libri III*”, який неодноразово перевідавався в Речі Посполитій (відомі щонайменше 35 його польських видань).

В останньому, п'ятому, класі середньої школи (*rhetorica*) учні оволодівали досконалою вимовою та мистецтвом поезії, вивчаючи твори Цицерона, Квінті

ліана, Гомера, Арістотеля, Гесіода, Платона, Фукідіда та інших.

Елементарні знання з математики набувалися учнями у початкових (граматичних) класах колегіумів. Зазвичай підручником слугувала “*Epitomae Arithmeticae practicae*” єзуїта Криштофа Клавіуса. Використовувався у XVII ст. також підручник польських єзуїтів “*Arithmetica practica in usum Scholarum S. J. opera Patrum eiusdem S. conscripta*” (Краків, 1609).

Велику увагу середня школа приділяла різноманітним практичним завданням: усним та письмовим вправам, диспутам, власним письмовим композиціям учнів, переказам, а також тренуванню пам'яті завдяки запам'ятовуванню цілих уривків зі стародавніх авторів. Раз на тиждень, у неділю, у всіх класах викладалися засади католицької релігії. Підручником слугував катехізис Петра Канізія.

Наприкінці навчального року відбувалися екзамени, за результатами яких учнів переводили до наступного класу.

У межах повного курсу філософії вивчали логіку, фізику, математику, метафізику й етику, проте повний курс філософії викладали не у всіх колегіумах.

На момент ліквідації ордену єзуїтів у 1773 р. на українських землях повними, або колегіумами вищого типу, були Ярославський, Перемишльський, Луцький, решта колегіумів належала до неповних.

Із середини XVII ст. єзуїтське шкільництво переживало кризу, спричинену кількома чинниками, найважливішим з яких була застаріла програма єзуїтських шкіл, кодифікована в *Ratio Studiorum* (1599). *Ratio* регламентувало навчальні дисципліни, програми, підручники, розклад занять та інші питання шкільного життя. Воно було обов'язковим керівництвом для всіх шкіл ордену незалеж-

но від країни і не переглядалося, відколи було затверджено й опубліковано. Єзуїтську освіту все більше й більше критикували за поверховість, відсутність зв'язку з реальним життям і його потребами. Слабкою також стала підготовка вчителів, про що, зокрема, свідчить кореспонденція самих єзуїтів останньої чверті XVII ст. Серйозною перешкодою для функціонування колегіумів були війни, що супроводжувалися людськими втратами й матеріальними збитками. Зокрема, в роки Національно-визвольної війни багато колегіумів змушені були припинити навчання. Так,

Вінницький колегіум, закритий 1648 р., поновив свою діяльність лише 1732 р. У 1648 та 1654 рр. не діяв й Ксаверівський колегіум, а 1678 р. рішенням Сейму його було перенесено до Овруча. Майже припинилося викладання також в Острозькому колегіумі, де тимчасово (до 1666 р.) діяв лише клас граматики для світських учнів. Класи граматики Барського колегіуму були знову відкриті тільки у 1723 р. Київський та Переяславський колегіуми, зачинені з початком війни, по її закінченні не відновилися взагалі. Кам'янець-Подільський колегіум не діяв в роки перебування міста під владою Туреччини (1672—1699). Важким часом для Ярославського, Кросненського, Перемишльського, Красноставського, та Самбірського колегіумів стали роки Північної війни, які супроводжувалися пожежами, руйнаціями, грабуванням, контрибуціями, епідеміями, що призвело до зменшення кількості учнів і викладачів колегіумів²⁰.

У першій чверті XVIII ст. єзуїтське шкільництво почало оновлюватися. Відчуття необхідності реформ виникло всередині самого ордену, але не останню роль відіграли нові західноєвропейські освітні тенденції. Розвиток освіти у Західній Європі у XVIII ст. характеризувався двома головними рисами: збіль-

шенням кількості освітніх закладів та секуляризацією освітянського процесу. Остання виявилася у введенні нових предметів навчання, що більше відповідали духові епохи Просвітництва і потребам абсолютизму. Для збереження своїх позицій у сфері освіти єзуїти повинні були реагувати на нові потреби часу.

Найрадикальніших змін зазнало викладання філософії та історії. Зокрема, у філософських курсах було обмежено вузько філософську, особливо метафізичну, проблематику, натомість розширено викладання експериментальних наук — фізики та астрономії. У 1730 р. Генеральна конгрегація ордену ухвалила включення експериментальних наук (що називалися *philosophia amoenior*) до курсів філософії й взагалі до шкільних програм єзуїтських шкіл²¹. Це було найбільшим відступом від *Ratio Studiorum*. Експериментальна фізика викладалася професором філософії.

Історія, що не була самостійним предметом викладання, виокремлюється як дисципліна на середину XVIII ст. У Польській провінції єзуїтського ордену запровадження курсу історії відбулося на підставі листа провінціала Томаша Ліхтанського від 30 червня 1743 р.²² Спершу лекції з історії викладалися професором риторики, а з початком 50-х років XVIII ст. була введена посада окремого професора історії, котрий також викладав і географію.

²⁰ *Pelczar R. Działalność Jezuitów na Rusi Czerwonej w okresie wielkiej wojny polnocnej w latach 1700—1721 // Nasha Przeszłość. — 1999. — Т. 92. — С. 231—266.*

²¹ *Bednarski St. Upadek i odrodzenie szkół jezuitów w Polsce (studium z dziejów kultury szkolnictwa polskiego). — Kraków, 1933. — С. 289.*

²² *Puchowski K. Edukacja historyczna w jezuitowskich kolegiach Rzeczypospolitej. — Gdansk, 1999. — С. 145—146; Bednarski St. Op. cit. — С. 264.*

У XVIII ст. поживаються видавничі діяльність єзуїтів. Збільшується й поліпшується видання підручників та іншої навчально-дидактичної літератури. Польські єзуїти не тільки продовжують використовувати іноземні підручники, а й розширюють видання власних.

Для викладання математики використовувалися підручники французів Франціска де Шале "Cursus seu mundus mathematicus" та Андре Таке "Opera mathematica". Твір останнього був перевиданий польськими єзуїтами в Каліші 1745 р. Історію вивчали за підручниками італійців Горація Турселліні, Яна Домініка Мусанті та француза Клавдія Буфф'є. Поширеним був п'яти томний підручник з історії французького єзуїта Максиміліана Дюфрена "Rudimenta Historica sive brevis facilisque Methodus juventutem orthodoxa notitia historica imbuendi", багаторазово перевиданий у Польщі (Брунсберг, 1737, 1742; Каліш, 1744, 1745, 1755, 1756; Львів, 1745, 1746, 1775; Люблін, 1761).

Серед підручників з математики, написаних польськими єзуїтами, була "Informacja matematyczna" Войцеха Бистржоновського (Люблін, 1743, 1749). Підручник з рахування "Alpha matheseos, arithmetica theoretica et practica", виданий у Вільні 1733 р., містив початки алгебри, знання про степені й корені, відомості про міри, ваги і монети, а також початки геометрії та астрономії. Авторами підручників з філософії були Ян Моравський, Казимир Островський, Стефан Щанецький, Станіслав Шадурський. Видатний литовський філософ XVIII ст. Антоній Скорульський у своєму підручнику з філософії "Commentariorum philosophiae" (Вільно, 1755) ширше подав нові напрями у філософії та приділив більше уваги природничим наукам. Професор філософії Львівського та Острозького колегіумів Ян Ковальський був автором діалогу "Rozmowa o

filozofii" (Львів, 1746) та підручника "Philosophia peripatetica" (Львів, 1749). 1767 р. у Любліні вийшов підручник з експериментальної фізики Станіслава Хичевського "Physica experimentalis figuris aeri incisus depicta et illustrata".

Автором популярного підручника з історії "Flos regnorum seu compendiosa Poloniae orbisque totius descriptio" (Брунсберг, 1706) був польський єзуїт Ян Дреус. Підручник неодноразово перевидався (Варшава, 1727, 1732; Брунсберг, 1736, 1756; Каліш, 1744), а також був перекладений польською мовою. Існувало і його двомовне, латино-польське видання. Першим польським підручником з географії стала праця Стефана Пузини "Quatuor orbis partium et praecipuorum in iis Regnorum ac Provinciarum brevis descriptio" (Варшава, 1741), перевидана польською мовою в Любліні 1750 р. Автором найкращих підручників з історії та географії, виданих французькою і польською мовами, був польський єзуїт Кароль Вирвіч. За розпорядженням провінціала Томаша Дуніна з 1744 р. друкарня Львівського єзуїтського колегіуму мала забезпечувати підручниками колегіуми на території Червоної Русі та Малої Польщі.

У XVIII ст. єзуїти відкрили новий тип навчального закладу, призначений для нащадків магнатерії та заможної шляхти — collegium nobelium. Він був змодельований з аналогічних навчальних закладів для знаті у Західній Європі. Спершу такі рицарські школи або, як їх ще називали, рицарські академії виникли після Тридцятирічної війни в німецьких державах. Ці аристократичні навчальні заклади дуже швидко набули популярності й у інших європейських країнах. Рицарські школи були платними і пропонували освітню програму, що мала на меті підготовку майбутніх державних чиновників. Вона включала в себе європейські мови (французьку та

німецьку), політику, економічні науки, юриспруденцію, історію, військову та цивільну архітектуру, а також власне “рицарські науки” — фехтування, танець, їзду верхи. Навчання в *collegium pobelium* тривало в середньому 7—9 років. Вони були незалежними від єзуїтських колегіумів навчальними закладами зі своїм ректором та викладацьким складом.

Спроба відкрити першу у Речі Посполитій рицарську школу належить до другої половини XVII ст. Одним з ініціаторів проекту був єзуїт Бартоломей Вонсовський, котрий протягом 1671—1674 рр. обіймав посаду ректора Ярославського колегіуму. За зразок були обрані рицарська школа у Неаполі та математична семінарія у Венеції. Плани створення рицарської школи Б. Вонсовський обговорював з тогочасним великим коронним гетьманом Яном Собеським, але за браком коштів переговори не увінчалися успіхом.

З семи рицарських шкіл Речі Посполитої на українських землях діяли дві, що виникли на базі конвіктів для шляхти в Острозі та Львові. Конвікти, або інтернати для молоді, створювалися спочатку для дітей з незаможних родин. Конвікт в Острозі був уфундований Анною-Алоїзою Ходкевичевою 1640 р. для 20 збіднілих шляхтичів²³. У XVIII ст. він налічував близько 30 слухачів. 1751 р. цей шляхетський конвікт було перетворено на рицарську школу — незалежний від Острозького колегіуму заклад який мав свого ректора. Його студенти вчилися за окремою навчальною програмою. Вчителями у ньому були також єзуїти-іноземці.

Львівську рицарську школу було відкрито 1749 р. на базі існуючого там з 1709 р. конвікту для шляхетської молоді. Вона була заснована завдяки фундації київського ловчого Францішка Завадського. Її студентам викладали латинсь-

ку, польську, німецьку та французьку мови, історію Польщі та загальну історію, географію й хронологію, математику і геометрію, цивільну й військову архітектуру, астрономію, статистику та право. Правно-політичні стосунки в Речі Посполитій слухачі академії вивчали за творами протестантів Христофа Іоанна Харткноха “*Respublica Polonica duobus libris illustrata*” (1678) та Годофреда Ленгніха “*Jus publicum Regni Poloniae*” (Гданськ, 1742, т. 1, 2; 1765, 1766, т. 1, 2). Про зміст і рівень історичних та правових знань, що викладалися у Львівській рицарській школі, можна судити з фіксованих джерелами питань, які виносилися на іспити.

З метою підготовки учительських кадрів єзуїтами в Ярославі було відкрито учительську семінарію, що діяла періодично у 1661—1662, 1664—1665, 1672—1673, 1691—1736 та 1751—1758 рр. У другій половині XVII ст. в ній викладав видатний теоретик риторики Ян Квяткевич. У роки функціонування семінарії випускала до 20 вчителів. У XVIII ст. до програми було введено викладання французької мови, математичних наук та історії.

У XVIII ст. єзуїти стали приділяти більше уваги підготовці професорсько-викладацького складу для своїх колегіумів. З 50-х рр. XVIII ст. майбутніх професорів математики та експериментальної фізики готували за кордоном — у Празі, Парижі, Відні, Римі.

У XVIII ст. для випускників філософських студій були організовані спеціальні дворічні курси, що мали на меті підготовку викладачів з математики, експериментальної фізики, архітектури та грецької мови. Такі курси існували у Львові й Красноставі. З 1753 р. профе-

²³ НБЛДУ. ВР, ф. № 1708/IV, тека 3, № 212.

Майбутні ж служителі культу мали змогу відвідувати лекції з моральної та полемічної теології. У 1673—1675 рр., у зв'язку зі спробами ректора Б. Вонсовського заснувати рицарську школу, у Ярославському колегіумі були відкриті математичні студії, на нетривалий час поновлені на початку 80-х рр.

Однією з найбільших на українських землях у другій половині XVII—XVIII ст. продовжував залишатися Львівський єзуїтський колегіум, чисельність студентів якої сягала 600—700 осіб. У 1673 р. колегіум отримав від генерала Ордену Павла Оліви право надавати випускникам-єзуїтам академічні ступені з філософії та теології. У 1743 р. в колегіумі був відкритий дворічний курс математики для майбутніх професорів єзуїтських шкіл. Його викладачами були професори Фаустин Гродзицький (1743—49), Міхал Радзиміновський (1749—1753), Томаш Секержинський (1753—69) і Людвік Гошовський (1769—73). У 1769 р. було запроєктовано будівництво астрономічної обсерваторії, котра зводилася на кошти Себастьяна Сераковського. Львівський колегіум мав одну з найбільших і найкращих бібліотек, каталог якої на 1773 р. нараховував 10.000 назв. У Перемишльському колегіумі, відновленому 1654 р., філософію для світських студентів викладали з 1688 р., а теологію для священників діє-цезії — з 1659 р. У 1754 р. Вацлав Ієронім Сераковський заснував другу кафедру філософії, а також кафедри догматичної й моральної теології для кліру.

У Луцькому колегіумі протягом 1688—1773 рр. викладався курс філософії для світських студентів, у 1692—1695 та 1753—1773 рр. — курс математики. З 1765 р. було введено чотирирічний курс теології.

Кількість учнів Острозького колегіуму протягом другої половини XVII ст. залишалася незначною. 1702 р. тут по-

*Єзуїтська колегія у Львові 1723 р.
Фото поч. XX ст.*

сорами цих студій були виключно єзуїти, що отримали спеціальну освіту за кордоном.

Протягом XVIII ст. прослідковується загальне розширення мережі єзуїтських навчальних закладів у межах усєї Речі Посполитої: якщо на 1700 р. налічувалося 46 єзуїтських шкіл, то на 1750 їх було вже 66. Кількість працюючих в них викладачів зросла на 70 % — з 244 у 1700 р. до 417 у 1773 р., а кількість студентів за цей самий час побільшала приблизно на 60 % — з 10200 до 16400. На українських землях кількість колегіумів за період 1700—1773 рр. зросла з 9 до 15, а їх професорський склад збільшився майже вдвічі — з 41 до 90.

У найстарішому єзуїтському колегіумі на українських землях Речі Посполитої — Ярославському — діяли філософські студії для світських студентів.

новили викладання філософії для світських студентів. Проте відродження колегіуму почалося лише після закінчення Північної війни, свідченням чого було збільшення кількості його учнів, чисельність яких сягала 250. Колегіум мав багату бібліотеку, яку після його ліквідації було передано Василіанському ордену.

У XVIII ст. у Барському колегіумі періодично читалися лекції з моральної теології для дієцезіального кліру. Після тимчасового закриття закладу на час Барської конфедерації 1768 р. класи з викладанням риторики й логіки було заново відкрито у 1771 р. Напередодні ліквідації ордену тут існувала чотирикласна школа зі скороченими викладами філософії та теології.

У 1700 р. було відновлено навчання у Кам'янець-Подільському колегіумі. Курс філософії для світських студентів викладався у 1726—1769 рр., а курс моральної теології для єзуїтів діяв з перервами у 1610—1672, 1709—1726, 1738—1762 і 1771—1773 рр.

У Кросненському колегіумі моральна теологія для дієцезіального кліру викладалася з 1661 р., а з 1731 р. велися виклади з філософії для світських студентів.

Вінницький колегіум з 1665 р. функціонував лише періодично, і навчання велося тільки у нижчих, тобто граматичних класах. Нормальне функціонування цього навчального закладу почалося лише у 1732 р., а 1758 р. тут було запроваджено курс з філософії та математики.

Резиденція єзуїтів в Овручі, а пізніше й колегіум, постали на базі перенесеної сюди за дозволом Сейму 1678 р. фундації єзуїтів із Ксаверова. У 1685 р. було відкрито класи граматики. Постійні виклади з поетики почалися з 1728 р., натомість риторику викладали лише періодично. У 1726—1758 рр. священники київської дієцезії могли слухати тут курс

з моральної теології. У 1716—1722 рр. школа тимчасово не діяла. У середині XVIII ст. у колегіумі навчалося близько 300 учнів.

У 1691 р. в Красноставському колегіумі було відкрито класи поетики та риторики, а також курс моральної теології для дієцезіального кліру. У 1728—1736 рр. діяли математичні студії для кількох світських студентів і студентів-єзуїтів. Колегіум мав багату бібліотеку, у якій на 1773 р. налічувалось понад 6000 томів, а також велику кількість рукописів. Саме цією бібліотекою користувався Каспар Несецький під час написання своєї праці “Kogona Polska”.

Фундаторами Самбірського колегіуму були брацлавський воєвода Мартин Хоментовський та його син Станіслав, котрий посідав уряд дрогибицького старости. З 1706 р. у ньому викладали моральну теологію для дієцезіального кліру.

У Кременці фундаторами колегіуму були брати Вишневецькі — воєвода краківський і віленський Януш Антоній та великий гетьман литовський Міхал Сервацій. В ньому періодично викладали моральну теологію для священників, а в 1754—1763 рр. — також і філософію. Кількість учнів колегіуму досягала 700. На 1773 р. тут діяла п'ятикласна школа середнього рівня зі скороченими викладами з філософії.

Колегіум у Станіславі був створений на кошти київського воєводи Юзефа Потоцького. У 1718 р. у ньому було відкрито дворічний курс філософії. З 1726 по 1735 р. при колегіумі існувала бурса для 8 убогих шляхтичів, заснована дружиною Юзефа Потоцького — Вікторією. Бурсаки були зобов'язані відвідувати лекції з філософії. Окрім того, у 1726 р. завдяки фундації Вікторії Потоцької постали кафедри німецької та французької мов. Моральна теологія в колегіумі викладалася у 1726—1727 рр.

Фундатором Житомирського колеґіуму був житомирський староста Казимир Стецький. У колеґіумі з 1747 р. викладали граматику, з 1754 р. — поезику і з 1757 р. — риторику. Окрім того, з 1762 р. читали дворічний курс з моральної теології для священників дієцезії. На 1773 р. тут діяла чотирикласна школа.

Усі єзуїтські колеґіуми мали свої бібліотеки, жодна з яких не збереглася цілісно як окреме зібрання.

Для незаможної шляхетської молоді при деяких колеґіумах існували конвікти (інтернати). У Кам'янці-Подільському конвікт, що був заснований ще 1614 р. на кошти кам'янецького старости Вацлава Олександра Калиновського, функціонував до 1672 р. Відновлений 1714 р., він діяв ще й після ліквідації колеґії й проіснував до 1783 р. Учні відвідували заняття у колеґіумі, а додатково їм викладали ще й німецьку мову. Кременецький конвікт було відкрито у 1749—1750 рр. на кошти литовських стольників — Рачиборського та Базальського. Окрім того, у Кременці луцький канонік Темезвара заснував конвікт для синів неофітів, котрі перейшли у католицьку віру з іудаїзму та магометанства. Луцький конвікт було створено 1752 р. Його вихованці відвідували заняття публічної єзуїтської школи, а також мали ще виклади з додаткових дисциплін у самому конвікті. З 1754 р. діяв шляхетський конвікт при Вінницькому колеґіумі. Кількість слухачів Кросненського конвікту, відкритого 1766 р., коливалася від 8 до 12. Окрім відвідування занять в колеґіумі, конвіктори студіювали французьку, німецьку мови та географію.

При багатьох колеґіумах існували музичні бурси. При Ярославському, Львівському та Луцькому колеґіумах, вони виникли ще в XVI — першій половині XVII ст. З 1647 р. існувала музична бурса при Кросненському колеґіумі. Аналогічний заклад було відновлено 1706 р.

при єзуїтському колеґіумі Кам'янця-Подільського після переходу міста з турецького підданства до Речі Посполитої. Музичні бурси діяли також у Перемишлі (з 1689 р.), Красноставі (з 1700 р.), Кременці (з 1720 р.), Станіславі (з 1720 р.), Житомирі (з 1766 р.), Вінниці (з 1769 р.), Овручі.

Музична бурса Барського колеґіуму, відкрита у XVIII ст., на час ліквідації ордену налічувала 80 нотних рукописів.

Невід'ємною складовою шкільного життя єзуїтських колеґіумів були шкільні театри. Як правило, вони засновувались у перші роки існування колеґіумів. Вистави ставили переважно на релігійні та історичні сюжети морально-повчального змісту.

Найстарішими шкільними театрами були Ярославський і Львівський. З 1640 р. діяв театр при Кросненському колеґіумі. Мали свої театри також Вінницький (діяв з перервами між 1630—1773 рр.), Перемиський (від середини XVII ст.), Красноставській (від 1690 р.), Самбірський (від 1710 р.) та Станіславський колеґіуми. Тексти більшої частини театральних вистав не збереглися. Так, майже повністю загинула драматична спадщина Львівського колеґіуму. Збереглися тексти деяких вистав Станіславського та Красноставського колеґіумів, а також драми й діалогу Кросненського театру за 1654—1677 рр.²⁴

Серед вчителів єзуїтських колеґіумів на українських землях у XVIII ст. зустрічаються неординарні постаті. Зокрема, до їх числа належить уродженець Львова Гжегорж Вінцентій Пірамович, професор моральної Теології Кременецького колеґіуму (1765—66) та філософії у Львові (1771—1772). Після лік-

²⁴ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995 / Opracował Ludwik Grzebiec (SJ). — Kraków, 1996. — S. 243, 331, 379, 548, 639, 748.

відації ордену єзуїтів він брав участь у діяльності Едукаційної комісії. У 1787 р. у Варшаві вийшла друком його праця “Обов’язки вчителя”²⁵.

Єзуїт Йозеф Кобланський — вихованець єзуїтської школи у Львові — у 1768—1769 рр. був заступником ректора шляхетського конвікту в Острозі. Протягом 1769—1772 рр. він супроводжував Яна Пузину в освітній подорожі до Відня²⁶. Після повернення з-за кордону Й. Кобланський був секретарем провінціала Малопольської провінції ордену, а після заборони останнього став членом Товариства для підготовки і видання підручників²⁷.

Ян Петро Лойко протягом десяти років (1745—1755) був професором історії та географії у Львівській рицарській академії. У 1756—1757 рр. він викладав математику та етику в Острозі, пізніше — філософію та математику в Луцьку, у 1761—1762 рр. знову повернувся до Острога і працював професором філософії. У 1762/63 навчальному році Я. П. Лойко обіймав посаду професора математики та етики в Ярославі. Після заборони ордену він був членом Товариства для підготовки і видання підручників²⁸.

Зі Львовом пов’язана й діяльність Себастьяна Алоїзія Сераковського (1743—1824), котрий вдосконалював освіту за кордоном. У 1770—1771 рр. він був асистентом викладача астрономії і професором математики та фізики у Львові. Саме з його ініціативи та на його кошти й була заснована астрономічна обсерваторія. Після ліквідації ордену став членом Товариства для підготовки і видання підручників, а в 1810—1814 рр. — ректором Краківської Головної Школи²⁹.

Уродженець Галичини Людвік Гошовський (1732—1802) був професором риторики в Житомирі, а пізніше — філософії у Станіславі та Львові. Після повернення з математичних студій у Ві-

денському університеті (1766—1768), став професором математики й астрономії у Львові (1768—1773)³⁰.

Томаш Секержинський (1720—1777) також багато років пропрацював у колегіумах на українських землях. Після навчання у Празькому університеті (1750—1752), де він спеціально студював математику, фізику та архітектуру, Т. Секержинський викладав математику й архітектуру у Львові (1753—1769). Пізніше, у 1770—1771 рр. він був професором моральної теології в Острозі, а у 1772—1773 рр. — ректором колегіуму в Барі³¹.

Серед видатних єзуїтів, доля яких тривалий час була пов’язана з українськими землями, слід згадати і Каспара Несецького (1682—1744), проповідника у Львові (1719—1720) та Красноставі (1723—1744). Саме у Красноставському колегіумі, як зазначалося, К. Несецький працював над своєю “Короною Польською” і тут підготував її до друку. У Красноставі його було й поховано³².

Після заборони ордену єзуїтів булою Папи Римського Климента XIV від 21 липня 1773 р. маєтності єзуїтів у Речі Посполитій були описані та передані на потреби Едукаційної комісії, проте багато єзуїтських викладачів залишилося працювати у реформованих комісією колишніх навчальних закладах ордену.

Львівський університет. Львівський єзуїтський колегіум, що у 1661 р.

²⁵ Grzebiec L. SJ. Siownik jezuitow polskich 1564—1990. — Krakow, 1993. — Т. VIII. — S. 199.

²⁶ Karpinski F. Pamietniki. — Warszawa, 1898. — S. 24.

²⁷ Grzebiec L. SJ. Siownik jezuitow polskich ... — Т. V. — S. 154—155.

²⁸ Ibid. — Т. VII. — S. 27.

²⁹ Ibid. — Т. X. — S. 88.

³⁰ Ibid. — Т. IV. — S. 149.

³¹ Ibid. — Т. X. — S. 78.

³² Ibid. — Т. VIII. — S. 34.

Акт про відновлення діяльності Львівського університету. 1784 р.

отримав “гідність академії та титул університету”³³, мав право на викладання всіх притаманних такому навчальному закладу дисциплін та присудження наукових ступенів. У підпорядкуванні єзуїтського ордену університет перебував аж до його ліквідації у 1773 р. Він мав два відділи — філософський та теологічний. Очолювали його ректор, префекти та чотири радники. Більшість студентів були католиками, близько третини — уніатами. Православних студентів було порівняно мало.

Навчаючись в університеті, православні стикалися зі значними перешкодами. Так, російський резидент у Польщі Іван Волков у 1691 р. доносив своєму уряду, що єзуїти дозволяли українцям закінчити курс риторики та прослухати однорічний курс філософії, “а більше року слухати філософію не допускають, а велять бути уніатом”³⁴. 1725 р. нунцієм була створена спеціальна комісія, яка серед інших висунула вимогу не на-

давати помешкання та харчування православним студентам у разі їх відмови перейти у католицьке віросповідання.

Щоб якось вийти з цієї ситуації, деякі студенти намагались прослухати необхідні для подальшої освіти курси, живучи під чужим прізвиськом. Серед тих, кому так чи інакше вдалося навчатися у Львівському університеті, були й колишні київські вихованці: Я. Богомолівський, М. Слотвинський, П. Кос (Кулябко), Й. Руденський, В. Григорович-Барський. Навчаючись в університеті, вони мешкали при Львівському братстві, яке надавало студентам всебічну допомогу. У свою чергу вони віддячували львів'янам, працюючи вчителями братської школи.

Як на той час, кількість слухачів Львівського університету була значною. У 1677 р., наприклад, у ньому налічувалося близько 500 студентів та 8 викладачів, а на середину XVIII ст. — близько 700 студентів та 15—17 викладачів.

Навчальний процес у закладі характеризувався схоластичністю та догматизмом. На підготовчому — філософському — відділенні студенти протягом двохтрьох років опановували систему Арістотеля та деякою мірою вивчали історію, географію і грецьку мову. Наступні чотири роки присвячували богослов'ю. Завершувалось навчання здобуттям наукових ступенів ліценціата, бакалавра, магістра чи доктора наук.

З плином часу в університеті дедалі більшу увагу приділяли природничим наукам. Так, у XVIII ст. тут створюються кафедра математики, математично-фізичний кабінет, астрономічна об-

³³ Finkel Z., Stazzynski S. Historia univezysytetu Lwywskiego. — Lwow, 1894. — Cz. 1. — S. 20—22.

³⁴ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVII—XVIII ст. — Київ, 1966. — С. 144.

серваторія. Крім того, впроваджується викладання польської, французької й німецької мов. В окремі предмети виділяються географія та історія. У цей час у Львівському університеті працювали такі відомі особистості, як історик К. Несецький, математики Ф. Гродзіцький та Т. Секержинський, освітянин та письменник Г. Пірамович, письменник та філософ І. Красіцький.

При Львівському університеті існували бібліотека та друкарня, де було опубліковано сотні творів з філософії, географії, історії, фізики та архітектури.

Після ліквідації Ордену єзуїтів на деякий час припинив своє існування й університет як одна з його інституцій. Відновлений він був згідно зі спеціальним дипломом, підписаним австрійським імператором Йосифом II, у жовтні 1784 р. Відтепер Львівський університет мав переважно світський характер. Він складався з чотирьох факультетів (філософського, юридичного, медичного, теологічного) та гімназії; мав право на присвоєння наукових ступенів.

Загальне управління університетом здійснював сенат, званий консисторією, до складу якого входили ректор, декани та найдосвідченіші професори — сеньйори. Посади викладачів займали особи, які пройшли суворий відбір через іспити, результати яких розглядали крайова губернія, придворна комісія та затверджував імператор.

Студентів до університету набирали здебільшого з академічної гімназії, де учні здобували знання протягом п'яти років. В університеті ж всі вони три роки навчались на філософському факультеті, а далі спеціалізувалися на одному з чотирьох факультетів. Майже всі предмети читались латинською мовою; деякі — німецькою чи польською.

З 1787 р. у Львівському університеті було засновано Український інститут, причому до 1808 р. тут вивчали україн-

ську та старослов'янську мови. Крім того, "русинською мовою" читали ряд курсів, необхідних для підготовки уніатських священників: філософію, математику, фізику, церковну історію, герменевтику, грецьку і єврейську мови, екзегетику Святого Письма, церковне право, догматику, пастирське богослов'я і катехізис, моральне богослов'я.

Проекти заснування університетів у Гетьманщині. Однією з помітних тенденцій розвитку освітньої справи стала поява низки проектів щодо заснування в Україні нових навчальних закладів — університетів і перетворення на університети вже існуючих установ. Це зумовлювалося наростаючими в суспільстві потребами у фахівцях з вищою світською освітою. Так, у 1763 р. гетьман К. Розумовський з генеральною старшиною звернулися до імператриці Катерини II з петицією про відновлення колишніх прав та привілеїв Війська Запорозького. У ній, зокрема, йшлося про відкриття в Україні двох університетів. Перший з них мав бути створений на основі Києво-Могилянської академії і складатися з чотирьох факультетів. Курирувати цей навчальний заклад повинні були гетьман та митрополит, але останній мав відповідати лише за богословський факультет.

Крім того, передбачалося створення університету (в основному світського характеру) в Батурині. Він мав сприяти подальшому розвитку як гуманітарних, так і, особливо, природничих наук. За структурою він мав бути розділений на три факультети та кафедри. Передбачалося, що богословського факультету взагалі не буде. Навчання мало бути трирічним. Причому прийом на навчання повинен був проводитися лише після закінчення студій в інших навчальних закладах не нижче класу риторики. У перші роки на професорські посади плану-

4.4. Києво-Могилянська академія

Культурно-освітній та науковий центр європейського масштабу. В XVII—XVIII ст. Києво-Могилянська академія стає не лише центром української духовності, витворює українську інтелігенцію і відповідне культурне середовище, в якому здійснюється постійний обмін думками, книгами, мистецькими здобутками, а й перетворюється на потужний чинник формування єдиного комунікативного простору культури на українських землях. В основі цих процесів лежать істотні зміни в типі пануючого світогляду і засобах освоєння світу. Києво-Могилянська академія відображає й прискорює переорієнтацію на наукове, раціональне пізнання дійсності, розширює обрії світської культури. Вона легітимізує перехід від духовно-практичного способу освоєння світу, за якого філософія ро-

зумілась як мудрість і життя в істині й не виділялась з інших форм суспільної свідомості, до його теоретичного осмислення. Ці світоглядні зміни здійснювались за допомогою синтезу наукових і культурних надбань Заходу і Сходу Європи. Діячі Києво-Могилянської академії вивчали здобутки західної культури в досить значних масштабах, але підходили до цього селективно. Західні доробки та ідеї переосмислювались й сприймалися або відхилялися відповідно до потреб власної культури, її традицій і віросповідних принципів. Це аж ніяк не був шлях рабського копіювання і сліпого запозичення західних, латинських, зразків. Навпаки, він закономір-

³⁵ Різниченко В. Проект Українського університету у Батурині. — Київ, 1916. —

но зумовлювався самою суттю культури України, розташованої між Сходом і Заходом і більш ніж Росія, схильної до сприйняття західних впливів.

Щодо міжнародних зв'язків Києво-Могилянської академії, то простежуються два її основних спрямування. В одних вона виступає переважно як сторона, що вивчає, переосмислює і сприймає, а в других — як сторона, що випромінює культурні впливи і сприяє розвитку духовного життя інших народів. Перші стосуються переважно зв'язків Києво-Могилянської академії з установами і культурними діячами Західної Єв-

*Студенти Києво-Могилянської академії.
Гравюра XVIII ст.*

ропи, другі — східних та південних слов'ян, деяких інших православних народів, а також нововернених до православ'я представників азійського населення. В цих двосторонніх міжнародних зв'язках Києво-Могилянська академія, зберігаючи й модифікуючи відповідно до потреб часу, передусім розвитку наук і суспільного поступу, православні традиції духовного життя, виступила як посередник між культурами Заходу і Сходу. Вона сприяла зближенню цих

культур і особливо сприйняттю православним світом надбань Заходу.

Міжнародні зв'язки Києво-Могилянської академії виявлялись у різноманітних формах. Це було і навчання її вихованців у зарубіжних університетах, колегіях, академіях, і студіювання представників інших народів у Києві. В лекційних курсах, творах професорів і вихованців Києво-Могилянської академії використовувалися праці, теорії та ідеї зарубіжних вчених, письменників, митців, так само як і лекційні курси та твори киян ставали відомими за кордоном. Під час комплектування бібліотеки Києво-Могилянської академії, приватних книгозбірань її викладачів і студентів закупували книги зарубіжних авторів і навпаки: твори кола академічних діячів поширювалися й купувалися за рубежом, особливо серед народів православного сповідання. Міжнародні зв'язки академії здійснювалися й у інший спосіб — через листування із зарубіжними вченими, дискусії, рецензування праць, переклади книг, організацію навчальних і культурних закладів тощо.

Києво-Могилянська академія мала добрі зв'язки з навчальними закладами багатьох країн Західної Європи, де її кращі вихованці продовжували навчання, готуючись до професорської діяльності. Цю практику започаткував ще Петро Могила, її продовжували і його наступники. Звичайно, при цьому далеко не кожен з тих, хто вирушав за кордон, мав багатого покровителя чи мецената, чимало з них, зокрема Феофан Прокопович, Василь Григорович-Барський, Симон Тодорський та інші, нерідко йшли за знаннями пішки, заробляючи по дорозі на шматок хліба власною працею.

Як правило, київські вихованці, які здійснювали освітню мандрівку, відвідували не одну країну, а навчалися у кількох університетах чи колегіумах, зде-

більшого від трьох до шести років. Зокрема, Йоасаф Кроковський слухав курси філософії та богослов'я в Римській академії. Тут же навчалися й інші киево-могилянці: постриженець Данило Туптало, якого він двічі згадує в своїх щоденниках, Теофан Леонтович, котрий студіював також у Парижі й подорожував багатьма країнами Заходу.

У колегіумі святого Атанасія в Римі продовжували свою освіту Теофілакт Лопатинський, який згодом викладав філософію в Слов'яно-греко-латинській академії, і Феофан Прокопович. З огляду на значні успіхи у навчанні останньому, як про це сказано в його біографії, написаній Г.-З. Байером, дозволили користуватися не лише бібліотекою колегії, а й іншими, в тому числі й їх таємницями¹. Наставником юнака у вивченні оригіналів творів давніх і новітніх авторів був Жан Батіст Толомаї, який критично ставився до схоластики, схиляючись до гуманістично-просвітницьких ідей, які він обговорював, зокрема, в листуванні з Ляйбніцем. У дусі цих ідей він виховував і Прокоповича. Очевидно, перебуваючи в Римі, Феофан і написав вірша "Папський вирок Галілеєв", в якому стає на бік ученого і засуджує Папу Римського.

Вийшовши 1724 р. з України і подорожуючи країнами Західної Європи на південний схід, побував в Італії й учень Феофана Прокоповича — Василь Григорович-Барський. Взимку він учився в Грецькій семінарії у Венеції, а літо використовував для мандрівок і ознайомлення з життям італійців — станом їхньої освіти, мистецтвами, архітектурою, фольклором, звичаями. Пішки обійшов багато італійських міст — Рим, Венецію, Барі, Флоренцію, Болонью, Анкону, Не-

¹ Байер Г.-З. Життєпис Феофана Прокоповича // Прокопович Ф. Філософські твори. — Київ, 1981. — Т. 3. — С. 362.

аполь. Його подорожні нотатки були не лише констатацією певних фактів, а й містили аналіз побаченого, міркування та роздуми. За своїми змістом, стилем, композицією «цей твір переріс межі жанру типового “паломницького ходіння” і фактично наблизився до роману про не легку, сповнену драматичних пригод долю людини, яка вирушила у важкі мандри заради пізнання світу»².

В Італії вчилися і працювали й інші вихованці Києво-Могилянської академії. Курси лекцій і твори її професорів рясніють іменами, пов'язаними з римською античністю. Найчастіше в них згадуються Плавт, Теренцій, Цицерон, Катулл, Вергілій, Горацій, Тібулл, Плінії (старший і молодший), Проперцій, Овідій, Сенека, Ювенал, Апулей, Марціал, а також Вітрувій, Лукрецій Кар, Епікур, Клавдій Птолемей, Боецій та інші. Інтерес до їхньої спадщини був пов'язаний із зародженням ідей гуманізму, він ще більше посилюється за доби формування і розвитку в Україні культури бароко, яка широко використовує античну образність для відображення суспільних і естетичних потреб свого часу. Твори цих авторів добре знали в академії, їхні праці, як і численні коментарі до них, написані італійськими гуманістами, були в академічній бібліотеці.

У лекційних курсах професорів Києво-Могилянської академії згадуються і цитуються твори Фоми Аквінського, Марсилія Падуанського, Джованні Фіданця Бонавентури, Цезаря Баронія, Роберта Беларміна, визначного гуманіста, який згодом став Папою Римським, Енея Сільвія Пікколоміні, а також кардинала П'єтро Бембо, який розробляв проблеми італійської літературної мови. Знали вони й ім'я директора знаменитої Ватиканської бібліотеки Лева Алатія та бібліотекаря Бартоломео Платіні. Їм були відомі твори Франческо Петрарки “Про зневагу до світу” та “Кан-

цонєре”; “Генеалогія богів” та “Декамерон” Джованні Боккаччо, “Божественна комедія” Данте Аліґ'єрі, примірник якої, виданої 1536 р. у Венеції, був у книгозбірні Лаврентія Горки. Не пройшли повз їхню увагу й такі найвизначніші твори доби італійського Відродження, як “Шалений Роланд” Лодовіко Аріосто та “Визволений Єрусалим” Торквато Тассо; а праці Лоренцо Валли, зокрема “Про фальшивість дару Константина”, “Про насолоду і про справжнє благо”, були відомі в Україні й використовувалися в академії в релігійній полеміці.

У курсах поетики, прочитаних в Києво-Могилянській академії, широко використовувалися досягнення літературно-теоретичної думки доби Відродження, зокрема, трактат Марко Джіроламо Віді “Про поетичне мистецтво”, твір Джуліо Скалігеро “Поетика в семи книгах”, посібник Якоба Понтана “Поетичні настанови”, а також твори Алессандро Донаті, Франческо Робортелло, Джіральді Чінтіно та інших. Вони не являли собою мертву дидактичну теорію, а були пов'язані з художньою практикою, зокрема з українською поезією і драмою XVII—XVIII ст., сприяли секуляризації й гуманізації літератури. На перетині контактів італійської та інших західноєвропейських культур з українською в той час виникає нове вагоме явище — неолатинська українська література. Вона, на думку О. Пахльовської, давала змогу українській літературі вільно функціонувати в європейському культурному просторі і разом з тим протистояти спробам денаціоналізації³.

Викладаючи у курсах натурфілософії проблеми фізики й астрономії, київ-

² Пахльовська О. Є.-Я. Українсько-італійські літературні зв'язки XV—XX ст. — Київ, 1990. — С. 54.

³ Там само. — С. 55, 56.

ські професори зверталися до праць Джероламо Кардано, Джамбатісто Порто, Джованні Бореллі, Джеронімо Фракастаро, Еванджеліста Торрічеллі, Галілео Галілея. Зокрема, дві праці останнього “Про систему світу” (1700 р. видання) та “Діалоги про систему світу” (1641 р.) були в особистій книгозбірні Ф. Прокоповича⁴. Ідеї Галілея використовувалися в його курсі натурфілософії. Були відомі киянам й імена Паоло Фоскаріні, італійського послідовника Коперника, та знаного в той час ботаніка й біолога Улісса Альдровонді та ін.

Якщо до Італії українські студенти їздили для набуття передусім гуманітарних знань, то до Німеччини — для вивчення переважно точних наук, філософії, медицини, а також східних мов. Як зазначає Едуард Вінтер, повертаючись з Італії, Ф. Прокопович подовгу затримувався в університетських містах Німеччини, зокрема в Альтдорфі, поблизу Нюрнберга, що був аванпостом раннього Просвітництва, а також Єні, Галле та Лейпцизі⁵. Тут він слухав лекції, а також зав’язував наукові й дружні контакти з багатьма німецькими вченими-протестантами, в тому числі А. Г. Франке та Ю. С. Шаршмідтом. З ними він листувався й після повернення на батьківщину⁶. Досягши високого становища в церковній ієрархії, Прокопович допомагав багатьом вченим німецького походження із щойно створеної Санкт-Петербурзької академії наук, а деякі з них, як Христофор-Фрідріх Гросс та Готліб-Зігфрід Байер, котрі тяжіли до вольфгансько-ляйбніцевської філософії, були його друзями і викладали у заснованій ним у його маєтку школі. В свою чергу, чимало німецьких вчених, зокрема, Йоганн-Франц Буддей, професор в університетах Галле та Єні, Пауль-Ернест-Даніель Яблонскі, президент Королівської академії наук у Берліні, Йоганн-Лоренц Мосгейм, професор в уні-

верситетах Гальмштадта та Геттінгена, підтримували ідеї Прокоповича, спрямовані на секуляризацію суспільного життя і культури Росії, зокрема, ідеї, висунуті в його полеміці проти твору Стефана Яворського “Камінь віри”. Ця підтримка знайшла відображення в їх статтях і рецензіях, опублікованих у німецьких часописах. Крім теології та філософії, математики й природознавства, історії літератури Ф. Прокопович цікавився ще й сходознавством. У його книгозбірні було чимало посібників для вивчення арабської та єврейської мов, а також історії та культури народів Сходу. Недарма Г.-З. Байер присвятив йому свою книгу “Опис Китаю”. Ці зацікавлення Ф. Прокопович прищепив і своєму вихованцеві Симону Тодорському, і той після закінчення навчання в Києві поїхав до Галле. Його вчителем був славнозвісний у Європі професор Генріх Міхаелс, який належав до відомої родини гебраїстів. “Міхаелс, знаменитий орієнталіст того часу, — писав історик Києво-Могилянської академії В. Аскоченський, — дорожив дружбою Тодорського і відзивався про нього як про велими вчену людину”⁷.

Відомо, що професори й вихованці Києво-Могилянської академії листувалися з німецькими вченими. Г.-В. Ляйбніц писав листи до С. Яворського з приводу організації освіти і науки в Росії, а Християн Баумейстер листувався з Са-

⁴ Бібліотека Феодана Прокоповича. Витяг з опису // *Прокопович Ф.* Філософські твори. — Т. 3. — С. 396.

⁵ *Winter E.* *Ketzerschicksale. Christliche Denker aus neun Jahrhunderten.* — Berlin, 1979. — С. 230.

⁶ *Литвинов В. Д.* Ідеї раннього просвітництва в філософській думці України. — Київ, 1984. — С. 137—138.

⁷ *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею. — Киев, 1858. — Ч. 2. — С. 143.

муїлом Миславським, обговорюючи наукові й освітні проблеми. З відомим представником німецького Просвітництва А. Г. Франке та директором друкарні “закладів Франке” у Галле Грیشовим листувався С. Тодорський. Як видно з цих листів, німецькі вчені були високої думки про свого вихованця і друга й пишалися його успіхами в науці.

У Німеччині продовжували свою освіту такі вихованці, згодом викладачі академії, як Варлаам Лащевський, Давид Нащинський, а також Хома Тимковський, який став професором Московського університету і розпочав роботу з видання Несторового літопису за Лаврентіївським списком.

Як засвідчують курси лекцій, твори і каталоги бібліотек професорів Києво-Могилянської академії, вони знали твори німецьких гуманістів, зокрема, “Корабель дурнів” Себастьяна Бранта, “Листи темних людей”, що вийшли з Ерфуртського гуманітарного гуртка, до якого належали Муціан Руф та Ульріх фон Гуттен, а також праці Йоганна Рейхліна та ін. Так, “Листи темних людей” були куплені ще Петром Могилою для його бібліотеки. Відомі були в академії й твори німецьких реформаторів — Мартина Лютера, Філіппа Меланхтона, Франца Буддея та інших. Звичайно, сповідуючи православ'я, київські професори відхиляли і критикували їх основні ідеї. Проте їм, безперечно, імпонувало вивчення людського розуму, філологічно-критичні студії над Біблією, ідеалізація раннього християнства, викриття морального і соціального стану тогочасної церкви, передусім католицької. Використовувались у Київській академії й педагогічні ідеї німецьких реформаторів, зокрема вельми популярними були праці Меланхтона та Штурма.

Знаними в середовищі київських вчених були й художні твори німецьких митців, зокрема Лукаса Кранаха, Альбрех-

та Дюрера, Ганса Гольбейна Молодшого, які хоч і зверталися до античних образів, але, на відміну від майстрів італійського Відродження, їм не був притаманний язичницький дух старожитнього мистецтва. А біблійні сюжети вони наповнювали тогочасним народним змістом, до чого тяжіла й київська художня школа.

Твори німецьких вчених використовувались у Києво-Могилянській академії під час розгляду проблем математики, фізики, астрономії. Ще Могила закупив для академічної бібліотеки книгу відомого німецького математика Бартоломея Пітіскуса “Тригонометрія”, з іменем якого пов'язане саме введення цього терміна, що означає підрозділ математичних знань. Пітіскус відомий і тим, що видав таблиці Ретика, учня Коперника. Серед праць, якими користувались кияни, були астрономічні й тригонометричні таблиці Регіомонтана (Йоганна Мюллера), книги Георгія Пурбаха, Йоганна Кеплера, його наступника Х. Шейнера та інших, що були дотичні до геліоцентричного вчення, яке вперше в академії коротко було викладене в натурфілософському курсі Інокентія Гізеля. Широко використовувались тут і праці Афанасія Кірхера, Христофора Клавія, Християна Вольфа та ін.

У Києво-Могилянській академії викладали німецьку мову. Від професорів вимагали, щоб вони навчали студентів читати, перекладати і вільно говорити з дотриманням “пристойної пронунціації або вимови”. Серед викладачів німецької мови були як колишні вихованці академії — Хома Халчинський, Інокентій Ставицький, Іван Самойлович, Давид Нащинський, Варлаам Лащевський, так і етнічні німці — Карл Фоген, Карл Ремер та ін.

Знання мови дало змогу розгорнути значну перекладацьку роботу, яка сприяла ознайомленню з німецькою наукою і

культурою. Зокрема, вихованець академії Гавриїл Бужинський переклав твори видатного німецького вченого Самуеля Пуффендорфа “Вступ до європейської історії”, “Про обов’язки людини і громадянина”, твір Вільгельма Стратемана “Театрон або історичний огляд”, а також працював над перекладом чотиритомного історичного словника Буддея. Семен Гамалія, який згодом став одним із найближчих співробітників російського просвітника Г. Новикова і відомим масоном, переклав 22 томи творів відомого німецького філософа Якоба Бьоме. Ці праці сприяли збагаченню російської історичної й філософської термінології. Твори деяких діячів Києво-Могилянської академії, в свою чергу, перекладали і видавали в Німеччині, зокрема твори Ф. Прокоповича, в тому числі його шеститомний курс теології. Їх друкували у Берліні, Гамбурзі, Готті, Лейпцизі як латинською, так і німецькою мовами.

Із сілезьким Бреслау (нині Вроцлав) Києво-Могилянську академію пов’язували книговидавничі справи. Відоме листування бібліотекарів академії з видавництвами Бреслау щодо придбання опублікованих в них книг. У друкарнях цього міста було видано чимало праць і колишніх професорів та вихованців Київської академії: 1743 р. тут було видано збірник промов, листів і віршів Ф. Прокоповича під назвою “Плід безсонних ночей”, наступного року його ж “Священну суміш”, а 1769 р. тритомний курс теології, прочитаний в Києві, та праці інших академічних вчених.

Серед усіх країн Західної Європи чи не найбільший вплив на формування державно-правових концепцій професорів Києво-Могилянської академії мали мислителі Голландії. Великою популярністю в академічному середовищі користувались твори теоретиків держави і права реформаційного спрямування Юста Ліпсія і Гуго Гроція. Києво-могилян-

ців приваблювали в їхніх працях ідеї природного права, зближення права і моралі, орієнтація на республіканський державний устрій, що відповідало потребам легітимації козацької держави.

Знаними в академічному середовищі були й твори голландських гуманістів. Зокрема, ім’я Рудольфа Агріколи (Рьолофа Гуїсмана), видатного гуманіста XV ст., названого за місцем народження Фрізіусом, згадується в курсі, прочитаному в Києво-Могилянській академії одним із її перших професорів Йосифом Кононовичем-Горбацьким. Автора “Оратора Могилянського” приваблювало в творчості Р. Агріколи, яка розгорталась і в Парижі, і в Німеччині, і в Італії, передусім його глибоке дослідження літератури й історії античного світу. Великим авторитетом у Києво-Могилянській академії був і видатний голландський гуманіст Еразм Роттердамський. Добре відомі були його наукові розробки щодо перекладу, філологічної та герменевтичної розбудови Євангелія. Книги Еразма Роттердамського “Адагії”, “Апофтегмата”, “Похвальне слово Глупоті” були у щоденному вжитку, їх також придбав для академічної бібліотеки ще П. Могила.

У лекційних курсах академії трапляються згадки імен і праць голландських вчених у галузі математики і природознавства. Зокрема, на твори Гемми Фрізія, професора Лювенського університету XVI ст., неодноразово посилається в курсі математики Ф. Прокопович.

Серед інших вчених Голландії в Києво-Могилянській академії був відомий математик В. Снелліус, з іменем якого пов’язане вивчення закону заломлення світла, фізик Х. Гюйгенс, який розробив хвильову теорію світла, представник ятрохімічної школи Г. Бургаве, картограф Г. Меркатор, а також природознавці Р. де Грааф і А. Левенгук, якого в своєму “Щоденнику” згадує вихованець

академії Яків Маркович. Тут же він повідомляє і про те, як його вчитель Феофан Прокопович навчав студентів виготовляти найпростіші мікроскопи. Цікаво відзначити й те, що останній у творі “Роздуми про безмежність” говорить і про Бенедекта Спінозу як про видатного вченого: ймовірно, це була перша згадка його імені серед східних і південних слов’ян.

Були серед вихованців Київської академії й такі, хто, побувавши з освітньою метою в Італії, Франції, Голландії, відвідували й університети Данії та балтійських країн. Зокрема, Костянтин Щепін, об’їздивши мало не всю Європу, після Амстердама навчався в університетах Копенгагена, Стокгольма й Упсали, де він познайомився з Карлом Ліннеєм. Данія була репрезентована в Київській академії вченням видатного астронома Тихо де Браге, який поєднав системи Птолемея і Коперника. Починаючи з кінця XVII ст. його вчення викладали майже в кожному курсі натурфілософії. Були серед вихованців академії й працівники амбасад у скандинавських країнах. Інші ж, як Пилип Орлик, відвідували ці країни з політичними цілями. Відомо також, що в бібліотеці Ф. Прокоповича були зібрання законів, статuti, конституції багатьох країн, у тому числі й балтійських, а також вчені акти упсальської академії.

Про те, що вихованці Києво-Могилянської академії цікавилися історією, літературою, наукою Данії, Норвегії, Швеції, свідчать і переклади Я. П. Козельського книг “Історія данійська, написана Гольбергом”, яку він скоротив і додав до неї свої примітки, та “Історія про зміни, що відбуваються у Швеції, написана абатом Вертотом” (Верто д’Обофом).

У XVIII ст. чимало вихованців Києво-Могилянської академії здобули докторські ступені з медицини у Страсбу-

рзькому університеті, що був визначним осередком гуманізму, зокрема, Павло Шумлянський, Нестор Максимович (Амбодик), Ілля Руцький, Мартин Тереховський та ін. Дисертація останнього була видана тут латинською мовою. Її автор розглядав питання про можливість спонтанного зародження життя, до якого звертались у своїх курсах і професори Києво-Могилянської академії. Після викладу історії питання, М. Тереховський подає дані проведених ним експериментів, на підставі узагальнення яких відкидає можливість спонтанного зародження життя, тобто доходить висновку, що підтверджує пізнішу тезу Л. Пастера. Як зауважує Д. Чижевський, цю працю з великим визнанням цитував згодом академік В. І. Вернадський⁸.

У XVIII ст. чимало діячів Києво-Могилянської академії відвідували Францію. В академічних лекційних курсах академії згадувалися вчення численних французьких мислителів і вчених, зокрема Бернара Клервоського, П’єра Абельяра, Жана Бурідана, Жана Фернеля, Рене Декарта, П’єра Гассенді. Були відомі тут й імена картезіанців Фонтенеля, Беккєро, Леблерка, Леруа (Регіуса) та ін. У приватних бібліотеках професорів і вихованців академії (С. Яворського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, Т. Кролика та ін.) також були книги французьких авторів, написані як латинською, так і французькою мовами.

В академічній бібліотеці, як засвідчує її дослідник П. А. Сотниченко, також було чимало творів французьких авторів, зокрема 10-томна праця професора Паризького університету Г. Роллена “Старожитня історія про єгиптян, кар-

⁸ Чижевський Д. З історії української науки: Українські медики 18-го віку. Рукопис зберігається в б-ці Гейдельберзького ун-ту (Німеччина). Шифр Heid. HS 3381 B 171, S. 7.

*Києво-Могилянська
академія. Гравюра
XVIII ст.*

фагенян, асирійців, вавилонян, персів, македонян і греків”. У XVIII ст. тут були широко представлені твори Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, А. Вольтера, Ш. Монтеск’є.

Французьку мову викладали в академії з XVIII ст. Серед її викладачів були як вихованці академії Василь Ступницький, Георгій Баранович, Кондрат Матушевич, Костянтин Крижановський, так і особи французького походження — Петро де Коветт, Павло Брульон, Йосип Форинель та ін. Чимало вихованців академії стали відомі як перекладачі з французької мови наукових і філософських праць, зокрема М. Мотоніс, П. Козельський, Г. В. Козицький та ін.

Нині невідомо, чи навчалися вихованці Києво-Могилянської академії в Португалії й Іспанії, але культура народів, які населяли Піренеї, не залишилася для них незною. Вона була досить вагомо репрезентована в лекційних курсах і творах професорів академії, зокрема в них згадувалось ім’я Ісидора Севільського. Непоодинокими були посилення на твори з фізики і філософії Ібн Рошда (Аверроеса) та Мойсея Маймоніда з Кордови, який раціоналістично тлумачив церковні перекази. Знали вони

й логічні праці Раймунда Луллія з Мальорки, а також астрономічні й філософські праці Альфонса X (короля Леонії й Кастилії), який вніс значні поправки у вчення Птолемея. Відомо також, що деякі твори іспанських авторів перекладали у Києво-Могилянській академії. Зокрема, Ф. Прокопович переклав і написав передмову до книги “Зображення християнсько-політичного володаря символами, пояснене Дадаком Саавердою Факсаруо”. Відомі їм були й праці іспанських гуманістів Хуана Луїса Вівеса, який написав твори “Про душу і життя”, “Про науки”, “Мудрець”, та Мендози Дієго Гуртало, котрий цікавився державно-політичними вченнями. Згадують вони й португальського математика Педро Нонія, іспанського медика і біолога Мігеля Сервета, реформатора теології Педро Моліна, який згодом працював у Лейдені й Кембриджі. Латинську мову викладали у Київській академії за популярним у всій Європі підручником португальського вченого Еммануїла Альвара.

Проте головна лінія відносин професорів Києво-Могилянської академії до іспанської та португальської культури була пов’язана з так званою другою

схоластиком, яку вони і сприймали, і разом з тим вступали з нею у конфронтацію. Українська культура, не пройшовши етапу схоластики, яка розробила теорії абстрактного мислення, логічного доведення і методу, відчувала свою неповноту у деталізованому осмисленні раціонального, що перешкоджало її поступові до гуманізму і Просвітництва. Змушені засвоїти здобутки схоластики в цій галузі, київські професори звернулись до її найрозвиненішого етапу, який у XVI і на початку XVII ст. був репрезентований філософами і теологами Іспанії та Португалії. Заснована на системі Фоми Аквінського, яку її представники зблизили із вченням Дунса Скотта й істотно модернізували, друга схоластика залишила помітний слід і в творчості деяких антисхоластичних філософів, зокрема Декарта і Ляйбніца.

Найчастіше згадуваними у лекційних курсах Києво-Могилянської академії XVII — початку XVIII ст. представниками цього напрямку були Франсиско Суарес, Родріго Арріага, Франсиско Овієдо, Гавриїл Васквез, Франсиско Толето, Педро Рабідранейро, Мартин Перес із Толедо, Бартоломео Медина та ін.

Наукові зв'язки з Англією здійснювалися через киево-могилянських вихованців, які приїздили на навчання, працювали в російській місії та служили в православній церкві. В бібліотеках професорів і вихованців Києво-Могилянської академії були словники й граматики англійської мови, а Ф. Прокопович мав у своїй книгозбірні й "Каталог англійських книг". Хоча книг англійською мовою було порівняно небагато, оскільки й англійські автори в той час писали переважно латиною, їх наявність засвідчує інтерес до життя, культури, історії Британії, особливо буремного XVII ст. Зокрема, в цих книгозбірнях були книги, які описували революційні події в

Англії і перемогу Кромвеля 1643 р. А в бібліотеці Прокоповича була й книга Якова I Стюарта "Істинний закон вільної монархії", що була апологією абсолютної королівської влади, проголошувала її божественність і незалежність від парламенту. Цю книгу Ф. Прокопович радив почитати й своєму другу Я. Марковичу. Відомо, що англійською мовою читали і перекладали Теофілакт Лопатинський, Лука Січкарьов, Григорій Полетика та інші вихованці академії. Г. Полетика в своєму порівняльному словнику серед інших семи мов дає й англійські переклади.

Обізнаність професорів Києво-Могилянської академії з творами і концепціями англійських авторів значно розширилась. На початку вони оперували такими іменами, як Ансельм Кентерберійський, Вільям Оккам, Дунс Скотт. Серед послідовників останнього найчастіше зверталися до ідей Александра з Александрії, твори якого були в бібліотеці академії й приватних книгозбірнях професорів. Проте поступово список цих імен збільшився, до них можна віднести Джона Віклефа, який писав антипапські трактати, що торували дорогу Реформації й істотно вплинули на ідеологію гуситського руху, діячів гуманістичного кола Оксфордського університету, зокрема Джона Колета та автора славнозвісної "Утопії" Томаса Мора, а також відомих учених — Вільяма Гарвея, який відкрив кровообіг, Роберта Бойля, котрий пов'язав сутність теплоти з прискоренням руху молекул, Роберта Гука, чиї дослідження передували появі клітинної теорії будови живого тіла, та філософів — Френсіса Бекона, Томаса Гоббса, Джона Локка. Твори цих англійських авторів, здебільшого латинською мовою, були в бібліотеці академії та книгозбірнях її професорів і вихованців. Зокрема, у Т. Лопатинського були

твори Бекона, а також книги англійською мовою й англійські словники. У бібліотеці Ф. Прокоповича також були “Новий органон наук”, “Вибрані твори” Бекона й “Експерименти і роздуми про теплоту” Р. Бойля. Було в нього й чимало видань лондонських друкарень як англійською, так і латинською мовами, в тому числі “Про використання правил пропорцій в арифметиці та геометрії”, дисертація Томаса Мортонна “Про основи царювання або про авторитет і гідність християнського володаря”.

Серед цих книг на особливу увагу заслуговує “Богословсько-політичний трактат про обов’язки людини за природним правом”. Цю анонімну працю було видано у Лондоні 1735 р. Не виключено, що це “Богословсько-політичний трактат” Спінози, який тривалий час також видавався лише анонімно. Перше його видання було здійснене 1670 р. в Амстердамі книговидавцем Ріувертсом, але задля обережності на титулі було позначено: Гамбург, видавництво Кюнрата. Якщо це так, то Прокопович знав ідеї Спінози на основі першоджерел. Однак ні в нього, ні в бібліотеках інших професорів академії на рубежі XVII і XVIII ст. ще не було творів Ньютона, драм Шекспіра та інших англійських вчених і письменників. Проте й ті книги англійських авторів, яких знали і читали в Києво-Могилянській академії, спрямовували людську думку на пізнання природи і суспільства на основі розуму, дослідів й експерименту, на відхід від схоластичних методів, пов’язаних із церковним авторитетом.

Відомо, що зв’язки діячів кола Києво-Могилянської академії з англійською культурою не були однобічними. Їх твори перекладали і видавали в Англії. Так, пастор англіканської церкви в Росії Томас Консет переклав англійською мовою елегію Стефана Яворського “Про-

щання з книгами” і латинською промову Ф. Прокоповича на роковини смерті Петра I. Англійською мовою видавали й інші праці Прокоповича. За свідченням академіка Г.-З. Байера, останній підтримував жваве листування з ученими Англії⁹.

Вихованцям Київської академії були добре відомі твори Андрія Везалія, вченого XVI ст., який вперше дав не умоглядний, а оснований на анатомічних розтинах опис тіла людини. Його основна праця “Про будову людського тіла” та анатомічні таблиці були видані спершу в Базелі, хоча діяльність вченого була пов’язана також з університетами Брюсселя, Парижа, Падуї. Дані Везалія, так само як й іншого швейцарського вченого — Парацельса (Філіппа Ауреола Теофраста Бомбаста фон Гогенгейма) використовували в лекційних курсах професори Києво-Могилянської академії, причому останнього частіше називали або Парацельсом, або Ауреолом. Його теософський натуралізм, що склався під впливом платонівсько-піфагорійської традиції й герменевтизму, хоча й вважався дещо застарілим, але й на початку XVIII ст. у київських курсах можна було почути про парацельсівські три начала: ртуть (Меркурій), сірку і сіль, але не як емпіричні речовини, а як спосіб дії тіл.

Київські вчені знали твори швейцарських вчених — історика Ф. Бонівара, філософа й письменника Й. Мурета, гуманіста Н. Мануеля, а особливо Ульріха Цвінглі та Жана Кальвіна. Видання праць останніх були в академічній бібліотеці й книгозбірнях багатьох професорів. Під кінець XVIII ст. у них з’явилися твори славнозвісного женева Ж.-Ж. Руссо. Ними, до речі, цікавився й Кирило Розумовський та його сини, і на них

⁹ Байер Г.-З. Зазн. праця. — С. 371.

звертав їхню увагу й Михайло Ковалінський, учень Г. Сковороди, який був вихователем у цій родині.

Не припинялися культурні зв'язки із Чехією. В Карловому університеті і в Оломоуці вчилася чимало колишніх вихованців Києво-Могилянської академії. Найвідомішими з них були Варлаам Ясинський, який тут отримав “філософський ковпак”, тобто захистив докторську дисертацію з філософії, та Інокентій Поповський, його небіж, який в кінці XVII ст. і сам став професором філософії в Києві. Як засвідчують тексти прочитаних курсів, твори київських професорів, каталоги їхніх бібліотек, їм були знайомі ідеї Яна Гуса, Ієроніма Празького, Петра Хельчицького і особливо праці великого чеського гуманіста і реформатора Яна Амоса Коменського. Його книги з педагогіки, філології, філософії з різними титулами у великій кількості примірників були і в академічній бібліотеці, і в книгозбірнях професорів Т. Лопатинського, С. Яворського, Л. Горки та інших. Киянам було відомо й те, що Коменський побував на українських землях, листувався з сочиніанами, серед яких було немало й українців, узагальнив досвід братських шкіл. Зокрема, в його “Великій дидактиці” є чимало місць, що перегукуються і навіть текстуально є близькими до статуту Львівської братської школи, який був створений ще до згаданої праці чеського педагога. Твори Коменського перекладали з латинської мови вихованці Києво-Могилянської академії. Крім праць цього вченого їм були відомі й містичні хліастичні ідеї Христофора Коттера, Христини Понятовської, Миколи Драбика, викладені в книзі Коменського “Світло серед темряви”, яку він написав після поразки реформаційного руху в Чехії.

Знали кияни і про діяльність заснованої в кінці XVI — на початку XVII ст. Академії Істрополітани, що стала цент-

ром гуманізму і реформаційних вчень не лише в Словаччині, а й в Угорщині. Набула серед них розголосу і Прешовська школа, відома своїм критичним ставленням до схоластики, пошуками нових раціональних методів знання, зверненням до індукції й експерименту, творів новітніх вчених, зокрема Бекона. Деякі вихованці Прешовської школи продовжували навчання або й викладання в Києві, як, наприклад, Самійло Харапов, син шляхтича, який народився в Угорщині й після навчання в Прешовській школі та Пресбурзькій гімназії потрапив в Україну і викладав у Києво-Могилянській академії німецьку і французьку мови.

Взагалі православні з Угорщини прагнули вчитись саме в Києві, оскільки в той час з навчальних закладів православного ареалу освіта, здобута в київських навчальних закладах, вважалась найґрунтовнішою. Так, у XVIII ст. у Києво-Могилянській академії навчались Макарій Петрович, Марко Релич та інші вихідці з Угорщини. В Угорщині збагачували свої знання Григорій Сковорода, Єзекеїль Дяковський, Аарон Пекалицький, Антоній Ставицький та ін.

Складними і неоднозначними залишалися у другій половині XVII—XVIII ст. українсько-польські культурні відносини. Збагачуючи обидві культури використанням кращих здобутків як українського, так і польського народів в інтелектуальній сфері, творча інтелігенція обох країн разом з тим була не позбавлена й певного несприйняття окремих виявів іноетнічної духовності. Щоб переконатись у цьому, достатньо звернутись до української полемічної літератури XVII ст., в якій помітна роль належить вихованцям Києво-Могилянської академії, або до творів Петра Скарги чи Томаша Млодзяновського, з одного боку, та Шимона Шимоновича чи Себастьяна Кленовича — з іншого.

Останні, багаті на українську тематику, належали до перлин польської літератури. Вони засвідчують, що українська народна словесність відігравала чималу роль у польському культурному житті.

Польську мову викладали у Київській академії у XVII ст. Після деякої перерви студії цієї мови були відновлені у XVIII ст. Зокрема, польську мову викладали такі колишні вихованці академії, як Амвросій Буржинський, Іван Невяровський, Сава Стрілецький, Ігнатій Головацький. Деякі викладачі з колишніх студентів академії, наприклад Максим Симигиновський, викладали граматику польської мови, яку використовували як підручник. Цією мовою віршували, зокрема, Лазар Баранович, Ф. Прокопович та інші, писали листи, а також казання на урочисті події. Так, аудитор елоквенції Федір Криницький написав “*Wieneic Triumfalny*” на день шлюбу Василя Кочубея, сина генерального судді Війська Запорозького, з дочкою миргородського полковника Анастасією. Польською мовою були написані й деякі драми-мораліте: “*Komedya uniatow z prawosiawnem*” Сави Стрілецького, “*Declamatio de S. Catharina Genio*” невідомого автора, інтермедія “*Rozmowa miedzu polakem i kowalem*” та ін.

У бібліотеці академії було чимало польських книг: відомі праці польських вчених і зокрема Миколая Коперника, а також філософів, істориків, письменників. Із представників пізньої схоластики називались імена Яна Моравського, Лукаша Залуського, Симона Маковського, Войцеха Тилковського. Серед філософів гуманістичного спрямування були відомі Якуб Горський, Адам Бурський, Ян Остророг, Миколай Рей, Анджей Фрич Моджевський, Григорій Кнапський. В богословських, риторичних та філософських творах згадуються імена мислителів, пов'язаних із реформаційними рухами, — Йоахима Штегмана,

Фауста Социна, Яна Вольцогена, Анджей Вішоватого, Мартина Чеховця та ін. З польських істориків широко використовувалися, звичайно з елементами критично-селективного підходу, твори Марціана Поляка, Матвія Стрийковського, Марціана Кромера, Яна Длугоша, Мартина Бельського.

Історик польської літератури Р. Лужний, який досліджував її взаємозв'язки з українською літературою саме киево-могилянської доби, зазначав: “Київські автори посилалися передусім на найцінніші здобутки (польської. — *Авт.*) літератури “золотого віку” (Ян і Петро Кохановські, Шимонович, ренесансна епіграматика), близьким їм було — з поглядів як хронологічних, так і з ідеологічно-артистичних (окрес сарматизму) — письменництво доби бароко (Твардовський, Коховський, Інєс), щедро користувались з Сарбієвського, знали Квяткевича, Канона, Братковського, Невельського, додавали Млодзяновського і Стрийковського, водночас уважно читали Скаргу, а поруч з ними ставили також власних Барановича і Прокоповича”¹⁰. На думку Р. Лужного, ці зв'язки з польською літературою потрібно розглядати не лише як форму впливу на українське письменництво, а й як вияв спільноти, черпання спільних вартостей з тієї самої історичної скарбниці, оскільки польська література тлумачилась киянами великою мірою як спільне слов'янське, вітчизняне добро. Однак це, на наш погляд, разом з розвитком національної самосвідомості, активним чинником якого була й Києво-Могилянська академія, не виключало посилення процесів диференціації як політичної, так і духовної, що стає пріоритетним напрямом.

¹⁰ *Liłynty R. Pisarye kręgu Akademii Kiyowsko-Mohylanskiej a literatura Polska. — Kraków, 1966. — S. 106.*

Києво-Могилянська академія й далі продовжувала підтримувати традиційні для України добрі стосунки з представниками грецької культури. Інтенсивним був обмін ідеями і книгами з Афонським культурним центром, який приваблював вчених ченців багатьох православних слов'янських народів і відіграв неабияку роль в їх національному відродженні, позначився на іконописанні, віршуванні, богословських вченнях.

Лекційні курси, прочитані в Києво-Могилянській академії, засвідчують, що у XVII—XVIII ст. в Україні незрівнянно розширилось і поглибилось знання грецької культури. Цей процес йшов у трьох напрямках — опанування, переосмислення і засвоєння греко-візантійської культурної спадщини, по-перше, мислителів, учених і поетів доби античності, по-друге, творів отців, вчителів і письменників православної, в тому числі й грецької церкви, нарешті, по-третє, ідей кола діячів візантійського гуманізму XIV—XV ст.

На відміну від попередніх століть античних авторів уже не оцінювали лише як язичників, а розглядали згідно з їхнім внеском у загальнолюдську скарбницю науки і культури. У творах київських професорів відповідно до традицій доби Відродження вони мирно співіснували з християнськими письменниками. Серед останніх у Києво-Могилянській академії найчастіше цитували отців каппадокійців — Василя Великого, Григорія Назіанзина, Григорія Ніського, а також Климента Александрійського та Афанасія Великого. Найавторитетнішими в галузі догматичного богослов'я вважали Діонісія Ареопагіта та Іоанна Дамаскіна, а в питаннях гомілетики і моралі — Іоанна Златоуста. Нерідко в київських курсах можна було почути й імена Георга Геміста Плетона, Марка Ефеського, Теодора Гази, Георгія Трапезундського, Емануїла Мосхопула,

Дмитрія і Лаоніка Халкиконділів та інших візантійських гуманістів.

У Києво-Могилянській академії широко практикувались переклади як з давньогрецької, так і з новогрецької мов. Зокрема, Паїсій Лагирід у другій половині XVII ст. перекладав у Києво-Могилянській академії книгу грецького богослова початку цього ж століття Георгія Корезія про походження Святого Духа, актуальну в зв'язку з тогочасною полемікою з єзуїтами та іншими католицькими ідеологами. Широко використовував сучасних йому грецьких авторів і Адам Зернікав у трактаті про походження Святого Духа від одного лише Отця, передмову до якого написав Ф. Прокопович. Значна філологічно-критична робота велась в академії в зв'язку з перекладами Біблії та звірянням з грецькими оригіналами богослужбових книг. Однак перекладали не лише теологічні й богослужбові твори, а й філософські та художні. Зокрема, вихованець академії Г. Полетика переклав “Епіктета стоїчного філософа Енхірідіон та апофегмата” (1759) та “Ксенофонта про гідні пам'яті справи і розмови Сократові” (1762). Щоб полегшити перекладацьку роботу, Полетика склав порівняльний словник російської, давньогрецької, латинської, французької, німецької та англійської мов, який видав 1763 р. Особливо багато подібних словників уклав Кір'як Кондратович, небіж Гавриїла Бужинського, також вихованець Києво-Могилянської академії, який згодом працював перекладачем у Санкт-Петербурзькій академії наук і допомагав у роботі М. В. Ломоносову, а пізніше і В. М. Татищеву. В основу цієї роботи було покладене ґрунтовне вивчення грецької мови, яку викладали як греки, так і колишні вихованці самої академії, зокрема Келембет (земляк Сковороди), Стефан Сем'яновський, Авксентій Галинський, Кирило Куницький та ін.

У Києво-Могилянській академії навчалось чимало греків, зокрема ченці козійського монастиря Софроній і Діонісій, Сава Горголі, Іван Гедарульський та ін. Деякі вихованці працювали викладачами в школі грецького землярства в Ніжині, а один з них — Василь Григорович-Барський, пройшовши через Угорщину, Австрію, Італію, Єгипет, Палестину, Ліван, довго жив, навчався і викладав у грецьких школах на Афоні, в Соалоніках, Афінах та на островах Патмос, Кіпр, Крит, Хіос. Його подорожні нотатки, спогади і малюнки є й нині важливим історичним свідоцтвом, особливо щодо культури арабських народів.

До Греції або через Грецію їхали й ті вихованці академії, які хотіли вивчити турецьку мову. В той час у Константинополі була школа для підготовки перекладачів з турецької й татарської мов. У другій половині XVIII ст. у ній навчалися Корнелій Чернявський, Євдоким Кириєвський, Іван та Олександр Леванди, Іван Яковський, Максим Огієвський та інші вихованці академії. Добре знав турецьку мову й Василь Рубан, котрий деякий час був перекладачем з цієї мови на Запорожжі, а згодом написав “Короткий літопис Малої Росії”. Інший вихованець академії Федір Емін, який слухав лекції Г. Кониського і перебував під опікою митрополита Тимофія Щербацького, побував у багатьох країнах — Англії, Італії, Туреччині. Він є автором “Короткого опису старожитнього і нового стану Оттоманської Порти” (1764) та численних інших творів. Любителем східних мов був і Яків Блоницький, котрий вивчив не лише турецьку, а й перську мову. Чимало знавців турецької мови, побуту, культури було в той час й серед козацької старшини, вихованців Києво-Могилянської академії — до цього їх змушували політичні обставини, постійна конфронтація і військові сутички з турками, а нерідко й тривалі туре-

цькі неволі. Ймовірно також, що одним з джерел їхніх знань були твори відомого турецького культурного діяча, письменника й історика XVII ст. Елія Челебі, який, подорожуючи землями Оттоманської імперії, країн Західної Європи і півдня України, виклав свої враження в десяти томній праці, зокрема щодо військово-політичної організації, економічного життя і культури багатьох народів. Вона була добре знаною серед освічених людей Європи. Перебуваючи в Туреччині, вихованці Києво-Могилянської академії не могли не почути й про праці в галузі історії, географії, філософії, літературознавства вченого першої половини XVII ст. Кятиба Челебі (Хаджі Халіфе), біобібліографічний словник якого містив 9512 персоналій арабських, турецьких, перських, середньоазійських авторів і не втратив своєї цінності й до наших днів.

Вивчаючи культуру Туреччини, толерантне ставлення до якої не виключало політичної та релігійної полеміки, вихованці Києво-Могилянської академії особливо увагу приділяли Корану. Ця священна книга мусульман була в бібліотеці академії та у книгозбірнях багатьох професорів, зокрема С. Яворського, Ф. Прокоповича, С. Тодорського та ін. У колі її діячів, починаючи від П. Могили, популярною була ідея антитурецької коаліції європейських держав для протидії агресивній політиці Оттоманської Порти. Її підтримували й релігійні полемісти, зокрема Антоній Радивилівський, Іоанікій Галятовський та ін. Турецька тема тією чи іншою мірою звучить і у всій поетичній, історичній, епістолярній спадщині академії, зокрема у відомих віршах Ф. Прокоповича “За Могилою Рябою”.

Доля та інтерес до пізнання змушували вихованців академії відвідувати не лише країни Малої Азії, Африки і Близького Сходу. Бували вони і серед наро-

дів Сибіру, Сахаліну, Маньчжурії, Китаю і приносили згодом відомості про їх культуру в Україну і в свою *alma mater*.

Вже на початку XVIII ст. вихованці Києво-Могилянської академії очолювали православну місію в Китаї, яка діяла при російській амбасаді. В 1715 р. у сані архимандрита цієї місії прибув до Пекіна Іларіон Лежайський, який користувався завдяки своїй культурницькій діяльності таким значним авторитетом серед місцевого населення і в імператорському уряді, що був удостоєний звання мандарина п'ятого ступеня. Учень С. Тодорського Микола Цвіт вивчав у Пекіні місцеві мови і діалекти майже протягом 20 років і зрештою повернувся в рідну Києво-Могилянську академію. Теодосій Смержевський, перебуваючи в Пекіні, цікавився побутом, звичаями, віруваннями народів Китаю, що знайшло відображення в написаній ним історії тамтешньої православної місії, до якої додавались і життєписи усіх місіонерів. А опис подорожі Софронія Грибовського від Пекіна до Кухти містив цікаві етнографічні, географічні, історичні дані. Серед інших вихованців академії протягом багатьох років у Пекіні працювали Гервасій Лінцевський, Йоахим Шишковський, Симон Шмигельський та ін.

Знайомство вихованців Києво-Могилянської академії з науковими ідеями, мовами, мистецтвом, звичаями країн Заходу і Сходу розширювало культурні обрії української інтелігенції і, зрештою, всього народу. Воно сприяло утвердженню толерантності, відкритості української культури щодо інших культур. Проте тільки через переосмислення, селективний відбір, зіставлення і пристосування здобутків інших народів до архетипів, культурно-віросповідних традицій власного народу вони могли бути прийняті й засвоєні в його духовному житті. Без цієї величезної роботи з синтезу і перекладу на понятійно-ка-

тегоріальну й символічно-образну мову греко-слов'янського типу культури вони не могли бути передані іншим народам православного світу, стосовно яких Києво-Могилянська академія була ретранслятором набутих нею знань. Завдяки цьому вона виступала не лише як засіб набуття українським народом досягнень цивілізації, а й як осередок прилучення до них інших православних народів. Зближуючи культури і християнські конфесії Заходу і Сходу, Києво-Могилянська академія була і сприймальною, і давальною стороною. Саме з цим пов'язане її міжнародне, загальноєвропейське значення. Вона була інспіратором, осередком і засобом включення православного світу у велику нову систему духовного синтезу — бароко, який охопив усі регіони Європи і всі сфери її духовної культури.

Культурне випромінювання Києво-Могилянської академії в країни, де переважало православне віросповідання, було потужним і тривалим, особливо до заснування в них власних вищих шкіл. Це стосується і Росії, і Білорусії, і Молдови, і Сербії та Болгарії. Вплив Київської академії на культуру народів цих країн здійснювався різноманітними способами. Серед них переважали три основних. По-перше, поширення творів професорів і вихованців академії в культурних колах інших православних народів. По-друге, навчання представників цих народів у Києво-Могилянській академії. По-третє, діяльність вихованців академії українського походження в сфері розвитку культур братніх православних народів.

У всьому православному регіоні й особливо серед східних і південних слов'ян розповсюджувалися “Требник” та “Православне сповідання віри” Петра Могили, “Небо новое” й “Огородок Марії Богородиці” Іоанікія Галятовського, “Меч духовний” і “Труби словес пропо-

відних” Лазаря Барановича, “Мир с Богом чоловіку” Інокентія Гізеля та пов’язаний з його іменем “Синопис”, “Четьї-Мінеї” Данила Туптала, “Первое учение отроков”, теологічні й публіцистичні праці Феофана Прокоповича, “Камінь віри” та проповіді Стефана Яворського, духовні вірші, драматичні та численні інші твори професорів і вихованців Києво-Могилянської академії. Чималий вплив на культуру православних народів мали також українські школи малярства, графіки, музики, архітектури, пов’язані з ідеями діячів кола Києво-Могилянської академії й репрезентовані такими іменами, як Григорій Левицький, Іван Мигура, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський, Микола Дилецький, Артем Ведель, Максим Березовський, Дмитро Бортнянський, Іван Григорович-Барський та ін. Твори цих освітніх і культурних діячів були спрямовані на акцентування значення людського розуму і науки для суспільного поступу, з одного боку, і необхідності вивчення глибин психічного життя і піднесення духовного начала в людині — з іншого. Все це органічно пов’язувалося з потребами розвитку національних культур і самосвідомості тих народів, яких сягало культурне випромінювання Києво-Могилянської академії.

Дух київської вченості поширювався не лише через твори професорів академії та діячів її кола, а й студентами, представниками інших народів, які в ній навчалися. У XVII і на початку XVIII ст. серед них було чимало росіян. Оскільки Києво-Могилянська академія була всестановим освітнім закладом, тут навчалися і юнаки з російських аристократичних родин, і діти духовенства, міщан, ремісників, селян. Зокрема, в академії здобували освіту сини київських воєвод Андрій Ромодановський і Борис Шереметєв, пізніше відомий сподвижник Петра I, фельдмаршал і граф; син шот-

ландського генерала Патрика Гордона Григорій; син князя Мишецького, згодом відомий ідеолог старообрядництва Андрій Денисов; онук донського отамана Сидір Кирсанов; син думного дяка Микити Зотова Конон, який став військовим діячем. Поруч з ним тут навчалися і майбутній “справщик” (редактор) Друкарського двору, вчений і письменник Каріон Істомін, і майбутній діяч Посольського приказу Порфірій Зеркальников, і “з міста Царицина роду калмицького” Роман Християнський та інші юнаки з Арзамаса, Чебоксар, Калуги, Вязьми, котрі по закінченні студій сприяли формуванню демократичної інтелігенції Росії.

Ще 1640 р. Петро Могила запропонував цареві Михайлові Федоровичу заснувати у Москві силами київських учених школу для навчання “дітей боярських і простого народу грамоті грецькій і слов’янській”. І хоча ця пропозиція тоді через протидію московського реакційного духовенства, яке вважало киян мало що не єретиками, не була прийнята, у 1649—1652 рр. у Москві вже працювало 32 вихованці київських шкіл, які виправляли і редагували грецькі богослужбові книги, перекладали твори європейських вчених, знайомили росіян з ідеями Миколая Коперника, Андрія Везалія, Еразма Роттердамського, Яна Амоса Коменського. Серед них були Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Дамаскін Птицький та ін. Зокрема, Єпіфаній Славинецький заснував першу в Росії греко-латинську школу і був її ректором. Він є автором численних творів у галузі гуманітарних наук і відомим в Росії перекладачем. Сам він з групою київських вчених переклав видану в Голландії космографію Йоганна Блеу, в якій було викладено новітні наукові ідеї, в тому числі й геліоцентричне вчення.

Проте загальна духовна атмосфера в російському суспільстві початку і сере-

дини XVII ст. була ще мало підготовлена до діалогу із західною культурою та її синтезу. Просвітницька діяльність київських вчених, таких, як Славинецький та ін., сприймалася не лише з острахом, а нерідко й з протидією, особливо серед церковного проводу, який насаджував неприязнь до всього іноземного — віри, науки, культури, звичаїв, одягу. Виховані на ідеї Москви — Третього Риму, єдиної спадкоємниці істинної Христової віри, деякі росіяни навіть після навчання в Києво-Могилянській академії, відходили від її заповітів і повертались до релігійної нетерпимості, як, наприклад, майбутній московський патріарх Йоаким Савелов, який спілкувався в студентські роки з Лазарем Барановичем, Мелетієм Дзиков, Софронієм Софоновичем і навіть був пострижений в Україні. Такої ж нетолерантної настанови до всього іноземного дотримувалася і наступник Йоакима — патріарх Андріан. Проте ідея необхідності поглиблення і розвитку освіти, засвоєння досягнень Заходу поступово знаходить все більше прибічників у колі осіб, пов'язаних з державними інтересами Росії, таких, як Ф. Ртищев, А. Матвєєв, В. Голіцин та ін. Тому не дивно, що звершуючи перетворення, які спрямовувалися на розвиток освіти та європеїзацію Росії, Петро I знаходив собі діяльних помічників не стільки серед московського духовенства — “партії довгих борід”, скільки серед вихованців Київської академії. Впродовж майже всього XVIII ст. вони становили значну, якщо не переважачу частину всієї російської ієрархії, притому найосвіченішу. Отже, протягом тривалого часу Київська академія готувала для Росії членів Синоду, митрополитів, єпископів, архімандритів, ігуменів. А оскільки вони досить часто втрачали царську ласку, то їх посилали у найвіддаленіші епархії — на Урал, Сахалін, до Сибіру, де вони також засновували

школи, бібліотеки, церковні хори, іконописні майстерні.

Вихованець Києво-Могилянської академії білорус Симеон Полоцький, який на все життя залишився вірним її ідеям, стоїть біля джерел московської Слов'яно-греко-латинської академії. В протистові різних культурно-суспільних програм він очолював і відстоював напрям зближення духовного життя Росії із Заходом, який був реалізований вже по його смерті. З початку XVIII ст. протектором Слов'яно-греко-латинської академії стає колишній київський студент і професор Стефан Яворський. З цього часу і аж до 1755 р., коли в Москві був заснований університет, переважна більшість професорів і префектів Слов'яно-греко-латинської академії були киянами. Вони підготували ґрунт для систематичної вищої освіти в Росії, надали викладанням поетики, риторики, філософії, започаткованому Софронієм й Іаонієм Ліхутами, регулярного характеру. У Слов'яно-греко-латинській академії викладали Сильвестр Крайський, Теофілакт Лопатинський, Йосиф Туробойський, Гавриїл Бужинський, Гедеон Вишневський, Варлаам Лащевський та інші професори з Києва. Їх лекції слухали М. Ломоносов, А. Кантемір, С. Крашенинников, В. Тредіаковський, Н. Поповський, В. Баженов та чимало інших студентів, які згодом стали визначними діячами науки і культури Росії. А М. Ломоносов у 1733/34 навчальному році навіть приїздив до Києва, працював у академічній бібліотеці, слухав лекції деяких професорів, студіював їх рукописні курси. У Києві Ломоносов вивчав історію міста та його художні пам'ятки, зокрема мозаїку. Однак з духом київської вченості юний Ломоносов познайомився вперше не в Києві та навіть не в Москві, а у себе на півночі, де 1723 р. у Холмогорах вихованець Києво-Могилянської академії Варнава Волостиновський заснував

школу, в якій Віктор з України, Лаврентій Волох та Іван Каргопольський, колишні київські студенти, викладали слов'янську, грецьку і латинську мови та інші дисципліни і де можна було брати підручники та інші книжки.

За часів Петра I провідним діячем у галузі реорганізації церкви та освіти в Росії стає Феофан Прокопович. Саме йому було доручено створити перший проект Російської академії наук. Діяльність Ф. Прокоповича сприяла утвердженню світського напрямку в російській культурі, боротьбі із забобонами і неосвіченістю, піднесенню значення науки і людського розуму в розвитку суспільства. На замовлення Петра I, а іноді й разом з ним він пише твори, що обґрунтовували нововведення в галузі освіти, посібники для юнацтва, букварі. В них Прокопович розвиває просвітницькі ідеї і, узагальнюючи реалії державно-політи-

Українські гетьмани: Ю.Хмельницький, П.Полуботок,Скоропадський – випускники Києво-Могилянської Академії.Невідомий художник. Кінець XVIII – поч. XIX ст. НМІУ

чного життя, створює першу в Росії теорію освіченого абсолютизму. Її основою є поняття “спільного блага”, просвіти і добробуту всіх громадян, а також неухильного законочинства, гарантом якого повинен бути “філософ на троні”.

Вихованці Києво-Могилянської академії, які посідали за царськими наказами визначні місця в церковній ієрархії, відіграли помітну роль у розвитку російського шкільництва. Вони заснували Олександро-Невську, Троїце-Сергієву Архангельську, Костромську, Астраханську семінарії, школи в Твері, Суздалі, В'ятці, Холмогорах, Вологді, Коломні, Рязані, Ростові Великому, Пскові, Устюзі, Іркутську та багатьох інших містах Росії. При цьому в школах на землях, населених неросійськими народами,

ми, вони намагалися підтримувати їх звичаї, мову, культуру.

Недарма В. Белінський, говорячи про Києво-Могилянську академію, визнавав, що її історія “тісно пов’язана з історією нашої російської освіти впродовж майже півтора століття. Однією своєю стороною російська освіта і тепер (а це писалося в середині XIX ст. — *Авт.*) ще пояснюється впливом Київської академії, через те, що всі наші великоруські духовні училища або засновані її учнями, або утверджені на дусі її вченості”¹¹.

Випускники Києво-Могилянської академії працювали не лише в духовних навчальних закладах. Чимало їх було у Московському університеті, Петербурзькій медико-хірургічній академії, шпитальних та інженерних школах, сухопутному шляхетському кадетському корпусі та ін. Так, Михайло Панкевич був професором Московського університету, викладав прикладну математику, артилерійську і фортифікаційну справи. Цю ж дисципліну тут читав і Василь Аршеневський, який уважно слідкував за

розвитком математичних наук в Європі. Професор Фома Моїсеєв викладав фізіологію і дієтетику, Антон Антонський-Прокопович — натуральну історію, яку він вперше почав читати російською мовою, а Павло Сохацький, також професор Московського університету, викладав естетику і старожитню словесність, видавав кілька журналів. Професорами цього ж університету були Роман Тимковський та Олександр Данилевський.

Чималий внесок у розвиток російської культури зробили й ті вихованці Києво-Могилянської академії, які працювали в “Обществе, старающемся о переводе иностранных книг”. Вони перекладали не лише з грецької та латинської, а й з багатьох сучасних європейських мов. Саме їм належать перші переклади на російську мову творів учених школи природного права, теоретиків держави раннього нового часу, французьких енциклопедистів. Зокрема, лише протягом XVIII ст. було видано вісім великих збірників з творів французьких енциклопедистів, серед них двотомний збірник “Статті про філософію і частини” (1770), а також “Про державне правління та різні роди його” (1770) тощо. Всього це товариство видало 173 томи, з яких 116 було підготовлено під керівництвом Г. Козицького.

Вихованці академії працювали в дипломатичному корпусі Росії, зокрема, в амбасадах у Лондоні, Парижі, Стокгольмі, Берліні, Відні, Гаазі, Кенігсберзі, Константинополі, Пекіні та ін. Було серед них чимало видатних державних мужів. До них належали Петро Завадовський, сенатор, міністр народної освіти, який очолював комісію зі складання законів Російської імперії; Олександр Безбородько, секретар і таємний рад-

¹¹ *Белінский В. Г.* Полн. собр. соч. — Москва, 1955. — Т. 8. — С. 152.

ник Катерини II, згодом канцлер і директор пошт; Дмитро Трощинський, керуючий кабінетом Катерини II, міністр юстиції та ін. Проте ще більше вихованців Києво-Могилянської академії поповнило лави демократичної інтелігенції Росії. Це — Яків Козельський, М. Бантиш-Каменський, Григорій Полетика, Микола Мотоніс, Василь Рубан та ін. Вони були носіями ідей європейської науки. Перебуваючи в Росії, вони створили низку праць з української історії і, звичайно, не шкодували своїх сил і таланту для розбудови російської культури. Однак внаслідок висмоктування з України її кращих і найздібніших інтелектуальних сил вона позбавлялась духовної, наукової, мистецької і, що найважливіше, політичної еліти.

Дальшим кроком на шляху російської колоніальної політики була заборона українського друкованого слова, а практично й мови. Відповідно до вимог царського уряду, за розпорядженням Самуїла Московського від 13 лютого 1784 р. Києво-Могилянська академія переводилась на російську мову викладання. Від професорів із всіх дисциплін вимагалось “ізъяснять оныя на российском языке с наблюдением выговора, каков употребляется в Великороссии”.

Іншими були відносини з Білорусією. Близькість мов, спільність деяких періодів історії, тривале перебування у складі одних і тих самих держав — Велико князівства Литовського і Речі Посполитої, а потім Росії, сприяли політичним і культурним контактам білоруського й українського народів. Визначну роль у налагодженні цих контактів відіграла Києво-Могилянська академія. Тут навчалася молодь з багатьох міст і сіл Білорусії, зокрема з Мінська, Слуцька, Орші, Пінська, Сокаля, Речиці, Летичева, Климовичів та ін.

З середовища Києво-Могилянської академії вийшла значна кількість діячів,

яких після прийняття чернецтва призначали єпископами й ігуменами православних монастирів у Білорусії, оскільки вона в той час підпорядковувалась Київській митрополії. Ці вихованці академії розвивали освіту, боролися проти утисків прав і вольностей білоруського народу, виступали поборниками православ'я. До них належали Йосиф Кононович-Горбацький, Арсеній Берло, брати Йосиф та Ієронім Волчанські, Амвросій Дубневич та ін. Найвидатнішим серед них був Георгій Кониський, колишній студент, професор і ректор Києво-Могилянської академії. Філософські, історичні, полемічні та художні твори Г. Кониського, зокрема “Воскресіння мертвих”, набули широкого розголосу. Протягом тривалого часу йому приписували авторство “Історії Русів”. Відомий він і своєю політичною та освітньою діяльністю. “Георгій, — писав про нього О. С. Пушкін, — є одним з найдостопамятніших мужів минулого століття, життя його належить історії”¹².

Вихованці Києво-Могилянської академії заснували в Білорусії значну кількість шкіл і семінарію в Могилеві. В них викладали латинську, грецьку, давньоєврейську мови, а також поетику, риторику, філософію і богослов'я. Навчання велось за програмами і методиками, усталеними в Києво-Могилянській академії.

Чимало книг, написаних київськими вченими, мали значний попит і серед слов'янських православних народів, зокрема молдаван і грузинів. Оскільки в Молдавії як мову церкви тривалий час вживали старослов'янську, то твори Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Петра Могили, Данила Туптала були зрозумілі місцевим книжникам і користувалися значною популяр-

¹² Пушкін А. С. Полн. собр. соч. — Москва, 1954. — Т. 8. — С. 88.

ністю. Деякі з них перекладались румунською мовою і видавались. Зокрема, “Православне сповідання віри” Петра Могили вперше було видано румунською мовою 1691 р. у м. Будаєу братами Гречану. Нині відомо близько 20 румуномовних видань цієї книги.

У 1640 р. у Яссах київськими вченими була заснована Слов'яно-греко-латинська колегія, в якій отримало освіту чимало молдаван, зокрема відомий вчений і громадсько-політичний діяч М. Г. Мілеску Спафарій, який згодом багато років працював у Росії й уславився не лише своїми науковими працями, а й як видатний дипломат і мандрівник країнами Сходу, який залишив їх детальні описи.

Чимало видатних вчених Молдавії і Валахії здобули освіту в Києво-Могилянській академії. До них належать просвітителі Удріце Настурел, Дмитріє Брашовянул, Бартоломей Мезерянул, Амфілохій Хотинський, які відіграли видатну роль у поширенні освіти серед молдаван і в ознайомленні румуномовних читачів з наукою і культурою України та Росії. Їм належать, зокрема, численні переклади наукових творів з книжної української та російської мови на румунську. Видатну роль у розвитку молдавської культури відіграв вихованець академії, архимандрит Нямецького монастиря, українець за походженням, який довго жив у Греції, Паїсій Величковський.

Книги діячів кола Києво-Могилянської академії — Петра Могили, Данила Туптала, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, як засвідчують дослідники¹³, перекладались і видавались і грузинською мовою. До тих, хто здійснював ці переклади і видавав їх, був близький і митрополит-вигнанець Христофор, брат відомого грузинського поета Давида Гурамішвілі. Збереглися, хоча й досі не видані, вірші Феофана Проко-

повича, присвячені Христофору, який серед інших грузинських вигнанців жив на обійсті Феофана у Санкт-Петербурзі. Відомо, що Прокопович підтримував морально і матеріально тих грузинів, які були у складі почту Вахтанга VI, у тому числі й Христофора. Великим авторитетом у грузинів користувався “Духовний регламент” Прокоповича, перекладений Гайозом Ректором, котрий в кінці XVIII ст. жив у Кременчуці, де в той час знаходилася ставка Г. Потьомкіна і перебували послы Картліно-Кахетинського та Імеретинського царств. Там само Г. Ректор переклав і Статут, написаний Прокоповичем для шкільних закладів, який був покладений в основу статутів Тбіліської й Телавської семінарій.

Значний осередок грузинських інтелектуалів, які ретранслявали здобутки київських вчених і теологів і робили їх доступними для грузинських читачів, діяв не лише в Петербурзі, а й у Москві. Про Києво-Могилянську академію та велику культурно-просвітницьку роботу, яку вели її професори, було відомо багатьом грузинським літераторам і перекладачам, котрі жили і працювали у Москві, зокрема Арчілу Багратіоні, Миколі Орбеліані, Георгію Алексішвілі-Анчісхателі та іншим, а через них і ширшому колу освічених грузинів.

Як зазначав ще Іван Франко¹⁴, Києво-Могилянська академія була інституцією дійсно інтернаціональною. В період, коли південні слов'яни страждали від турецької навали і не мали власних вищих шкіл, тут навчалось чимало сербів, болгар, боснійців, герцеговинців і

¹³ *Мушкудіані О. Н.* З історії українсько-грузинських літературно-культурних взаємин XIX — початку XX ст. — Київ, 1986. — С. 34—37.

¹⁴ *Франко И.* Южнорусская литература // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон. — Санкт-Петербург, 1900. — Т. 8. — С. 305.

представників інших балканських народів православного віросповідання.

Водночас група вихованців академії на чолі з Мануїлом Козачинським працювала у Сербії. Козачинський став керівником школи в м. Карлівці, яку кияни реорганізували на зразок рідної академії й у такий спосіб започаткували вищу освіту в Сербії. В цій школі викладали як українці — С. Залуцький, П. Падунівський, Г. Шумляк, Т. Климовський, Т. Левандовський, І. Минацький, так і сербські вчителі. Подібні школи були засновані в Белграді, Осеке, Далє, Вуковарі, а також в містах Нові Сад, Арад, Будим, Майдампек, Шад та ін. “Ці школи стали важливими вогнищами сербської культури, в них виховувались майбутні письменники, історики, громадські діячі, які орієнтувались на зразки української політичної літератури... Саме в цих школах сербські учні знайомилися з книгами Мелетія Смотрицького, Петра Могили, Лазаря Барановича, Іоанкія Галятовського, Феофана Прокоповича та інших авторів”¹⁵. Так само, як і в свій час в Україні, новозасновані школи розумілися як свого роду bastioni незалежності народу, захисту його від асиміляції як турецьким, так і католицьким оточенням.

В них викладалися просвітницькі ідеї, пов’язані із самоствердженням людського розуму, морального виховання, розвитку наук, на яких повинні ґрунтуватися спільний добробут громадян, їхнє загальне благо. Історичні реалії дали змогу київським вихованцям витворити іншу, ніж у Росії, модель державно-правового життя, з більшим акцентом не на абсолютизм, який би мав силою протистояти реакційному духовенству й аристократії, захищаючи спільне благо, а демократичнішу, що ширше апелює до природного права кожної особистості й народу загалом. Такого висновку на основі

аналізу творів М. Козачинського дійшов М. Д. Рогович.

Іван Раїч, вихованець Києво-Могилянської академії, який згодом став визначним діячем сербської культури, високо цінував драму М. Козачинського, створену під час його вчителювання у Карловцях: “Трагедокомедія, сіречь печальная повесть о смерти последнего царя сербского Уроша пятого и о падении сербского царства”. Цей твір поклав початок сербській драматургії й театру. Він був першим літературним твором, присвяченим сюжетам сербської історії й спрямованим на піднесення почуття патріотизму та національної свідомості сербського народу. Фундаментальне дослідження “Трагедокомедії” Козачинського і зв’язків сербської духовної культури з Києво-Могилянською академією виконав відомий сербський вчений Властимир Єрчич.

Вивчаючи формування сербської художньої школи, український дослідник Є. Пащенко виявив значний вплив на цей процес київського мистецтва, носіями якого були й вихованці Києво-Могилянської академії, які працювали в Сербії. Серед них відомий в Україні художник Василь Романович, котрий розписував Борисоглібську церкву в Києві, а також серби, які навчалися у Києво-Могилянській академії, — Симон Балтич, Іван Василевич та ін. Висновки Є. Пащенко підтверджуються й сербськими вченими, які вважають, що Києво-Могилянська академія та її художня школа, яка працювала у співдружності з лаврськими живописцями та граверами, “були розсадником художників європейського рівня і зробили у сербському мистец-

¹⁵ Пащенко Є. М. Києво-Могилянська академія і розвиток шкільництва в Сербії // Рад. літературознавство. — 1989. — № 2. — С. 62.

тві справжню образотворчу революцію”¹⁶.

Навчаючись у Києво-Могилянській академії, студенти-болгари, серед яких найвідоміший є Віктор Черняєв, не могли не помітити, що українці з особливою шаною ставляться до їх культури, книжників, святих, мислителів. Імена Кирила і Мефодія, Климента Охридського, пресвітера Козьми, чорноризця Храбра, Іоанна, екзарха Болгарського, Євтимія Тирновського, митрополита Кіпріана і Григорія Цамблака вельми часто згадуються в творах і богослужбових книгах, написаних у Києві. Так, наприкінці XVII ст. Данило Туптало у своїй праці “Четьї-Мінеї” не тільки вміщує великий трактат про Кирила і Мефодія, а й переосмислює їх життя і діяльність з позицій раннього Просвітництва. Цей твір не лише по-новому інтерпретував справи великих слов’янських вчителів, а й був найновітнішим за своїми джерелознавчою та дослідницькою основами.

У зв’язку з продовженням традиції написання “Євангелій учительних” і, зокрема, опрацюванням і виданням такого твору колом ідейних однодумців П. Могили у 1637 р., вони звертаються до одного з основоположників цього жанру у православному світі — Теофілакта Болгарського. Як засвідчують болгарські дослідники, твори київських авторів були досить поширеними в Болгарії. Це передусім “Грамматика” Мелетія Смотрицького, “Євангеліє учительное”, “Требник”, “Літургаріон”, пов’язані з іменем Петра Могили, “Ключ разумения” Іоанкія Галятовського, “Літописець” і “Четьї-Мінеї” Данила Туптала.

Вони широко використовувалися діячами болгарського Відродження. Так, Неофіт Рильський, складаючи граматику болгарської мови, використовував як граматику Мелетія Смотрицького, так і “Лексикон словеноросскій и имен тълкованіє” Памва Беринди. Паїсій Хілен-

дарський, працюючи над “Історією слов’яно-болгарською”, послуговувався перекладами творів Самуїла Пуффендорфа та Вільгельма Стратемана, зробленими вихованцем Києво-Могилянської академії Гавриїлом Бужинським. Видатний діяч болгарського Відродження Нешо Стоянов, який згодом став митрополитом Нафанаїлом, навчався в Київській духовній академії, що була наступницею Києво-Могилянської. У своїх працях він використовував “Літописець”, “Четьї-Мінеї” Данила Туптала та твори інших професорів і вихованців Києво-Могилянської академії. Адже в них болгарські мислителі знаходили відголосок того, хай і не завершеного, відродження, яке пережив український народ у процесі становлення незалежної церкви та держави.

Таким чином, професори і вихованці академії сприяли розвитку освіти, науки, культури багатьох православних народів, передусім східних і південних слов’ян. Вони збагачували українську культуру, черпаючи з духовних скарбниць цих народів, і разом з тим робили в них свій посильний внесок. Діяльність у цьому напрямі впливала з їх просвітницьких переконань. Пам’ятаючи про визвольні змагання власного народу, вони, куди б не закидала їх доля, завжди прагнули допомогти народам, серед яких жили, відродити і розбудувати мову, історичну пам’ять, літературу, мистецтво, національну свідомість. Орієнтуючись на загальнолюдські ідеали любові, милосердя, толерантності, вихованці Києво-Могилянської академії поєднували їх з патріотичним служінням і реалізацією тих ідей, які їм були прищеплені в студентські роки. Завдяки синтезу надбань духовного життя Заходу і Сходу культура України з початком діяльності Ки-

¹⁶ Цит. за: Пащенко Є. Українське барокко в Сербії // Всесвіт. — 1977. — № 12. — С. 179.

4.5. Навчання української молоді за кордоном

Навчання молоді в європейських навчальних закладах було узвичаєним явищем для українського суспільства ще з часів середньовіччя, що обумовлювалося насамперед як пізньою появою власної вищої школи, так і природною схильністю українського народу до науки. Ця риса вражала чужинців. Невипадково у Наказі глухівського шляхетства депутатам у Комісію зі створення нового Уложения, де йшлося про необхідність відкриття в Україні університету, зазначалося, що “всему світу известно в здішнем народі особлівйшая к наукам склонность и охота”, але внаслідок віддаленості від цього краю університетів шляхетство змушене “отсылать детей своих в иностранные земли, приходя в оскуднение”¹. Вибір університетів залежав від багатьох чинників; серед них не

останню роль відігравали географічний, а також культурні традиції, особисті контакти, наявність земляцтва та ін. Вектор культурно-освітніх зв'язків для різних частин українських земель не був одним і тим же. Лівобережна Україна та Слобожанщина у XVIII ст. були орієнтовані на розширення культурних, у тому числі й освітніх, зв'язків з німецькими землями, що за висловом І. Лисяка-Рудницького, репрезентували для України Західну Європу². Треба зазна-

¹ Наказы малороссийским депутатам 1767 г. и Акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения — Б. м. и г. изд. — С. 6—7.

² Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом: Історичні есе. — Київ, 1994. — Т. 1. — С. 5.

чити, що, за кількістю університетів та високим рівнем викладання наук у них німецькі держави-князівства займали перше місце у Європі. До того ж киево-могилянські вчені, зокрема Ф. Прокопович, С. Тодорський, С. Миславський та інші, підтримували тісні зв'язки з німецькими вченими, рекомендували своїм студентам саме німецькі університети. Молодь з Правобережної України і Східної Галичини була зорієнтована на здобуття вищої освіти у польських навчальних закладах, зокрема Краківському університеті та Замоїській академії.

У XVII ст. кількість студентів з України в європейських університетах значно зменшилася, що було обумовлено насамперед нестабільною політичною ситуацією, постійними війнами. З XVIII ст. число студентів, які їхали навчатися до європейських навчальних закладів, збільшується, особливо це прослідковується на прикладі німецьких університетів. Студенти українці, записуючись до університетів, вказували прізвище, ім'я, вік, місцевість, звідки прибули, а також національну приналежність, яка визначалася як "рутен", "русин", "з Русі". "Українцями" себе називали не лише вихідці з Лівобережної України, а й з Волині. Інколи зазначалася конфесія — "грецької релігії, греко-православний". Деякі вказували, що прибули з Києво-Могилянської академії.

До найпопулярніших німецьких університетів належав прусський Кенігсберзький, заснований принцом Альбрехтом 1544 р. як протестантський. Віротерпимість і високий рівень викладання філософії, права й медицини здобули йому європейське визнання. Тут навчалось багато вихідців з Центрально-Східної Європи, серед його студентів з часу заснування були й українці. У 1671 р. до університету записався І. Гонтковський, "русин зі Львова", пізніше він вписався до університету м. Кіль. У першій половині

XVIII ст. в університеті навчалися В. Каневський та І. Варфоломеев з Києва, Д. Бутович з "Черняхова, з України", Д. Маленський, "українець, греко-рутенської віри", І. Терлинський з Волині, Д. Зелазо-Волховський з Полтави. А Я. Дунін-Борковський записався 1746 р. як "козак з міста Чернігова".

У другій половині XVIII ст. у Кенігсберзькому університеті вчилися представники майже всіх відомих козацько-старшинських родин: брати Андрій та Іван Гудовичі; Василь, Стефан та Микола Леонтовичі; Іван і Яків Долинські; Микола та Андрій Борковські; Федір, Іван і Михайло Туманські; Микола і Михайло Горновські. Представлені були також вихідці з міщан, рядового козацтва. Леонтовичів відправила на навчання їх мати Феодосія Томарівна. В проханні видати паспорти вона писала, що має намір послати трьох своїх синів "в німецький край для вивчення політичних наук та іноземних мов"³. Серед студентів, записаних у 60-х рр., згадані Максим Цвіт, киянин, та Яків Хорошкевич. Хорошкевич навчався в університеті майже чотири роки, повертаючись 1766 р. додому, просив видати йому паспорт для проїзду з Глухова до Москви і Петербурга, писав, що перебував при "тамошній академії для обучения разных наук"⁴. У 1760 р. записався Іван Хмельницький, "русин", який став відомим вченим. Вивчав філософію у Д. Веймана, ще будучи студентом написав кілька наукових праць: "Ясність онтологічних принципів, узгоджених з найвизначнішим колом найосвіченіших філософів" (видана у Кенігсберзі 1762 р. з присвятою К. Розумовському) та "Висвітлення складних догматів психології..." (опублікована 1763 р.). Дисертацію "Мір-

³ ЦДА України, ф. 269, оп. 1, спр. 1136, арк. 3.

⁴ Там само, ф. 54, оп. 3, спр. 1120, арк. 2.

кування про рабство за природними законами і всенародним правом” І. Хмельницький захистив 1767 р. і того ж року її було видано в Кенігсберзі⁵. Свої праці, які здобули визнання серед європейських вчених, він публікував у журналі “Гамбурзькі відомості”. І. Хмельницький слухав також приватні лекції з математики у професора університету К. А. Християна. Свою діяльність продовжував у Петербурзі, де займався перекладами, зокрема творів Яна Амоса Коменського, працював у Законодавчій комісії.

Упродовж 60—70-х рр. в університетські матрикули було внесено прізвища Івана Максимовича з Миргорода, який вже був лікарем і записався на медичний факультет, Івана Кулябки, Василя Белявського, Олексія Карашевського. Матвій Вайчуров і Яків Денисіїв записалися 1770 р. на правничий факультет, назвали себе “українцями”. Вони сприяли виданню праці Ф. Прокоповича “*Christiana orthodoxae Theologia*” (Кенігсберг, 1773). Іван Данилевський записався як “русин з Києва, з вітчизняної академії”, а Михайло Щербак — “з Пирятина, що в Україні”. Серед студентів університету були Г. Милорадович, Олександр і Петро Протченки, Нестор Квятковський, Гебхардт Мартин з Києва, німець за походженням. Як правило, українські студенти слухали лекції з філософії, права, медицини. В університеті протягом 1770—1796 рр. професором був відомий вчений Іммануїл Кант. За цей час його лекції могли слухати 20 студентів з України⁶. Доктором філософії Кенігсберзького університету, крім Івана Хмельницького, став Іван Новицький (1765 р.). Дипломи докторів медицини у Кенігсберзі здобули Іван Максимович з Миргорода (1773 р.) та Нестор Квятковський (1784 р.).

Другим значним освітнім і науковим осередком для українських студентів

був Лейпцизький університет, заснований 1409 р. Цікаво, що цього ж року в університетські матрикули були записані Михайло із Самбора, Францишек зі Львова і Григорій з Литви⁷. Кількість студентів-українців значно збільшується у XVIII ст. Вони вивчали переважно філософію, класичні мови, право. Близько семи років тут навчалися вихованці Києво-Могилянської академії Григорій Козицький з Києва та Микола Мотоніс з Ніжина. В атестаті, який підписали префект академії Варлаам Лещевський та професор Гедеон Слонимський, зазначалося, що вони прослухали філософський курс логіки й виявили до навчання “великою охоту, рачение и прилежание”, мали зразкову поведінку. Спочатку в 1747 р. прибули до Бреслау (Вроцлава), де розпочали навчання у гімназії св. Єлизавети, записалися як “рутени грецької релігії”. Коли 1749 р. Козицький і Мотоніс від’їжджали до Лейпцига, інспектор гімназії І. Ф. Бург дав їм атестат, де зазначалося, що студенти старанні, добропорядні, висловлювалося сподівання, що вони з часом принесуть “отечеству своему немалую пользу и многим согражданам будут примером”⁸. Інспектор вважав за потрібне написати в атестаті, що ці студенти прибули з таких віддалених місць й не мають допомоги зі своєї батьківщини. Він висловлював надію, що знайдуться благодійники, котрі підтримають їх любов до науки. Г. Козицький і М. Мотоніс записалися до Лейпцизько-

⁵ *Ołjanyn D.* Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine // Kyrioz — München, 1937. — Bd. 2. — Н. 1—4. — S. 354.

⁶ *Ibid.* — S. 356—358.

⁷ *Die Matrikel der Universität Leipzig.* — Bd. 1. Die immatriculationen von 1409—1559. — Leipzig, 1895. — S. 27—30.

⁸ Архів Академії наук (Санкт-Петербург). — Ф. 3, оп. 1, спр. 132, арк. 277.

го університету навесні 1749 р., а 19 серпня цього ж року звернулися до Петербурзької академії наук з проханням взяти їх на казенний кошт. Вони писали, що у Київській академії вивчили латинську, грецьку та давньоєврейську мови, слухали лекції з філософії, далі навчалися у Бреслау, прибули до Лейпцига з надією вивчати математику, історію, філософію, а також європейські мови. Вони мали намір хоча б три роки провчитися в університеті, але “все дорого і на своем кошті прожити неможливо”. Їх прохання підтримав професор університету, почесний член Петербурзької академії Г. Гейнсіус. Він рекомендував академії цих двох студентів “найлучшим образом”, писав про їх старанність і бажання вчитися. Від академії надійшли умови, на яких вона брала на утримання студентів, — довічно служити петербурзькій науковій інституції. Стипендія була виділена невелика — по 100 крб. щорічно. Цих грошей не вистачало, як видно з листа Г. Козицького та М. Мотоноса до президента академії К. Розумовського, в якому вони писали, що мусять платити за лекції, книги, а не лише витратити на житло, їжу, одяг, скаржилися, що терплять крайню нужду й просили збільшити стипендію. Їх прохання підтримав професор Г. Гейнсіус, і вже у 1752 р. вони одержали по 150 крб. Г. Козицький та М. Мотоніс не поспішали повертатися в Росію, очевидно, пам’ятаючи, що там їх чекає довічна праця на академію, й навчалися у Лейпцизі майже сім років, лише 1756 р. вони прибули до Петербурга й розпочали викладацьку діяльність у гімназії Петербурзького університету. Пізніше були обрані почесними членами Петербурзької академії наук, активно включилися у розробку проектів реформ та діяльність Законодавчої комісії, займалися перекладами.

Казенних студентів, тобто таких, які навчалися на кошт держави, було неба-

гато, переважно медики, оскільки в Росії протягом тривалого часу не існувало вищих медичних навчальних закладів. Вихідці з України, за невеликим винятком, навчалися на власний кошт. Випадок з Г. Козицьким та М. Мотоносом надихнув ще одного студента Лейпцизького університету Арсенія Безбородька, сина переяславського сотника Івана Білоцерківця Безбородька, здобути стипендію. Він навчався у Переяславському колегіумі, де згадується у класі інфіми (1744 р.), можливо, пройшов курс у Києво-Могилянській академії. В 1752—1753 рр. був студентом Братиславського ліцею, в 1753 р. записався на “артистичний” факультет Лейпцизького університету й звернувся до Петербурзької академії з проханням надати йому стипендію, обіцяючи вірно служити їй. Проте стипендію не одержав, незабаром перейшов до університету м. Єна. Звідти він знову звертався до академії, повідомляв, що вивчає філософію й сподівається принести користь вітчизні, але всі його клопотання виявилися марними.

У Лейпцизькому університеті навчалися сини омельницького сотника Григорія Остроградського Павло та Іван, Михайло та Петро Білушенки, Федір, Петро, Яків Пашкевичі, Петро Гнідич (усі з Полтави), Іван Козицький з Києва, Григорій Галаган, Григорій Петрович і Михайло Милорадович з Чернігова, Роман Зебриков з Харкова, Іван Данилевський з Києва, який вже здобув ступінь доктора медицини в Геттінгенському університеті, Роман Тимковський. У списках університету згадується син гадяцького полковника Антона Крижановського (1766 р.), родич роменського протопопа, колишнього викладача німецької та єврейської мов Києво-Могилянської академії К. Крижановського. Гадяцький полковник уклав з протопопом угоду, за якою доручав йому су-

проводжувати свого сина за кордон, бути при ньому невідлучно, стежити за навчанням та поведінкою, ощадливо витрачати гроші, які дав батько. Син мав намір навчатися у Лейпцизі півтора року, вивчати мови і науки “полезние ему и отечеству”, а далі поїхати “для смотра редкостей в другие европейские держави”⁹. К. Крижановський мав намір взяти і свого сина Петра. Він звернувся з проханням до Синоду дозволити йому виїхати в “Саксонію на два роки”, проте Синод дозволив перебування там лише протягом восьми місяців. Гадяцький полковник писав, що протопоп К. Крижановський “по битности его в молодых летах в тамошних странах знания прилежным трудом получил”. К. Крижановський протягом 1747—1750 рр. навчався у Братиславському ліцеї¹⁰, у 1751 р. його прізвище зустрічається у списках Віттенберзького університету. Серед студентів університету згаданий Г. Левицький з Брацлава.

У 1756 р. в Малоросійську колегію звернувся придворний священик В. Баранович з проханням видати паспорти своїм племінникам Д. Барановичу, жителю Седнева, та М. Барановичу, жителю Соснівки Конотопської сотні Ніжинського полку, для виїзду на свій кошт “за море в Саксонію в город Липск для обучения иностранных языков”¹¹. У матрикулах Лейпцизького університету вони не значаться, але М. Баранович все ж поїхав учитися і у березні 1760 р. записався як “українець” до університету м. Кіль.

Великою популярністю серед українських студентів користувався університет в Галле, заснований 1694 р., який став одним із центрів так званого пієтизму, протестантського вчення, яке ґрунтувалося, застосовуючи методи філологічної критики тексту, на глибокому вивченні Святого Письма. Університет в Галле завдяки відомому вченому А. Фран-

ке став центром орієнталістики та славістики. З його ініціативи при університеті був заснований орієнтальний колегіум, де вивчалися давньоєврейська, арабська і грецька мови, разом з тим великої уваги надавалося вивченню старослов'янської, російської, польської, словацької, а також української мов; він став одним з перших центрів славістики в Європі. Відомим вченим, який працював у колегіумі, був орієнталіст І. Г. Михаеліс. Серед перших українських студентів університету в Галле відомий Симон Тодорський, записаний 1729 р. Проте є свідчення, що у 1720 р. Феофан Прокопович у листі до А. Франке просив свого адресата опікуватися посланими на навчання в Галле трьома юнаками, прізвища яких не відомі. Ф. Прокопович вказував на їх здібності та імена: Василь мав хист до риторичної науки, бажав вивчати історію, географію, латинську, грецьку й єврейську мови. Другий — Іван збирався вивчати грецьку і латинську мови, а ще одного Івана, на талант якого Ф. Прокопович менш за все сподівався, можна вчити органній музиці¹².

Симон Тодорський, родом із Золотоноші, син козака Федора, який по своїй смерті не залишив “ні ґрунтів, ні посесій”, з малих літ навчався у Києво-Могилянській академії. Не закінчивши курсу теології, виїхав до Петербурга, де записався до академічної гімназії. Далі вчителював у одного німецького генерала, з яким переїхав до Ревеля. Там познайомився з лютеранами, захопився протестантським вченням і виїхав до Галле

⁹ РДА, ф. 796, оп. 48, спр. 153, арк. 1—2.

¹⁰ Даниш М. Українські студенти в Братиславському ліцеї у XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 36. — С. 63.

¹¹ ЦДА України, ф. 1501, оп. 1, спр. 256, арк. 17.

¹² Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1981. — Т. 3. — С. 263.

для навчання. Записався на теологічний факультет, здобув блискучу філологічну освіту, вивчив єврейську, грецьку, арабську, сирійську, німецьку мови. Під час навчання С. Тодорський цікавився ідеями пієтизму, його вважають перекладачем російською мовою твору протестантського вченого Й. Арндта “Про справжнє християнство”, надрукованих у Галле 1735 р.¹³ У Галле Тодорський навчався до 1735 р. Потім подорожував, був учителем серед слов'ян в Угорщині й у греків, перекладав для них грецькою мовою Євангеліє і лише 1738 р. повернувся, як писав у одному листі, “до своєї любої вітчизни”¹⁴. С. Тодорський почав викладати у Києво-Могилянській академії давньоєврейську, грецьку і німецьку мови. Він привіз велику бібліотеку, що складалася з книг німецькою, латинською, грецькою і єврейською мовами. Викладав у академії до 1742 р. В опублікованих Д. Олянчином списках після С. Тодорського згадується студент-теолог Михайло Требуховський з Києва. 1748 р. на теологічний факультет записався Петро Симоновський “з Малої Русі”. Після Київської академії П. Симоновський вчився у Варшаві, потім з дітьми генерального підскарбія В. А. Гудовича виїхав для навчання за кордон. Слухав лекції в університетах Кенігсберга, Галле, Лейпцига, побував також у Парижі. Проте його прізвище зустрічається лише у списках університету в Галле.

З другої половини XVIII ст. інтерес до теології поступає місцем зацікавленості правом і медициною. У 1754 р. на юридичний факультет записуються Іван Гудович і Павло Кочубей. Генеральний обозний Семен Кочубей звертався з проханням видати його братам Павлу і Петру паспорти для виїзду: “Вознамерен я братов моих отправить в Галскую академию для обучения иностранных языков... и для вояжу в дру-

гие места”¹⁵. Павло Кочубей вирішив вивчати право, але Петро не згадується у списках студентів Галльського університету. 1754 р. до Генеральної військової канцелярії звертався сребрянський сотник Микола Троцина з проханням видати паспорт для його сина Григорія, якого він мав намір “отправить в Галскую академию Магдебурскую для обучения немецкого языка и иностранных языков”¹⁶. Проте прізвище Г. Троцини також не зустрічається серед опублікованих. На медичний факультет університету в Галле записалися Іван Грун і Прокіп Козловський з Києва, Сава та Іван Горголіси і Андрій Кондура з Ніжина, син сосницького сотника з Чернігівщини Опанас Шафонський. При університеті в Галле існувала гімназія, де навчалися діти віком від 12 до 14 років, яких готували до вступу в університет. Попередню освіту тут здобув О. Шафонський, свого сина він також послав учитися до цієї гімназії. В листах до Я. Сулими, який просив у нього поради, де можна дати дітям добру освіту, О. Шафонський писав, що в Галле запроваджена єдина система навчання та виховання, працюють добрі та порядні вчителі. За його рекомендацією в університетській гімназії навчалися діти родичів дружини Д. та А. Єнки з Чернігівщини, пізніше, у 1796 р., записався до університету, очевидно, вже син одного з цих студентів — І. А. Єнко. А син Я. Сулими Павло навчався у Геттінгенському університеті, де 1804 р. одержав

¹³ Чижевський Д. Українські друки в Галле // Українська книга. У 450-ліття українського друкарства в Кракові. — Краків; Львів, 1943. — С. 42.

¹⁴ Winter Ed. Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert. — Berlin, 1953. — S. 229.

¹⁵ ЦДІА України, ф. 269, оп. 1, спр. 4428, арк. 38.

¹⁶ Там само, арк. 8.

диплом доктора філософії. Я. Сулима, як і багато інших представників козацької старшини, не шкодував грошей на освіту сина, пишався його успіхами у навчанні. Вітаючи його з дипломом доктора філософії, писав, що досягнення в будь-яких інших науках, цивільних чи військових, не втішили б його так, як у філософії. Ці слова Я. Сулими ще раз підтверджують культивування в українському суспільстві того часу інтересу до гуманітарних наук, зокрема філософії, або “любомудрія”, як писали тоді. Цікаво, що прагнення дати дітям високу освіту інколи вело до розорення батьків, як це було з родом лубенського полковника І. П. Кулябки. З його восьми синів троє вчилися у Віттенберзі (вписалися 1751 р.), троє навчалися у Києво-Могилянській академії, а ще двоє “до науки поспевали”. Сини Кулябки звикли жити за кордоном, влізли у великі борги, що вкрай розорило батька. Наприкінці XVIII ст., як писав О. Лазаревський, рід Кулябок уже не згадувався серед шляхетських.

Здавна приваблював студентів з України протестантський Віттенберзький університет, де читали свої лекції Мартин Лютер, Меланхтон. Протягом першої половини XVIII ст. університет об'єднався з Галльським, тому деякі студенти вписані в матрикули як одного, так і другого навчального закладу. Це П. Симоновський, М. Корецький, а також Каспар Дорумін із Золотоноші, Федір Нізенець з Полтави. 1750 р. до Віттенберзького університету записалися Степан Теодорович з Сум, Павло Флоринський з Полтави (до цього навчався у гімназії в Бреслау). У 1751 р. — Данило Савич, Петро, Іван та Григорій Кулябки, Данило Кулябка, Павло Остроградський, який через рік вписується у Лейпцизький університет.

Геттінгенський університет був одним з авторитетних навчальних закла-

дів, де, як правило, завершували освіту, провчившись деякий час у інших, зокрема Кенігсберзькому, Страсбурзькому. З 1722 по 1808 рр. тут навчалось 20 студентів-українців. Це брати Степан, Іван та Андрій Базилевські, Петро Розумовський, Михайло та Григорій Милорадовичі, Іван Данилевський, Григорій Базилевич, Іван Туманський, Іван Кулябка, Іван Рокосовський та ін. Серед них був і Мартин Пилецький “з Кам'янця Подільського, що в Малій Русі”. Вони переважно вивчали право та медицину — найпопулярніші науки серед українських студентів, які навчалися у другій половині XVIII ст. в німецьких університетах. Однією з основних умов вивчення медицини було знання латинської мови, а, як відомо, вихованці Києво-Могилянської академії, а також колегіумів добре знали латину. Тому не випадково лише з 1754 по 1768 р. у медико-хірургічній школи Росії з Києво-Могилянської академії та колегіумів було викликано 300 студентів. Медична колегія через Синод постійно зверталася до ректора Київської академії та київського митрополита з проханням знайти бажаних і здібних до вивчення медицини і направити у її розпорядження. Частина студентів вивчала медицину в німецьких університетах. Зокрема, у Страсбурзькому університеті — Сава Леонтович, Нестор Максимович-Амбодик, Матвій Тереховський, Діонісій Понирка, Ілля Руцький, Олександр Шумлянський, Павло Шумлянський, Григорій Базилевич, Дмитро Огієвський, Опанас Шафонський. Багато з них здобули дипломи доктора медицини. Тут навчався Данило Самойлович, який продовжив свою освіту у Лейдені, а в університеті Глазго захистив докторську дисертацію. Ці вчені-медики започаткували цілі галузі медичної науки в Російській імперії, перекладали наукові праці, писали підручники, займалися практичною та викладацькою діяльністю. У Страсбурзі

вчилися сини Кирила Розумовського Петро і Андрій, Григорій Мелецький, Антон і Микола Колосовські з Києва, до цього вони навчалися у Штутгарті, а для Павла Флоринського це був уже третій німецький університет.

Кілька студентів з України побували в університеті м. Єна. Крім названого вже Арсенія Безбородька, до нього записався Лев Максимович-Амбодик, Костянтин Корбе, який визначив свою національну приналежність як “киянин, нації валашської” та ще два киянини, німці за походженням — Йоганн Граль і Християн Бунге. З середини XVIII ст. збільшується кількість вихідців з України в університеті м. Кіль. 1746 р. до університету записався Василь Ханенко, “знатний русин”, син військового хорунжого Миколи Ханенка, який просив видати для нього паспорт “на свободный проезд в чужия края для наук... водным путем к Любеку, а потом имеет он следовать в другие, куда за способом будет места в тамошние академии”¹⁷. Разом з Василем мав виїхати його слуга Григорій Дмитрієв. Перед від’їздом Микола Ханенко склав сину пам’ятку, в якій давав настанови щодо наук, які необхідно вивчати, як себе поводити у чужій країні, берегти віру православну, дотримуватися усіх обрядів, читати Святе Письмо. Він рекомендував сину вивчати мови так, щоб можна було чинно і вільно розмовляти і писати, перекладати з тих мов, одночасно вивчати юриспруденцію, політичні і гуманітарні науки, а також живопис, музику. Батько прагнув бачити свого сина всебічно розвинутою й освіченою людиною, якою можна буде пишатися після повернення і щоб всі бачили, що “не всуе в чужых краях было твое обращение, и в науках не напрасно потеряно твое время”. Проте син не дуже дослухався до батьківських порад. Відчувши свободу й маючи достатню кількість грошей, яких батько не шкоду-

вав на освіту, Василь не поспішав братися за навчання. У листах до сина М. Ханенко писав, що до нього дійшли чутки, ніби той водиться з непристойним товариством і навіть “хапається за шпагу”, поводить себе у чужій країні, де так помітна приїжджа людина, як “гультяй с проигриша, обнищавший, обшарпаний і неприбранный”, непотрібний академії нероба. І хоча Василь запевняв батька, що ті чутки то поговор на нього, проте М. Ханенко вимагав від сина вислати від професорів академії атестат, у протилежному випадку погрожував позбавити його грошей і навіть батьківського благословення та спадщини. Опіку над сином він доручив священнику православної церкви у Кілі Йову Чорнуцькому. Професор університету Козе написав М. Ханенку листа, де досить високо оцінював успіхи Василя і, очевидно, на прохання останнього, рекомендував відправити його на навчання до університету м. Єна. Проте батько розчарувався у здібностях і стараннях сина й відкликав його 1748 р. додому. Пізніше Василь Ханенко майже три роки служив офіцером у лейб-драгунському полку спадкоємця російського престолу Петра III у Гольштинії, не одержуючи за свою службу, як він писав батькові, ні копійки, “охраняя только свою бедную честишку”. Його листи до батька — це постійні скарги на нестачу грошей, борги, дорожнечу.

Чимало вихідців з України шукали місце серед церковного причету православних церков при російських закордонних місіях з тим, щоб продовжити навчання. Таку можливість використав і Г. Сковорода, який виїхав з місією генерала Г. Вишневського до Угорщини. Цікаво, що причетники православної церкви в Кілі, яка знаходилася в одному приміщенні з університетською бібліо-

¹⁷ Там само, ф. 983, оп. 1, спр. 56, арк. 1 зв.

текою, як правило, записувалися до університету. Священиками її протягом тривалого часу були киево-могилянські вихованці. Згаданого вже Йова Чорнуцького заступив Симеон Машкович, до якого причетником найнявся студент університету І. Г. Полетика, який приїхав разом з В. Ханенком хоча й з меншими грошима, як писав М. Ханенко сину, але успіхів досяг значно більших. Не маючи довго “векселя” від батька, І. Полетика змушений був стати причетником. Хоча їм платили невеликі гроші — по 100 крб. на рік, але це давало змогу продовжити навчання. Зі священиком у нього не склалися відносини, тому довелося ненадовго повернутися до Петербурга, а потім виїхати до Лейдена, де 1752 р. він записався до університету. У 1754 р. він здобув тут диплом доктора медицини, повернувся до Кіля, читав лекції в університеті. Його дисертація знайшла схвальний відгук серед європейських вчених того часу.

Ієромонах Венедикт, який був священиком церкви в Кілі протягом 1755—1789 рр., очевидно, сприяв своїм причетникам у справі навчання в університеті. З них в університетські матрикули записані Г. Гуляницький, Г. Тимченко, М. Протасов, І. Сербинович, М. Майборода, небіж Венедикта. Г. Тимченко, родом з Опішні, син військового товариша, навчався у Києво-Могилянській академії, де “дійшов до школи філософії”, а з 1772 р. почав слухати лекції у Медичній школі при Адміралтейському госпіталі. Бажання здобути вищу медичну освіту змусило його поїхати дячком у Кіль, тут 1774 р. він записався на медичний факультет університету. Справно виконував свої обов’язки в церкві й успішно навчався, про що свідчать донесення священика Венедикта в Синод. Г. Тимченко продовжив свою освіту у Лейденському університеті, повернувшись у Кіль, захистив докторську дисертацію й мав на-

мір їхати додому “в пользу отечества служить”, але не мав на дорогу грошей. Ієромонах Венедикт звертався 1780 р. до Синоду з проханням видати Г. Тимченку гроші на повернення на батьківщину, але одержав відповідь, що “увольнение Тимченка происходит по его желанию для собственной его пользы, то и на обратный проезд денег требовать ему не следует”¹⁸. В університеті навчався Я. Підвисоцький та Я. Каркович — “рутени з України”, останній — син значкового товариша зі Стародубщини. Тут удосконалювався в “юриспруденції та інших властивих їй науках” вихованець Києво-Могилянської академії Г. Брайко (він навчався також і у Геттінгенському університеті), слухав лекції М. Дунін-Борковський, який навчався ще у Кенігсберзі та Страсбурзі.

Іншим значним культурним і освітнім центром, де перебувало досить багато вихідців з України, й не лише студентів, а й купців, стало м. Бреслау в Сілезії. Крім університету, заснованого імператором Леопольдом I (1701 р.), тут діяли гімназії, у яких навчалася багато молоді з Лівобережної України. Для більшості з них навчання у гімназіях було своєрідною підготовкою для здобуття подальшої освіти в університетах. У гімназії св. Єлизавети, крім згаданих вже Г. Козицького та М. Мотоноса, вчився протягом 1751—1753 рр. брат Григорія Сковороди Василь, “син Сави козака з села Чорнухи в Малій Русі” і у 1755 р. до гімназії вписався Іван Полянський “русин з села Хріндіброва” (пізніше архімандрит, єпископ воронізький Інокентій).

В іншій бреславській гімназії — св. Марії-Магдалини, за припущенням Д. Олячина, навчався Іван Обідовський, онук сестри гетьмана Івана Мазепи (він міг бути одним з Іванів, яких рекомендував

¹⁸ РДІА, ф. 796, оп. 60, спр. 216, арк. 1 зв.

Ф. Прокопович німецькому вченому А. Франке), син київського полковника Івана Обідовського, на честь одруження якого з Ганною Кочубеївною, як уже зазначалося, Пилип Орлик написав латинською мовою панегірик (виданий друкарнею Києво-Печерського монастиря 1686 р.). Полковник загинув у поході 1701 р., а родина Обідовських після подій 1709 р. зазнала переслідувань, втратила більшість своїх маєтків. Іван Обідовський, як видно з його листів, навчався у Бреслау протягом 1720—1723 рр. Він сподівався лише на підтримку своїх опікунів, зокрема тітки Параскеви, сестри матері, дружини Ф. Сулими. В листах до них скаржився на матеріальну скруту, повідомляв, що на ті невеликі гроші, які вони йому вислали (40 червінців), не можна навіть “суконки справити, аж встид мені перед нашими людьми появиться”¹⁹. І хоча родичі радили йому повернутися додому й покинути ту науку, він відповідав, що готовий хліба просити, аби вчитися, бо він тепер пізнав, “що то єсть наука, що то учоний чоловік, який з нього пожиток”²⁰. Обідовський перебував у Бреслау до 1723 р., потім поїхав у Петербург до Ф. Прокоповича, де працював у його школі. Ф. Прокопович протегував йому, у листах до гетьмана Д. Апостола просив посприяти “бедному сироте в искомому от него в иностранной коллегии интересу”, висловлював співчуття до долі молодій людини, яка від такого “благополуччя переминалась в толикую скудность”. Цікаво, що І. Обідовський одержав посаду у Колегії іноземних справ, і коли К. Розумовський їхав за кордон на навчання, то, щоб не викликати інтересу до прізвища з огляду на фаворитство його брата Олексія при імператриці Єлизаветі, паспорт для нього виписали на ім'я перекладача Колегії Івана Івановича Обідовського. У бреславській гімназії св. Єлизавети також навчалися Петро і Михайло Белушенки, Іван і Павло

Остроградські, Василь Дмитрашко, здобули освіту Іван та Петро Скоропадські, Іван Скоропадський став генеральним осавулом, був обраний депутатом до Законодавчої комісії. Він відомий як прихильник ідеї автономізму Лівобережної України.

Популярністю користувалася й реальна гімназія в Бреслау, про яку міністр Сілезії граф Хойм писав у 1776 р. прусському королю Фрідріху Великому, що вона відома серед іноземців, особливо у поляків, угорців, а також українців²¹. З 1769 по 1811 рр. до цього навчального закладу записалося 16 вихідців з Лівобережної України, переважно з Полтави. Це Петро, Федір, Яків та Мойсей Пашкевичі, Р. Богданович, І. Гнедич, Д. Марченко, П. Чуйкевич, М. Романов, І. Остроухов, О. Чеботарьов; з Києва у списках значився В. Карпович, з Чернігова — С. Єнченко (очевидно, з родини Єнків, представники якої традиційно вчилися за кордоном), з Ніжина — О. Еліатов. Навчалися, як правило, три роки, більшість продовжувала вчитися у Леопольдинській академії, а також у Лейпцизькому університеті.

Одним з перших студентів академії в Бреслау був Гаврило Буковський з Києва (слухав риторику у 1707 р., логіку — в 1710 р.). На філософський факультет були вписані Євстафій Дризна з Чернігова, Василь Стефанович, який записався як “поляк з Олиці”. Він провів за кордоном шість років, де “на своем коште” навчався в Німеччині, Празі, Відні, Венеції, Римі й для “лучшей прислуги отечеству своему в цесарской Леопольдинской академии произведен в магистри и учителем философии и наук”²².

¹⁹ Приватні листи XVIII ст. — Київ, 1987. — С. 29.

²⁰ Там само. — С. 35.

²¹ *Oljatin D.* Op. cit. — S. 272.

²² ЧИОНЛ. — Киев, 1893. — Кн. 7, от. III. — С. 9.

Повернувшись з навчання, В. Стефанович деякий час працював учителем у школі Ф. Прокоповича в Петербурзі, далі переїхав в Україну, став лохвицьким сотником, згодом лубенським полковим суддею. Коли 1728 р. гетьман Д. Апостол почав збирати освічених людей для кодифікації законів, які діяли на Лівобережній Україні, його вибір пав на В. Стефановича. Пізніше він писав, що вісім років тяжко трудився над впорядкуванням і перекладом правових книг, втративши на цій праці зір. На факультеті “вільних наук” Леопольдинської академії навчалися С. Стровський (“поляк з Чернігова”), І. Вільчинський, І. Забіла, О. Валевський, які визначили свою національну приналежність, як “*polonus, Russiensis*”. Необхідно зазначити, що серед студентів у німецьких університетах зустрічаються й жителі Правобережної України, Волині, Поділля, Галичини, Львова. Проте переважна більшість — це вихідці з Лівобережної України, діти козацької старшини і рядових козаків, міщан.

Студенти з України навчалися і у протестантській гімназії в м. Данціг (нині Гданськ)²³. Структура цього навчального закладу нагадувала Замойську академію, де значну увагу надавали гуманітарній освіті. У XVII ст. тут навчалися вихідці зі Львова, шляхтичі з Волині, які були прихильниками протестантизму. Адам Чаплич і Станіслав Олізар записалися як “*nobilis Russus*”. У XVIII ст. переважали студенти з Литви, частково Галичини, Волині. А 1748 р. записався Андрій Єнтзанков, “з Чернігова, українець” (очевидно, це був Єнко).

До Німеччини для навчання, а також для подорожі в інші країни О. Розумовський у 1745 р. відправив свого брата Кирила разом з наставником Г. Тепловим. Він склав інструкцію, де зазначено, які науки необхідно вивчати: німецьку і французьку мови, географію, історію, вчитись танцювати, верхової їзди,

фехтування. Г. Теплову наказувалося не силувати свого підопічного до навчання, але одночасно привчати до праці, уникати непотрібних розкошів, марнотратства, тримати себе гідно, часто писати до брата та матері. К. Розумовський слухав лекції у Кенігсберзькому університеті, у Берліні в Ейлера, подорожував до Франції. Можливо, він не здобув системної освіти, але був досить ерудованою людиною, що дало йому змогу, поза родинними зв'язками з імператорським двором, протягом тривалого часу очолювати Російську академію наук.

У Лейденському університеті навчалося багато медиків, серед них Й. Тимківський, Т. Тихорський, П. Погорецький, М. Крутень та ін., деякі стали докторами медицини. Опубліковані листи одного лейденського студента Олексія Сидоровича, сина конотопського козака Сидора Слінка. Він навчався у Києво-Могилянській академії, потім перебував на військовій службі, 1761 р. одержав стипендію для вивчення медицини у Лейденському університеті. У листі до батька описував свою подорож до місця навчання: “...только в нашем Конотопе ни один человек не сищится, который би вам ясно мог рассказать, на которой он части света состоит”²⁴. Писав, що плисти треба кораблем, таким великим, “як ваші клуні”. Його листи проникнуті повагою до батьків, турботою про майбутнє молодшого брата та сина його сестри, яких він радив по досягненні віку віддати вчитися до Києва, в академію. О. Сидорович обіцяв по закінченні освіти допомагати батькам, проте доля його склалася трагічно, він помер 1765 р. у Лейдені. Книги, які за-

²³ KsiGga wpisuw uczniyw gimnazium GdaZskiego. 1580—1814. — Warszawa; PoznaZ, 1974.

²⁴ Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Київ, 1928. — Ч. 1. — С. 242.

лишилися після нього, були продані, а гроші повернуті батьку через Військову скарбницю.

Вихідців з України, зокрема киево-могилянських вихованців, приваблювали вищі школи Угорщини і Словаччини. У Братиславському ліцеї навчалися І. Фальковський, А. Ставицький, вони стали викладачами Київської академії, А. Пекалицький, ймовірно, слухав лекції Г. С. Сковорода. В школах Угорщини та Словаччини вчилися і студенти із Закарпаття. В м. Тирнава (Словаччина) протягом 1722—1760 рр. здобуло освіту 25 українців²⁵, тут навчався відомий церковний діяч єпископ А. Бачинський. Небагато студентів діставалося до Англії. В літературі згадується вихованець Києво-Могилянської академії Андрій Самборський, який вивчав там агрономію, потім переїхав до Угорщини. Інший її вихованець Андрій Італійський у Единбурзькому університеті здобув диплом доктора медицини.

Повертаючись додому, студенти з Лівобережної України займали різні урядові посади, були суддями, професорами, священиками і ченцями. Значна частина запрошувалась до столиць Російської імперії — Петербурга та Москви, працювала в Академії наук, університетах, медичних школах, адміністративних органах. Цікаво, що любов вихідців з України до науки викликала велике роздратування серед російських чиновників. Генерал-губернатор Лівобережної України П. О. Румянцев у доповідній записці Катерині II (1766 р.) з пропозиціями щодо реорганізації освіти неприязно писав, що “у Малій Росії всякої самої низької кондиції людина має природну схильність до науки і художеств, і в надії бути вченою кращий цвіт свого часу губить, ходячи від школи до школи”. Звикнувши до мандрів, писав далі П. Румянцев, молодь не поспішає йти на службу: “Їх Альвари і Арістотелева філософія не роблять людей при-

датними ні до військової, ні до штатської служби, ні навіть до громадянського життя”. Прагнення здобути високу освіту, навіть не професію, яка могла б забезпечити як добробут, так і високий суспільний статус, стало характерною рисою ментальності українця XVIII ст. і свідчить про високий духовний та інтелектуальний розквіт українського народу часів Гетьманщини.

Щодо особливостей, характерних для Правобережної України, то тут варто відзначити інший вектор освітніх зв'язків. Традиційно вихідці з цього регіону навчалися у Краківському університеті та Замойській академії. Краківський університет у XVIII ст. переживав не кращі свої часи, але залишався популярним. Серед його студентів представники української та польської шляхти, а також міщани, зокрема зі Львова та Кам'янця. Кількість студентів була досить значною. Так, протягом 1779—1780 рр. до університету записалися вихідці з Волині, Поділля, Львова, Хмельника²⁶.

Для української молоді, зокрема вихідців з дрібної шляхти, міщан, зберігала своє значення авторитетного навчального закладу, де здобували освіту з права, медицини, філософії, Замойська академія (діяла до 1784 р.). Найбільша кількість студентів-українців у академії навчалася протягом XVII ст. Традиційно освіту тут здобували представники багатьох українських шляхетських, а також князівських родин — Святополк-Четвертинські, Малинські, Загоровські, Древинські, Жебоклицькі, Кисілі, Виговські, Сангушки, Чапличі, Грушецькі, Корсаки, навчався син гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка Яків. Ще на початку XVIII ст. у списках

²⁵ Мишанич О. Кризь віки. — Київ, 1996. — С. 78.

²⁶ Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis. T. 5. 1720—1780. — Cracoviae; Bratislaviae, 1956. — S. 199—202.

студентів зустрічається досить багато вихідців з Волині, Поділля, Брацлавщини, але надалі переважають юнаки із Замостя, Холмщини, Перемишльщини²⁷.

З італійських університетів продовжував користуватися популярністю Падуанський. Тут існувало велике земляцтво студентів, вихідців з Речі Посполитої, до якого вписувалися й почесні члени (вчені та діячі), які перебували у Падуї. Українські студенти були також членами іншого земляцтва — грецького. Навчання в Падуанському університеті стало сімейною традицією для багатьох заможних львівських родин, зокрема Боїмів. Антоній Хмельовський зі Львова викладав в університеті філософію (1673). Навчалися Йосиф Дзик з Луцька, а також Данило Дзик з Києва, які назвали себе “українцями”. До земляцтва записався Олександр Лучевський, “русин”, доктор філософії і теології у Краківському університеті. Студентами були Василь Романович та Василь Русянович зі Львова. Останній очолював земляцтво, був бібліотекарем, здобув диплом доктора теології. Навчався Кшиштоф Сенюта з Ляховець та ін.²⁸

Колегіум св. Афанасія в Римі, який був заснований для греко-православних, у другій половині XVII—XVIII ст. став основним навчальним закладом для уніатського чернецтва та вищої уніатської ієрархії. У другій половині XVII ст. у римському колегіумі пропаганди віри здобули освіту греко-католицькі ієрархи Лев Кішка, Максиміліан Рило, Афанасій Шептицький, ченці василіанського ордену з Волині, Галичини, Поділля, Підляшшя. В папському колегіумі в Оломоуці курс метафізики близько 1657 р. слухав Варлаам Ясинський, згодом київський митрополит; впродовж 1681—1684 рр. вивчав теологію Гедеон Оборський. У папському колегіумі Брансберга навчання уніатські митрополити

Рафаол Корсак, Гавриол Календа, Пилип Володкович, 16 єпископів, 7 василіан-протоархімандритів, зокрем ченці-василіани з Києва Діонісій Тарновський та Іларіон Гаєвський²⁹.

Авторитетним навчальним закладом для студентів зі Східної Галичини, Волині, Київщини залишалася Віленська єзуїтська академія, в якій поряд з уніатськими священиками та василіанським чернецтвом на бакалаврів та магістрів навчалася багато світських студентів.

Отже, навчання українських студентів у європейських університетах було узвичаєним явищем. Воно обумовлювалося цілим рядом факторів, серед яких головним виступала відсутність власного університету на рівні навчальних закладів нового часу. Гуманітарний характер Києво-Могилянської академії обумовив розквіт мистецтва, літератури, але не сприяв вивченню природничих наук, права, медицини, оволодіти якими можна було лише за кордоном. Після відкриття у Росії Московського університету з традиційними факультетами відтік студентської молоді з України на навчання в країни Європи істотно не зменшився... Тут зіграли свою роль традиції, рівень підготовки, яку одержували студенти переважно в Києво-Могилянській академії, знання мов і вміння вписатися в контекст суспільного й культурного життя в європейських країнах.

²⁷ Album studentyw Akademii Zamojskiej. 1595—1781. — Warszawa, 1994.

²⁸ Archivum nacji Polskiej w uniwersytecie Padowym. T. 1. — rzdza z dziejw nauki i techniki. T. 10 (1592—1745). — Wrocaw; Warszawa; Krakw; GdZsk, 1971.

²⁹ Blapejovskyi D. Byzantine Keivon Rite students in Pontiefical colleges and in Seminaries, Universities and Institutes of Centrol and Western Europe (1976—1983). — Rome, 1984. — S. 29—30.